

ВОЛИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ВОЛИНСЬКА ФІЛІЯ ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМСТВА
“НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР “ОХОРОННА
АРХЕОЛОГІЧНА СЛУЖБА УКРАЇНИ” ІНСТИТУТ
АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ВОЛИНСЬКЕ ОБЛАСНЕ ТОВАРИСТВО
КРАЄЗНАВЦІВ
ВІДДІЛ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ
У ВІННІПЕЗІ ПРИ ВОЛИНСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ імені ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ЛАБОРАТОРІЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ
ІСТОРІЇ ВОЛИНИ ТЗОВ “СТИР-АГРОБУД”
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА РЕДАКЦІЯ ТОМУ «ЗВІД
ПАМ’ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ. ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ»
Редакційно-видавнича робоча група
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ’ЯТОК
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

**Григорій
Охріменко**

Кам’яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н.е.)

Луцьк
ВАТ «Волинська обласна друкарня»
2009

УДК 903'13(477.82)
ББК 63.4(4Укр – 4Вол) – 41
О 92

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 5 від 27 листопада 2008 р.)*

Рецензенти:

професор, доктор історичних наук **Дмитро Телегін**,
професор, доктор історичних наук **Леонід Мацкевий**.

Книга присвячена старожитностям нового кам'яного віку Волині та Волинського Полісся. В ній розповідається про господарство, житла, знаряддя праці, посуд населення того часу, а також духовну культуру.

В додатках йдеться про пам'ятки післяльодовикового періоду та історію дослідження поліської зони.

Науково-красназавче видання розраховане на широке коло шанувальників давньої історії краю.

The book is devoted to the reliques of the new Stone Age in Volyn and Volyvian Polissya. It tells about farming, household, tools, pottery used by the people in that time and also about the spiritual culture. The appendix to the book contains interesting illustrative material about monuments of the post-Ice Age period and the history of the investigation of Polissya area.

This publication of the scientific region-studies is adressed to the lovers of the ancient history of our region.

Książka jest poświęcona starożytnościom nowego kamiennego wieku Wołynia i Polesia Wołyńskiego.

Ona opowiada o gospodarce, mieszkaniach, narzędziach i o kulturze duchowej ludności. Co bardziej, informacja o historii badań strefy Polesia i pamiątkach polodowcowego okresu jest umieszczona w aneksach.

To naukowo-krajoznawcze wydanie może być interesujące dla miłośników dawnych dziejów wołyńskiego kraju.

*Доктору історичних наук, професору
Дмитру Іковичу Телегіну
присвячую*

---

*Автор висловлює щиру подяку
за підтримку, допомогу, співпрацю*

*Голові Волинської обласної ради Анатолію Грицюку,
заступнику голови Волинської обласної адміністрації
Святославу Кравчуку,
Голові Володимир-Волинської міської ради
Петру Саганюку,
Голові Рожищенської районної адміністрації
Володимирі Войтовичу,
професору, доктору історичних наук Дмитру Телегіну,
професору, доктору історичних наук Леоніду Залізняка,
кандидату історичних наук Олені Титовій,
усім співробітникам відділу кам'яної доби
Інституту археології НАН України,
доктору біологічних наук Галині Пашкевич,
кандидату біологічних наук Олегу Журавльову,
доктору історичних наук Леоніду Мацкевому,
доктору Яну Гурбі (м. Люблін),
професору, доктору габілітованому
Анні Кульчицькій-Лецеєвич (м. Вроцлав),
професору, доктору габілітованому Юраю Павуку (м. Нітра),
кандидату історичних наук Ользі Лариній (м. Кишинів),
добродіям Степану Москвичу,
Олександрю Хомічу, Тарасу Рабану та іншим.*

ЗМІСТ

<i>Охріменко Г.</i> Від автора	6
<i>Златогорський О.</i> В пошуках істини	8
Вступ	11
РОЗДІЛ I	
НЕОЛІТ ВОЛИНИ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	
1.1. Історіографія культури лінійно-стрічкової кераміки	15
1.2. Історіографія волинської неолітичної культури	21
1.3. Природне середовище	29
РОЗДІЛ II	
КУЛЬТУРА ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ НА ВОЛИНІ	
2.1. Основні пам'ятки КЛСК	33
2.1.1. Поселення Рівне	34
2.1.2. Поселення Голишів-II	39
2.1.3. Поселення Гірка Полонка	46
2.1.4. Поселення Гнідава	47
2.2. Матеріальна культура	56
2.2.1. Знаряддя праці: а) крем'яні; б) кістяні	56
2.2.2. Кераміка, декор	65
2.2.3. Житлобудівництво	72
2.3. Хронологія та періодизація	75
2.4. Господарство	84
2.5. Проблема заселення Волині носіями культури лінійно-стрічкової кераміки	96
РОЗДІЛ III	
ВОЛИНСЬКА НЕОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА НА ПОЛІССІ	
3.1. Основні пам'ятки ВНК	161
3.1.1. Поселення Новосілки	162
3.1.2. Поселення Оболонь	183
3.1.3. Поселення Коник	204
3.2. Матеріальна культура	212
3.2.1. Крем'яний інвентар	212
3.2.2. Кераміка, декор	219
3.2.3. Житлобудівництво	228
3.3. Господарство	232
3.4. Хронологія та періодизація	241
Висновки	292

Список використаної літератури.....	296
Додаток 1	
<i>Охріменко Г.</i> Перелік основних пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки Волині	312
Додаток 2	
<i>Охріменко Г.</i> Перелік основних пам'яток волинської неолітичної культури	315
Додаток 3	
<i>Охріменко Г., Гаврилюк І., Савицький В.</i> Пам'ятки кам'яної доби у верхів'ях Прип'яті	329
Додаток 4	
<i>Охріменко Г., Петрова І.</i> Вивчення первісних пам'яток Волинського Полісся	366
Додаток 5	
<i>Романчук О.</i> Пам'ятки пізнього палеоліту Березнівщини.....	397
Додаток 6	
<i>Романчук О., Бондарчук О.</i> Поселення лінійно-стрічкової кераміки в с. Могиляни Острозького району	434
Додаток 7	
<i>Охріменко Г., Титова О., Маркус І.</i> Вивчення археологічних пам'яток навколо озера Люб'язь.....	442
Додаток 8	
<i>Ларіна О., Охріменко Г.</i> Крайня східна периферія західної лінійної кераміки (просторово-географічний аспект).....	470
Додаток 9	
<i>Журавльов О., Охріменко Г.</i> Кісткові рештки з поселень німанської культури Волині.....	503
<i>Локайчук С.</i> Словничок археологічних термінів.....	511

Віг автора

Кам'яна доба Північно-Західної Волині та Волинського Полісся довгий час залишалася у мороку віків – маловідомою і не вивченою. Окремі пам'ятки, матеріали все ж дали змогу вже в довоснний період означити наявність Свідерської, Гребінцево-Накольчастої, Дунайської (з лінійно-стрічковою керамікою) культур. Ці відкриття завдячуємо, в значній мірі, Володимиру Антоновичу, Олександрові Цинкаловському, Ярославу Пастернаку, Яну Фітцке, Ірені та Людвіку Савицьким, Стефану Круковському та багатьом іншим невідомим піонерам – дослідникам.

У післявоєнні роки продовжувалося накопичення матеріалів, яке у 70–90-і роки переросло в стадію планованих та систематичних польових робіт та наукових студій. Серед краєзнавців та науковців цього періоду треба згадати Мирона Матвієйка, Володимира Ісаєнка, Валерія Пясецького, Вадима Артюха, Леоніда Мацкевого, Віталія Коноплю, Романа Грибовича, Дмитра Телегіна, Леоніда Залізняка, Олену Титову, Олександра Романчука. Дмитром Яковичем Телегіним було видано звід мезолітичних пам'яток.

Особливо значні розкопки, розвідки проводились Леонідом Залізником, які увінчалися кількома фундаментальними монографіями.

Більше 20 років фінально-палеолітичні, мезолітичні, неолітичні пам'ятки Правобережжя Прип'яті вивчалися автором. Їх результатом стала монографія «Волинська неолітична культура» (2001 р.) та ряд публікацій. Цьому передували археологічні розвідки берегів Прип'яті, Вижівки, Турії, Стоходу, Горині, Стиру, Случі, Ясельди; розкопки проводилися біля с. Великий Мідськ Костопільського, хутір Коник Зарічниського районів Рівненської області, Мала Осниця, Новосілки Маневицького, Люб'язь Любешівського районів Волинської області. Паралельно проводилися розкопки поселень «класичних», найраніших на території України землеробів та скотарів, вихідців з Подунав'я, що виробляли посуд, прикрашений лінійно-стрічковим орнаментом – Гнідава біля Луцька, Рівне (разом з Валерієм Пясецьким), Голишів, Гірка Полонка. Зібрані матеріали та інформацію вміщено в книзі «Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині» (2001 р.).

В ході вивчення старожитностей кам'яної доби післяльодовикового часу, проведених багатьма поколіннями науковців з України, Польщі, Білорусі встановлено, що: 1) вище окреслені землі багаторазово заселялися вихідцями з Центральної, Південної Європи, 2) в період неоліту між мисливським Поліссям та землеробсько-скотарським населенням Волині відбувалася культурна взаємодія, 3) правобережжя Прип'яті з численними доплавами, як виключно багата природними ресурсами зона, залишалася привабливим та притягальним для різних, часто досить віддалених людських спільнот кам'яної доби та наступних періодів енеоліту, бронзового віку, 4) окреслений регіон становив виключно важливу контактну зону взаємодії різноетнічних груп, 5) все це сприяло виробленню синкретичних рис матеріальної та духовної культури: жител, посуду, знарядь праці тощо.

Перша, основна, частина книги присвячена неоліту Волині та Волинського Полісся. Щоб дати читачам уявлення про історію вивчення, найважливіші знахідки останніх років стосовно періоду фінального палеоліту та неоліту, подано додатки. Це зроблено з метою надати вчителям, студентам, краєзнавцям більш повну інформацію про найбільш давні старожитності прип'ятського правобережного Полісся. Пропонована праця, як зрештою і попередні, має у значній мірі джерелознавчий характер. Проте багато тем вимагають глибшого осмислення, всебічного синтетичного аналізу.

Доцент кафедри археології та допоміжних
історичних дисциплін Волинського національного
університету імені Лесі Українки,
кандидат історичних наук
Григорій ОХРІМЕНКО

У пошуках дописемної культури Волині

Одвічне сократівське «я знаю, що я нічого не знаю, але ви не знаєте навіть цього» справедливе щодо праці Григорія Охріменка «Кам'яна доба Волині та Волинського Полісся». Об'єктом дослідження стали дописемні племена Волині, джерелом до вивчення яких є передусім власні матеріали автора, здобуті у 1980-2000-х роках. На сьогоднішній день в питаннях неоліту на Волині йому належить беззаперечна «пальма першості». Але досвідчений читач знає, що на нинішньому етапі розвитку науки ми нічого не відаємо про наше минуле, «граємося» з ним – реконструюємо, шукаємо пояснень до його незрозумілих нам, сучасникам, викликів, скажімо, тих же артефактів – крем'яних знарядь (яких збереглося більше, але ж були і дерев'яні вироби!!!). Відповідей поки що не знаходимо. Наш пластмасовий світ ніби застиг вже більше століття у їх пошуках. А тому, принаймні, стараємося хоча б зберегти минуле від знищення. Можливо наші нащадки розгадають коди минулого, як примарний код да Вінчі чи ще якогось там мудрагеля-трипільця...

Григорій Васильович має давнє козацьке прізвище. Народився він 26 квітня 1950 року в місті Прилуки на Чернігівщині. Та, напевно, недарма потрапив на Волинь. Один із його можливих далеких предків – козацький отаман Охріменко – побував у Луцьку ще далекого 1750-го. Скіфські кургани і давні знахідки на Півночі України зародили у серці юнака любов до археології. А вступив він на історичний факультет Луцького педагогічного інституту. На історичному факультеті Волинського національного університету імені Лесі Українки викладає нині.

“Подивіться, – скаже вам Охріменко, тримаючи у руках звичайний фрагмент керамічного горщика, – на цей витвір мистецтва. Яка техніка, який декор! На вологих стінках – ворожба чийхось долонь. Старожитньому майстрові гончарний круг ще й не снився – посуд він ліпив руками. Гляньте, які ж він мав золоті руки!” Діти захоплено слухають ученого і вірять йому. А він називає їх своїми вірними “кандидатами наук”...

Зазвичай під час розкопок підходять й старші люди. “Золото шукаєте?” – сміються. “Так, золото”, – запевняє Охріменко і задоволено показує “камінці” – нечисленні, але такі важливі для науки знахідки із кременю. Скребачки, скобелі, різці, проколки, свердла, вістря списів і стріл, ножі

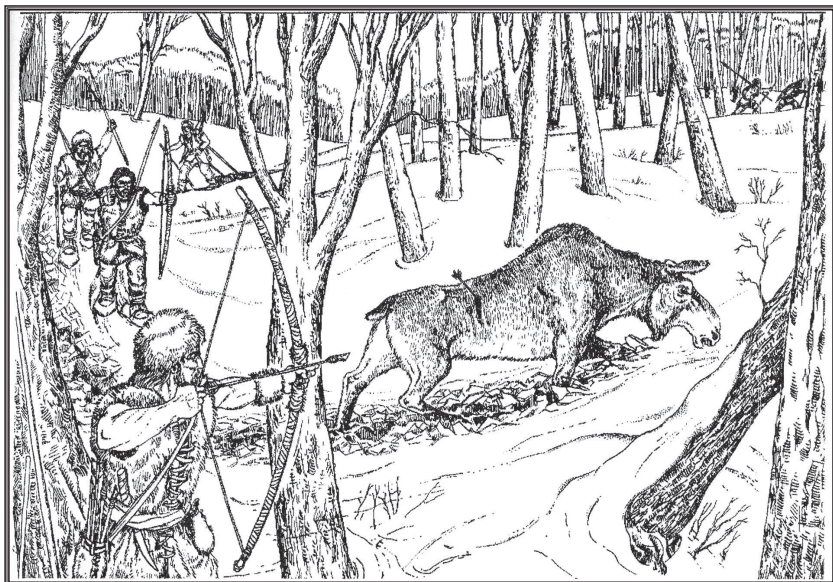

– золота нива волинської археології, яка цікавить науковців всього світу. Адже за ними – відкриття та реконструкція не лише матеріальної культури давнього населення, а й його світогляду. До певної міри, і Григорій Васильович у це вірить, робота археологів подібна до слідчої, коли за малопомітними відбитками відтворюється розвиток подій. За усім цим – бажання зазирнути за обрій нових знань. А істина – як далекий краєвид на горизонті... А нові знання доводять нескінченість невідомості. Пізнаючи діяння предків, мимоволі вивчаєш себе: менталітет, прояви духу, риси характеру. Все це зберігається в генах поколінь. Проте останнім часом українська наука стала своєрідним експериментальним полем для відвертого фантазування. Для Григорія Охріменка й досі не зрозуміло, чому ми повинні вважати себе нащадками трипільців? За антропологічними рисами вони були радше предками чорнявих аксакалів-кавказців. Так, трипільська культура – непересічне явище в історії України і Європи. І трипільці, беззаперечно, залишили якийсь слід у наших генах, але, окрім них, були десятки інших давніх культур!

Незважаючи на нові відкриття в археології, багато питань та проблем залишається за лаштунками невідомості. Байдужість пересічної людини, неувага з боку відповідальних владних структур призводять до нищення багатьох пам'яток нашої історії, а отже, і можливості відтворення минулого. Залишки десятків стоянок давніх мисливців розкидані у долинах річок та озер по всій Волині. На багатьох з них побував дослідник. Технократична рука сучасної людини дісталася і до них: на багатьох пам'ятках влаштовано або піщані кар'єри, або прокладено дороги. “Безцінні кванти інформації, – каже Охріменко, – з яких складається захоплива картина минулого, навіки зникли з лиця землі. І той, хто постійно заявляє, що все це непотріб, “цяцьки”, дитячі забавки, зазвичай має досить нетривку пам'ять і позбавлений громадської свідомості”. Григорій Васильович вважає, що таке становище є наслідком прогалин у вихованні, починаючи з школи, ба навіть дитячого садка.

Дослідження «Кам'яна доба Волині та Волинського Полісся» привідкриває багато таємниць минулого. Багато що, віддзеркалене у цій праці, – вже на віки втратило «прописку» у реальності – знищене часом або людиною. Але ж «рукописи не горять»...

Директор Волинської філії ДП НДЦ
«Охоронна археологічна служба України»
Інституту археології НАН України
Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

клск	культура лінійно-стрічкової кераміки
ддк	дніпро-донецька культура
кчк	києво-черкаська культура
ВРХ	велика рогата худоба
внк	волинська неолітична культура
спк	східнополіська культура
нк	німанська культура
клп	культура лійчастого посуду
ДДС	дніпро-донецька спільнота
БДК	буго-дністровська культура
СА	Советская археология
АО	Археологические открытия
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
КСИА	Краткие сообщения института археологии АН СССР
КСИИМК	Краткие сообщения института истории материальной культуры

ВСТУП

Неоліт – важлива епоха в первісній історії людства. Він характеризується значними змінами в економіці, духовній культурі. Перехід від привласнюючих до відтворюючих форм господарства – рільництва та скотарства – становить сенс палеоекономічних змін, які отримали назву аграрної або неолітичної революції. Швидкість переходу до нових умов господарювання залежала від особливостей природних ресурсів, близькості культурних центрів. Особливістю неоліту Полісся було те, що тут ще довго привласнює господарювання (полювання, рибальство, збиральництво) залишалося домінуючим. Господарські новації хоч і доходили сюди, але спроби займатися рільництвом не отримали розвитку аж до епохи енеоліту.

Період неоліту відзначався ще й появою керамічного виробництва, а отже змінами в побуті, культурі харчування. Завдяки особливостям форм, технології виготовлення, декоруванні виробів дослідники мають можливість розрізняти культурно-етнічну приналежність населення, що залишило певний комплекс кераміки.

В епоху неоліту на Волині вперше на теренах України з'являється новий вид виробництва – ткацтво.

Цей час характеризувався також подальшим розвитком вкладеневої техніки: використанням у рільничих та мисливських знаряддях мікролітів – трапечій, вкладенів. В обробці каменю з'являється шліфування, розпилювання, використовуються сокири, тесла, зернотерки, куранти.

У названий період на родючих лесах Волині проживало рільничо-скотарське населення Дунайської культури з керамікою, прикрашеною лінійно-«нотним» орнаментом, яка мала південне походження; на Поліссі ж мешкали автохтонні мисливці та рибалки Волинської неолітичної культури (ВНК). Носії зазначених культур населяли Волинь та Волинське Полісся протягом багатьох століть – від середини V тис. до н. е. Вони мали різне походження і значно відрізнялися між собою за складом матеріальної культури, заняттями, обрядом поховання, а також антропологічно.

Серед неолітичних культур України Волинь була окремим своєрідним регіоном, який знаходився на стику двох великих культурних масивів –

східного, значною мірою лісового населення з гребінцево-накольчастою керамікою, та культури з лінійно-стрічковою керамікою, що поширювала в помірньо-кліматичній зоні Європи культурні імпульси Близького Сходу.

З іншого боку, культури Лінійно-стрічкової кераміки та Волинська неолітична були периферійно віддалені від основних центрів їх виникнення і перебували переважно в оточенні етнічно чужого населення. Так, ВНК межувала на півночі (в Поприп'ятті) з Німанською культурою, на північному сході – зі Східнополіською (СПК), на сході (в басейні р. Терерів) – із Києво-Черкаською. Останні дві, як і Волинська неолітична, належать до Дніпро-Донецьких культур. На заході, на території земель Польщі, перебували носії Гжебикової та Німанської культур. Отже, ВНК на ранньому етапі розвитку була західним ареалом поширення населення з гребінцево-накольчастою керамікою.

Культура Лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) на півночі та частково, можливо, на північному сході вступала у стосунки з носіями ВНК, а також іншими культурами дніпро-донецької спільноти (ДДС), наприклад, Києво-Черкаською (Віта-Поштова). На півдні вона якийсь час контактувала, що засвідчено знахідками, з пізніми групами Буго-Дністровської культури (БДК); на заході та південному заході – з іншими племенами КЛСК, тобто на Волині вона була північно-східним форпостом центральноевропейських лінеарних культур, які мали дунайське походження.

У той час як на лівобережжі Прип'яті (територія Білорусі) роботами В. Ісаєнка, М. Чернявського, в Подністров'ї – В. Даниленка, Т. Пасек, К. Черниш, В. Маркевича, Т. Ларіної, на Київському Поліссі – Д. Телегіна та О. Титової вивчення неолітичних пам'яток відбувалось інтенсивно, Волинь та Волинське Полісся довгий час залишалися недослідженими. Питання особливостей господарського укладу КЛСК та ВНК, топографічні умови розміщення пам'яток, знярядь праці, кераміки, житлобудівництва також донедавна залишалися нез'ясованими. Проте значення цієї території в неолітизації, етнокультурних процесах Східної Європи було важливим [Телегін, 1992. – С. 7; Телегін, 1996. – С. 32].

В останні два десятиліття сталися значні зміни у вивченні неолітичних пам'яток Північно-Західної України: відкрито понад 70 пам'яток епохи неоліту, на шести з них проводилися розкопки. Отже, важливим та актуальним завданням стало узагальнення накопичених матеріалів, всебічний аналіз усіх наявних відомостей, вивчення взаємовідносин між племенами КЛСК та ВНК, особливостей їх матеріально-культурних проявів.

Нашою метою є: 1) вивчення матеріальної культури населення з лінійно-стрічковою керамікою, особливостей крем'яних, керамічних, кістя-

них виробів, жител, їх регіональної специфіки у порівнянні з сусідніми територіями – Польщею, Подністров'ям, визначення періодів і часових меж існування поселень культури Лінійно-стрічкової кераміки Волині; 2) вивчення матеріально-культурної специфіки населення Волинського Полісся з гребінцево-накольчатою керамікою: крем'яної індустрії (її мезолітичної підоснови), кераміки, житлобудівництва. Визначення хронології та періодизації Волинської неолітичної культури (ВНК) на основі порівняльного аналізу посуду; 3) дослідження можливих контактів двох частково синхронних, але етнічно різних культур: з лінійно-стрічковою керамікою (КЛСК) та гребінцево-накольчатою (ВНК), їх роль у загальноєвропейських процесах неолітизації; 4) відтворення цілісної картини історичного розвитку регіону в неолітичну добу.

Джерелознавчу базу дослідження складають матеріали всіх відомих на Волині археологічних пам'яток. Основними серед них є матеріали з досліджуваних автором та іншими ученими пам'яток, на яких відкрито близько 4500 м² площі.

Об'єкт дослідження – етнокультурна історія населення Волині та Волинського Полісся епохи неоліту.

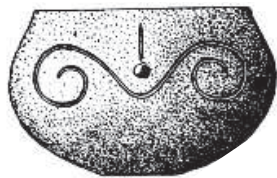
У цій праці вперше в науковий обіг вводяться матеріали з широкомасштабних розкопок на поселеннях двох неолітичних культур північного заходу України: Лінійно-стрічкової кераміки та Волинської неолітичної. Серед них повністю досліджене поселення раннього періоду КЛСК Рівне, більша частина пам'ятки середнього періоду Голишів II, одне житло на пам'ятці Гірка Полонка, значна частина поселення пізнього періоду Гнідава. Виявлені при цьому залишки житлових об'єктів із великою кількістю кераміки, крем'яних, кістяних, кам'яних знарядь дали змогу вивчити особливості житлобудування КЛСК Волині на різних етапах її розвитку, на основі порівняльного аналізу кераміки визначити хронологічні межі та періоди КЛСК на Волинській височині. Більше того, виявити певні регіональні особливості проявів матеріальної культури. Разом із палеоботаніком Г. Пашкевич та палеозоологом О. Журавльовим вивчалось господарство неолітичних жителів Волині та Волинського Полісся.

Відомі раніше з кількох пунктів та незначних поверхневих зборів пам'ятки з гребінцево-накольчатою керамікою теж були виявлені й досліджувалися на поселеннях (Оболонь, Новосілки, Великий Мідськ, Коник, Крушники). При цьому одержано не лише значні колекції крем'яних та керамічних виробів, а й в загальних рисах прослідковано устрій жител цієї культури, належність крем'яного інвентаря до двох типів: яніславицької традиції та типу Вижівка; на основі порівняльного аналі-

зу кераміки з'ясовано хронологічні межі та періоди існування неолітичних пам'яток Полісся. Насамкінець виокремлено своєрідну Волинську неолітичну культуру (ВНК) як складову дніпро-донецької етнокультурної спільноти. Вперше в задровій зоні виявлено неолітичне поховання мисливця (Великий Мідськ). Підтверджено припущення дослідників В. Даниленка, Д. Телегіна про можливі контакти носіїв Дунайської та Волинської неолітичних культур, що прослідковується у змішаних типах кераміки (Луцьк, Цумань, Моства), а також у широкому розповсюдженні навичок землеробства на Волинське Полісся (Оболонь, Новосілки, Розничі, Коник, Крушники) і навіть за Прип'ять, у басейни Піни та Ясельди (Мотоль, Глинно). Це з'ясувалося при визначенні відбитків культурних знаків на неолітичній кераміці. Вперше дано узагальнення цих культур для названої території.

Досліджуючи етноісторичні проблеми в неоліті Волині й Полісся, використовували різні методи, а саме: порівняльно-типологічний, стратиграфічний, а також комплексний, який дає змогу здійснити перехід від вивчення конкретних пам'яток до культурно-історичних узагальнень.

У співпраці з палеоботаніком Г. Пашкевич та палеозоологом О. Журавльовим з'ясовано основні аспекти рільництва та скотарства носіїв культури Лінійно-стрічкової кераміки Волині. У неолітичних жителів Полісся (ВНК) встановлено наявність початкових форм землеробства. Крім того, з'ясовано окремі елементи духовної культури творців обох культур, взаємовідносини автохтонного та прийшлого населення, визначено етапи їх розвитку та часові рамки існування.

НЕОЛІТ ВОЛИНІ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

РОЗДІЛ I

1.1. ІСТОРИОГРАФІЯ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ

Пам'ятки культури Лінійно-стрічкової кераміки вивчаються в Центральній Європі з початку ХХ століття. Зокрема, значні дослідження проводилися в 1929–1934 рр. на поселеннях Кельн-Лінденталь у Німеччині. В Україні окремі фрагменти кераміки цієї культури були виявлені ще в ХІХ ст., а на поселенні Торське в 20-х роках ХХ ст. велися розкопки [Археологічні пам'ятки. . . 1981. – С. 61].

На Волині ж перші поселення КЛСК відомі з 30-х років ХХ ст. завдяки розвідкам західноукраїнських археологів Ярослава Пастернака та Олександра Цинкаловського. Пошуки здійснювалися переважно в басейні річки Західний Буг. У публікації О. Цинкаловського, вміщеній у Записках НТШ, а також у виданій 1961 р. у Варшаві праці йдеться про такі пам'ятки, як Зимно, Маркостав, Марія Воля, Микитичі, Шистів, Лежниця, Жджари (у Володимир-Волинському районі) та Заставне, Кречів, Кропивниця (в Іваничівському районі Волинської області) [Cynkalowski, 1961]. Я. Пастернак у публікації, вміщеній теж у Записках НТШ [Пастернак, 1937. – С. 243–245] подає відомості про відкриті ним пам'ятки Литовеж, П'ятидні (в Іваничівському та Володимир-Волинському районах). Цими ж ученими виявлено такі пам'ятки, як Одереди, Коршів, Вигаданка біля с. Лище та Вишків Луцького району, Мелені поблизу м. Малин Житомирської області. Усього було знайдено 17 поселень, що свідчить як про розмах пошукових робіт, так і про густоту заселення цієї частини Волині носіями КЛСК.

Спираючись на праці Я. Пастернака, В. Мілойчич у 1951 р. розглянув питання поширення та хронології пам'яток цього типу на північ від Карпат [Milojčić, 1951].

Перше для цього регіону поховання (трупопокладання) КЛСК було випадково відкрите біля с. Баїв Луцького району в 1937 році. Поблизу кістяка лежала куляста посудина з високою горловиною, прикрашена лінійно-«нотним» орнаментом (зберігається у Волинському краєзнавчому музеї) та кам'яний виріб у формі шевського копила [Археологічні пам'ятки... 1981. – С. 164; Зайковскі, 2000. – С. 51–52]. У цьому ж році Яном Фітцке проводилися розкопки на Гнідаві – передмісті Луцька, а також рятівні роботи біля цегельного заводу Глікліха в передмісті Красне. Сліди шести поселень культури Лінійно-стрічкової кераміки були виявлені ним і в інших місцях на території міста. Таке скупчення пам'яток можна пояснити, напевно, особливо сприятливим тамтешнім природним середовищем [Колосок, 1976. – С. 51–59]. Він проводив дослідження також на лівому березі р. Рудка, яка впадає у р. Стир з лівого боку. Матеріали розкопок Я. Фітцке майже повністю втрачені. В 1968–1969 рр., під час розкопок ранньослов'янського поселення на правому березі Рудки, М. Кучерою та М. Матвієйком відкрито житла і господарські ями КЛСК.

Інше, найбільш східне на півдні Волині, поселення цієї культури знайдено в 1959 р. експедицією О. Тереножкіна поблизу с. Вільшаниця Ямпільського району Хмельницької області. Тут, у траншеях біля ферми, зібрано колекцію кераміки та інші артефакти. Матеріали досі залишаються майже не опублікованими, лише кілька фрагментів посуду описано у праці Д. Телегіна [Телегин, 1979. – С. 229, 232].

Сліди поселення КЛСК виявлені М. Пелещишиним на південний захід від с. Усичі Луцького району, на лівому березі р. Сарни. Матеріали також не опубліковані та зберігаються в Інституті українознавства у м. Львові [Археологічні пам'ятки... 1981. – С. 163].

Ще одне поховання КЛСК знайдено в 1959 р. у с. Дитиничі Дубнівського району: біля кістяка стояли дві посудини. В тому ж році Ю. Захаруком відкрито поселення цієї культури на лівому березі р. Стубли, біля с. Диків Рівненського району, а І. Свешніковим – у 1963 р. – неподалік с. Жорнів Дубнівського району. У наступному році під час розкопок пам'ятки в с. Зозів-І Рівненського району виявлено залишки культурного шару та одну господарську яму КЛСК. У 1976 р. розвідкою В. Савича та А. Богуцького біля с. Більче Млинівського району, на лівому березі р. Стир, на багат шаровій пам'ятці знайдено матеріали КЛСК. У наступному році пункт перевірявся В. Коноплею. Того ж року виявлено пам'ятку в с. Межиричі Млинівського району [Свешніков, Нікольченко, 1982]. У 1973 р. Д. Козак знайшов залишки поселення КЛСК поблизу с. Підберізці

Пустомитівського району Львівської області. У цій же області М. А. Пелешин у 1977–1979 рр. майже повністю дослідив поселення КЛСК неподалік с. Тадані Кам'янка-Бузького району. Було розкрито 2 тис. м² площі, знайдено залишки понад 10 житлово-господарських комплексів.

І. Свешніковим у 1954 р., а Ю. Захаруком у 1957 р. [Захарук, 1957. – С. 114–118] опубліковано статті, в яких узагальнено відомості про пам'ятки цієї культури в Україні та зроблено спробу визначити їх хронологію і зв'язки з Трипіллям. У праці Т. Пассек та К. Черниш, присвяченій переважно дослідженням КЛСК на території Молдови та Подністров'я, побіжно згадуються волинські пам'ятки Баїв і Гнідава, а також подаються окремі матеріали з них. Крім того, у вказаній узагальнюючій роботі розглянуто питання хронології та періодизації пам'яток КЛСК Молдови й України, поділено їх на дві хронологічні групи, де Баїв віднесено до більш ранньої, а Гнідаву – до пізньої [Пассек, Черныш, 1963. – С. 10, 11].

Найбільш ґрунтовні відомості про КЛСК Волині подано у статті Д. Телегіна [Телегин, 1979. – С. 229–234], де зроблено опис деяких матеріалів з Гнідави, одержаних експедицією М. Кучери та М. Матвієйка, а також закартографовано раніше відкриті нові пам'ятки у межах України та Молдови (усього 40 пунктів) і продатовано їх кінцем V тис. до н. е. Крім того, зроблено огляд досліджень КЛСК у Центральній Європі.

Деякі питання історії КЛСК висвітлив В. Даниленко [Даниленко, 1969. – С. 28–30]. Він вважав, що ця культура на теренах Східної Європи – явище епізодичне, відтак поставив проблему пошуку найбільш ранніх пам'яток Дунайської культури в Україні та Молдові, визначив їх проміжний тип, що міг виникнути в районах етнокультурного зіткнення племен КЛСК з племенами дніпро-донецького неоліту, тобто мешканцями Полісся та Лісостепу.

В узагальнюючій статті до «Історії Української РСР» Д. Телегін запропонував своє бачення цієї культури, зазначивши, що прийшло населення – це землероби та скотарі, етнографічними особливостями яких є Лінійно-стрічкова кераміка, крем'яні вкладені до серпів, деревообробні знаряддя у вигляді шевського копила, кам'яні зернотерки, прясла та тягарці до ткацьких верстатів. На його думку, КЛСК побутувала в Україні протягом 400–500 років і припинила існування в кінці V тис. до н. е. [Телегін, 1977б. – С. 57–58].

На матеріалах з поселень культури Лінійно-стрічкової кераміки Подністров'я та окремих – Волині М. Пелешин розглянув широке коло питань, пов'язаних з перебуванням цього населення в Україні. Цікавою є

його думка про те, що, крім невеликих та середніх поселень, у той час могли існувати й більші, які, «ймовірно, були міжплеменними центрами». На нашу думку, до таких поселень належить і Гнідава. Не можна не погодитися зі ще одним спостереженням М. Пелещишина, що в Західній Україні житлове будівництво мало свої специфічні особливості: «Переважаючим типом житла. . . були легкі наземні будівлі, які включали одну або декілька видовжено-овальних ям» [Пелещин, 1987. – С. 99–109]. Крім того, у цитованій праці подається перелік культурних рослин та склад стада цих землеробів і скотарів (за даними з Подністров'я).

Датування й обережні спроби періодизації робилися вищеназваними авторами лише для Дунайської культури Подністров'я. Волинь у цьому плані не вивчалася: надто мало було матеріалів. Проте, ознайомившись із керамікою поселення Гнідава, В. Титов помітив у ній риси пізньої фази КЛСК Угорщини та Словаччини і зарахував її до групи Желіз [Титов, 1980. – С. 290].

Теоретичні питання неоліту України, в тому числі й Волині, розглянув Д. Телегін у статті «Основні періоди історичного розвитку населення території України у V – першій половині IV тис. до н. е.» [Телегін, 1993. – С. 15–23]. Носії Дунайської культури та культур Гоща-Вербковиця і Зимне-Злота, на його думку, належали до ілрійської етноспільноти, бо ілрійські гідроніми часто трапляються в ареалі проживання носіїв обох культур на території Волині, наприклад, назви річок Горинь, Іква та інші. Відносячи культуру Лінійно-стрічкової кераміки названої території до другої половини V тис. до н. е., дослідник зазначив, що вона за рівнем культурного розвитку перевищувала Буго-Дністровську та Дніпро-Донецьку культури, маючи високорозвинуте, як на той час, скотарство та землеробство, досконале житлобудівництво, високоякісну плоскодонну кераміку зі складним та оригінальним орнаментом, своєрідні поховання в позі «адорації». Це населення освоювало родючі лесові ґрунти і в нових умовах чужого етнічного середовища було представником центрально-європейської протоцивілізації. Дійшовши на схід майже до Житомира, воно, як вважає Д. Телегін, на початку V тис до н. е. зникає, не залишивши після себе «якихось певних генетичних слідів у культурах наступних епох» [Телегін, 1979. – С. 230; Телегін, 1993. – С. 15–23].

Більше 20 років вивченням пам'яток культури Лінійно-стрічкової кераміки Волині займається Г. Охріменко. Дослідник повторно обстежив такі поселення як Литовеж, Марія Воля, Зимно, Жорнів, Вільшаниця та інші. Крім того, в басейні Західного Бугу разом із місцевими краєзнав-

цями виявив нові пам'ятки: Маркостав-II, Бубнів, Черчичі, в басейні Стиру – Баїв-II, Полонка, Гірка Полонка, Голишів-II, Коршовець, Новостав, Торчин, Рокинi, в басейні Горині – Квасилів та інші (усього приблизно 30) [Охрименко, 1984. – С. 103–107 (Рис. 1); Охрименко, 2001. – С. 50].

У 1981, 1983 та 1984 рр. на поселенні Гнідава автор провів розкопки культурного шару КЛСК на площі близько 100м², поруч із розкопками М. Кучери та М. Матвієйка. При цьому виявлено залишки трьох жител. У вищезгаданих статтях об'єднано та узагальнено переважну більшість матеріалів М. Матвієйка, М. Кучери та автора, подано опис відкритих житлових об'єктів. На основі порівняльного аналізу кераміки це поселення віднесено до найбільш пізніх пам'яток КЛСК Волині.

Разом із В. Пясецьким, який у 1981 та 1983 рр. виявив пам'ятки КЛСК Клевань та Рівне, автор проводив у 1983, 1984 і 1988 рр. дослідження названих поселень. Біля селища Клевань було розкопано вцілілу частину споруди, а біля м. Рівне, на березі р. Устя, розкрито 185 м² площі поселення і виявлено залишки трьох наземних об'єктів та значний археологічний матеріал. У 1983 р. автор дослідив житловий об'єкт КЛСК на поселенні Гірка Полонка Луцького району площею 60 м². Результати проведених робіт узагальнено в публікації «Дослідження пам'яток культури Лінійно-стрічкової кераміки на Волині» [Пясецький, Охрименко, 1990. – С. 69–79]. Крім того, разом із Г. Пашкевич вивчалось питання землеробства носіїв цієї культури. В узагальнюючій статті «До питання про землеробство на Волині в епоху неоліту» висвітлено результати робіт на поселеннях Гнідава, Гірка Полонка, Голишів-II, Рівне, детально розглянуто склад рослин, охарактеризовано знаряддя праці тощо носіїв Дунайської та Волинської культур Волинського Лісостепу та Полісся [Пашкевич, Охрименко, 1990. – С. 1–24]. У співпраці з О. Журавльовим вивчено й узагальнено склад домашнього стада та визначено об'єкти полювання носіїв КЛСК Волині [Журавльов, Охрименко, 1994. – С. 144–167].

У 1988–1992 рр. за сприяння Луцького історико-культурного заповідника «Старе місто», (за що складаємо щиру подяку його директору Тарасові Рабану) на пам'ятці КЛСК Голишів-II поблизу м. Луцька велися дослідження на площі близько 2000 м². Було розкопано залишки 5 об'єктів та зібрано значний і різноманітний матеріал, частково охарактеризований у праці «Неоліт Волині» [Охрименко, 1994], де розглянуто також питання хронології й періодизації, господарства та житлобудування на Волині в епоху неоліту, описано керамічні вироби, кістяні, кам'яні, крем'яні

знаряддя, висвітлено деякі аспекти духовного життя носіїв Дунайської культури.

Особливості господарства населення КЛСК досі були відомі лише для Центральної Європи та Подністров'я. Стосовно волинських пам'яток таких відомостей не існувало. Потрібно було з'ясувати, яка з галузей господарства переважала – рільництво чи скотарство, яке місце в господарській діяльності займали полювання, рибальство, збиральництво, бортництво.

Розчищаючи залишки жител, виявлених під час розкопок (спочатку на поселенні Гнідава, потім – Гірка Полонка, Голишів-II, Рівне), вдалося знайти знаряддя з рогу (наконечники дерев'яних мотик), крем'яні вкладені до серпів, зернотерки з пісковика та куранти до них. Усі ці вироби, безперечно, належали землеробам. Велика кількість фрагментів битого посуду і знарядь свідчить про тривале проживання людей на одному місці, а це властиво також лише землеробським общинам. Особливо переконливі докази на користь тези про розвинуте рільництво Дунайської культури на Волині були здобуті палеоботаніком Г. Пашкевич – за відбитками зернівок культурних рослин на неолітичній кераміці, яких виявилось дуже багато. Встановлено, що мешканці узбереж Стиру, Черногузки, Усті висівали кілька сортів пшениці (голозерних і плівчастих) та ячменю, а також просо, горох, вику.

Остеологічний матеріал, за визначенням О. Журавльова, належить і свійським тваринам (корові, свині, вівці, кози, собаки, навіть коневі), і диким (оленю, кабану, козі тощо). Проте кісток як свійських, так і диких тварин виявилось порівняно небагато – ці галузі були, очевидно, другорядними. Єдиним доказом ймовірної наявності бортництва (?) є грудочка воску, знайдена на поселенні Рівне в житлі № 2. Про існування збиральництва свідчать відбитки на кераміці курячого проса (бромусу). Про заняття ж рибальством відомостей майже немає.

Крем'яних виробів виявлено мало. Їх виготовляли з одноплосинних нуклеусів, призначених для одержання правильних пластин для різання, виготовлення скребків, вкладенів, проколок-пронизок. Кістяні ж вироби, навпаки, вирізнялися широким асортиментом і використовувались як наконечники металевих знарядь, копачки, проколки.

Встановлено, що носії КЛСК Волині перебували тут багато століть і за цей час виробили своєрідні риси у формах та орнаментиці кераміки, дещо відмінні від посуду Подунав'я.

У ході стаціонарних досліджень відкрито залишки жител різного типу: будівлі, нижня частина яких складалася з двох камер (Гнідава, Гірка

Полонка), чотирикутні наземного чи напівземлянкового типу (Голишів-II, Рівне) з кількома опорними стовпами та вогнищами і господарськими ямами посередині.

Розкопки на Гнідаві підтвердили наявність найпізнішої кераміки з елементами залізозовського типу (кін. V – поч. IV тис. до н. е.). Відкрита пізніше пам'ятка Рівне за особливостями форм та орнаменту кераміки віднесена нами до найранішого – «донотного» етапу (середина V тис. до н. е.). Решта ж поселень, судячи з лінійно-«нотною» орнаментациі, належить до середнього «класичного періоду». Таким чином, пам'ятки КЛСК Волині поділено на три періоди і встановлено зазначені вище хронологічні межі – середина V – початок IV тис. до н. е. (в датах некаліброваних).

Отже, автором відкрито й досліджено на Волині низку пам'яток КЛСК, визначено хронологічні межі перебування населення цієї культури на даній території, обґрунтоване існування трьох етапів у її розвитку. На основі вивчення археологічного матеріалу досліджено різні аспекти господарської та іншої діяльності носіїв КЛСК, доведена наявність контактів між ними і носіями ВНК Полісся, що знайшло свій вияв у поширенні землеробства на північ.

Перспективним завданням на майбутнє є пошуки синкретичних пам'яток на межі Полісся та Лісостепу, виявлення нових пам'яток раннього й пізнього періодів, з'ясування причин зникнення КЛСК з території Волині.

1. 2. ІСТОРИОГРАФІЯ ВОЛИНСЬКОЇ НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Пам'ятки Волинської культури розміщені в межах Волинського (північ Волинської, Рівненської і частина Житомирської областей) і Мало-го (частина Хмельницької, Львівської та Рівненської областей) Полісся. На думку деяких дослідників, ця культура займала все Правобережжя Прип'яті, включно з Київським Поліссям, а окремі її пам'ятки поширювались і на територію Білорусі (лівий берег Прип'яті), в область Німанської та Східнополіської культури.

Раніше пам'ятки цієї культури Д. Телегін визначав як киево-волинський варіант Дніпро-Донецької культури [Телегін, 1968. – С. 91]. Археологи зі Львова називали її культурою Гребінцево-накольчастої кераміки [Свешніков, Нікольченко, 1982. – С. 9; Мацкевой, 1987. – С. 109].

О. Титовою, Г. Охріменком неолітичні пам'ятки цього регіону виділено в окрему культуру [Титова, 1985. – С. 16], що стало можливим за-

вдяки значному накопиченню матеріалів, одержаних у ході робіт В.Пясецького, Л. Залізняка, автора та інших дослідників [Охріменко, Телегін, 1982. – С. 64–77; Залізняк, Балакін, Охріменко, 1987. – С. 64–73; Охріменко, Середюк, 1988. – С. 85–93; Конопля, 1988. – С. 98–99; Охріменко, 1986а. – С. 322; Охріменко, 1984а. – С. 311–312; Охріменко, 1981. – С. 297; Охріменко, 1987. – С. 387–388].

Початки історії дослідження неоліту Волинського Полісся сягають першої третини ХХ століття. 1901 р. датується згадка В. Антоновича про неолітичні матеріали, знайдені біля сіл Вижва та Ново-Угрузьке. В 1931–1934 рр. Я. Пастернак, Я. Фітцке, К. Пшемиський, Т. Сулімірський, О. Цинкаловський виявили понад 20 пам'яток епохи неоліту в межах Волинської та Рівненської областей (список подаємо за сучасним адміністративно-територіальним поділом): Антонівка (Луцького району), Маюничі, Рафалівка (Володимирецького району), Галина Воля (Старовижівського району), Головно (Любомльського району), Копилля (Маневецького району), Лахвичі, Ветли, Невір (Любешівського району), Перевали (Турійського району), Піски Річицькі (Ратнівського району), П'ятидні (Володимир-Волинського району), Старосілля (Іваничівського району) та інші. Проте жоден з авторів не подав докладного опису виявлених матеріалів. Більша частина зібраного втрачена під час війни, решта зберігається в музеях Львова та Варшави. Ці матеріали залишаються майже не опрацьованими. Визначення окремих з них викликає сумнів [Археологічні пам'ятки. . . 1981. – С. 166–167].

Чимало пам'яток із гребінцево-накольчастою керамікою епохи неоліту відкрито після війни І. Русановою. Вона збрала матеріали біля сіл Іванчиці, Великі Телковичі Зарічянського району та Мульчиці Володимирецького району Рівненської області.

Значну колекцію своєрідних неолітичних матеріалів здобуто у 1948 р. завдяки розкопкам І. Левицького на торфовищі Моства [Левицький, 1952]. Звіт про ці роботи підготувала В. Митрофанова, яка 1963 р. на поселенні ВНК у гирлі р. Гнилоп'ять дослідила неолітичну пам'ятку і відкрила майже все поселення (426 м² площі) та чотири скупчення матеріалу, ймовірно, від жител. При цьому знайдено чимало кераміки з гребінцевим орнаментом та рядами відтисків нахиленою округлою паличкою. Деякі посудини графічно реставровано. Серед знахідок – півсферична чаша, дуже подібна до ранніх виробів КЛСК. Її виявлено серед залишків прямокутної споруди площею 32 м². Там же – сліди двох вогнищ діаметром 0,7 та 0,6 м, один розвал біконічного горщика ВНК. Із 3600 знайдених кременів – 435 знарядь праці [Непріна, 1969. – С. 134–139].

Ю. В. Кухаренко у 1957–1958 рр. обстежував пам'ятки Половлі Володимирецького району, Лахвичі, Люб'язь Любешівського району, Головно Любомльського району та інші [Кухаренко, 1962. – С. 1–24].

І. Свешніков у 1969 р. виявив пам'ятки з гребінцево-накольчастою керамікою біля сіл Висоцьк Дубровицького району та Хотин Рівненського району Рівненської області [Свешніков, Нікольченко, 1982. – С. 57, 102].

В. Пясецький у 1974–1981 рр. знайшов сліди поселень біля торфовища Корма Олевського району, поблизу с. Рудня Озерянська (Житомирщина) [Пясецький, 1979. – С. 46–60]. На околиці смт Славути Хмельницької області виявлено розвал конусоподібного неолітичного горщика, орнаментованого рядами відтисків нахиленою паличкою. На його внутрішніх стінках помітні сліди червоної вохри (Рис. 145, рис. 146). В. Пясецький відкрив також розвіяні дюнні багаточарові поселення та стоянки поблизу сіл Рудня й Лютинськ Дубровицького району Рівненської області, ряд інших пам'яток, обстежених згодом автором.

Розвал горщика ВНК з багатою орнаментациєю (рядами наскрізних проколів, паралельними рядами відтисків нахиленою паличкою, косою штриховкою) виявлено експедицією Д. Телегіна та Р. Грибовича в 1974 р. біля с. Нобель Зарічнлянського району Рівненської області [Охріменко, Середюк, 1988. – С. 91]. Л. Залізник у 1988 р. біля с. Омит цього ж району знайшов верхню частину профільованого великого широковідкритого тонкостінного горщика коричневого кольору зі значною домішкою рослинності та орнаментом з прокреслених ліній (Рис. 143, 1). У середній і нижній частині течії Стиру завдяки розвідкам О. Середюка відкрито поселення Коник та інші пункти.

Значні пошукові роботи в межах басейну Прип'яті проводив у 70-ті роки білоруський археолог В. Исаєнко, який знайшов або повторно обстежив рештки поселень ВНК біля сіл Острів'я, Пульмо, Світязь, смт Шацьк – Шацького, Кримно, Дубечно – Старовижівського, Заболоття, Тур, Самари – Ратнівського, Ветли, Лахвичі, Дольськ, Люб'язь, смт Любешів – Любешівського районів Волинської області та Переволоки, Сенчиці, Неньковичі – Зарічнлянського району Рівненської області [Исаєнко, 1976].

Важливе значення для розуміння шляхів розвитку Волинської неолітичної культури мали дослідження І. Михальчишина, проведені на Мозирському Правобережжі Прип'яті (Білорусь), де біля сіл Мірабелі, Личижевичі було зібрано значну колекцію пізньонеолітичної кераміки (Рис. 134, рис. 135, рис. 136).

Велику кількість слідів поселень ВНК виявив за останні роки В. Конопля в межах Ківерцівського та Рожищенського районів Волинської області; значні розкопки (616 м² площі), проведені ним на пам'ятці Носачевичі, дали 536 кременів і 76 уламків кераміки [Конопля, 1988. – С. 98–99].

В. Ісаєнко досліджував велике поселення раннього періоду ВНК біля с. Сенчиці Заріччянського району на Рівненщині, відкрите у 1966 році. [Исаєнко, 1976а. – С. 42, 43]. Ним зібрано 210 фрагментів кераміки (7–8 посудин), а також кількості пластин та інших знарядь із кременю. Посудини приземкуваті, гостродонні; у їхньому «тісті» помітна значна домішка рослин. Орнаментувалися вони рядами насічок, лініями, косою штриховкою. Там же проводилися роботи експедицією Л. Залізняка.

Комплекс кременів (295 виробів) та кераміку з гребінцево-накольчастим орнаментом зібрав І. Свешніков на пам'ятці Баранне-II, за 1,5 км на північний захід від с. Баранне Радивилівського району Рівненської області [Мацкевой, 1987. – С. 109–114].

Важливі роботи з вивчення ВНК проведено у 70–80-х рр. на Житомирщині В. Пясецьким, Л. Залізняком, В. Круцом. Так, В. Пясецьким у 1971, а В. Круцом у 1973 р. на правому березі р. Злобич, при впадінні її в р. Ірша, за 2 км на північний захід від с. Мелені Коростенського району розкопано 60 м² площі поселення. Тут у північній та північно-західній частині розкопу (на глибині 1 м) відкрито заглиблення овальної форми розміром 3,6х3,4 м, яке, мабуть, залишилося від землянки. Вхід до неї розташований з південного боку. Крім цього об'єкта, було виявлено ще сім заглиблень овальної форми розміром від 0,6х0,7 м до 1х1 м, опущених у жовтий материковий пісок на глибину 0,1–0,2 м. Добута колекція кременів складалася з 554 виробів, у т. ч. одноплосинних і двоплосинних нуклеусів, різців, стількох же скребків, сокирок, клинів, стругів, проколок тощо. Цікаво, що мікролітичних виробів тут не знайдено зовсім. Кераміка представлена тонкими фрагментами з рослинною домішкою, орнаментована гребінцем та відтисками розмочаленою паличкою [Залізняк, Пясецький, 1980. – С. 75–82].

Інший пункт із мезолітичними та неолітичними матеріалами відкрив В. Пясецький у 1974 р. біля с. Рудня Озерянська. Він складається з восьми стоянок. Експедицією Інституту археології під керівництвом Д. Телегіна у 1977 р. тут виявлено ще низку пам'яток: Корма 1, 1а, 16, 26, 4. Комплекс кременів зі стоянки Корма 16 містить понад 3000 знахідок – 8 конічних нуклеусів, 381 ножеподібну пластину, 10 косих вістер із мікрорізцевим сколом, 11 мікрорізців, 14 високих та середніх трапецій, 11 скребків і

3 різці [Охріменко, Телегін, 1982. – С. 64–77]. Д. Телегін відніс його до Дніпро-Прип'ятської мезолітичної культури. Але, на нашу думку, він може належати і до неоліту (хоч кераміки там і не виявлено) або ж до мезоліту Яніславицької культури (з огляду на великі розміри трапецій).

На стоянці Корма-I закладено чотири шурфи розмірами 2x1 м, у яких на глибині 0,3–0,5 м знайдено крем'яні знаряддя та кераміку з домішкою трави і декором із відтисків гребінця, прокреслених ліній та вдавлень. Тут працювала ще одна експедиція Інституту археології, під час роботи якої до розколу, закладеного В. Пясецьким, було приєднано ще один, площею 52 м². Розкопками добуто 5021 кремій, у тому числі 257 знарядь, серед яких є серія яніславицьких вістер, одноплощинні та двоплощинні нуклеуси, багато пластин та знарядь на них. Крім вістер, є трикутники, мікрорізці. Керамічний комплекс складають фрагменти неолітичної кераміки, яку поділено на три групи. Перша з них – з рослинною домішкою й орнаментом із гребінця та наколів. Інша група пізніших виробів мала домішку жорстви та плоскі денця. Є тут і уламки пізньотрипільських посудин. У цьому ж пункті знайдено половину пряселця, форма якого нагадує трипільські вироби, але оздобленого типовим для ВНК орнаментом з рядів (навхрест) відтисків нахиленою округлою паличкою [Залізняк, Балакін, Охріменко, 1987. – С. 64–73] (Рис. 129, 13). Ця знахідка може свідчити про початок прядіння і, можливо, ткацтва на Поліссі, що могло статися приблизно в кінці III тис. до н. е. під впливом Пізньотрипільської культури.

Ще одне неолітичне поселення виявлене Л. Залізником та С. Балакіним на правому березі р. Уж, в урочищі Прибір Христинівський, навпроти с. Христинівка Народицького району Житомирської області. Пам'ятка отримала назву Крушники. Тут, у зачистці краю плато та в розкопі площею 36 м² знайдено 2384 кремені, з яких 66 мають вторинну обробку. Серед мікролітів – яніславицьке вістря, мікрорізці. Віднайдену там же значну колекцію кераміки поділено на дві групи. У першій домішкою в «тісті» є трава та шамот. Орнамент складають ямки, нанесені часто розмочаленою паличкою (35), гребінець (27), наколи (2), насічки (3), прогладжені лінії. У другій групі, крім рослинності, присутній потовчений кварц. Цю пам'ятку віднесено до першої половини IV тис. до н. е., хоча наявність домішки жорстви в кераміці другої групи може вказувати на більш пізній час її появи. Розкопки на стоянці Крушники проводилися в 1983 році. У 1984 р. автор виявив і розкопав тут житловий об'єкт із заглибленим вогнищем та крем'яними виробами і розвалами двох орнаментованих «копитцями» горщиків (Рис. 131, рис. 132) [Залізняк, Балакін, Охріменко, 1987. – С. 64–73].

Л. Залізник та С. Балакін відзначили в комплексах кременю неолітичних поселень Житомирщини риси Яніславицької та Кукрецької мезолітичних культур [Залізник, Балакін, Охріменко, 1987. – С. 73].

Пошуки пам'яток епохи неоліту проводяться автором із 1975 року. За цей час відкрито більше 40 нових пунктів ВНК. У 1979 р. експедицією Інституту археології (керівник Д. Телегін) здійснювався огляд та шурфівка деяких із них в урочищах Токуча Гора (с. Розничі), Гута (с. Великий Мідськ), Вовче (с. Майдан-Липно), Шепель (с. Мала Осниця) [Охріменко, Телегін, 1982. – С. 64–77].

У наступні роки здійснено розкопки багаточислової пам'ятки Великий Мідськ, поселень Вижівка, Новосілки (урочище Стрічено), Мала Осниця (урочище Оболонь), хутір Коник [Охріменко, 1983. – С. 303; Охріменко, Середюк, 1988. – С. 85-93; Охріменко, 1993б. – С. 8–9] (Табл. 1).

Таблиця 1

Загальна характеристика неолітичних поселень Волині та Волинського Полісся

Поселення КЛСК	Рівне	Голишів II	Гірка Полонка	Гнідава	Клевань
Роки	1983, 1984, 1988	1988–1992	1983	1968, 1969, 1981, 1983, 1984	1981, 1984
Досліджувана площа в м ²	200	1748	60	800	40
Особливості розміщення	1-а над- заплавна тераса	корінний берег	мис	корінний берег	корінний берег
Об'єкт	№ 1	№ 1	№ 1	№ 23	№ 1
Розміри	4,5x2 м	10x5 м	8x4 м	2,5x4 м	
Площа	9 м ²	50 м ²	32 м ²	8 м ²	

Об'єкт	№ 2	№ 2		№ 24	
Розміри	10x3 м	6x4 м		6x2,3	
Площа	30 м ²	24 м ²		12 м ²	
Об'єкт	№ 3	№ 4		№ 26	
Розміри	10x2,6 м	6x4 м		5x3 м	
Площа	28 м ²	24 м ²		15 м ²	
Об'єкт		№ 5			
Розміри		4x4x4,5x- 5,5			
Площа		22 м ²			
Поселення ВНК	Мідськ	Новосілки	Оболонь	Коник	Крушники
Роки до- слідження	1980	1981–1994	1985–1993	1985	1984
Дослі- джувана площа в м ²	200	1000	346	80	30

Пам'ятка Великий Мідськ (Костопільський район Рівненської області) розміщена за 4 км на захід від села, на овальному дюнному підвищенні, що прилягає до великого (2,5x1,5 км) торфовища. Тут було закладено розкоп (200 м²), а північніше ще один, менший (4x6 м), на місці неолітичного поховання. В першому з них виявлено матеріали фінального палеоліту, мезоліту, фрагменти неолітичних горщиків і знахідки пізніших часів.

На поселенні Новосілки (Маневицький район Волинської області) розкопки розпочато у 1981, а закінчено в 1994 році. Кількома розкопами досліджено площу близько 1000 м² і виявлено залишки декількох жител, котрі простежуються лише за концентрацією знахідок і вогнищевих ямок або вуглинок.

На пам'ятці Оболонь, розташованій, як і поселення Новосілки, в середній течії Стиру, розкопками 1985–1987, 1993 рр. розкрито 346 м² площі і зібрано значний матеріал, що походить із неолітичних жител, які так

само вдалося зафіксувати лише за знахідками. Вціліла частина поселення повністю розкопана.

Хутір Коник (верхів'я Стиру) розташований південніше смт Зарічне Рівненської області. Тут відкрито 80 м² площі, зібрано кераміку та кремені. У «тісті» керамічних виробів поряд з рослинністю є домішка жорстви. Всього ж автор дослідив на Поліссі 1650 м² площі.

Пам'ятка Вижівка розміщена в Старовижівському районі Волинської області на лівому березі р. Вижівка. Тут розкопками 1982 та 1994 рр. досліджувалося житло, яке датуємо докерамічним неолітом. Воно заглиблене, значних розмірів, приблизно 10х4 м.

Хоч загалом територію поширення ВНК ще не зовсім визначено, все ж з'ясовано, де проходить її північний кордон і межа з Німанською культурою. Але наскільки поширювалися пам'ятки ВНК у Західному Побужжі, Малому Поліссі, як глибоко проникали в лісову зону Лісостепу, маємо надію встановити в майбутньому.

Потребує відповіді й питання, на основі якої культури сформувалася ВНК. Проведені раніше розвідки й розкопки дозволили з'ясувати, що частина поселень мають крем'яний інвентар, близький до Яніславицької мезолітичної культури [Зализняк, 1984. – С. 97–99], на інших пам'ятках мікроліти представлені лише трапеціями. Це може означати, що субстрат, на якому формувалася ВНК, був неоднорідний [Охріменко, 1993в. – С. 92–95].

Немає поки що повної ясності й стосовно господарської діяльності носіїв цієї культури. І хоч рибальських знарядь на Волинському Поліссі досі не знайдено, розташування поселень у місцях, зручних для рибальства, засвідчує, що це була одна з головних галузей господарства цього неолітичного населення лісової зони. Виявлені ж, часто у великих кількостях, мисливські мікроліти підтверджують гіпотезу про заняття полюванням. Збиральництво носило, очевидно, допоміжний характер [Охріменко, 1993. – С. 27–28; Охріменко, 1991. – С. 8–11].

Мало поки що даних і про поселення ВНК, кількість будівель, їх розташування. В процесі розкопок встановлено, що вони були невеликі: з двох-чотирьох хат. Житла, певно, мали чотирикутну форму з кількома більшими та меншими вогнищами. Будівлі часто розташовувались уздовж лінії берега. Цілком імовірно, що поселення не були постійними, але мешканці спорадично поверталися на місця попереднього проживання [Охріменко, 1993б. – С. 8–9].

На початковому етапі вивчення ВНК недостатньо було відомостей щодо особливостей гончарних виробів. Розкопки поселень дозволили зібрати значну колекцію кераміки, на основі якої встановлено її основні риси: тонкостінність, гостродонність, специфіку форм та орнаменту [Охріменко, 1994а. – С. 90–93; Охріменко, 1997. – С. 87–102; Кучінко, Охріменко, 1995. – С. 24].

Важливим також є питання хронології і періодизації ВНК. Аналіз кераміки з різних поселень показав, що вона істотно різниться між собою за формами та технологією виготовлення, домішкою рослин та жорстви, відзначається ускладненістю форм у пізніших виробках. На цій підставі кераміку пам'ятки було поділено на три періоди. Рання кераміка тонкостінна, з рослинною домішкою мала відбитки зернівок культурних рослин, запозичених від сусідньої Культури Лінійно-стрічкової кераміки. Остання з'явилася на Волині приблизно в середині V тис. до н. е. Цим же часом, використовуючи періодизаційні схеми Д. Телегіна, В. Ісаєнка та О. Титової, датуємо і ВНК. На кераміці Стжижівської та Тшинецько-Комарівської культур трапляються елементи орнаменту ВНК. Враховуючи це, а також хронологічні розробки для сусідніх культур (дніпро-донецького кола, Німанської) припускаємо, що рештки населення ВНК доживають до початку II тис. до н. е. Це ж підтверджують і стратиграфічні дані.

1. 3. ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Волинь об'єднує два фізико-географічні райони: Західне Полісся та Волинську височину. Західне Полісся – північно-західна частина України, що охоплює північні частини Волинської, Рівненської та, частково, Житомирської областей, а в зоні Малого Полісся – деякі райони Львівщини й Тернопільщини. На заході Волинське Полісся межує з Поліською низовиною, на півдні, по лінії Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне з Волинською височиною, на півночі переходить у Білоруське Полісся.

Поверхня цього регіону переважно рівнинна, але трапляється місцевість горбиста, грядова, низинна.

Ця територія досить багата на водойми, які в давнину приваблювали людей: в межах тільки Волинської області нараховується 60 річок басейну Прип'яті та 13 басейну Західного Бугу. Більші з них Виживка, Турія, Стохід, Веселуха, Стир, Горинь поволі течуть з півдня на північ, впадаю-

чи в Прип'ять [Природа... 1975. – С. 59–61]. Крім цього, є понад 250 озер площею від 2 до 2450 га. Деякі з них карстові [Там само. – С. 69], інші запланні. До найбільших належать Світязь, Пулемецьке, Луки, Пісочне [Там само. – С. 70]. Великі площі займають болота – 374 тис. га [Там само. – С. 5]. Лише найбільших з них нараховується 38 [Атлас... 1990. – С. 14]. Це Довене, Велике, Ухольське, Яреве, Жидинь та інші, які могли бути в минулому значними водоймами.

Для Полісся загалом характерна значна заболоченість. Ліси ж тут займають близько 40% території [Природа. . . 1975. – С. 76]. На піщаних підвищеннях ростуть сухі соснові, лишайникові бори. На вологих зниженнях із суглинистими та мергелистими ґрунтами – дубові, дубово-соснові, дубово-грабові та ясенново-вільхові ліси з добре розвиненим чагарниковим та трав'яним ярусами. Понижені місця займає лучна та болотяна рослинність [Геренчук, 1968. – С. 155–165]. Мале Полісся являє собою акумулятивну денудаційну рівнину [Горленко, Бойко, Куницький, 1971. – С. 11, 12].

Флора Волині (Полісся і Лісостепу) налічує близько 1300 видів вищих спорових та насінних рослин, ареал більшості з яких Поліська низовина [Природа..., 1975. – С. 16].

Із часів раннього голоцену на цій території відомі олень шляхетний, козуля європейська, бурий ведмідь, тарпан, лисиця, лось, дикий кабан та інші тварини [Атлас... 1990. – С. 21]. Полісся та Лісостеп Волині мають різні типи ґрунтів. Для Полісся характерні дерново-підзолисті, дернові, лучні, болотисті. У місцях виходу на поверхню крейди та мергелю утворилися перегнійно-карбонатні ґрунти. На Волинській височині, вкритій лесоподібними суглинками, поширені більш родючі чорноземи типові, опідзолені та сірі. Рослинний покрив Волино-Подільської височини докорінно змінився завдяки антропогенним факторам. У минулому тут було більше лісів. Луки та лучні степи тепер перетворені на поля [Природа. . . 1975. – С. 89–100].

Отже, Полісся – це своєрідна зона, яка має певні особливості ландшафту, ґрунту, флори. У часи неоліту тут проживало населення, етнографічною особливістю якого була кераміка з гребінцево-накольчастою орнаментациєю, – носії Волинської культури.

Волинська височина теж становить окрему зону, яка на півночі та сході межує з Поліссям, а на півдні – з Малим Поліссям [Геренчук, 1968. – С. 155–165].

Клімат Волині відносно м'який, літо не дуже спекотне, зима не надто холодна. Середньорічні температури повітря становлять 7,0–7,5°C, а

амплітуда річних коливань від -23° до $+24,9^{\circ}\text{C}$. Найнижчі середньорічні температури повітря $5,1^{\circ}\text{C}$, липневі коливаються в межах $+18,4$ – $18,8^{\circ}\text{C}$ [Природа. . . 1975. – С. 48]. Річні суми опадів становлять 550–600 мм [Там само. – С. 50]. Отже, кліматичні умови, згідно з цими показниками, досить сприятливі для вирощування багатьох сільськогосподарських культур.

На відміну від Поліської низовини, зона Лісостепу, особливо її південна частина, більш піднята. Абсолютні висоти сягають 340–361 м. У центральній та північній частинах є широкі та трохи хвилясті межиріччя з висотами 240–300 м [Геоботанічне районування... 1977. – С. 132]. Клімат тут, як і на Поліссі, помірно-континентальний. Температурний режим подібний, хоча й дещо тепліший.

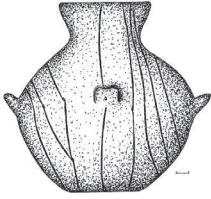
Епоха неоліту належить до атлантичного періоду (7500–5000 років тому) – часу максимального поширення лісів у Європі [Долуханов, 1979. – С. 110–111]. Тоді переважали мішані широколистяні ліси, на північ від них хвойні. За даними ж А. Кульчицької-Лецеєвич, початок цього періоду припадає на 8400 р., а кінець – на 5100 р. [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993. – С. 29]. Рання фаза атлантичного періоду була відносно сухою [Долуханов, 1979. – С. 30]. Згідно з палеографічними реконструкціями, на сході Європи середньорічні температури збільшувалися на північ від 60° п. ш. на $2,5$ – 2° , а південніше 50° п. ш. лише на 1° . Така ж закономірність була характерна і для опадів [Климанов, 1976. – С. 902–904]. Завдяки працям Л. П. Безусько отримано цікаві відомості стосовно палеографічної характеристики району Малеого Полісся. Для атлантичного періоду тут встановлено такі показники: середньорічна температура була вищою за сучасну на 1°C і дорівнювала близько 9°C , а середньорічна температура січня була вища на 1°C . Кількість опадів близька до сучасних. Рослинний покрив був таким: переважали соснові ліси, значно поширені були і широколистяні дубові, в'язові, ясеневі, грабові. Перше свідчення господарської діяльності людини, пилко антропогенних рослин – з'явилося тут в інтервалі 6320 ± 100 років тому [Пашкевич, Охріменко, 1990. – С. 1–5]. Більш-менш подібний склад дерев був тоді і в лесовій зоні Польщі [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993. – С. 27], що могло бути притаманне і тодішній південній Волині. За свідченням Я. Крука, на півдні Польщі в атлантичному періоді на місці поселень культури Лінійно-стрічкової кераміки виявлено пилко берези, дуба, хвойних дерев, ліщини, троянди, малини, яблуні, черешні [Kruk, 1980. – С. 272].

Отже, зона Полісся в атлантичний період значною мірою була вкрита хвойними й листяними лісами, велику її площу займали болота, болотис-

ті низини, озера та річки. Ґрунти ж – дерново-підзолисті, дернові, лучні, болотисті – були малоприсадними для рільництва. Тому ця територія здавна заселялася мисливцями й рибалками, а в епоху неоліту – носіями волинської культури, у яких домінували привласнюючі види господарювання (з перевагою або рибальства, або полювання та допоміжному значенні збиральництва й початкових форм землеробства і скотарства).

Оскільки поселення КЛСК розміщувалися на придатних для рільництва ґрунтах, то і сьогодні це поля зі значним родючим шаром: на пам'ятці Рівне темний шар гумусу складає 0,2–0,25 м, Голишів-II – 0,3 м, Гірка Полонка – 0,2–0,5 м, Гнідава – 0,2–0,4 м. Тобто на згаданих поселеннях верхній гумусний шар пересічно становить 0,2–0,5 м. Значним є і прошарок темно-бурого підґрунтя: Рівне – 0,1–0,2 м, Голишів-II – 0,2–0,3 м, Гірка Полонка – 0,2 м. Особливо потужний він на Гнідаві – 0,4–0,9 м. Мисливсько-рибальське населення «лісового неоліту» вибирало для поселень сухі піщані підвищені місця, які часто виявлялися відкритими і тому на них інколи бачимо наносний шар піску (Осниця, Розничі (Рис. 109), Люб'язь-II). Звичайно, це були малородючі ґрунти. Сірий надувний шар на них складав 0,2–0,3 м, темно-бурий гумусний пісок – 0,2–0,3 м, підґрунтя було більш світле (попелясто-коричнева смуга піску) такої товщини: Новосілки – 0,2 м, Оболонь – 0,2–0,4 м, Коник – 0,15–0,3 м. Лише поселення Оболонь розміщувалося невисоко на першій надзаплавній терасі, де в ґрунті, крім піску, є лесоподібні домішки.

КУЛЬТУРА ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ НА ВОЛИНІ

РОЗДІЛ II

2. 1. ОСНОВНІ ПАМ'ЯТКИ КЛСК

Із приблизно 65 відомих на Західній Україні пам'яток КЛСК майже 40 виявлено в зоні Лісостепу на Волині. Більшість з них поселення (Рівне, Гнідава, Гірка Полонка), решта – залишки короткочасних поселень (Мовники, Квасилів, Маркостав, Жорнів, Рокині, Бубнів, Баїв), окремі знахідки матеріалів (Зимне-II, Дитиничі, Городок), захоронення (Баїв) (Рис. 2). Майже всі ці пам'ятки містяться на берегах проточних водойм, малих та середніх річок, що мають повільну течію, з родючими ґрунтами берегів, багатими на трави заплавами: Луга, Сарна, Черногузка, Устя, Іква. Окремі з них розмішувалися на берегах великих річок – Стир, Горинь, Західний Буг у зручних для доступу до води місцях. Деякі – досить високо: поселення Гнідава на висоті 10 м над заплавою Стиру, Клевань – до 20 м від рівня річки. На відстані більше 150 м від водойми знайдено матеріали культури Лінійно-стрічкової кераміки на пам'ятках Рокині, Клевань, Гнідава. Решта виявлена неподалік тодішнього русла річок. Проте в заплавах та дуже близьких до них місцях знахідки поки не виявлені. Частина поселень розміщена на мисоподібних виступах (Гірка Полонка, Рівне), вигинах річкових берегів (Гнідава, Голишів-II), на перших надзаплавних терасах (Вільшаниця, Полонка, Новостав, Коршовець-I, Коршовець-II, Торчин). Тобто більшість із них закладена на пологих схилах добре освітлюваних сонцем берегових частин. Середні площі поселень могли становити 0,5–2 га (Голишів-II), найбільші – 25 гектарів (Гнідава). Поселення Гнідава з цього погляду може вважатися унікальним. Вигин берега Стиру, навколо теперішнього міста Луцька від давнього урочища Гнідава до Красного на відстані двох кілометрів, має сліди перебування населення КЛСК. Чи були вони одночасними, сказати важко: культурний шар неолітичного часу зберігся в задовільному стані лише на Гнідаві. За наявними з довоєнних років відомостями, у названих пунктах кераміка була прикрашена лінійно-нотним орнаментом.

Рештки культурного шару містилися на глибині 0,4–1,5 м в підґрунті, товщина якого залежала від довгочасності проживання людей на одному місці. В окремих житлах вона становила 0,2–0,3 м.

Доброю збереженістю культурного шару відзначалися поселення Голишів-ІІ, Гнідава, Гірка Полонка. На їх площі проводилися стаціонарні дослідження, до опису результатів яких переходимо далі.

2. 1. 1. Поселення Рівне

Поселення Рівне розташоване на південній околиці однойменного міста, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Устя, лівої притоки Горині. В цьому місці, біля штучного озера, на березі розташована пам'ятка (Рис. 3). Висота тераси над заплавою на місці поселення не перевищує 4–5 м. На її поверхні виділяється підвищення розмірами 200x120 м. Грунт тут чорноземний і підстеляється лесоподібними суглинками, які перекривають алювіальні відклади тераси. Ця пам'ятка багат шарова: на її поверхні і в розкопах виявлено фрагменти посуду різних культур Малицької, Пізньотрипільської, Кулястих амфор, Городоцько-Здовбицької, Тшинецько-Комарівської, ранньозалізного віку та більш пізніх часів. Фрагменти неолітичної кераміки концентрувалися на підвищенні площею 100x60 м.

Пам'ятку виявив В. Пясецький у 1983 р., а в наступні роки тут проводили розкопки відкривач та Г. Охріменко. У різних місцях поселення закладено 14 шурфів загальною площею 20 м² та чотири розкопи на відстані 30–40 м один від одного, сумарна площа яких перевищує 185 м² (Рис. 4). У нижній частині гумусу, в розкопах, на глибині 0,4–0,6 м простежено скупчення фрагментів кераміки з лінійно-стрічковим орнаментом, кісток тварин, виробів із кременю та кістки, шматки печини, невеликі розтиральні плитки з дрібнозернистого пісковика. Зрідка траплялися уламки каменів з плитчастого сарматського вапняку і дрібні шматки крихкого протерозойського пісковика, що походить з долини Горині. Крім того, у скупченні матеріалів розкопу № 1 виявлено шматок жовтої вохри. У місцях скупчень матеріалів закладалися розкопи. За їх межами траплялися лише поодинокі знахідки. Усі виявлені артефакти, що містилися компактно на порівняно невеликих підчотирикутних площах, напевно, слід трактувати як залишки житлових, а не господарських споруд, тому що в їх середині виявилися рештки їжі у вигляді кісток тварин, битий посуд, який не викидався, а втопувався в долівку житла. Ймовірно, що на місці майбутньої легкої споруди знімалася невелика верства дернового шару. Для її зведення використовували лише два–три опорні стовпи. Для позначення згаданих скупчень використовуємо термін «об'єкт».

Об'єкт № 1

Площа скупчення в розкопі № 1 була незначною 4,5х2,0 м (Рис. 5), однак, ймовірно, що раніше воно було довшим, бо південна частина розтягнута оранкою. На цій невеликій площі знайдено майже 470 уламків Лінійно-стрічкової кераміки, вироби з кременю, небагато кісток тварин. Серед крем'яних виробів є 28 пластин, які більш-менш рівномірно розташовувалися на площині розкопу; 10 нуклеусів знайдено переважно за межами скупчення основної частини матеріалів, 2 скребки, 1 вкладень, 5 скобелів теж за межами заглибленої, найбільш насиченої знахідками частини об'єкта. Кістяні вироби представлені 4 проколками (Рис. 9, 3–6).

Об'єкт № 2

Найбільш заглиблена частина іншого скупчення має форму видовженого неправильного овалу (Рис. 6). Приблизно посередині концентрувалися рештки печини (у діаметрі 20 см).

Дещо понижена частина об'єкта № 2 мала видовжену підчотирикутну форму з приблизними розмірами 8х2 м. У центрі, ближче до південно-західного краю, поряд з ямою № 2, знайдено ще одне скупчення печини. Третє, менше скупчення, виявлено поблизу північного краю заглиблення. В заповненні житла зібрано близько 980 різних за розмірами уламків кераміки, багато кісток тварин, рогову мотику (Рис. 11, 8), незакінчений виріб з ікла дикого кабана (Рис. 11, 7), вісім кістяних проколок та вістер (Рис. 11, 1–6), крем'яні пластини та пластинки, скребки, нуклеуси, вкладені до серпів (Рис. 9, 15–18, 21, 23).

В об'єкті № 2, який простежувався за незначною пониженістю в материк та численними артефактами, виявлено три ями різних розмірів – 2,3х2,0 м, 10х3 м, 10х2,6 м. Стратиграфічна кореляція скупчення № 1 і № 2 розміром 2,3х2,0м мала майже вертикальні стінки та рівне дно. Глибина її приблизно 1,1 м від давньої поверхні. На дні тонким шаром лежали стулки черепашки-жабурниці, небагато кісток тварин і вироби з кістки: мотика або копалка та перерізана навпіл лопатка тварини (Рис. 11, 13–14). Тут же були крем'яні відщепи. У поряд розташованій ямі № 2, підокруглій, діаметром 1,5 м, глибиною 0,6 м, виявлено багато кісток тварин, що вказує на її господарське призначення. Один бік ями понижувався прямою, а інші похило.

Яма № 3, теж округла в плані, плавно понижувалася до глибини 0,7 м і в перерізі нагадує трикутник. У розкопі № 2 знахідки лежали на площі приблизно 10х3 м. Отже, саме житло могло мати дещо більші розміри.

Найчисельнішими та найбільш інформативними є залишки об'єкта № 2. У північній його частині розкопано яму № 3 (Рис. 7), у якій виявлено

зернотерку розмірами 0,35x0,15 м із місцевого сарматського піщанистого вапняку, уламки кількох посудин, фрагменти кераміки. Уламки печини інколи були досить великі, але пов'язати їх із залишками вогнищ важко, бо попіл відсутній. Так само не можна стверджувати і наявності вогнищ усередині інших жител.

Об'єкт № 3

Об'єкт № 3 теж простежувався за скупченням фрагментів неолітичного посуду, кістками, крем'яними виробами, каменями, які містилися на площі приблизно 10x2,6 м. З північного боку об'єкта розчищена видовжено-овальна яма (3x0,8 м), яка заглиблювалася в материк на 0,5–1 м. Можливо, вибраною з неї глиною обмазували цю споруду. Плани скупчень об'єктів та їх глибина дають змогу стверджувати, що вони являють собою сліди наземних, можливо незначно заглиблених (не більше як на 0,2–0,3 м від давньої поверхні), жител. Через те, що культурний шар дуже пошкоджений кротовинами і сліди від стовпів не зафіксовані, відтворити докладніше конструкційні особливості цих споруд неможливо (Рис. 8).

Отже, три вищеописані об'єкти поселення Рівне можна кваліфікувати як наземні, підпрямокутні у плані. Вони довгими вісями зорієнтовані приблизно однаково – з північного сходу на південний захід.

Об'єкт № 4

Залишки об'єкта № 4 випадково виявлені при прокладанні траншеї. Поряд із нею закладено видовжений розкоп № 4. Неолітичні матеріали траплялися протягом 12 метрів. Це були нечисленні уламки посуду, кремені та дві зернотерки. Рятівні роботи проводилися Б. Прищепою й Г. Охріменком у 1994 році.

Знахідки з усіх чотирьох розкопів ідентичні, тому характеризуємо їх без поділу на окремі комплекси. Кераміку умовно поділяємо на кухонну та столову.

Чітко вирізняється значна колекція мисок і чаш відкритих форм. Важливою ознакою технології керамічних виробів є домішка половини культурних злаків. У глиняну масу великих кухонних виробів її додавали значно більше, ніж столових (мисок та чаш). У перших цієї домішки іноді було так багато, що від вигорання половини поверхня посуду ставала пористою. На багатьох уламках кухонного посуду відзначено відбитки зерен культурних злаків, насіння бур'янів. У тісто кухонного посуду, мисок і чаш іноді додавався пісок, шматочки слюдистої породи, що походять із товщ верхнього протерозою долини р. Горинь, червоної вохри, шамоту.

Колір кухонного посуду сірий, сіро-бурий, рідше червоний і чорний. Подібне забарвлення мають миски та чаші, але серед них трапляються

й світло-сірі вироби. їх поверхня добре прогладжена, інколи підлощена. Окремі вироби покриті світлим ангобом. На зламі черепки одноколірні або триколірні, що може свідчити про різну міру обпалювання. На це ж вказує і різний колір кераміки. Можливо, посудини випалювалися на відкритому вогні.

Серед різних форм керамічних виробів поселення Рівне кількісно переважають миски та чаші. Діаметр їх вінець значний і коливається в межах 10–28 см. Вирізняються глибші та мілкіші посудини. Стінки, плавно вигнуті назовні, всередині поступово переходять у денце (Рис. 9, 7–8). Товщина стінок незначна – 5–8 мм. Орнаментация на них майже відсутня. Так, у житлі № 2 із 184 уламків вінець лінійним орнаментом прикрашено 4 фрагменти, а на двох є невеликі конічні наліпи (Рис. 12, 2–4).

Серед кухонного посуду вирізняються вироби кулястих форм, без виділення вінець (Рис. 9, 1, 11). Розміри посудин різні. Діаметр вінець досягає 20–25 см, тулуба – 30–40 см. Як різновид, виділяються посудини більш відкритої форми (Рис. 9, 11). Стінки великих посудин товсті – 1,5–2 см. Окремі вироби прикрашені пальцевими вдавленнями, нанесеними під зрізом (Рис. 9, 1). У житлі № 2 знайдено 9 фрагментів вінець, прикрашених подібними вдавленнями, що робило їх край хвилястим (Рис. 9, 11). Рідкісним є орнамент з коротких насічок (Рис. 10, 1). У двох випадках зафіксовано валик, розчленований відтисками (Рис. 10, 4). На трьох фрагментах помічено канелюроподібні розчеси пальцями по сирій глині. Менш поширені посудини кулястої форми з високою розхиленою або циліндричною шийкою (Рис. 9, 2). На тулубі розміщені вушка з вертикальними отворами. На одній посудині їх шість (Рис. 9, 19). Окремі невеликі вироби подібні до пляшок (Рис. 9, 12). Знайдено уламки двох таких посудин.

Серед столового посуду окрему групу становлять вироби кулястої форми, інколи з ледве помітними відтягнутими вінцями. Вони теж старанно прогладжені або лощені до блиску. Це кухлі (Рис. 12, 5, 6), тонкостінні, оздоблені лінійно-стрічковим орнаментом. Характерною його ознакою є значна ширина, а іноді й глибина ліній. Орнамент наносився у вигляді відрізків ліній, спіралей, меандру, паралельних хвилястих заглибин (Рис. 12, 4–13). Довершеністю форми та декору відзначається виріб чорного кольору, прикрашений спіральним орнаментом (Рис. 12, 4). У житлах № 1 та № 2 знайдено порожнисті піддони чаш. Вони невисокі, позбавлені орнаменту або прикрашені чотирма парами ліній (Рис. 12, 13). У житлі № 2 виявлено фрагмент біконічного прясла з домішкою полови у тісті.

Крем'яних знарядь на поселенні Рівне виявлено майже 700. У житлі № 1 знайдено 10 невеликих нуклеусів, в інших об'єктах менше. Шість

нуклеусів мають негативи від зняття дрібних пластин, із чотирьох сколювали відщепи і пластинчасті відщепи. Самі нуклеуси поділяються на підпризматичні, з однією або двома ударними площинами (Рис. 9, 23), та скісноплощинні аморфні. Пластини відзначаються правильною формою. Деякі з них мають сліди ретуші утилізації або навмисного ретушування. Скребків небагато, в житлі № 2 їх знайдено 5. Усі вони кінцеві, на невеликих пластинах (Рис. 9, 15). Інших знярядь – скобелів, проверток – ще менше. Вкладені до серпів мають вигляд широких трапецій та довгих пластин із залощенням (Рис. 9, 21, 22).

Зняряддями з кістки є проколки та наконечники металевих знярядь (Рис. 11, 1–6), з рогу – наконечники мотик (Рис. 11, 8).

Отже, найбільш виразно особливості матеріалів поселення культури Лінійно-стрічкової кераміки Рівне простежуються у кераміці. Важливою її ознакою є відсутність нотного орнаменту, значна ширина ліній стрічок, домішка половин до глиняної маси, велика кількість мисок та чаш відкритих форм. Кухонній кераміці властиві наліпи. Відсоток посуду з лінійно-стрічковим орнаментом низький.

Усі ці особливості посуду дають підстави віднести пам'ятку Рівне до раннього етапу розвитку Культури Лінійно-стрічкової кераміки Волині. Посуд поселення Рівне схожий до старшої Лінійно-стрічкової кераміки Угорщини [Титов, 1980. – С. 262–268]. Так, наприклад, у Бічке, в житлі 1/1971 рослинна домішка присутня в усіх групах кераміки. Вони також подібні за формами та декором. Трапляються лошені до блиску виробу. На поселенні Бічке є й чаші на піддонах та посуд з канелюроподібними розчесами.

Аналогічні до рівненських споруди знаходимо на пам'ятках допотопного періоду КЛСК басейну Дунаю. На території Угорщини рання кераміка виявлена в ямах, землянках та півземлянках (поселення Бічке, Капошвар) [Титов, 1980. – С. 256]. Матеріали цього періоду відкрито у Словаччині на поселеннях Біня та Мілановце [Pavuk, 1980. – S. 10, 11]. Яма в Мілановце мала розміри 3,3x2,6 м.

На ранній фазі розвитку КЛСК Центральної Європи відомі й наземні стовпові будівлі. Такі споруди реконструюються на поселенні Могільниці в Моравії [Tichy, 1962. – S. 252], у Старому Замку на р. Чарна Вода в басейні Одри. Розміри одного з жител на останньому 10x5 м.

2.1.2. Поселення Голишів-II

Пам'ятка Культури Лінійно-стрічкової кераміки Голишів-II розташована на південно-східній околиці м. Луцька біля асфальтного та мукельного заводів, на лівому березі р. Черногузка, що впадає у Стир з лівого боку. Тут, в урочищі Зарвихвости, починаються землі с. Голишів. Поселення Голишів-II, як і кілька інших біля м. Луцька, виявив краєзнавець М. Матвієйко. У 70-ті роки автор проводив обстеження обох берегів цієї річки, під час яких відкрито понад 10 пунктів з матеріалами КЛСК. З північного боку пам'ятки є пониження, де в давнину міг протікати струмок і впадати у заплаву річки. Основне ж русло Черногузки розташоване за 200 м на південь. Відстань між двома берегами в цьому місці кількисот метрів. Товщина торфу в заплаві, яка і в кам'яному віці могла бути частково заповнена водою, перевищує 3 м (Рис. 13).

У зв'язку з тим, що на місці поселення, яке є одношаровою пам'яткою, асфальтний завод проводив будівельні роботи, в 1988 р. автором на місці руйнувань розпочато рятивні розкопки, які продовжувалися до 1992 р. Роботи проводились у межах чотирьох більших та менших розкопів. Загальна досліджена площа становить 1748 м². При цьому виявлено п'ять об'єктів, у т. ч. й чотири ймовірні житла (№ 1, № 2, № 4, № 5) та господарський об'єкт (можливо клуня) № 3 (Рис. 14).

На вцілілих ділянках поселення стратиграфія була такою: 0,3 м темний родючий шар гумусу, 0,2–0,3 м – темно-буре підґрунтя, в якому містилися рештки культурного шару, нижче якого є верства лесовидних материкових суглинків (Рис. 15).

Об'єкт № 1

У траншеї, проритій будівельниками заводу в напрямку захід-схід, помічено лінзу темного ґрунту, яка опускається в материк на місці ями нижче шару гумусу на 1,1 м. При цьому знайдено кераміку з лінійно-нотним орнаментом, зернотерку та крем'яні вироби, що походять із об'єкта. Коли залишки споруди в розкопі № 1 були повністю відкриті, виявилось, що вона має площу приблизно 10x5 м (Рис. 14). На її нерівній «долівці», котра розміщена поблизу основи підґрунтя, дещо опущеній у материк (на 0,1–0,2 м), містилися кістки, кераміка, кремені. Стінки цієї чотирикутної споруди вертикальні.

У житлі розчищено чотири ями різних розмірів та глибини, що мали вертикальні стінки. Найбільша яма (№ 1), заглиблена нижче шару гумусу на 1–1,1 м, мала довжину 2,4 м та ширину приблизно 1,5 м (Рис. 14). Інша

яма (№ 2), розмірами 0,9x0,8 м, понижувалася нижче гумусу до 0,95 м. Решта менші (№ 3 – 0,5x0,4 м та № 4 – 0,4x0,35 м) і не настільки заглиблені (№ 3 – 0,5 м, № 4 – 0,4 м). Крім різних матеріалів, у двох більших ямах виявлено попіл та вуглики. Ці вогнищеві ями слугували, напевне, для обігрівання житла взимку та приготування їжі. Менші могли бути складами для продуктів.

Залишки об'єкта № 1 відносимо до типу півземлянок з незначним заглибленням. Чіткої лінії стовпів тут не знайдено. Лише одну ямку діаметром 0,4 м, заглиблену нижче підгрунтя на 0,2 м і розташовану по центру, можна кваліфікувати як слід від стовпа.

У південно-західному куті споруди розчищено невелику, геометрично правильної форми площадку (5 см товщиною, розмірами 2x0,8 м), яка могла бути лежанкою.

Заповнення житла скрізь досліджувалося до материка. Якихось особливих прошарків, які вказували б на кількаразове проживання, не виявлено.

Археологічних знахідок у об'єкті № 1 було багато: кухонна та столова кераміка (720 фрагментів), кістки тварин, крем'яні знаряддя і відходи виробництва. Всі вони концентрувалися навколо ям, тобто в центрі будівлі. У заповненні ям знайдено чимало шматків печини. По мірі заповнення попелом та рештками життєдіяльності ями зрівнювалися з долівкою.

У заповненні найбільшої ями (№ 1) знайдено кілька своєрідно орнаментованих фрагментів столового посуду зі слідами червоної вохри на внутрішніх стінках. Імовірно, це залишки ритуального посуду. На одному фрагменті верхньої частини посудини є зображення чи то маски, чи обличчя. Можливо, це перші зразки «посудин з обличчями» («урн тважових»), які часто траплялися на кераміці того часу з Подунав'я та півдня Польщі особливо в пізні періоди неоліту. Заглибини очей та інші деталі виконано відтисками пальців.

Об'єкт № 2

На південний схід від житла № 1 відкрито залишки споруди № 2 (Рис. 14), яка має форму чотирикутника зі сторонами приблизно 6x4 м і зорієнтована по лінії захід-схід. Усередині розчищено два заглиблення: овальне (№ 1) та ще одне, з двох округлих, з'єднаних між собою ям (№ 2). Яма № 1 понижувалася нижче гумусу на 0,75–0,6 м і мала розміри 1,3x2,4 м. Яма № 2 складалася з двох понижень, діаметром 1,2 м кожна, заглиблювалася в материк на 0,4–0,5 м. Загальне пониження долівки житла нижче підгрунтя становить 0,25–0,3 м. Стінки опускалися вертикально. В

обох ямах комплекс знахідок складався з фрагментів кераміки, кісток тварин, печини, попелу від двох вогнищ, вуглинок. Порівняно з об'єктом № 1, знахідок тут виявлено значно менше: 245 фрагментів посуду, 107 кременів, у тому числі 28 знарядь. У північно-західному куті розкопу була ямка діаметром 0,45 м, заглиблена в материк на 0,38 м. Припускаємо, що тут стояв один із опорних стовпів будівлі. Західніше від неї – майданчик, вирізаний у материку, за розмірами аналогічний тому, що в об'єкті № 1. У житлах № 1 та № 2 вони розташовувалися з західного боку. Вхід же в житло, напевне, робили з протилежної сторони.

Об'єкт № 3

Контури цієї, очевидно, великої споруди зафіксувати не пощастило: ні пониженої долівки, ні лінії стовпів не знайдено. Вона простежувалася за найбільшим скупченням матеріалів, у т. ч. за розвалами посуду та трьома великими ямами. Ймовірно, ця споруда розташована, як і орієнтовані ями, по лінії захід-схід. Речі розміщені нижче шару гумусу на 0,2–0,5 м. Ближче до ям концентрувалися кістки, кераміка, кремені (серед них і знаряддя). У східній частині розкопу частіше знаходили кераміку, невеликі шматки печини, вкладені, уламки зернотерток, скребки тощо. Шар підгрунтя тут становив 0,45–0,5 м, і в ньому матеріали виявлені на різних глибинах. Із 244 знайдених тут кременів, знарядь було 69, у тому числі 21 пластина з ретушшю, 11 скребків, 2 вкладені, 2 провертки. Фрагментів кераміки, зібраної в житлі № 3, усього 875.

У житлі № 3 розчищено три більших ями. Яма № 1 мала округлу форму діаметром 2 м, заглиблювалася вертикально в материк на 0,25–0,3 м. Знахідок у ній було мало, переважно попіл та вуглинки дубових дров. Печина й розвали посудин містилися західніше від неї. Яма № 2 розташована на відстані 4 м на схід (Рис. 14) від ями № 1, що може свідчити про більші розміри житла, його згадану орієнтацію та подібність до житла № 1. У ній знайдено небагато вуглинок, печини. Можливо, тут зберігалися продукти, наприклад, зерно. Центральна та південна частини цієї ями найбільш заглиблені. Численні кістки та фрагменти кераміки сягали до самого її дна. Розташовані поряд з нею пониження (глибиною 0,1–0,15 м) теж насичені знахідками. Яма № 3 діаметром більше 2 м теж з вертикальними стінками викопана в материку на 1,2–1,3 м. Артефактів у ній небагато і містилися вони на різних глибинах.

Об'єкт № 4

За 14 м на схід від краю житла № 1 виявлено залишки ще однієї споруди. Її контури теж простежувалися не дуже чітко, заглиблення у

материк майже непомітне. Керамічні, крем'яні, кістяні матеріали концентрувалися на площі квадрата розмірами 6x4 м, зорієнтованого по лінії південь-північ. Основна ж кількість артефактів розміщена у квадраті 4x4 м. У центрі цього житла було вогнище з незначним шаром попелу, заглиблене в материк на 0,1–0,2 м. Очевидно, це наземна короткочасна будівля легкої конструкції, бо слідів стовпових ямок не виявлено.

Об'єкт № 5

Поряд з житлом № 3 з південного боку розташоване досить заглиблене, рідкісної конструкції житло-землянка об'єкт – № 5. Глибина її південної та північної частин від денної поверхні дорівнювала 1,1 м. Далі по центру заглибленість збільшувалася до 1,6–1,8 м. Стінки землянки були не вертикальні, а опускалися поступово. Як виявилось після зачистки, воно трапецієподібне зі стінами таких розмірів: 4 м – західна, 4 м – південна, 4,5 м – східна, 5,5 м – північна. З північного боку сюди було зроблено вхід із порогом висотою 0,5 м, шириною 1,6 м (Рис. 17). Скрізь у пониженій частині траплялися знахідки, які концентрувалися найбільше поблизу вогнища (1x0,8 м): великі кістки тварин, кераміка, крем'яні знаряддя та відходи крем'яного виробництва. Всього – 44 кремені, серед яких 1 трапеція, 2 вкладені, 1 скребок, 5 пластин з ретушшою (Рис. 28, 1–15), а також обпалена глина, вуглинки. У південній частині землянки знайдено зернотерку з пісковика та фрагменти посуду. Всередині житла № 4 виявлено залишки 70–80 посудин, серед яких вирізняється розвал чаші з піддоном оранжевого кольору, з розписом темною фарбою (Рис. 18, 3, 4). Подібні вироби відомі в синхронній групі Естер в Угорщині.

На площі поселення траплялися й поодинокі ями. Так, західніше житла № 1 відкрито яму довжиною 2,8 м, шириною приблизно 1,2 м, глибиною 0,5–0,6 м. Її форма овально-чотирикутна. Західна стінка йшла круто вгору, східна піднімалася плавніше. В ямі була невелика кількість вуглинок, вохри, кераміки, кісток, кременів. Поруч з нею також траплялися знахідки (Рис. 14).

Кілька ям відкрито південніше житла № 5. У них містилися кістки, кремені, кераміка та багато печини. При огляді скупчення печини помітно, що вона вирівнена з обох боків і мала товщину 4–5 см, в її середині видно відбитки прутів. Слідів вогнищ чи вуглинок не виявлено. Тому немає підстав вважати, що це було житло. Найімовірніше, тут існувала господарська споруда, яка могла слугувати накриттям для ям. Печина ж могла бути залишками ємкості, в якій зберігалось, наприклад, зерно. Ймовірно, судячи з розташування знахідок, ширина та довжина її могли

складати 10х6 м. Жодних слідів стовпів тут не виявлено. Ця своєрідна, як припускаємо, клуня могла бути пов'язана з житлом № 5, яке мало незначну площу (наближено 29 м²) і не могло вмістити всі необхідні запаси [Для порівняння: Цвек, 1995. – С. 44].

Із західного та східного боків від розкопу теж траплялися нечисленні уламки посуду, кістки, крем'яні відщепи, кілька скребків, різець та знаряддя на пластинах, невеликі камені, фрагменти зернотерок. Крім того, в західній частині досліджуваної площі на ділянці діаметром 3 м зафіксовано скупчення різних матеріалів. Припускаємо, що тут був літній комплекс, де проходило господарське життя родини виготовлення знарядь, приготування страви тощо. Від сонця та дощу робилися накриття або легкі споруди. Подібні комплекси виявила на поселенні Страхув у Польщі А. Кульчицька-Лецеєвич [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1976. – S. 206, 138].

Із південно-західного боку від житла № 1 теж виявлено залишки господарських будівель (розкоп № 2) (Рис. 14), про що можна судити з комплексу знахідок нечисленних фрагментів кераміки, кісток, печини, а також багатьох нерегулярно розташованих ямок, утрамбованості ґрунту. Міг тут бути й загін для худоби.

Загалом же за межами жител знахідок майже не траплялося. Але поряд з житлом № 3 знайдено унікальний наконечник стріли з кістки. Він чотиригранний, втулчастий, кожна з граней має ще два канти (Рис. 28; 17).

Отже, під час дослідження поселення Голишів-II розкопано 1748 м² площі та відкрито при цьому залишки 5–6 споруд житлового і господарського призначення. Гадаємо, що ці будівлі поділялися на зимові (як землянка № 5 та, можливо, об'єкти № 1 і № 2), короточасні літні (об'єкт № 4) й господарські (об'єкт № 3). Дві із споруд (№ 1 і № 2) подібні за наявністю всередині вогнищевих ям, лежанок, орієнтацією за сторонами світу. Інші ями могли виконувати роль льошків, прикритих зверху. Якоїсь подобі печей не знайдено. Як бачимо, тут мають місце як наземні житла (№ 1, № 4), так і землянки. Останні були більш теплими.

За окремими знахідками стовпових ямок припускаємо, що на цьому поселенні найпоширенішим типом споруд були хати з одним чи кількома опорними стовпами. Лише житло № 5 зведено інакше і стовпів тут використано більше. На подібну землянку натрапив наш шурф на поселенні Гірка Полонка.

Враховуючи значну кількість жител на поселенні Голишів-II (на території Польщі відомі поселення з двох-трьох споруд [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993 – S. 71]), його можна віднести до великих.

Зважаючи на значну кількість знайдених на поселенні крем'яних виробів (663, з яких близько 25% складають знаряддя), керамічних уламків (майже 2000), можна припустити, що поселення існувало кілька років. Спочатку, ймовірно, тут була одна-дві споруди, потім, зі збільшенням кількості жителів зводилися нові хати. Якщо зробити припущення, що в кожному будинку жило 5–7 людей, а житлових об'єктів є чотири, то поселення могло нараховувати 20–30 мешканців [Зализняк, 1990а. – С. 80].

Так звана кухонна кераміка поселення Голишів-II вирізняється невеликими, в порівнянні з аналогічними виробами з Рівного, розмірами. Їх частка становить 1/3 загальної кількості кераміки. Традиційно зберігається у виробках цієї групи домішка рослинності. Товщина стінок 8–9 мм. Форма виробів куляста, на 1/3 зрізана зверху. Орнамент складається з гудзиків, відтисків пальця, нігтевих защипів (Рис. 16; Рис. 20, 1–3; Рис. 21).

Столова ж кераміка відзначається середніми або невеликими розмірами. Це чаші, кубки, чарки та вироби, які можна назвати високими мисками (Рис. 26). Вся вона тонкостінна (4–7 мм), виготовлена з невеликою кількістю піску темного, коричневого, сірого кольорів, міцна. Столові вироби багато прикрашені лінійно-нотним орнаментом, що складається з рівних ліній, проведених паралельно зрізу вінець та перпендикулярних таких же або вигнутих (Рис. 19, 1,2; Рис. 27) із нанесеними на них ямками (овальними чи округлими). Окремі з більших виробів цієї групи мають сліди частого перебування на вогні, очевидно, в них готувалася страва. Тому поділ кераміки на столову та кухонну є умовним. Отже, кераміка поселення Голишів-II має лінійно-«нотне» декорування (Рис. 23, Рис. 24, Рис. 25, Рис. 26, Рис. 27) на відміну від стрічкового з поселення Рівне, але ще не має орнаменту пізнішого залозовського стилю. На цій основі пам'ятку відносимо до середнього періоду.

Крем'яні вироби поселення вирізняються пластинчастою технікою. З одноплосинних нуклеусів знімали правильні пластини, з яких виготовляли основну кількість знарядь, кінцеві підокруглі скребки (Рис. 29, 5,6), пластини з ретушню, вкладені, проколки, повертки. Загалом більшість знайдених виробів відзначається доволі значними розмірами, що свідчить про величину нуклеуса, з якого виготовляли заготовку.

Кістяних виробів виявлено на поселенні кілька: наконечник стріли, два фрагменти рогових мотик та дві проколки (Рис. 28, 17; Рис. 29, 1, 2, 3).

Таблиця 2

Крем'яні вироби поселення КЛСК Голишів-II

№ п/п	Назва виробу	Житло № 2		Житло № 3		Житло № 4		Житло № 5	
		К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	%	%
1	Нуклеуси	1	0,9	3	1,2	5	1,1	1	2,3
2	Нукл. уламки	1	0,9	7	2,8	1	0,2	3	6,8
3	Пластини	35	33	67	27,5	56	12,2	9	20,4
4	Відщепи	42	39,2	98	40,1	296	64,6	13	29,5
5	Пластини з ретушю	5	19,6	21	30,4	26	25,5	5	27,8
6	Відщепи з ретушю	13	46,4	25	36,2	40	39,2	6	33,3
7	Трапеції	-		-		-		1	5,5
8	Скребки	4	14,2	11	15,7	8	7,8	1	5,5
9	Різці	1	3,5	2	2,9	4	3,9	-	
10	Вкладені	2	7,1	2	2,9	6	5,8	2	11,1
11	Проколки/провертки	1	3,6	2	2,9	1	0,9	1	5,5
12	Скобелі	-		1	1,4	1	0,9	-	
13	Скребла	-		2	2,9	6	5,8	1	5,5
14	Відбійники	2	7,1	3	4,3	9	8,8	1	5,5
15	Всього знарядь	28		69		102		18	
16	Всього кременів	107		244		460		44	
Всього знарядь на поселенні		284							
Всього кременів на поселенні		1075							

Кількість у % подано від загальної кількості кременів у житлі.

Із пісковина робили зернотерки невеликих розмірів (приблизно 25x10 см) та круглі розтирачі й відбивачі. Ще один півкруглий кам'яний виріб із заглибленням посередині міг слугувати для шліфування древків стріл або кістяних проколок чи наконечників дротиків (Рис. 23, 19). Обпалена глина (печина, її збірка налічує 30 фрагментів) має різну товщину з вигладженою однією або двома сторонами. У ній значна домішка полови, соломи, є також відбитки балок, прутів, очерету.

2. 1. 3. Поселення Гірка Полонка

Поселення Гірка Полонка відкрито в 1978 р., а 1983 р. розпочато його розкопки. Розташоване воно за 0,5 км від села на схід, на правому березі р. Черногузки (ліва притока р. Стир), яка має тут широку заплаву (Рис. 48). Поселення розташоване на місі висотою 5–6 м над заплавою. Площа мису – приблизно 250x150 м, у бік річки він звужується до 60 м. Поселення займає більшу частину мису. Товщина гумусного шару не перевищує 0,3–0,4 м, підґрунтя – 0,2–0,1 м. На підвищеній частині мису закладено розкоп розмірами 10x6 м (Рис. 49). У ньому виявлено сліди напівземлянки. Її західна частина має підокруглу форму діаметром 3,7 м. Друга камера підходить близько до першої і в плані являє собою овал довжиною 4,1 м. Глибина житла від сучасної поверхні – 0,9 м (Рис. 50).

Найбільше знахідок у межах напівземлянки виявлено на глибині 0,3–0,4 м в підґрунті. В меншій кількості, але рівномірно, вони сягали дна. Ця обставина, а також велика кількість знахідок вказують на тривале існування житла. До останнього періоду його функціонування, очевидно, належать щелепи та зуби людини, знайдені у верхній частині заповнення.

У житлі виявлено 554 фрагменти посуду, з них 224 з орнаментом: лінійно-стрічковим – 130 уламків (23% від їх загальної кількості), нігтьовими зачіпами – 14%, наліпами – 19%. Кераміку поділяємо на кухонну і столову. Майже весь кухонний посуд має у глині домішку полови, піску. Випалювання нерівномірне. Колір ззовні сірий або коричневий, зсередини більш темний.

Форма посудин напівкуляста, куляста або більш відкрита. Діаметр горловини в середньому становить 20–24 см. Найбільший діаметр середньої частини майже 28 см, діаметр дна – 9–11 см. Посуд орнаментований пальцевими вдавненнями, розміщеними паралельно з вінцями в один або два ряди (Рис. 51, 7), нігтьовими зачіпами, різними наліпами, які іноді поєднуються з іншими системами оздоблення. Є фрагмент посудини, прикрашеної короткими відрізками ліній (Рис. 51, 6а).

Столова кераміка відзначається невеликими розмірами (діаметр горловини – 6–14 см), відмуленою глиняною масою з незначною домішкою піску і полови. Посуд має кулясту форму, тонкі стінки, сірий, рідше коричневий колір. Домінуюча система оздоблення – лінійно-«нотна», що нічим не відрізняється від орнаменту інших поселень цього етапу розвитку КЛСК (Рис. 51, 8). На особливу увагу заслуговує фрагментована по-

судина, що мала, очевидно, культове призначення. Дно її має форму трикутника з обламаними виступами. На виступах зроблено наскрізні отвори (Рис. 51, 9). Аналогій виробу не знайдено.

Предмети з кістки представлені трьома проколками (Рис. 51, 12–14). На тупому кінці однієї з них є хрестоподібний надріз (Рис. 51, 12). Інша проколка кругла у перетині (Рис. 51, 14). З ікла дикого кабана виготовлено підвіску (Рис. 51, 21). Інша подібна підвіска незакінчена, без отвору.

Крем'яні вироби репрезентовані трьома одноплщинними нуклеусами (Рис. 51, 15; Рис. 52, 13), невеликими пластинами, іноді ретушованими.

Найбільш численні в групі знарядь скребки. Вони кінцеві на пластинах (Рис. 52, 5–8), але є кілька екземплярів на невеликих відщеплах (Рис. 52, 9, 11, 12). Знайдено також відполіровані вкладені до серпів (Рис. 52, 1–4), різець (Рис. 53, 15).

Одержані на поселенні Гірка Полонка матеріали аналогічні до знахідок з інших поселень у долині Черногузки, зокрема Голишів, Полонка, Коршів. Таких пам'яток тут відкрито понад десять.

Кераміка поселень Клевань і Гірка Полонка подібна до багатьох те-пер відомих поселень на території України і Молдови. Відзначимо лише орнамент у вигляді насічок, які заповнюють стрічку, на посуді з Гіркої Полонки. Він має аналогії серед кераміки молдавських поселень Цира і Флорешти, а також Торського [Пассек, 1963] й пам'яток на південному заході Польщі [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979. – S. 45–46]. Та обставина, що в керамічній глині посуду з Гіркої Полонки часто трапляється значна домішка полови вказує, що поселення більш раннє, ніж Клевань. Але воно належить до «нотного» етапу розвитку КЛСК і в часі близьке до інших поселень України і Молдови [Захарук, 1971. – С. 96–104; Телегин, 1979. – С. 229–234].

2. 1. 4. Поселення Гнідава

Неолітичні поселення Культури Лінійно-стрічкової кераміки густо розташовувалися навколо сучасного міста Луцька та в його межах. За повідомленнями польського археолога Я. Фітцке, вони містилися на берегах річки Сапалаївки [Колосок, 1976. – С. 53–54], правій притоки Стиру, в західній частині міста на Красному, біля цегельного заводу № 3, поблизу впадіння потічка Рудка в Стир (правий доплив) та інших місцях. Тут, в уроч. Гнідава (нині територія с. Рованці) проводив розкопки той же Я. Фітцке, проте здобуті матеріали вважаються втраченими [Телегин, 1979. – С. 229–234].

У 1968 р. під час роботи Волинського загону Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Кучери з правого боку від впадіння р. Рудки (Я. Фітцке працював з лівого [Fitzke, 1937. – S. 231–232]) при дослідженні ранньослов'янської пам'ятки були відкриті залишки ще одного неолітичного поселення КЛСК у вигляді ям та жител. Усього досліджено 700 м² площі; розкопки тут проводив також автор, дослідивши ще 100 м².

Виявлене в 1968 р. поселення займає півкілометрову смугу (до п'ятдесяти метрів завширшки) лівого корінного берега Стиру і підноситься над долиною на 10 м. Русло річки раніше проходило попід берегом, не розмиваючи його. Ділянка поля з неолітичним поселенням обмежена з південного боку руслом Рудки, а з північного – природним пониженням або промивиною (Рис. 30).

Шар чорнозему на площі поселення становить 0,2-0,4 м, а темно-бурого підгрунтя – 0,4–0,9 м. Нижче лежать багатометрові шари материкової глини.

Культурні рештки залягають в основі підгрунтя та в заглибленнях, вритих у материк. Ближче до лінії берега перекривний шар зменшується.

Встановлено, що Лінійно-стрічкова кераміка трапляється вздовж усієї ділянки берега. На багат шаровій пам'ятці знайдено пізньопалеолітичні кремені, матеріали епохи неоліту (КЛСК) та енеоліту (Трипільської культури, Зимно-Злата), Волино-Люблінської, Городоцько-Здовбицької, Стжижівської, Східно-Тшинецької культур бронзового віку, лежницької групи, Пшеворської культури залізного віку, ранніх слов'ян, епохи Київської Русі (IX–XIII ст.) та пізнього середньовіччя.

Проте, завдяки більшій глибині неолітичного шару, об'єкти КЛСК непошкоджені пізнішими поселеннями.

Розкоп М. Кучери та М. Матвієйка 1968-1969 рр. прилягав до високого корінного берега Стиру і мав спочатку форму, подібну до чотирикутника. Пізніше його було подовжено автором у південному напрямку трикутником, обминаючи пониження від дороги (Рис. 31). Житла та ями на площі розкопу розташовані хаотично, проте житлові споруди містяться на більш південній ділянці. Отже, немає достатньої певності в тому, що і ями, і споруди належать тут до єдиного комплексу. Для з'ясування цього необхідно продовжити розкопки і розкрити більш значну ділянку.

У північній же частині дослідженої площі поселення виявлено чотири заглиблені об'єкти (№ 23, № 24, № 21, № 6) та вісім ям з матеріалами КЛСК (Рис. 32, 1–6) (№ 2, № 4, № 5, № 9, № 8, № 15, № 18, № 22), відкритих розкопками 1968, 1969, 1981 років. Чітку межу між ямами та житлами провести вдасться не завжди. За основні визначальні критерії беремо їх

розміри, форму та археологічний матеріал. Опис об'єктів почнемо з жител (Рис. 31) (нумерація подається за М. Кучерою).

Об'єкт № 23 досліджувався автором у 1981 році. Він має неправильну овальну форму, витягнуту з півночі на південь на 3,9 м (Рис. 33). Його можна умовно поділити на дві частини: більшу та меншу камери. Більша, південніша, розміром 2,2х1,9 м, заглиблена в материк на 0,3–0,4 м, менша понижена в її південній частині, на місці вогнища сягала 0,5 м. Шар попелу та вуглинок тут становить 0,2 м, а під ним випалена до рожевого кольору печина. Навколо вогнища знайдено розвали та уламки від 15 кухонних та 2 столових посудин (87 фрагментів).

Таблиця 3

Гнідава. Керамічні вироби

	Різномісна кераміка у фрагментах	Об. № 6 (к-ть фрагментів)	Об. № 21 (к-ть фрагментів)	Об. № 23 (к-ть фрагментів)	Об. № 25 (к-ть фрагментів)
1	Кухонна	7	13	15	4
2	Столова	18	25	2	13
3	Проміжна	3	2	5	1
4	Всього фрагментів	93	135	87	65
5	Всього міститься в об'єктах	(у фрагментах) столов. 500	кухон. 337	пром. 163	Всього кераміки на поселенні ≈1000 фрагм.
6	Діаметр тулуба	15х11,5	20х20 18х16	7х45 10х6	
7	Висота	11,5х10 12,6х11	12х12	8,8х6 7,8х4,3	

Оскільки поселення Гнідава за всіма ознаками є одночасовим, опис матеріалів подано узагальнено. Навколо вогнища, діаметр якого дорівнює 1 м, концентрувалися крем'яні знаряддя: трапеції, вкладені, скребки, відходи виробництва (27 кременів, див. табл. 4, а також пластини з обсидіану [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1980. – S. 258, 259]). Ще одне менше вогнище розміщувалось у північній частині камери (його діаметр 0,2 м). Біля обох вогнищ лежали кістки тварин, а біля меншого ще й столова орнаментована посудина та робоча частина рогової мотики.

Приблизно із заходу на схід поздовжнім рядом розташовувалися майже на однаковій відстані (0,15 м) ямки від шести невеликих стовпчиків.

У східному куті була заглибина від великого стовпа діаметром 0,13 м. Друга, менша частина напівземлянки, розмірами 2х0,6 м видовжена, заглиблена у материк на 0,1–0,15 м. У її західному куті була вогнищева яма (0,2–0,15 м), розміщена нижче від рівня підлоги ще на 5 см. Знайдені в заповненні житла кістки тварин, за визначенням О. Журавльова, належали двом особинам великої рогатої худоби середнього і старшого віку, свиням (двом особинам), козі, вівці, а також собаці.

Об'єкт № 6 (виявлений у 1969 р. експедицією М. Кучери) мав неправильні обриси. Його довжина – 5 м, ширина – 3 м, максимальна заглибленість від денної поверхні – 1,56 м. Глибша камера має розміри 2,4х1,2 м. Найменша глибина житла від поверхні – 1,25 м. Контури об'єкта, виявлені на глибині 0,55–0,6 м, простежувалися важко.

У заповненні житла знайдено багато кісток великих тварин, глиняну обмазку, обпалену печину, черепашки, кухонну та столову кераміку (93 фрагменти), пластини з ретушшю та без неї, скребки великих розмірів (всього 28 кременів) (див. табл. 3), кістяні знаряддя: проколки, лоцила. Тут же було знайдено стилізовану голівку бика (визначення Ю. Павука), виготовлену з відмудленої глини (Рис. 34, 2).

Об'єкт № 25

У 1970 р. під час кар'єрного вибирання глини в південній частині Гнідавської гірки (правий берег р. Рудка) місцевий красзнавець М. Матвієйко у порушеній частині берега помітив залишки поховань Стжижівської культури та частину житла КЛСК. На місці останнього закладено шурф площею 3х2 м. Робота велася на краю кар'єра з великим поспіхом. Під час дослідження по лінії захід-схід простежено контур, очевидно чотирикутного житла, від якого частково збереглася східна стінка. Південна межа його була знищена, західна перекрита землянкою давньоруського часу. Берег у цьому місці мав помітний спуск, тому культурні рештки залягали порівняно неглибоко: потужність перекривного шару становила 0,3 м, а культурного – 0,5 м. Біля вцілілої стінки житла відкрито залишки великої печі або глиняного майданчика площею 2х1 м. Його центральна частина мала заглибину (0,3х0,6 м). Біля печі лежали великі кістки, крем'яні пластини та відщепи (всього 14), фрагменти кераміки різного призначення (всього 65).

Об'єкт № 21 було частково розкрито 1969 р. і повністю досліджено в 1981 році (Рис. 35). Знаходився він за кілька метрів на південь від житла № 6 і складався з двох витягнутих із заходу на схід камер: більшої – 2,5 м завдовжки та меншої, двохметрової. Максимальна глибина обох камер

від денної поверхні ґрунту дорівнює 1,3 м, а в материк вони заглиблені на 0,6 м. Від бокових стінок житла до середини помітно пологий нахил. На всій площі землянки містилися фрагменти кераміки (135). В північній частині західної камери були залишки глиняної жаровні округлої форми, діаметром до 0,2 м і товщиною 4 см. У ній теж було кілька неолітичних уламків посуду (Рис. 34) та 25 кременів (див. табл. 2) (опис ям подано за звітом М. Матвієйка).

Між об'єктами № 6 та № 21 виявлено дві невеликі ями з неолітичними матеріалами № 6 а та № 6 б.

Яма № 2 неправильно-округлої форми, розміром 1,8x2,2 м, виявлена в материковому лесі, її глибина – 0,85 м. На дні виявлено багато неолітичної кераміки. Стінки її плавно спускалися, звужуючись у нижній частині.

Яма № 9 у плані овальна, розміром 2,15x1,5 м. Від денної поверхні до її дна – 1,45 м. Вона мала розширену нижню частину з рівним дном. Стінки збереглися до висоти 0,65 м. У ямі серед темного ґрунту із вкрапленням материкового лесу знайдено великі уламки глиняної печини та неолітичну кераміку.

Яма № 4 заглиблена з південного краю на 1,1 м. У ній також виявлено невелику кількість неолітичної кераміки.

Яма № 8 у плані овальна, довжиною 2,4 м, шириною 2 м, глибиною 1,38 м. Стінки збереглися до висоти 0,4–0,75 м. На дні, посередині, були підвищення висотою 0,2 м від рівня дна. У чорній однорідній землі, що заповнювала яму, траплялися поодинокі дрібні уламки неолітичної кераміки.

Яма № 5 була у верхній частині округла, а в профілі дзвоноподібна. Її діаметр – 2 м, глибина – 1,35 м. У ямі лежали уламки кераміки КЛСК, бронзового та залізного віків.

Яма № 18 частково перекрита напівземлянкою № 8 у плані майже квадратна, розміром 2,2x2,2 м. Її стінки, похилі та поступово заглиблені, утворювали велику округлу яму з рівним дном. Діаметр – 0,8 м, а глибина – 1,9 м від сучасної поверхні. У гумусованому заповненні містилося багато дрібних уламків неолітичної кераміки. Цілком імовірно, що не всі з описаних вище ям пов'язані з неолітичним поселенням, деякі з них можуть належати й до пізніших часів. Але, принаймні, частина з них могла слугувати носіям КЛСК для зберігання припасів, випалу кераміки тощо.

Найбільш характерною ознакою КЛСК є її кераміка. Традиційно її ділять на дві групи – кухонну та столову. Іноді ще виділяється проміжна, третя група.

Кераміка кухонного призначення (приблизно 337 фрагментів із 1000 навних) з поселення Гнідава подібна до виробів з інших поселень КЛСК території України за формою: кулястою або овальною з широківідкритою горловиною при широкому дні. Її діаметр та висота становлять – 20–12 см. Як правило, цей посуд більш товстостінний (6–10 мм) (див. табл. 3). Зовні сіро-сталевого з блиском, а зсередини темного кольорів. У його тісті присутня значна домішка жорстви з кварцу та слюди і меншою мірою піску. Домішка рослинних волокон, за незначним винятком, відсутня. Цим посудом з Гнідави відрізняється від виробів раннього етапу КЛСК (Рівне) та середнього (Гірка Полонка, Голишів-II та інші), де у кухонній кераміці виразно домінує рослинний компонент (Рис. 36, 1–5).

Ця група кераміки менше орнаментована: пальцевими вм'ятинами, нігтевими защипами, різної форми наліпами. Подібні елементи декору посуду відомі з інших неолітичних поселень південного заходу України, наприклад, з Незвиська, Торського.

Столова кераміка (500 фрагментів) з поселення Гнідава виготовлена часто з відмуленої глини, має більшу або меншу домішку піску в тісті, тонкостінна (3–6 мм), старанно залощена, її форма переважно куляста. Середній діаметр тулуба – 13 см, висота – 10–8 см, горловина посудинок найчастіше удвічі більша від діаметра дна. Миски та різні чаші, які так часто траплялися в керамічних комплексах рівненських жителів і рідше на поселенні Голишів-II, на Гнідаві майже повністю відсутні. Тут різко переважає закритий тип столових виробів. Лише в проміжній групі кераміки Гнідави знаходимо кілька цікавих зразків глибоких чаш. Окремі вироби мають розхилені назвні вінця (Рис. 37, 1). Столовий посуд гнідавського поселення більш чисельний порівняно з кухонним (див. табл. 3).

Орнаментация столових виробів багата і різноманітна. Домінуючою є лінійно-нотна система: паралельно до зріза вінчика проведено одну або кілька ліній, від яких навскіс відходять інші лінії з ямками-«нотками» на них (Рис. 37, 1). Трапляються також волотові елементи декору та оздоблення у вигляді геометричних фігур. «Нотки» іноді розміщені за межами ліній або видовжені і сполучають паралельні лінії (Рис. 38, 8). Це ознака фінальних проявів КЛСК, помічається вплив або спорідненість з железовською групою пам'яток Центральної Європи [Титов, 1980. – С. 269–369; Pavuk, 1969. – S. 277–367]. Таких фрагментів на Гнідаві знайдено кільканадцять, в тому числі під час розкопок Я. Фітцке на лівому березі р. Рудка. Неординарність декору гнідавської кераміки виявилась і в геометричних кутових мотивах, де «нотки» виконують оригінальну «інкрус-

туючу» функцію (Рис. 39, 4, 6). Своєрідністю відзначаються й інші варіанти оздоблення. Цікавою є графічно реконструйована посудина середніх розмірів з розхиленими назовні вінцями, чотирма мініатюрними вушками для підвішування. Можливо, посудина мала ритуальне призначення. Вона овальної, гарбузоподібної форми, від двох горизонтальних ліній відходять чотири рази по чотири лінії в напрямку до дна. Весь горщик старанно пригладжений, сірого кольору, міцний. Дуже рідкісним орнаментом є лінія з «нанизаними» на неї ямками (Рис. 40, 7). На більшості виробів уся їх поверхня вкрита візерунком з ліній та ямок. Концентричні кола кількістю по чотири прикрашають придонний фрагмент малого келиха (Рис. 42, 5). Трапляються фрагменти, на яких лінії менше поєднані з нотками. Дуже своєрідними є три чаші невеликих розмірів, підсферичні, прикрашені рядом круглих наліпів у верхній частині, колосковим або псевдоколосковим орнаментом у трикутній композиції (Рис. 40, 1), чотирма наліпами та «гірляндю» з маленьких заглибин (Рис. 42, 4). Окремі посудини з лінійним орнаментом, іноді складним, але, схоже, без традиційних «ноток». До рідко вживаних елементів декору належать риси, нанесені горизонтально (Рис. 42, 6), ряди ямок поряд з лініями (Рис. 41, 6). Але особливо рідкісними є фрагменти від заліскованих посудин темного кольору з орнаментом у вигляді правильних рисок, що заповнюють проміжки між лініями. Тут маємо, ймовірно, наслідування дуже давньої традиції декору, запозиченої, найшвидше, з далекої Анатолії (Рис. 41, 7, 8).

Враховуючи товщину кераміки, масу тіста, своєрідну орнаментацию, виділяємо проміжну групу посуду (163 фрагменти), який характеризується ще й середніми розмірами, а масою тіста подібний до столового посуду, але міцніший, бо має більшу домішку піску, а в деяких випадках дрібної жорстви. Елементи декору тут такі: ряди овальних заглибин, дужок, округлих ямок, рубцевий орнамент (Рис. 43, 7, 8).

Окремі посудини проміжної групи, можливо, позбавлені орнаменту. Серед них фрагмент вінчика від виробу, верхня частина якого має форму лійки (Рис. 41, 11). В колекції кераміки з Гнідави є фрагмент глибокої миски із ледь розхиленими назовні краями вінець (Рис. 43, 1). До проміжної групи можна віднести кухлі середніх розмірів з орнаментом у вигляді овальних заглибин, дужок, рубцевих ліній, нігтевих зашпів, округлих ямок, наліпів та поєднання наліпів із вищеназваними елементами (Рис. 32).

Кількість кременів, які знайдено у житлах КЛСК, незначна, до 30% з них – знаряддя (див. табл. 3, 5). Разом із відщепами та пластинами їх можна нарахувати в одному об'єкті два-три десятки, в тому числі кілька

13	Скребла					1	0,6		
14	Відбійники								
15	Всього знарядь	7	9	4		25		11	
16	Всього кременів	27	28	10		176		25	

На Гнідаві в житлі № 23 знайдено, як уже зазначалося, дві трапеції невеликих розмірів, які є, напевно, наконечниками до стріл (Рис. 44; 1–2). Вкладені виготовлялися з рівних пластин і мали бокове ретушування (Рис. 44, 3–4). На пластинах середніх і більших розмірів помітна навмисна ретуш, ретуш від використання або ж вони зовсім не мають ретуші (Рис. 44, 5–13). Всі скребки – на коротких пластинах або відщепях, кінцеві із заокругленою робочою частиною (Рис. 44, 14, 24). В колекції одна проколка та провертка, обидві сформовані на пластинах (Рис. 44, 26, 27). Знарядь з діориту три: невеличке тесло (Рис. 45, 3) та два знаряддя для обробки деревини у вигляді шевського копила (Рис. 45, 2).

Робочі частини землеобробних знарядь-мотик виготовлені з рогів оленя. Вони мали форму клина або іншу. Ці знаряддя шліфовані збоку та на робочому кінці (Рис. 47, 11).

Асортимент кістяних та рогових знарядь, попри незначну їх кількість (12 екземплярів), досить різноманітний: знаряддя для загладжування посуду, обробки шкір, проколки, лошила, наконечник дротика та інші (Рис. 48, 6–11, Рис. 47, 1–10).

Відомо, що у носіїв КЛСК існував культ тварин. Фігурки, які іноді вдається знайти, підтверджують цей факт. Таку стилізовану фігурку бика з отвором для підвішування знайдено на гнідавському поселенні. Виготовлена вона з відмуленої глини темного кольору. Верхня частина має у двох рядах чотири і дві ямки, нижче – теж дві (Рис. 34, 2). На кількох посудинах усередині і на зовнішній поверхні помітна червона вохра, яка використовувалась, імовірно, з ритуальною метою.

У житлах та за їх межами знайдено дві шліфувальні плитки невеликих розмірів, уламки зернотерок та шматки різних каменів, які в подрібненому вигляді додавались у глиняну масу при виготовленні посуду або використовувались для інших цілей.

Поселення Гнідава – найбільше із досі відомих на Волині. Його площа 25000 м². Крім того, поряд знаходились інші поселення. Це могла бути ціла агломерація густо заселених неолітичних осередків, що сприяло роз-

витку їх господарства та культури [Відейко, 1998. – С. 150; Охріменко, 1993z – С. 68–70]. Цінність великого Гнідавського поселення полягає ще й у тому, що тут є можливість у майбутньому досліджувати культові споруди, могильники, які повинні були його супроводжувати.

2. 2. МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

2. 2. 1. Знаряддя праці:

а) крем'яні;

б) кістяні

Крем'яні знаряддя

Окремою, дуже важливою галуззю виробництва населення Культури Лінійно-стрічкової кераміки була обробка кременю. Вироби з цього твердого матеріалу трапляються на досліджуваних пам'ятках у значній кількості.

Басейни річок Західний Буг, Стир, Горинь, Случ багаті на різноманітну сировину, в т. ч. на високоякісний темний волинський кремій, який походить із крейдових відкладів туронського ярусу [Скаун, 1996. – С. 124]. Ним користувалися жителі таких поселень як Рівне, Голишів-II, Луцьк та інших.

Місцем початкової обробки кременю часто були безпосередньо житлові об'єкти або ділянки поряд з ними. Про це свідчать, зокрема, знайдені відходи виробництва й нуклеусів (10 із житла № 1 Рівненської пам'ятки) (див. табл. 5). Ці заготовки невеликі (в середньому 4x5 см), підпризматичні або аморфні нуклеуси (Рис. 9, 19, 23). Приблизно такі ж розміри має нуклеус із Гіркої Полонки (4x4,5 см). Значно більшим є нуклеус із житла № 1 Голишева-II – 7,5x5 см (Рис. 53, 14). Більшість із них одноплосинні, призначені для сколювання правильних пластин. Але на початковій стадії розщеплення з нуклеуса знімалося багато відщепів. Кількість відходів виробництва та знарядь у різних житлах була неоднаковою. Так, у житлі № 1 Рівного виявлено лише 50 кременів, з яких знарядь – 8 (3 вкладені і 5 скобелів). Кількість інших категорій артефактів (кераміки, кісток тощо) незначна. В іншому ж житлі (№ 2) цього поселення знайдено 609 одиниць кременю (490 відщепів, 49 пластин та 48 знарядь). Останні представлені відщепами та пластинами з ретушшю, скребками, вкладеннями тощо. Так само і на пам'ятці Гірка Полонка (житло № 1) виявлено 509 кременів, у т. ч. 84 знаряддя, що складає 16,5% (в об'єкті № 2 Рівного лише 6,6 %). Тобто, відсоток знарядь у різних житлах був різний. Але, як бачимо з на-

ведених даних (див. табл. 5), серед крем'яних виробів, виявлених у житлах, у значній кількості представлені пластини без додаткової обробки, з ретушню утилізації та вторинною підправкою (18 – у житлі № 2 Рівного, 18 – у житлі № 1 Голишева-II та 27 у житлі № 1 Гіркої Полонки) (Рис. 53, 5, 6). Чисельність пластин у трьох житлах вказує на середню їх кількість, необхідну в господарстві. Ширина цих виробів майже 1,5 см, рідко досягає 2 см, довжина – 3–6 см, товщина кілька міліметрів. Лише пластинчасті відщепи – основна заготовка для скребків – мали ширину приблизно 3 см, а довжину 5 см (Рис. 29; 4–7).

Цікаво, що у всіх спорудах, дані з яких ілюструє табл. 5, виявлено майже однакову кількість вкладенів до серпів – 3 або 4. Серпи типу Караново мали саме стільки цих мікролітів в одному знарядді. Це може означати, що в кожному житлі був лише один серп, яким користувалися. У різних об'єктах виявлено відносно значну кількість скребків (Рис. 9, 15, 16). Майже всі вкладені на пластинах мають форму трапеції і середні розміри (довжина приблизно 4 см, ширина 1,5–2 см). Один або обидва краї притуплені ретушню. Від зрізання соломи їх робочий край заліскований (Рис. 28, 2–3). Скребки, виявлені на поселеннях Рівне, Голишів-II (див. табл. 5), Гнідава, виготовлені з широких пластин (4x2–2,5 см), кінцеві, оброблені крутою притуплюючою ретушню (Рис. 29, 4–7). Великі скребки на відщеплах трапляються мало. Вони кінцеві (Рис. 44, 14–23). До рідкісних знахідок належать різці, які формувалися на великих нуклеоподібних відщеплах (Рис. 53, 15).

Наконечників до стріл мініатюрних трапецій знайдено мало: Гнідава-II, Голишів-I, II, Коршовець-III (Рис. 53, 1). Скобелі також належать до рідкісних виробів. Вони могли слугувати для обробки стріл. П'ять з них походять з житла № 1 Рівного.

Відщепи з ретушню можливо використовувалися для обробки дерева (Рис. 53, 12). На поселенні Голишів-II знайдено масивну пластину, на випуклості якої помітна заліскованість від тертя об руків'я, в яке вона була вправлена (Рис. 29, 14).

Проколки в комплексах знарядь із поселень КЛСК Волині рідкісні. Одна з них, яка походить з Гнідави, виготовлена з пластини (Рис. 44, 26), інша, знайдена в Голишеві-II, за формою подібна до мезолітичного черенкового наконечника (Рис. 28, 16). На Гнідаві також знайдена перевірка на пластині (Рис. 44, 27). Тилчаків та напівтилчаків, відомих з польських пам'яток КЛСК, серед знарядь цієї культури на Волині майже не виявлено, якщо не брати до уваги вкладені. Лише в Голишеві-II знайдено обла-

ману пластину, яка може належати до категорії тилчаків (Рис. 28, 4).

Крем'яні вироби з Гнідави подібні до виробів з інших поселень Волині, але в житлах № 23 та № 24, розкопуваних нами, їх дуже мало. В одному об'єкті їх набирається не більше двох-трьох десятків, включно з кількома знаряддями. Як правило, комплекс крем'яного інвентаря житла складався з 2–3 скребків, 1–3 вкладенів, кількох пластинок із ретушшю, нуклеуса. Різці траплялися дуже рідко, форми їх не витримані.

Використання подібної пластинчастої техніки крем'яного виробництва бачимо на досліджуваному М. Пелещишиним поселенні біля м. Винники (урочище Лазки на Львівщині) [Пелещишин, 1991. – С. 8]. Але в комплексі з цієї пам'ятки є різець на пластині та пластина з суцільною бічною крутою оббивкою (можливо, це кушнірське знаряддя), які пізніше трапляються серед знарядь Культури лійчастого посуду. В колекції поселення Ольшаниця В1 бачимо форми пластин, скребків, вкладенів, дуже подібні до таких же з пам'яток КЛСК Волині.

Крем'яні відходи виробництва зібрано переважно у східній частині житла. Всього в ній знайдено 247 кременів, у тому числі 67 знарядь (табл. 5), зокрема 2 трапеції, 9 скребків, 4 вкладені.

Таблиця 5

Крем'яні вироби поселень культури Лінійно-стрічкової кераміки Волині

№ п/п	Назва виробу	Поселення, житло							
		Рівне, об. 1		Рівне, об. 2		Голишів-II, об. 1		Гірка Полонка, об. 1	
		К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
1	Нуклеуси	10	20	2	0,3	-	-	4	0,8
2	Нукл. уламки	2	4						
3	Пластини	5	10	40	6,9	74	30	26	5
4	Відщепи	25	50	490	84,5	107	43,3	395	77,6
5	Пластини з ретушшю			18	3,1	18	7,3	27	5,3
6	Відщепи з ретушшю			10	1,7	24	9,7	35	6,9
7	Трапеції					2	0,8		
8	Скребки			11	1,9	9	3,7	10	2

9	Різці			1	0,2	3	1,2	7	1,4
10	Вкладені	3	6	3	0,5	4	1,6	4	0,8
11	Проколки/ провертки			1	0,2				
12	Скобелі	5	10						
13	Скребла			1	0,2	2	0,8		
14	Відбійники			3	0,5	4	1,6	1	0,2
15	Всього знарядь	8	16	48	8,2	66	27	84	16,5
16	Всього кременів	50	100	580	100	247	100	509	100

За підрахунками Я. Козловського та С. Козловського, типологія крем'яних знарядь з пам'яток Польщі така: 30–40% скребки (на Волині – 2–4%), 10–20% скребла (на Волині 0,2–0,9%), різці до 5% (на Волині 0,2–1,4%), підтипчаки – 10–20%, проколки до 10% (на Волині 0,2%) [Kozlowski, Kozlowski, 1977. – S. 254]. Для волинських пам'яток основними категоріями знарядь є пластини (3–8%), відщепи з ретушню (1,7–35%), скребки, вкладені; інші вироби наявні у незначній кількості. Переважання пластин як знарядь для угорських пам'яток КЛСК (Кестхей-Жиді, Помаз-Здрав'як та інших) відзначає В. Титов. Мають вони і тотожні розміри: 1 см ширина, 1,5–4,5 см довжина. Є серед цієї групи і вироби з обсидіану, відомі на Волині лише з поселення Гнідава. Нуклеуси тут конічні та призматичні одноплосинні. Невідомі на Волині лише комбіновані вироби: скребок-свердло [Титов, 1980. – С. 308, 309]. На ранній пам'ятці КЛСК Угорщини Білани значною кількістю представлені вкладені – 14%, а також пластинчасті знаряддя (пластини, вкладені), які Ю. Захарук на пам'ятках України визначав як крем'яні наконечники для стріл [Захарук, 1971. – С. 101]. Крем'яні наконечники стріл у комплексах Волині майже не помічені.

Виготовлення більшості знарядь на пластинах відзначала й А. Кульчицька-Лецеєвич, причому підкреслювала, що одні й ті ж вироби могли використовуватися для різних виробничих операцій. Для зручності користування деякі з них вставлялися в оправу. Відсоток скребків, названий нею, дуже великий – 60-70% серед знарядь. Круглі крем'яні відбійники, за її спостереженнями, використовували і для розтирання барвників, наприклад вохри [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979. – S. 80–82].

Поодинокими зразками представлені на досліджуваних пам'ятках сокири у вигляді шевського копила, долота, широкі овальні тесла, з чого можна зробити висновок, що заготовляли деревину для житлобудівництва, мабуть, підпилюючи її знизу і зверху.

Подібними до волинських є крем'яні вироби Подністров'я. Але вкладені до серпів там не мають крайового ретушування і вставлялися так, що залискованість часто утворювалася з обох боків (або їх вставляли почергово різними боками); очевидно, використовувалися серпи іншого типу, ніж Караново.

Проведені М. Качановською, Я. Козловським та А. Закостельною дослідження різночасових крем'яних комплексів у районі Нової Гути дають змогу простежити еволюцію неолітичного виробництва в цій галузі [Kaczanowska, Kozłowski, Zakościelna, 1987. – S. 93–132], а також зробити порівняння з крем'яними комплексами КЛСК Волині. При цьому в названому районі та на Волині можна відзначити аналогічну пластинчасту техніку обробки кременю, хоча привертає увагу наявність великих відщепів з ретушшю, макролітичних сокироподібних виробів, а також різних типів різців на пластинах та відщепах, що, можливо, характеризує регіональні особливості господарства, виробництва знарядь, оброблюваного матеріалу. Більшість різців бокові та серединно-бокові. Автори наводять цікаве процентне співвідношення виробів з пункту № 62 пам'ятки Могіла: кінцеві скребки 64%, різці 5,3%, вкладені 13,3%, ретушовані пластини 2,7%, ретушовані відщепи 5,3%, скребла 6,7% [Kaczanowska, Kozłowski, Zakościelna, 1987. – S. 98]. Для пам'яток Волині в усі періоди існування КЛСК характерне домінування відщепів та пластин з ретушшю, скребків (див. табл. 2, 3). Отже, можна зробити висновок про певну своєрідність господарства та виробництва носіїв КЛСК на Волині.

Таким чином: 1) крем'яні комплекси в різних житлах мали неоднакову кількість знарядь та відходів виробництва і нараховували від 50–60 (або й менше) одиниць до 500–600 (Гірка Полонка) (Рис. 52); 2) основними типами знарядь на волинських поселеннях КЛСК є відщепи (46–33%) та пластини з ретушшю (19–30%), скребки (7,8–11,11%). Ці відмінності в кількості певних знарядь у порівнянні, наприклад, з показниками Польщі, Молдови відображають особливості місцевого виробництва.

Кістяні знаряддя

Одержані на поселеннях КЛСК вироби засвідчують вправність майстрів того часу, які займалися різними домашніми промислами: обробкою шкір, ткацтвом, виготовленням дерев'яних знарядь, крем'яних виробів, посуду, сокир, прикрас, а також косторізним виробництвом.

Для заняття останнім сировини було вдосталь. На всіх досліджуваних поселеннях Волині знайдено кістки домашніх тварин великої рогатої ху-

доби, свиней, кіз, овець, собак, а також диких шляхетного оленя, козулі, тура, кабана, борсука, птахів.

У порівнянні з іншими категоріями знахідок (кременяними, керамічними), на досліджуваних поселеннях Рівне, Голишів-II, Гірка Полонка, Гнідава, Клевань, де відкрито 15 жител, виробів з кістки, рогу, ікол вепра знайдено небагато – близько 40. Кількість таких виробів у кожному житлі була різною (Табл. 6).

Значний комплекс знарядь з рогу та кістки добуто на поселенні раннього етапу КЛСК Рівне. Там виявлено такі вироби: в житлі № 2–6 прокол (Рис. 9, 4–6) та 2 вістря до дротиків чи списів (вони ширші порівнянно з проколками) (Рис. 9, 3). У тому ж об'єкті знайдена перерізна навіпіл лопатка тварини, котра могла слугувати для вигрібання ґрунту (Рис. 11, 13), а також копачка з кістки (Рис. 11, 14), незакінчений виріб з ікла кабана (Рис. 11, 7). На цьому ж поселенні виявлено дві робочі частини мотик з рога, довжина яких складає приблизно 5 см (Рис. 57, 12). Ще один знайдений тут уламок виробу з рогу (сокира) має отвір для руків'я (Рис. 57, 11). Ймовірно, це частина землеробського знаряддя. На поселенні Голишів-II, дослідженому на великій площі, знайдено 8 виробів, у т.ч. дві рогові робочі частини мотики (Рис. 29, 1) та унікальний наконечник до стріли (Рис. 28, 17). Останній є втулчастим наконечником і має трикутну основу, а кожна з трьох його граней – реберчастий кант. Аналогій цьому виробу не знайдено. Інша рогова частина мотики з Голишева-II схожа на вироби з Рівного і має тотожні розміри.

Невелика кількість виробів, знайдених на поселенні, можливо, є наслідком короткочасності його існування.

На дещо пізнішому, ніж Голишів-II, поселенні Гірка Полонка в дослідженому житлі з двох камер знайдено три кістяні проколки, на одній з яких є хрестоподібний надріз (Рис. 51, 12). Усі вони виготовлені з трубчастих кісток, їх довжина коливається в межах 6 см. Ще одна тонка проколка, а можливо, і наконечник дротика (товщиною 3–4 мм) округлий, старанно шліфований виріб (Рис. 51, 14). Крім того, на цій пам'ятці знайдено дві прикраси з ікол кабана. Більша з них підчотирикутна, розмірами 2x3,7 см, загострена з обох кінців і має просвердлений посередині отвір (Рис. 51, 21).

Із поселення Гнідава походять клиноподібна робоча частина для мотики з рогу (житло № 23) довжиною 12,8 см та шириною 3,4x2,5 см (Рис. 47, 11), шість проколочок та їх уламків (довжиною 4, 5, 6 та 10 см) (Рис. 47, 1–5). З цієї ж пам'ятки маємо лощило у формі заокругленого з

одного боку трикутника, довжиною 9 см, а в основі – 1–3 см (Рис. 47, 9). Ще один виріб міг бути наконечником до стріли. Його довжина 5,2 см, ширина – 5–6 мм, вістря досить гостре. З протилежного кінця він має бічні виймки (Рис. 47, 7). Призначення ще одного знаряддя (довжиною 13 см і шириною 2,7 см, пришліфованого з усіх боків) незрозуміле. Один його кінець широкий, другий звужений, але не гострий. Можливо, це наконечник для дротика (Рис. 47, 10). З частково порушеного неолітичного житла (КЛСК) біля смт. Клевань, виявленого В. Пясецьким, походять чотири проколки.

Для виготовлення цих знарядь використовувалися, ймовірно, різці з кременю та різні шліфувальні з пісковика й інших порід. Кількість перших у колекціях кам'яних знарядь завжди незначна. Серед них варто відзначити своєрідний пристрій, який, очевидно, використовувався для шліфування дерева і кісток, знайдений на поселенні Голишів-II (Рис. 28, 19). Він має вигляд перерізаного вертикально навпіл циліндра з округлою в перерізі борозенкою посередині.

Отже, на основі розглянутих вище знахідок можна запропонувати такий перелік кістяних та рогових виробів (див. табл. 6).

Таблиця 6

Кістяні вироби поселень КЛСК Волині

№ п/п	Назва виробу	Рівне	Голишів-II	Гірка Полонка	Гнідава	Клевань
1	Проколки-орнаментири	5	2	3	8	4
2	Рогові частини мотик	2	3	-	1	-
3	Лощила	-	-	-	1	-
4	Наконечники дротиків	1	1	1	1	-
5	Наконечники стріл	-	1	-	-	-
6	Прикраси	1	1	2	-	-
7	Сокири	1	-	-	-	-
8	Копачки	2	-	-	-	-
9	Шила	-	-	1	1	-
Всього		12	8	6(7)	11(12)	4

1. *Проколки.* Проколки становлять найчисленнішу категорію предметів: Рівне – 5, Гнідава – 8. Хоч на окремих поселеннях їх знайдено мало (наприклад, Голишів-II лише 2 екземпляри), але, як припускаємо,

в кожному житлі подібних виробів могло бути 2–3 (як у будівлі з Гіркої Полонки). Більша частина з них виготовлена з трубчастих кісток тварин чи птахів (Рис. 47, 1–4) шляхом стирання до половини на камені та загострення одного кінця, який слугував робочою частиною. Деякі проколки мають лише заточення робочого кінця (Рис. 47, 3). Один виріб з Гнідави просто заокруглений у робочій частині (Рис. 47, 6). Не виключено, що це була провертка. Ці вироби різняться між собою за шириною та довжиною. На поселенні Рівне окремі з них мали довжину 8,5 см, 6,5 см, Голишів-II – 6 см, Гнідава – 6, 10 і 14 см. Тому припускаємо їх поліфункціональність, наприклад, використання не лише в кушнірстві, для роботи зі шкірою, а й для орнаментування посуду (нанесення ліній), викопування рослинних корінців тощо.

2. *Рогові частини мотик.* Із поселень Рівне та Голишів-II походять дві рогові частини мотик тотожних розмірів та форми. Щоправда, виріб з Рівного має сліди розпилювання з обох кінців. В умовах мотичного землеробства знаряддями з такими наконечниками додатково оброблявся ґрунт (подрібнювалися грудки). Певною модифікацією цих виробів є пришлифований з двох сторін виріб з Гнідави, який, крім того, мав потоншений робочий край; протилежний, звужений, вставлявся в дерев'яну муфту з ручкою (Рис. 47, 11). Знаряддя могло використовуватись і для розколювання деревини, як клин. Іншим типом рогової частини знаряддя для обробітку землі є загострений з одного кінця відросток, який міг виконувати роль найпростішого рала (Рис. 24,1).

3. *Лоцило.* Лоцило є тонким знаряддям, виготовленим з широкої кістки. Один його бік (природно, гладенький) призначався для прогладжування стінок столової (делікатної) кераміки, яка внаслідок цього часто мала поліровану поверхню. Не виключено, що цей виріб використовувався і в кушнірстві – для випрямлення шкір (Рис. 46, 6).

4. *Наконечники дротиків.* Кістяні вироби, які відносимо до категорії наконечників дротиків, відзначаються правильними пропорціями, гострим звуженим (Рівне Рис. 11, 6) або заокругленим (Гнідава Рис. 46, 12) кінцем. Довжина першого з них 9 см, другого – 13 см. Крем'яних відповідників таким виробам у населення КЛСК не виявлено, і це може бути підтвердженням висловленого припущення про незначну роль мисливства у їх господарстві.

5. *Наконечники стріл.* Уже названий втулчастий наконечник стріли з Голишева-II є рідкісним типом і, можливо, налжить до пізнішого періоду (Рис. 28, 17), проте не виключено, що були й інші, простіші, наприклад

виріб з Гнідави (Рис. 47, 7), в якому верхня частина має надрізи для прикріплення.

6. *Прикраси*. Прикраси з поселень КЛСК Волині представлені трьома вже названими виробами з ікла дикого кабана наближено краплеподібної форми, з отворами посередині для прив'язування (Рис. 58, 5, 6). Вони походять з розташованих на відстані 7 км поселень Голишів-II та Гірка Полонка. Такі вироби ніде, крім Волині, не відомі. Ще одна прикраса з подібного матеріалу походить з Рівного і нагадує зображення лебедя (Рис. 11, 7). Можливо, її нашивали на одяг. З інших прикрас відома лише викопна черепашка (Рис. 29, 17).

7. *Сокири*. Рогова сокира з отвором для руків'я з поселення Рівне, судячи з уцілілої частини, мала невеликі розміри – 15 см довжини і 2 см ширини. Слугувала вона, очевидно, для обробітку ґрунту, хоча не виключено, що могла використовуватись і як зброя.

8. *Копачки*. Кістяні знаряддя для копання та вигрібання ґрунту відомі лише з поселення Рівне. Перше з них (Рис. 11, 14) має навмисно оббитий та заточений кінець, інше зламане в місці, де перед тим робилися надрізи (Рис. 11, 13).

9. *Шила*. Ця умовно названа категорія знарядь належить до рідкісних типів. Із високою мірою вірогідності до неї можна віднести тонкий та округлий виріб з Гіркої Полонки (Рис. 51, 14), який, утім, міг бути і своєрідним наконечником стріли.

Як бачимо, і кількість, й асортимент кістяних та рогових виробів з пам'яток КЛСК Волині порівняно значні. На території Польщі їх відомо менше. Так, дослідники Я. Козловський та С. Козловський [Kozłowski, Kozłowski, 1977. – S. 250–266] згадують лише знахідки сокир, шил та лошил для згладжування поверхні посуду. Інша польська дослідниця, А. Кульчицька-Лецеєвич. констатує, що з кістки та рогу там виготовляли переважно шила та оздоби. Окрім того, вона відзначила вміння цього населення шліфувати, свердлити отвори в кістці, розі і навіть зубах тварин.

Невелику добірку кістяного інвентаря відзначив і Ю. Захарук [Захарук, 1971. – С. 96–103], аналізуючи матеріали з розкопок Т. Пассек і К. Черниш та інших дослідників у Подністров'ї [Пассек, Черныш, 1963. – С. 3–44]. Серед них він називає шила, проколки, уламок кістяної лопаточки з поселення Незвисько.

Отже, для території поширення Культури Лінійно-стрічкової кераміки Волині можна запропонувати такий список знарядь та прикрас з кістки, рогу, ікол: 1) проколки (які могли застосовуватися для орнаментуван-

ня посуду); 2) робочі частини мотик; 3) лошила; 4) наконечники дротиків; 5) наконечники стріл; 6) прикраси; 7) сокири; 8) копачки; 9) шила.

Більш різноманітний асортимент знарядь з кістки та рогу в досліджуваному регіоні порівняно з іншими місцями поширення КЛСК слід, можливо, пояснювати запозиченням у автохтонного поліського населення Волинської неолітичної культури.

2.2.2. Кераміка, гекор

Усього під час досліджень пам'яток КЛСК Волині одержано 5064 фрагменти кераміки: Рівне 1500, Голишів-II 2000, Гірка Полонка 564, Гнідава близько 1000.

Одним із видів домашнього виробництва носіїв КЛСК було виготовлення керамічного посуду. Його робили, напевно, в кожному господарстві для різних потреб: як столовий посуд і для зберігання харчових припасів (зерна, крупи, жирів, молочних виробів тощо). Вважають, що цим виробництвом займалися жінки.

Загальновизнано, що посуд Культури Лінійно-стрічкової кераміки відзначається високою довершеністю виготовлення, вишуканістю, вражаючою стандартністю форм. Провідною формою є кулясті посудини [Cossowski, 1975. – S. 43]. За своїми різновидами, технологією виготовлення та орнаментациєю така кераміка значно відрізняється від кераміки інших культур і становить одну з найвиразніших палеоетнографічних рис дунайських племен. Ця культура загалом була виокремлена серед інших спільнот південного походження на підставі аналізу кераміки, характерним для якої є посуд, оздоблений лініями та широкими стрічками.

Можна припустити, що носії Культури Лінійно-стрічкової кераміки дотримувалися певних правил технології виготовлення й оздоблення. Тодішні гончарі, гадаємо, добре розумілися на різних гатунках глин, необхідних і у житлобудівництві, і для виробництва кераміки. Як показали петрографічні аналізи польської дослідниці В. Вірської-Парахоняк, на які посилається А. Кульчицька-Лецеєвич, у керамічному виробництві використовувалася сіра глина-мул, яка мала природну домішку кварцитового нерівноокруглого піску, і, таким чином, самообезжирювалася [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979. – S. 82]. Посуд, не призначений для приготування їжі, часто виготовлявся без домішок (лише зрідка додавались органіка або товчений посуд). Гончарна маса готувалася досить старанно, за суворо дотримуваною технологією. В глиняну масу посудин середніх або великих

розмірів, що призначалися для потреб кухні чи зберігання продуктів, додавалися органічні (трава, полова, посічена солома) чи мінеральні домішки (пісок, вохра, жорства), іноді шамот. Частка домішки в глиняній масі могла складати від 10% до третини гончарної маси. За спостереженнями А. Кульчицької-Лецеєвич, у пониззі Вісли носії КЛСК більше додавали у гончарну масу органічної домішки, а в басейні Одри жорстви. Кераміка з Волині за технологією подібна до виробів із басейну Вісли.

Як стороння домішка в гончарну глину потрапляли зернинки дикоростучих та культурних рослин.

Важливим моментом виробництва посуду є його випалювання. А. Кульчицька-Лецеєвич припускає, що вже в ранній період КЛСК для цього могли використовуватися печі, повідомляючи на доказ цього про відкриття кількох печей на поселенні Могільниці [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1987a. – S. 318].

Керамічні вироби КЛСК, як і кераміку інших культур, умовно поділяють на кухонну грубу та столову делікатну, мініатюрну. Великі посудини ліпили з валиків або, коли готувався більш тонкостінний виріб, зі смужок шириною 1,5–2 см. Миски або ж малі посудинки робили з одного шматка підготовленої маси. Великі вироби виготовляли частинами, які перед тим просушувалися [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979. – S. 83]. А. Кульчицька-Лецеєвич вважає, що посуд після просушування випалювався почепленим догори дном на пачках, від чого на внутрішньому боці залишилися ямки. Але здебільшого керамічні вироби випалювали примітивно, на відкритих вогнищах, де температура не перевищувала 700°C. Припускають, що великі та малі вироби піддавалися температурній обробці нарізно. Делікатні, малі вироби випалювали в закритих печах з димом, тому їх колір часто сірий. При відкритому випалюванні їх барва ставала брунатною. Часто посуд мав кілька кольорів і на поверхні, і на зламі стінки, що свідчить про неоднаковий доступ кисню в різних кінцях вогнищевої ями.

Перед тим, як піддати вироби термічній обробці, їх поверхню обробляли ззовні та зсередини. Делікатна кераміка старанно прогладжувалась, іноді до блиску, і вирівнювалася лощилами. Вони відомі на різних територіях поширення цієї культури, в т. ч. на Гнідаві. А грубий кухонний посуд часто має сліди «розчісування» чи витирання віхтем. У деяких зразках є на поверхні пальцеві канелюроподібні розчеси (Рівне). На цьому ж поселенні виявлені фрагменти зі світлим ангобом. Обидва способи обробки поверхні були відомі й на території Польщі [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1987. – S. 83]. Великі посудини зі значним вмістом органічної домішки відзначалися пористістю.

Я. Козловський та С. Козловський вважають, що обидві групи посуду (столового та кухонного) представлені приблизно однаковою кількістю [Kozłowski, Kozłowski, 1977. – S. 261]. За даними Ю. Захарука [Захарук, 1971. – С. 98], столовий посуд був чисельнішим. Так, у житлі № 1 Голишева-ІІ знайдено 551 уламок посуду, Гіркої Полонки – 554. Визначено, що в житлі з останнього поселення фрагменти належали 11 кухонним та 13 столовим виробам. До проміжної групи (вироби середніх розмірів) можна віднести 6 посудин. У житлі № 21 поселення Гнідава кухонних посудин могло бути 13, а столових 25 (див. табл. 4). Цікаво, що в обох вищеназваних двокамерних житлах кераміка розподілялася хоч і нерівномірно, але тяжіла до вогнищевих скупчень.

На непереважання столового начиння вказують матеріали з поселення класичного «нотного» періоду Данчени-І (Молдова), здобуті О. Ларіною. Так, із 1000 одиниць фрагментів кераміки, одержаних під час розкопок, 37% виявилася столовими, а 63% кухонними. Втім, слід зважати на візуальну умовність цього поділу. Можливо, таке співвідношення пояснюється більшою крихкістю останньої [Ларина, 1983. – С. 89]. Для кераміки з Бічке (житло 1/1971), за В. Титовим, критерієм поділу на групи виступає не домішка, а передусім товстостінність чи досконалість обробки поверхні [Титов, 1980. – С. 262]. В комплексі кераміки з цього об'єкта переважала кухонна кераміка. Товщина її стінок досягала 2,5 см, випал на зламі стінок триколірний, а зовнішня поверхня покрита жовтим ангобом. Загалом ранні керамічні вироби КЛСК виготовлялися з наслідуванням форм та декору культури Криш-Старчево [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979. – S. 83–84].

Товщина стінок столових виробів КЛСК була невелика – 3–8 мм. Кухонна кераміка досліджуваних поселень відзначалася товстостінністю і, залежно від призначення та періоду виготовлення, мала товщину стінок 10–12 мм. Так, на поселенні Рівне стінки кухонних виробів були завтовшки 8–20 мм, столових – 5–7 мм; Голишева-ІІ, відповідно, 7 мм та 18 мм, Гнідави – 8–20 мм і 3–7 мм.

Основу асортименту керамічних виробів КЛСК Волині складали горщики, амфори, миски, кубки, чарки, пляшкоподібні вироби, чаші та піддони.

3. *Форми.* Переважаючою формою делікатних виробів була куля, зрізана на 1/3 або 1/2, з невеликим, інколи ледве помітним дном та відносно широким, у порівнянні з ним, горлом (Рис. 36, 1). Уламки вінець мисок та чаш у всіх житлах поселення Рівне були чисельнішими, ніж посуд за-

критих форм, столових та кухонних: в об'єкті № 1 у 2,7 рази, № 2 утричі. Домінування таких гончарних виробів, декорованих лінійно-нотним орнаментом, помітне й на поселеннях Голишів-II і Гірка Полонка.

Миски та чаші з Рівного відзначаються значними розмірами: діаметр вінець від 10 до 28 см. Для поселення Голишів-II, відповідно, 10–16 см. Гнідаві ж були притаманні ще більш мініатюрні за розмірами вироби зі зведеними до середини краями вінець. Зменшення кількості чаш і мисок тут відбувалося за рахунок збільшення кухлів, чарок (Рис. 42, 2–4). На Гнідаві кухлі та чарки мали діаметр 7–9 см при висоті 5–6 см. Є тут і зовсім малі вироби, можливо, ритуального призначення (Рис. 42, 4). На хронологічно близькій до Гнідави пам'ятці Ольшаниця (поблизу Кракова) автор розкопок С. Мілісаускас констатував значну мініатюрність столових посудинок, ще менших за розмірами, що характерно для пізніших виробів. На цьому ж поселенні в Польщі виявлено посудини «на порожній ніжці», які на синхронних пам'ятках Волині поки що не знайдені.

Загалом форми кухонних і столових виробів, на думку С. Мілісаускаса та Ю. Захарука, подібні. Горщики для приготування їжі з Гнідави мають наближено подібну форму із чітко виділеним дном і зведеним до центру верхом (Рис. 36, 1). Частина горщиків проміжної групи (як уже зазначалося, середніх розмірів), орнаментованих лінійно-ямковим декором, могла слугувати для приготування їжі, про що можна судити по горщику з Голишева-II, який мав нагар на поверхні (Рис. 19, 1). Про такі вироби з Ольшаниці згадує С. Мілісаускас [Milisauskas, 1976. – S. 80]. Вони, на його думку, вкриті більш розрідженим лінійним орнаментом. Чаші з піддоном, як рідкісні столові вироби, відомі на Волині з поселень Рівне, Гірка Полонка, Голишів-II. Один з них, отриманий з останнього поселення, мав розділений на три частини й орнаментований піддон. Така рідкісна форма посудин, як пляшки, двічі траплялася серед кераміки об'єкта № 2 Рівного (Рис. 9, 12).

На протигагу охарактеризованій вище «делікатній» кераміці, вироби «кухонні» відзначаються більшими розмірами та бідним декором. Так, у Рівному, Голишеві-II, Гнідаві вони дещо вищі, хоч інколи переважає ширина (Рис. 36, 1). Тобто ці вироби за формою близькі до кулі, але дно їх ширше. Серед них були поширені відкриті посудини (1/3 зрізаної кулі), але є й зі зведеним до центру верхом. Наприклад, велика посудина з Рівного, прикрашена трьома парами горизонтально прикріплених вушок (Рис. 9, 19). Останній виріб належить до нечисленної групи горщиків із високою звуженою шийкою. Таку посудину знайдено на поселенні Кра-

кув-Могіла (Польща) [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979. – S. 166; Kulczycka-Leciejewiczowa, 1987a. – S. 321]. Подібні форми виводяться з культури Кріш-Старчево.

Кераміку з поселення Данчени-І О. Ларіна розподілила на групи. Серед придатних для графічної реставрації 400 фрагментів вона визначила 7 типів. Найбільш численним з них є перший, характерна особливість якого – куляста форма (59,7%). Діаметр горловини в посудинах цього типу – 10–24 см (у деяких – 24–40 см). Співвідношення ж діаметра з висотою становить у них 1:1. Решта типів відзначаються більшою видовженістю, наявністю шийки або належністю до мисок та чаш [Ларіна, 1981. – С. 320].

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що на поселеннях різних періодів співвідношення столового та кухонного посуду неоднакове, але частіше переважає столова кераміка. Значна фрагментованість наявних зразків не дає можливості простежити кількісне співвідношення відомих форм посуду КЛСК Волині. Ймовірно, що на одночасових пам'ятках форми і їх відсоток будуть близькі. На поселенні Рівне бачимо значну перевагу мисок та чаш. Ця особливість зберігається й на поселенні Голишів-ІІ і, можливо, Гірка Полонка. Лише на Гнідаві співвідношення груп кераміки змінюється, з'являються нові форми столового (чарки, амфори) та кухонного (видовжені, широко відкриті горщики посуду (Рис. 36, 1, 3).

Декор

На досліджуваних поселеннях одержано значну колекцію орнаментованих фрагментів: у Рівному 116 (11% від усієї кількості), у Голишеві-ІІ 186 (35%), Гнідаві 120 (65%). Як бачимо, процентні показники орнаментованості на різних поселеннях не однакові, але, як буде показано далі, на пізніших пам'ятках вони зростають.

Кухонна та столова кераміка декорувалася по-різному. Кухонні вироби орнаментувалися переважно наліпними округлими валиками різних розмірів та вигляду (Рис. 22, 1–4). Їх відсоток серед орнаментованих фрагментів такий: Рівне – 36%, Голишів-ІІ – 19,3%, Гірка Полонка – 9,8%, Гнідава 14%. Нігтева та пальцева орнаментация кухонних горщиків у згаданих поселеннях різна за кількістю. Наприклад, для матеріалів з Гіркої Полонки вона становить 7% декорованих фрагментів, а для Гнідави 28%. Пальцевий, защипний та нігтевий декор наносився здебільшого в один ряд під зрізом вінця, тобто ця група кераміки прикрашалася переважно у верхній частині (Рівне, Гірка Полонка, Гнідава). Аналогічно оздоблювався подібний посуд на території Польщі.

Пластичні деталі орнаменту кухонного посуду округлі, овальні, циліндричні, розділені на частини, з ямками, виступами-«гудзиками». Вони розміщувалися симетрично, в один чи два ряди, переважно у верхній, рідше – середній частині (Рис. 22, 1–4). Таке їх розміщення характерне для посуду з усіх названих поселень. На деяких горщиках з Рівного наліпи розміщуються у вигляді зигзага. В житлі № 2 Рівного виявлено 9 вінець посудин із вертикальними вдавленнями на їх зрізі, від чого він ставав хвилястим (Рис. 9, 11). На посуді цієї групи інколи є орнамент з відрізків ліній, розташованих вертикально або горизонтально (Рис. 11, 12). На шийках посудин або на тулубі робилися валики із вдавленнями на них (Рівне, Гнідава Рис. 9, 1).

Столова кераміка мала оригінальний, неповторний меандрово-волютовий орнамент, який складався зі стрічок та тонших ліній (Рис. 62, 1–4). Простежується поетапна зміна декору виробів КЛСК: для початкової фази цієї культури характерний орнамент у вигляді метоп, S-подібних фігур, виконаних окремими лініями. Класична Лінійно-стрічкова кераміка відзначається великою різноманітністю орнаменту, де переважають лінійні композиції з ямковими відтисками. Для пізнішого періоду характерний розпад композиційних схем попередньої фази. Ямки-нотки часто стоять окремими групами, з'являються видовжені «нотки», які перетинають кілька ліній.

Статистичний аналіз орнаментованих фрагментів показав домінування лінійно-стрічкового та «нотного» декору, яким переважно прикрашали столову кераміку. Від загальної кількості декорованих фрагментів він складає: Рівне – 63%, Голишів-II – 81%, Гірка Полонка – 67%, Гнідава – 58%. Це пояснюється, зокрема, традицією багатшого орнаментування столового посуду. Цікаво, що для Польщі, за даними С. Козловського та Я. Козловського, лише 30% посуду мають декор (для поселень КЛСК Волині цей показник, напевно, буде набагато вищим, щонайменше 40%, беручи в середньому дані з усіх досліджуваних поселень). Ці автори відзначають чотири основні способи декорування: 1) орнамент «лінійний», лінійний (спіралі, дуги, кути, лежача літера S, меандр тощо); 2) орнамент «нотний» таких же мотивів; 3) так званий орнамент залізозський («ноти» перетинають лінії); 4) орнамент зі стрічки, заповненої ямками [Kozłowski, Kozłowski, 1977. – S. 256; Титов, 1974. – С. 38]. Це, звичайно, декор «делікатних» виробів. До нього ще можна додати декор кухонних посудин: 5) пластичні виступи на ручках; 6) ямки від пальцевих, нігтевих вдавлень, защіпів.

Ці ж автори зауважили: хоч загалом кераміка КЛСК досить одномаїтна, «її орнаментика дуже відрізняється в часі та просторі».

Лінійний орнамент на ранніх виробах цієї культури має широкі (до 4 мм) та глибокі (до 2 мм) борозенки (на виробах із Рівного і поселень території Угорщини (Бічке) [Титов, 1980. – С. 263]); пізніше вони стають тоншими, іноді ледь помітними (Гнідава – Рис. 41, 1–3). Сам лінійний орнамент поступово змінюється і розвивається, з'являється його геометризovanість. Як зазначила А. Кульчицька-Лецеєвич, «він не служив для підкреслення тектоніки». Деякі елементи цього орнаменту, наприклад лежача латинська S, поодинокі зустрічаються на виробах різного часу (Рівне, Голишів-II, Гнідава). Цей S-подібний орнамент поширений у верхній частині Вісли. Поява маленьких ямок–«ноток» на лінії або поряд з нею в класичний період КЛСК ще більше збагачує декор посуду цієї культури і підкреслює його своєрідність. На посуді з Гнідави трапляються орнаменти залізозовського (нотки розміщені за межами ліній – Рис. 39, 1, 6) та шарецького стилю (Рис. 40, 7), які тут є, напевно, наслідком впливів з боку пам'яток Польщі. А. Кульчицька-Лецеєвич вважає, що перший проник туди із-за Карпат, другий із-за Судетів. Поширення орнаменту з паралельно (вертикально чи горизонтально Рис. 11, 12) розміщених відрізків ліній на Волині є свідченням контактів з населенням КЛСК Польщі. Він відомий з пам'яток Середньої Європи й називається «стиль гнеховіцький». Ця ж авторка вважає, що мистецький орнамент із широкої лінії, заповненої ямками чи пунктиром (Рис. 51, 17, 18), поширений у басейні Середньої Одри, на рівнині Вроцлавській, був перейнятий від культури Вінча [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979a. – S. 305]. Але відомо, що задовго до цього він використовувався неолітичним населенням Малої Азії і, певно, вже звідти проник на Подунав'я. На Волині такий орнамент траплявся у Гірській Полонці та Гнідаві.

Деякі дослідники припускають, що мотиви орнаментів КЛСК мають багату символіку: одні знаки можуть означати стать, інші сили природи, звірів, ще інші є знаками роду, племені [Голан, 1992. – С. 78-79].

З усього сказаного вище можна зробити такі висновки:

І. Посуд КЛСК Волині можна умовно поділити на три групи: а) кухонний (грубої роботи); б) столовий (делікатний); в) проміжної групи:

а) кухонна кераміка відзначається більшими розмірами (місткістю 2–5 л), більшою товщиною стінок, великою домішкою рослинності у раніші періоди (Рівне, Голишів-II) та жорстви в пізніші (Гнідава, Клевань), своєрідним орнаментом, який складається в усі періоди з валиків-гудзи-

ків, нігтевих, пальцевих відтисків. Форма виробів куляста у вигляді зрізаної кулі або з високим горлом (Рівне);

б) столові вироби відзначаються меншими розмірами, тонкостінністю, майже повною відсутністю сторонніх домішок, орнаментом, що складається зі стрічок, лінійно-«нотних» елементів. Форми виробів різноманітні: миски, чаші, кубки та ін. ;

в) проміжна група виробів має середні розміри, невелику домішку жорстви чи шамоту, бідну орнаментованість специфічними елементами декору (ямки, відрізки ліній, колосковий орнамент тощо). Форми переважно округлі. Ця група кераміки виразно простежується на поселеннях середнього та пізнього періодів (Голишів-II, Гірка Полонка, Гнідава).

II. Посуд різних періодів відрізняється формами, особливостями технології виробництва, декором (елементами орнаменту, різною його інтенсивністю).

III. Посуд КЛСК Волині, незважаючи на помітну подібність деталей орнаменту та форм, усе ж відрізняється від виробів суміжних територій – Молдови, Польщі, Подністров'я.

Те, що особливо близьких рис спадковості в керамічних матеріалах різних періодів культури Лінійно-стрічкової кераміки на Волині не простежується, може свідчити про прихід сюди кількох міграційних хвиль із заходу.

2.2.3. Житлобудівництво

На лесах Волині відомо близько 50 пам'яток КЛСК, що належать до різних періодів. На п'яти з них (Рівне, Голишів-II, Гірка Полонка, Гнідава, Клевань) проводилися стаціонарні дослідження, в результаті яких відкрито 2848 м² площі, і при цьому при цьому залишки 14 житлових об'єктів та кількох господарських ям.

Площа наземних споруд найбільш раннього поселення Рівне різна: об'єкт № 1 – 9 м, № 2 – 30 м, № 3 – 28 м (див. табл. 1). Досить інформативними є залишки об'єкта № 2. Його контури простежувалися за незначною заглибленістю у материк та великою концентрацією знахідок (Рис. 6). Саме житло було, напевно, наземне, чотирикутне, з вертикальними, плетеними з лози та очерету стінами (їх відбитки добре помітні на обмазці). Ямок від великих стовпів не виявлено. В об'єкті знайдено два скупчення печини – біля ями № 2 та північного краю заглиблення. Вважаємо, що яма № 1 прямого відношення до об'єкта № 2 не має. Вона була засипана, і на її місці зведено це житло, що мало дві господарські ями, розташовані в

протилежних кінцях. У ямі № 2 знайдено багато кісток тварин. У ямі № 3 виявлено зернотерку, фрагменти кераміки та інші речі.

Судячи з великої кількості фрагментів кераміки в житлах № 1 та № 2, вони були довгочасні. В об'єкті № 3 кераміки зібрано менше. Якщо в об'єкті № 2 знайдено 980 уламків, а в об'єкті № 1—470, то в об'єкті № 3 лише кілька десятків.

Отже, припускаємо, що всі три об'єкти є чотирикутними, наземними, однаково зорієнтованими за сторонами світу. Об'єкти № 2 та № 3 мали приблизно однакову площу. Житла, аналогічні описаним вище, відкриті і на території Польщі (Страхов, Скорошовіце). Вони також видовжено-прямокутні, наземні, орієнтовані, з невеликими відхиленнями, по лінії північ-південь; у них теж відсутні вогнища, проте на їх площі простежуються 3–4 ряди ямок від бокових та несучих дах центральних стовпів [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993. – S. 88–89]. Ніде, на думку А. Кульчицької-Лецєєвич, в подібних будівлях не виявлено залишків печей чи вогнищ. Їх виносили на подвір'я, що пояснюється теплішим, ніж тепер, кліматом. Але й на території Польщі відомі поселення (зокрема у верхів'ях Вісли) без стовпових будівель Йорданув Шльонські, Жуковіце (“... відкрито там лише ями, інколи більших розмірів») [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993. – S. 90–91].

Прикладами жител, більш пристосованих до місцевих умов, можуть слугувати залишки споруд, виявлених на поселенні «нотного» етапу Голишів-II. Споруди з Рівного та Голишева-II мали й чимало спільного це були переважно наземні, видовжено-чотирикутні житла з майже тотожними розмірами сторін. Житла обох поселень мали всередині ями, але у ямах Голишева-II був попіл та вуглинка і слугували вони, ймовірно, для приготування їжі й обігрівання, тобто у них були наявні вогнищеві ями.

Прикладом такого житла є об'єкт № 1 з названого поселення. Його розміри – 10х5 м. У ньому відкрито чотири ями: дві вогнищеві № 1 та № 3 та дві господарські, можливо для зберігання припасів, № 2 і № 4 (Рис. 14). Це житло можна віднести і до напівземлянок, як заглиблене до 0,2–0,3 м у материк. У західній частині житла № 1 були лежанка (вирізана в матеріку); східний, протилежний його бік рівний. Житло № 2 (як і житло № 4) мало менші розміри, не відзначалося великою кількістю знахідок і мало одне та два заглиблення для вогнищ.

У житлі № 1, ближче до південної стіни, розчищено ямку діаметром 25 см, а в житлі № 2, у південно-західному куті, ямку діаметром 0,45 м, заглиблену в материк на 0,38 м. Припускаємо, що це були ямки від опор-

них стовпів. Із житлом № 3 ситуація менш ясна. Воно фіксується лише за ямами та концентрацією знахідок (Рис. 14).

Житло № 5 поселення Голишів-II є єдиною такого виду землянкою (Рис. 17), заглибленою нижче денної поверхні до 1,8 м. На його невеликій площі (22 м) виявлено попіл від вогнища (площа 1,0х0,8 м), фрагменти кераміки тощо. Зафіксовано дві ямки, як гадаємо, від стовпів: одна посередині пониження, друга південніше. Це могли бути опорні стовпи для підтримування покрівлі, бічні ж конструкції стін, основою яких були тонкі жердини, напевно, спліталися з прутів та очерету. Цей простіший тип жител, спорудження яких не потребувало великих затрат праці і матеріалу, характерний для багатьох поселень КЛСК Волині.

На території Польщі відкрито поселення, що склалися із землянок та напівземлянок, а стовпові будівлі відсутні (Злота, Самбожец). Як вважає А. Кульчицька-Лецеєвич, такі житла типові для східного регіону поширення КЛСК [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993. – S. 90-91]. Стовпові ж видовжені споруди півдня Польщі часто мали широкі дахи. Уздовж довгих стін виявлено заглиблення, напевно, від вибирання глини для обмазування стін. Там же розміщувалися печі або вогнищеві ями.

Отже, для поселень Рівне та Голишів-II основним типом жител були наземні чотирикутні споруди, всередині яких містилися 1–4 ями різного призначення.

До іншого типу житлових споруд належить глибока землянка № 5 поселення Голишів-II. На поселеннях Гірка Полонка та Гнідава маємо третій тип жител, що склалися з двох сполучених між собою заглибин. Так, на поселенні Гірка Полонка розкопом 6х10 м відкрито об'єкт з численними матеріалами, який являв собою дві заглибини: перша округлої форми, діаметром 3,7 м (на західній ділянці), і друга овальна, довжиною 4,1 м. Лінза заповнень обох заглибин становить 0,4-0,5 м. Потужність перекриваючого шару гумусу тут дорівнює 0,3–0,4 м (Рис. 50) [Охріменко, 2001. – С. 36–37].

Найпізніший етап КЛСК репрезентує поселення Гнідава на Волині. Тут відкрито залишки чотирьох жител КЛСК та частину п'ятого (Рис. 31). Житловий об'єкт № 6 заглибина напівовальної форми мав довжину 5 м, а максимальну ширину 3 м. Об'єкт № 21 (Рис. 35) мав дві камери більшу, довжиною 2,5 м, і меншу двохметрову. Обидві заглиблені в материк на 0,6 м. У західній частині житла, на місці вогнища, відкрито невелику жаровню з обпаленої печини діаметром 0,2 м. Житловий об'єкт № 23 теж складався з двох заглиблених частин: більша південна камера (2,2х1,9 м) опускалася в материк на 0,3–0,4 м. У ній зафіксовано залишки двох вог-

нищ, діаметрами 1,0 м та 0,2 м. Менша заглибина (2,0x0,6 м) опущена в материк на 0,1–0,15 м. У ній теж виявлено залишки невеликого вогнища (Рис. 33) [Охріменко, 1994. – С. 42–43].

Рештки чотирикутного житла (№ 25) досліджені М. Матвієйком у 1970 році. У вцілілій над краєм обриву його частині було виявлено розвал великої печі. У таких печах могли випалювати кераміку, зверху про-сушувати зерно. Третій тип жител Ю. Захарук відносив до півземлянок. Вони, за його визначенням, «не мають сталої форми і різні за розмірами» [Захарук, 1971. – С. 98]. Такі об'єкти цього типу були поділені ним на два різновиди. Перший – неправильної форми ями з вогнищами. Другий різновид складніший, він являє собою кілька сполучених між собою ям, у яких наявні заглибини з вогнищами. Поселення з такими напівземлянками Ю. Захарук відносив до периферійної групи пам'яток. На думку А. Кульчицької-Лецеєвич, землянки були спорудами недовготривалого призначення або ж зводилися з якихось інших причин [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993. – S. 90].

Отже, будівельною специфікою східної периферійної групи пам'яток КЛСК Волині є наявність трьох типів житлових споруд.

Перший тип – наземні чотирикутні стовпові споруди, які поділяються на два підтипи: а) без вогнищ усередині: житла з господарськими ямами площею близько 30 м² (поселення Рівне); б) з вогнищами всередині: дещо заглиблені, площею до 50 м² житла з 2–4 ямами для вогнищ та господарських потреб (Голишів-II, житла № 1 і № 2).

Другий тип – невелика (площею 22 м²) землянка з рівною підлогою і великим (1,0x0,8 м) вогнищем (Голишів-II, житло № 5).

Третій тип – споруди, що складаються з двох з'єднаних між собою, трохи заглиблених у материк округлих або овальних камер, які, напевне, були окремими кімнатами. Така споруда в Гіркій Полонці мала площу 60 м², на Гнідаві (житла № 21 і № 23) близько 10 м². Невеликі жаровні від вогнищ знайдено в одній або обох камерах жител цього типу.

2.3. ХРОНОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Культура Лінійно-стрічкової кераміки, без сумніву, відіграла значну історичну роль в еволюційних змінах неолітичного часу на заході України загалом і на Волині та Волинському Поліссі зокрема. Поява її носіїв у цій місцевості значно прискорила власне процес неолітизації автохтонного населення. Тому вирішення пов'язаних з цією культурою періодизаційно-хронологічних проблем з'ясування внутрішніх еволюційних змін КЛСК, синхронізація її із навколишніми спільнотами тощо є, безперечно, актуальним завданням.

Відсутність досліджень вказаного спрямування пояснювалася слабкою джерелознавчою базою. Але проведені за останні десятиріччя стаціонарні дослідження на таких поселеннях, як Рівне, Голишів-II, Гнідава, Гірка Полонка, Клевань та одержані при цьому значні й повноцінні археологічні матеріали, що походять із жител і прилеглих до них ділянок поселень, дають змогу зробити сьогодні ряд важливих висновків з цих питань.

В. Титов наголошував: перш, ніж вивчати характерні риси матеріальної та духовної культури племен КЛСК, доцільно звернути увагу на її періодизацію, тільки тоді можна досягти ґрунтовності у дослідженні всіх інших питань [Титов, 1980. – С. 258].

Ще донедавна вважалося, що пам'ятки з лінійно-стрічковою керамікою Волині належать лише до її класичного, «нотного» періоду. Щоправда, Т. Пассек та К. Черниш, які опрацювали матеріали досліджених ними пам'яток Західної України та Молдови, розрізняли серед них більш ранні й пізніші [Пассек, Черныш, 1963. – С. 10–11]. Ю. Захарук підкреслював, що пам'ятки КЛСК України «зіставляються з пам'ятками середнього етапу розвитку цієї культури у Центральній Європі». До цього ж періоду зараховував пам'ятки Культури Лінійно-стрічкової кераміки названої території і М. Пелещин. Але проведені М. Кучерою, М. Матвієнком та автором дослідження на поселенні Гнідава й одержані внаслідок цих робіт численні й різноманітні матеріали (насамперед багатоорнаментована кераміка) дали змогу виявити в цій культурі ознаки пізнішого, залозовського періоду. Отже з'ясувалося, що населення КЛСК перебувало на Волині не лише в середньому, а й у пізньому періоді. Несподіваним було відкриття В. Пясецьким на березі р. Устя поселення Рівне, що нале-

жить до раннього періоду Дунайської культури [Пясецький, Охріменко, 1990. – С. 69–79]. Висновок про приналежність Гнідави до пізнього періоду КЛСК, а Рівного до раннього підтримують сьогодні й інші дослідники, зокрема А. Кульчицька-Лецеєвич (Польща), Ю. Павук (Словаччина).

Оскільки найважливішим періодовизначальним матеріалом у неоліті є кераміка, розглядаючи питання хронології й періодизації, доцільно ще раз коротко зупинитися на її особливостях у кожен з періодів розвитку КЛСК.

Поділяючи пам'ятки Культури Лінійно-стрічкової кераміки Волині на три періоди розвитку (ранній, середній і пізній), зазначимо, що подібні спроби розчленування робилися і для пам'яток КЛСК сусідніх з Україною територій. Так, Б. Соудський [Soudsky, 1954. – S. 75–105] та Е. Неуступний [Neustupny, 1956. – S. 386–407] в середині 50-х рр. запропонували дві системи періодизації культури Лінійно-стрічкової (або волутової) кераміки. Ці дослідники спиралися переважно на чеські та моравські матеріали.

Були спроби перенести такі системи періодизації й на інші території. В 1962 р. Ю. Павук поділив лінійно-стрічкову кераміку південно-західної Словаччини на три «ступені»: давню або старшу (ступінь I), пізню або молодшу, з нотною орнаментациєю (ступінь II) та кераміку типу железовце (ступінь III). Перший та третій ступені він поділив на два підступені. Дослідник відзначав, що давня Лінійно-стрічкова кераміка істотно відрізнялася від пізньої (з нотним орнаментом) за складом «тіста», обробкою поверхні, формами посуду та орнаментациєю [Pavuk, 1962. – S. 5–20; Pavuk, Šiška, 1971. – S. 319–364; Pavuk, 1983. – S. 46].

У 1970 р. Ю. Павук доповнив власну періодизацію, поділивши давню лінійно-стрічкову кераміку на три етапи. Ще детальнішу періодизацію ранніх пам'яток басейну Одри запропонувала А. Кульчицька-Лецеєвич у праці 1987 р. про перші спільноти культури Лінійно-стрічкової кераміки на землях Польщі [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1987a. – S. 324–329; Pavuk, Šiška, 1981. – S. 31–59].

Поділу пам'яток КЛСК на три періоди дотримувався і В. Генсель. Ранній період (розділений ним на фази 1a та 1б) він назвав «донотним», відзначивши відсутність у ньому декору з ямками–«нотками» на лініях. У другому, середньому (власне «нотному») періоді домінуючим елементом орнаменту стає лінійно–«нотний». Пізній період (або фаза III) це, за В. Генселем, пам'ятки типу железовце у Словаччині [Hensel, 1973. – S. 61]. Посуд цієї фази має дещо іншу форму: переважають закриті кулясті виробу невеликих розмірів; окремі з них фарбуються, «нотки» робляться ви-

довженими і сполучають між собою кілька ліній. Ямки-заглибини розташовуються і поза межами ліній. Крім того, посудини Словацького ареалу прикрашалися схематичними зображеннями людських облич або ручок у вигляді голівок тварин [Pavuk, 1994; Hensel, 1973. – S. 38–50].

Фрагменти кераміки та цілі вироби з трьох жител поселення Рівне належать «донотному» періодові. Примітно, що вони мають значну рослинну домішку в «тісті» (зокрема половини культурних злаків), що є однією з ознак архаїчності. Кухонний посуд тут великих розмірів, кулястий. Окремі вироби мають високу циліндричну шийку (Рис. 9, 19, 60). Столовий посуд відзначається дещо меншими розмірами, старанно прогладжений. Крім наліпів, він орнаментований широкими лініями у вигляді спіралей, волот, геометричних мотивів, метоп (Рис. 12, 5–12). Серед цих виробів найбільше мисок, чаш, кубків. Трапляються тут і чаші на піддонах. За всіма ознаками ця група дуже подібна до матеріалів раннього гнеховіцького етапу КЛСК Польщі.

Посуд середнього («нотного») періоду з поселень Голишів-II, Гірка Полонка, Баїв, Коршовець, Жорнів, Городок, Зозів та інших теж має значну домішку рослин у глиняній масі, але його столові вироби вже прикрашені лінійно-«нотним» орнаментом. Від попереднього періоду успадковуються чаші на піддоні, миски, окремі великі кухонні посудини з ручками. Деякі столові вироби прикрашені рідкісним, дуже давнім орнаментом з рисочок, що заповнюють простір між лініями (Рис. 41, 7, 8).

Кераміка третього, пізнього, періоду КЛСК Волині (Гнідава, Клевань) характеризується відсутністю рослинного компоненту в «тісті», багатством та різноманітністю орнаменту столових виробів. Низкою ознак вона нагадує гончарні вироби залізовської групи Польщі та Словаччини: довгими «нотками», що з'єднують паралельні лінії; сполученням кількох «ноток» у ряд; геометризovanістю декору; мініатюрними розмірами столових виробів; формою, подібною до зрізаної кулі; колосковим орнаментом (Рис. 34, 9).

Щоб визначити абсолютний вік найранішої пам'ятки КЛСК Волині – Рівне, варто докладніше зупинитися на синхронних поселеннях Малопольщі та басейну р. Нітра (Словаччина) [Šiška, 1979. – S. 81–92]. На території Польщі зараз відомо 12 поселень КЛСК раннього періоду [Kulczyńska-Leciejewiczowa, 1987a. – S. 294–295], окремі з яких досліджувалися стаціонарно. Результати цих робіт дали змогу А. Кульчицькій-Лецєєвич зробити певні узагальнення й дати детальну інтерпретацію здобутих ма-

теріалів на основі порівняльного аналізу кераміки з досліджених поселень та датувань методом С14. Ранні пам'ятки КЛСК Польщі вона розділила на два етапи: більш ранній – гнеховіцький і пізніший зофіпольський. Цей поділ було здійснено з урахуванням статистичної обробки показників форм та орнаментативної кераміки.

Ранній гнеховіцький етап названої території репрезентують три основні пам'ятки, які хронологічно змінювали одна одну 1) Гнеховіце; 2) Старий Замок; 3) Самбожець, «але всі вони розвивались у старшому гнеховіцькому (Ia) відтинку ранньої фази». В наступний відтинок часу (зофіпольський, Ів) тенденції розвитку цієї культури, за спостереженнями А. Кульчицької-Лецеєвич, виявляють себе ще виразніше [Kulczycka-Lecejewiczowa, 1987a. – S. 339]. Увагу дослідниці привернули такі особливості ранньої кераміки Польщі, як відсутність домішки посіченої соломи в посуді з поселень басейну Одери та її наявність у басейні Вісли, оббрикування поверхні просушених виробів сировою глиною, а потім «розчісування» її пальцями. Цей звичай походить, як вважають науковці, з культури Кріш-Старчево. Відзначена також тенденція до зростання орнаментованості в кожній наступній фазі раннього періоду КЛСК Польщі. Якщо в кераміці найбільш давнього поселення Гнеховіце орнаментовано лише 3% виробів, в Старому Замку 11%, то в Самбожці вже 29%. Кераміка зофіпольського етапу відзначалася більшою орнаментованістю в порівнянні з гнеховіцьким. Принагідно зазначимо, що тенденція зростання декорованості посуду помічена нами і на поселеннях Волині.

У зофіпольський період повністю зникає прийом обкидання посудин сировою глиною, зате у глиняній масі (як і в кераміці з Рівного) з'являється більша домішка шамоту і зменшується різноманітність форм.

Для ранньої кухонної кераміки Польщі характерні великі вироби яйцеподібної форми, прикрашені пальцевими вм'ятинами, наліпами, гудзиками тощо. «Делікатний» столовий посуд (миски, чаші, кубки) має менші розміри і прикрашений переважно заглибленим орнаментом у вигляді зигзагів, лежачої латинської літери S, ламаних ліній.

Ще одну спробу дати внутрішню періодизацію ранніх пам'яток КЛСК для території Словаччини зробив Ю. Павук [Pavuk, 1980. – S. 7–90]. Він поділив цей період на чотири послідовних етапи розвитку і дав їм назви від досліджуваних поселень Нітра, Гурбаново, Біня, Мілановце. Але запропонована ним еволюційна схема, на думку А. Кульчицької-Лецеєвич, з якою важко не погодитися, є непереконливою, навіть якщо врахувати похибку

на різницю територіальних умов Польщі та Словаччини і можливу множинність варіантів розвитку. На думку цієї дослідниці, ознаки найранішої кераміки помітні в матеріалах Біні, що подібні до виробів гнеховіцького етапу Польщі за формою виробів та їх орнаментациєю [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1983. – S. 67–97; Kulczycka-Leciejewiczowa, 1987. – S. 327–328; Kulczycka-Leciejewiczowa, 1988. – S. 162–163]. Товстостінні вироби кухонного призначення тут мають декор із барботин (багатьох горбиків). Крім того, А. Кульчицька-Лецеєвич помітила ще одну загальну особливість ранньої кераміки з цих сусідніх територій: борозенки ліній орнаменту в перетині подібні до латинської літери U, а більш пізніших до V. Було б передчасним стверджувати, що ця особливість є типовою для всієї зони поширення пам'яток КЛСК раннього часу, але на посуді з Рівного перетин подібний до першої. На думку Ю. Павука та А. Кульчицької-Лецеєвич, які ознайомились із матеріалами поселення Рівне, ця пам'ятка синхронна гнеховіцькому етапові розвитку КЛСК Польщі.

Для пам'яток КЛСК Чехії та Словаччини відомо більше 30 датувань методом С14. Наведемо лише два з них (найраніше та найпізніше): Білани 4804±96 рр. до н. е., Штурово 3615±130 рр. до н. е. Попри деяку можливість неточності цього методу можна погодитися з такими межами КЛСК і визначити термін її існування часом 4700–3800–3700 рр. до н. е. [Breunig, 1987. – S. 294–295].

Виникнення та зникнення КЛСК Європи В. Генсель укладав у рамки 5000–3700 рр. до н. е., а заселення її носіями території Польщі відносив до 4500 рр. до н. е. [Hensel, 1973. – S. 61]. А. Кульчицька-Лецеєвич теж дотримувалася подібної думки щодо заселення Польщі [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979. – S. 48].

Верхня межа існування культури, запропонована В. Генселем, може бути спірною. Але подивимось, як продатовані методом С14 деякі пам'ятки Польщі, згадані в роботі німецького дослідника Петера Бройніга [Breunig, 1987. – S. 294–296]. Усього для території Польщі тут запропонована 21 дата. І якщо найдавнішим часом датуються Ольшаниця та Стшельце (4480±75 та 4310±60 рр. до н.е.) [Korzejkowska, 1985. – S. 1–8], а середнім періодом Немча й Страхув (4260±80 та 4085±70 рр. до н.е.), то найпізнішими з отриманих дат є 3850±120 та 3180±80 рр. до н. е. Таким чином, існування пам'яток КЛСК у Польщі припиняється десь у 3800–3700 рр. до н. е., ймовірно, з приходом населення тиса-полгарського або лендельського кола. Остання культура виникла в Західній Словаччині з участю більш

ранньої железовської групи [Pavuk, 1980. – S. 7–80, 139]. До речі, саму железовську групу Ю. Павук датує приблизно 4300–3700 рр. до н.е. У Польщі носії цієї культури з'являються дещо пізніше, і час їхнього перебування укладається А. Кульчицькою-Лецеєвич в 4200(4000)–3900 рр. до н. е. Як уже було сказано, до цієї групи віднесено і волинське поселення Гнідава (Рис. 61). Тут же виявлено фрагменти кераміки з орнаментом, типовим для ще однієї пізнішої групи КЛСК Польщі, тип шарка або стиль ша-рецький [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979. – S. 44–94] (Рис. 40, 7). Пам'ятки цього типу поширені на південному заході Польщі, тому проникнення його орнаментних рис на Волинь, на що звернула увагу А. Кульчицька-Лецеєвич, не зовсім зрозуміле. Очевидно, елементи железовського та шарецького орнаментних стилів на кераміці з Гнідави (Рис. 40, 1–8) засвідчують певні зв'язки, між носіями цих культур. Крім того, пам'ятки железовської групи та типу шарка в Польщі А. Кульчицька-Лецеєвич, вважає синхронними.

Закінчуючи розгляд питання про пізній період КЛСК у Польщі, слід зазначити, що найпізнішим її проявом є культура лінійно-ямкова («*vstegowa kluta*»), яку А. Кульчицька-Лецеєвич датує 4000-3800 рр. до н.е. (Ці та інші дані автор отримав від дослідниці листовно). Матеріалів цієї культури на Волині досі не виявлено.

Оскільки пам'ятки пізньої железовської групи з'являються у Польщі в 4200 рр. до н.е., а передувала їм середня «нотна» фаза, ранні пам'ятки КЛСК можуть бути поміщені в діапазоні 4500-4400 (4300) рр. до н. е. З деякими незначними поправками це датування прийнятне і для найраніших волинських пам'яток (Рівне та інші).

Вищенаведені хронологічні межі пам'яток КЛСК Польщі та Словаччини дають змогу обґрунтувати датування досліджуваних поселень Волині, адже відомо, що прояви матеріальної культури цієї етнічної спільноти на великій території її поширення є більш–менш подібними. Але спершу наведемо думки з цього приводу вітчизняних фахівців.

Більшість авторів погоджуються, що період існування КЛСК в Україні був порівняно короткочасним. Так, Т. Пассек та К. Черниш датували її кінцем V поч. IV тис. до н. е. [Пассек, Черныш, 1963. – С. 10–11]. Д. Телегін, який вивчав матеріали, здобуті на Гнідаві експедицією М. Кучери та М. Матвієйка, вважав, що ця культура з'явилася в Україні в середині V тис. до н. е. і проіснувала тут майже 400-500 років [Телегін, 1977б. – С.58–59]. Пізніше він подовжив цей термін до кінця V тис. до н. е. [Те-

легин, 1979. – С. 229–234]. Серединою – кінцем V тис. до н. е. датував пам'ятки цієї культури Ю. Захарук [Захарук, 1971. – С. 104]. До кінця цього ж тисячоліття був схильний зарахувати пам'ятки КЛСК названої території М. Пелешишин.

Отже, більшість вітчизняних авторів відносили КЛСК України до другої половини V тис. до н. е.

Під час стаціонарних досліджень пам'яток КЛСК на Волині було розкрито майже 2000 м² загальної площі поселень і виявлено не менше 15 житлових об'єктів зі значною кількістю матеріалів. Співставлення їх з керамікою сусідніх територій дало змогу авторові поділити пам'ятки на три періоди і запропонувати такі хронологічні рамки цих періодів: ранній період (Рівне) 4500–4400 рр. до н. е., середній період (Голишів-II та інші) 4300–4200(4100) рр. до н. е., пізній період (Гнідава та Клевань) – 4200–3700(4100–3800) рр. до н. е. (Табл. 7), (Табл. 8), (Рис. 60).

Враховуючи вищезазначене, автор вважає можливим стверджувати, що період існування культури Лінійно-стрічкової кераміки на Волині був значно довшим – майже 800 років. Найбільш імовірними видаються такі межі існування КЛСК у цьому регіоні: 4500–3700 рр. до н. е.

Таблиця 7

Періодизація та хронологія пам'яток культури Лінійно-стрічкової кераміки Волині

Періоди	Роки (до н. е.)	Пам'ятки
Пізній	5000–4700 рр.	Гнідава, Клевань
Середній	5300–5000 рр. до н. е.	Баїв, Баїв-II, Вільшаниця, Гірка Полонка, Голишів-II, Голишів-III, Коршовець, Новостав, Полонка, Торчин
Ранній	5600–5300 рр. до н. е.	Рівне, Тютюковичі

2. 4. ГОСПОДАРСТВО

Питання розвитку господарства населення КЛІСК Волині донедавна були зовсім не з'ясовані. Проте стаціонарні роботи в поселеннях Рівне, Голишів-II, Гірка Полонка, Гнідава дали значну кількість матеріалів, які вивчені та опубліковані разом з палеоботаніком Г. Пашкевич та палеозологом О. Журавльовим [Пашкевич, Охріменко, 1990. – С. 1–24; Журавльов, Охріменко, 1994. – С. 144–167]. При цьому з'ясувалося, що господарство носіїв Дунайської культури Волині й решти ареалу її поширення має багато спільного: аналогічний склад стада, а також культивованих ними рослин. Для розвитку цих базових галузей господарства в атлантичний період тут були досить сприятливі кліматичні та природні умови лісостепу з лесовими ґрунтами Волинської височини (середня висота – 215 м над рівнем моря). Волинська височина дуже розчленована балками і долинами численних допливів річок Західний Буг, Стир та Горинь. Придатними для рільництва були такі ґрунти: сірі, чорноземи опідзолені, типові, які характеризуються порівняно непоганим фізико-хімічним складом (Рис. 54). Проте найбільш родючими є чорноземи типові, придатні для вирощування різноманітних культур. Вони поширені на невисоких, плоских вододільних грядках, їх пологих схилах, а також надзаплавних терасах річок [Природа... 1975. – С. 93–100; Павлюк, 1991. – С. 13; Ґрунти... 1999. – С. 46] (Рис. 54).

Серед продуктів харчування неолітичного населення на першому місці були плоди рільництва, зернові та бобові (Рис. 55). Скотарство, безперечно, теж мало велике значення, але існувало як доповнення до землеробства [Kołczyn, 1988. – S. 2].

Дунайське населення Волині займалося й мисливством. Об'єктами полювання були олені, кози, тури, кабани, лисиці, борсуки, бобри. Так, на поселенні Гнідава знайдено рештки кісток козулі й кабана, у Голишеві-II – тура, козулі, кабана, у Рівному – оленя звичайного, тура, кабана, лисиці, борсука (див. табл. 10). Мисливські знаряддя, напевно, були переважно дерев'яні і склалися з луків та дротиків. Наконечниками стріл були крем'яні поперечно-лезові трапеції (Гнідава, Рівне), голчасті кістяні (Гнідава) або втулчасті (Голишів-II) вістря.

Не підлягає сумніву, що певне значення в господарстві цих землеробів-скотарів мало також збиральництво. Гриби, ягоди, їстівне коріння, зілля, дикі фрукти могли активно залучатися до харчового раціону на нових землях. Рибальський промисел у носіїв КЛІСК Волині засвідчений лише

кістками риб, знайденими на поселенні Гнідава. В об'єкті № 2 поселення Рівне знайдено грудочку воску, що вказує на наявність певних навичок бортництва. Крім того, неолітичне населення КЛСК Волині займалось обробкою шкір (кушнірством), можливо, ткацтвом [Післарій, 1982. – С. 70–71; Larina, 1994. – С. 61, 62 (Fig 4, Fig 5); Malinovi, 1982. – С. 80; Генінг, 1989. – С. 10], виготовленням керамічних виробів, кістяних, кам'яних та крем'яних знарядь і, звичайно, житлобудівництвом.

Теплий та вологий атлантичний період, у якому на території Волині з'явилися носії КЛСК, сприяв не лише розвитку землеробства, а й збільшенню лісових масивів. Проте під дією антропогенних факторів склад лісів змінювався.

А. Кульчицька-Лецеєвич наводить такі приклади: появу прошарку вуглинок спалених дерев фіксують тоді, коли зменшується спектр пилку в'яза, липи, ясена, дуба, а, натомість, збільшується ліщини, берези, осики. Останні, як відомо, швидко поширюються на відкритих місцях. Тобто припускають, що це було пов'язано з випалюванням лісових площ під посіви і повторним їх заростанням після освоєння землеробами нових угідь [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979. – С. 68-69]. До цього призводило примітивне ведення землеробства, від чого ґрунти та інші природні ресурси поблизу поселення через деякий час виснажувалися. Тому дослідники припускають багаторазове (до 3–4 разів) повернення на місця попереднього проживання. Таким чином, можна говорити про контролювання певною спорідненою групою населення обмеженого району. На думку А. Кульчицької-Лецеєвич, освоювалися невеликі поля, бо оброблялися вручну. Як вважає М. Пелещишин, землеробство було основою господарства населення Дунайської культури. Він називає його «примітивним мотичним», що «не одержало помітного вдосконалення протягом усього часу існування культури». Ділянки під посіви, на його думку, розчищали вогнево-підсічним способом [Пелещишин, 1987. – С. 105].

Як уже зазначалося, пам'ятки КЛСК виявлено на родючих ґрунтах: у басейнах річок Західний Буг, Луга, Стир, Черногузка, Сарна, Горинь. На деяких поселеннях (Гнідава, Гірка Полонка, Голишів-II, Рівне) одержано важливі палеоботанічні дані.

Гнідава. З 65 відібраних тут фрагментів неолітичної кераміки на трьох виявлено відбитки культурних злаків, які належали ячменю голозерному (два) та пшениці двозернянці (один).

Гірка Полонка. За відбитками на фрагментах посудин із житла № 1 визначено такі культурні рослини: ячмінь голозерний (2 відбитки), ячмінь

плівчастий (2 відбитки), пшениця–двозернівка (1), жито бур'яново–польове (1).

Голишів-II. На пам'ятці зібрано майже 2000 уламків посуду. На 97 з них знайдено відбитки різних зернівок. Серед них визначено: пшениці–двозернівки – 7 відбитків (розмірами 7,0x2,8 мм; 8,2x3,0 мм; 6,2x2,5 мм; 6,0x0,7 мм; 8,0x2,9мм та ін.), ячменю голозерного – чотири відбитки (розмірами 5,8x3,0 мм; 6,8x3,0 мм; 5,2x2,5 мм) та ін. Відбитки, як правило, містилися на внутрішньому або зовнішньому боці фрагментів, а один із них помічено на зламі черепка. Ячменю плівчастого визначено 4 відбитки, два з них мають розміри 8,2 та 4,0 мм. На одному з уламків – відбиток вики-єрвілії. Розміри цієї насінини 3,7x2,8 мм. Усього на кераміці з поселень КЛСК Волині знайдено три відбитки цієї рослини. Два інші походять з Рівного.

Поверхня кераміки з поселення Голишів-II має багато відбитків рослинного походження: уламки соломи, луска з колосків, «вилочки» плівчастих пшениць, які домішувалися в глину при виготовленні посуду (визначення Г. Пашкевич).

Рівне. Під час дослідження поселення одержано 1200 фрагментів посуду та кілька вцілілих виробів, які походять із трьох жител. На 40 з них є відбитки зернівок: пшениці двозернівки (3), ячменю голозерного (8), ячменю плівчастого (1), проса звичайного (2), гороху (3), а також бур'янів – курячого проса (1), мишію (2), стоколосу (1) та ще 5 невизначених (Г. Пашкевич).

Отже, в усіх досліджуваних поселеннях Культури Лнійно-стрічкової кераміки Волині, на різних її етапах бачимо на кераміці відбитки зернівок культурних рослин, які потрапляли в сиру глину, а потім вигоряли. Найчастіше трапляються відбитки пшениць та ячменів, напевно тих, які переважали у посівах цього населення (Табл. 9).

Як засвідчують відбитки, зернівки ячменю голозерного мали видовжено-округлу форму. Із спинного боку на них помітна неглибока западина на місці зародка, а з черевного – вузька борозенка. Зернівки плівчастого ячменю більш видовжені, борозенка у них ширша, вкрита квітковими лусочками. На місці, що охоплює зернівку зі спинного боку, добре видно жилкування у вигляді подовжених виступів. З ячменю цих сортів, напевно, готували кашу.

Таблиця 9

**Видовий склад культурних рослин з поселень КЛСК
(за Г. Пашкевич) [Пашкевич, Охріменко, 1990.]**

Поселення	Види	Кількість відбитків		Фрагментів кераміки		
		зернівок або насіння	колосків	усього	оглянутих	з відбитками
Рівне	Пшениця двозернянка	3	1	1500	1141	35
	Ячмінь голозерний	8	–			
	Ячмінь плівчастий	1	–			
	Просо звичайне	2	–			
	Горох	3	–			
Голишів-II	Пшениця двозернянка	7		2000	2000	97
	Ячмінь голозерний	4				
	Ячмінь плівчастий	4				
Гірка Полонка	Пшениця двозернянка	1		564	90	5
	Ячмінь голозерний	2	–			
	Ячмінь плівчастий	–	1			
	Жито бур'яново-польове	1	–			
Гнідава	Пшениця двозернянка	1	–	1000	65	3
	Ячмінь голозерний	2	–			
Всього		39	2	5064	3296	140

Серед відбитків знайдено залишки лише одного сорту плівчастої пшениці-двозернянки. Загалом цього різновиду пшениці знайдено 5 відбитків зернівок і один цілого колоска. На останньому добре помітні дві зернівки, колоскові шматки. У пшениці-двозернянки колос при дозріванні розпадається на менші колоски, в кожному з яких містяться по дві зернівки, щільно охоплені лусками. Зернівки мали видовжену форму, звужену з обох боків. Черевний бік з борозенкою, прямий або увігнутий. Зі спинки вони також сплюснуті.

Зернини звільняли від луски у спеціальних полбодерках або ступах. Відбитки луски, яка залишалася при цьому, зокрема – колоскових та квіткових з помітним жилкуванням часто трапляються на кераміці.

Пшениця-двозернянка вважається однією з найдавніших культурних рослин. У Європі її вирощували з часів раннього неоліту. Сюди вона потрапила через Балкани з Передньої Азії [Шнирельман, 1989. – С. 68]. Ця

пшениця дотепер росте в окремих районах. На переважній більшості територій, де культивувалася пшениця, перевагу все ж віддавали її голозерним різновидам. Встановлено, що плівчасту пшеницю вирощували і носії буго-дністровської культури [Янушевич, 1976. – С. 32]. Привертає увагу, що на фрагментах кераміки знайдено лише відбитки зернівок та лусок і зовсім відсутні відбитки соломи й листя. За спостереженнями етнографів, пшеничні колоски обламували руками або спеціальними ножицями-пальчиками. Солому після цього спалювали або виривали з корінням руками і використовували для покриття будівель. Такий спосіб збирання врожаю спостерігали М. Вавілов та О. Столетова на початку нашого століття в Астурії та Грузії [Вавілов, 1962. – С. 214].

Відбитки зернівок проса звичайного мають округло-видовжену форму. Поряд з відбитками зернівок культурних рослин зафіксовано також відбитки бур'янових, які могли рости в посівах чи біля жител. Так, відбитки мишію сизого подібні до зернівки проса звичайного, але вужчі і мають характерний поперечний зморшкуватий малюнок на квіткових лусках. Саме цією внутрішньою лускою відбилася зернинка на кераміці з Рівного.

Відбитки проса курячого також мають округло-овальну форму та невеликі розміри. Ці зернівки щільно обгорнуті лусками. Куряче або півняче просо є типовим бур'яном у посівах проса звичайного. Подекуди його використовують як їстівну рослину, додаючи до проса. Згодують його і свійським птахам.

Видовжені, вузькі зернівки розміром 9,0x1,8 мм належать бромусу (стоколосу). Він трапляється в посівах зернових культур та в інших місцях. Цю рослину виявлено також у неолітичних матеріалах Польщі [Wasylikowa, 1984. – S. 257–259].

До бур'янових рослин зараховували в той час, напевно, і жито. Вважають, що воно увійшло до числа культурних злаків у кінці атлантичного періоду або в бронзовому віці, хоча в Польщі, Югославії відоме ще в неоліті. Очевидно, саме в Центральній Європі вже в кам'яному періоді його було оцінено як невибагливу морозостійку рослину. У посівах пшениці та ячменю жито спочатку, напевне, вважали так званим спеціалізованим бур'яном.

Отже, дані Г. Пашкевич, одержані внаслідок палеоботанічних досліджень матеріалів КЛСК Волині, підтверджують землеробський уклад господарства цього населення та склад рослин, подібний до культивованих на той час у Центральній Європі.

Встановлено, що на території Польщі населення КЛСК вирощувало: 1) просо звичайне; 2) пшеницю–двозернянку (полбу, культурний еммер); 3) пшеницю-однозернянку; 4) пшеницю звичайну; 5) пшеницю карликову (голозерну); 6) ячмінь звичайний; 7) ячмінь невизначений; 8) жито звичайне; 9) льон; 10) мак лікарський [Kruk, 1980. – S. 271]. Посилаючись на В. Ротмалера, Я. Крук припускає, що пшениця вже в той час могла бути як яра, так і озима, не виключаючи можливість самовисівання пшениць, особливо двозернянки. На думку ж Г. Пашкевич, пшениця була лише яра. Я. Крук вважає, що пшениці різних гатунків могли одночасно рости на одному й тому ж полі, бо їх виявлено разом [Kruk, 1980. – S. 271].

Овес звичайний серед зернових вважається рослиною другорядною, яку почали висівати як культурний злак лише в епоху бронзи; в кам'яному ж віці вона, напевно, ще росла бур'яном [Kruk, 1980. – S. 213]. Припускають, що міг культивуватись і біб, який походить із Середземномор'я. Як харчові рослини могли вживатися часник, щавель, пастернак. Пилок цих рослин часто трапляється на поселеннях КЛСК Центральної Європи. Рештки олійних та волокнистих рослин рідко з'являються серед палеоботанічних матеріалів. Можливо, вже тоді використовувався льон. Невідомо, чи висівалися коноплі, але їх знахідки виявлено в Тюрингії (Німеччина) [Kruk, 1980. – S. 214–215].

Я. Крук припускає, що з інших представників флори, які оточували поселення, могли використовуватися лікарські та барвникові рослини. Крім того, в Південно-Східній Польщі на поселеннях КЛСК розпізнано пилок берези, ліщини, дуба, з яких могли виготовляти землеробські знаряддя, а також малини, дикої яблуні, черешні, горошку, лободи, кукілю, гірчиці, білої конюшини, гороху, блекоти, стоколосу. Крім зернових та городніх культур, тодішнє населення півдня Польщі, як і Волині, могло використовувати в їжу горіхи, жолуді, черешні, терен, глід, сливи, малину, горобину, груші, вишні [Kruk, 1980. – S. 264, 270].

Носії Культури Лінійно-стрічкової кераміки Волині інтенсивно займалися мотичним землеробством, використовуючи для цього відповідні знаряддя. Крім загостреної палиці (копачки для підривання дерну), вони використовували мотики з роговою робочою частиною (Рис. 56, 1). Окремі з рогових виробів мали отвір для руків'я і нагадували кирку (Рис. 57; 11). Такий виріб із рогу оленя чи лося знайдено в об'єкті № 23 на поселенні Гнідава, два інших – у розкопі № 2 на поселенні Рівне (Рис. 57, 12, 13). Основні частини землеробських знарядь робили, гадаємо, з дерева, тому вони й не збереглися.

Для збирання врожаю використовували серпи, ймовірно типу Караново, які склалися з дерев'яної оправы (кістяних не знайдено) та кількох крем'яних вкладенів (Рис. 57, 1–10). Характерною особливістю серпів неолітичної культури Караново (Болгарія) є їх вигнута форма; в пази під кутом вставлялися крем'яні вкладені. Їх положення добре простежується за залишками, яке при зрізуванні соломи утворювалося під дією соку рослин. Такі крем'яні вироби знайдено в комплексах знарядь з Рівного, Коршівця, Гіркої Полонки, Новостава, Басва, Гнідави, Клевани. Найчастіше ці мікроліти виготовлялися з правильних пластин через ретушування країв (Рис. 57, 1–10). За кількістю вони займають одне з перших місць. В одному серпові було, ймовірно, від 3 до 5 вкладенів. Майже в кожному досліджуваному житлі КЛСК Волині знаходять подібні вироби. Дехто вважає, що такими серпами зрізували лише колоски [Скакун, 1985. – С. 37]. До частих знахідок у житлах КЛСК належать зернотерки з пісковика. Вони, здебільшого, видовжено-овальні, великих або малих розмірів (Рис. 56, 8,9); є також розтирачі.

У зоні поширення Буго-Дністровської культури для обробітку ґрунту використовували також мотики з роговими робочими частинами, зернові жали серпами типу Караново з крем'яними вкладеннями. Зернотерки ж мали іншу, ромбоподібну, форму. Основними злаками, котрі культивувалися цим населенням, були пшениця, ячмінь, просо. «Якщо за економічною ефективністю мотичне землеробство на Південному Бузі, на Дністрі й не могло змагатися з полюванням, воно все ж було найбільш прогресивною галуззю економічного розвитку» [Даниленко, 1969. – С. 159–162].

Вивченням рільництва в неоліті Угорщини займався В. Титов. На його думку, розвиток цієї галузі господарства спричиняв ріст населення, відтак і поселень, які утворювалися на алювіальних або чорноземних ґрунтах. На цих поселеннях поблизу жител розкопано печі, очевидно, для сушіння зерна (зокрема плівчастих пшениць) та облущування плівки. Розміри печей – 60 см у діаметрі, 20 см висотою. Там же відкрито ями для зберігання зерна глибиною до 1 м. Їх стінки щорічно обпалювалися для дезінфекції [Титов, 1980. – С. 278]. (Очевидно, спеціальні печі для просушування зерна існували і на Волині, наприклад, на поселенні Гнідава об'єкти № 23 і № 25 хоч форма їх могла бути дещо іншою).

Носії КЛСК Угорщини висівали ячмінь та 5 видів пшениці. Найбільше культивувалася полба (еммер). Так, у Біланах еммер складав 80% зернових культур, однозернянка 15%, решта 5% звичайна чи карликова пшениця. Знайдено там також ячмінь голозерний та багаторядний, північний варіант проса, жито, овес (напевно як бур'яни) та горох.

Отже, на основі вивчення вищеназваних зернових та бобових культур можна говорити, що на поселеннях Дунайської культури різних частин

Європи висівалися практично одні й ті ж рослини, одні й ті ж сорти, занесені з Анатолії. Це зайвий раз підтверджує думку про те, що контакти між різними групами цього населення, обмін господарським досвідом, різними матеріалами (наприклад посівним), сировиною були досить активними [Збенович, Пашкевич, Янушевич 1980. – С. 110–113].

У житлах та ямах, відкритих під час розкопок поселень Рівне, Голишів-II, Гірка Полонка, Гнідава, Клевань, було виявлено велику кількість остеологічних матеріалів, які дали змогу О. Журавльову визначити склад домашнього стада та диких тварин, на яких полювало це населення.

Остеологічні матеріали опрацьовано О. Журавльовим (табл. 10).

Таблиця 10

Остеологія культури Лінійно-стрічкової кераміки

Вид тварин	Флорешти	Цира	Рівне	Голишів	Гірка Полонка	Гнідава
<i>Свійські</i>						
Бик та тур	36/32,4	1/20	–	–	–	–
Бик	–	–	11/27,5	8/27	2/12,5	7/38,9
Вівця	–	–	2/5	2/7	2/12,5	1/5,5
Коза	–	–	1/2,5	2,7	1/6,2	1/5,5
Вівця-коза	11/9,9	1/20	7/17,5	4/14	3/18,7	2/11,1
Свиня	20/18	–	6/15	4/14	4/25	2/11,1
Кінь	1/0,9	1/20	–	2/7	2/12,5	–
Собака	1/0,9	–	3/7,5	1/3	1/6,2	1/5,5
Всього	69/62,2	3/30	30/75	23/79	15/93,8	14/77,7
<i>Дикі</i>						
Олень звичайний	15/13,5	1/20	2/5	–	–	–
Тур	–	–	1/2,5	2/7	–	–
Козуля	6/5,4	–	–	2/7	–	1/5,5
Кабан	19/17,1	1/20	5/12,5	2/7	1/6,2	3/16,7
Лисиця	–	–	1/2,5	–	–	–
Борсук	–	–	1/2,5	–	–	–
Бобер	2/1,8	–	–	–	–	–
Всього	42/37,8	2/20	10/25	6/21	1/6,2	4/32,3
Всього особин	111	5	40	29	16	18

Примітка: перша цифра кількість особин, друга цифра відсоток особин цього виду від загальної кількості тварин [Подаємо за: Журавльов, Котова, 1996. – С. 15].

Кістки належали бикові домашньому, свині, козі, вівці, собаці, коневі та диким тваринам. Результати визначень подано в табл. 10, з якої видно, що в стаді названих поселень велика рогата худоба була найчисельнішою. Свиней, овець, кіз – менше. Оскільки в житлах знайдено кістки собак (Рівне, Голишів-II, Гірка Полонка), то можна припустити, що вони використовувалися в їжу. Найчастіше на поселеннях траплялися кістки свійського бика. Оскільки вдалося знайти є практично всі частини скелета цієї тварини, О. Журавльов зробив висновок, що їх розводили та вбивали на самих поселеннях. Розміри кісток свідчать, що маємо справу дійсно зі свійським биком, до того ж цілком сформованим як вид. Будь-яких доказів місцевого одомашнення, на думку цього палеозоолога, не знайдено.

Наявні матеріали не дають змоги встановити, звідки неолітичне населення Волині отримало цілком сформованих свійських тварин. Найбільш імовірно з Подунав'я [Першиц, Монгайт, Алексеев, 1982. – С. 126–128]. Це стосується і великої рогатої худоби, і малої – овець та кіз. Аналіз кісток свійських свиней із поселень неолітичного часу цієї території засвідчує, що вони були цілком сформовані як вид. Знайдені на більшості поселень кістки собак також дають змогу стверджувати їх видову сформованість, хоч ці тварини відзначалися більшими розмірами [Телегін, 1977а. – С. 17].

Кістки свійського коня виявлено на близько розташованих одне від одного поселеннях Голишів-II та Гірка Полонка. Нижній кінець плесневої кістки коня з Голишева-II різниться своїми пропорціями від кісток тарпана. Значно меншими розмірами він відрізняється і від пізньоплейстоценового широкопалого коня Східної Європи. Практично всі кістки свійського коня з Гіркої Полонки не тотожні або розмірами, або пропорціями аналогічним ознакам тарпана. Зокрема, перші й другі фаланги пальців коней з Гіркої Полонки набагато стрункіші, ніж у тарпана. На думку О. Журавльова та Н. Котової, племена культури Лінійно-стрічкової кераміки Волині в кінці V тис. до н. е. розводили свійських коней. Проте походження цього виду з'ясувати поки що не вдалося [Журавльов, Котова, 1996. – С. 9].

Отже, з наявної кількості остеологічних матеріалів можна зробити висновок, що для носіїв культури Лінійно-стрічкової кераміки Волині скотарство мало більш важливе значення, ніж полювання. Характеризуючи склад стада населення КЛСК Волині, О. Журавльов та Н. Котова відзначали, що «мешканці. . . поселень основне м'ясне харчування одержували від скотарства – 90%» [Журавльов, Котова, 1996. – С. 9]. До складу стада входили всі відомі на той час свійські тварини. Більше того, на середньо-

му етапі розвитку цієї культури тут уже знали коня (у Голишеві-II та Гіркій Полонці), чого на решті пам'яток КЛСК Центральної Європи (крім Молдови, де кістки свійського коня знайдені на поселеннях Флорешти та Цира) не зафіксовано [Ларина, 1999. – С. 94; Крук, 1988. – С. 135].

На поселенні Гнідава за кількістю особин переважає велика рогата худоба, на інших дрібна. У Рівному, Голишеві-II та Гнідаві знайдено однакову (за числом особин) кількість решток овець та кіз, у Гіркій Полонці переважали вівці.

Приручення тварин почалося з полювання. Хоча носії КЛСК отримали одомашнених тварин з Анатолії (Малої Азії), на Волині, як і в інших місцях поширення цієї культури, могло мати місце схрещування свійських тварин (корів, свиней) із дикими. За етнографічними даними з Полісся, свійські свині з ранньої весни до пізньої осені перебували в лісах, на волі, і лише з настанням холодів поверталися до людини, ведучи разом і приплід, одержаний у результаті схрещування з дикими вепрами [Реймерс, 1990. – С. 151].

Сам термін «приручення» означає призвичаєння диких тварин до тимчасового або постійного утримування в умовах господарства людини. Тварини вважаються прирученими, якщо прожили поруч з людиною одне покоління. А одомашнення – це ступінь приручення, при якому їх можна розводити з господарською метою у штучних умовах під контролем людини [Баландин, Бондарев, 1988. – С. 57].

Скотарство, як галузь сільського господарства, було запозичене населенням Подунав'я від жителів Малої Азії [Шнирельман, 1989. – С. 53–70]. Разом із мігруючим населенням Дунайської культури воно поширилося на значні простори Європи, зокрема й на Волинь [Zakościelna, Gurba, 1991. – S. 3–17; Мерперт, 1978. – С. 24; Король, 2000. – С. 62, 63]. Гадаємо, що це заняття у носіїв культури Лінійно-стрічкової кераміки Волині розвивалося більш-менш подібно і на решті територій, населених представниками цієї культури. Тому варто ознайомитися з даними Центральної Європи.

Роль тваринництва у цьому регіоні в епоху неоліту вивчалася на десятках колекцій кісткових матеріалів. Їх аналіз засвідчує, що скотарство, у порівнянні з полюванням, відіграло там незмірно важливішу роль. Дуже рідко траплялося, щоб на поселеннях КЛСК Угорської долини, Бесарабії, Молдови переважали остеологічні рештки диких тварин. У матеріалах же з басейну Дністра, Західного Бугу, Волинської височини, як відзначав Я. Крук, навпаки – у значній кількості представлені рештки

кісток диких тварин. Він припускає, що це «було наслідком якихось специфічних умов» [Kruk, 1980. – S. 318; Телегін, 1977. – С. 88].

У більшості ж випадків кістки свійських тварин переважають. До речі, ця особливість господарства простежувалася на різних територіях [Kruk, 1980. – S. 318] і в пізніших, енеолітичних культурах (трипілля, полгар, лендель). Вища від звичайної кількість кісток диких тварин у ранньому та пізньому неоліті Центральної Європи поєднувалася в комплексах із кістками свиней, овець, кіз. Переважання (або значна частка) решток кіз та овець над кістками великої рогатої худоби простежується, зокрема, в Саксонії та Тюрингії. Ця тенденція зберігається тут і в інші періоди [Kruk, 1980. – S. 318–319]. На цих територіях серед решток мисливських трофеїв є чимало копитних, зокрема, кісток оленів та лосів. Але в цій частині Європи в межах одних і тих же періодів простежуються дуже різкі коливання пропорцій ВРХ та дрібних домашніх тварин.

У матеріалах із найстаріших фаз середньоевропейської неолітизації добре помітні докази поступового пристосування системи утримання стад до локальних фауністичних умов [Kruk, 1980. – S. 319]. Це знаходило вияв у зменшенні значення кіз, овець, зростанні поголів'я свиней при сталій та значній кількості ВРХ. Результати змін, як зазначає Я. Крук, можна бачити, порівнюючи серії знахідок із поселень, розташованих у південній частині, з матеріалами західної та північної зони поширення КЛСК.

У Бесарабії та Угорській долині склад свійської худоби нагадує співвідношення, характерні для культур Кріш-Старчево. Коза та вівця займають там другу позицію, а іноді й більш численні, ніж ВРХ. У північних і західних регіонах простежується більша кількість свиней і великої рогатої худоби. У Саксонії та Тюрингії й у південній зоні поширення КЛСК склад домашнього стада подібний. Лише в період існування культури лінійно-накольчатої (*wstegowej-klutej*) зміни стали помітними. Склад кісток домашніх тварин із басейну р. Лаба засвідчує, що еволюція утримання свійських тварин починалася тут з форм, непристосованих до місцевих фауністичних умов [Kruk, 1980. – S. 319]. Це, напевне, було механічне перенесення моделі господарювання південного зразка. Але поступово відбувалося пристосування до місцевих умов, які диктували збільшення або зменшення кількості тих чи інших представників домашньої фауни. Лише в сухих підвищених місцях довше зберігалася «анатолійсько-балканська модель» скотарства, коли кози та вівці складали великий відсоток стада [Kruk, 1980. – S. 323]. В пізніших періодах Дунайської культури скрізь у Середній Європі простежується ріст поголів'я ВРХ, яке, можливо, селек-

ціонувалося використанням місцевих диких її видів. Те ж можна сказати й щодо свиней. За припущенням Я. Крука, у цього населення корови та свині перебували в напівдикому, але «придомовому» стані. Приклади повторного схрещування з туром автор наводить з теренів півдня Польщі. Ріст поголів'я ВРХ, з її великими можливостями збільшення м'ясних запасів, супроводжувався зменшенням кількості впольованої дичини.

Аналізуючи матеріали з поселень КЛСК півдня Польщі, вчені відзначали, що у господарстві цієї людності скотарство мало допоміжний характер, тобто доповнювало землеробство. Склад стада був таким: на поселенні Зофіполе (воєводство Краківське) рештки рогатої худоби становили 65,6 %, свиней – 21,9 %, овець і кіз – 6,3 %. Аналогічна картина простежується на матеріалах поселень Самбожець (воєводство Тарнобжезьке), Стжельце (воєводство Бидгощанське), Радзеюв (воєводство Вроцлавське). Скрізь у свійському стаді відсоток кісток ВРХ був великий – від 68 до 93%. Це кістки переважно молодих особин, тобто їх відгодовували на м'ясо. Більшість тварин належали до великої породи (*Bos primigenius*), рідше – малої (*Bos longifrans*) [Kruk, 1980. – S. 73–74].

Отже, другою за значенням твариною була свиня – майже 19%. У різних пам'ятках її процентний показник становив 15–23%. До того ж, кістки свиней, визначених як дикі, могли належати й свійським, схрещеним із дикими. Середній же показник овець і кіз становив 7%, а на окремих поселеннях коливався від 3 до 8%. У структурі стад, утримуваних населенням КЛСК у басейні Одри та Вісли, пропорція названих тварин така 9:3:1. Нечисленність стад свійських тварин пояснюється обмеженими можливостями випасання та (що, на нашу думку, важливіше) утримання в зимовий період. Корови паслися на галявинах, полях, свині харчувалися в лісі, особливо восени, коли опадали жолуді, горіхи [Kruk, 1980. – S. 74].

Такий же значний відсоток кісток свійських тварин серед остеологічних матеріалів визначено для поселень неоліту Дунантула (Угорщина). Вони складають тут, як правило, 80–90%. Щоправда, в найраніших поселеннях кількість кісток свійських та диких тварин однакова. Так, на поселенні Залевар кількість свійських кісток становила 41,8%. Тут, як і в Польщі, у складі стада кістки ВРХ численніші і складають 77% та 66,6%. Бики та корови на цій території були середньої величини – від 124 до 152 см. Засобом покращення породи могла слугувати місцева доместикація зубра. Знахідки кісток вола на території Німеччини В. Титов пояснює можливістю впрягання цих тварин у плуг та волокушу [Титов, 1980. – С.281], що було вагомою причиною утримування великої їх кількості. У

деяких регіонах Німеччини їх кістки становлять половину від усієї ВРХ. Але наявність у той час плужної системи оранки ні в Польщі, ні на Волині знахідками не зафіксована.

Кістки дрібної рогатої худоби трапляються рідше, серед них найчисленніші овеці. Це типово і для інших територій. Багато знахідок засвідчують, що тут вирощували кілька порід овець, наприклад муфлоноподібних баранів, схожих на торф'яникову породу. Кіз, подібних до їх предка, безоарової кози, незначна кількість. Кісток собак знайдено дуже мало. Вони були середньої та більшої величини і належать торф'яній породі [Титов, 1980. – С. 281].

Отже, вищезазначене підтверджує висловлену дослідниками гіпотезу, що культурні рослини і склад свійського стада на Волині були майже такими ж, як і в центральноєвропейському ареалі поширення культури Лінійно-стрічкової кераміки. Але тут уже з'являється одомашнений кінь. Головним джерелом продуктів харчування у населення КЛСК Волині, ймовірно, було рільництво [Kruk, Milisauskas, 1996. – S. 26; Brzozowski, 1988. – S. 1, 2]. Вирощувалися пшениця різних сортів, ячмінь, просо, горох, вика. Збіжжя, напевно, зберігалось в зернових ямах за межами жител (Гнідава), усередині жител у ямах (Голишів-II) та, можливо, в господарських будівлях (Голишів-II).

Нечисленність стад на окремих поселеннях, очевидно, пояснюється неможливістю прогодувати значну кількість худоби взимку. Основу стада складали корови, свині та, меншою мірою, вівці, кози, коні й собаки. Певне значення мало і полювання, хоча за кількістю кісток диких тварин і наявними мисливськими знаряддями простежується його підсобна роль. Рибальство було епізодичним і малорозвиненим заняттям. Кістки риби знайдені лише в одному житлі поселення Гнідава.

Крім зібраних ягід, диких фруктів, жолудів, горіхів, грибів, їстівного та лікарського зілля, корінців, у їжу використовувалися, напевно, яйця диких качок і гусей, черепашки *Unio* (Рівне, Голишів-II, Гірка Полонка), черепахи (Гірка Полонка).

2. 5. ПРОБЛЕМА ЗАСЕЛЕННЯ ВОЛИНІ НОСІЯМИ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ

Важливі еволюційні процеси в середовищі стародавнього населення Південної Європи відбувалися під значним впливом розвинених цивілізацій Близького Сходу та Малої Азії [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1970.

– S. 471]. Носієм і провідником цих прогресивних нововведень на Півночі Європи була культура Лінійно-стрічкової кераміки [Конча, 1998. – С. 82], поселення якої існували на Волині впродовж значного проміжку часу. КЛСК зафіксована на території Волинської височини поряд з етнічно чужим риболовецько-мисливським населенням, яке перебувало на Поліссі [Охріменко, 1999. – С. 42–49].

Виявлені за останні десятиріччя численні пам'ятки цієї культури, розташовані на родючих ґрунтах по узбережжях річок, засвідчують густоту заселення волинського лісостепу в епоху неоліту й особливо зони, що прилягала до зандрової низини Полісся.

Найглибше коріння цієї культури В. Титов [Титов, 1980. – С. 73–366] пов'язує з раннім неолітом Малої Азії (Анатолії) [Мерперт, 1978. – С. 24]. Це простежується, зокрема, в особливостях форм та орнаменту кераміки.

Зі свого центру в Моравії КЛСК за короткий час проникла на сусідні землі («через Моравську браму на північ, на землі Південної Польщі») [Залізник, 1998. – С. 231; *Zakościelna, Gurba*, 1991. – S. 3–17]. Вже на ранньому етапі чимало її пам'яток з'явилося на території Польщі – 12 [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1987. – S. 325–332], у Словаччині – 24 [Pavuk, 1980. – S. 88]. В Західній Україні поки що знайдено лише два поселення цього періоду – Рівне і Тютюковичі.

Особливо багато поселень КЛСК в межах Молдови [Ларина, 1999. – С. 11], Придністров'я, Волині з'являється в кінці V на початку IV тис. до н. е., на середньому етапі розвитку культури. Простежуємо велику рухливість цього населення, яке на заході сягало теперішньої Франції, на півночі доходило майже до Балтійського моря, на сході до Погориння і Києва. Висувалися припущення, що ці міграційні хвилі надходили (більшими чи меншими групами населення) в різні періоди і різними шляхами: через Моравську браму [Захарук, 1971. – С. 104], Молдову [Ларина, 1994. – С. 50], з Малопольщі через Західний Буг (лише на Люблінщині, за даними Й. Бжозовського, зараз відомо 76 їхніх пунктів) [Brzozowski, 1988. – S. 7].

Що ж примушувало носіїв КЛСК вести такий рухливий спосіб життя, поєднуючи його із землеробством? Чому ці мандрі здійснювались аж на такі віддалені землі? На думку М. Мерперта, причини розселень – у поширенні відтворюючого господарства, що призвело до різкого збільшення народонаселення, до своєрідного демографічного вибуху, а отже, і «тиску надлишку населення на виробничі сили» [Мерперт, 1978. – С. 9–29]. Іншими словами, цьому сприяли культивування злаків, поширення їх із

передгірних областей, де вони росли у природному стані, на родючі ґрунти річкових долин, доместикація тварин і необхідність розширення пасовищ.

Можна припустити, що просування населення на Волинь здійснювалось уздовж берегів річок, тобто з півдня на північ і з заходу на схід, що ці переходи починалися після збору врожаю. На новому місці переселенці найперше мусили подбати про загін і корм для худоби, збудувати тимчасові житла – землянки чи півземлянки. Постійні великі стовпові будівлі зводилися вже наступного року, після закінчення весняних польових робіт. Перша зима на новому місці була важкою: треба було економити зерно для посіву, зберегти худобу.

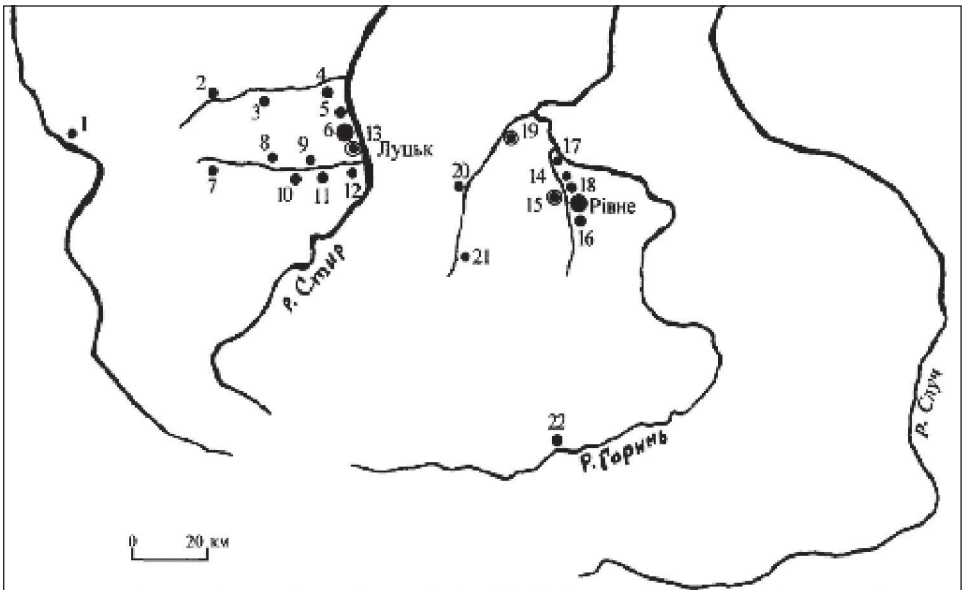
На такі міркування наштовхнули розкопки житла № 2 поселення Рівне, проведені у 1989 р. , де й виявлено яму-напівземлянку № 1 розміром 2,3x2,0 м. На її дні тонким шаром лежали черепашки *Unio*, якими, очевидно, харчувалися, та небагато кісток тварин. Вдалося простежити, що цю яму засипали під час спорудження наземного житла, яке й перекрило її [Пясецький, Охріменко, 1990. – С. 71].

Польська дослідниця А. Кульчицька-Лецеєвич встановила, що поселення раннього етапу КЛСК були невеликими і склалися з 2–3 стовпових жител, у кожному з яких могло проживати по 10–15 осіб [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993. – S. 167]. Кілька близько розташованих поселень могли складати коло спорідненого населення, наприклад, плем'я. Таких більших і менших вузлів пам'яток у Польщі налічується 18 [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993. – s. 7].

Припускаємо, що заселення Волині носіями Лінійно-стрічкової культури було багатоетапним (що засвідчують впливи, зокрема шарецького, железовського стилю), довготривалим і складним процесом.

В атлантичний період (7500-5000 років тому), коли максимально поширилися широколистяні та хвойні ліси, а клімат став дещо теплішим, ніж зараз, у другій половині V тис. до н. е. тут з'являється дунайське населення. Хоч загалом їх пам'яток виявлено чимало (більше 50), розміщені вони нерівномірно, переважно на межі з Поліссям, утворюючи два великі вузли поселень навколо сучасних міст Луцька і Рівного. Умовно їх можна поділити на великі (Гнідава), середні (Рівне, Голишів-II), малі (Городок, Здовбиця). Носії Дунайської культури з лінійно-стрічковою керамікою проникали на Волинь, найчастіше, ймовірно, з заходу з території Люблінської височини. На основі аналізу матеріалів, одержаних під час розкопок поселень Рівне, Голишів-II, Гірка Полонка, Гнідава, Клевань, можна

стверджувати, що і на новоосвоєних теренах ця людність дотримувалася традиційної рільничо-скотарської моделі господарювання, значно менше мірою займаючись мисливством та збиральництвом. Порівняльний аналіз кераміки пам'яток КЛСК Волині дав змогу поділити їх на три періоди: ранній (Рівне), середній (Голишів-II, Гірка Полонка та інші) і пізній (Гнідава, Клевань). Причини зникнення цього населення з історичної арени досі точно не з'ясовані: можливо, з заходу їх потіснили нові міграційні хвилі переселенців з Подунав'я вже енеолітичного часу.

Рис. 1 Карта пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки Волині: 1 – Бубнів, 2 – Торчин, 3 – Валентинів, 4 – Рокині, 5 – Вишків, 6 – Луцьк-I, 7 – Воютин, 8 – Баїв, 9 – Голишів-II, 10 – Гірка Полонка, 11 – Коршовець, 12 – Новостав, 13 – Луцьк-II, 14 – Тютюковичі, 15 – Рівне, 16 – Клесів, 17 – Городок, 18 – Зозів, 19 – Клевань, 20 – Диків, 21 – Жорнів, 22 – Вільшаниця.
○ – досліджувані пам'ятки

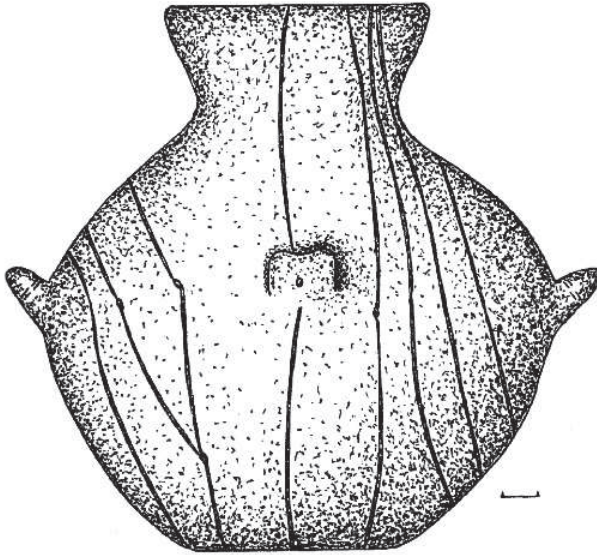

Рис. 2 Баїв.
Графічна
реставрація
посудини
з поховання

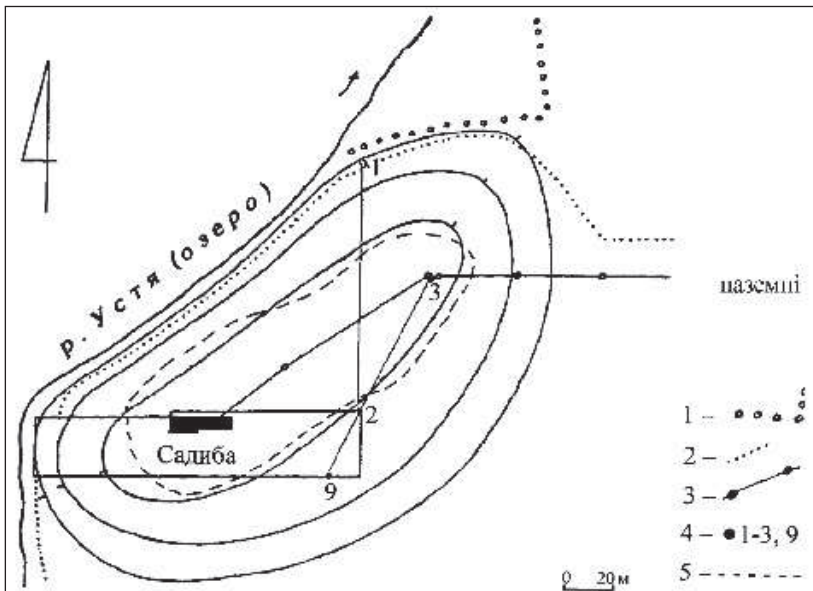
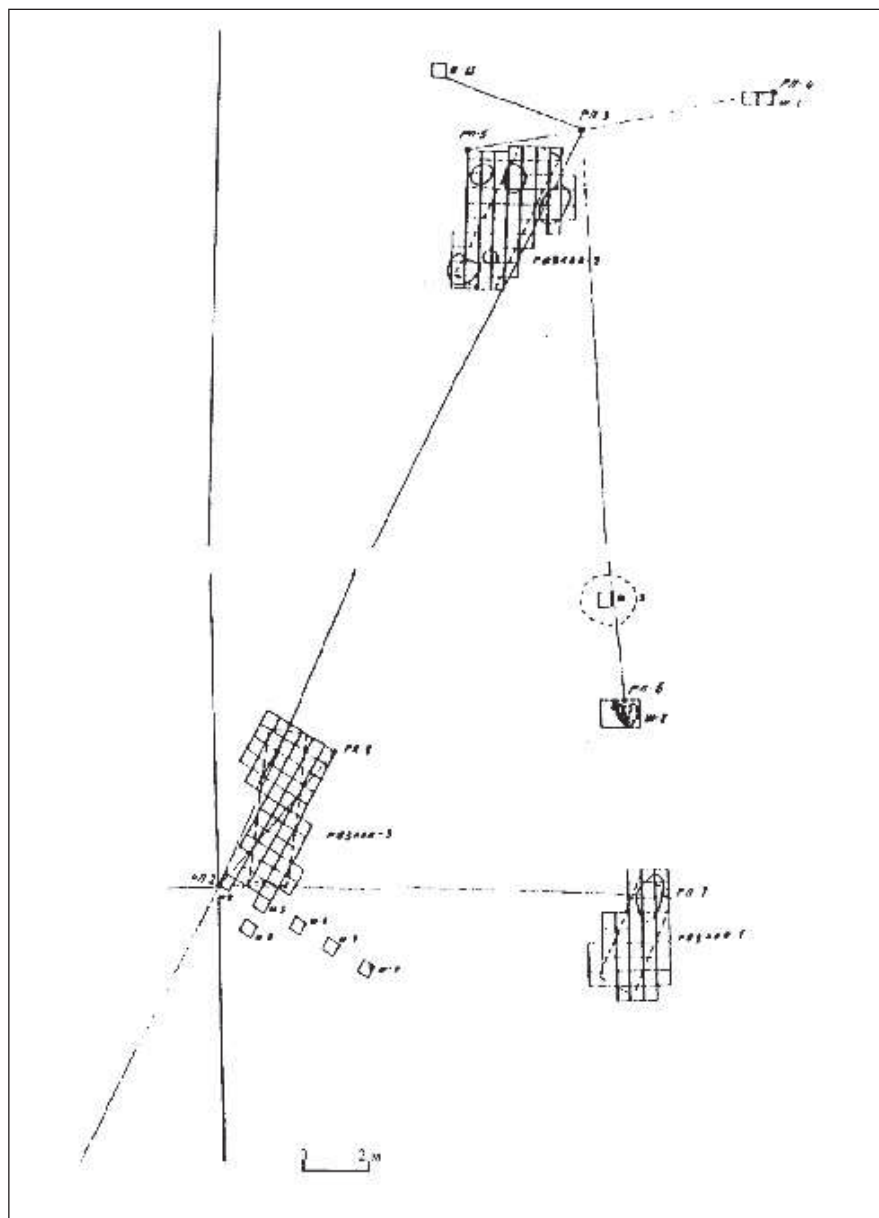
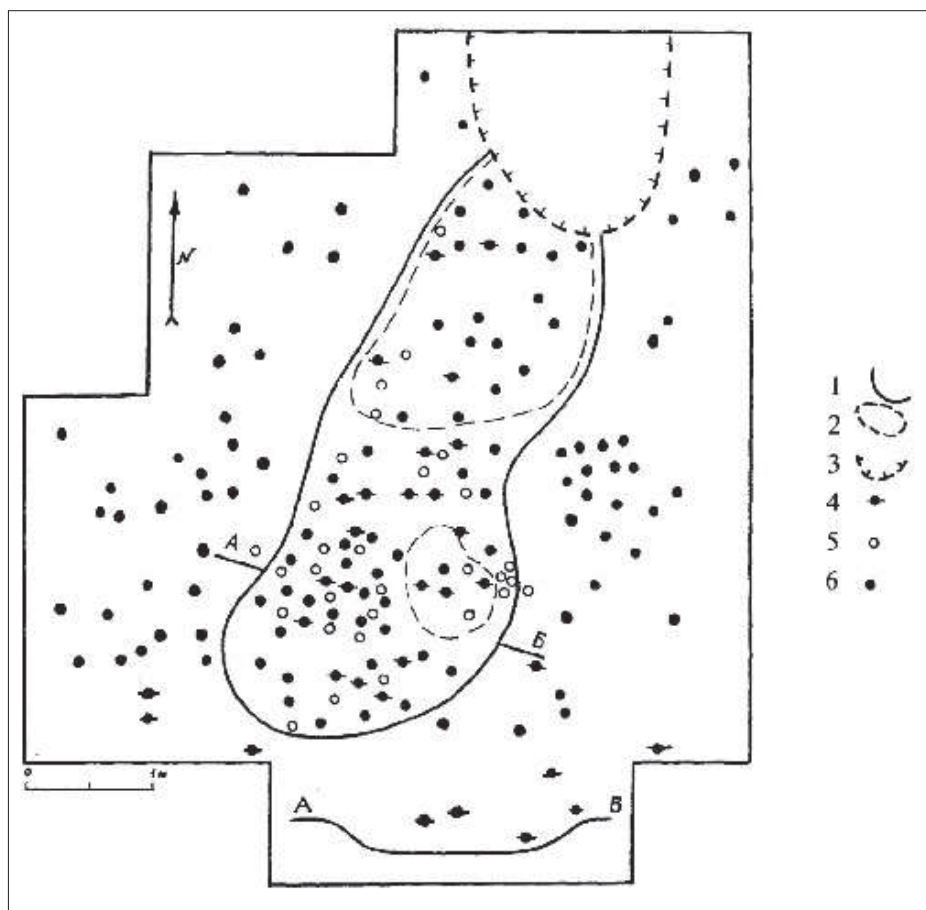

Рис. 3 Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Рівне: 1 – насадження верб, 2 – кордон орного поля, 3 – лінія електропередачі, 4 – 1–3, 9 – наземні реperi, 5 – межа поселення (за В. П'ясецьким)

Рис. 4 Рівне. Поселення КЛСК (загальний план розкопів). Репери № 1, 2, 3, 5 – наземні, останні – нижче гумусу (за В. П'ясецьким)

Рис. 5 Рівне. Об'єкт №1 неолітичного поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. (План виконаний В.К.Пясецьким). 1 – контур заглибленої частини житла, 2 – скупчення кісток тварин, 3 – пізньотрипільська яма, 4 – фрагменти кераміки неоліту, 5 – фрагменти вінець посудин закритого типу, 6 – фрагменти вінець мисок та чаш

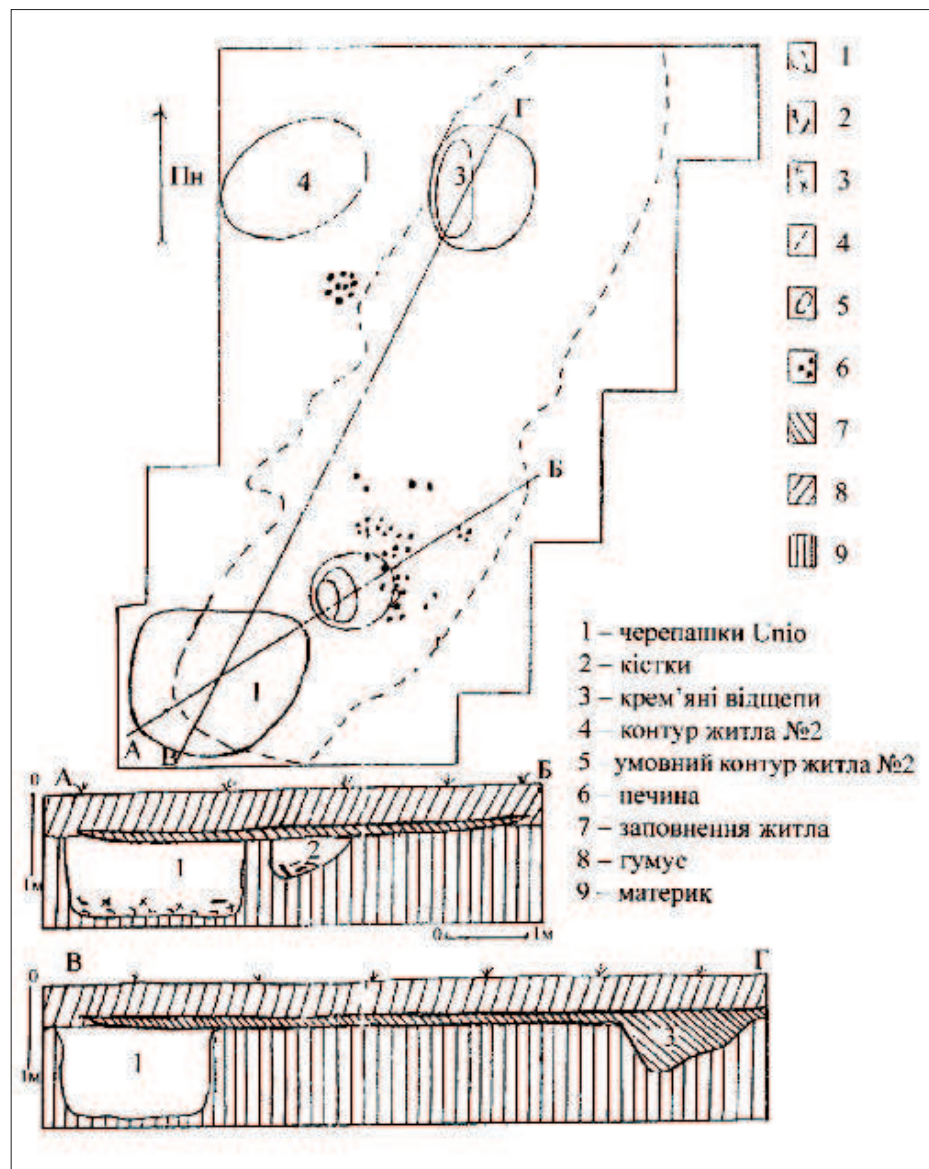

Рис. 6 Рівне. План та розрізи об'єктів (ями №1 та житла №2) (за В. Пясецьким)

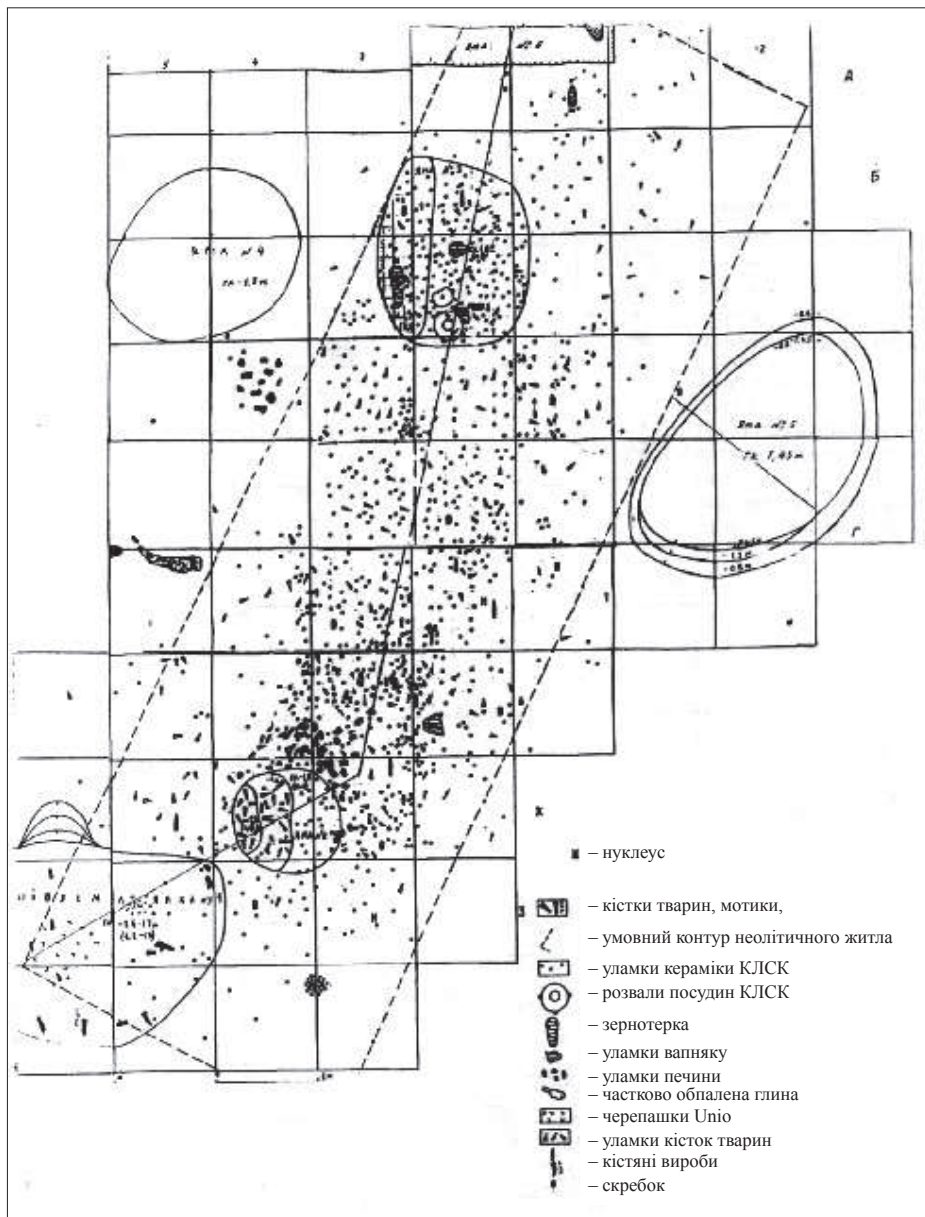

Рис. 7 Рівне. Залишки об'єкта № 2.
Ями ранньобронзового віку – № 4, № 5
(за В. Пясецьким, Г. Охріменком)

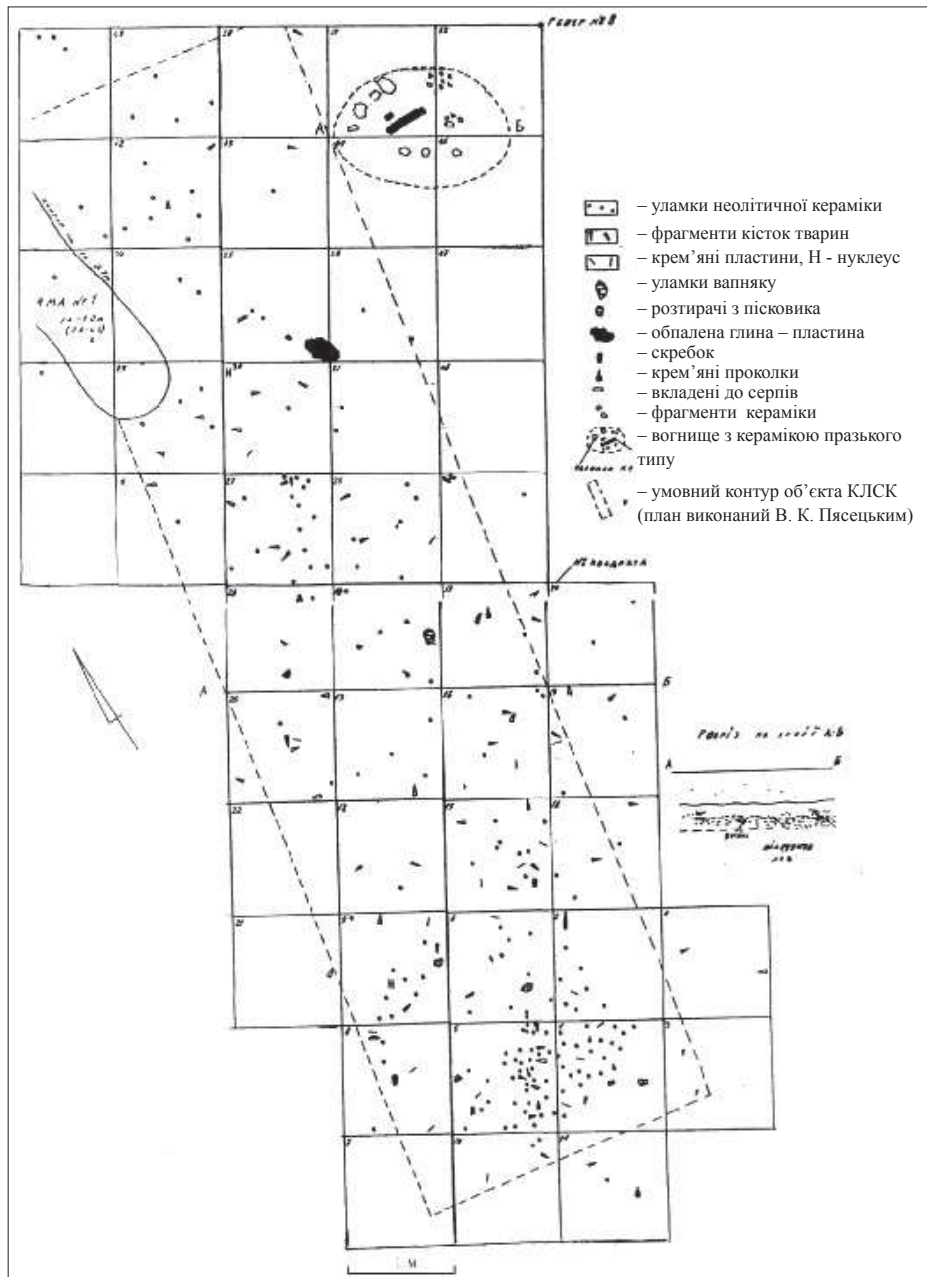

Рис. 8 Рівне. Поселення КЛСК. Залишки наземного житла № 3 (за В. Пясецьким, Г. Охріменком)

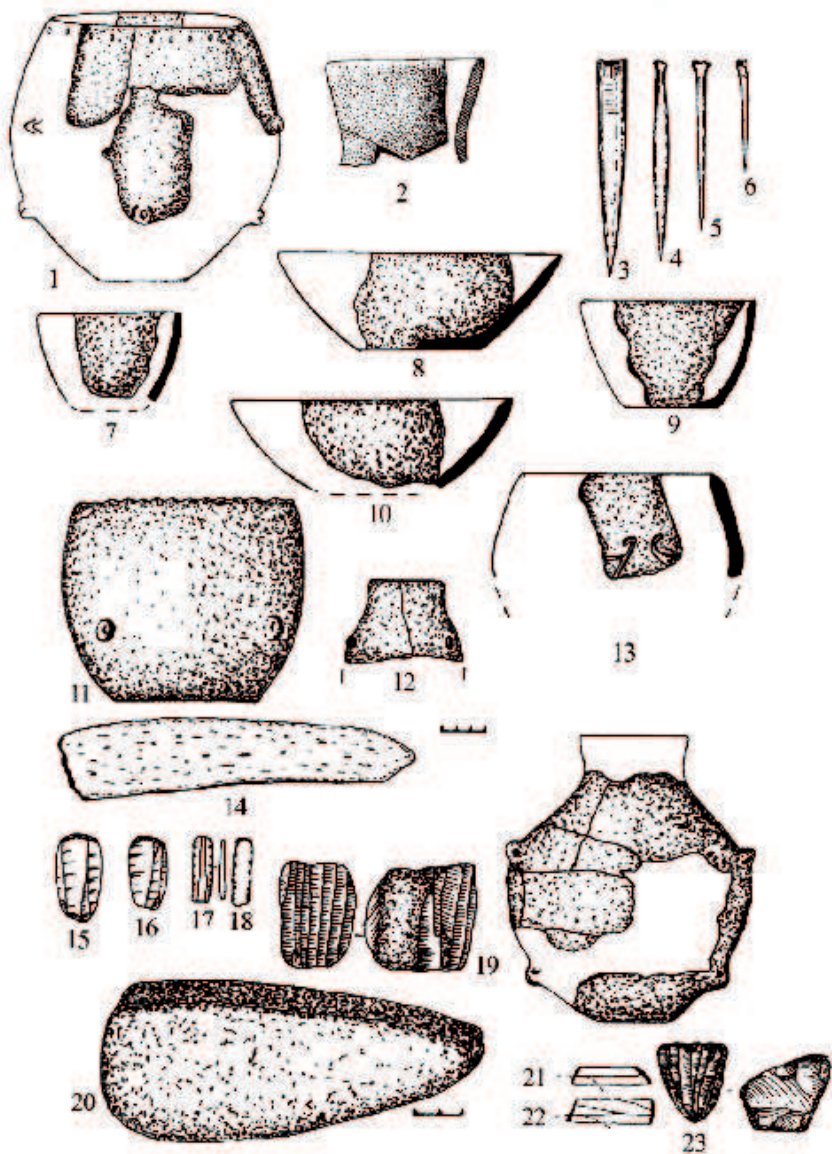
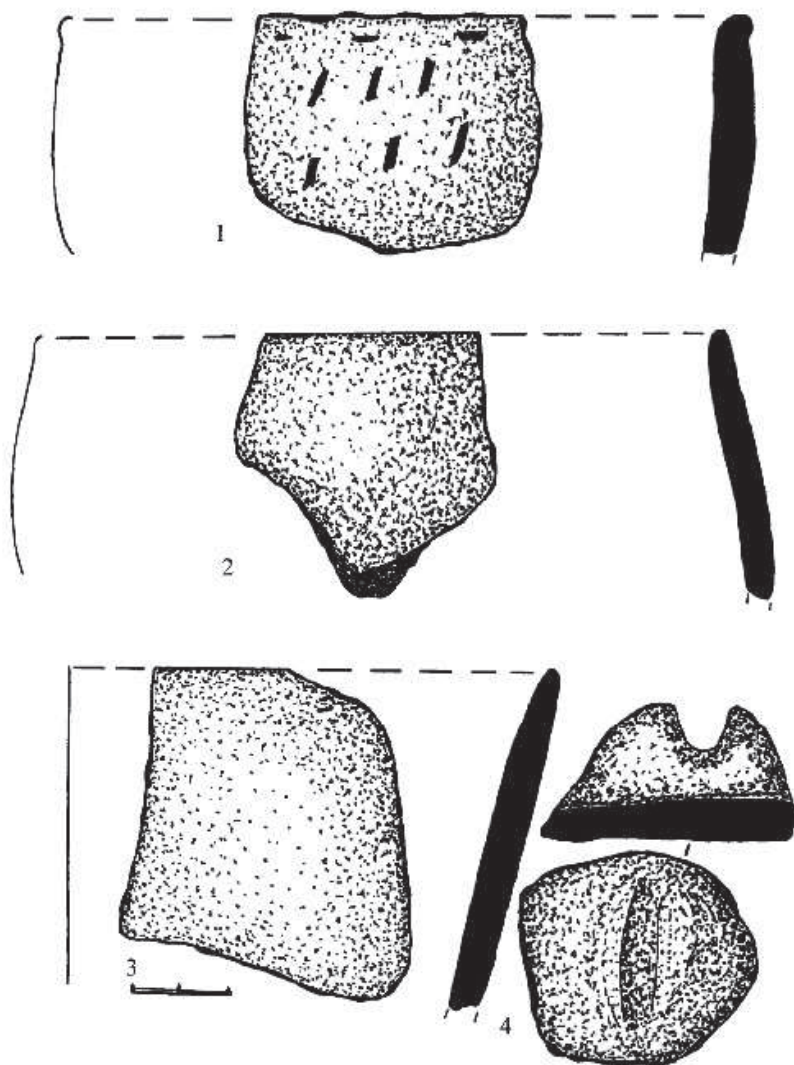
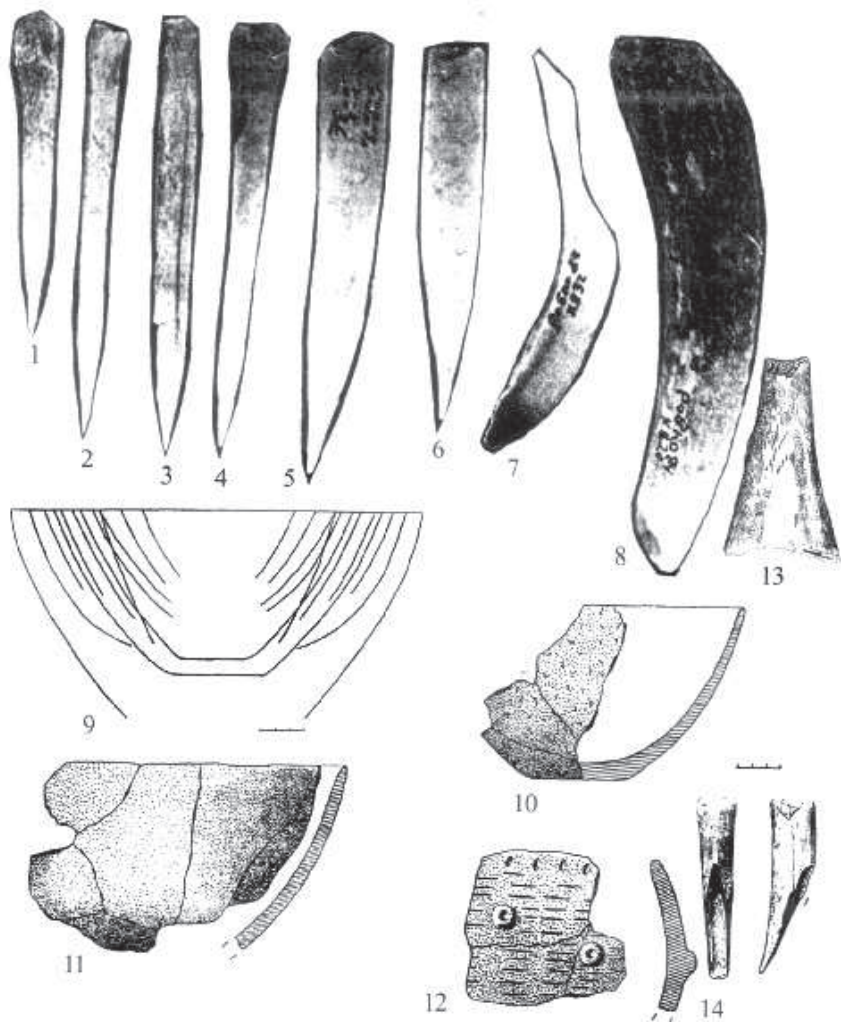

Рис. 9 Рівне. Кераміка, кістяні, рогові, крем'яні, кам'яні вироби культури лінійно-стрічкової кераміки (рис. В. Пясецького)

Рис. 10 Рівне. Фрагменти посуду КJCK

Рис. 11 Рівне. Кістяні (1-6), емалевий (7), роговий вироби (8), неолітична кераміка (9-12) (рис. В. Пясецького)

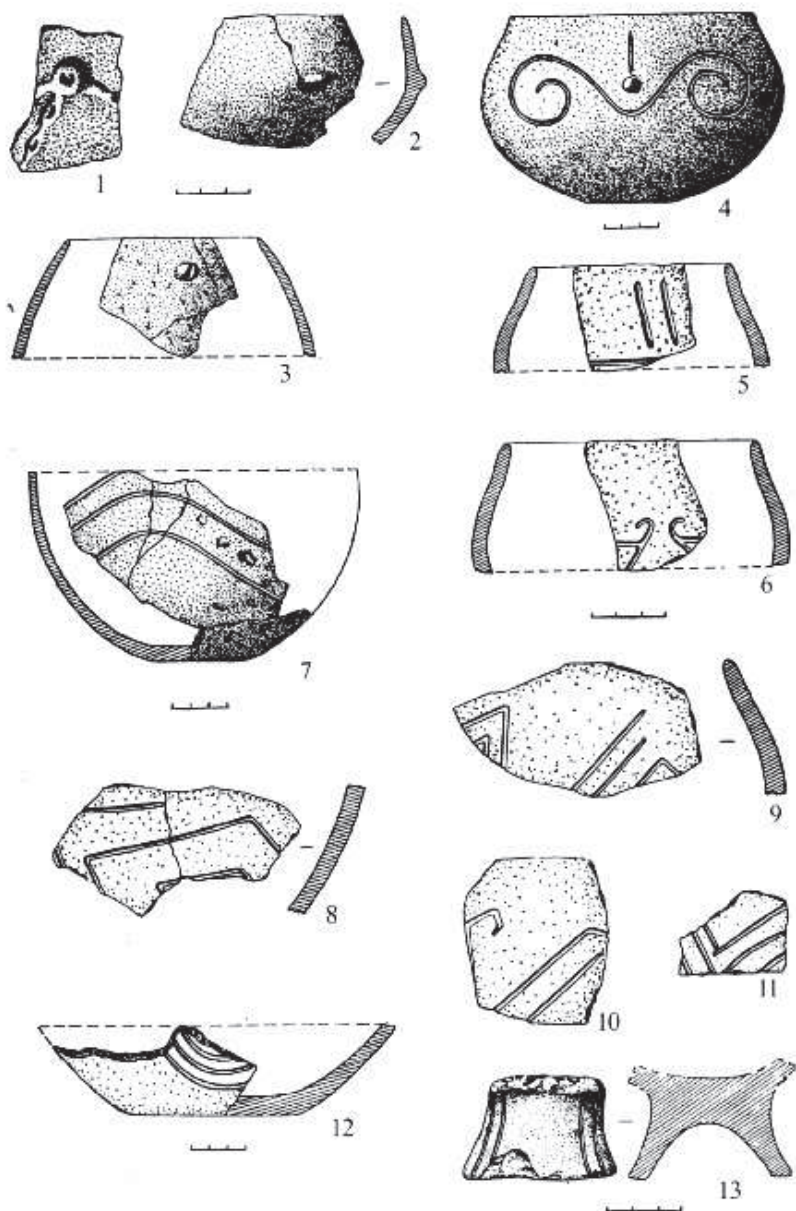

Рис. 12 Рівне. Зразки орнаментованої столової кераміки КЛСК (рис. В. Пясецького)

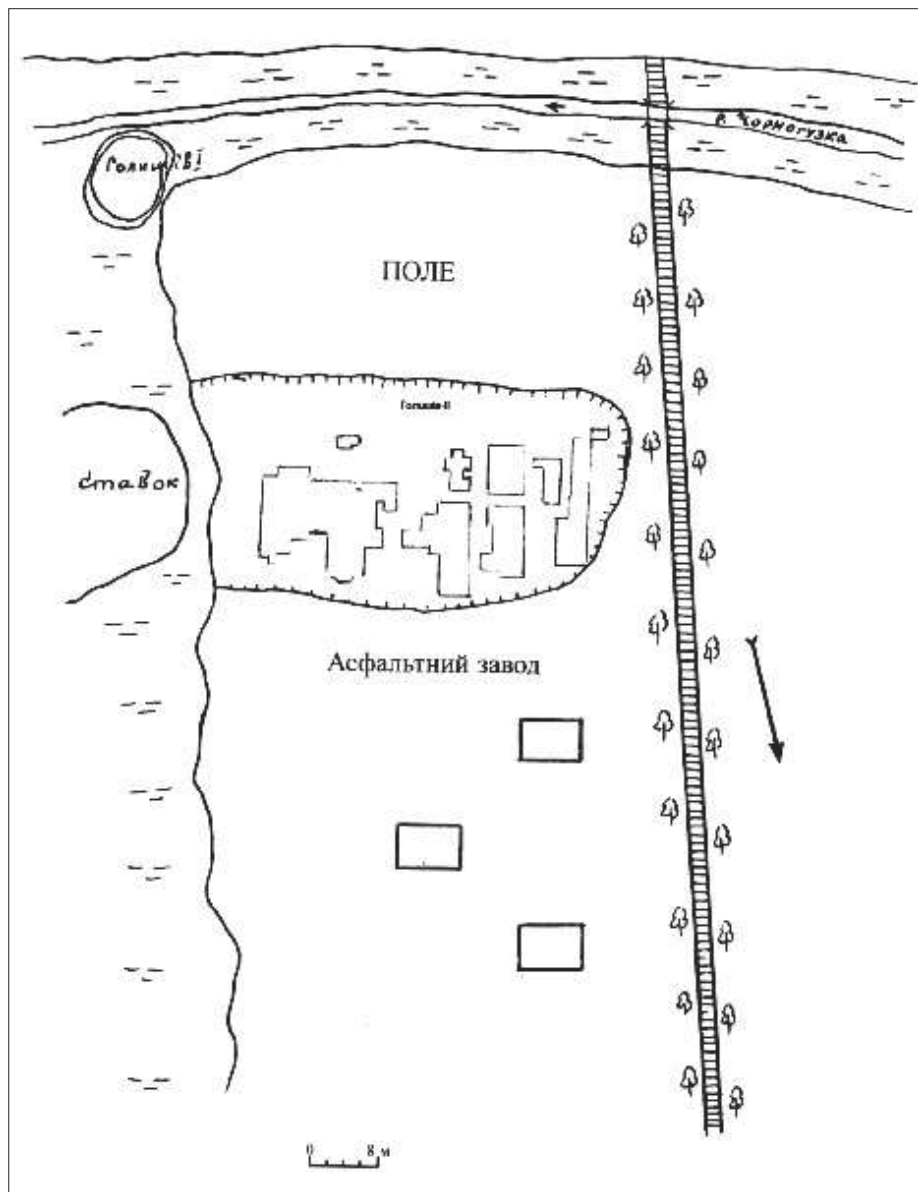

Рис. 13 Ситуаційний план поселення Голишів-II

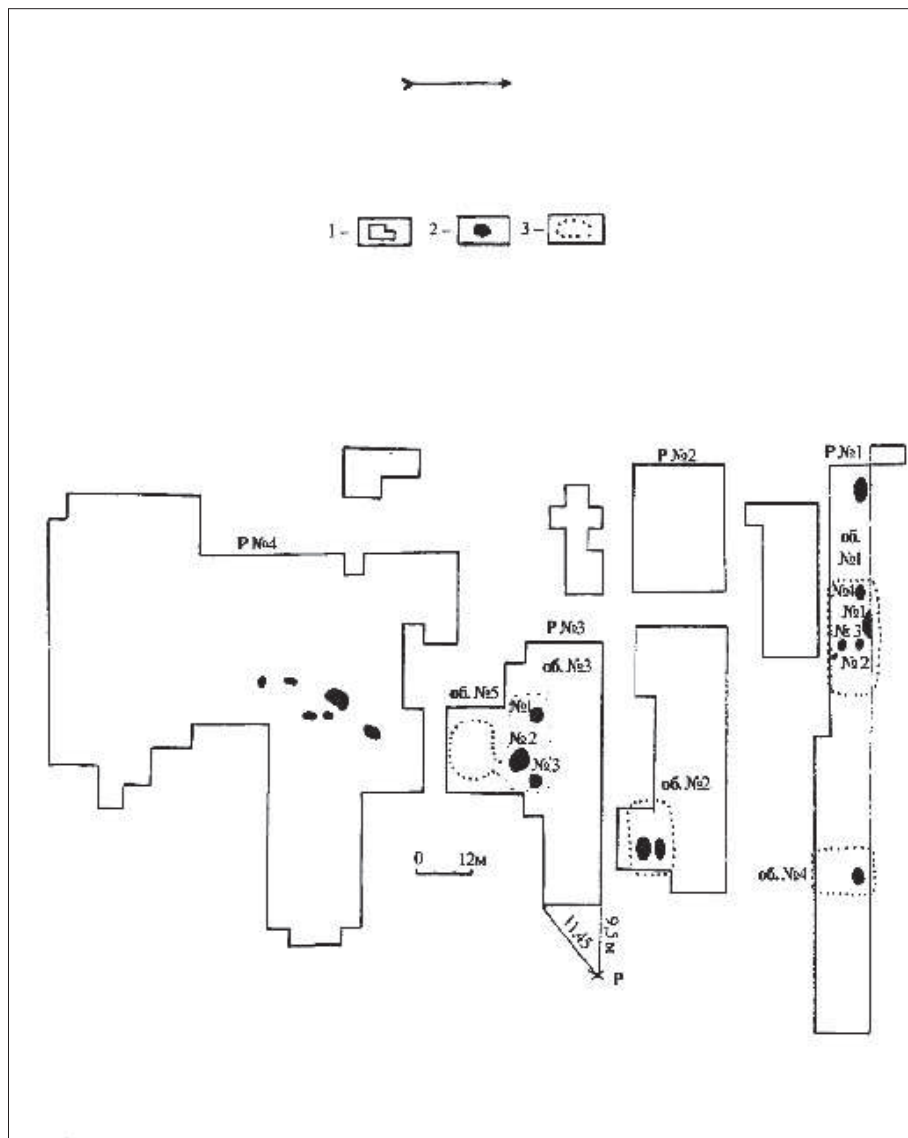
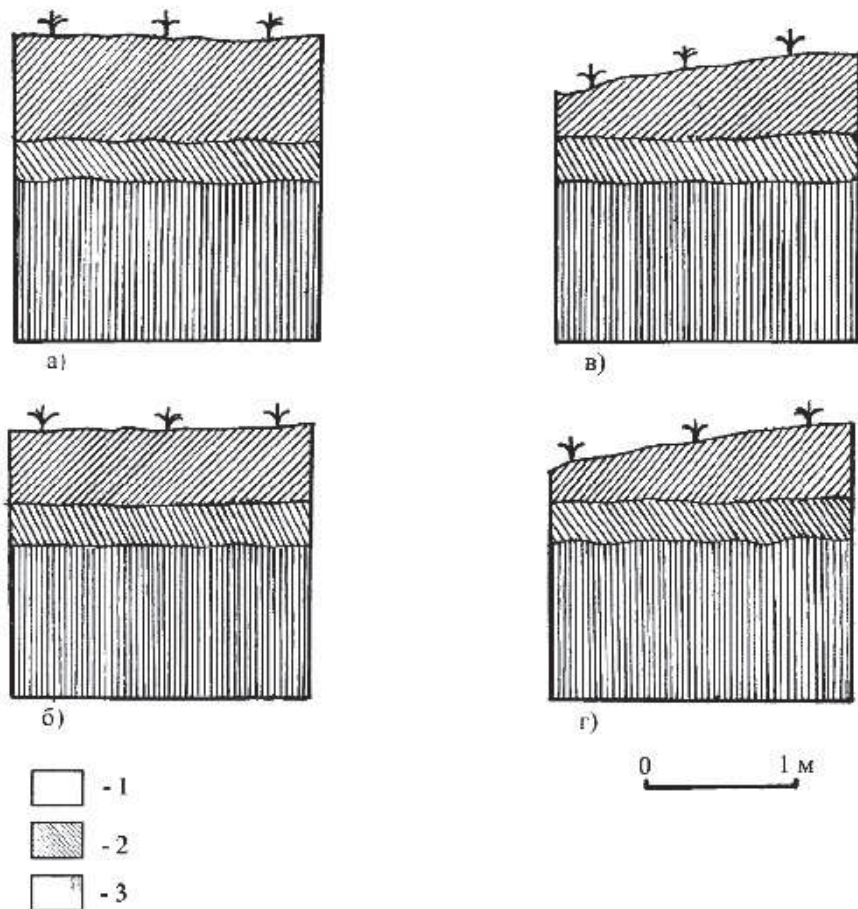

Рис. 14 Голишів-ІІ. Загальний план розкопів 1988-1993 років:
1 – контур розкопів, 2 – ями, 3 – контури об'єктів

Рис. 15 Голишів-II. Розрізи стінок в південній частині житла №4: Розкоп №3: 1 – гумус, 2 – підгрунтя, 3 – материк (а – північна, б – східна, в – західна, г – південна стінки)

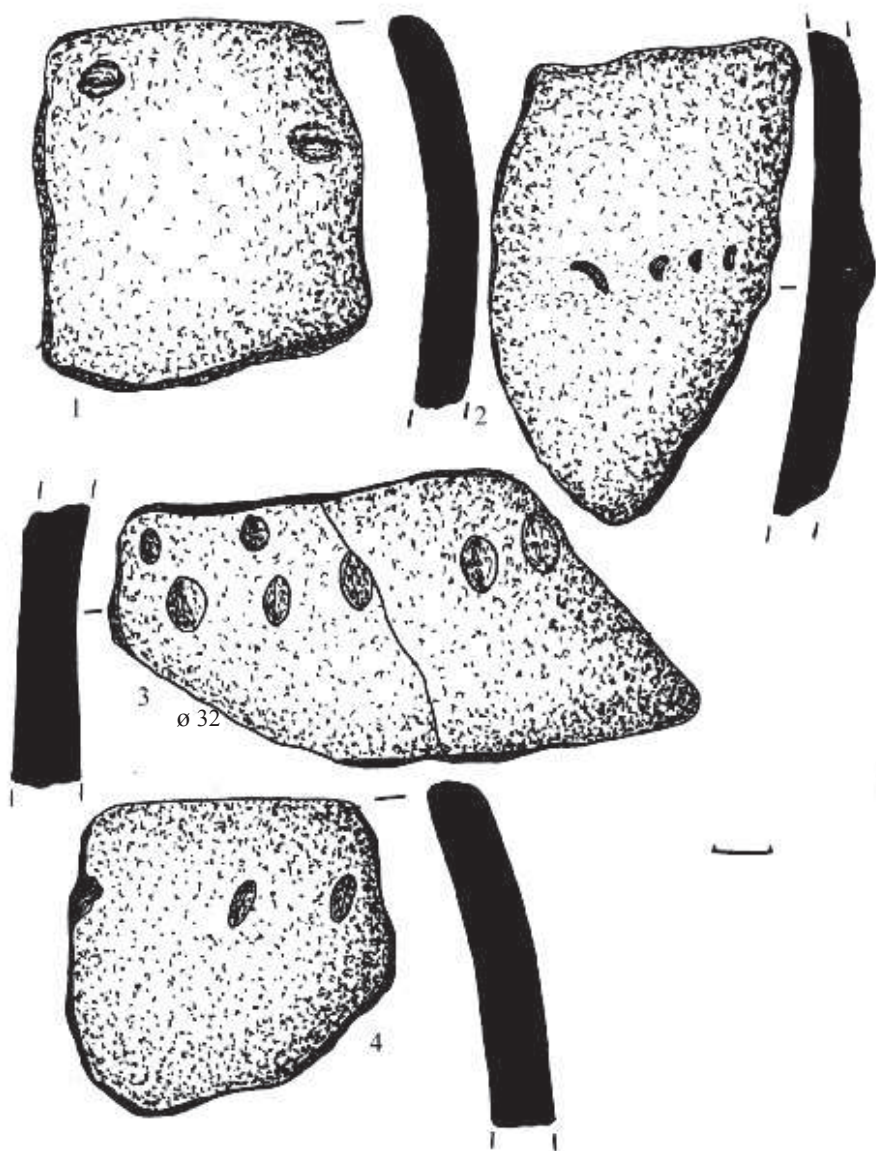
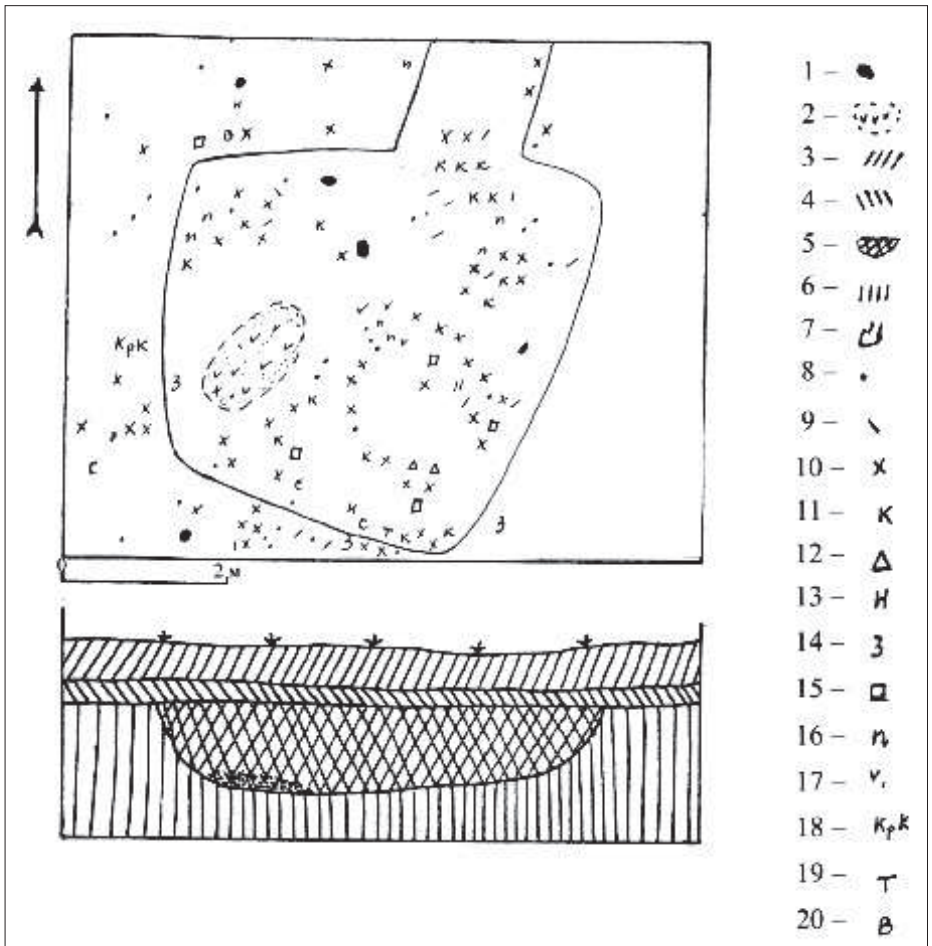
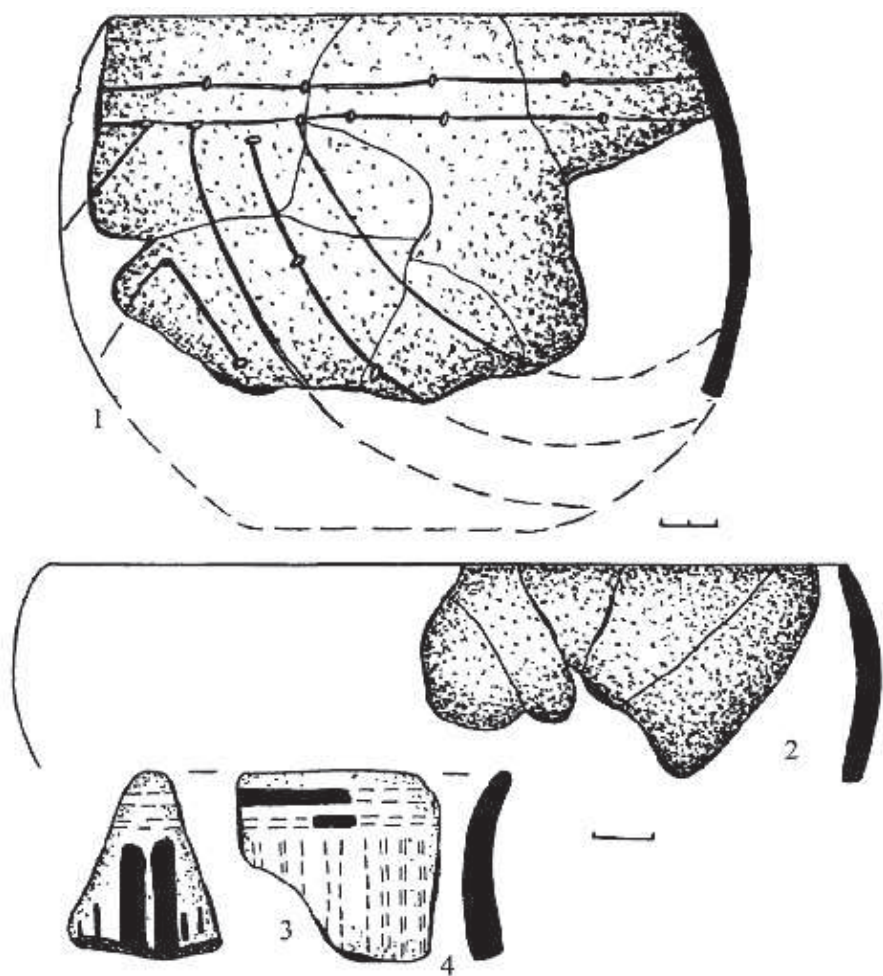

Рис. 16 Голишів-ІІ. Фрагменти кухонної кераміки

Рис. 17 Голишів-ІІ. План житла №5: 1 – ямка, 2 – вогнище, 3 – гумус, 4 – підґрунття, 5 – заповнення об'єкта, 6 – материк, 7 – контур об'єкта, 8 – крем'яний відщеп, 9 – пластина, 10 – кераміка, 11 – кістка, 12 – знаряддя, 13 – нуклеус, 14 – зернотерка, 15 – камені, 16 – печина, 17 – вуллінки, 18 – конкреція кременю, 19 – трапеція, 20 – вкладень

Рис. 18 Голишів-II. Об'єкт №5: 3, 4 – фрагменти посудини, орнаментованої чорною фарбою, нагадують вироби групи Естер в Угорщині

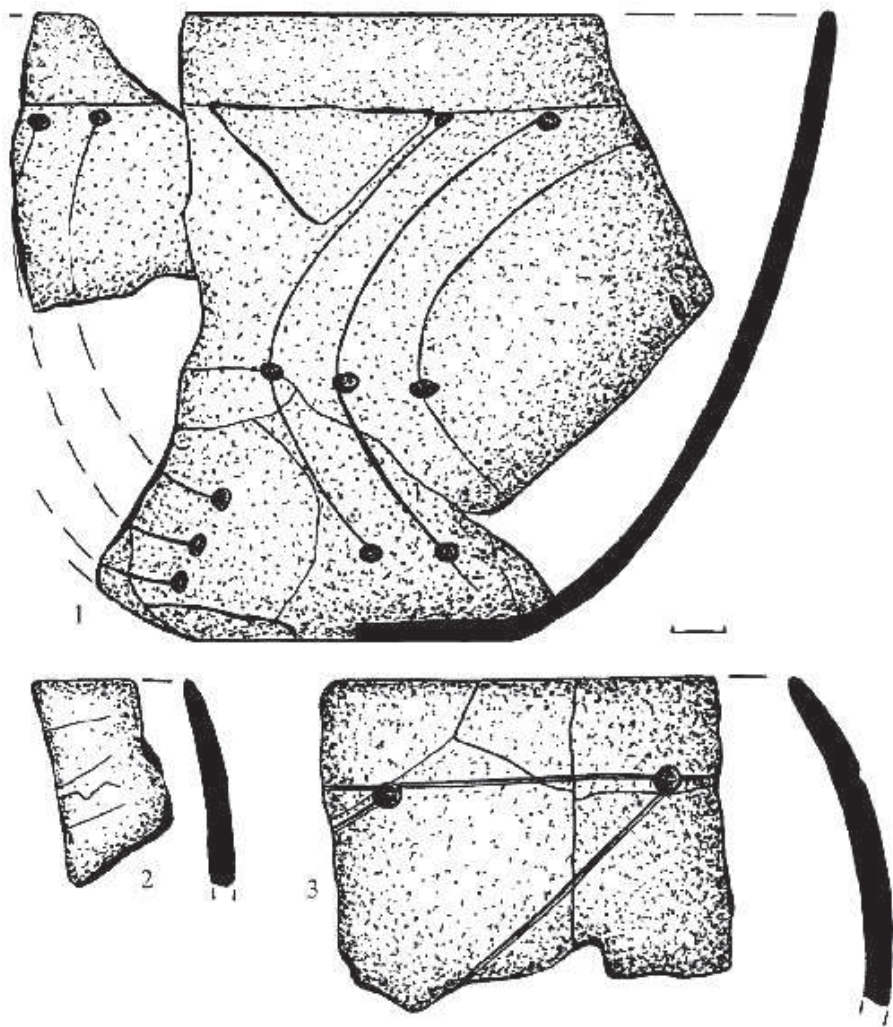

Рис. 19 Голишів-II. Фрагменти посуду КЛСК

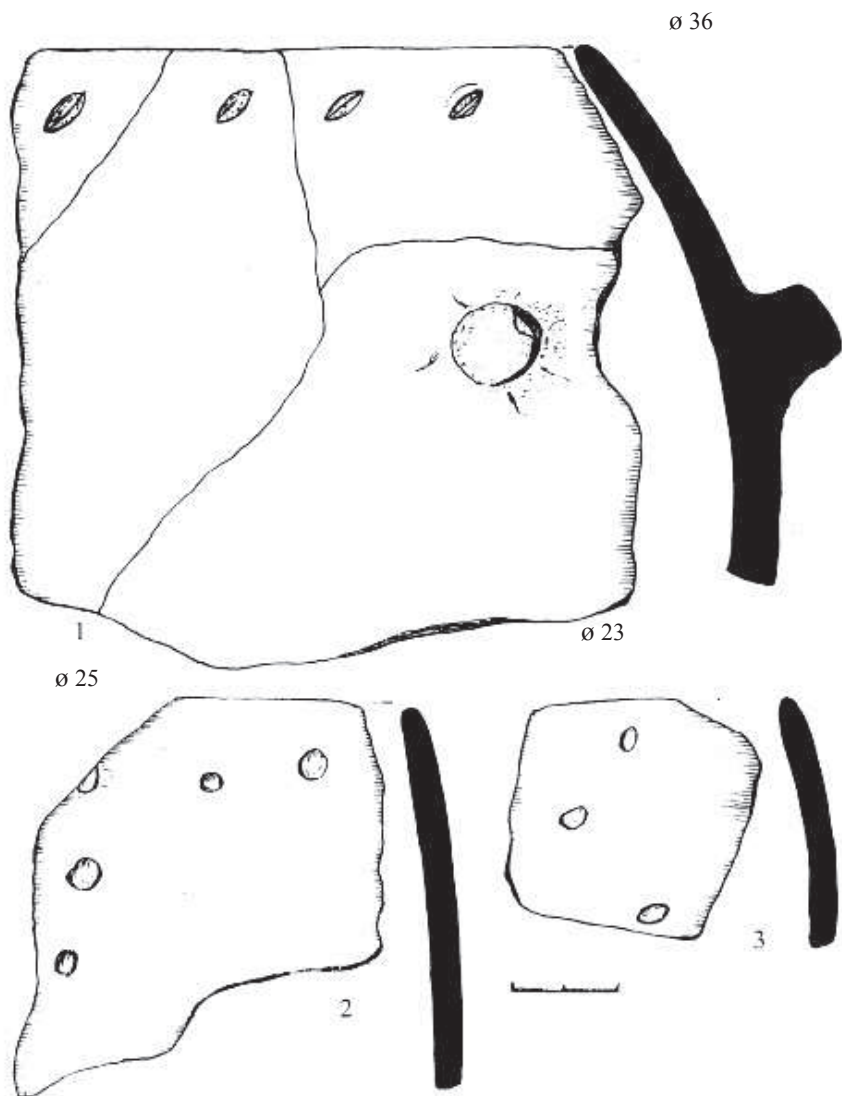

Рис. 20 Голишів-ІІ. Фрагменти кухонної кераміки

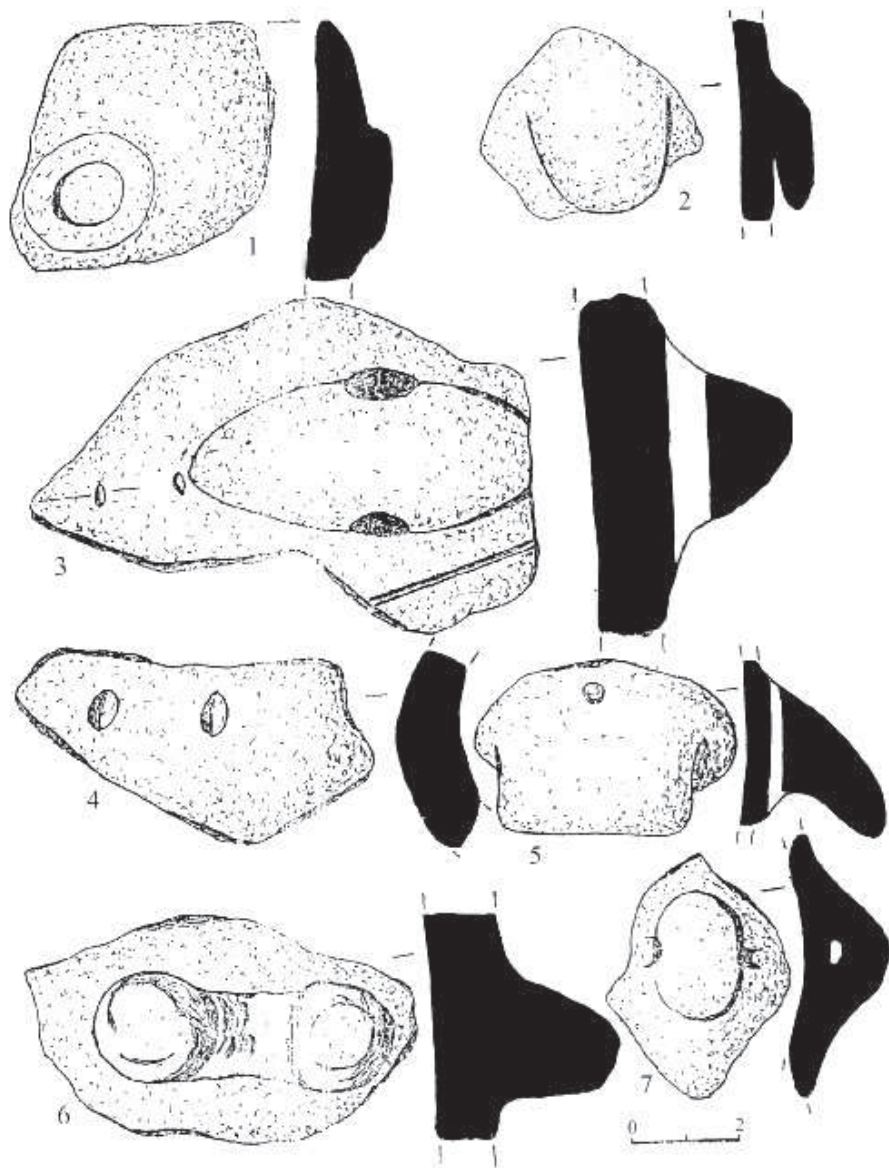
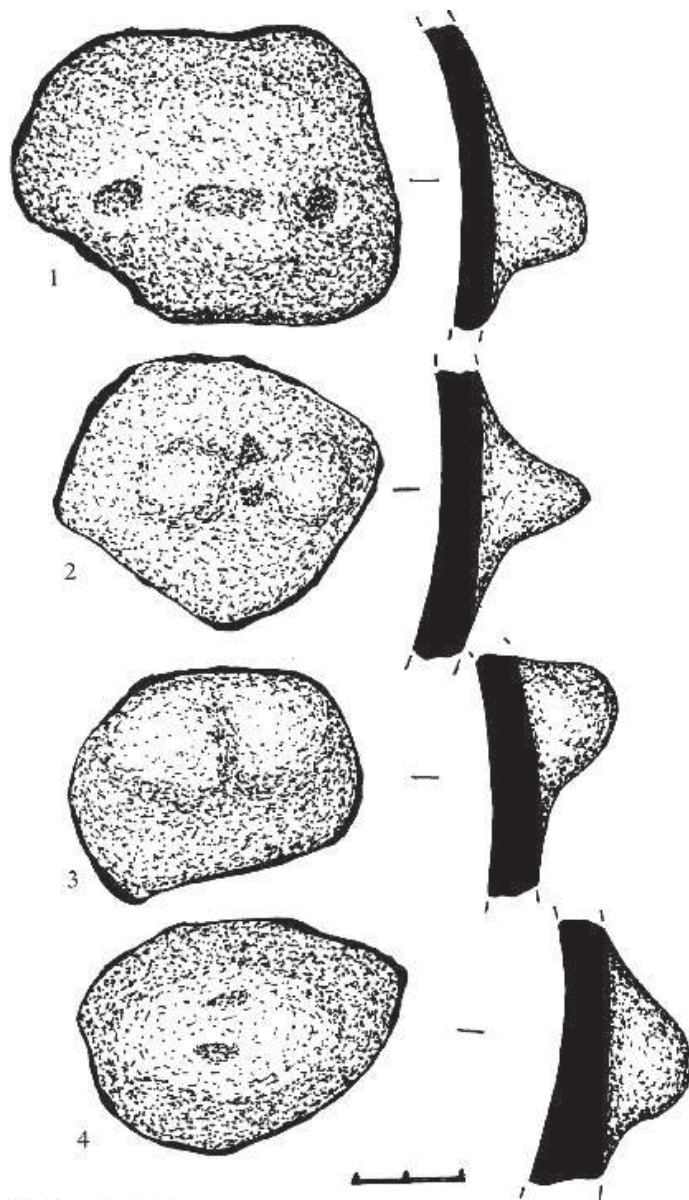

Рис. 21 Голишів-ІІ. Фрагменти кухонної кераміки

Рис. 22 Голишів-ІІ Фрагменти кухонного посуду з валиковим орнаментом

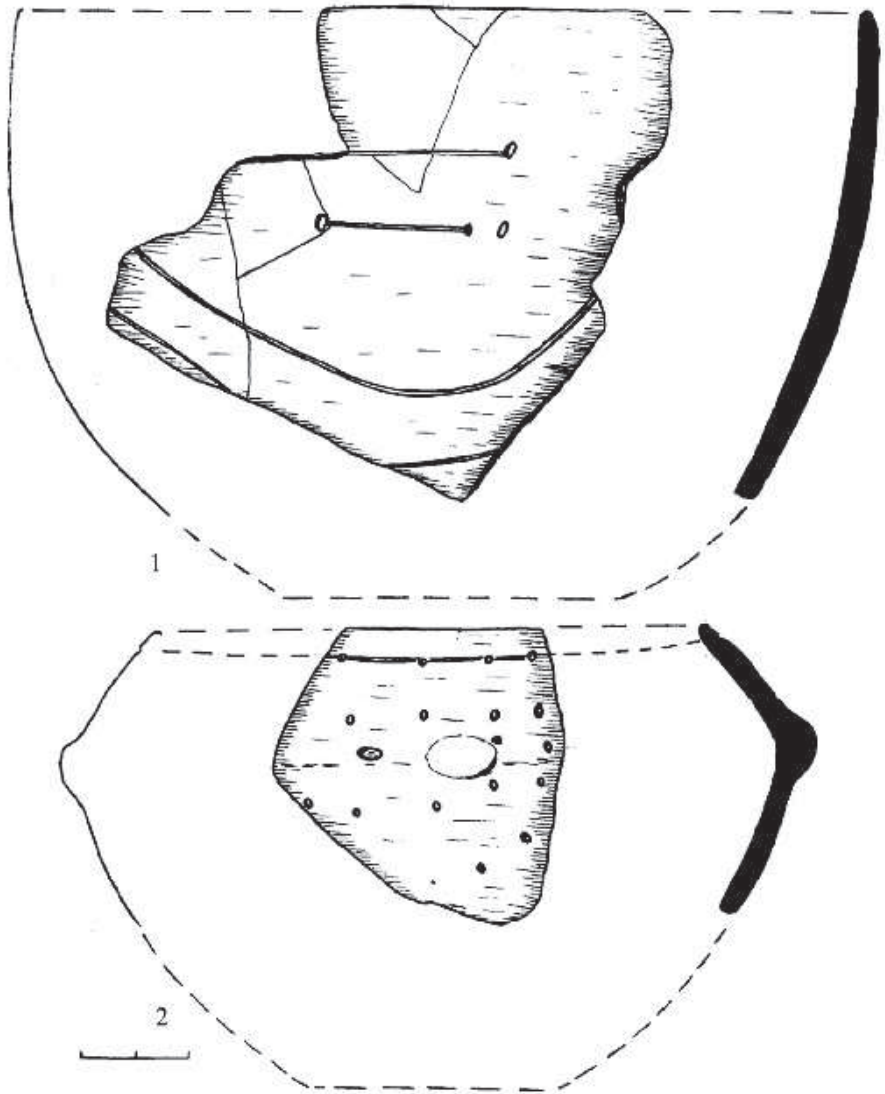
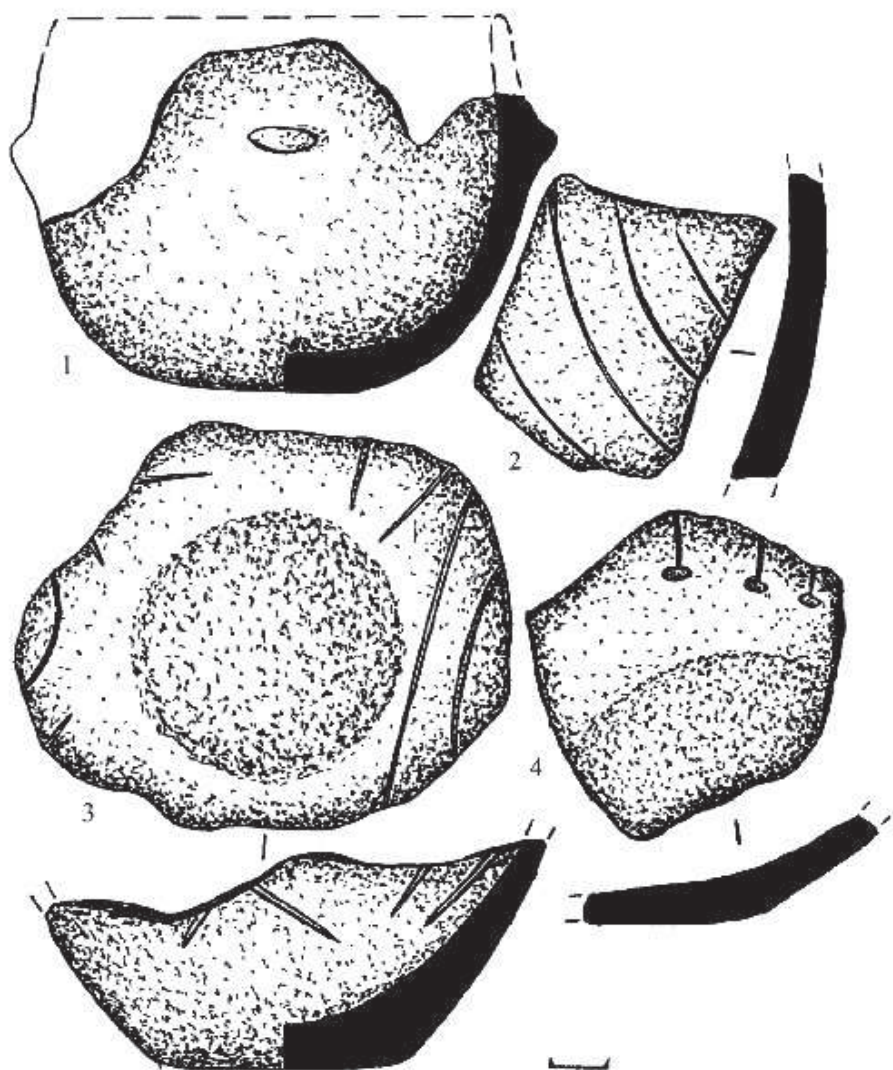
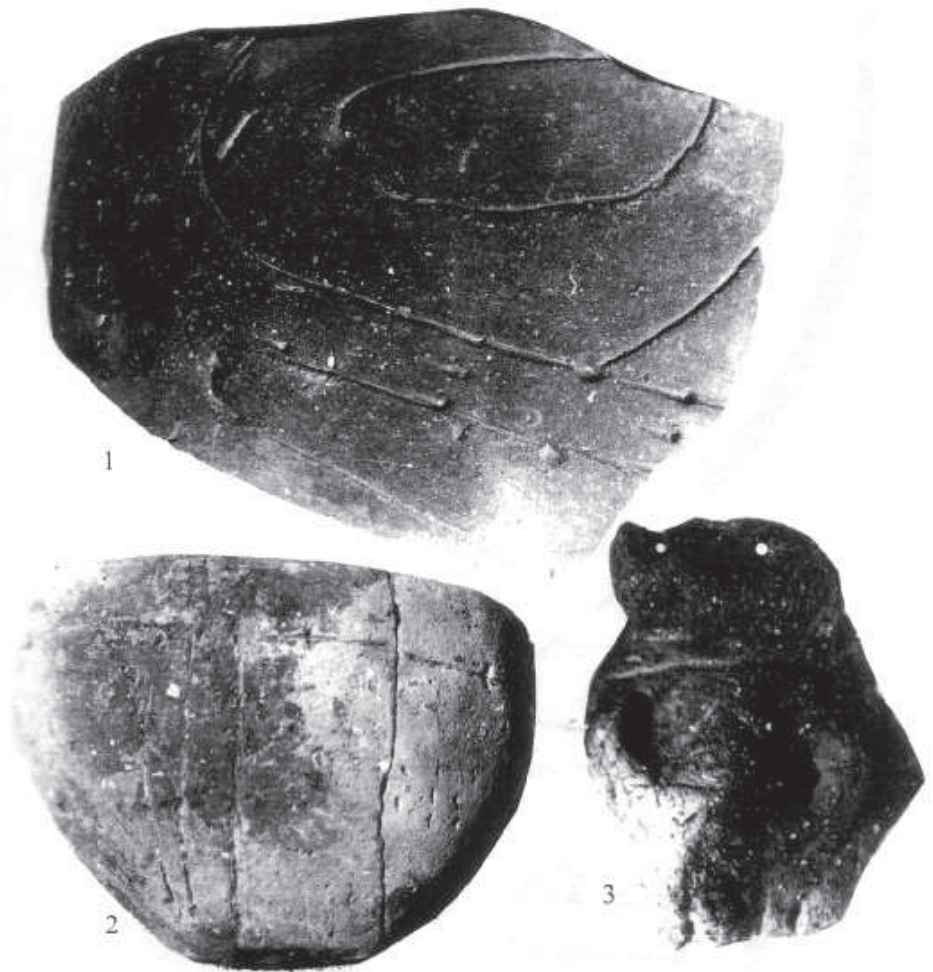

Рис. 23 Голишів-ІІ. Столові вироби КЛСК

Рис. 24 Голишів-II. Об'єкт № 5. Фрагменти посуду КЛСК

Рис. 25 Голишів-ІІ. Фрагменти посуду

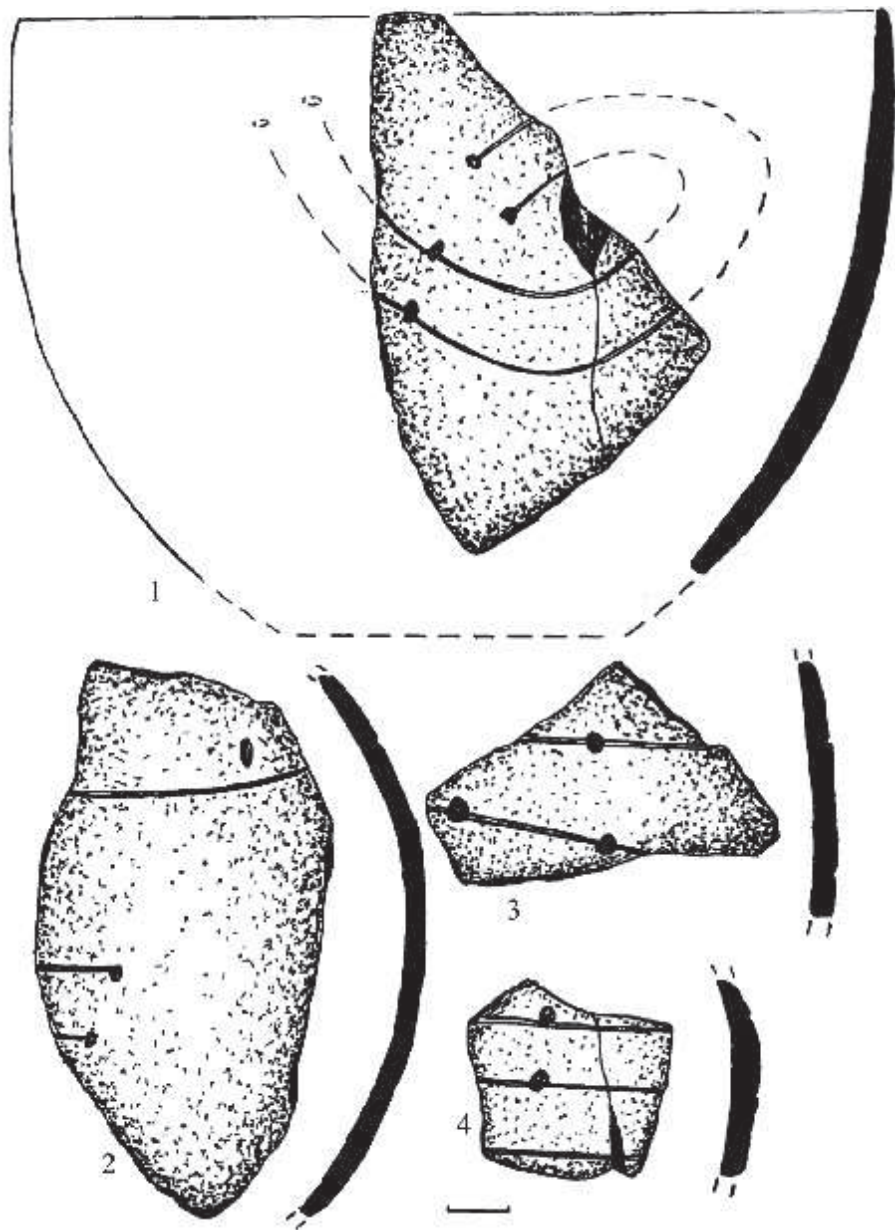

Рис. 26 Голишів-II. Фрагменти посуду КЛСК

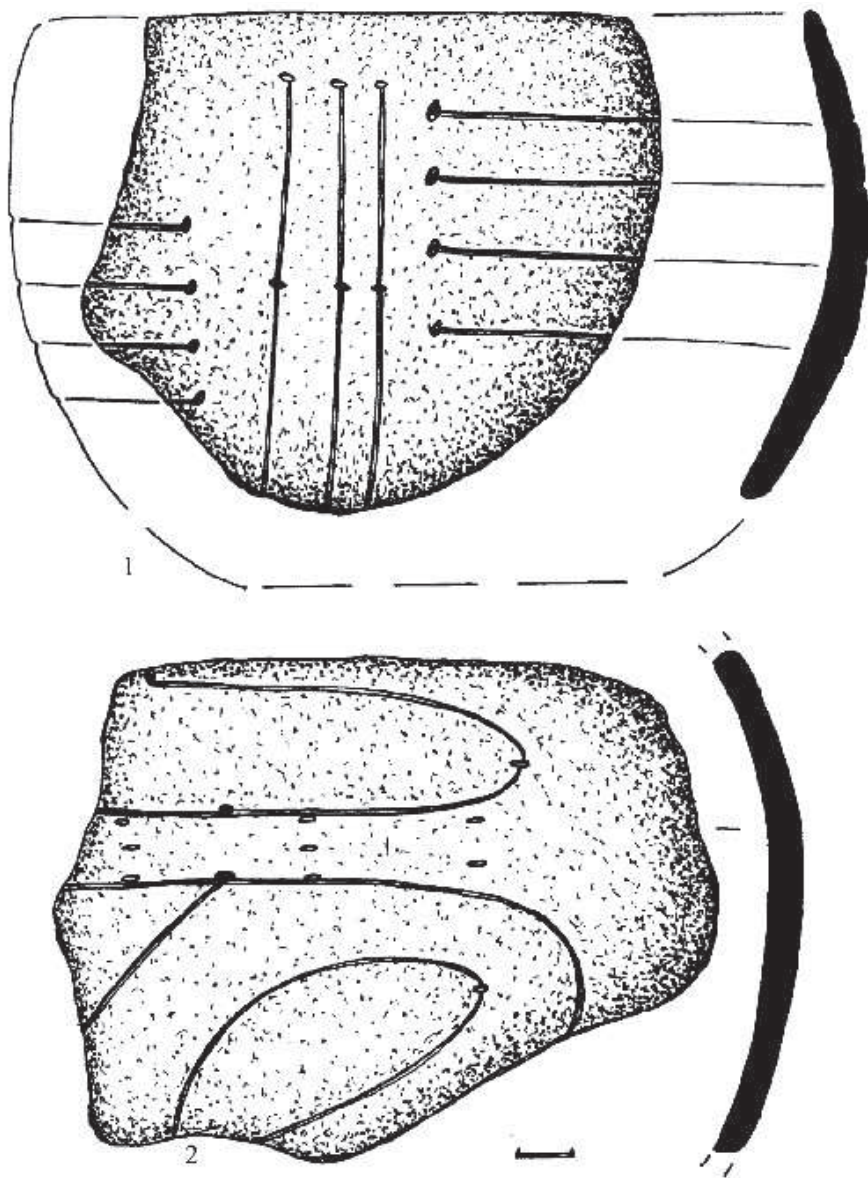

Рис. 27 Голишів-II. Фрагменти посуду КЛСК

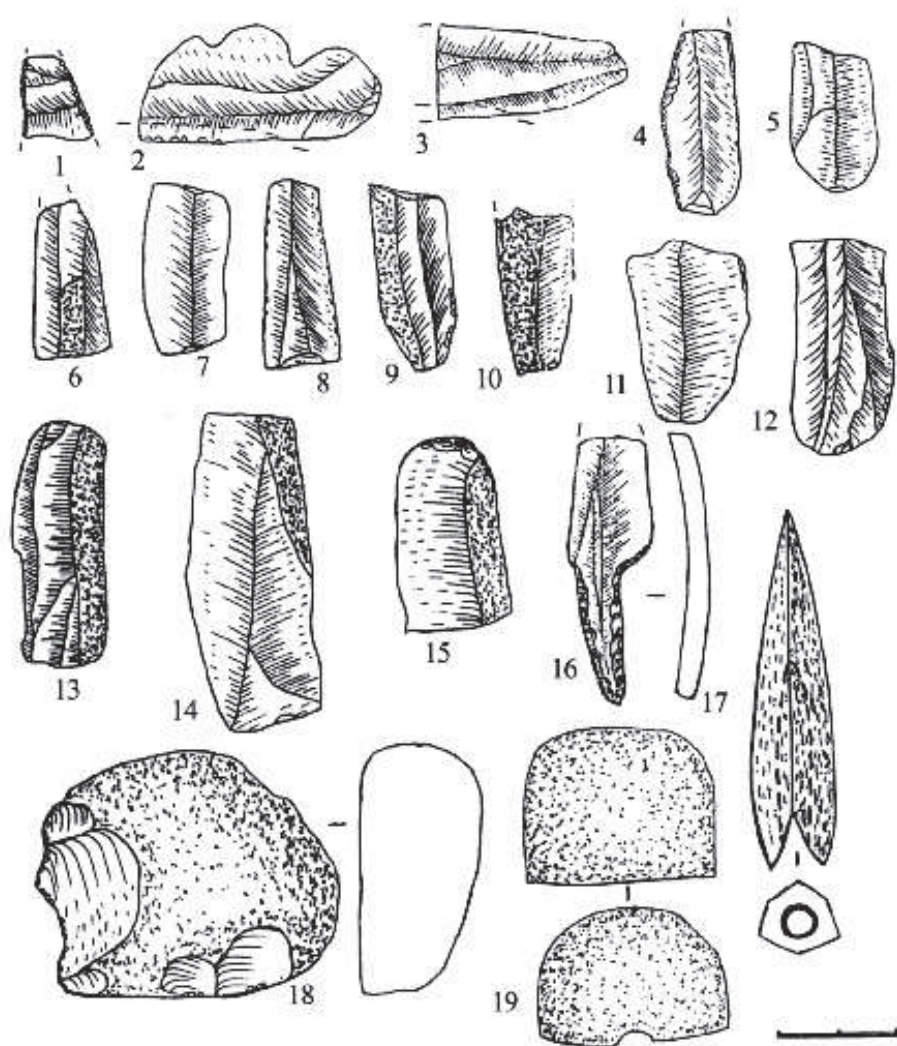

Рис. 28 Голишів-ІІ. Крем'яні вироби: 1–16, 18, кістяний наконечник стріли – 17, 19 – виріб з каменю

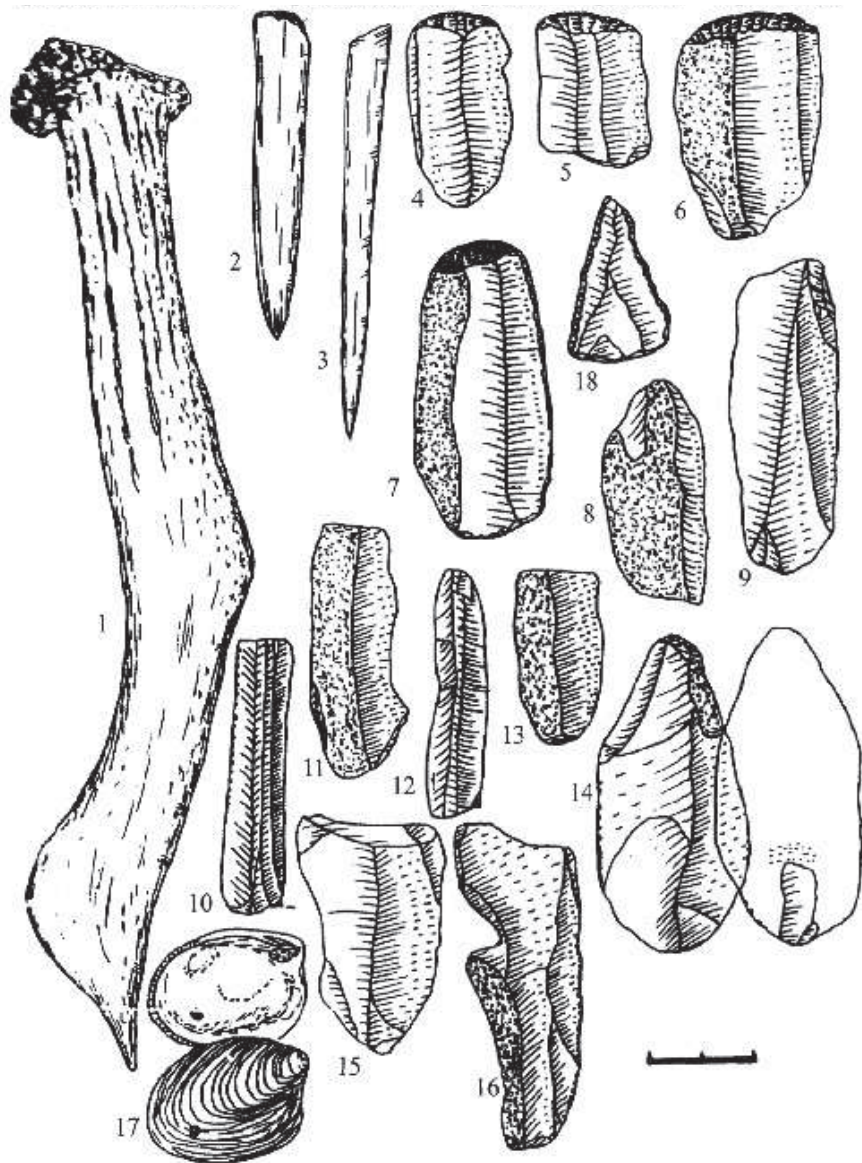
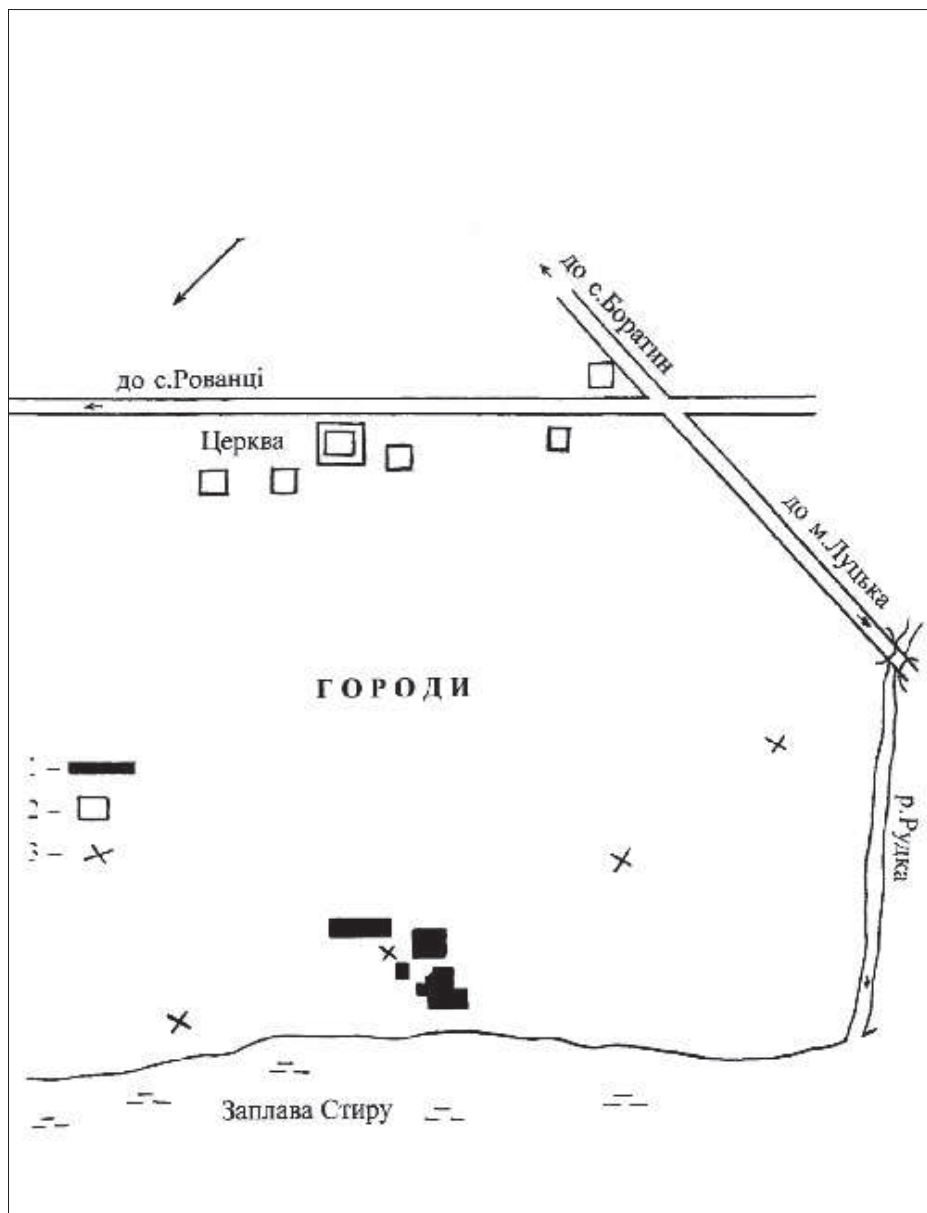

Рис. 29 Голишів-ІІ. Знахідки з культурного шару поселення КЛСК: 1 – рогова мотика, 2, 3 – проколки, 4–16 – крем’яні вироби, 17 – черепашка-прикраса

Рис. 30 Гнідава. Ситуаційний план: 1 – розкопана площа, 2 – сучасні будинки, 3 – високовольтна лінія

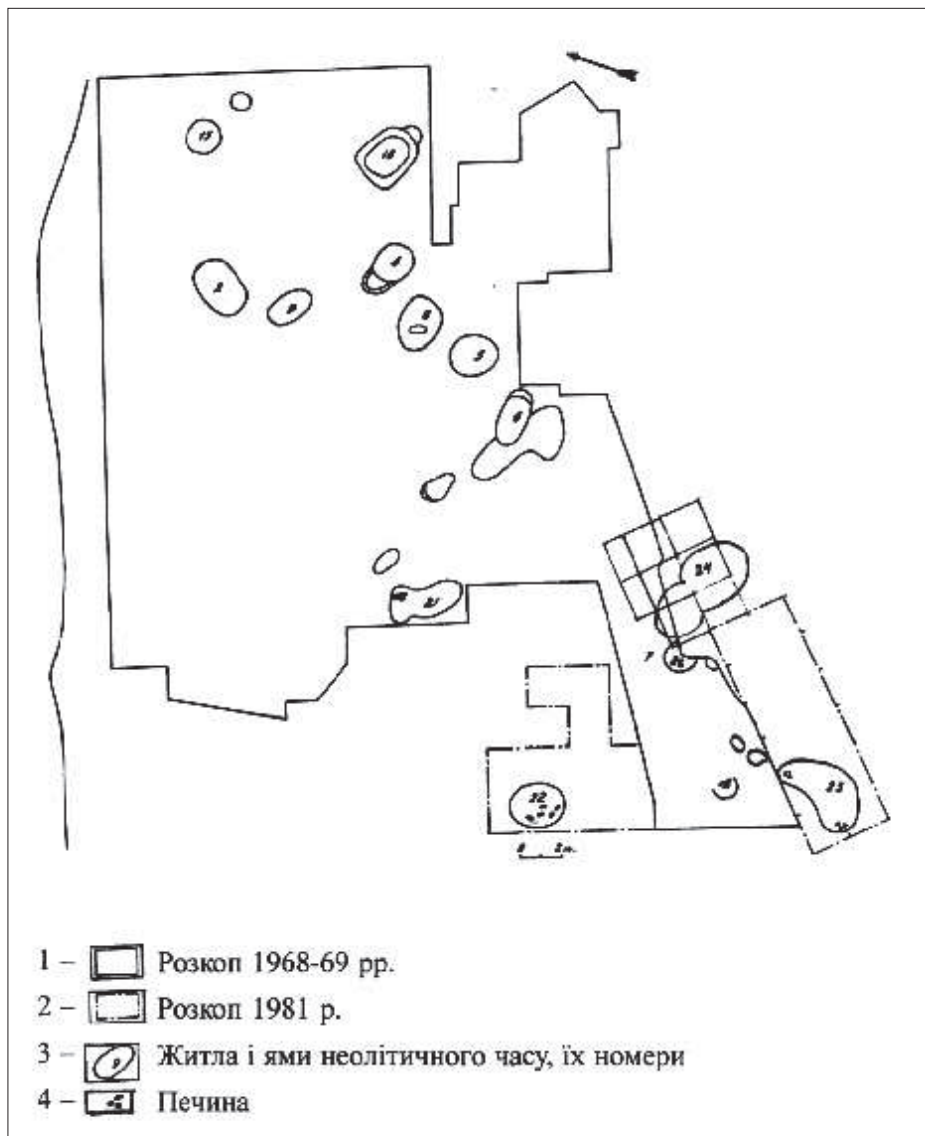

Рис. 31 Зведений план розкопок на околиці м. Луцька – Гнідаві за 1968, 1969, 1981 роки

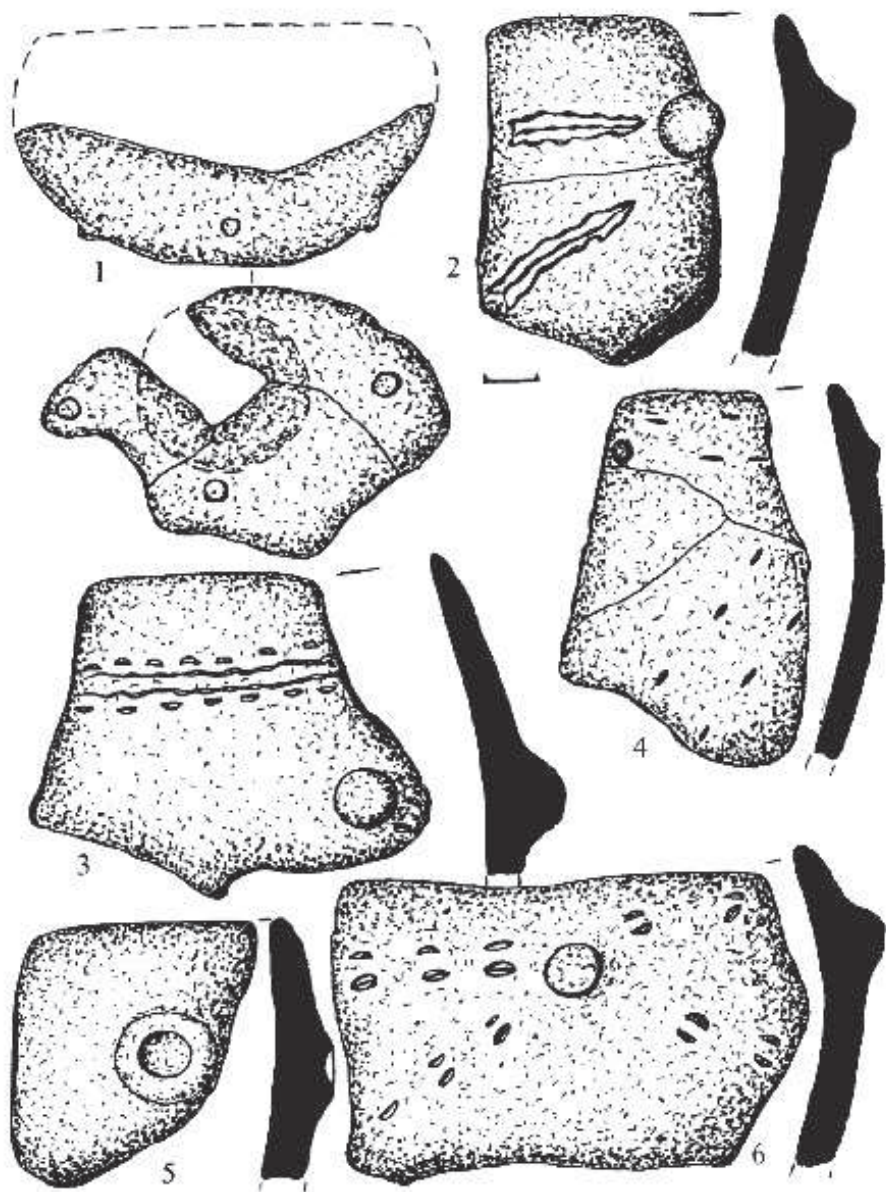

Рис. 32 Гнідава. Фрагменти кераміки кухонного посуду та проміжної групи

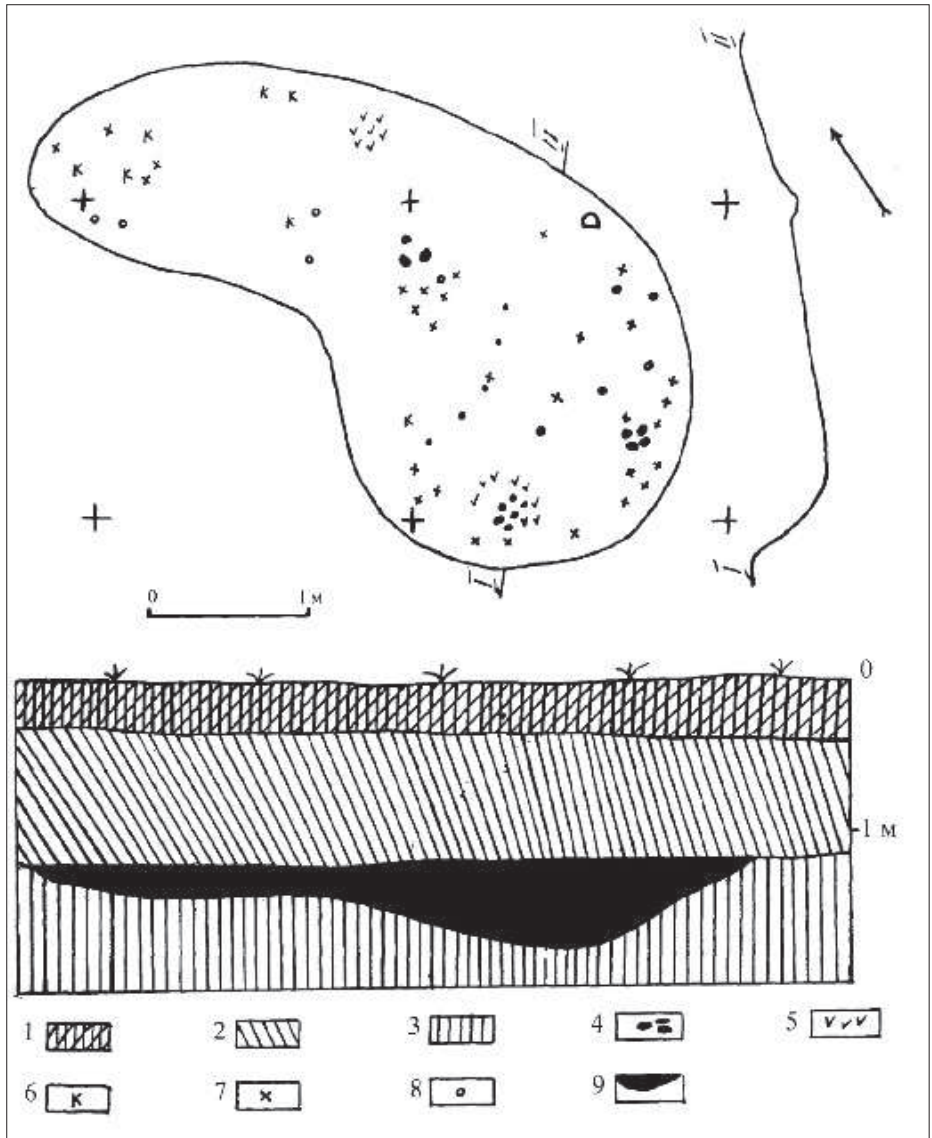
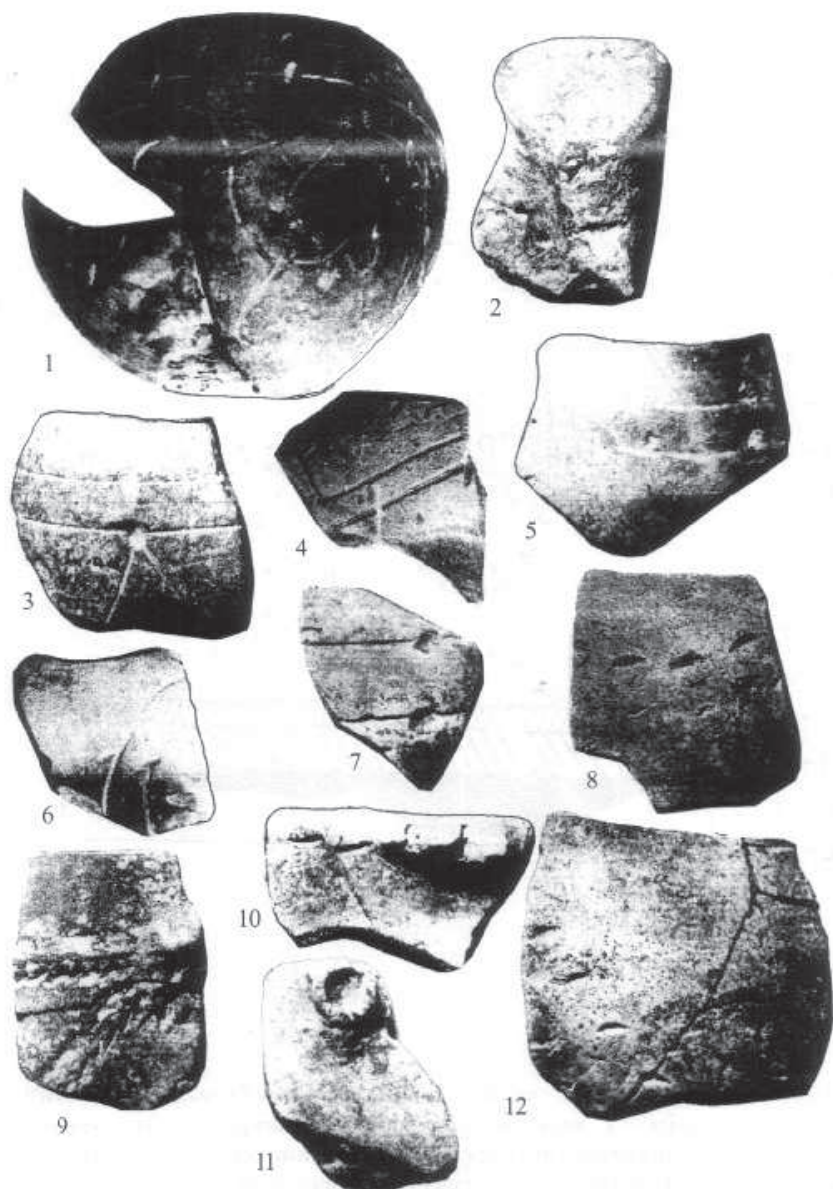

Рис. 33 Гнідава. План та розріз об'єкта № 23: 1 – гумус, 2 – підгрунття, 3 – материк, 4 – печина, 5 – вуглинки, 6 – кістки, 7 – кераміка, 8 – кремені, 9 – заповнення житла

Рис. 34 Гнідава. Фрагменти кераміки

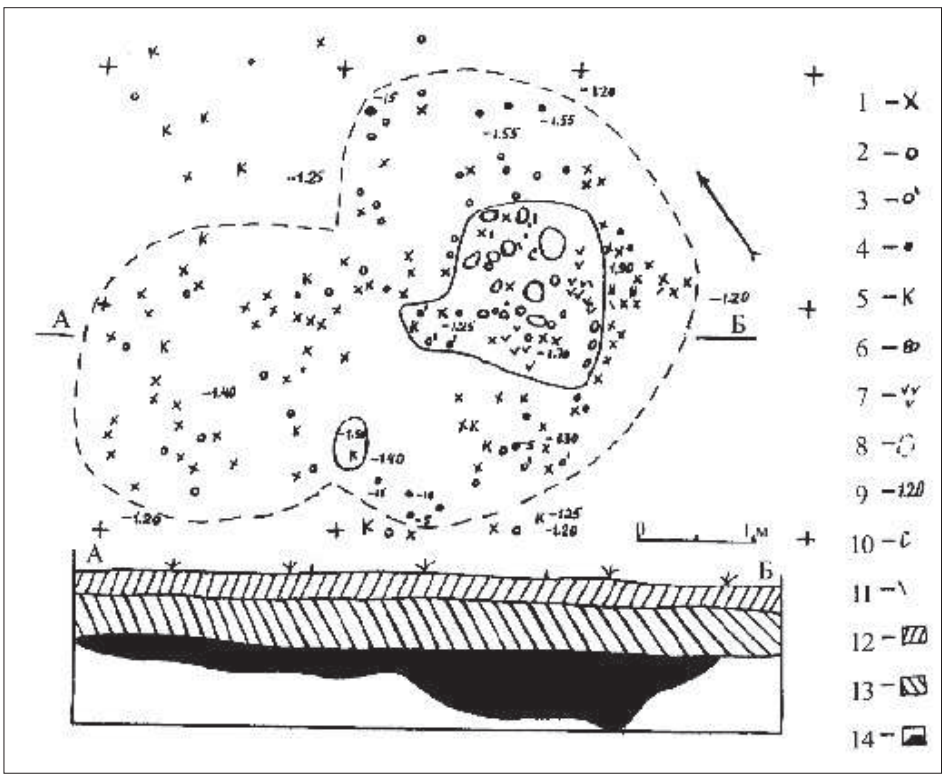

Рис. 35 Луцьк (Гнідава). 1984 рік. План та розріз житла № 21: 1 – кераміка, 2 – кремені, 3 – крем’яні знаряддя, 4 – ямки, 5 – кістки, 6 – печина, 7 – вуглинки, 8 – контури півземлянки, 9 – глибини, 10 – скребки, 11 – пластини, 12 – гумус, 13 – підрунтя, 14 – заповнення об’єкта, 15 – материк

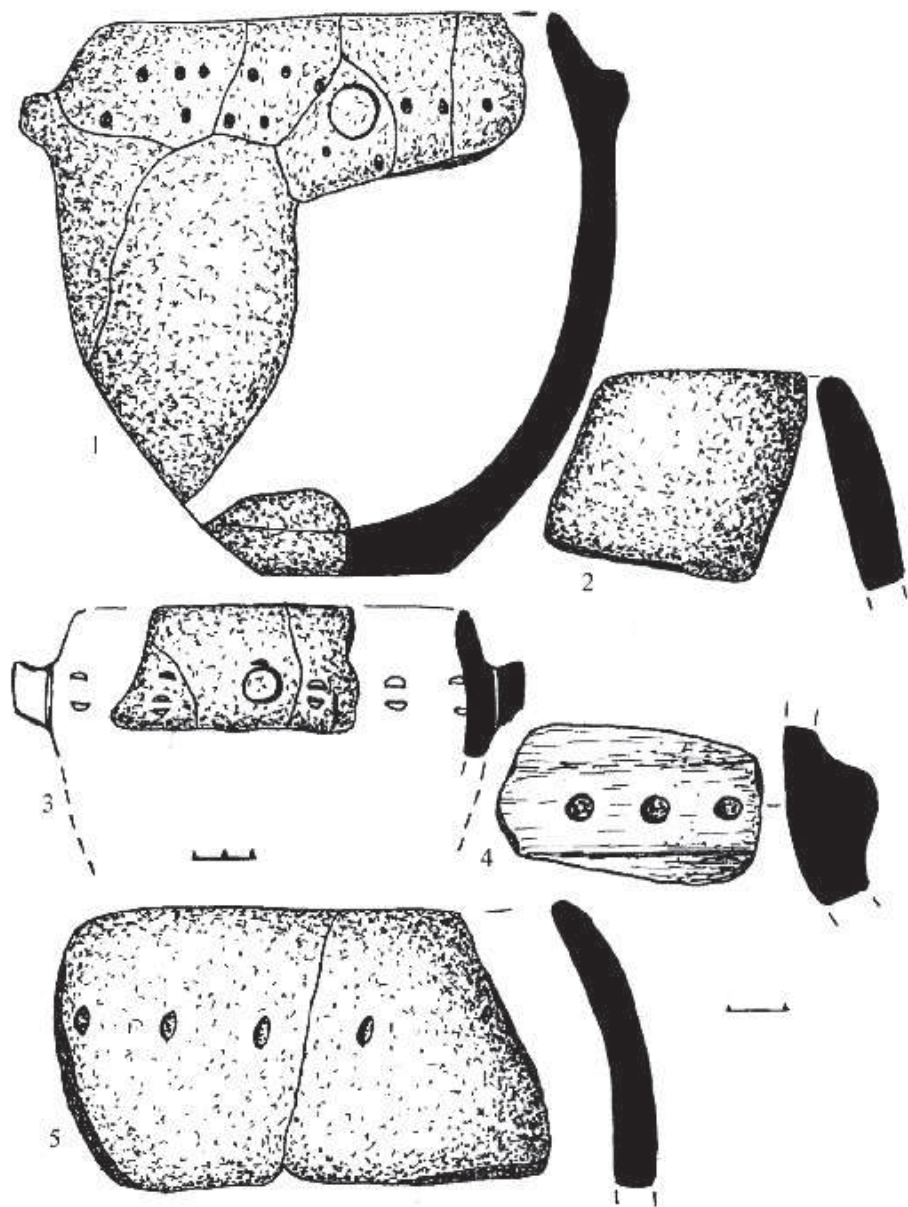

Рис. 36 Гнідава. Фрагменти кухонних посудин КЛСК

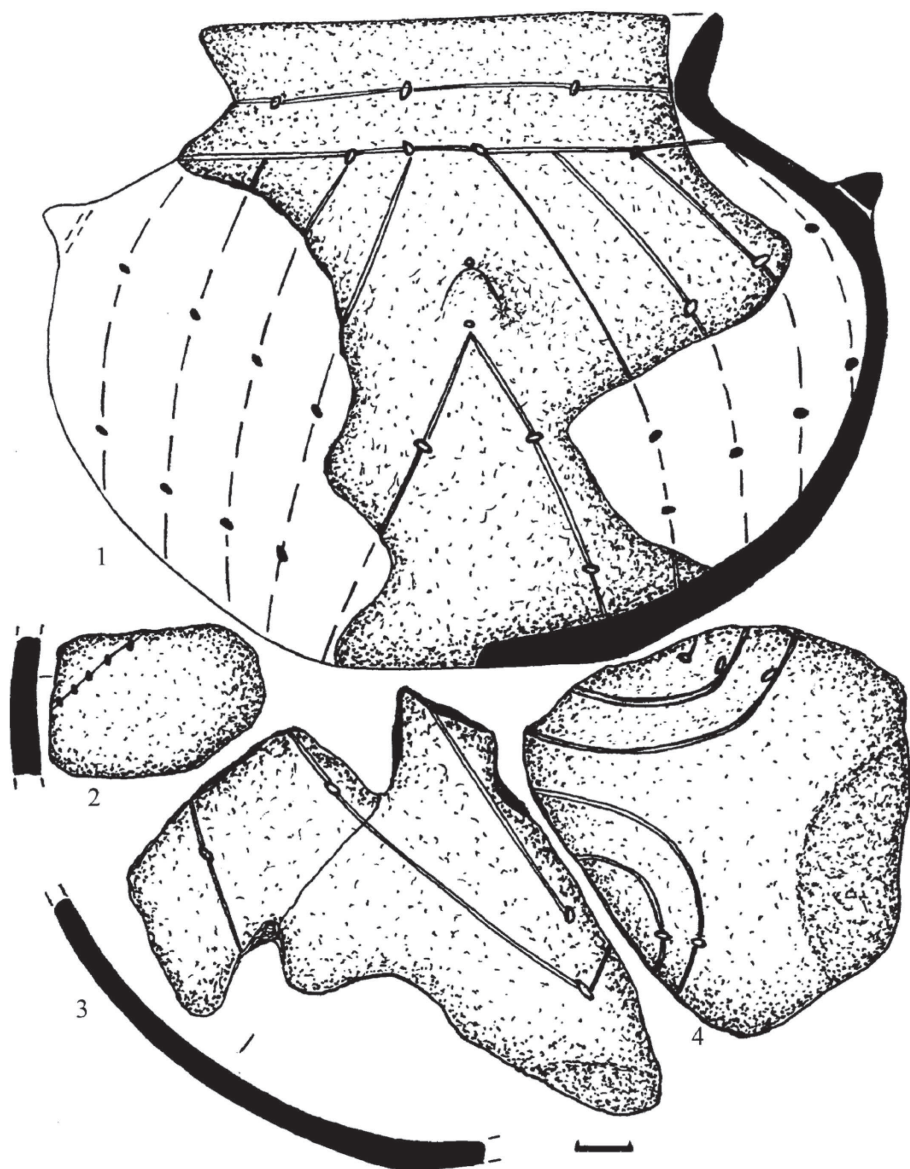

Рис. 37 Гнідава. Фрагменти столового посуду КЛСК

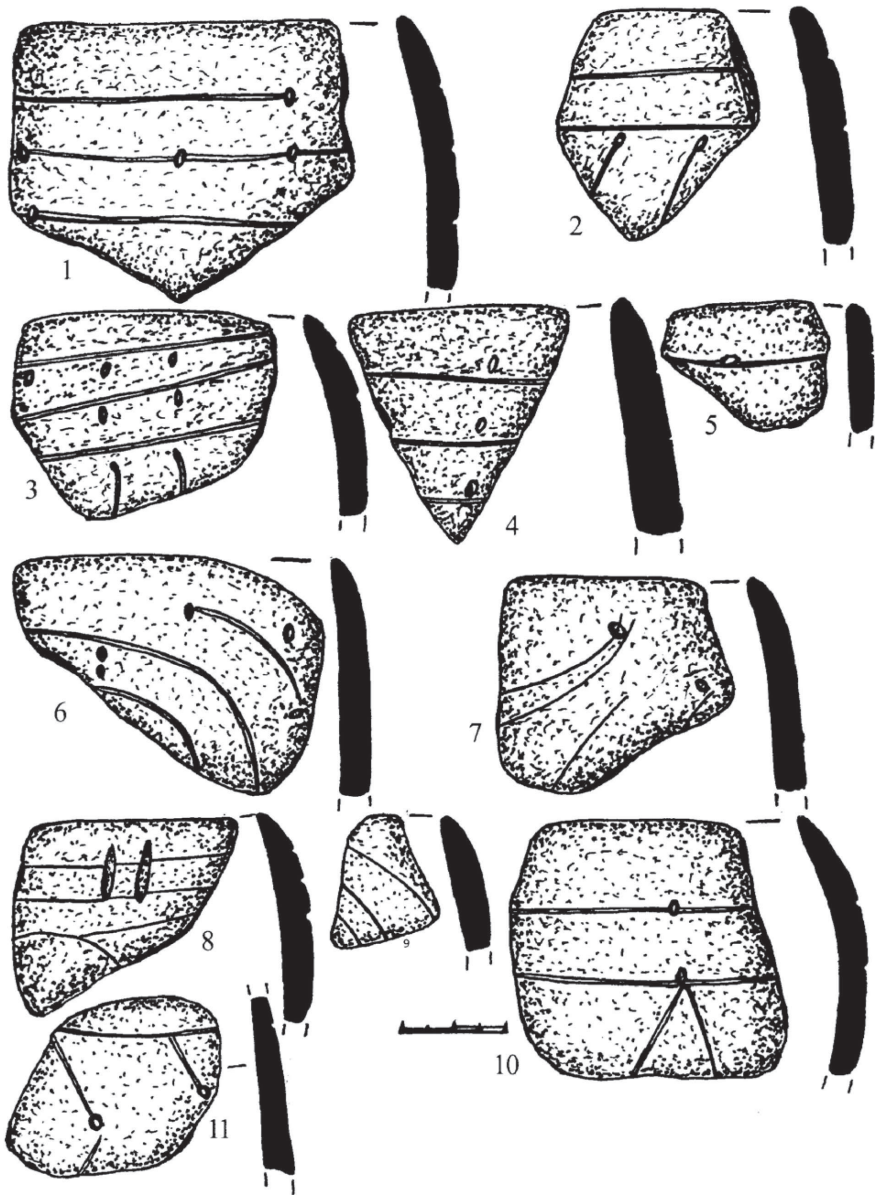

Рис. 38 Гнідава. Фрагменти столових посудин з елементами декору
железовського стилю

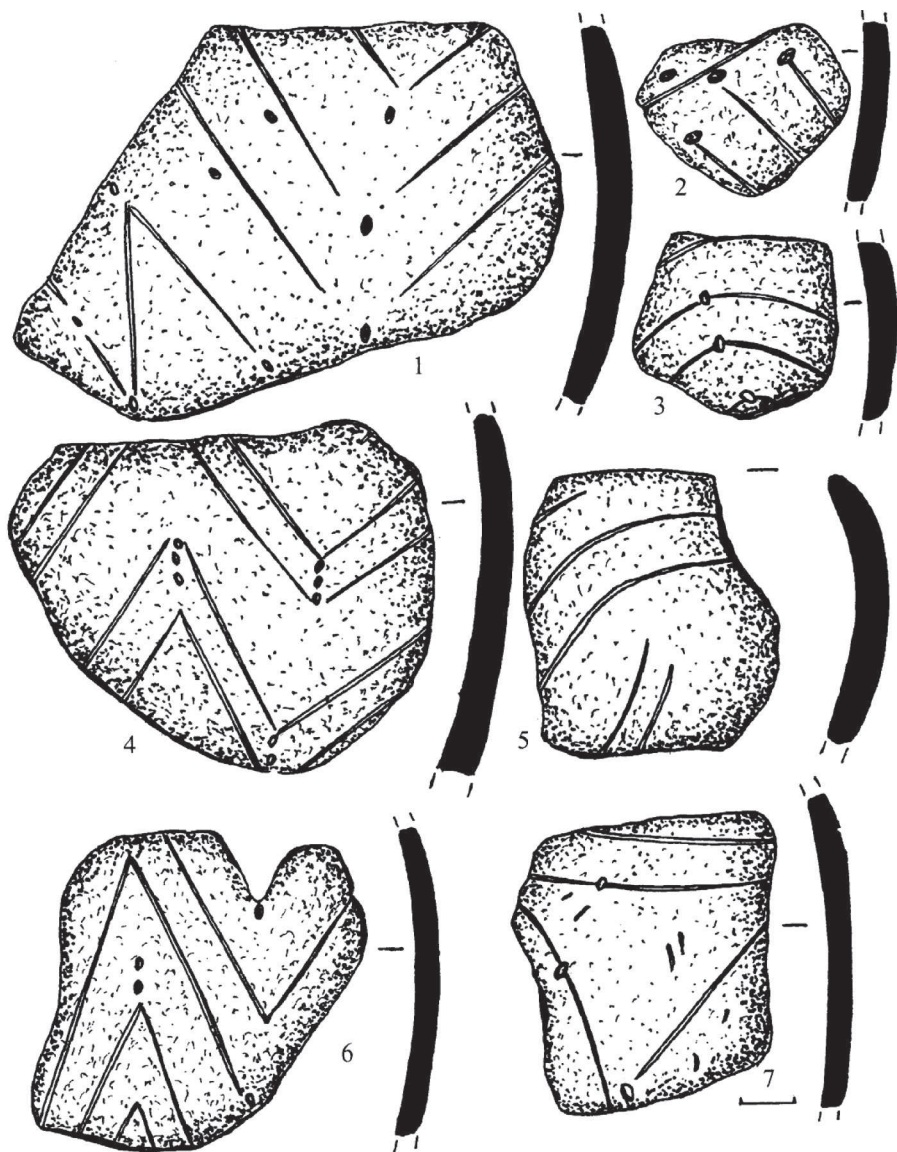

Рис. 39 Гнідава. Фрагменти столових декорованих посудин

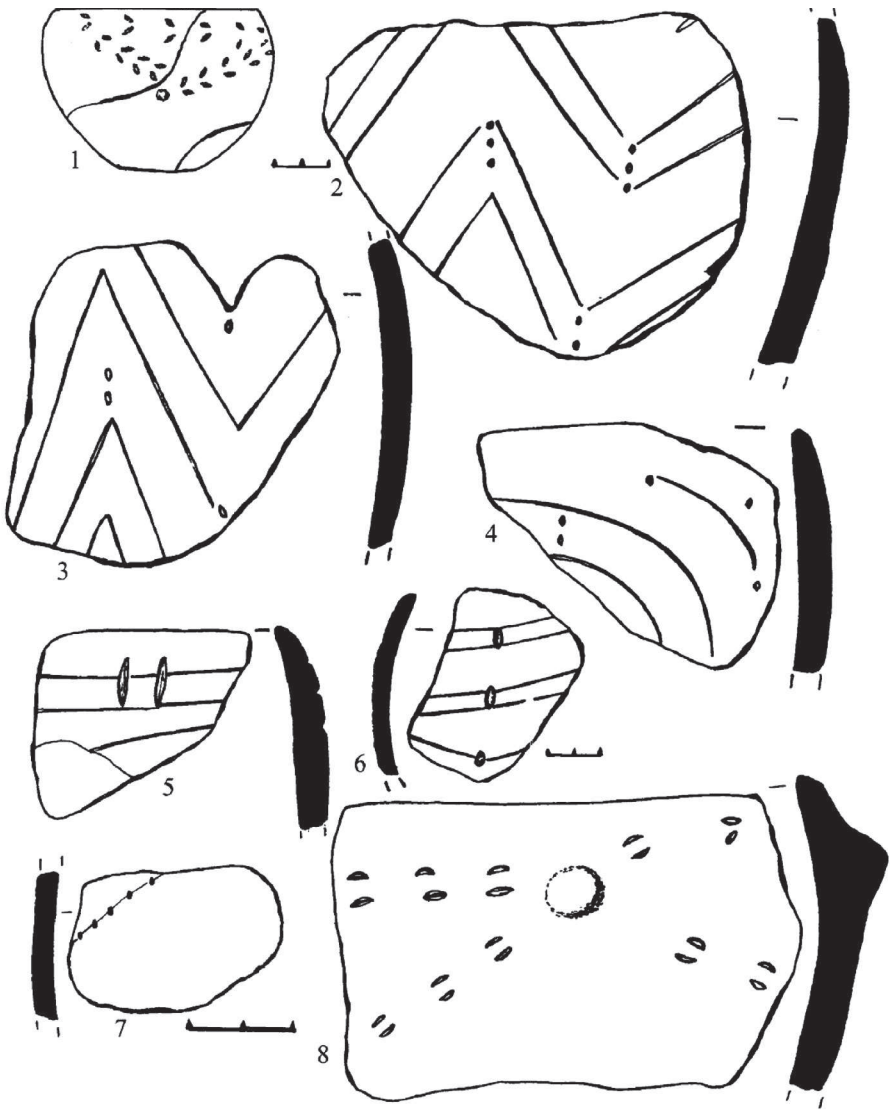

Рис. 40 Гнідава. Фрагменти кераміки железовської групи (1–6, 8), типу Шарка (7)

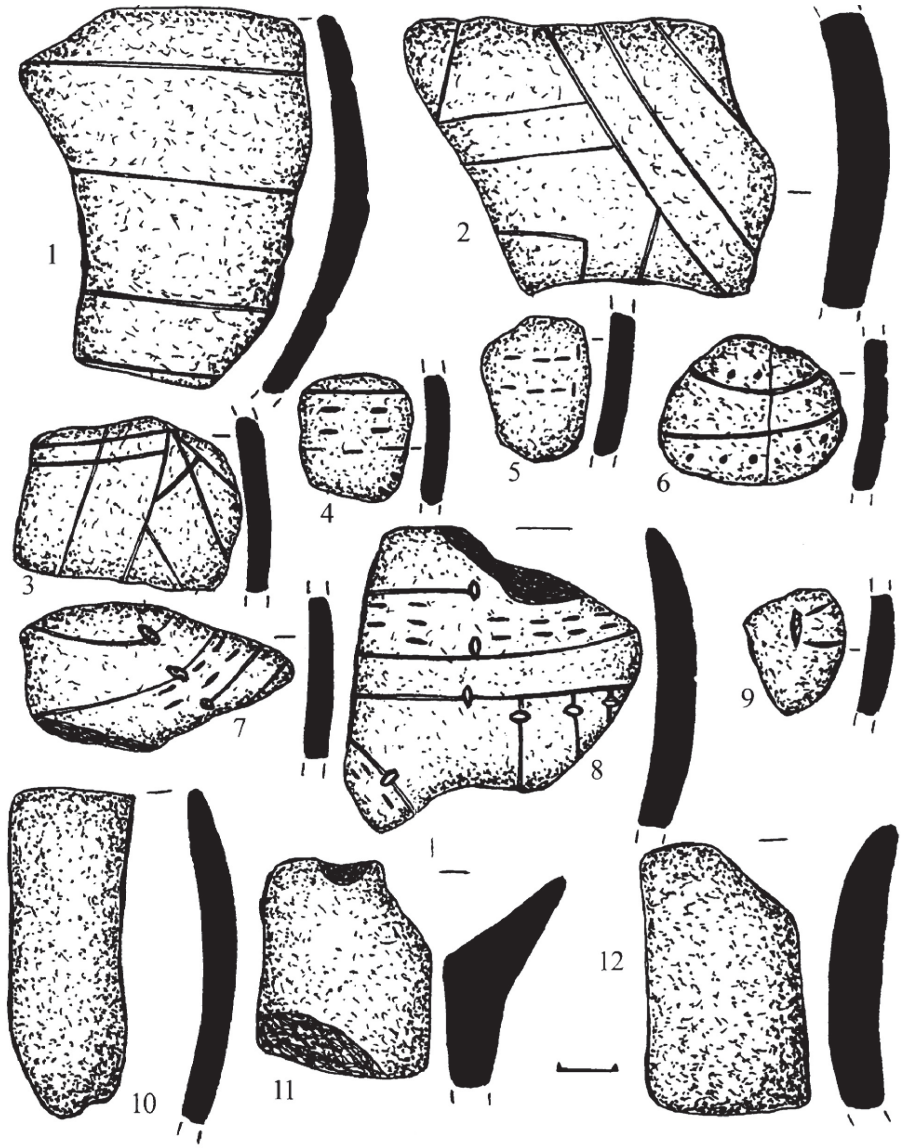

Рис. 41 Гнідава. Фрагменти столового посуду КЛСК

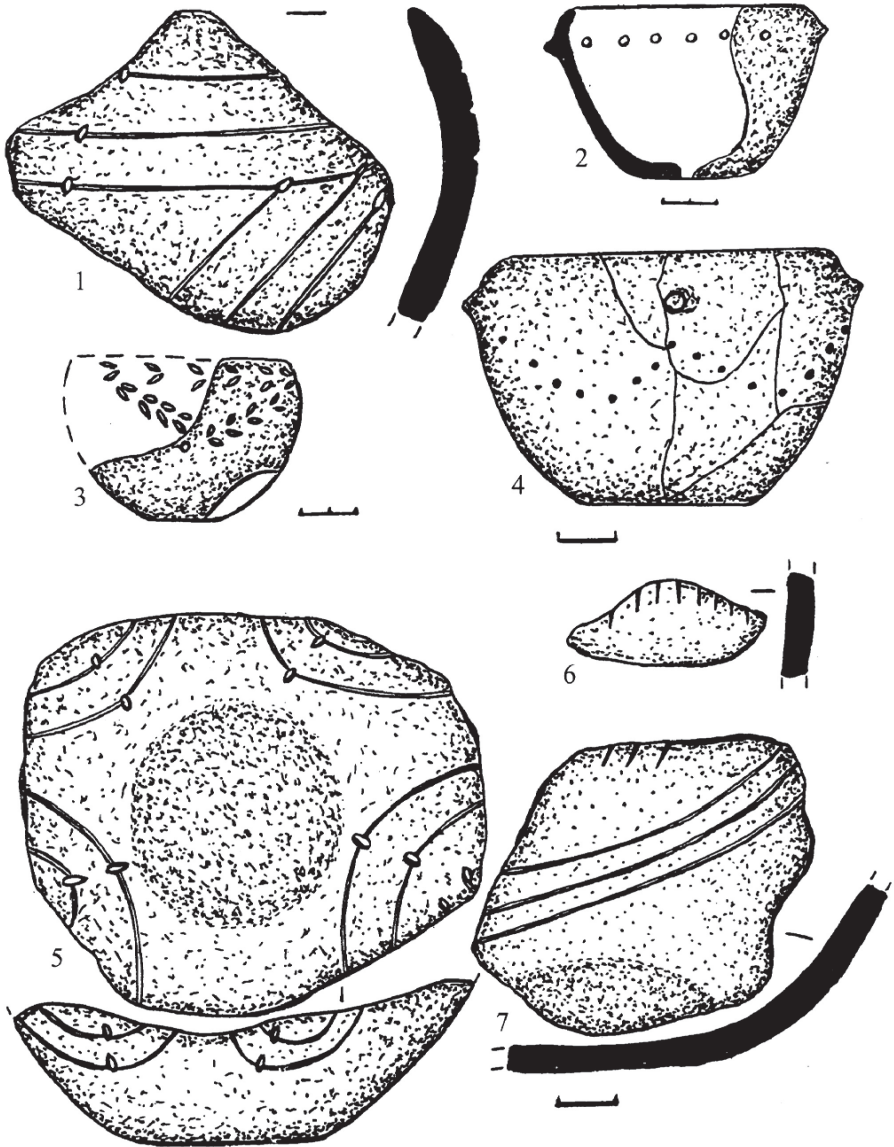

Рис. 42 Гнідава. Зразки столової кераміки

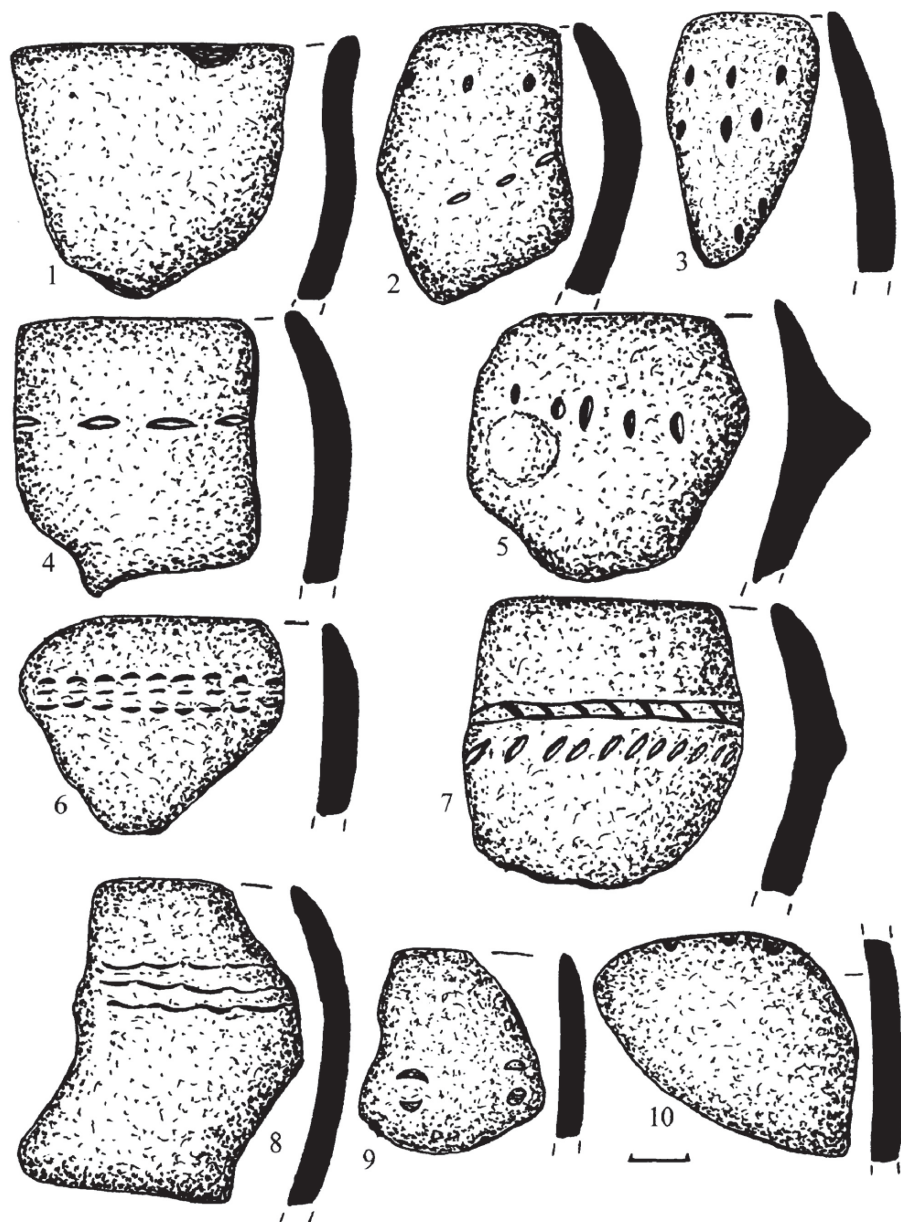

Рис. 43 Гнідава. Фрагменти посуду КЛСК

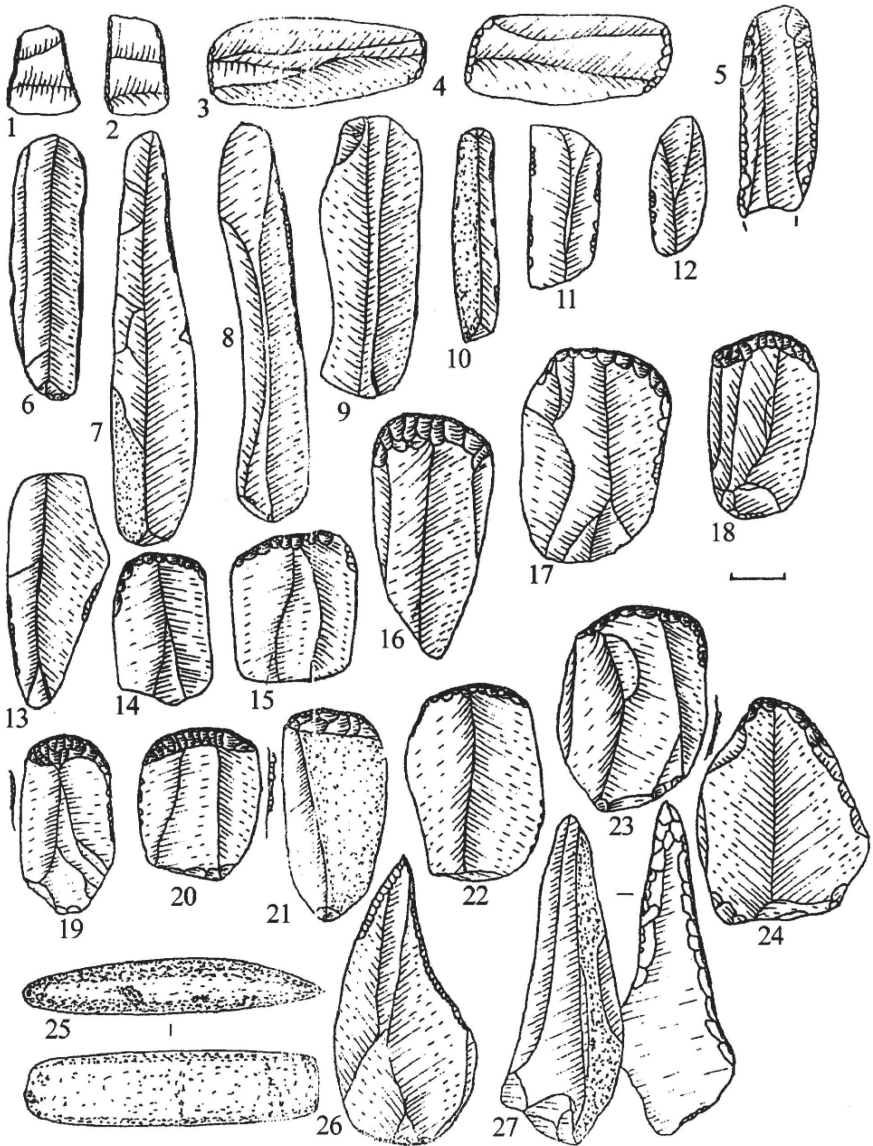

Рис. 44 Гнідава. Крем'яні вироби

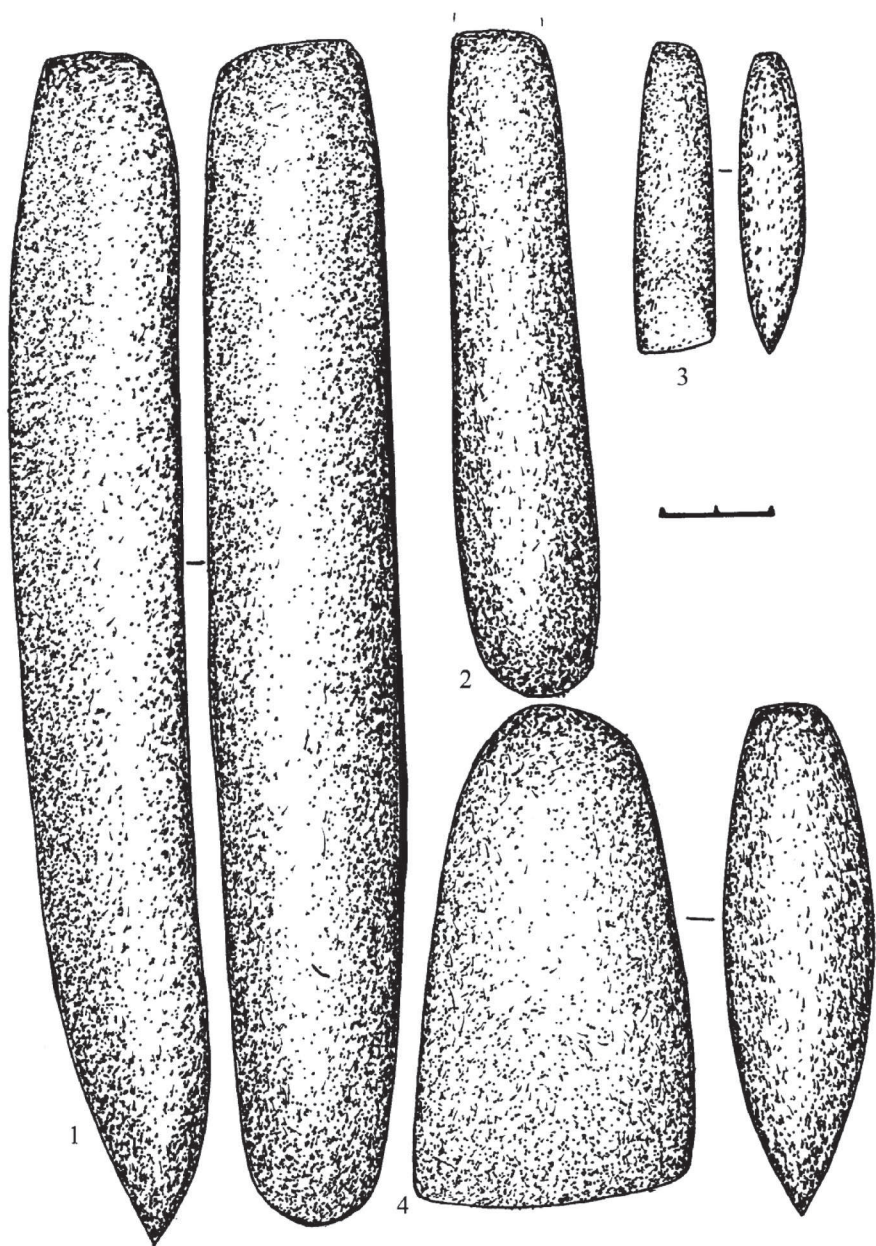
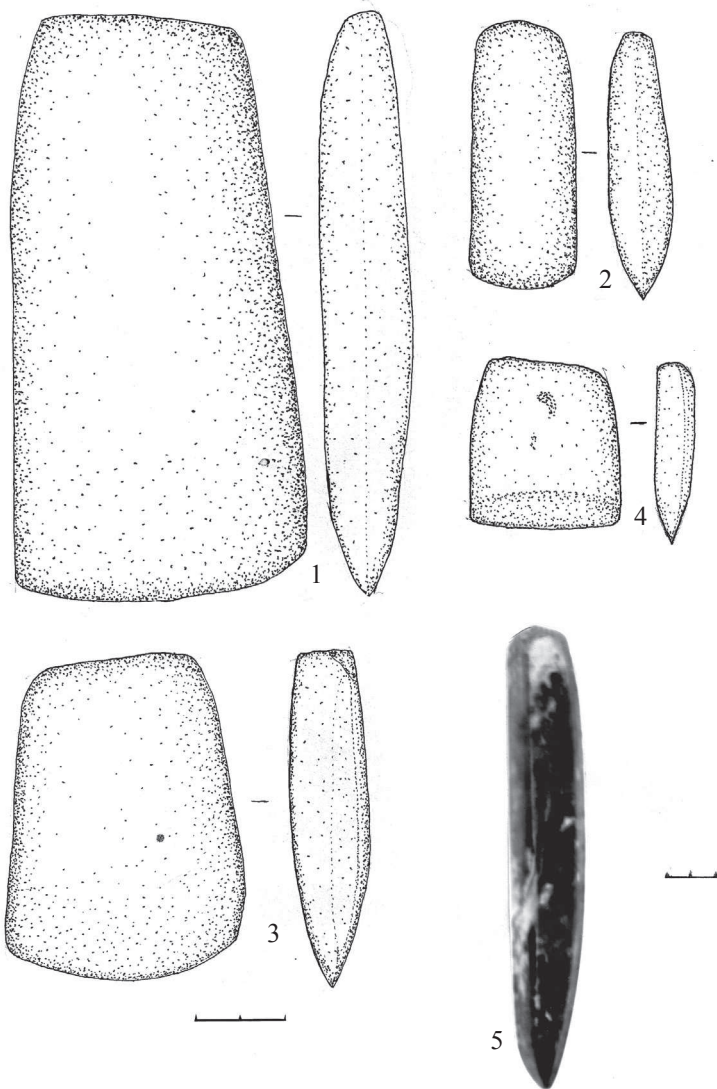

Рис. 45 Кам'яні вироби КЛСК: 1 – Зимно, 2, 3 – Гнідава, 4 – Коршовець

Рис. 46. Гнідава (1, 3, 5), Коршовець (4). Деревообробні знаряддя з лупака (за Г. Охріменком та І. Бойком)

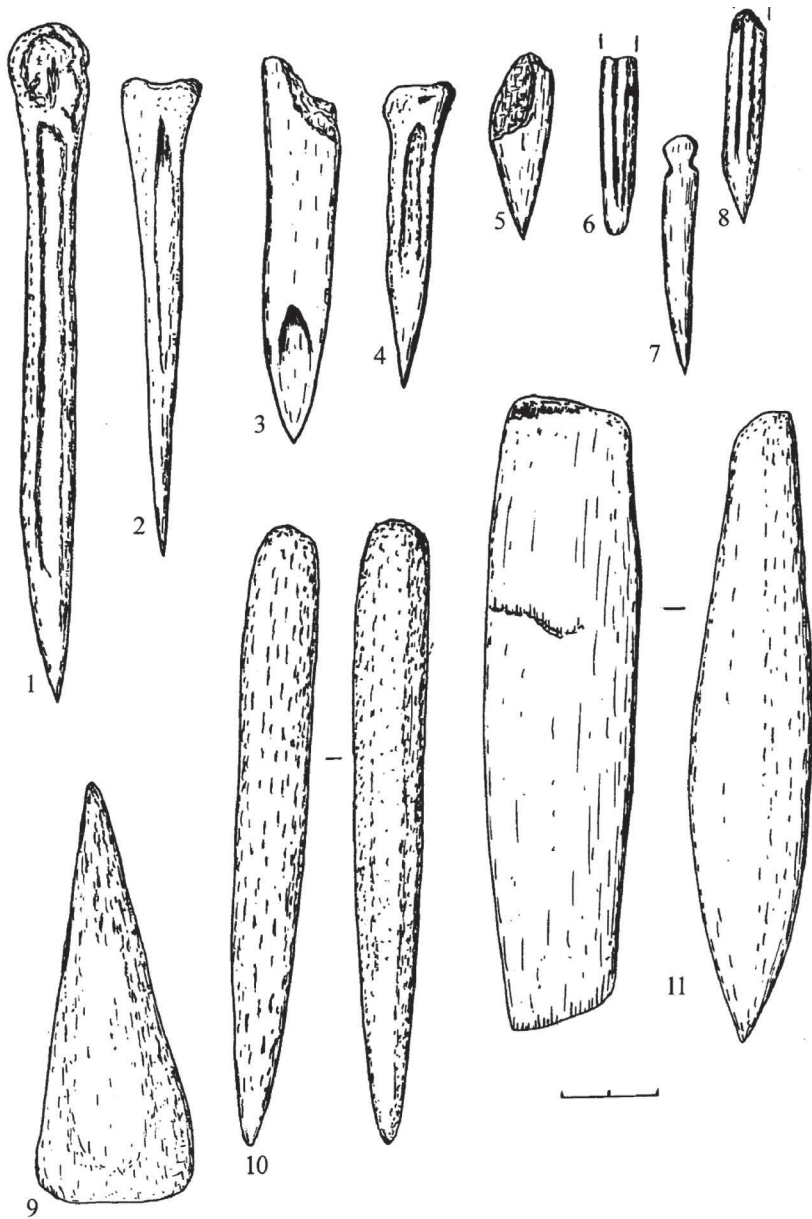
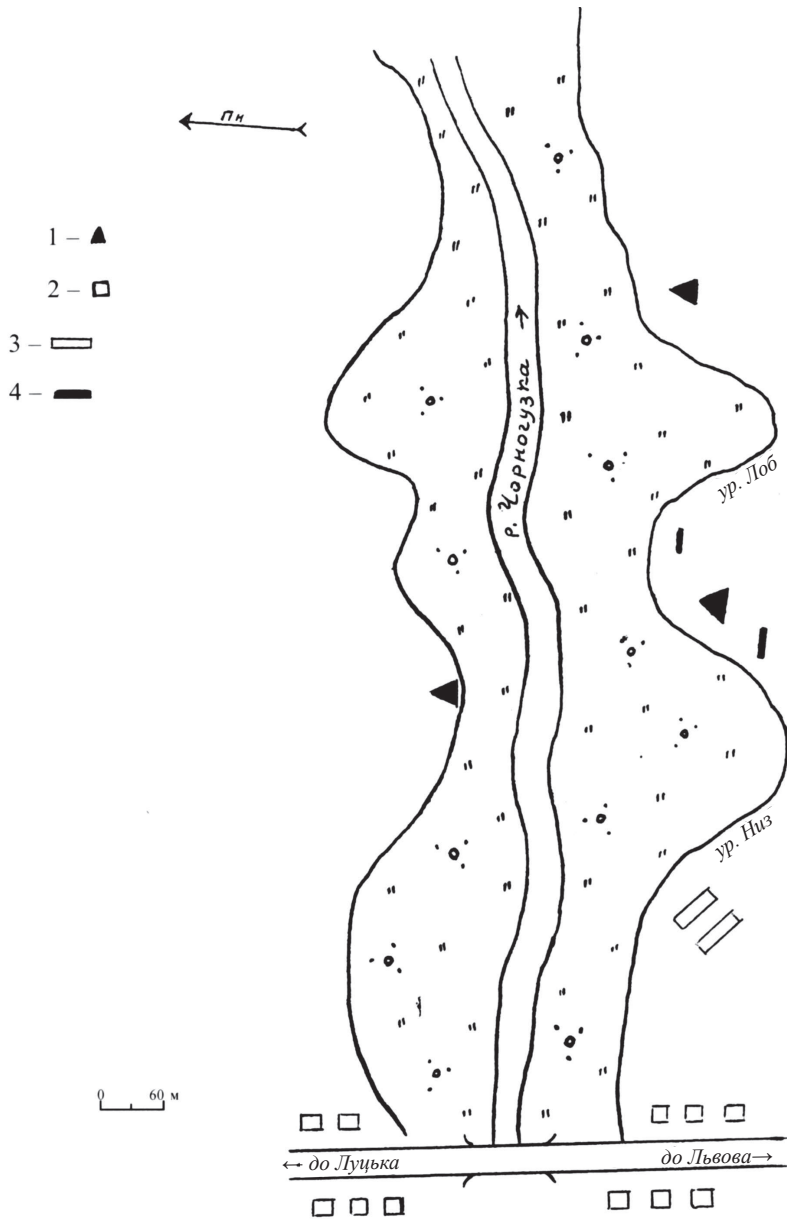

Рис. 47 Кістяні та рогові вироби з Гнідави

Рис. 48 Гірка Полонка. Ситуаційний план неолітичних поселень: 1 – поселення КЛСК, 2 – будинки села, 3 – парники, 4 – розкопи

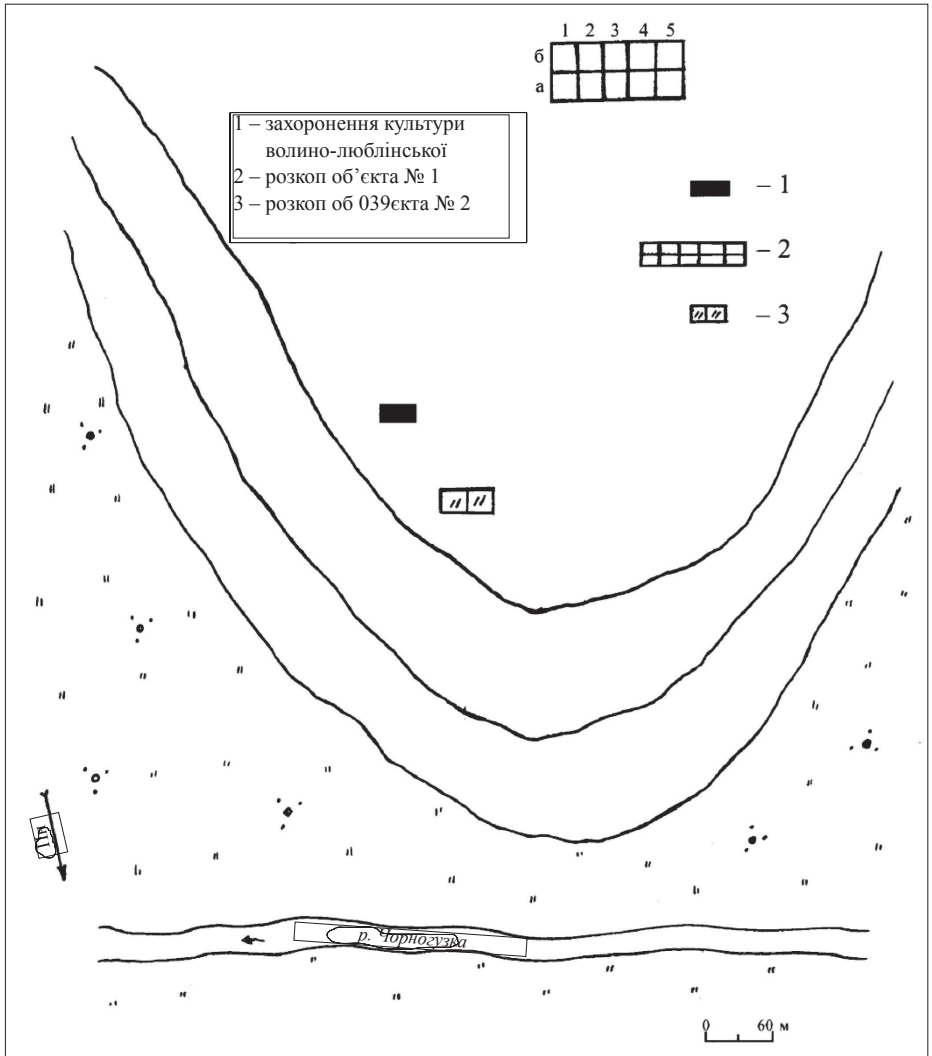

Рис. 49 Гірка Полонка-83, урочище Лоб. Ситуаційний план

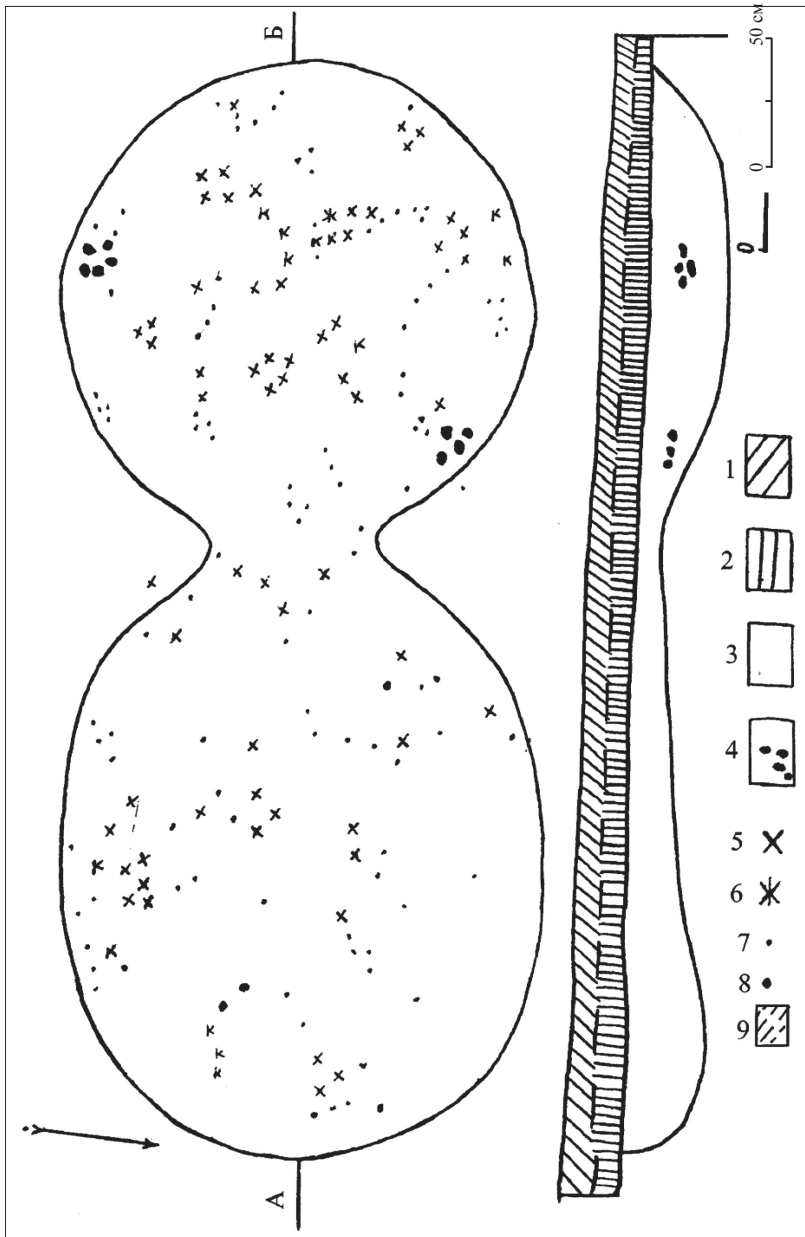

Рис. 50 Гірка Полонка. Заглиблена частина об'єкта №1: 1 – гумус, 2 – підгрунття, 3 – материк, 4 – печина, 5 – кераміка, 6 – вохра, 7 – кремені, 8 – ямки, 9 – заповнення об'єкта

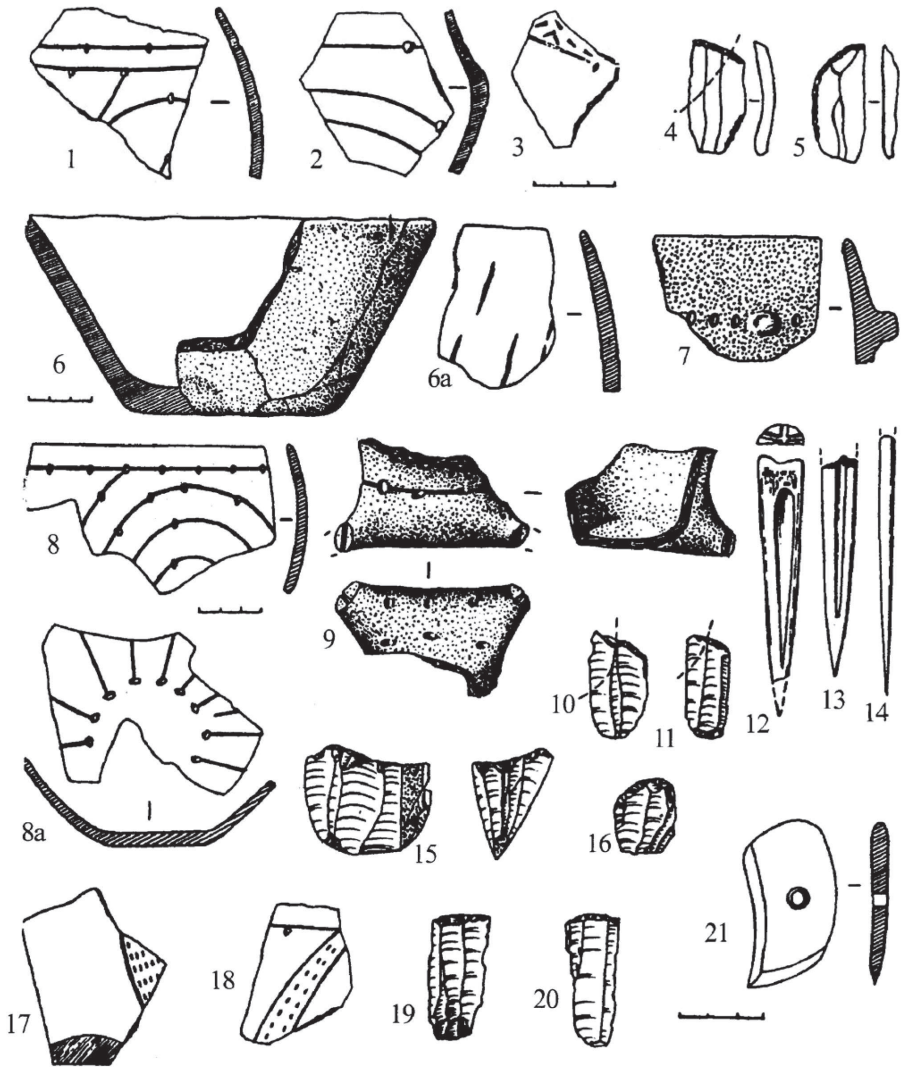

Рис. 51 Матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки з поселень Клевань (1–6), Гірка Полонка (6а–21)

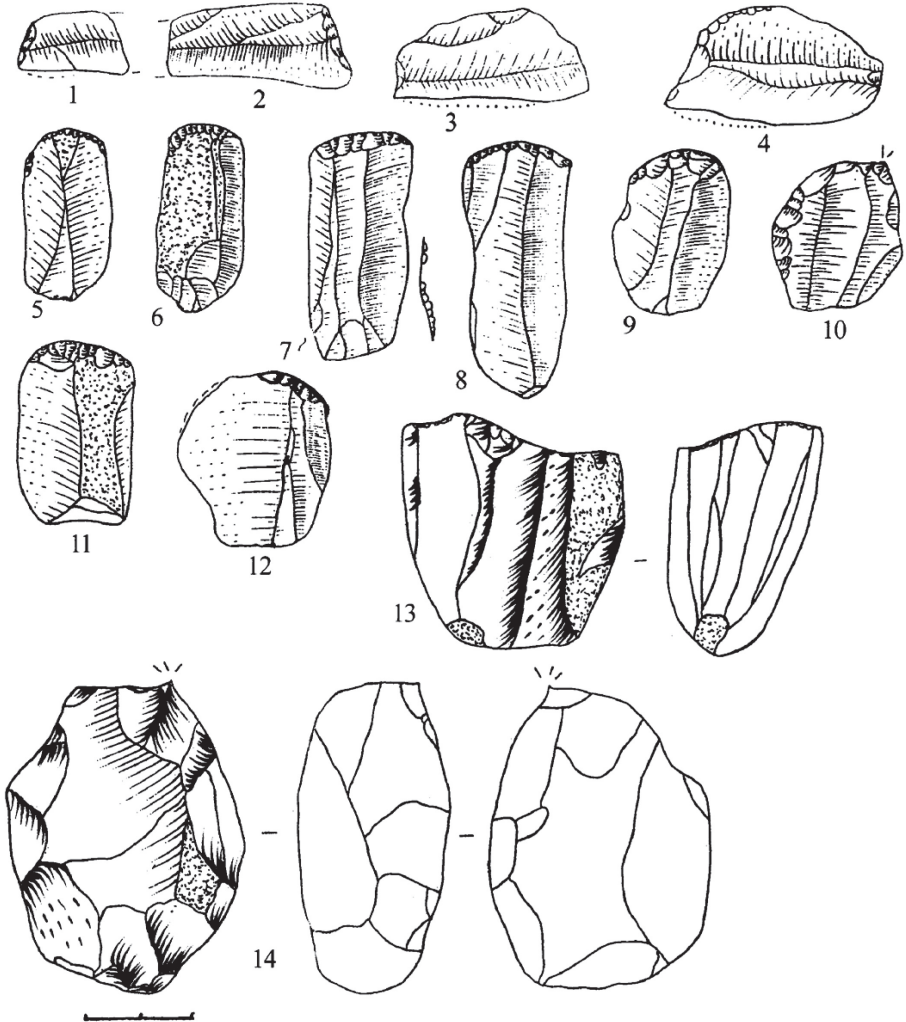

Рис. 52 Гірка Полонка. Крем'яні вироби КЛСК

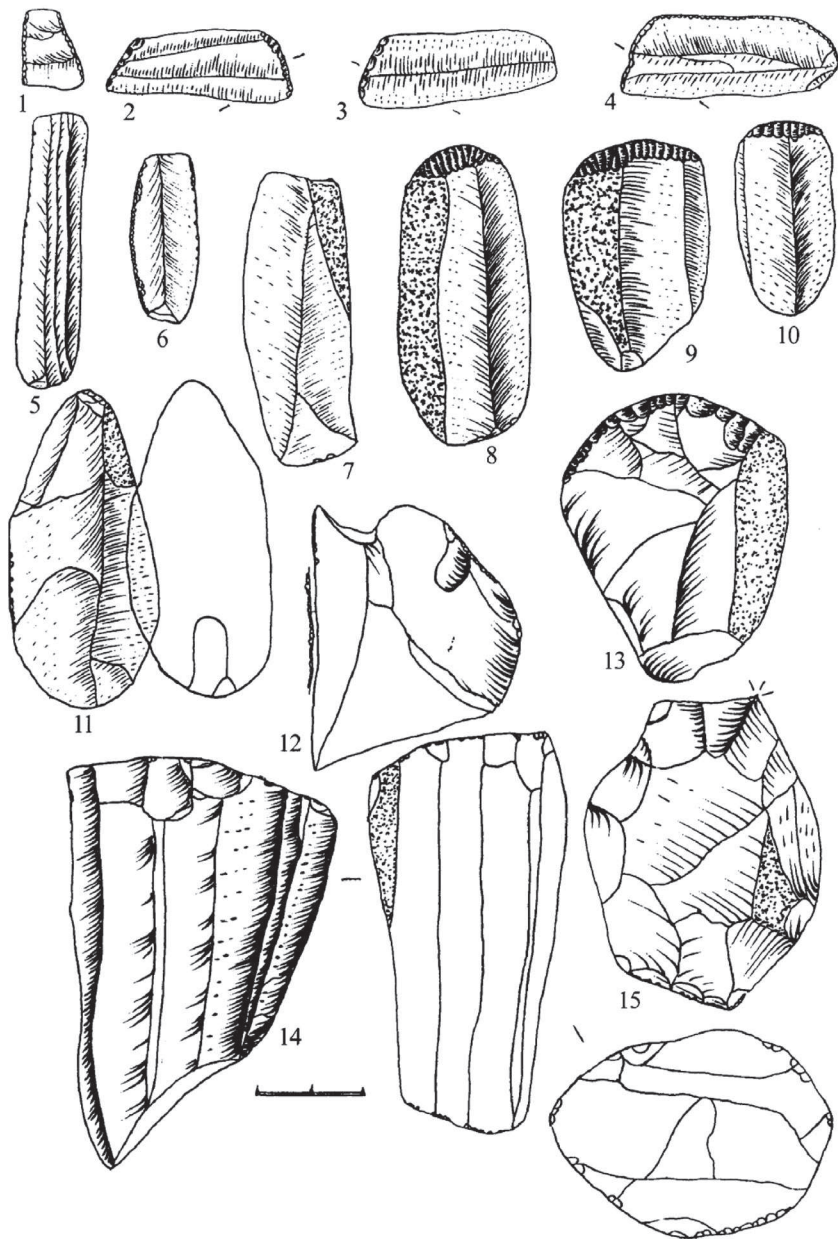
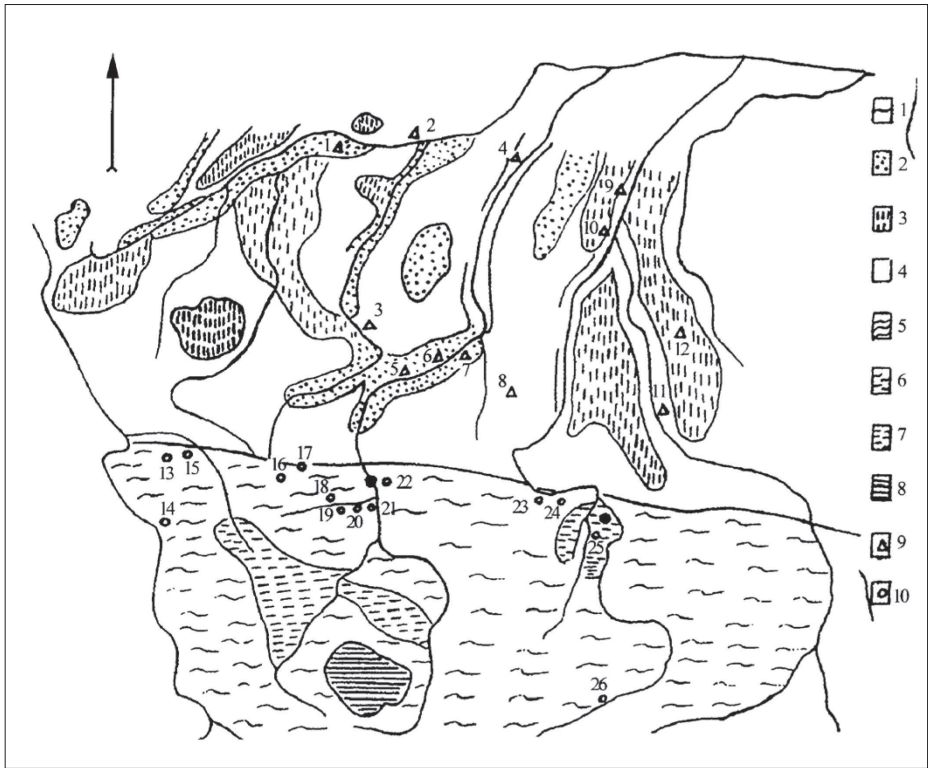
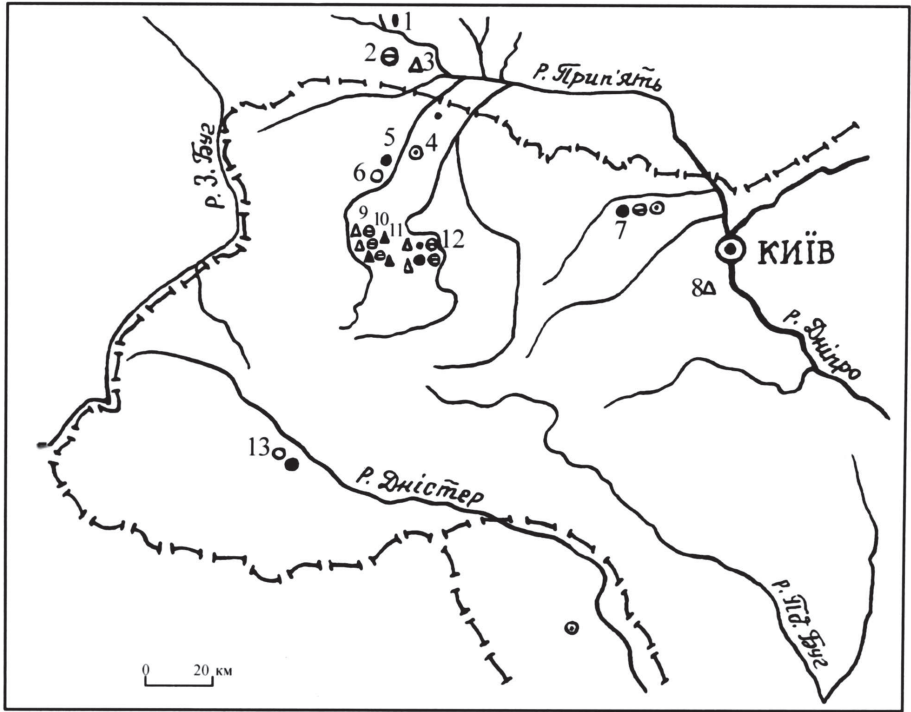

Рис. 53 Гірка Полонка – 15, Голишів-ІІ – 1–14. Крем'яні вироби КЛСК

Рис. 54 Карта ґрунтів та неолітичних пам'яток Волині:

- 1 – кордони Полісся, 2 – ґрунти болотяні, 3 – дернові, 4 – дерново-підзолисті,
 5 – лугові, 6 – сірі та чорноземи опідзолені, 7 – чорноземи типові,
 8 – чорноземи дернові, 9 – пам'ятки ВНК, 10 – пам'ятки КЛСК.
Волинська неолітична культура: 1 – Невір, 2 – Люб'язь, 3 – Черськ,
 4 – Коник, 5 – Розничі, 6 – Новосілки, 7 – Оболонь, 8 – Великий Мідськ,
 9 – Висоцьк, 10 – Лютинськ, 11 – Вітковичі, 12 – Клесів;
культура лінійно-стрічкової кераміки: 13 – Кропивщина, 14 – Мовники,
 15 – Зимно, 16 – Торчин, 17 – Усичі, 18 – Баїв, 19 – Гірка Полонка,
 20 – Коршовець, 21 – Новостав, 22 – Гнідава, 23 – Зозів, 24 – Городок,
 25 – Рівне, 26 – Вільшаниця

Рис. 55 Карта поширення культурних рослин на Поліссі та Волині в неоліті:
 1 – Мотоль, 2 – Глинно, 3 – Гнівчиці, 4 – Оболонь, 5 – Новосілки, 6 – Розничі,
 7 – Крушники, 8 – Віта Литовська, 9 – Гнідава, 10 – Голишів-П, 11 – Гірка
 Полонка, 12 – Рівне, 13 – Незвисько (Подністров'я)

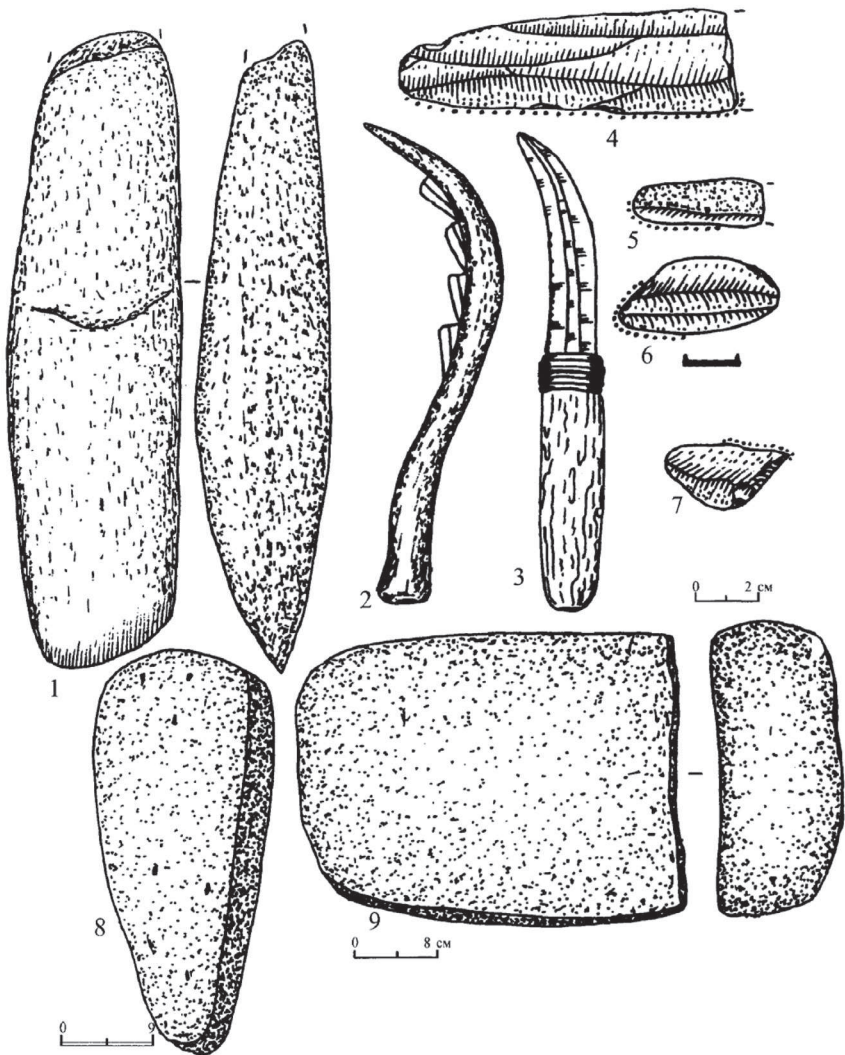

Рис. 56 Землеробські знаряддя: 1 – рогова мотика з Гнідави, 2 – серп типу Караново, 3 – крем'яний ніж з рукою, 4–7 – вкладені з Гіркої Полонки, Клевани, Балахович, 8–9 – зернотерки з Рівного, Голишева-II

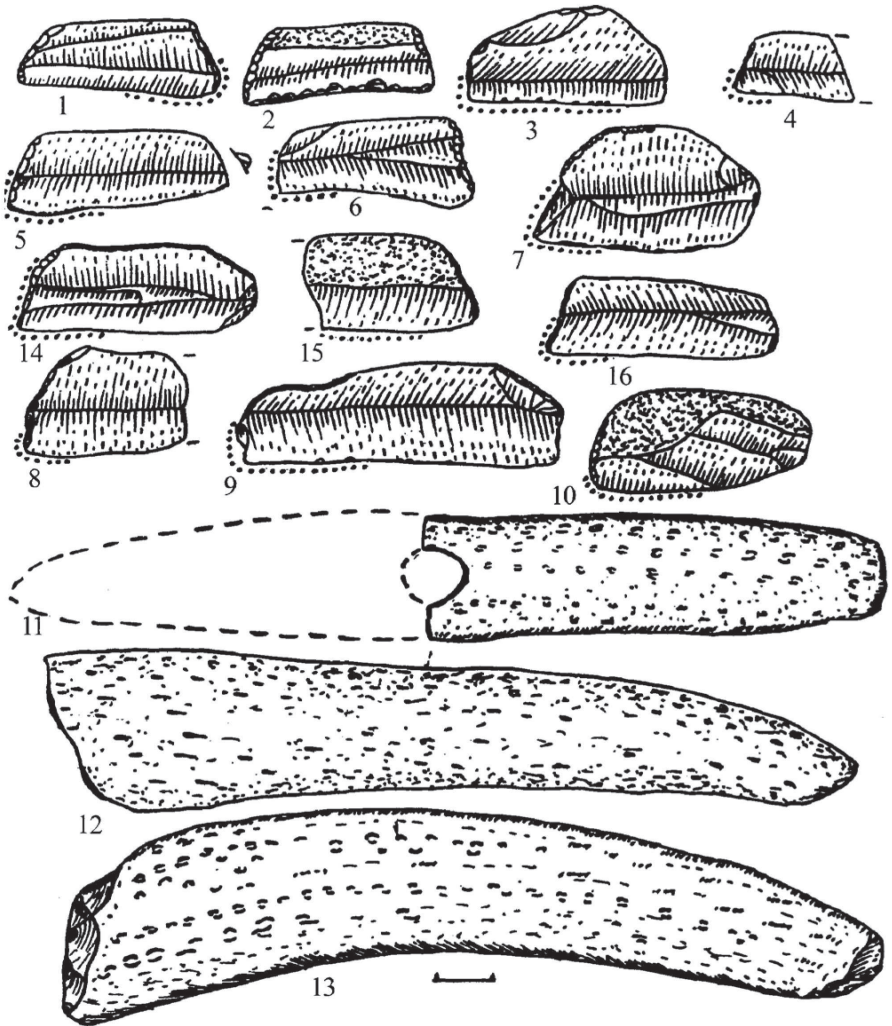

Рис. 57 Землеробські знаряддя з поселень КЛСК Волині: 1-10 – крем'яні вкладені до серпів, 11-13 – робочі частини мотик; 1, 3, 5, 10, 12 – Голишів-ІІ, 2, 4, 7 – Гірка Полонка, 11, 13 – Рівне

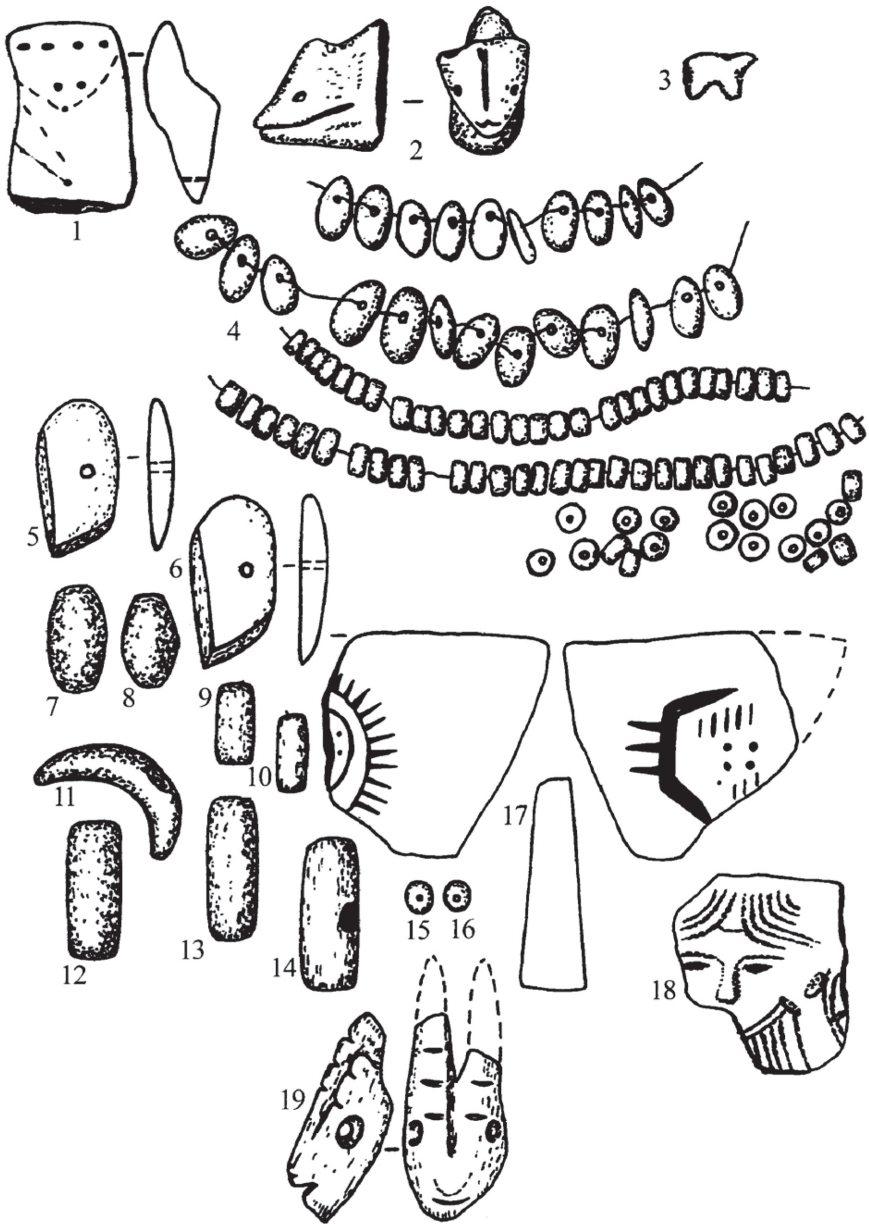

Рис. 58 Вироби КЛСК. 1 – Гнідава, 2 – Самбожец, 3 – Незвисько, 4 – Самбожец, 5 – Гірка Полонка, 6 – Голишів-ІІ, 7-16 – Нітра, 17 – Винники, 18 – Іза, 19 – Двори над Жітавою. 1, 2, 17, 18 – кераміка, 4-16, 19 – кістка, ріг, ікло

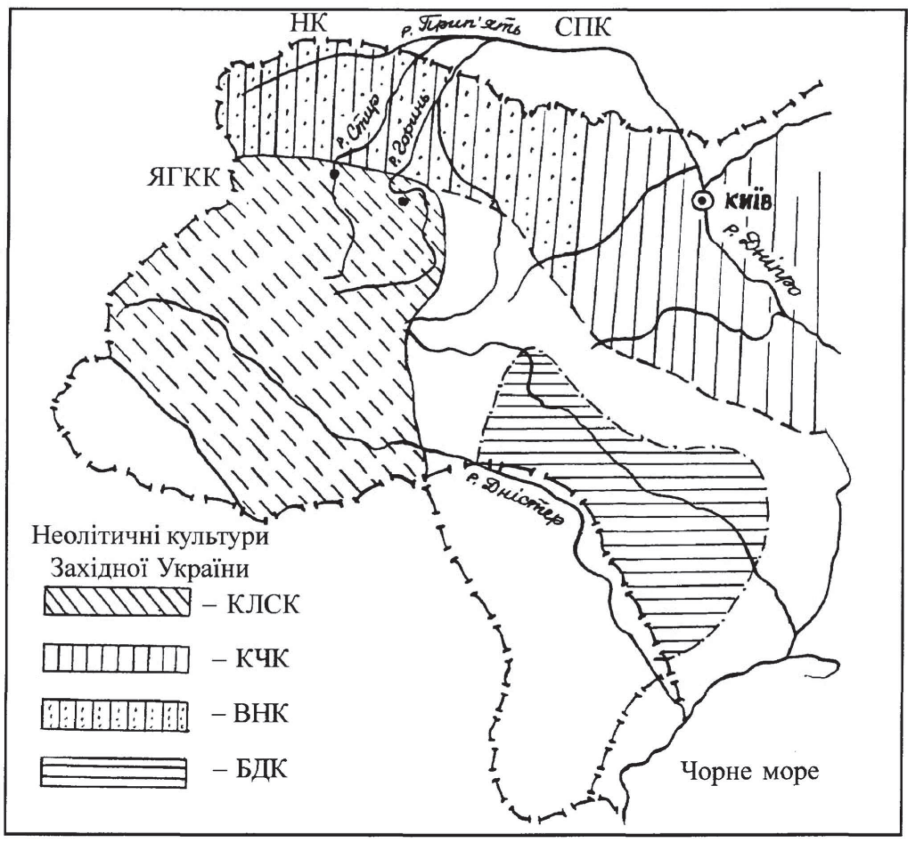

Рис. 59 КЛСК – культура лінійно-стрічкової кераміки, КЧК – киево-черкаська культура, ВНК – волинська неолітична культура, НК – німанська культура, СПК – східнополіська культура, ЯГКК – культура ямково-гребінцевої кераміки

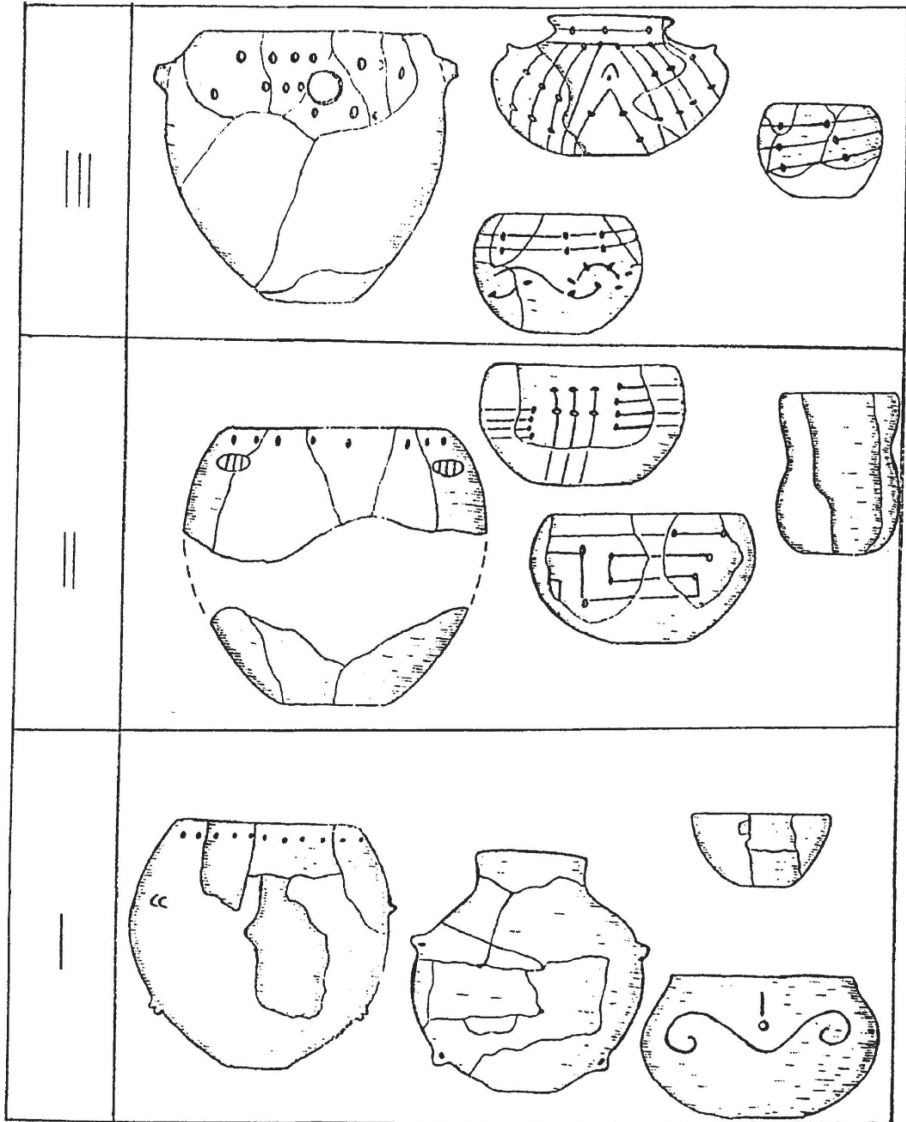

Рис. 60 Посуд культури лінійно-стрічкової кераміки трьох періодів: раннього (I) – Рівне, середнього (II) – Голишів-II, Гірка Полонка, пізнього (III) – Гнідава

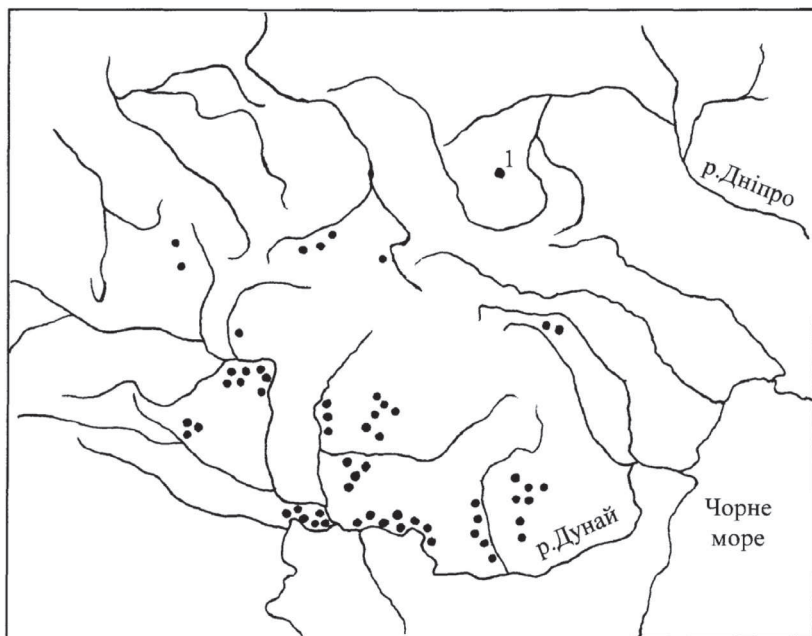

Рис. 61 Карта поширення пам'яток железовської групи. 1 – Гнідава-Луцьк (за Ю.Павуком)

Археолог-любитель Мирон Матвійко з юними помічниками.
70-і роки XX ст.

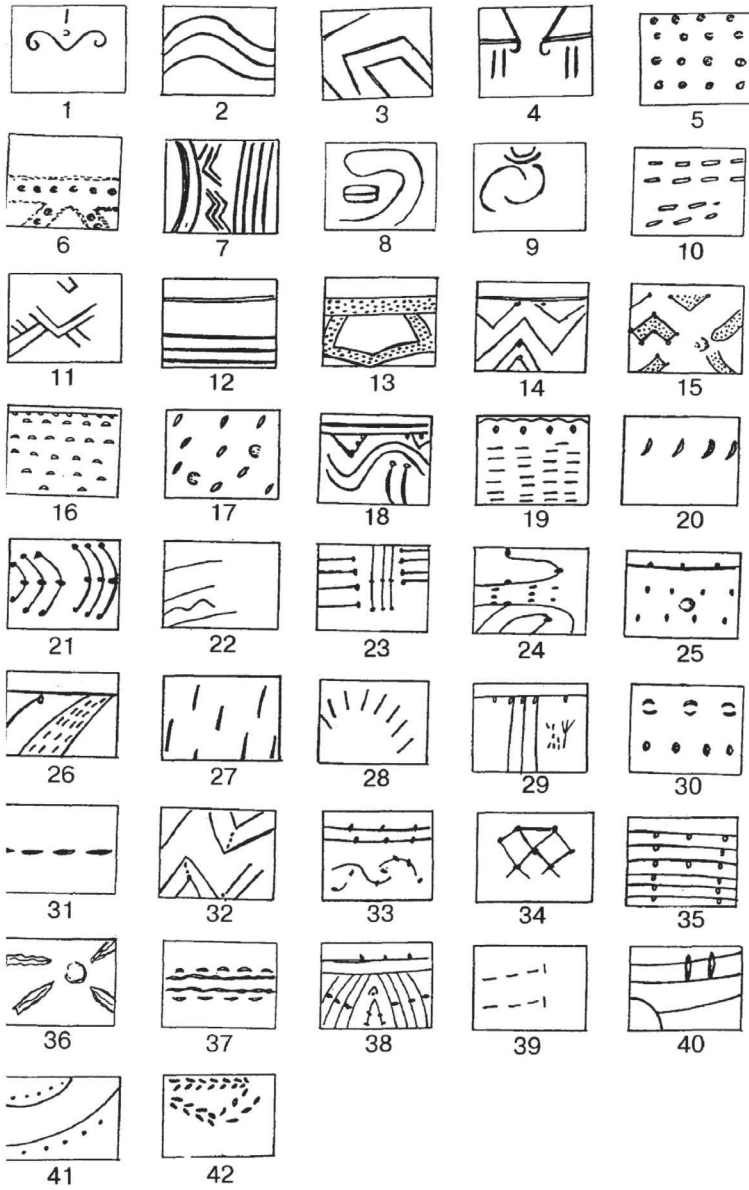
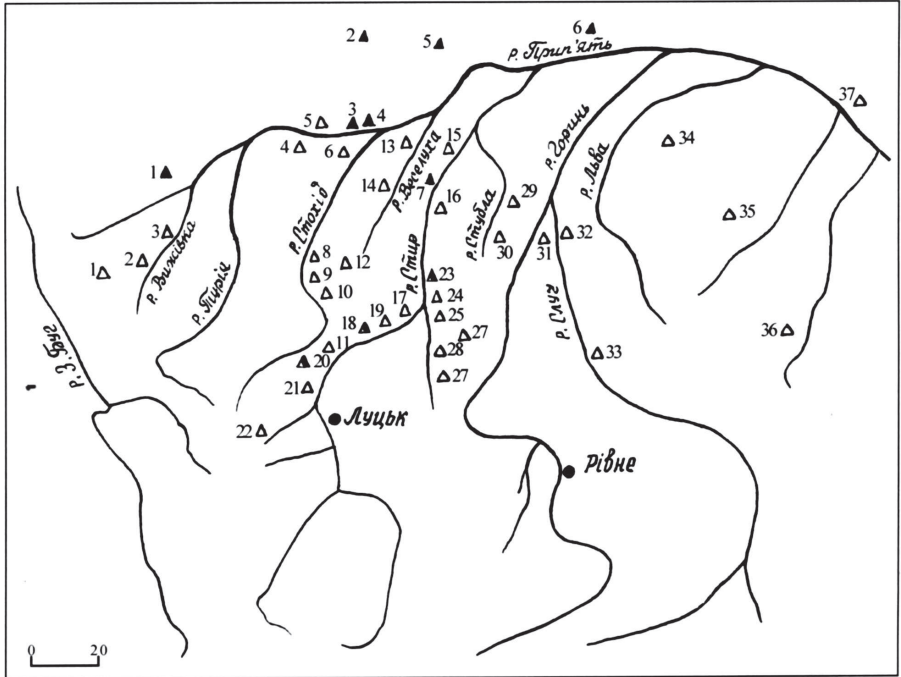
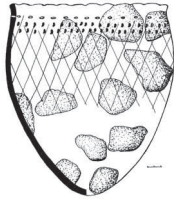

Рис. 62 Елементи декору КЛСК Волині та окремі зразки з території Польщі

Рис. 63 Карта пам'яток волинської неолітичної культури: 1 – Мельники, 2 – Стара Гута, 3 – Виживка, 4 – Небір, 5 – Шитинська Воля, 6 – Люб'язь, 7 – Боровно, 8 – Черськ-I, 9 – Черськ-II, 10 – Гулівка, 11 – Грузятин, 12 – Карасин, 13 – Нобель, 14 – Кухітська Воля, 15 – Коник, 16 – Мульчиці, 17 – Чорторийськ, 18 – Новосілки, 19 – Комарово, 20 – Розничі, 21 – Рожище, 22 – Валентинів, 23 – Оболонь, 24 – Маюничі, 25 – Шепель, 26 – Ничогівка, 27 – Гораймівка, 28 – Вовче, 29 – Красносілля, 30 – Володимирець, 31 – Горинка, 32 – Кричильськ, 33 – Вітковичі. Німанської культури: 1 – Тур, 2 – Гнівчиці, 3 – Люб'язь-I, 4 – Люб'язь-II, 5 – Мотоль, 6 – Камінь, 7 – Майдан, к – досліджувані пам'ятки

ВОЛИНСЬКА НЕОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА НА ПОЛІССІ

РОЗДІЛ III

3. 1. ОСНОВНІ ПАМ'ЯТКИ ВНК

Неолітичні пам'ятки волинської культури поширені на Правобережжі Прип'яті та Малому Поліссі в басейнах більших та менших річок – допливів Прип'яті, а також деяких, зазвичай неглибоких, озер. Пам'ятки ВНК склалися переважно на місцевій субстратній основі внаслідок культурних імпульсів з Подніпров'я – основного ареалу формування старожитностей дніпро-донецької культурної спільноти, які, в свою чергу, склалися під впливом БДК.

Зандрова територія Полісся відзначається низинністю, значною заболоченістю (в давнину площа боліт могла досягати 500 тис. га), лісистістю, різними типами ґрунтів, наявністю великої кількості річок (73), озер (250). Зими відзначалися не особливо низькими температурами, а літо – теплом. Більша частина території суші могла бути вкрита лісами (на даний час – наближено 40% площі).

На піднесених над водоймами піщаних пагорбах – дюнах і розміщені поселення та короткочасні сезонні стоянки атлантичного періоду епохи неоліту [Долуханов, 1979. – С. 133, 134; Пясецький, 1975. – С. 63]. Загальна кількість пунктів з неолітичними матеріалами перевищує 100, але більшість із них зруйнована видувами, кар'єрними вибираннями піску тощо або ж є залишками сезонних короткочасних жител (стоянок), тобто великих поселень зі значною кількістю одночасових матеріалів тут майже не виявлено (Рис. 63). Це може свідчити про малочисельність населення того часу, яке об'єднувалось у невеликі мисливсько-рибальські общини. Воно вело рухливий спосіб життя, що зумовлювалось особливостями продовольчої бази.

Крем'яний інвентар досліджуваних поселень (Новосілки, Оболонь, Коник, Вижівка, Великий Мідськ) (див. табл. 1) має двоякий характер: комплекси окремих поселень подібні до Яніславицької культури епохи мезоліту, інші – типу Вижівка. На цій підставі припускаємо складання

місцевого неоліту на основі мезолітичного населення яніславицької традиції та автохтонного (тип Вижівка).

Пам'ятка Вижівка складалася з кількох жител, від яких, внаслідок кар'єрного вибирання піску, залишилися незначні частини (Рис. 109, Рис. 115). Неолітичної кераміки тут не виявлено, тому поселення, ймовірно, належить до мезоліту або до епохи докерамічного неоліту.

Далі наведемо приклади різних типів поселень та їх комплексний опис.

3. 1. 1. Поселення Новосілки

Поселення Новосілки розташоване за 1,5 км на південь від с. Новосілки Маневицького району Волинської області між брукованою дорогою та лівим корінним берегом р. Стир. Берег тут має пологий нахил до заплави, висота його досягає 5–6 м. Поселення відкрите автором у 1976 р., розкопувалось у 1981–1994 роках. Площа його становить 100x40 м. Досліджено всього близько 1000 м². Більша половина пам'ятки зруйнована земляними роботами в Першу світову війну, кар'єрним вибиранням піску та під час будівництва дороги. В межах поселення і поряд трапляються окремі знахідки бронзового віку та періоду Київської Русі.

Досліджена площа міститься в межах п'яти розкопів (Рис. 64). Перший розкоп розташований на вищій (на 1–1,5 м) ділянці. Тут, на порівняно невеликій площі (12x4 м), зафіксовано чотири розміщених півколом (Рис. 65) невеликих вогнищевих ями. Їх розміри в см (Д – діаметр, В – глибина): № 1 – Д-55, В-50, № 2 – Д-40, В-30, № 3 – Д-20, В-15, № 4 – Д-15, В-10. Відстань між ямами становить 0,8 м між № 1 та № 2, 5 м між № 2 та № 3, 8 м між № 3 та № 4. В їх заповненні були вуглинки, навколо перших двох знайдено багато кераміки. Можливо, в них ставили горщики для приготування їжі. Поряд з ямами сконцентровані також крем'яні знаряддя та відходи крем'яного виробництва. Подібна яма з таким же комплексом знахідок була знайдена на південній околиці с. Балаховичі. Допускаємо, що тут ми маємо залишки від жител, всередині яких і були ці невеликі вогнища. Не виключено, що окремі з них жінки й діти могли підтримувати й за межами житлових споруд (наприклад у літній період).

Більші об'єкти, можливо, мали кілька вогнищевих ям. На поселенні Новосілки великих заглиблень вогнищевих ям не знайдено, тому говорити про певний тип споруд важко. На місці ям № 1 та № 2 стратиграфія така: 10 см – шар сірого надувного піску, 10 см – темно-бурий гумус,

20 см – світло-коричневе підгрунття (Рис. 65, Рис. 66, Рис. 67). Біля ямки № 3 надувний пісок відсутній, шар гумусу коливався від 5 до 15 см, підгрунття дорівнювало 35–40 см. У північній частині розкопу № 3 (найвище місце) гумус становив 20 см, а підгрунття – 0,5 см. Стратиграфічні умови залягання знахідок (у середній, верхній, рідше – нижній частині підгрунття), як і склад знахідок загалом, дають змогу визначити пам'ятку як одночасову.

На неолітичному поселенні Новосілки зібрано виразну колекцію кераміки – 192 фрагменти (Рис. 70, Рис. 71, Рис. 72). Технологічні особливості переважної її більшості такі: тонкостінність (3–8 мм), середня домішка рослинності в тісті, середня або незначна домішка піску (домішка жорсткості помітна лише на кількох уламках); в окремих фрагментах є домішка шамоту. Майже вся кераміка має рівно пригладжену з обох боків поверхню. Частина виробів прогладжувалася із зовнішнього і внутрішнього боків (можливо, це робилось орнаментом). Колір кераміки – коричневий, сіро-коричневий, рожевий, усередині часто темний.

Зібрані на поселенні фрагменти належали щонайменше 38 посудинам. Форми їх такі: біконічні – 3–4, із S-подібним профілем – 2–3, конусовидні – 3. Край вінчиків рівно зрізані або заокруглені чи потовщені. Дно кругле або гостре. У збірці є 45 уламків посуду з орнаментом (Рис. 68), (див. табл. 11).

Фрагмент верхньої частини профільованого горщика прикрашений рядом наколів під вінчиком (Рис. 68, 1). Інший уламок вінчика, крім наколів з обох боків під краєм зрізу, мав ще й сітчасту орнаментацию (Рис. 105, 7). Чи були тут інші елементи декору, сказати важко.

У збірці кераміки з Новосілок лише один зразок орнаменту з крупних вмітин у нижній частині великого горщика.

Таблиця 11

**Елементи орнаменту кераміки з неолітичних поселень
Новосілки та Оболюнь**

№ п/п	Орнамент	Новосілки	%	Оболюнь	%
1	Гребінець	8	4,2	56	16,5
2	Нахилені вмітини – «копитця»	6	зд	6	1,8
3	Проколи, наколи під зрізом вінця	12	6,3	20	5,9
4	Коса штриховка («сітка»)	5	2,6	15	4,4
5	Похилі насічки	3	1,6	30	8,8
6	Прямі лінії	5	2,6	5	1,5
7	Всього з орнаментом	39	20,4	132	38,9

Верхня частина деяких посудин звужувалася до середини, тобто вони мали конусоподібну форму (Рис. 105, 5). Більшість донець були, напевне, гострі (Рис. 68, 12).

Переважна більшість горщиків прикрашена під зрізом вінця глибокими наколами (Рис. 68, 1; Рис. 69; Рис. 70, 1–3) (характерна особливість волинської неолітичної кераміки). Але іноді наскрізні проколи робилися в середній частині посудини. Рідко у верхній частині виробів є додатковий орнамент, наприклад гребінцевий (Рис. 68, 1, Рис. 105, 2). Ці відтиски часто нанесені вертикально (Рис. 68, 2). Але в основному на кераміці панує горизонтальна поясність декору з рядів «копитець» чи насічок (Рис. 69, 5–14). Сігчастий та лінійний орнаменти наносилися тонкими і товщими орнаментами (Рис. 68, 7–11; Рис. 71, 7; Рис. 72, 2, 4, 5). На кількох фрагментах посуду є відбитки зернинок рослин.

Крем'яні вироби з Новосілок залягають в однакових з керамікою стратиграфічних умовах і становлять, безсумнівно, одночасний неолітичний комплекс. При зіставленні крем'яних виробів поселення Новосілки зі знаряддями аналогічних поселень можна виявити локальні особливості, пов'язані з традиціями чи специфікою місцевих умов, що впливали на господарську діяльність.

Комплекс крем'яних виробів поселення Новосілки має чітко виражений яніславицький характер.

Майже всі нуклеуси з поселення Новосілки одноплощинні з рівною або ледь скошеною площадкою. Пластини, одержані з них, мають правильну форму (Рис. 79, 3-5).

Частка знарядь у комплексі кременів з Новосілок порівняно висока – вона становить 20%. Пластин з ретушшю серед них – 7,7%. Пластин без обробки у збірці кременів теж багато – 12%. Пластини з ретушшю (131) кількісно переважають відщепи з повторною обробкою – ПО (див. табл. 10). Подібна картина простежується і в колекції знарядь з поселення Коник, про яке детальніше йтиметься далі, де кремій так само має яніславицький вигляд: пластин з ретушшю – 44%, а відщепів – 42%. На пластинах чи їх уламках формувалася переважна більшість інших знарядь (див. табл. 11).

Наконечниками до стріл були уламки пластин – трапеції (Рис. 73, 10–14). У збірці мікролітів є частина яніславицького трикутника – рідкісна знахідка на неолітичних поселеннях (Рис. 75, 5). Цілих наконечників яніславицького типу мало (Рис. 75, 1), є лише уламки та незакінчені чи невідлі екземпляри (Рис. 73, 5–8). Ці вироби виготовлялися в мікрорізьцевій

техніці і мали підретушовану основу. Знайдено сім трапецій різної форми (високі, малих розмірів, асиметричні), що може свідчити про їх різне призначення або неодноразовість виготовлення (Рис. 73, 10–14). Є також досить значна збірка мікрорізцевих сколів – більших і менших – та один невдалий злам (Рис. 73, 16–26). Збірка включає два скобелі. Один з них нечітко виражений, можливо, незакінчений, на малій пластині з бічною та крайовою обробкою (Рис. 73, 27).

Серед пластин вирізняються знаряддя, які можна, хоч і з застереженнями, віднести до типу вкладенів. Вони мають наближену до сегментованої форму, ретушовку суцільну чи з боку спинки (Рис. 73, 28–32). Зв'язку з тим, що на поселенні Новосілки знайдена неолітична кераміка з відбитками культурних рослин (горох та пшениця м'яка), слушно припустити, що ці вироби могли мати стосунок до землеробства, наприклад, слугувати вставними частинами до серпів. Не виключено, що для зрізування рослин використовувалися пластини більших розмірів з навмисною ретушшю чи ретушшю утилізації. Великі пластини без оправ могли використовуватися для зрізування трави (Рис. 74; Рис. 75, 13–33).

Своєрідними є дві широкі пластини з притуплюючим ретушуванням одного боку. Їх протилежний гострий край свідчить, що вони були призначені для різання (Рис. 73, 33, 34).

У Новосілках, як і на деяких інших неолітичних поселеннях Полісся, де виявлено крем'яний інвентар яніславицького типу, помічені відщепи невеликих розмірів із притуплюючим ретушуванням країв. Деякі з них більші (Рис. 76, 7–12). Призначення їх встановити важко. Аналогії знаходимо, наприклад, в яніславицьких комплексах Польщі.

Колекція різців включає знаряддя виготовлені на пластинках (серединні різці) та на відщепках – серединно-бокові, бокові та серединні (Рис. 76, 14–21).

Найчисленнішими знаряддями у поселенні Новосілки є скребло-подібні вироби та скребки, типові для Яніславицької культури Польщі [Kozłowski, Kozłowski, 1977. – S. 233–234]. Ці вироби разом зі знаряддями типу рабо становлять чималу серію і в цьому комплексі. Скребки, переважно середніх розмірів, виготовлялися на пластинчастих відщепках та відщепках, і віднести їх можна до кінцевих, яких більшість, або підокруглих (Рис. 77, 1–27). Є скребки великих розмірів різноманітної конфігурації (Рис. 78, 20, 22). На великій пластині був сформований лише один скребок. Можливо, він належить до пізнішого часу.

Важливою особливістю збірки знарядь є невелика кількість та недосконала технологія виготовлення сокир-макролітів. Вони або серед-

ніх, або невеликих розмірів. Сформовано ці знаряддя крутою бічною оббивкою та поперечним сколом для одержання пологої робочої частини (Рис. 79, 1, 2).

У комплексі цікавою є також колекція проверток. Три з них – на пластинах, одна – на відщепі. Верхня бічна їх частина підретушована (Рис. 77, 28–31).

Отже, комплекс знарядь поселення Новосілки, маючи загалом яніславицький вигляд, вирізняється великою кількістю специфічних пластин, виробами, що нагадують вкладені, яніславицькими наконечниками та мікрорізьцевими сколами, що супроводжували їх виробництво, численними і різноманітними скребками та скреблоподібними знаряддями, проколками. Вони вказують на заняття їх власників мисливством, рибальством, збиральництвом (великі пластини), обробкою шкір та виготовленням із них одягу. При цьому дивує недосконала технологія виготовлення та мала кількість рубальних інструментів для заняття землеробством, про яке судимо з відбитків зернівок культурних рослин та наявності ріжучих знарядь (вкладенів, пластин), адже потрібні були сокири для вирубування та обробки дерев.

Крем'яний інвентар поселення Новосілки має найближчі аналогії у знаряддях пам'ятки Коник, що розташована в пониззі Стару (див. табл. 10, табл. 11). Значна кількість знарядь на пластинах, форми скребків, різців на обох поселеннях мають яніславицький вигляд. Проте в кераміці з Коника домінуючим орнаментом є вертикальні або горизонтальні ряди косо поставлених насічок, а на виробих з Новосілок переважає гребінцевий орнамент. Є певні відмінності і в технології виробництва посуду: у кераміці з Коника менша, ніж у кераміці Новосілок, домішка трави, проте більше крупного піску, а в окремих виробих – навіть жорстви. Ці особливості дають можливість припускати, що поселення хутір Коник пізніше, ніж Новосілки.

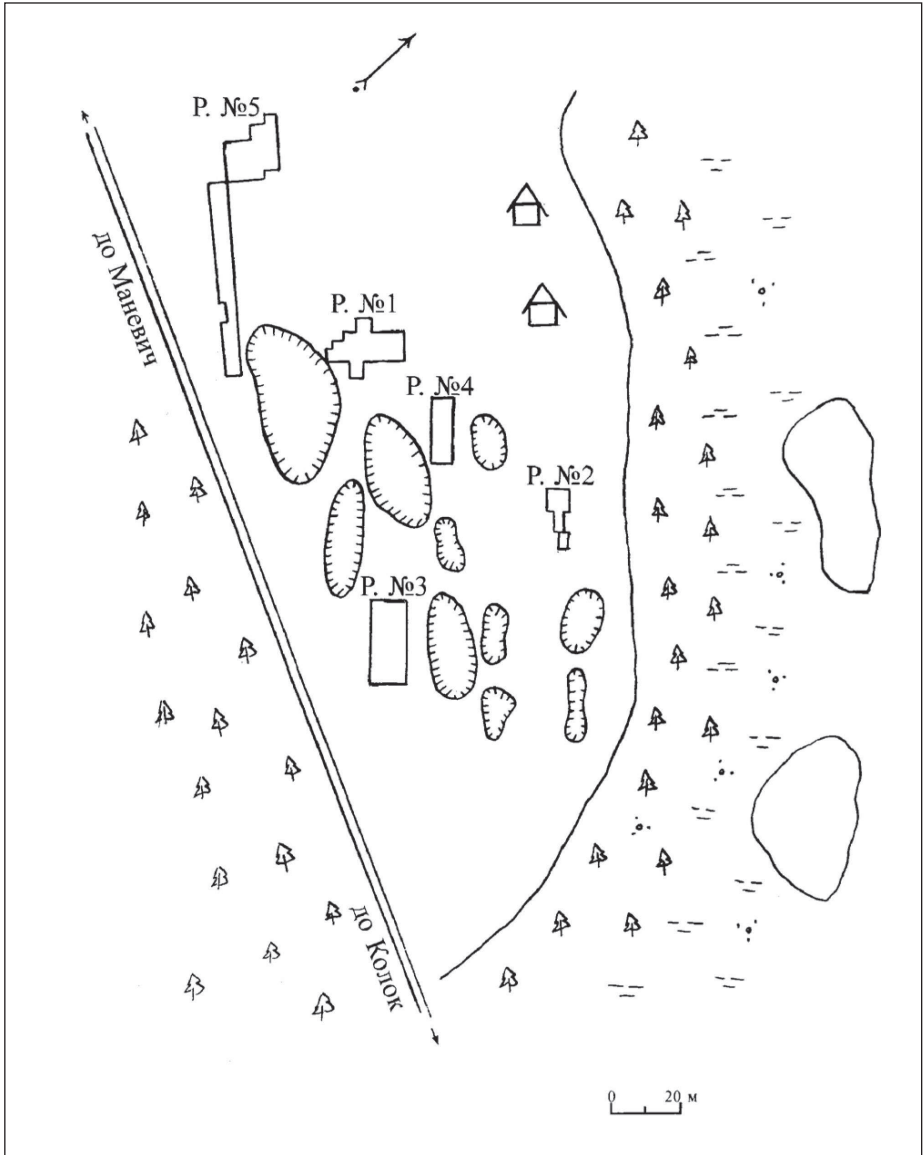

Рис. 64 Новосілки (урочище Стрічено). Ситуаційний план поселення ВНК

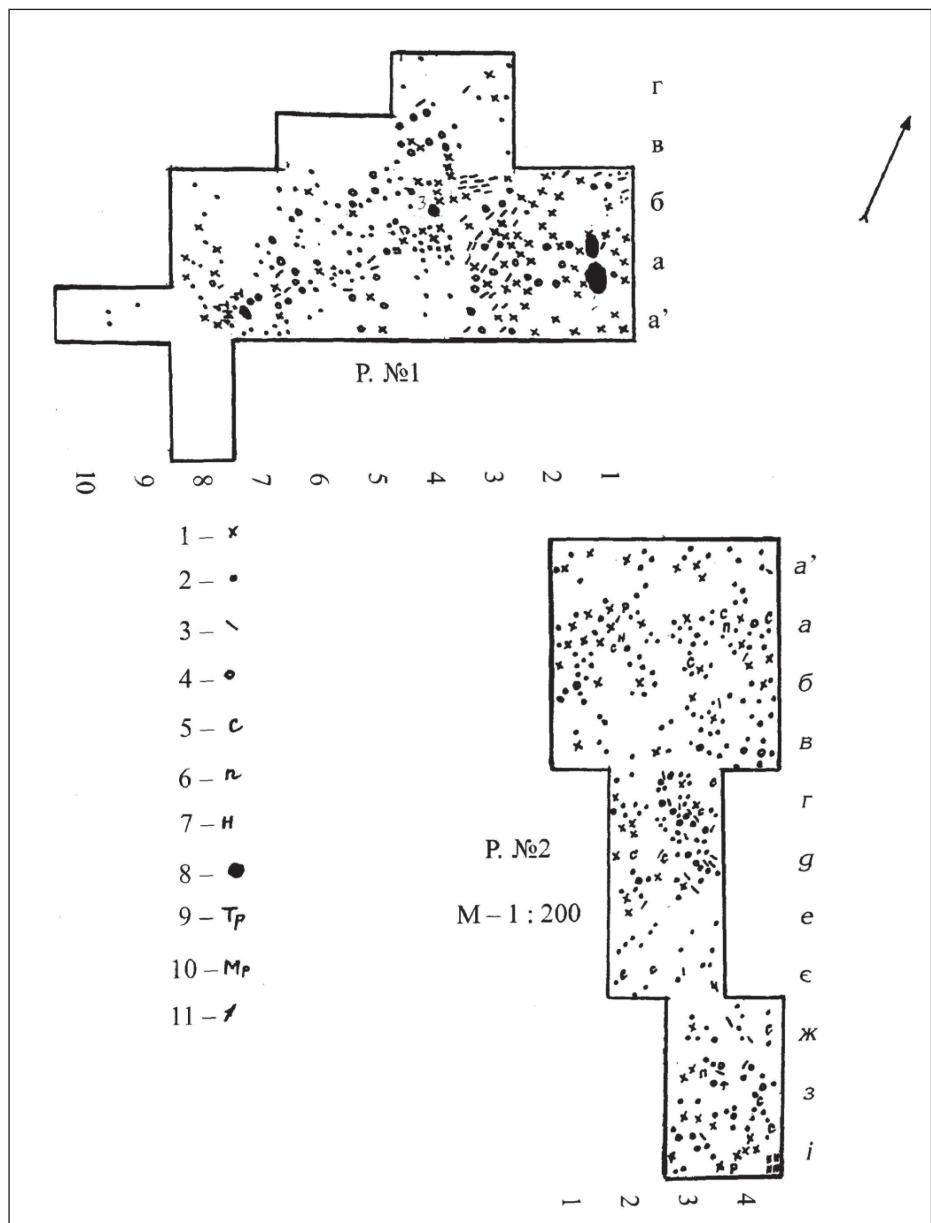
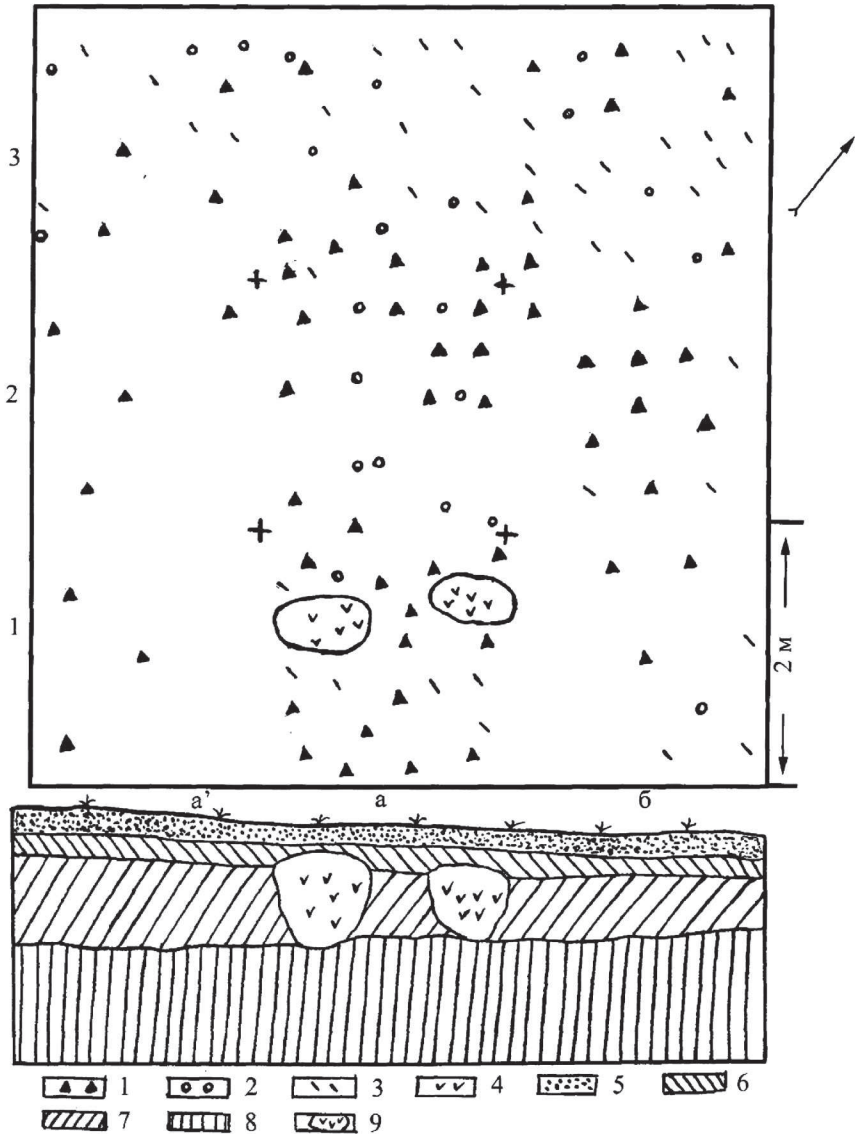
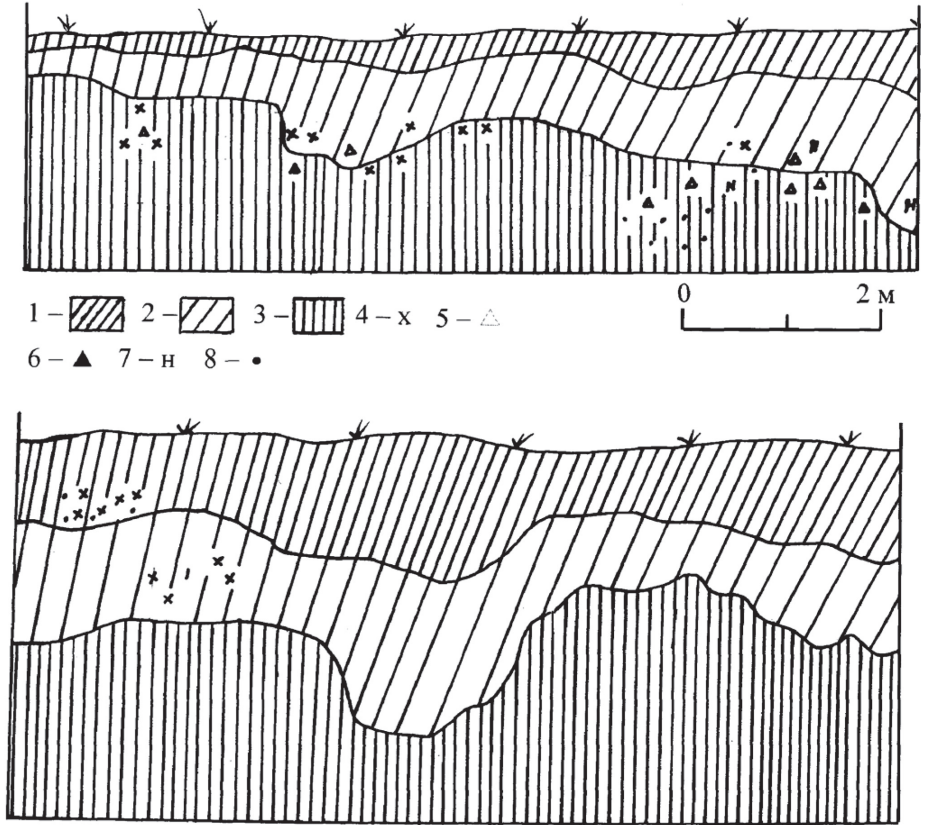

Рис. 65 Новосілки. План розкопів: 1 – кераміка, 2 – відщепи, 3 – пластини, 4 – відщепи з ретушшю, 5 – скребки, 6 – проколки, 7 – нуклеуси, 8 – вогнища, 9 – трапедії, 10 – мікрорізці, 11 – наконечники

Рис. 66 Новосілки. Рятівний розкоп на місці житлового об'єкта: 1 – кераміка, 2 – крем'яні знаряддя, 3 – кремені, 4 – вуглинки, 5 – надувний пісок, 6 – гумус, 7 – підгрунття, 8 – материковий пісок, 9 – вогнищеві ями

Рис. 67 Новосілки. Зачистка по лінії захід-схід в південній частині:
 1 – гумус, 2 – підгрунття, 3 – материк, 4 – кераміка, 5 – пластина з ретушшю,
 6 – відщеп з ретушшю, 7 – нуклеус, 8 – відщеп

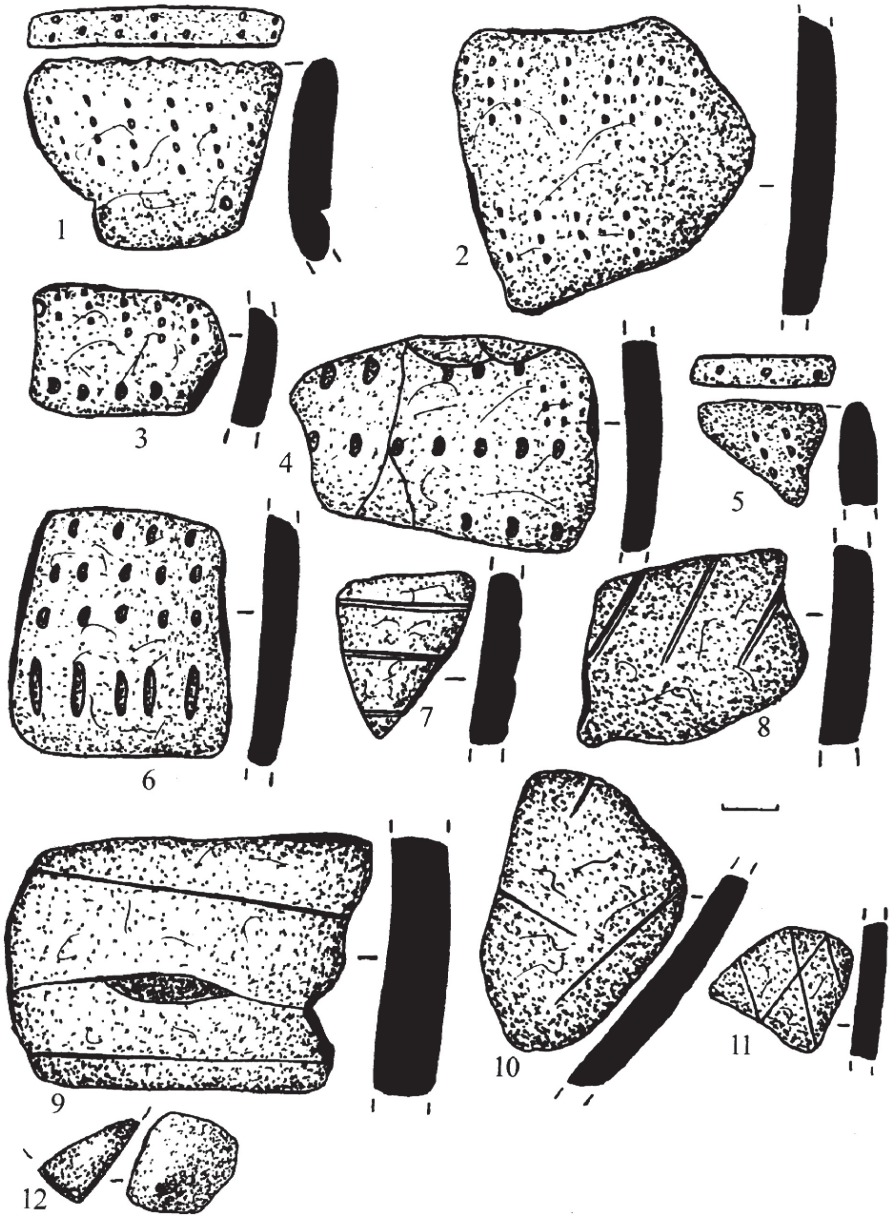

Рис. 68 Новосілки. Фрагменти посуду ВНК

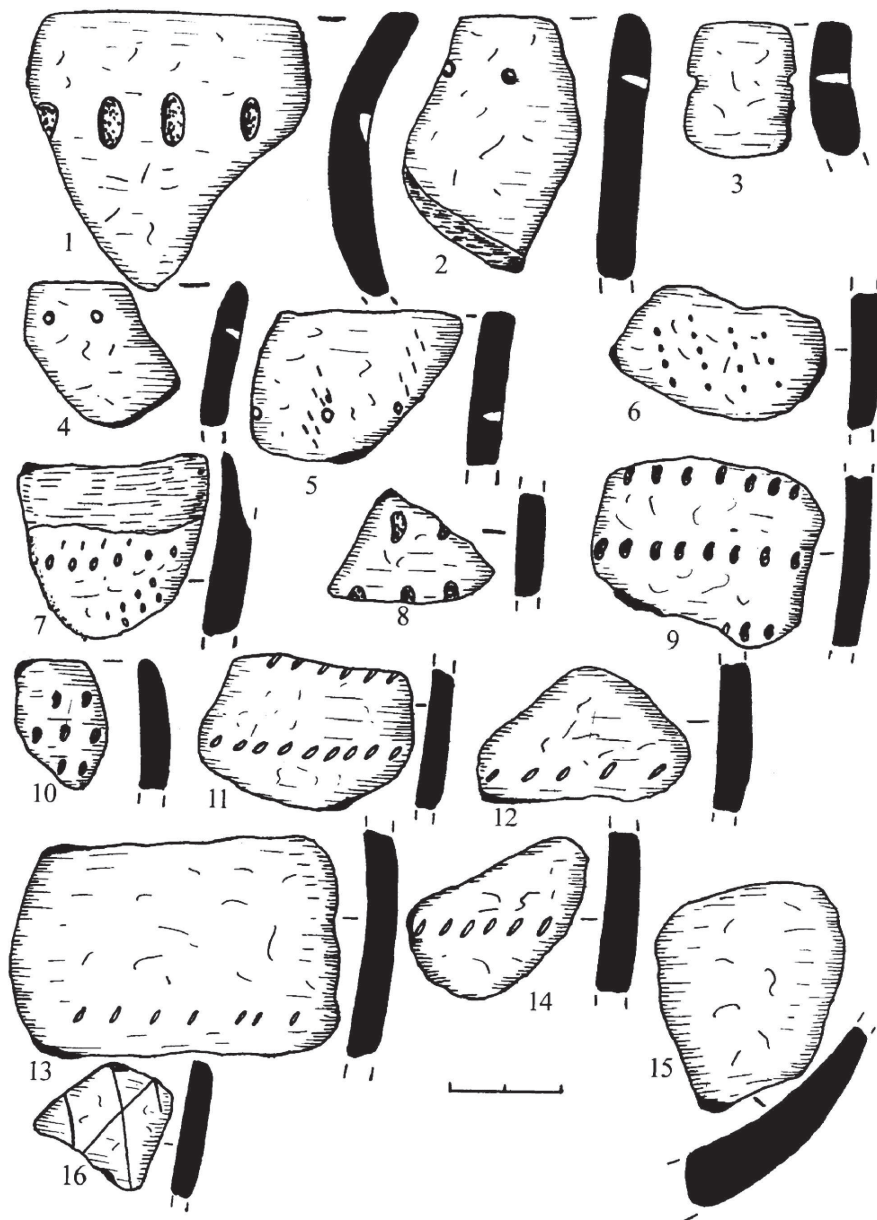

Рис. 69 Новосілки. Фрагменти посуду ВНК

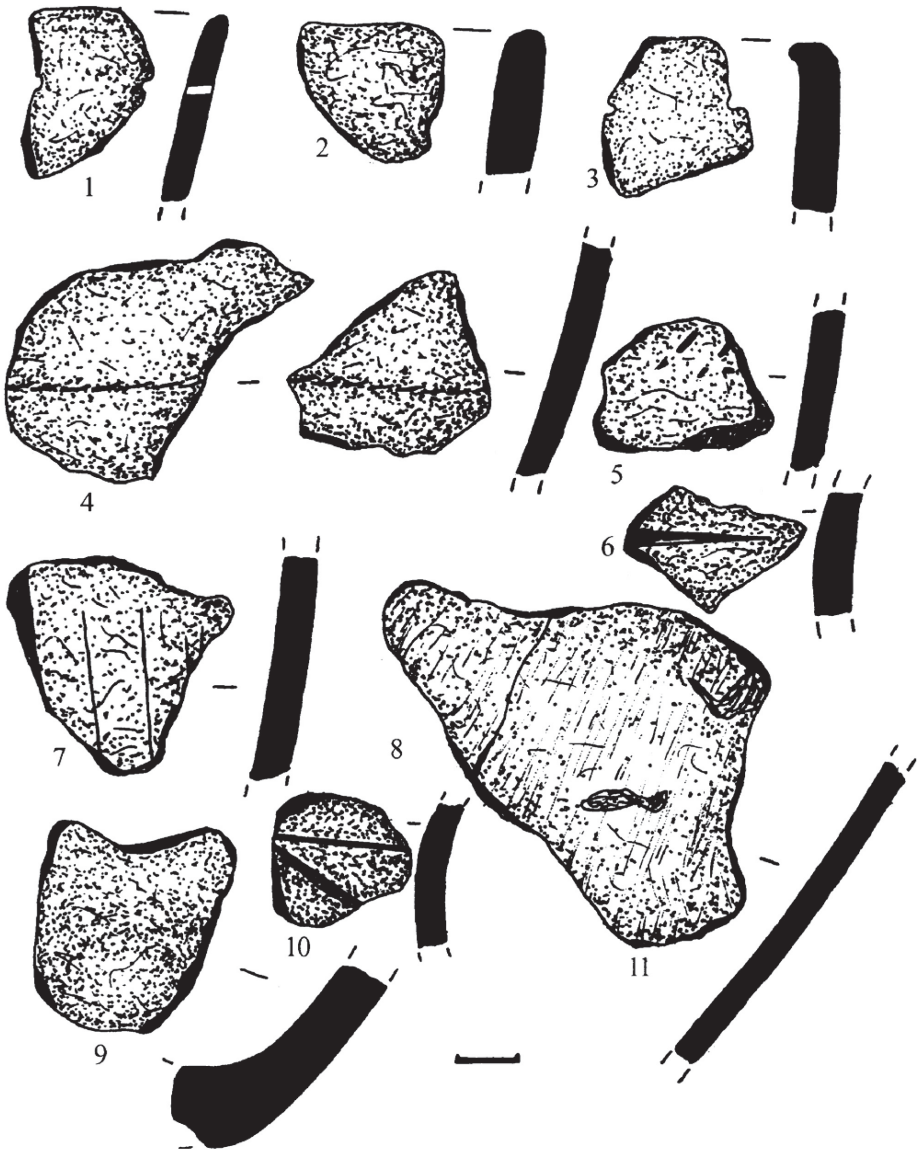

Рис. 70 Новосілки. Фрагменти посуду ВНК

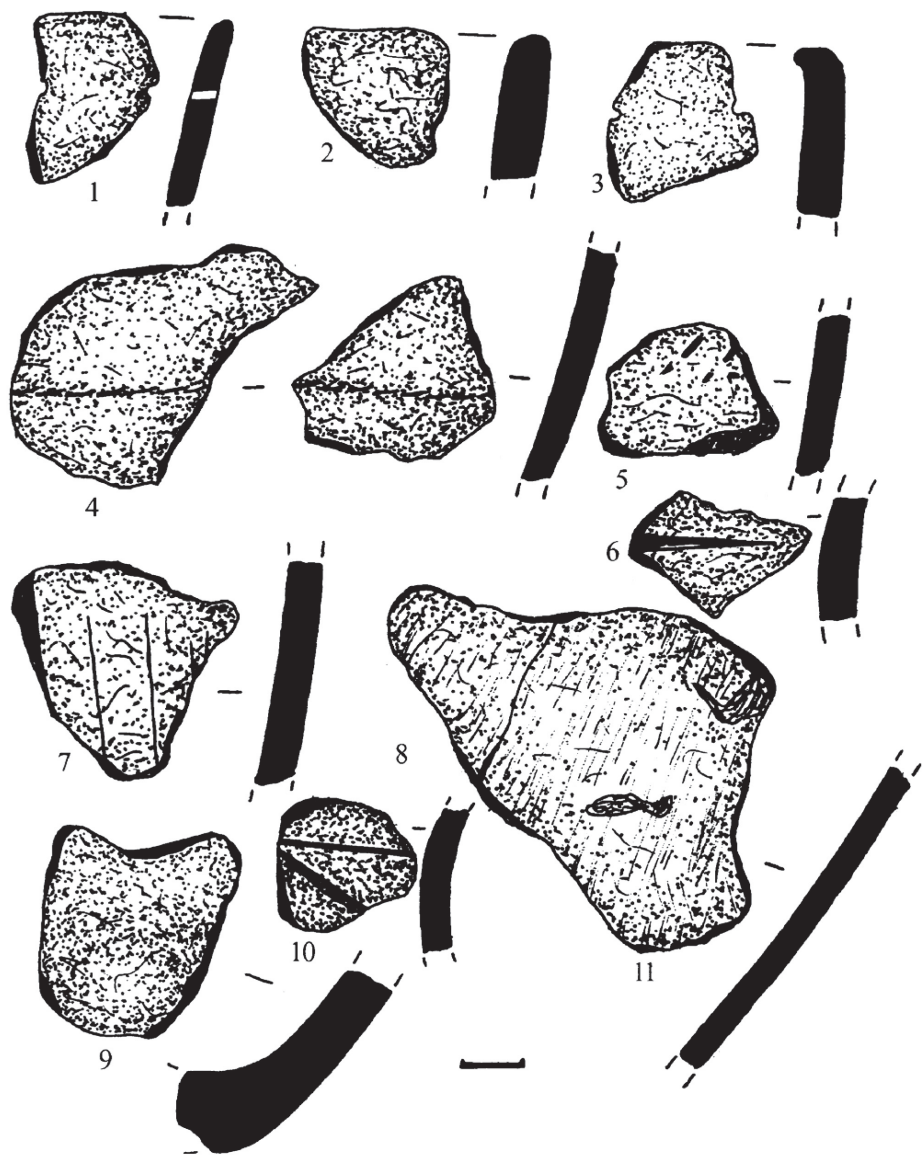
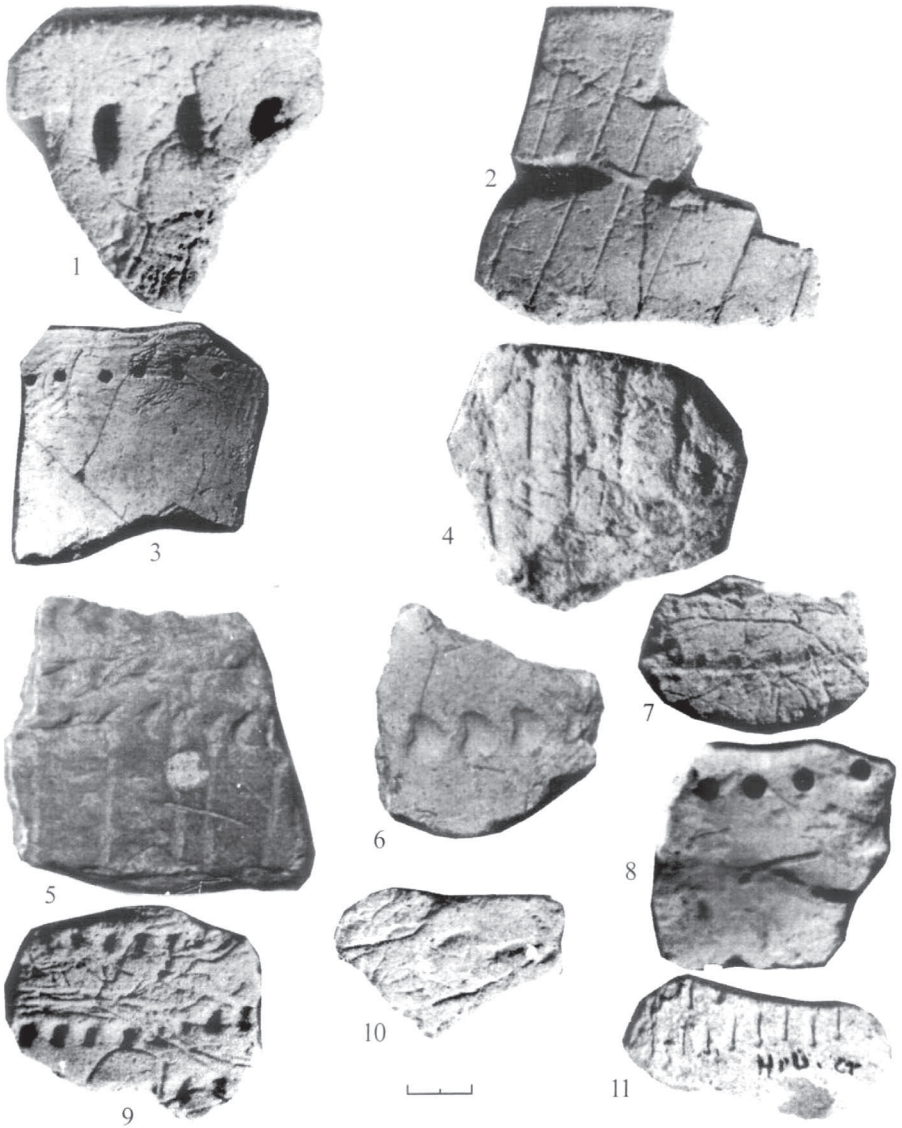

Рис. 71 Новосілки. Фрагменти неолітичної кераміки

Рис. 72 Новосілки. Фрагменти неолітичної кераміки

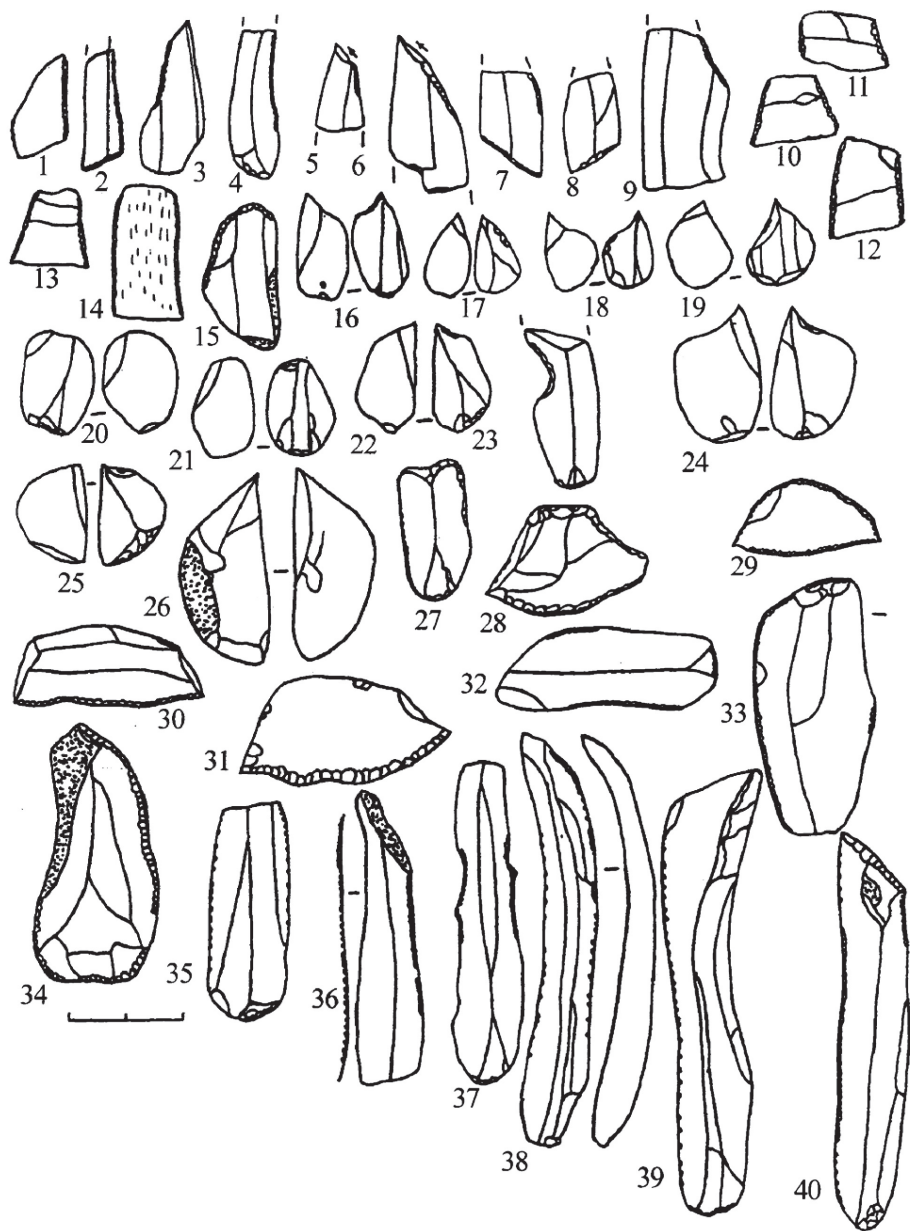

Рис. 73 Новосілки. Крем'яні вироби

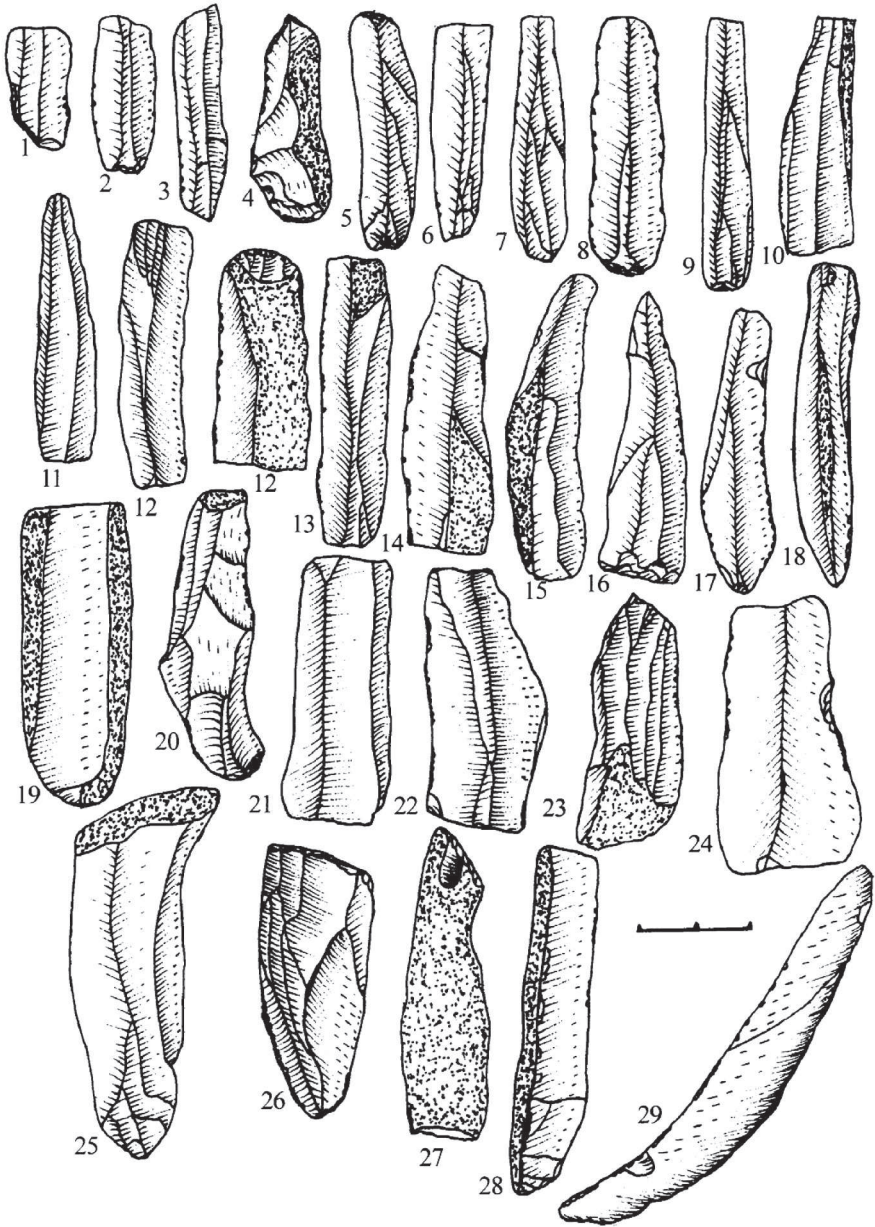

Рис. 74 Новосілки. Крем'яні пластини

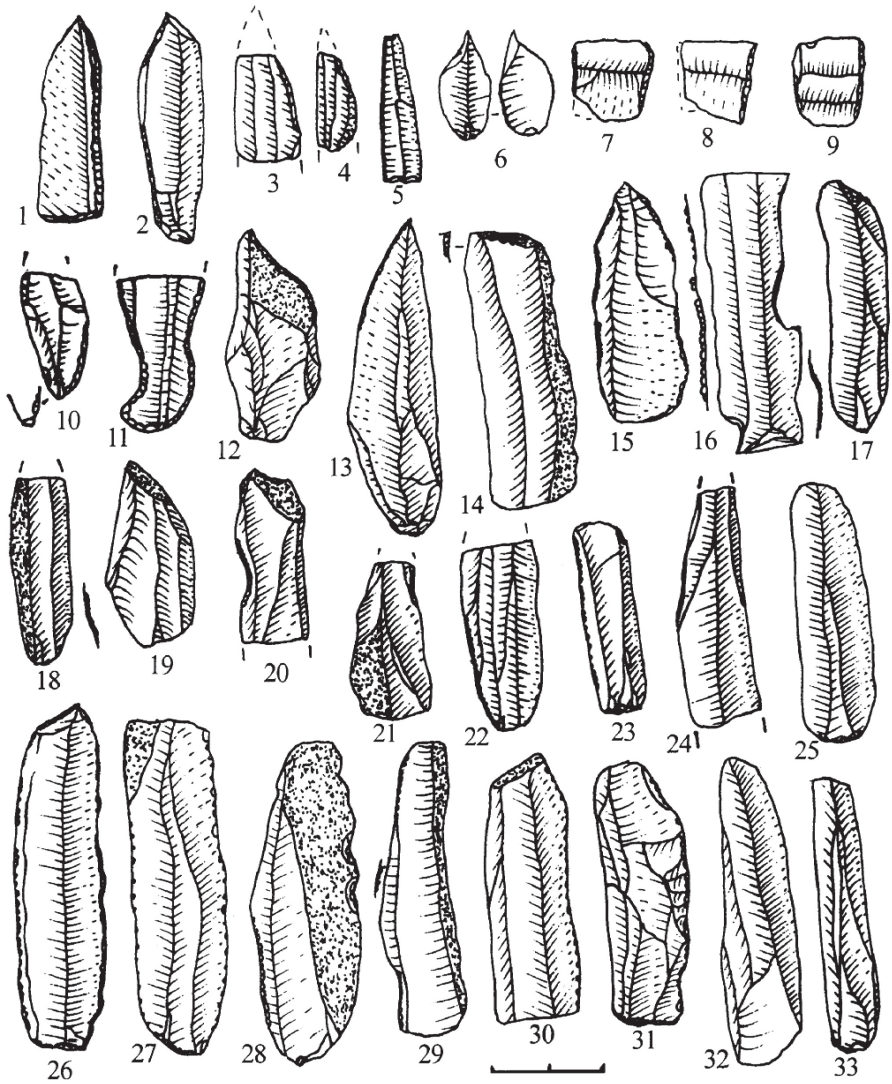

Рис. 75 Новосілки. Мікроліти та пластини з поселення ВНК

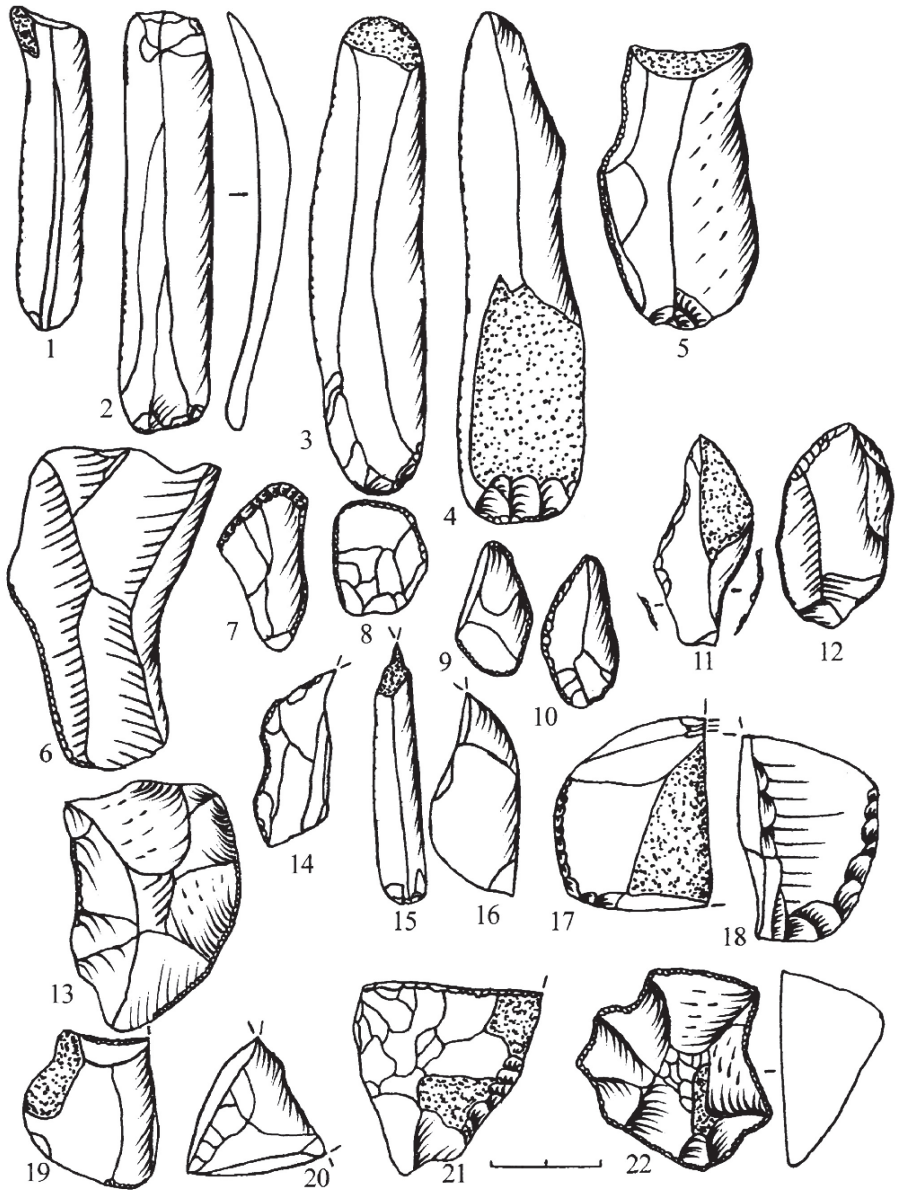

Рис. 76 Новосілки. Крем'яні вироби

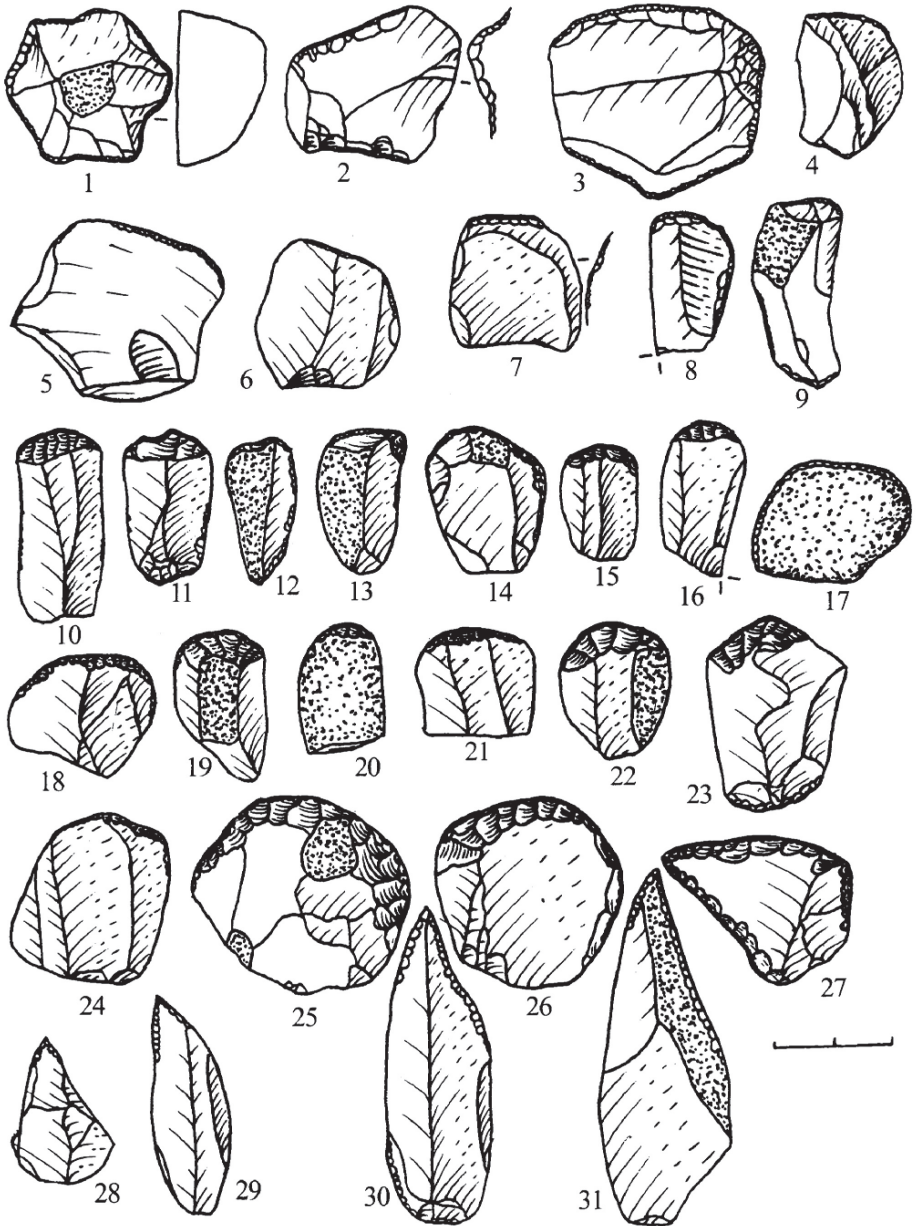

Рис. 77 Новосілки. Крем'яні знаряддя з поселення ВНК

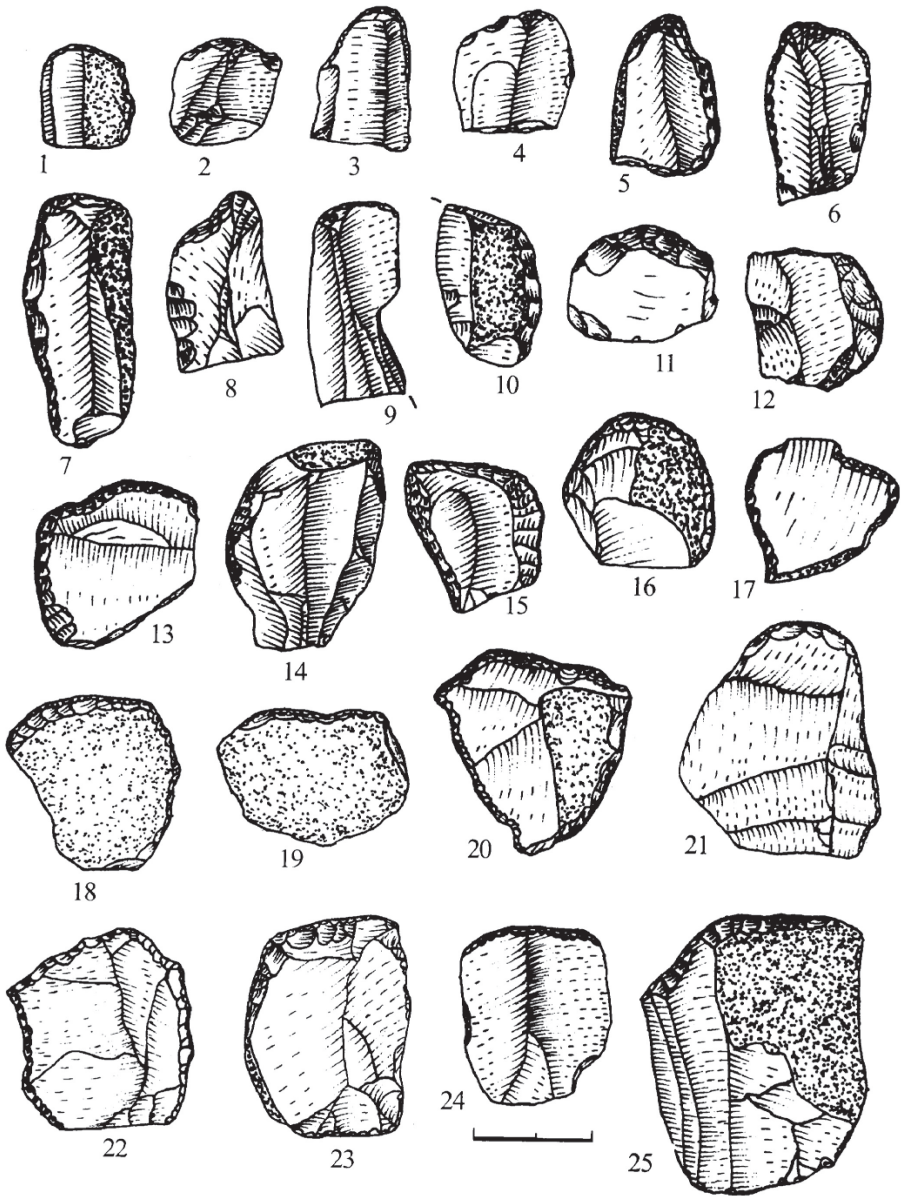

Рис. 78 Новосілки. Скрепки з поселення ВНК

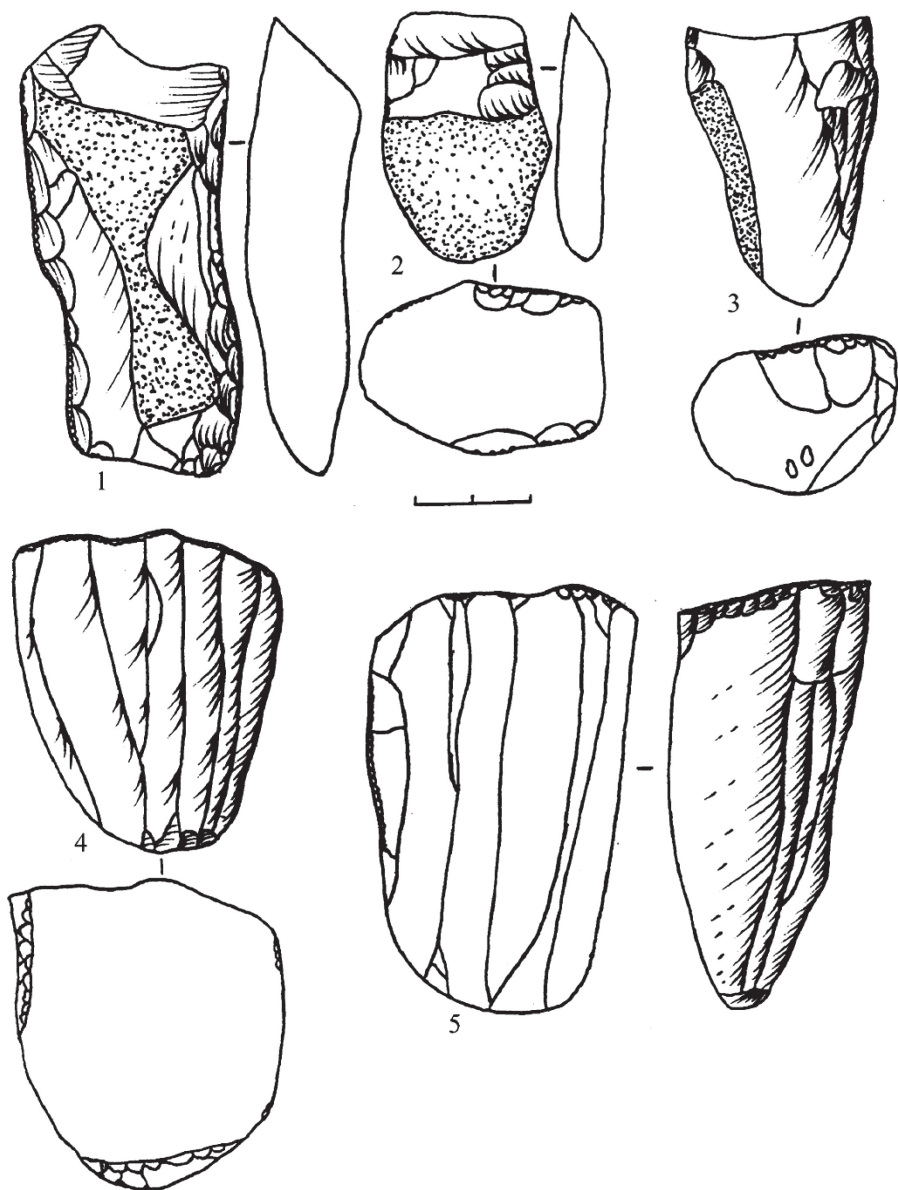

Рис. 79 Новосілки. Крем'яні вироби

3. 1. 2. Поселення Оболонь

Неолітична пам'ятка Оболонь розташована на відстані 3 км на захід від околиці с. Мала Осниця Маневицького району Волинської області в урочищі Оболонь, на правому корінному березі р. Стир (права притока Прип'яті). Берег річки в цьому місці робить крутий вигин і підвищується над заплавою на 1,5–2 м. Поряд – водойми стариць (Рис. 80). Поселення відкрите автором у 1984 р., а в 1985–1987, 1993 рр. на ньому проводилися розкопки. Воно має площу 150х40м. Культурний шар на одну третину знищений силосними ямами, міжвоєнними забудовами. Крім неолітичних матеріалів, тут знайдено небагато кераміки мідного, бронзового та залізного віків: волино-люблінської, тшинецько-комарівської культур тощо. Охоплена розкопками площа становить 346 м². Стратиграфія виявилася такою: 0,3 м – шар гумусу, 0,2–0,4 м – буре підґрунтя (Рис. 81). Материк та верхні шари складені не лише з піску, а й із суглинкових відкладів. Дослідження проведено на п'яти розкопах (Рис. 80). Більший із них простягається з півночі на південь (паралельно до русла ріки). У центральній та південній його частинах, де кераміки та крем'яних знарядь було найбільше, можна припустити існування неолітичних жител. На це вказує і наявність дрібних вуглинок. Контури об'єктів майже не простежувалися. Лише інколи на місці найбільшої концентрації знахідок виявлено незначні заглиблення (Рис. 81, Рис. 82, Рис. 83).

Численною і показовою в комплексі знахідок є кераміка ВНК – усього тут знайдено 339 фрагментів, 132 з них – орнаментовані (38,9%). Серед них є вінця з елементами декору (Рис. 84, 1–12). Гребінцевими відбитками орнаментовано 56 уламків (16,5%), косою сіткою – 15 (4,4%), рядами дрібних насічок – по 30 (8,8%), наколами і проколами під вінцем – 20 (5,9%), рядами «копитець» – 6 (1,8%), прямими лініями – 5 (1,5%) (див. табл. 11).

Технологічні особливості кераміки поселення Оболонь такі: вона коричневого кольору, товщина – 4–9 мм, у тісті середня домішка трави й піску, лише окремі фрагменти мають небагато жорстви, поверхня більшості з них добре прогладжена, на внутрішньому боці деяких уламків помітні сліди смугастого згладжування.

Судячи з вінця, форма посудин була конічна, біконічна, профільована. Дно переважно гостре та округле, краї вінця рівно зрізані, заокруглені або потоншені. Більшість із них прикрашені під зрізом проколами або вм'ятинами, які інколи наносилися з обох боків (Рис. 84, 1–12). Наколи,

які робились із середини, часто не проривали стінку наскрізь, від цього утворювалася низка або низки горбиків-«перлинок». Деякі з них обламувалися. Характерно, що тільки окремі вінця були, крім ямок, оздоблені гребінцем (Рис. 84, 3–4). Фрагмент одного з них мав вм'ятини у формі півмісяця (Рис. 84, 12).

Орнамент із так званих «копитець», який наносили округлою в пететині нахиленою паличкою, на поселенні Оболонь трапляється рідко (Рис. 85, 4).

Окремі профільовані вироби в місці перегину вінця мали низку ямок. Загалом, цей дрібноямковий, а іноді й «крапковий» орнамент (Рис. 90, 14; Рис. 92, 1) є досить своєрідним у керамічних комплексах ВНК. Д. Телегін припускає його північне походження.

Рідкісним різновидом декору є ряди майже вертикальних рисок та відтисків підквадратним орнаментом (Рис. 86, 10). Поодиноким є й орнамент із вм'ятин, нанесений у найбільш розширеній частині тулуба (Рис. 86, 2). Цей різновид оздоблення трапляється, наприклад, у культурі лінійно-стрічкової кераміки. Часто використовувалися сітчастий (Рис. 85, 6, 7) та гребінцевий орнаменти (Рис. 85, 7, 8; Рис. 87, 12, 15; Рис. 89, 3; Рис. 90, 9; Рис. 91, 3; Рис. 93, 3–6). Характерною ознакою всіх названих способів декорування є дотримання горизонтальної паралельності, що створювала чітку ритміку, у т. ч. з насічок (Рис. 88, 11, 12; Рис. 90, 8; Рис. 92, 7).

Загалом можна відзначити естетичну вартісність описаних фрагментів посуду поселення Оболонь, багатство та різноманітність їх декору.

Під час розкопок пам'ятки зібрано виразний комплекс крем'яних виробів, сировина для яких походить, напевно, з протилежного берега Стиру, де на поверхні полів часто трапляються невеликі конкреції кременю. Вони переважно темно-сірого кольору. Багато знарядь мають залишки кірки такого ж забарвлення.

Серед мікролітів комплексу знарядь поселення Оболонь є серія цілих та ушкоджених трапецій більших розмірів (Рис. 94, 1–7). Незважаючи на погану якість кременю, пластин у збірці багато: 131 – без ретуші та 137 – із повторною обробкою. Більшість із них – середніх та великих розмірів і часто мають нерегулярну крайову обробку (Рис. 95). Відщепів із ретушшю всього 128. Скребки, їх усього 32, формувалися переважно на відщепях або пластинчастих відщепях (Рис. 96, 9, 11–23). Серед двадцяти різців лише кілька на пластинах. Решта – серединно-бокові – на відщепях (Рис. 96, 3–8; Рис. 97, 1–3). Окремі різці сформовано на сокироподібних заготовках. Є у збірці і макролітичні знаряддя, ріжучі великі прилади з

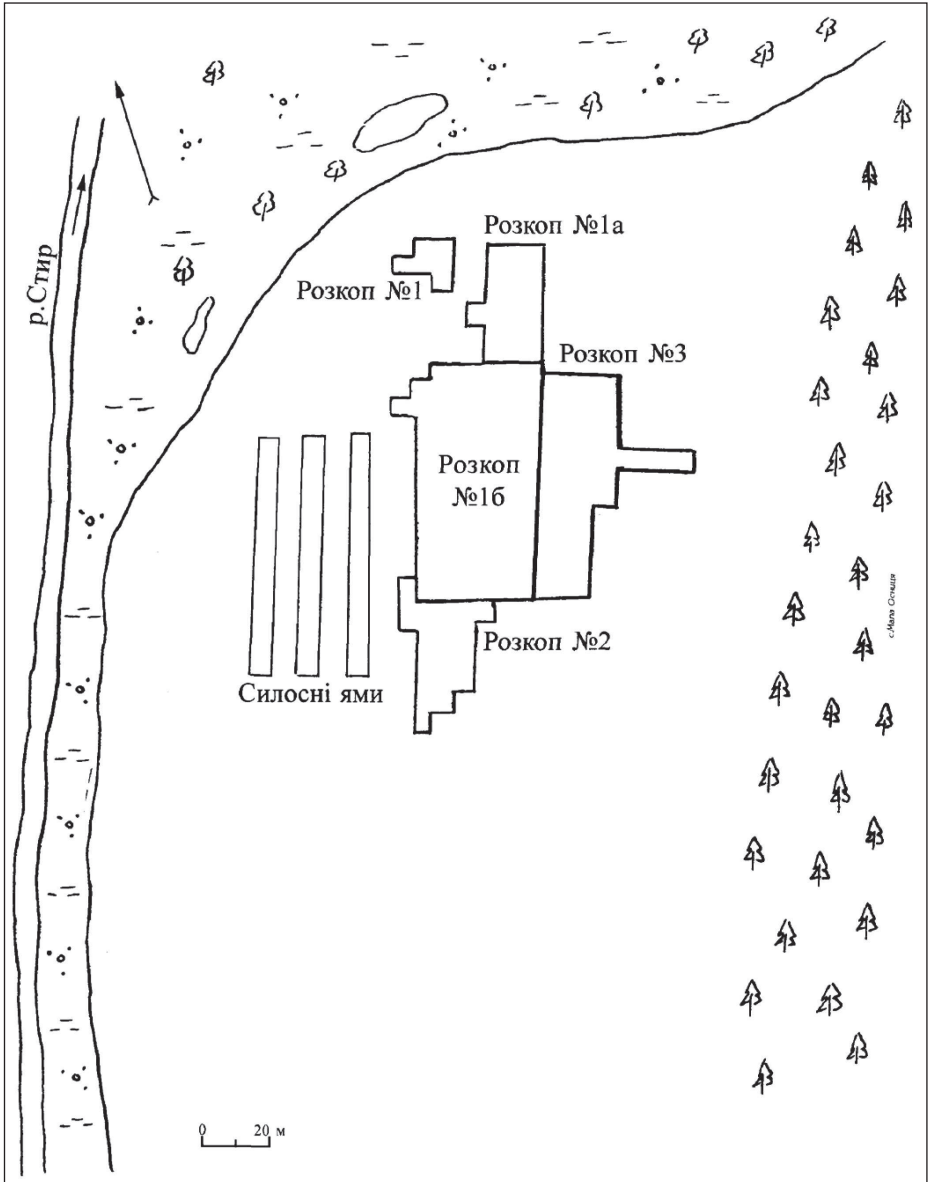

Рис. 80 Оболонь. Ситуаційний план поселення ВНК

притупленою ретушшою спинкою (Рис. 98, 3–6; Рис. 97, 5). Сокирок – 7. Усі вони середніх розмірів, із боків мають часткову круту оббивку; особливістю їх є те, що робочі частини формувалися не різцевим сколом, а пригострюючими ударами (Рис. 98, 5).

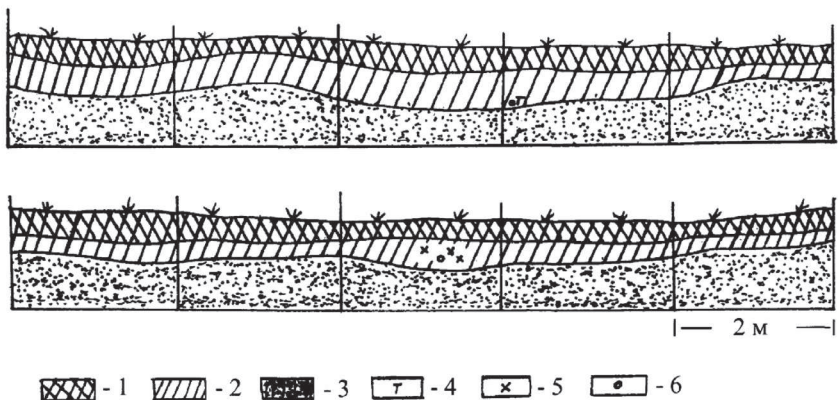
Нуклеусів правильних форм мало. Один із них має підциліндричну форму (Рис. 98, 7). Проверток у комплексі дві (Рис. 98, 2).

Крем'яний інвентар поселення Оболонь своєрідний. Аналогії йому знайти важко. У ньому велика частина знарядь на пластинах (Рис. 95, 1–32), наявні макролітичні вироби-гесла. Мікроліти представлені лише трапеціями.

Частина знарядь на великих пластинах (Рис. 95, 26–32), можливо, була вкладеннями до серпів і може пов'язуватись із заняттям рільництвом. За визначенням Г. Пашкевич, на одному фрагменті кераміки є відбиток культурної зернівки – проса.

Цінність цієї пам'ятки полягає, зокрема, у значній кількості різноманітно декорованої кераміки. Майже всі її елементи трапляються на посуді з інших пам'яток ВНК. Але окремі з них – ряди крапок, ряд великих круглих ум'ятин, лінія з нанесеними на неї ямками, вертикальні довгі насічки – подібні до орнаментів КЛСК (Рис. 86, 2, 3, 10) – є рідкісними.

За визначенням В. Ісаєнка, М. Чернявського, думку яких підтримує й автор, поселення слід датувати кінцем раннього – початком середнього етапу розвитку ВНК Полісся. Це простежується у профільованості виробів, ускладненні їх форм, меншій домішці рослин у тісті горщиків.

Рис. 81 Оболонь. Профіль нашарувань поселення: 1 – гумус, 2 – підгрунття, 3 – материк, 4 – трапеція, 5 – кераміка, 6 – крем'яні знаряддя

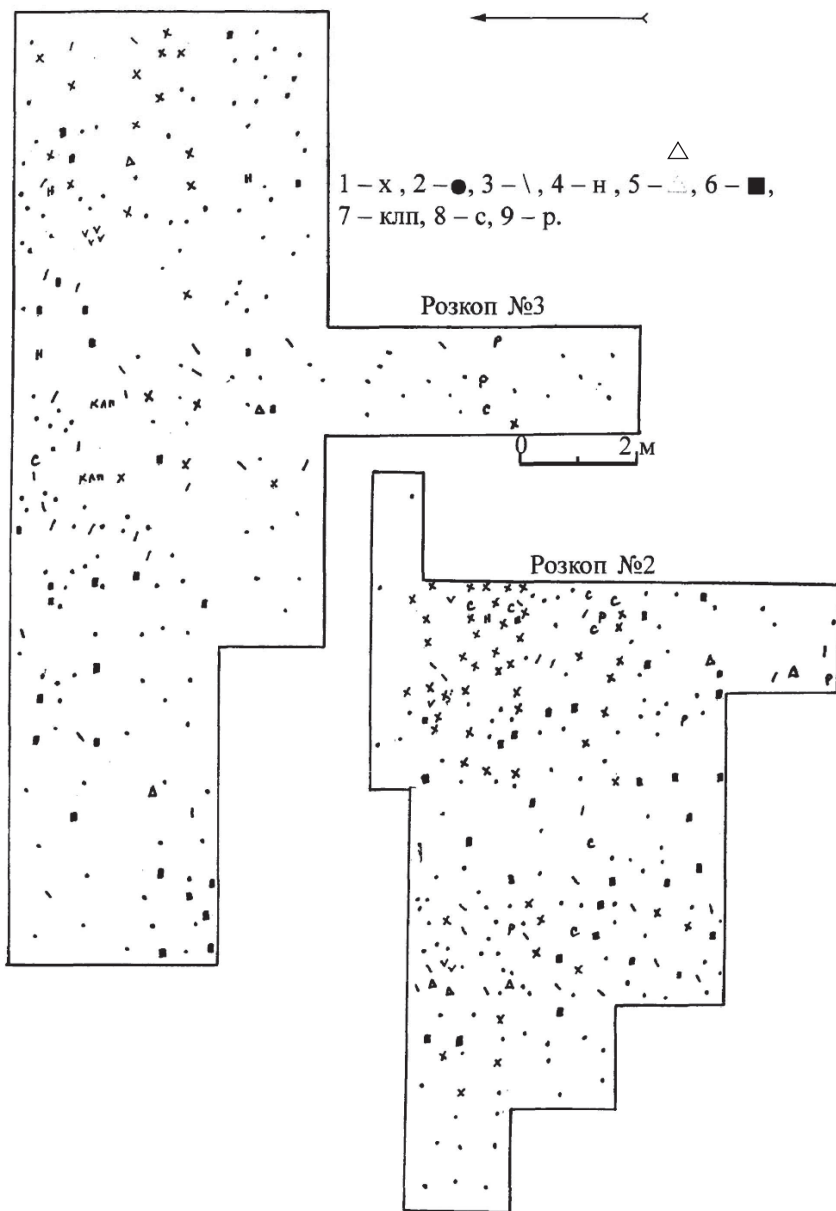

Рис. 82 Оболонь. Плани розкопів №2, №3: 1 – кераміка, 2 – відщеп, 3 – пластина, 4 – нуклеус, 5 – знаряддя, 6 – камінь, 7 – матеріали КЛП, 8 – скребок, 9 – різець

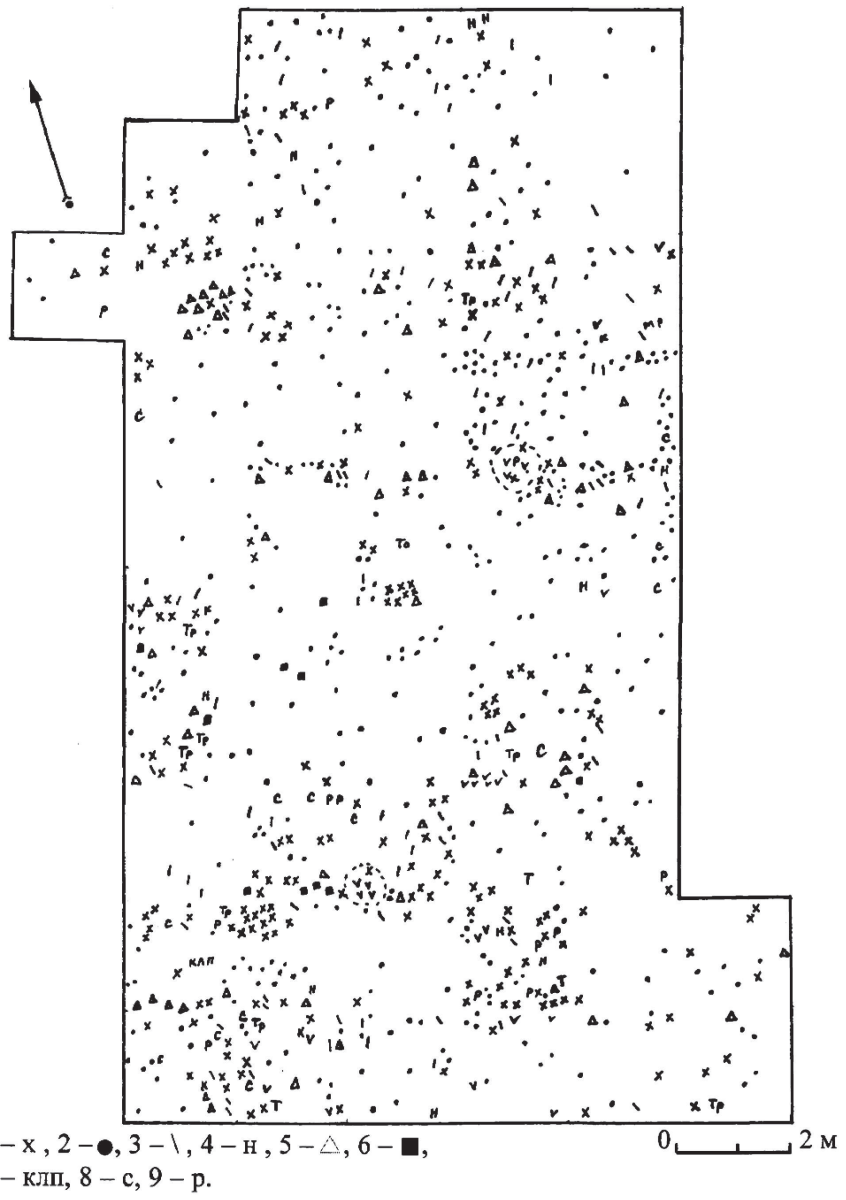

Рис. 83 Оболонь. Розкоп №16: 1 – кераміка, 2 – відщеп, 3 – пластина, 4 – нуклеус, 5 – знаряддя, 6 – камінь, 7 – матеріали КЛП, 8 – скребок, 9 – різець

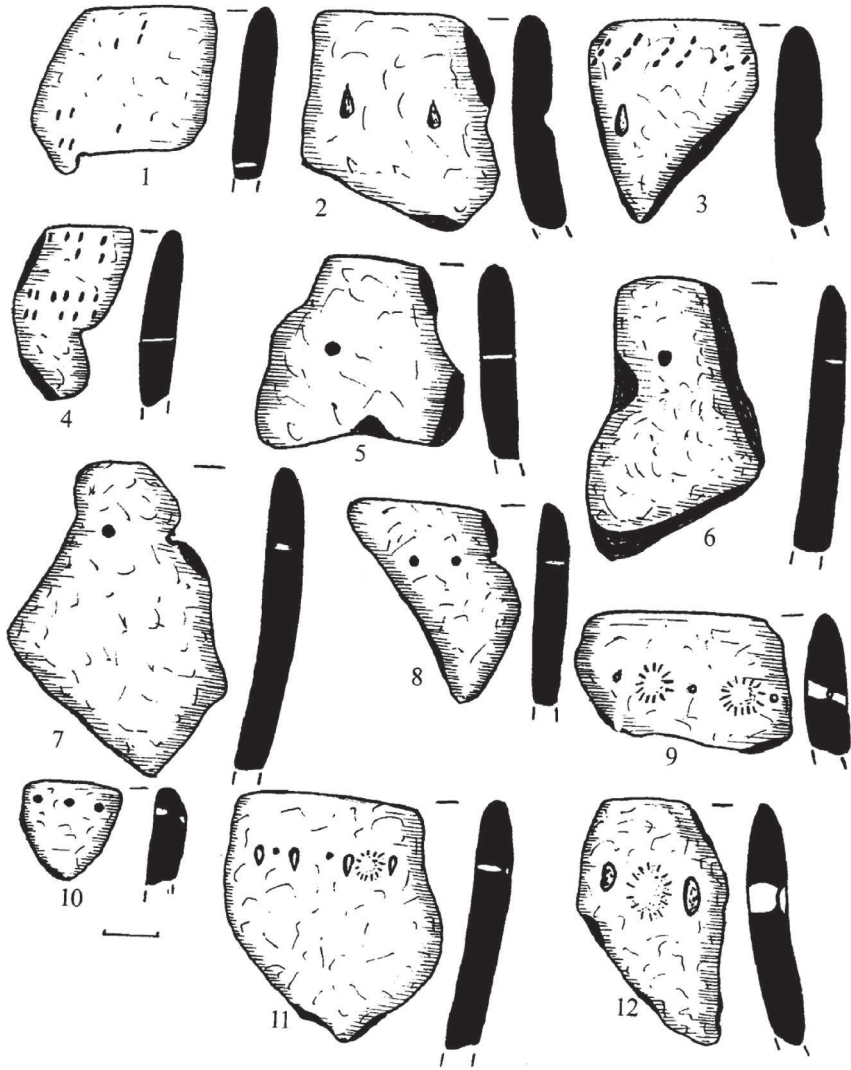

Рис. 84 Оболонь. Фрагменти неолітичної кераміки

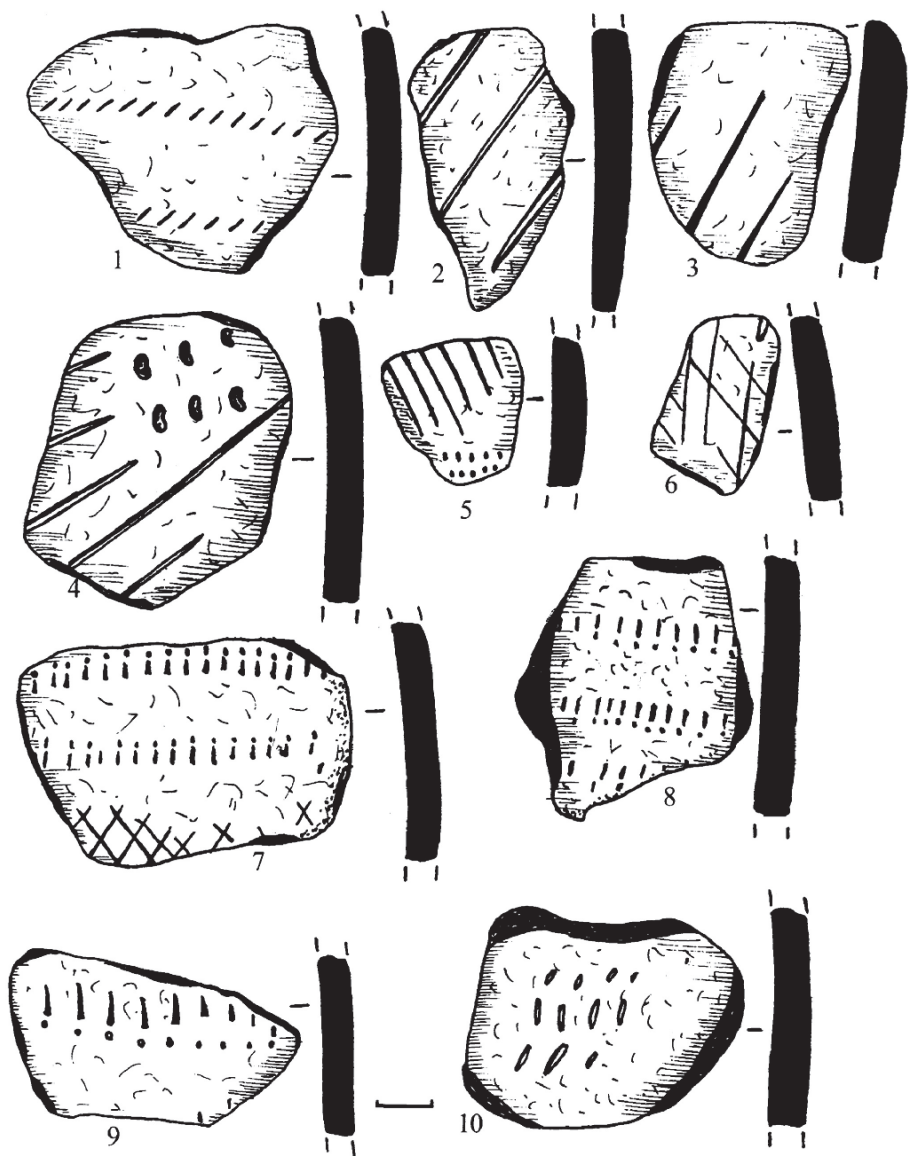

Рис. 85 Оболонь. Фрагменти кераміки ВНК

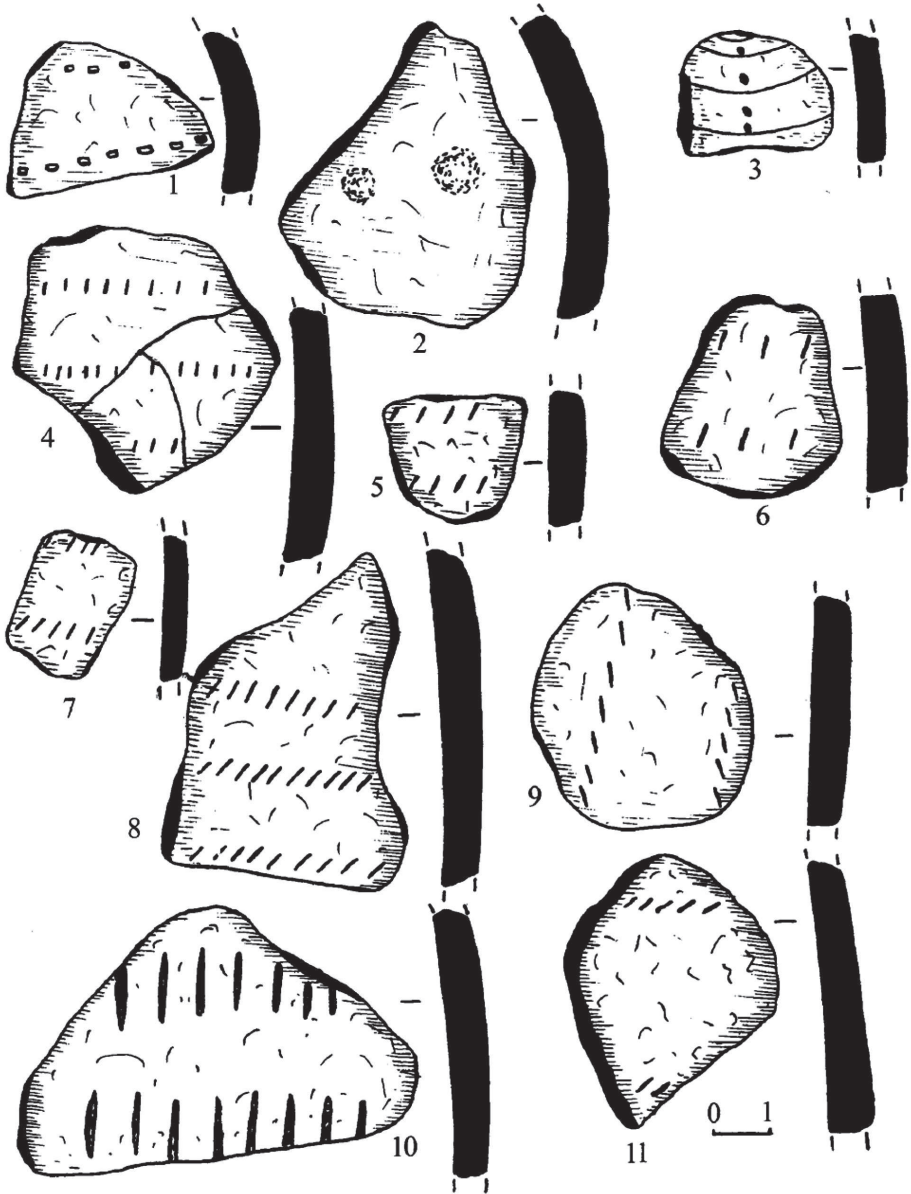

Рис. 86 Оболонь. Фрагменти кераміки ВНК

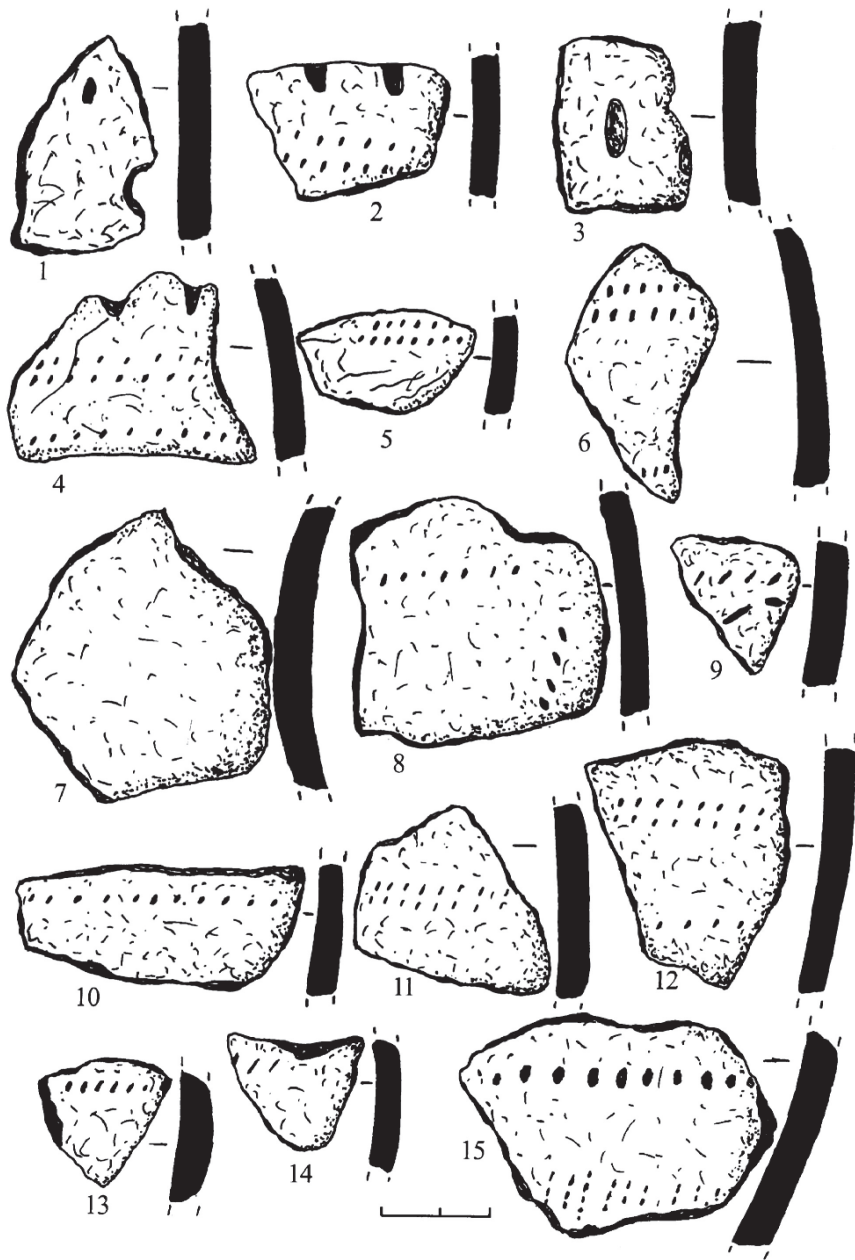

Рис. 87 Оболонь. Фрагменти кераміки ВНК

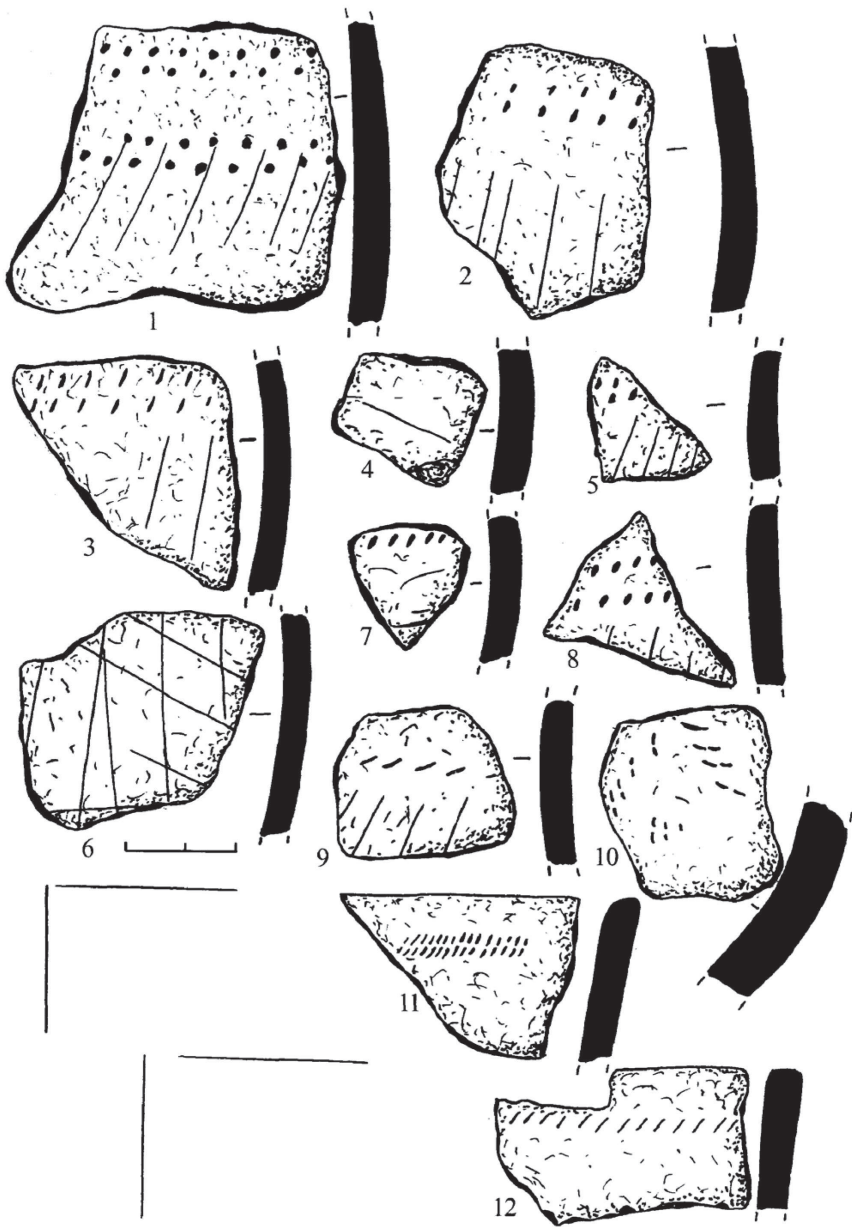

Рис. 88 Оболонь. Фрагменти неолітичної кераміки

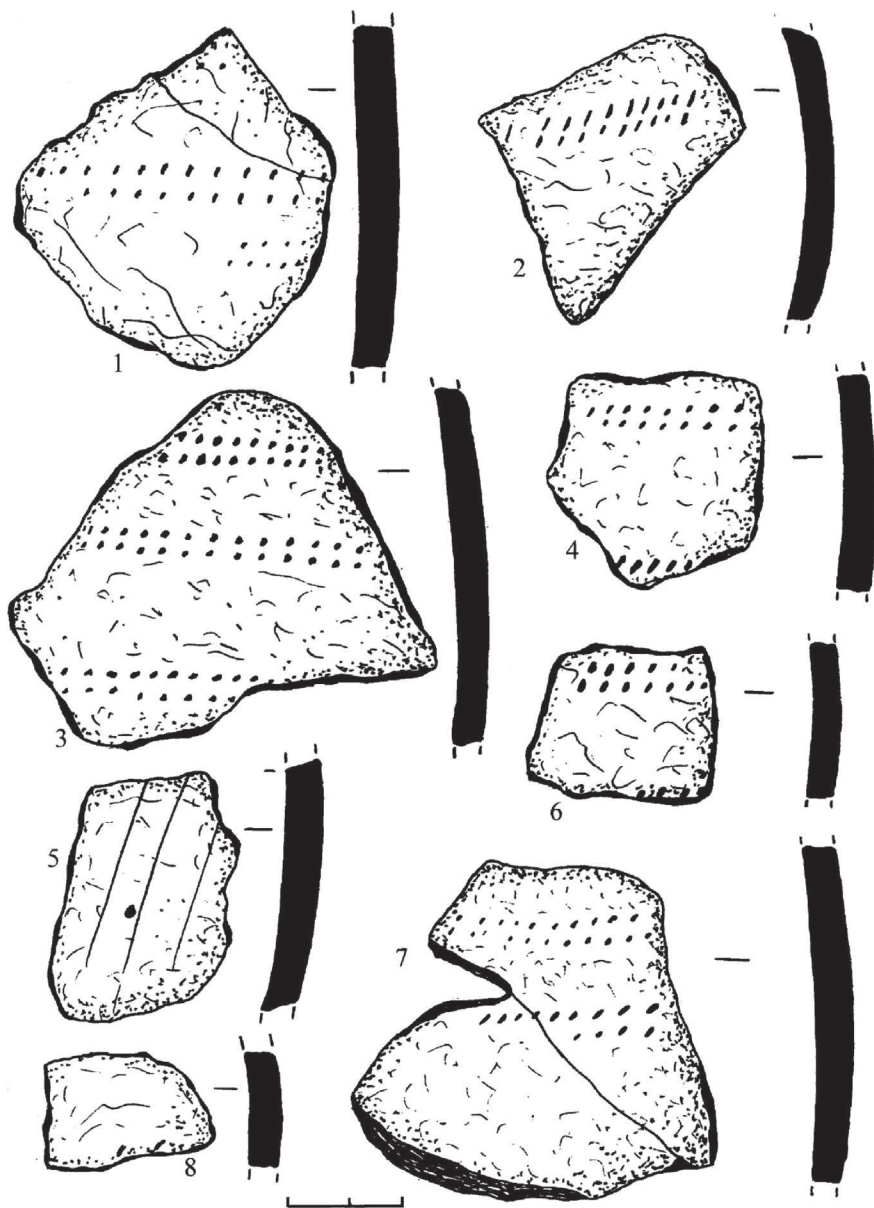
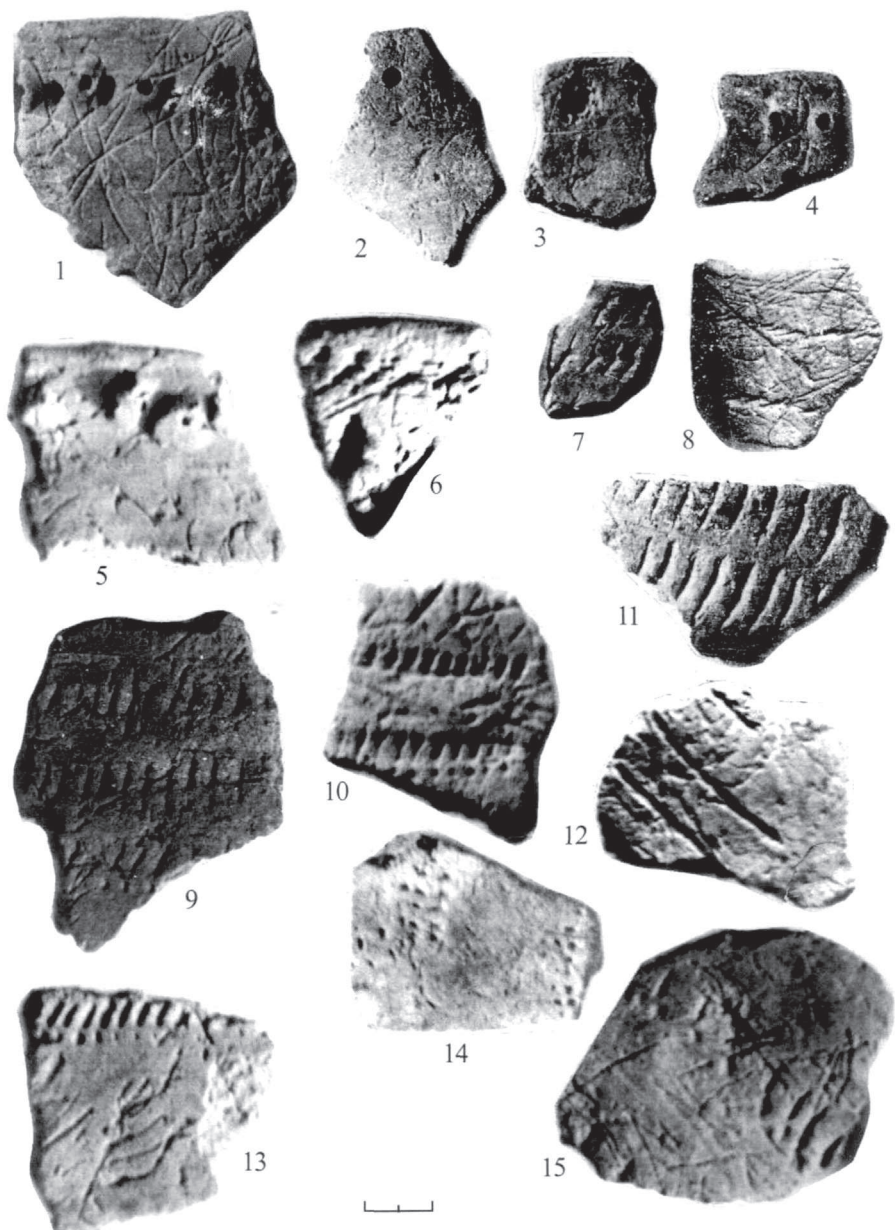

Рис. 89 Оболонь. Зразки орнаментованої неолітичної кераміки

Рис. 90 Оболонь. Фрагменти кераміки ВНК

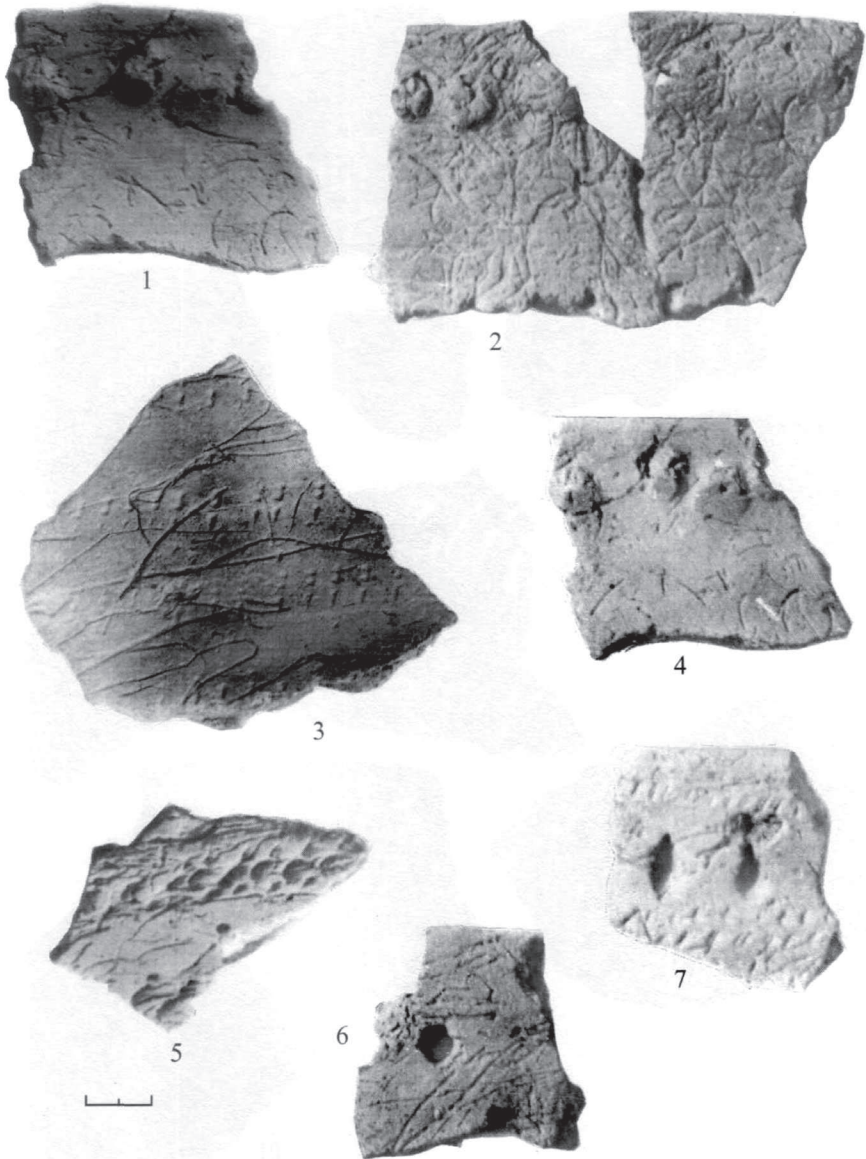
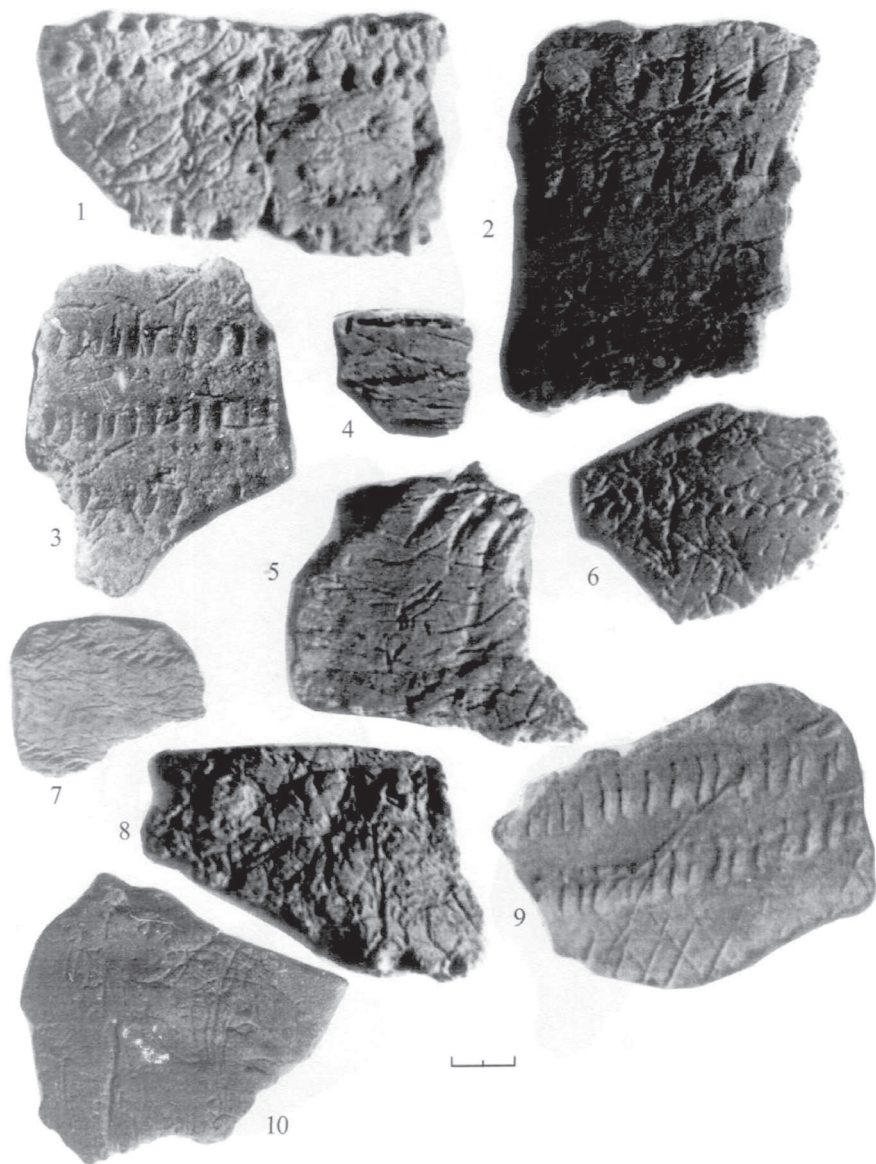

Рис. 91 Оболонь. Фрагменти кераміки ВНК

Рис. 92 Оболонь. Фрагменти кераміки ВНК

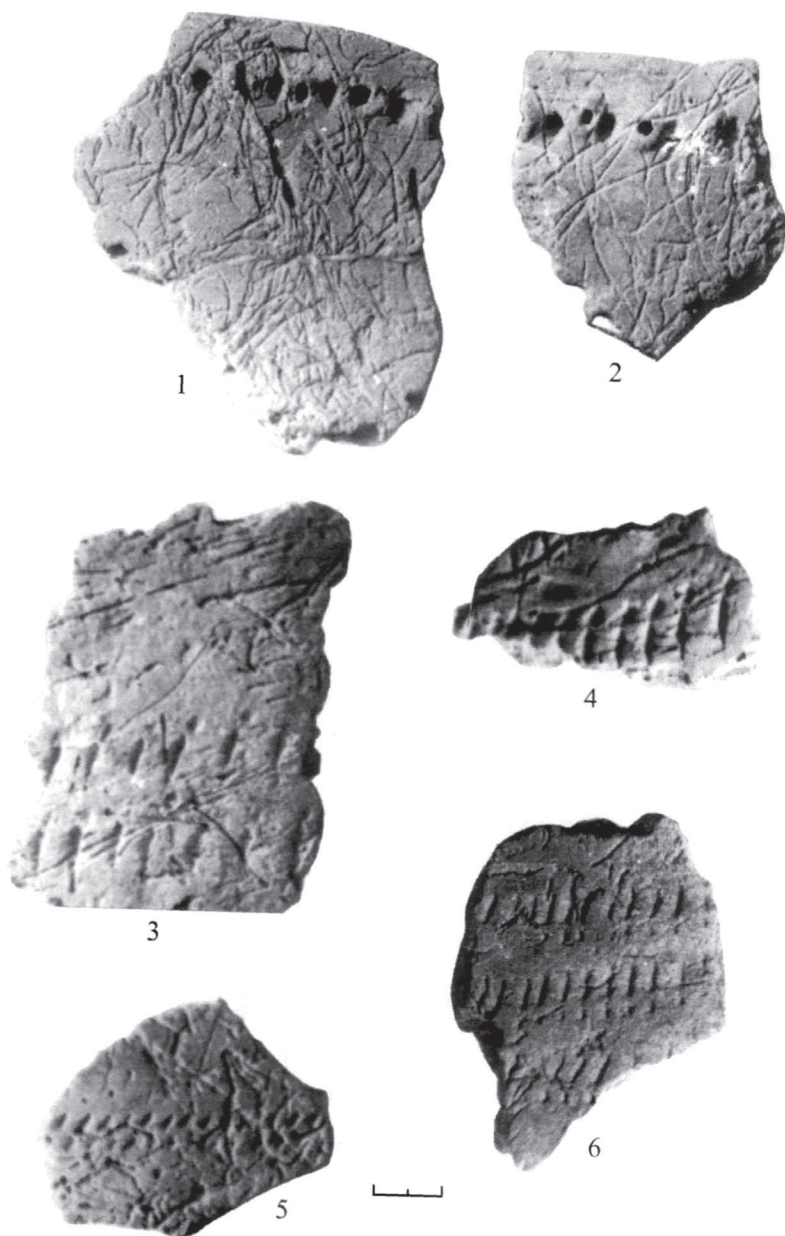

Рис. 93 Оболонь. Фрагменти кераміки ВНК

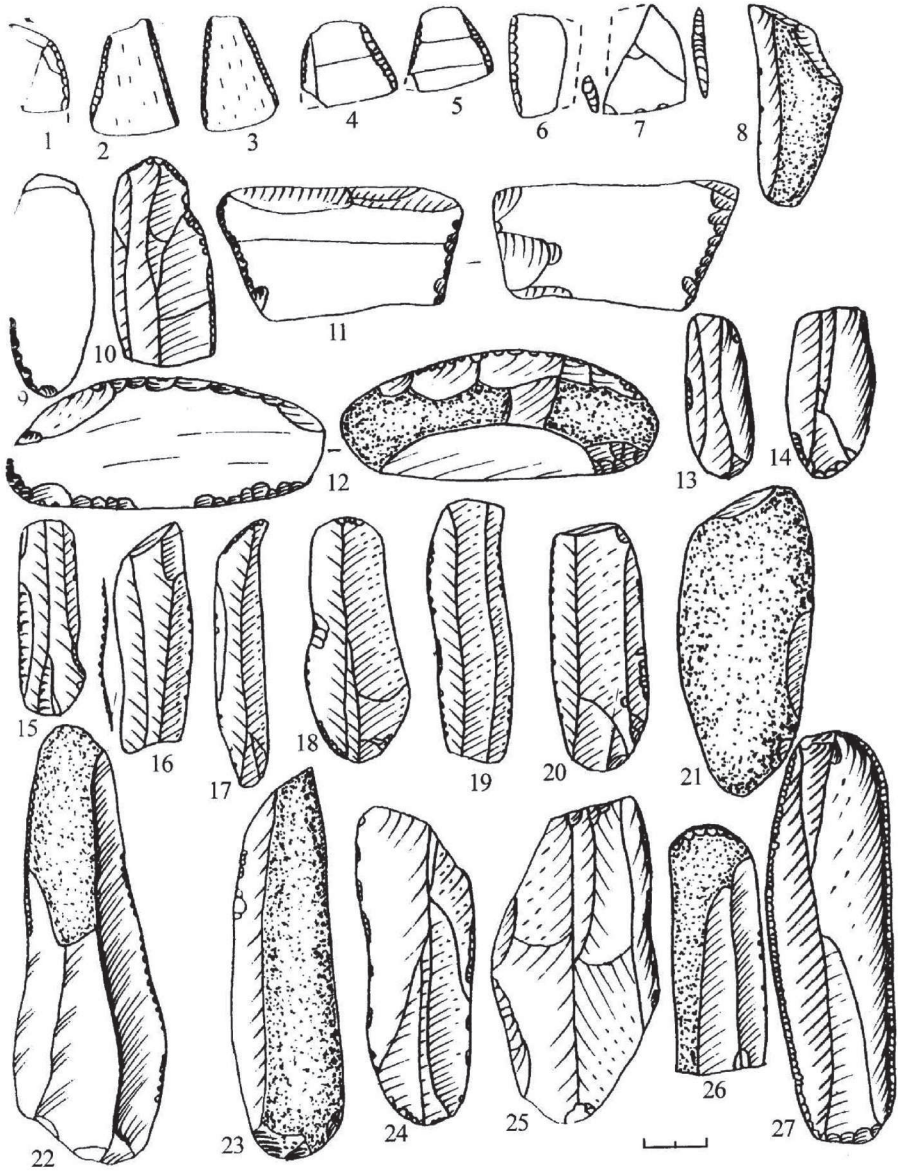

Рис. 94 Оболонь. Крем'яні вироби

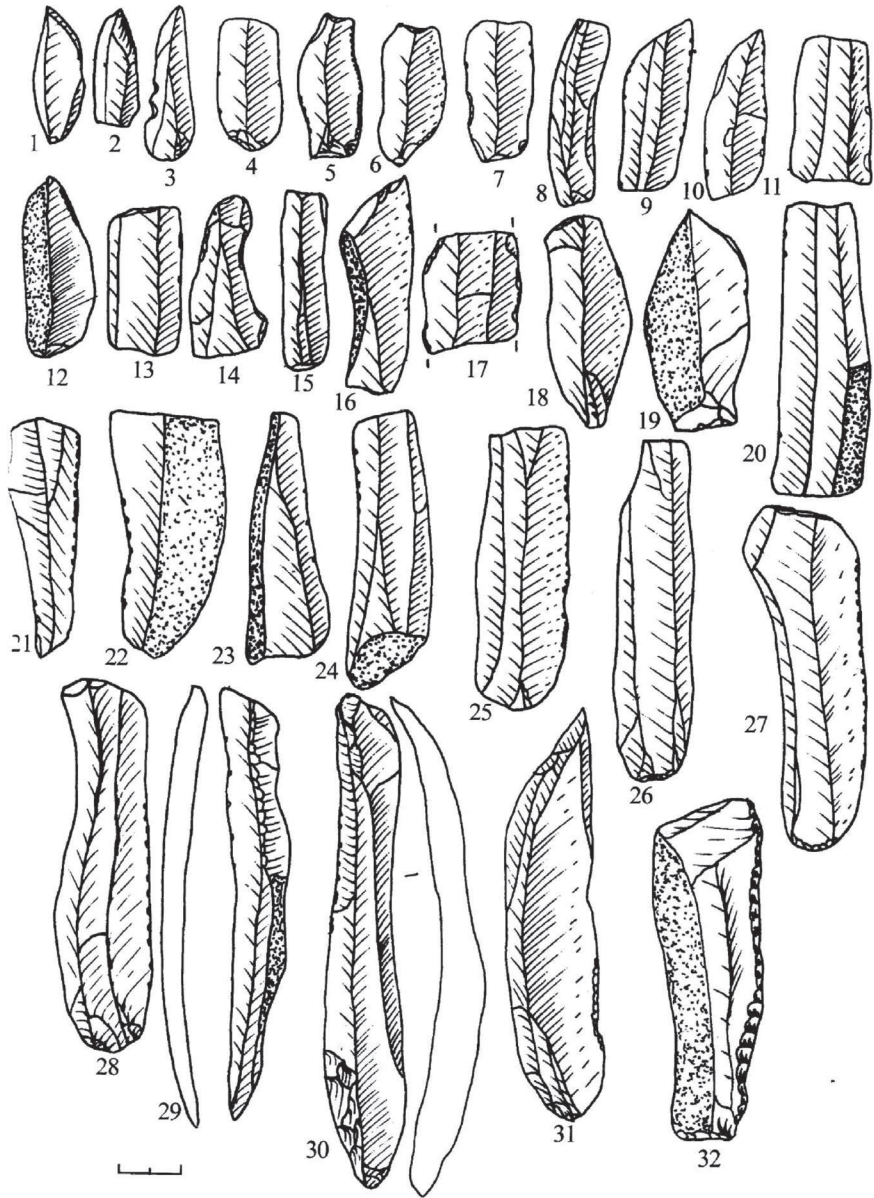

Рис. 95 Оболонь. Кремен'яний інвентар

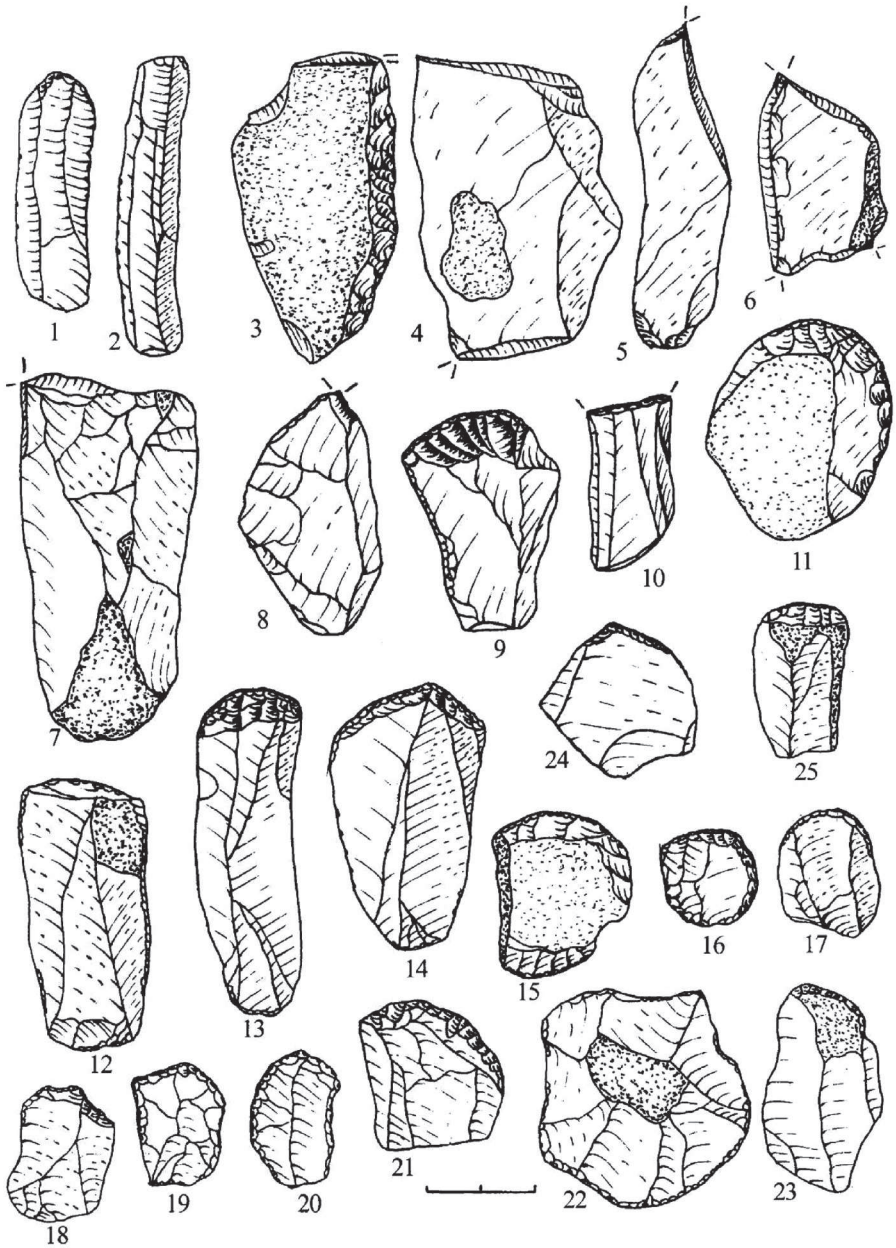

Рис. 96 Оболонь. Крем'яний інвентар

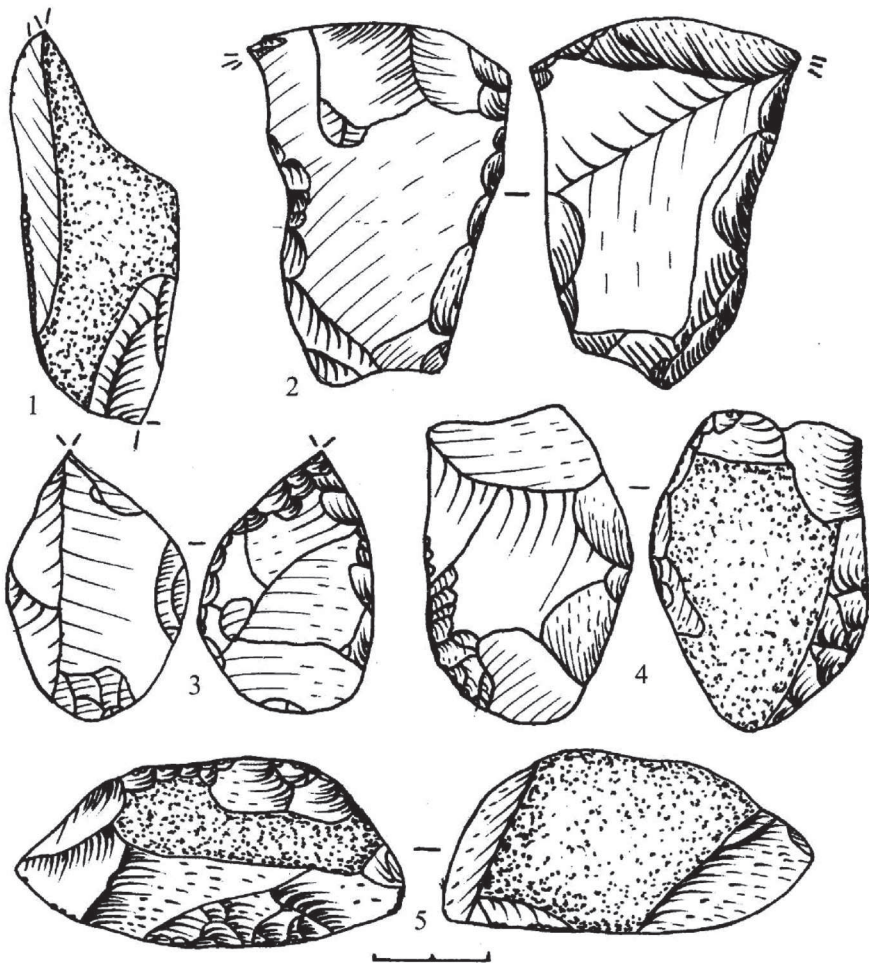

Рис. 97 Оболонь. Крем'яні знаряддя з поселення волинської неолітичної культури

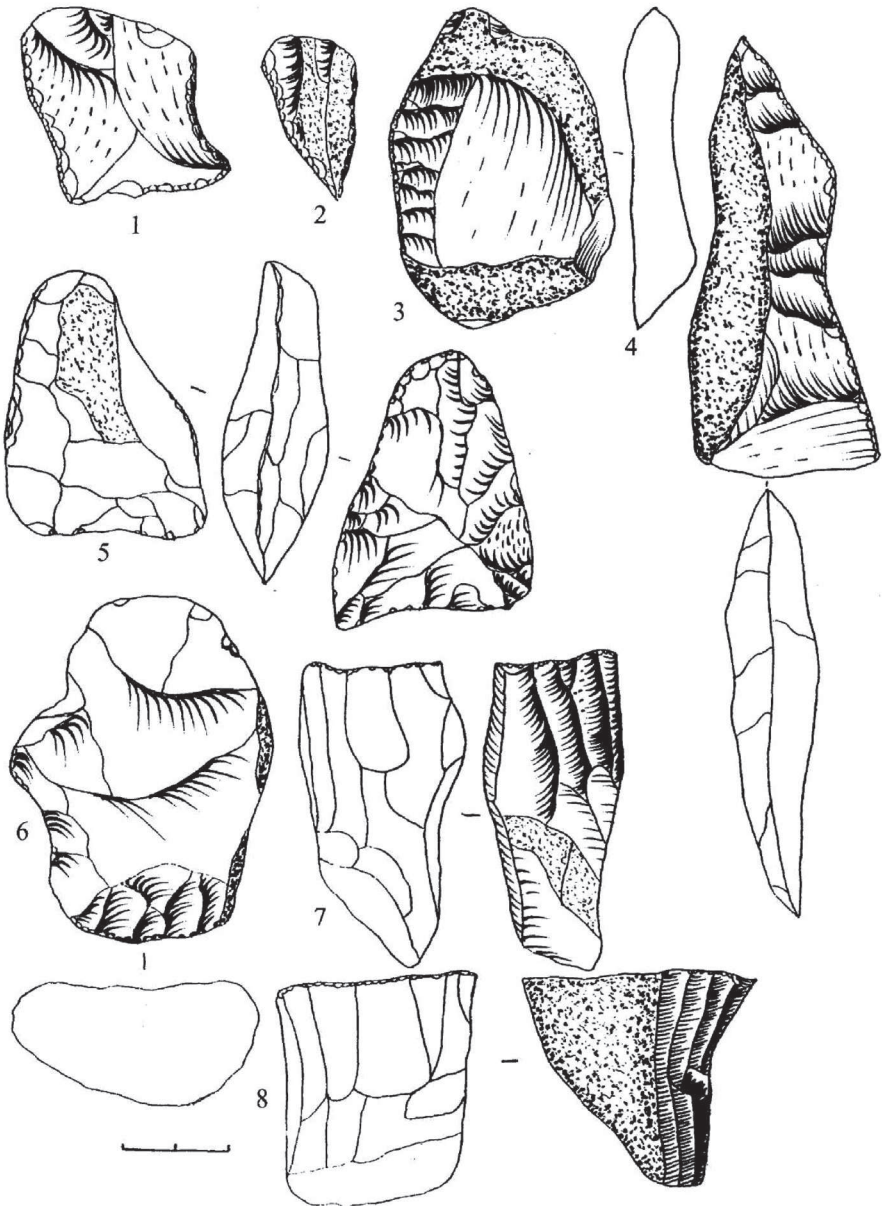

Рис. 98 Оболонь. Крем'яні вироби поселення ВНК

3. 1. 3. Поселення Коник

Пам'ятка, виявлена О. Середюком у 1980 р., розташована на території хутора Коник на відстані 4 км південніше від райцентру Зарічне Рівненської області на лівому березі р. Стир. Поселення розміщене на дюні висотою до 5 м над заплавою, ближче до течії річки, на шляху якої дюна ніби стояла в давнину. Обминаючи її, вода робила крутий поворот. За останні роки край дюни завдовжки 20–30 м змито повенями. Разом із розмитою частиною дюнного пагорба була знищена, очевидно, велика частина неолітичного поселення, а також рештки мезолітичних стоянок, від яких залишилися окремі речі. Вцілілі залишки поселення розміщуються у двох місцях (на краю теперішнього й колишнього берега), розділених нинішнім руслом Стиру і віддалених одне від одного на 300 м. В обох місцях є частина оголеної площі з незначною кількістю знахідок. Рятівний розкоп закладено в 1985 р. паралельно до течії Стиру, приблизно по лінії північ–південь (Рис. 99). Розкрито понад 80 м² площі. Окремі знахідки кераміки енеоліту та бронзового віку залягали у верхній частині підґрунтя, яке мало товщину 15–30 см і перекривалося гумусованим шаром у 10–15 см. Знахідки неоліту розмішувалися майже рівномірно в усіх квадратах середньої і нижньої частин підґрунтя розкопу.

Важливим археологічним матеріалом для вивчення поселення є неолітична кераміка. Всього зібрано 142 фрагменти, з яких орнаментованих – 25. Десять із них – частини вінець; майже всі вони від різних посудин. За приблизним визначенням, ці фрагменти належать 15 посудинам. Судячи з форми вінець, вироби були слабопрофільованими та конусоподібними (Рис. 100, 1–7). Необхідно відзначити, що технологія виготовлення гончарних виробів була різною: тісто окремих уламків має чималу домішку жорстви, що може вказувати на їх різне призначення або виготовлення в пізніші періоди. Очевидно, правомірнішим є останнє припущення. Від профільованої посудини зі звуженою верхньою частиною знайдено фрагмент із наскрізними від проривів проколами, нанесеними горизонтальними рядами паралельно до зрізу вінець. Крім проколів, горщик прикрашали відбитки гребінця (Рис. 100, 1). Виріб був, імовірно, середніх розмірів і мав гостре або шпичасте дно. Стінки його тонкі – 6–8 мм. Тісто має домішку трави, небагато грубого піску. Виріб мав вирівнені зовнішню і внутрішню поверхні. Ці особливості притаманні усій неолітичній кераміці поселення Коник (лише окремі уламки на внутрішній поверхні мають сліди горизонтального згладжування віхтем). Домінуючою ознакою є також домішка трави та

невелика кількість піску. Вся кераміка має коричневий колір, лише внутрішня її частина, що помітно на свіжому зламі, – темна.

Вінця горщиків конусоподібної форми, рівно зрізані, ледь заокруглені (Рис. 100, 1, 3). Під їх зрізом ненаскрізні ямки були, мабуть, єдиним орнаментом. Діаметр вінець міг дорівнювати приблизно 26 см. Багато орнаментованим є фрагмент невеликої посудини (Рис. 100, 4), де під рівним зрізом вінець нанесені паралельні ряди косих насічок (під кутом близько 30°). Із середини зроблені наскрізні проколи, а ззовні – неглибокі. Своєрідним і рідкісним є орнамент із рядів круглих неглибоких ямок, що наносився на верхню і нижню частини посудини (Рис. 100, 5). На міцному фрагменті від конусоподібної посудини, який має в тісті помітну домішку жорстви, цей орнамент поєднується з рядом горизонтальних проколів під краєм вінець. Крім жорстви, тут у тісті є ще й домішка шамоту і трави. Ще один уламок вінець посудини зі стягнутими до середини потоншеними краями має неглибокі ямки ззовні, що дали на внутрішньому боці не дуже помітні «перлини» (Рис. 100, 6). Інший уламок легко профільованого горщика, більш товстостінного, з потовщеним, рівно зрізаним краєм має наскрізні проколи трикутною паличкою (Рис. 100, 7). Крім значної домішки трави, виріб має у тісті жорству та пісок.

Переважає орнаментация кераміки вертикальними та горизонтальними рядами насічок (косих або зовсім нахилених) (Рис. 100, 9–11). Ряди цих насічок переривчасті, на краю лінії часто помітна вертикальна риска, яка ніби замикає ланцюг (Рис. 100, 12). На окремих фрагментах є орнамент із ліній, який наносився, очевидно, у вигляді сітки (Рис. 100, 15). Інший фрагмент гостродонного виробу, прикрашений переважно горизонтальними рядами паралельних ямок, більш товстостінний (до 1 см товщини), що не властиво кераміці цього поселення (Рис. 100, 16; Рис. 101, 1). У розкопі знайдено частину шпичастого дна горщика зі слідами розчесів на внутрішньому боці (Рис. 100, 17).

Відзначаючи приналежність переважної кількості кераміки до більш раннього періоду і беручи за визначальний критерій наявність у її тісті значної рослинної домішки, піску та шамоту, попередньо датуємо поселення кінцем середнього періоду поліського неоліту – другою половиною III тис. до н. е. Незначна кількість кераміки з домішкою жорстви належить, імовірно, до початку II тис. до н. е.

Отже, керамічний комплекс поселення Коник – типовий для неолітичних поселень басейну Стиру. Орнамент з нахилених насічок має аналогії в комплексі кераміки поселення Оболонь (середня течія Стиру).

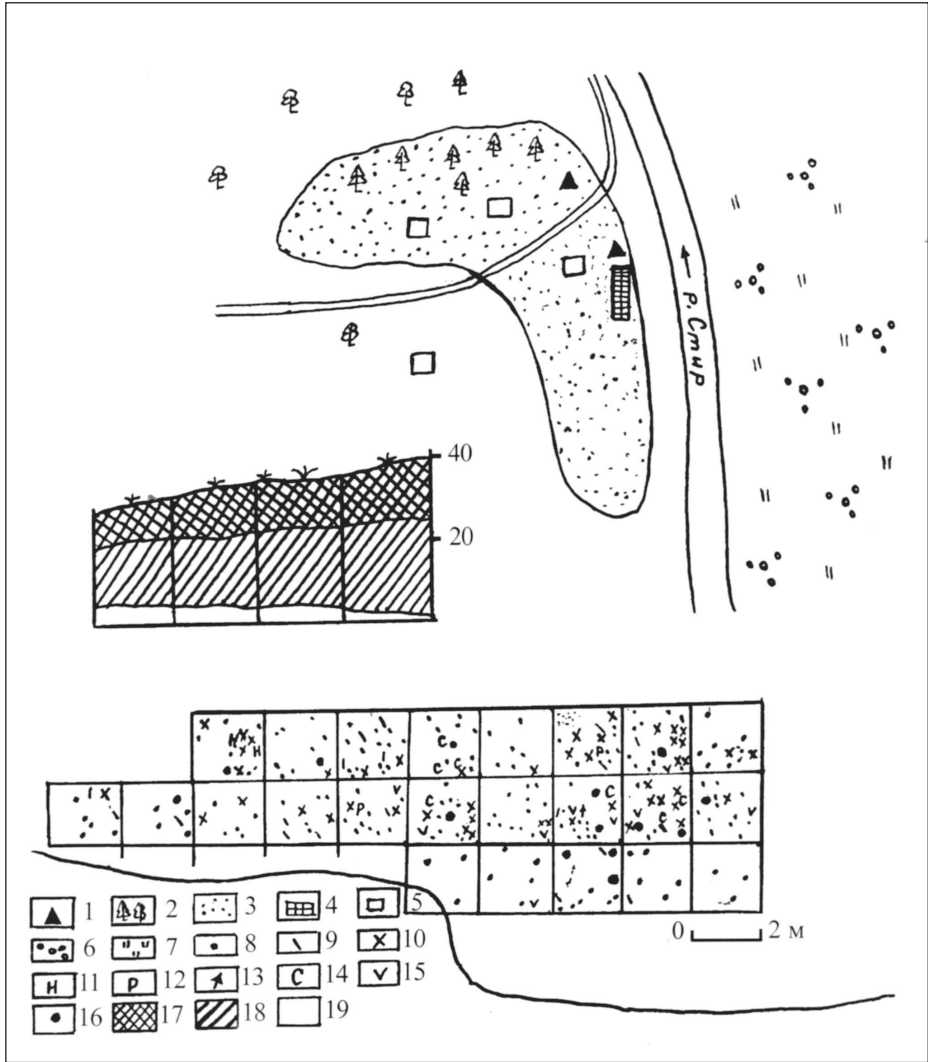
Рідкісним є ямковий орнамент у рядах. Він помітний на кераміці з Балахович (Стир), Віткович (Случ) та деяких інших пам'яток.

На поселенні виявлено також крем'яний матеріал (див. табл. 10), для виготовлення якого використовувався місцевий жовновий кремій, можливо, не найкращого гатунку, сірого, темно-сірого та темного кольорів.

Разом із неолітичною керамікою знайдено три мікроліти, які, напевно, й характеризують культурну приналежність крем'яних знарядь поселення. Це уламок яніславицького наконечника стріли на пластині з підретушованою основою (Рис. 102, 3), мікроріздевий скол від подібного знаряддя (Рис. 102, 5) та середньовисока правильна трапеція (Рис. 102, 6). Досить рідкісним є знаряддя на короткій пластині з регулярною обробкою у верхній частині (Рис. 102, 7). Можливо, вона слугувала наконечником дротика. Про часте використання пластин жителями поселення свідчить серія цих виробів середніх і великих розмірів, як правило, з регулярною обробкою або ретушшою утилізації (Рис. 102, 7–15). Один з них має скошений край із боку черевця (Рис. 102, 13).

Цікавою є серія масивних пластин з повторною обробкою (Рис. 102, 19–25). Інша має суцільну ретуш по спинці та черевцю (Рис. 102, 16).

Рідкісним знаряддям є виріб на масивній пластині, подібний до вкладенів, оброблений з трьох боків крутою ретушшою (Рис. 102, 19). Певна специфіка простежується й у відщепях з ретушшою (Рис. 102, 20–24), які становлять 42% від кількості знарядь, а пластини з ретушшою – 44%. Всі різці (3%) (див. табл. 11) виготовлені на відщепях (бокові, серединно-бокові) (Рис. 102, 23, 25–28). Майже всі скребки також виготовлені на відщепях у властивому яніславицькій культурі аморфному стилі (Рис. 102, 29–36). Нерозвинені рубальні знаряддя вказують, очевидно, на незначне їх використання. Всі сокирки на спеціально підібраних природних відщепях опрацьовані грубою боковою оббивкою. Робоча частина формувалася спеціальним сколом (Рис. 103, 4–7). У колекції є також проколка (Рис. 103, 8), рівноплщинний нуклеус (Рис. 103, 10). Отже, наявність у крем'яному комплексі косоного яніславицького вістря, мікроріздевого сколу, пластинчаста техніка розщеплення, аморфні скребки на відщепях, нуклеуси для зняття пластин дають підстави віднести його до яніславицької традиції.

Рис. 99 Плани розміщення неолітичного поселення Коник та розкопу на ньому: 1 – поселення, 2 – ліс, 3 – дюна, 4 – розкоп, 5 – двір, 6 – чагарник, 7 – луг, 8 – відщеп, 9 – пластина, 10 – кераміка, 11 – нуклеус, 12 – різець, 13 – наконечник, 14 – скребок, 15 – пластина з ретушню, 16 – відщеп з ретушню, 17 – ґрунт, 18 – підґрунтя, 19 – материк

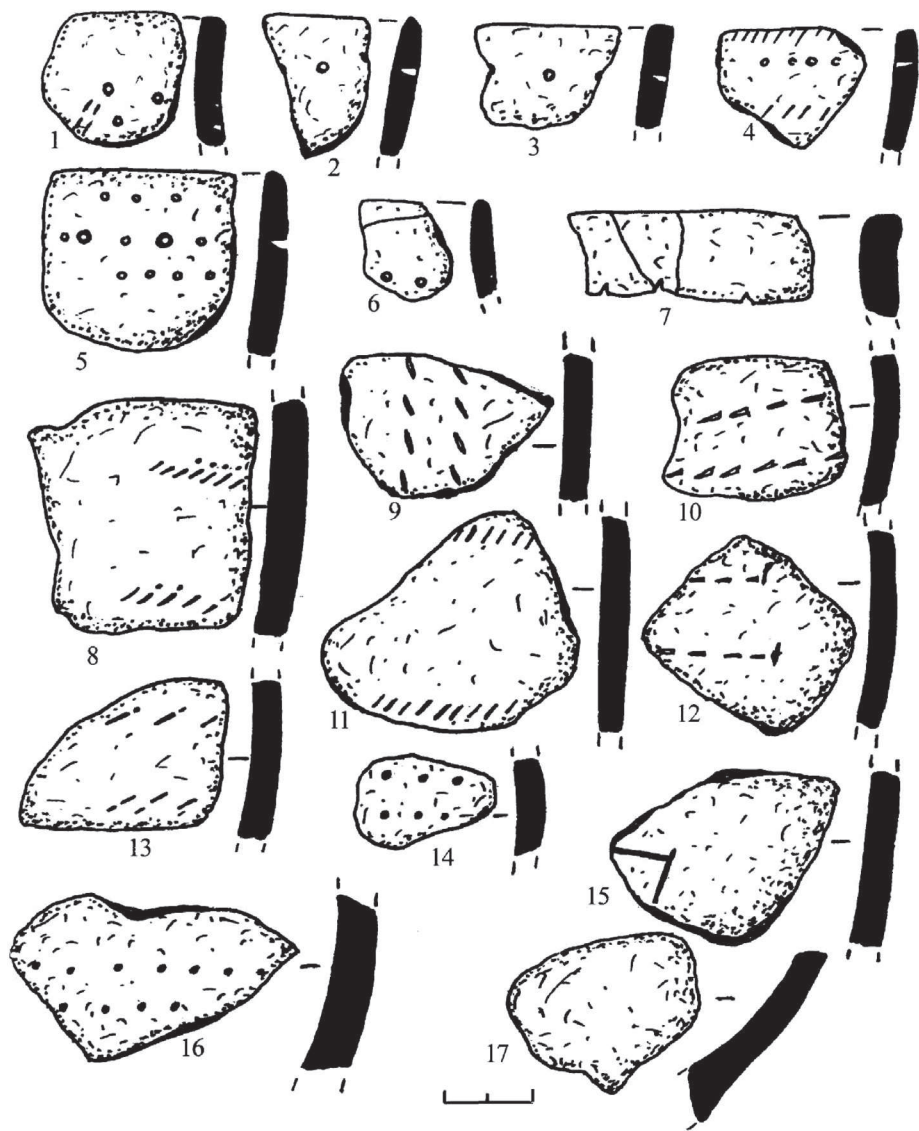
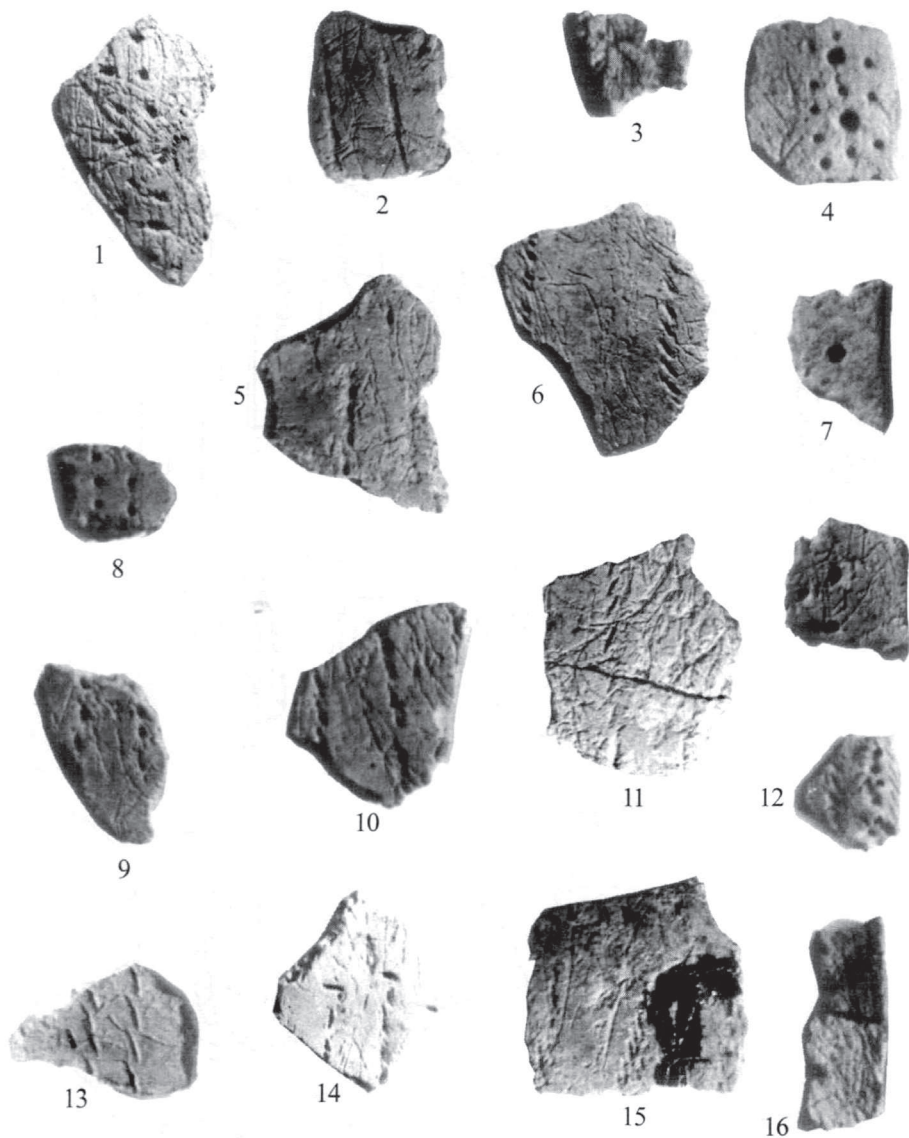

Рис. 100 Коник. Фрагменти неолітичної кераміки

Рис. 101 Коник. Фрагменти кераміки ВНК

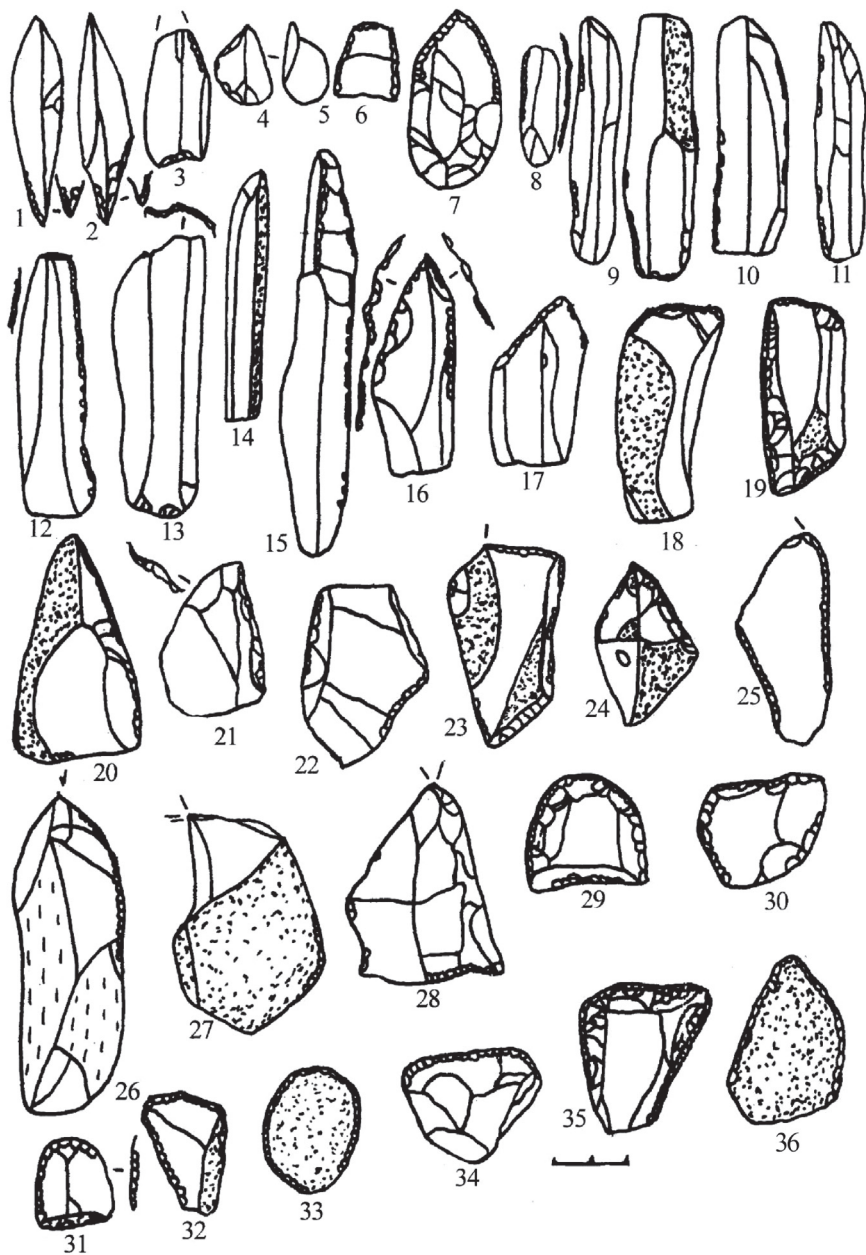

Рис. 102 Коник. Крем'яні вироби з поселення ВНК

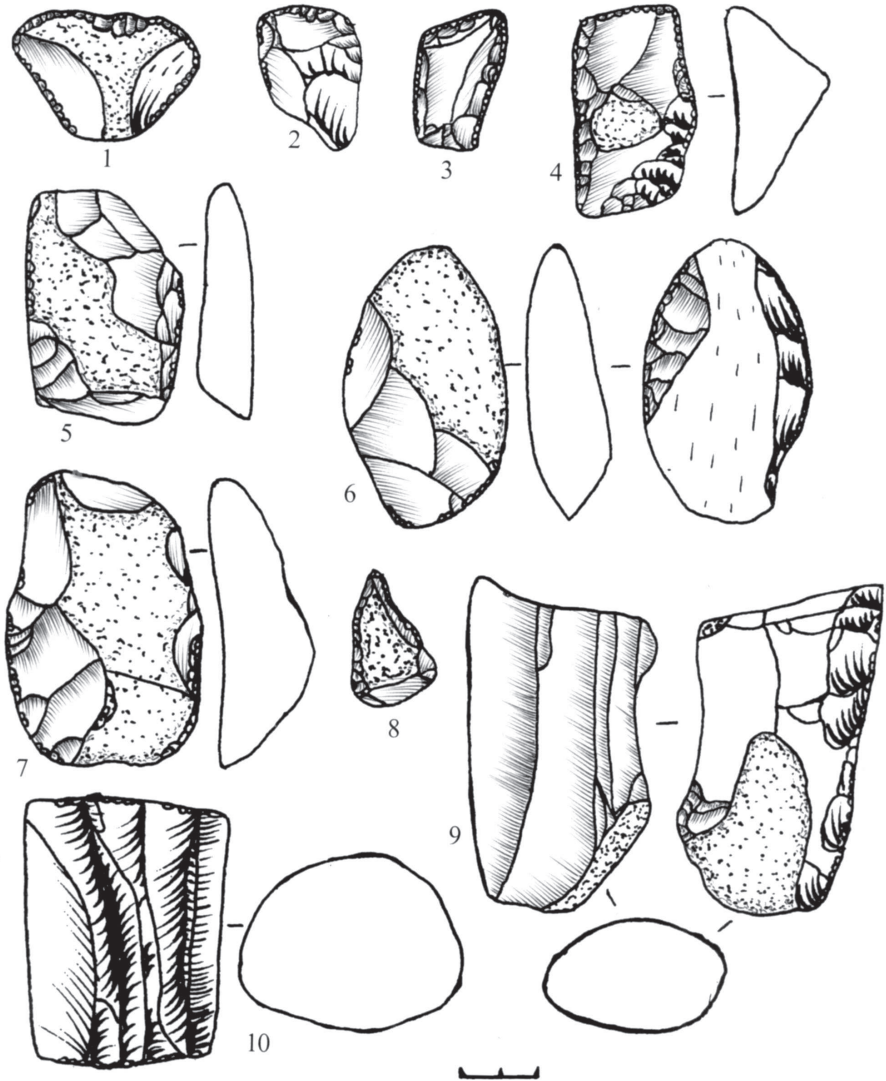

Рис. 103 Коник. Крем'яні вироби з поселення ВНК

3. 2. МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

3. 2. 1. Крем'яний інвентар

Найчисленнішою численною категорією артефактів на поселеннях Волинської неолітичної культури є крем'яні вироби. Сировиною для них був місцевий жовновий кремій, виходи якого на поверхню відомі на Поліссі в багатьох місцях. Він має здебільшого світло-сіре, темне або коричневе забарвлення. Недостачі кременю на Волинському Поліссі не було, що могло мати вплив на розміри і, частково, форму виробів. Місцем початкової та подальшої обробки цього матеріалу були безпосередньо поселення, житла або короткочасні стоянки. Крем'яний інвентар різних поселень ВНК умовно ділимо за морфологічними ознаками на дві групи: яніславицького типу (Д. Телегін відносить його до рудоострівського варіанту Дніпро-Прип'ятської культури, пам'ятки якого поширювались і на Волинь) [Колосов, Телегін, 1978. – С. 32; Телегін, 1978а. – С. 98; Телегін, 1982. – С. 170] і типу Вижівка (Балаховичі, Оболонь, Вижівка) (Рис. 115).

Яніславицька культура виокремлена на території Польської низовини в 1965 році [Prahistoria... 1979. – S. 378–379]. Пізніше з'ясувалося, що подібні пам'ятки поширюються й на Поліську низовину басейну Прип'яті та Понімання. Весь цей ареал Л. Кольцов запропонував об'єднати в яніславицьку культурну область у складі культур Яніславицької, Максимоніс та пам'яток Полісся, на сході якого Л. Залізнякам виділена Рудоострівська культура [Залізник, 1984. – С. 97–99]. Це явище дослідник об'єднує в Яніславицьку культуру, котра охоплювала басейни Вісли, Німану, Прип'яті аж до Дніпра, і в межах якої виокремлює чотири локальні варіанти [Залізник, 1998. – С. 187].

На основі численних матеріалів розкопок та зборів встановлено, що найдавніші неолітичні стоянки Українського Полісся мають виразний яніславицький крем'яний інвентар [Залізник, 1998. – С. 217]. Тобто Яніславицька мезолітична культура у V тис. до н. е. перейшла в неолітичну, керамічну фазу. За даними цього дослідника, в басейні Прип'яті виявлено близько 30 яніславицьких пам'яток, серед них – Непірець, Рудня Озерянська, Рудня, Сенчиці [Залізник, 1998. – С. 185].

Крем'яні вироби яніславицької традиції (або рудоострівського варіанту Дніпро-Прип'ятської культури) включають ортогнатні нуклеуси для одержання правильних пластин, аморфні скребки, переважно на відщепях,

косі вістря донецького та яніславицького типу, сформовані в мікрорізьцевій техніці, мікрорізьці як побічні відходи цього виробництва, трапеції, трикутники, а також відзначаються слабким розвитком макролітів [Телегін, 1982. – С. 172–175; Телегін, 1978. – С. 35–57; Охріменко, Телегін, 1982. – С. 76; Telegin, 1980. – S. 316; Телегін, 1976. – С. 21–45]. Загалом вироби з кременю яніславицької культурної області, на думку Д. Нужного, відрізняються «високим рівнем розвитку технології платівчастого розколювання з одноплщинних ортогнатних торцевих нуклеусів невеликих розмірів» [Нужний, 1992. – С. 54]. Найчисленнішою категорією знарядь у таких комплексах є аморфні скребачки, ретушовані пластини, небагато кутових та бокових різців на відщепках, рубальні знаряддя у вигляді транше [Нужний, 1992. – С. 54, 55; Skubicka, 1987. – S. 6–7]. Основними культуровизначальними виробами в комплексах яніславицької традиції є косі наконечники стріл (Рис. 104, 1). Головна відмінність між донецькими та яніславицькими косими вістрями полягає в оформленні основи – в останніх вона має ретушну підправку. Л. Залізник розрізняє три види яніславицьких вістер: з природною, зламаною та ретушованою основою [Залізник, 1978. – С. 94]. Останні на Західно-Волинському Поліссі виявлені в таких пунктах: хутір Коник, Гораймівка, Шепель, Оболонь (обидва біля с. Мала Осниця), Новосілки, Балаховичі, Балаховичі-II, Семки, с. Заслуччя в басейні Стиру та Горині (Рис. 122, Рис. 123, Рис. 124), Нетішин [Савчук, 1979. – С. 54], Кричильськ – басейн Горині, с. Мельники (озеро Перемут) (Рис. 140), Хабарище, Залухів (Рис. 125, Рис. 126, Рис. 127, Рис. 128) – у Поприп'ятті. Крім того, із зламаною основою – в Маюничках, Великому Мідську, Осовій [Охріменко, Телегін, 1982. – С. 68, 69]. Лише на стоянці Рудня-I а-б у двох майже не з'єднаних скупченнях поблизу р. Горинь знайдено 105 екземплярів яніславицьких вістер з ретушованою базовою основою [Нужний, 1992. – С. 175].

У результаті багаторічних досліджень Л. Залізник дійшов висновку, що яніславицькі вістря поширені в західній частині Полісся. У верхів'ях Прип'яті та на Волинському Поліссі вони мають ретушовану основу, що є характерною ознакою вістер Яніславицької культури Польської низовини, а це дає підставу включати окреслений регіон в зону поширення яніславицьких пам'яток і провести кордон між Яніславицькою та Рудоострівською культурами приблизно по басейну Случі [Залізник, 1984. – С. 99].

Крем'яна індустрія яніславицького вигляду відзначена на стаціонарно досліджуваних поселеннях Волинської неолітичної культури (див. табл. 12) – хуторі Коник [Охріменко, Середюк, 1988, – С. 85–93] та Новосілки.

**Крем'яні вироби поселень Волинської неолітичної культури
(відсотки подано від загальної кількості кременів)**

№	Назва виробу	Поселення							
		Коник		Новосілки		Оболонь		Вижівка	
		к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
1.	Нуклеуси одноплоч.	4	0,6	7	0,4	8	0,8	10	0,4
2.	Пластини	112	17,9	204	12,1	131	12,3	280	10,0
3.	Відщепи	357	56,9	1146	67,7	593	55,8	2238	80
4.	Пластини з ретушшю	69	11	131	7,7	137	12,9	26	0,9
5.	Відщепи з ретушшю	64	10,2	ПО	6,5	128	12,1	30	1,1
6.	Скрески	11	1,8	44	2,6	32	3,0	76	2,7
7.	Різці	3	0,5	15	0,9	20	1,9	43	1,5
8.	Сокири, тесла	2	0,3	2	0,1	8	0,8	52	1,9
9.	Свердла, проколки	1	0,2	7	0,4	2	0,2	8	0,3
10.	Янісл. наконечники	2	0,3	5	0,3				
11.	Мікрорізці	1	0,2	13	0,8			1	0,04
12.	Трапеції	1	0,2	7	0,4	3	0,3	33	1,2
13.	Трикутники			1	0,06				
14.	Всього знарядь	151	24,2	335	19,8	330	зід	269	9,6
15.	Всього кременів	627	100	1692	100	1062	100	2797	100

Сторонніми в комплексі крем'яних виробів поселення хутір Коник були два свідерські верболисті наконечники стріл та два підчовнுவаті нуклеуси, що належать до фінального палеоліту (Рис. 102, 1, 2). Решта кременів та кераміка становлять єдиний неолітичний комплекс. Серед кременів є два одноплщинні нуклеуси для зняття пластин. Останні складають значну частку збірки: 18% – без додаткової обробки та 11% – з обробкою. Частина цих виробів використовувалась, імовірно, як ріжучі знаряддя, а окремі могли слугувати вкладеннями до складних ножів, дротиків тощо (Рис. 102, 7–17). Більші мають довжину 4–6 см, решта – середніх розмірів. Вкладені мають крайову або бічну притуплюючу ретуш. Решта пластин підправлена притуплюючою або загострюючою чи нерегулярною ретушшю (Рис. 102, 13, 16, 17). Відщепи також становлять значну частку в комплексі (55%), а з додатковою обробкою – 9,8%. Мікроліти в колекції представлені окремими екземплярами (Рис. 102, 3–5). Частка мікролітів становить 3% загальної кількості знарядь (див. табл. 13). Скрески на пластинах складають лише 0,1%, а на відщепах – 8% від кількості знарядь. Різців мало – 3%. Вони теж формувалися на відщепах. Макролітичні ви-

роби – сокирки невеликих розмірів та нерозвинених форм – їх 1,3%. Трикутники та фігурні кремені в колекції відсутні.

Подібними показниками відзначається й комплекс крем'яних знахідок поселення Новосілки. Пластини тут теж більших розмірів – 4–7 см, а ширина окремих досягає 2 см. Частка пластин без обробки – 18%, а з додатковою обробкою – 11%. Відходів виробництва – відщепів – багато, але з додатковою обробкою частка їх значна – 10,2% (див. табл. 13). Серед мікролітів більш чисельними є мікрорізцеві сколи – 0,2%, трапеції – 0,2%, яніславицькі вістря та їх уламки – 0,3%, трикутник лише один. Загальна ж частка мікролітів від кількості знарядь – 0,8%. Скребки на відщепах кількісно переважають знаряддя на пластинах (0,1% та 8%), але загалом кількість цих знарядь невелика. Скребки мають різноманітні форми – крайові на відщеповидних пластинах, підокруглі (Рис. 102, 29–36) та аморфні, властиві саме цій культурі (Рис. 102, 34, 35).

Різців мало (3%). Вони теж виготовлялися на відщепах. їх можна віднести до бокових (Рис. 102, 23, 25) та серединно-бокових (Рис. 102, 26–28).

Таблиця 13

Відсоткове співвідношення основних типів крем'яних виробів неолітичних поселень Волинського Полісся (відсотки подано від загальної кількості знарядь)

№ п/п	Назва виробу	Поселення			
		Новосілки	Оболонь	Коник	Вижівка
1	Пластини з ретушшю	34,6	40	44	17
2	Відщепи з ретушшю	22	36	42	17
3	Скребки на пластинах	5	3	0,1	4
4	Скребки на відщепах	22	8	8	31
5	Різці	4	6	3	11
6	Сокирки, тесла	1	2	1	19
7	Проколки, повертки	2	0,6	0,6	4
8	Фігурні кремені	1,3	0,8	-	-
	<i>Мікроліти:</i>				
9	Трапеції	2	1	1	5
10	Трикутники	0,3	-	-	-
11	Яніславицькі вістря	2	1	1	-
12	Мікрорізцеві сколи	3	1	1	-
	Відсоток мікролітів від к-сті знарядь	7	4	3	5

Отже, частина пам'яток Волинської неолітичної культури має виразні крем'яні комплекси яніславицького типу (поселення Новосілки, Коник, Хабарище та інші). Вони, безперечно, сформувалися на місцевій мезолітичній основі Яніславицької культури.

Інша кременеобробна традиція більш повно представлена двома поселеннями, про які вже згадувалось, – Оболонь та Вижівка. Перше з них має значну колекцію неолітичної багато декорованої кераміки, інше позбавлене її. Але якщо порівняти крем'яні вироби з цих двох пунктів, можна помітити певну подібність у морфології знарядь. Навіть статистично обидва комплекси схожі – частка знарядь на пластинах та відщепях в кожному з них майже однакова: для Оболоні – 40% та 56%, а для Вижівки – 16,8% та 16,6%.

У той час, як на поселенні Вижівка лише в одному житлі виявлено багато макролітів (52), в пункті Оболонь їх відомо лише кілька і формувалися вони не крутими боковими сколами, як у Вижівці, а пологими з різних боків (Рис. 98, 3, 6). Заготовка підбиралася з природних кременів, близьких за формою до сокирок. Більшість нуклеусів на обох пам'ятках одноплосинні. На поселенні Вижівка зібрано також чимало трапецій.

Неолітичні зміни (або перехід до «керамічного мезоліту») відбувалися і на сусідніх з Волинським Поліссям територіях. Роль яніславицького субстрату там теж була значною. Як вважає Л. Залізник та деякі інші дослідники, Гжебикова (півночі Польщі) та Німанська (Білорусі) неолітичні культури виникли також на яніславицькому пізньомезолітичному підґрунті басейнів Прип'яті, Німану, Західного Бугу [Залізник, Балакін, 1985. – С. 41–49].

Оскільки гжебикові пам'ятки Польщі дещо пізніші від ВНК, а поселення півдня Білорусі менш вивчені, для порівняння візьмемо крем'яні комплекси поселень Житомирського та Київського Полісся, які належать до дніпро-донецької неолітичної культурної спільноти. Ця територія була зоною поширення рудоострівських мезолітичних пам'яток. За даними Д. Телегіна, рудоострівському варіантові Дніпро-Прип'ятської мезолітичної культури притаманна мала кількість ортогнатних нуклеусів, різців та макролітів [Телегін, 1982. – С. 172]. За підрахунками Л. Залізняка, Рудоострівська культура відрізняється від Яніславицької Польської низовини більшою часткою яніславицьких трикутників – (23±9%) від кількості мікролітів та косих вістер з ретушованою основою – (8±3%). Скребки яніславицької традиції – різноманітні, аморфні на відщепях, рудоострівської – кінцеві на відщепях та пластинах. Велику роль в останній відігра-

ють різці [Залізник, 1984. – С. 99–100]. І все ж крем'яні комплекси неолітичних пам'яток Волинського Полісся мають певну специфіку, що може пояснюватися двома причинами: 1) пізнішим неолітичним часом (середній період ВНК) поселень Новосілки та Коник порівняно з яніславицьким мезолітом; 2) певною периферійною віддаленістю від яніславицьких пам'яток Польської низовини, що могло проявитись у господарській специфіці і кількісних змінах у складі знарядь. Так, наприклад, на названих пам'ятках ВНК немає яніславицьких чотирикутників, дуже мало трикутників, нечисельними є й трапеції (Новосілки – 2% від кількості знарядь, Коник – 1%), яніславицькі вістря (відповідно 2% та 1%). Крім того, не така значна частка скребків (відповідно 27% та 8,1%).

Отже, крім крем'яних комплексів з яніславицькою традицією (Новосілки, Коник, Перемут, Крушники та інші) є й інвентар іншої традиції, яка могла існувати на Поліссі з часів мезоліту. Це такі пам'ятки як Вижівка. Колекція виявлених тут крем'яних виробів походить із заглибленого великого житла площею близько 40 м і вирізняється домінуванням знарядь на відщепках над виробами на пластинах. Мікроліти представлені виключно трапеціями (високими, часто асиметричними) на відщепках, значним є переважання скребків над різцями. Серед скребків домінують вироби на відщепках неправильної форми. Різці (бокові та кутові) теж виготовлялися на відщепках. На площі житла та поряд знайдено 52 макроліти – трапецієподібні сокирки з формуючим бічним сколом робочої частини та з оббивкою без сколу [Залізник, Охріменко, 1985. – С. 92–95] (Рис. 119, 1–8; Рис. 116, 27–33) (див. табл. 10). Пам'яток з дещо подібним крем'яним інвентарем на Західному Поліссі є кілька. Це повністю розкопане неолітичне поселення Оболонь в середній течії Стиру, Балаховичі, а також, можливо, деякі матеріали з розвіяних дюн біля сіл Хабарище та Залухів (інша частина кременів має яніславицькі ознаки). Крім того, до подібного типу належить неолітична пам'ятка, виявлена В. Пясецьким у гирлі р. Злобич у Коростенському районі Житомирщини [Залізник, Пясецький, 1980. – С. 75–82], де відкрито 60 м² площі із залишками житла та кількома заглибленнями біля нього, неолітичною керамікою ранішого та пізнішого вигляду, крем'яними виробами. Пам'ятка Балаховичі розкопувалася на площі 40 м². Одержаний тут чистий крем'яний комплекс (кераміки не виявлено), на жаль, не є повним – відсутні мікро- та макроліти. Неолітичне поселення Оболонь відносимо до середнього періоду ВНК. Тобто хронологічний діапазон існування пам'яток типу Вижівка може бути значним – від мезоліту до середнього неоліту. Не виключено, що

до цього ж типу пам'яток може належати і неолітичне поселення у гирлі р. Гнилоп'ять [Неприна, 1969. – С. 134–139]. За даними Д. Телегіна та О. Титової, киево-черкаській культурі притаманні знаряддя, виготовлені в техніці двобічної обробки (сокири, трикутні вістря стріл тощо), трапеції, трикутники, наконечники яніславицького та донецького типів. Крем'яні сокири характерні для півночі Київщини та Південного Сходу Білорусі [Телегін, Титова, 1998. – С. 13]. Для Черкащини ж Д. Телегін відзначив майже повну відсутність сокир при мікролітичності кременю [Телегін, 1968. – С. 84]. Мікролітичність загалом характерна для ранніх неолітичних пам'яток Києво-Черкаської культури. В середньому та пізньому періодах з'являються ножі, скребки, ретушери на масивніших відщеплах та пластини, а також лінзоподібні в перетині сокири [Титова, 1985. – С. 8, 9]. На Черкащині, Київському, Житомирському Поліссі у неоліті, напевно, переважали традиції Яніславицької та Кукрекської мезолітичних культур [Залізняк, 1998. – С. 175; Гаскевич, Гавриленко, 2000. – С. 93].

Для пам'яток Східнополіської культури характерні такі культуровизначальні мисливські знаряддя як трапеції, верболисті черешкові, яніславицькі, трикутні наконечники стріл, а також трикутники (пам'ятки Загорини, Новосілки-II, Юревичі-VI). Але, як зауважує В. Ісаєнко, чисті крем'яні комплекси раннього неоліту тут не відомі [Ісаєнко, 1976. – С. 45, 51–53].

Західнополіському варіантові Німанської культури властивий макролітичний крем'яний інвентар. Тут наявні сокири, тесла, які все більше вдосконалюються в наступні періоди, трикутні наконечники стріл, більш масивні знаряддя на пластинках та відщеплах – скребки, скобелі, деревобробне приладдя [Ісаєнко, 1976. – С. 60–62].

У північніших комплексах кременю німанської культури так само наявні макролітичні вироби (сокири, струги, тесла, масивніші скребки, різці), але є й яніславицькі вістря, трикутники, пластини з притупленим ретушню краєм. Тобто крем'яне виробництво могло мати двояку генетичну підоснову: яніславицьку та іншу – макролітичну [Чарняўскі, 1979] (Рис. 4, Рис. 5, Рис. 6, Рис. 7, Рис. 21, Рис. 22).

Отже, в неолітичних комплексах Середнього Подніпров'я та Східного Полісся в ранньому неоліті присутні крем'яні вироби яніславицького та кукрекського виду, на Західному Поліссі – яніславицького та типу Виживка. Зона ж проживання населення Німанської культури відзначається макролітичним та яніславицьким інвентарем. Свідероподібні верболисті наконечники в неолітичних матеріалах випадкові. Їх час – фінальний палеоліт.

Названим комплексом властиві одноплощинні нуклеуси (прямоплощинні, клиноподібні), трапеції як єдиний вид мікролітів, переважання скребків над різцями, наявність середніх та великих пластин, сокир-макролітів (Вижівка, Злобич).

3. 2. 2. Кераміка, декор

Посуд Волинської культури, порівняно з керамічними виробами сусідніх територій та культур (Німанською, Гжебіковою, Східнополіською, Києво-Черкаською), вирізняється певними особливостями технології, орнаментики [Титова, 2001. – С. 166–176]. Він є чи не найголовнішим розпізнавальним матеріалом при її визначенні [Залізняк, 1997. – С. 66; Охріменко, 1995. – С. 304–306].

Керамічні вироби, зібрані в довоєнні роки, на жаль, не збереглися. Основна кількість наявних матеріалів виявлена в останні двадцять років. Вони походять зі стаціонарно досліджуваних пам'яток (Оболонь, Стрічено, Коник, Крушники) та зборів. Порівняно з Подніпров'ям, волинські неолітичні пам'ятки мають меншу кількість керамічного матеріалу. На поселеннях, як правило, вдається виявити кілька сотень фрагментів, а на розвіяних дюнах – у кращому разі – десятки. Тому загальна кількість фрагментів посуду цієї культури на сьогодні становить до 1000 одиниць.

Форми керамічних виробів, елементи орнаменту та й власне появу посуду на Західному Поліссі слід, напевно, пояснювати впливами Буго-Дністровської культури [Даниленко, 1969. – С. 96 (Рис. 54, 72)]. Впродовж існування Волинської неолітичної культури основним типом посуду був горщик середньої величини. Різноманітність форм керамічних виробів (горщиків) невелика – це були конусоподібні з прямими стінками вироби (I тип – Новосілки) (Рис. 105, 5), біконусовидні – верхня частина звужувалася до середини (II тип – Шепель) (Рис. 105, 1), яйцеподібні (III тип – Вовче) (Рис. 105, 8), профільовані (IV тип – Новосілки, Нобель, Великий Мідськ) (Рис. 105, 2, 3, 6), прямостінні, широко відкриті (V тип – Славута) (Табл. 14) (Рис. 145). Існує думка, що профільовані S-подібні вироби з'явилися в неоліті Понімання під впливом Культури лійчастого посуду [Чарняўскі, 1979. – С. 57]. Ми вважаємо, що це спостереження може стосуватися й посуду Волинської культури, хоч знайдена Л. Залізником біля с. Омит верхня частина ранньонеолітичного профільованого виробу вказує, що S-подібні горщики були тут і раніше. Можливо, під впливом південних землеробських культур, наприклад лінійно-стрічкової кераміки, з'явилися окремі вироби овальної форми (тип VI – Вітковичі) (Рис. 105, 4). Із названих вище пунктів Шепель та Омит належать до раннього етапу ВНК.

Загальна характеристика кераміки ВНК

№	Пункт	Розничі	Шепель	Сенчиці	Новосілки	Оболонь	Мідськ	Славута	Тросне	Воля Кухітська	Балаховичі-І	Балаховичі-ІІ	о/о
1.	Товщина	3–6	5–7	9–12	5–7	6–7	5–8	5–7	4–8	6–9	4–5	6–8	
2.	Колір коричневий	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100
3.	Форма конусовидна або профільована	U	U	U	S	S	S	U	U	U	U	S	64 36
4.	Дно гостре	+	+	+	+			+			+		54
5.	Дно округле					+	+					+	27
6.	Поверхня рівна	+		+	+		+	+	+	+	+	+	82
7.	Поверхня нерівна		+		+	+							27
8.	Домішка рослинна	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	100
9.	Домішка шамоту		+			+	+					+	27
10.	Домішка жорстви												
11.	Орнамент гребінцевий	+			+	+	+				+	+	54
12.	Орнамент лінійний			+	+	+			+			+	45
13.	Орнамент сітчастий		+	+	+	+	+		+				54
14.	Орнамент з насічок			+		+	+			+			37
15.	Орнамент з «копитець»		+	+	+	+	+	+		+			64
16.	Орнамент з «ямок»					+							9
17.	Орнамент із вм'ятин				+								9
Періоди		ранній			середній								

Усі керамічні вироби цієї культури (включно з пізнім періодом) мали гостре (Новосілки, Оболонь, Славута), округле (Великий Мідськ, Нобель), шпичасте (Мульчиці, Лютинськ, Коник) дно (див. табл. 14). Не виключено, що останні з'явилися тут як далекий відгомін культури Ертебелле. Інколи придонна частина стінок горщиків значно товстіша. Кераміка ж нарвського типу округлодонна [Чарняўскі, 1979. – С. 54].

На думку В. Исаєнка, для Західного Полісся епохи неоліту характерні два основні типи керамічного посуду: присадкуваті, широкогорлі посудини та високі, плавно профільовані [Исаенко, 1978. – С. 42; Исаенко, 1963. – С. 46–52] (Табл. 15).

Таблиця 15

**Загальна характеристика кераміки неолітичних культур
Прип'ятського Полісся**

№	Волинська неолітична культура	Німанська культура	Східнополіська культура
I. ТЕХНОЛОГІЯ			
1.	оформлення зрізу вінчика		
	рівний	хвилястий, рівний	рівний, хвилястий
2.	Товщина стінок		
	4–9 мм	9–12 мм	7–11 мм
3.	Розміри, місткість		
	2–3 л, Д-20–25 см	12–15 л, Д-30–40см	5–6 л, Д-40 см
4.	Домішка в глиняну масу		
	рослинність, шамот, пісок, жорства (пізній період)	рослинність, черепашка, вапняк, жорства (пізній період)	рослинність, пісок, жорства, черепашка (пізній період)
5.	Поверхня посуду		
	нерівна/рівна розчеси зсередини	прогладжена ззовні розчеси зсередини	прогладжена ззовні розчеси зсередини
6.	Колір кераміки		
	коричневий, жовтий	сіро-коричневий, червонуватий, зеленуватий, темний усередині, рідко ангоб	коричневий, жовтий
II. ЕЛЕМЕНТИ ОРНАМЕНТУ			
	проколи, наколи, «гребінець», «копитця», «сітка», лінії, насічки	ряди паралельних ліній, «гребінець», наколи, прямокутні вдавнення, ялинкові композиції, відтиски лопатки, текстилю, розмочаленої палички, «копитця»	насічки, паралельні лінії, скобки, шнур, «гребінець», ялинкові композиції, розчеси гребінцем, «гусеничка»

Горщики ВНК переважно невеликі: виріб із Славути має діаметр вінець майже 12 см, а висоту – 14–15 см; із Шепля – відповідно 12 та 20, з Новосілок перший – 12 та 17, другий – 10,6 та 15,5; із Великого Мідська – 12 та 18,5; із Віткович – 16 та 15,5 см. Горщик з останнього пункту дуже подібний за формою до кухонних виробів КЛСК, лише позбавлений плоского дна – нагадує зрізану кулю (Рис. 105, 4). Виріб з Мідська має невисокий яйцеподібний тулуб і легко розгорнуті вінця (Рис. 105, 6). Інший, аналогічний за формою, прикрашений насічками та ямковим орнаментом (Рис. 114, 7–10). Ще один графічно реставрований виріб із цього поселення, підокруглий (Рис. 113, 6–8). Посудина зі Славути – широко відкрита, прямостінна, як можна здогадуватись із фрагментів, має зрізану зверху яйцеподібну форму (Рис. 145, Рис. 146). Своєрідністю відзначається і горщик з Нобеля: у ньому при яйцеподібному тулубі, округлому дні дещо розхилені високі вінця (Рис. 105, 3). Він подібний до горщика з Мостви [Телегін, 1968. – С. 92]. Більшою або меншою профільованістю відзначаються вироби з поселення Оболонь (див. табл. 12).

Отже, можна вважати, що на більшості поселень Прип'ятського Полісся горщики були домінуючим виробом і мали форму конуса, біконічну або профільовану. Окремі вироби – округлі. Ці ж особливості, в основному, відзначені нами й у виробах ВНК.

Передусім треба зауважити, що кераміка ВНК, як і поселення, поділена нами на три періоди – ранній, середній, пізній. Однією з особливостей, що вирізняють її з-поміж інших синхронних та сусідніх поліських неолітичних культур, є тонкостінність. Часто вироби мають стінки завтовшки 4–5 мм. Дуже рідко вони досягають товщини 1 см. Для прикладу подаємо розміри стінок кераміки з кількох поселень: Розничі – 3–6 мм, Тросне – 4–8 мм, Шепель – 5–7 мм, Новосілки – 5–7 мм, Оболонь – 6–7 мм, Мідськ – 5–8 мм, Сенчиці – 9–11 мм (див. табл. 15). За спостереженням В. Даниленка, «для кераміки старшого етапу (ДДК) властиве використання товстостінного посуду з гребінцевим орнаментом, для молодшого – тонкостінного з накольчастим орнаментом» [Даниленко, 1969. – С. 31].

Іншою важливою специфічною особливістю кераміки ВНК є її однобарвність та добрий випал черепка, внаслідок чого всередині немає темної смуги: він весь коричневий, часто світло-коричневий, золотисто-жовтий, рідко – рожевий. Темно-коричневі вироби трапляються лише на пізньому етапі.

Приблизно половина знайденої неолітичної кераміки має розчеси віхтем або гребінцем на внутрішній, зовнішній або на обох поверхнях. Цей звичай зберігався в усі періоди, таке згладжування стінок посудин по-

ширюється і на стжижовську кераміку ранньобронзового віку. Зовнішнє оформлення посуду волинської культури різне: стінки часто нерівні від відбитків вигорілих рослин (Мульчиці, Шепель, Мідськ). Є й вироби з досить добре прогладженою поверхнею (Балаховичі), можливо ангобованою (Грузятин, Вовче). Часто кераміка раннього та середнього етапу має на поверхні чіткі відбитки трави, але разом з тим помітне вирівнювання її лошилом (Оболонь, Новосілки, Нобель).

Основною в посуді ВНК є домішка в глиняну масу рослинності, піску, шамоту, жорстви. Інших складових не помічено. Іноді домішка до глиняної маси готувалася з одного-двох компонентів: із трави та шамоту, трави-піску, жорстви-рослинності. Д. Телегін писав, що вивчення особливостей технічної домішки у глиняному тісті кераміки має винятково важливе значення для розуміння шляхів її складання та подальшого розвитку [Телегін, 1968. – С. 163].

Зміна ж технічної домішки, поява нової орнаменталії, форми посуду може вказувати на етнічні перегрупування. На ранньому етапі домішка трави була значною, в наступних вона стає меншою, в пізньому періоді – ледь помітна. Шамот додавався рідко (Шепель, Оболонь, Балаховичі), особливо в ранньому та середньому періодах, а в пізньому збільшується домішка жорстви (Щитинська Воля, Вітковичі). Вироби зі значною домішкою піску в глиняній масі мали менше рослинності, добре прогладжувались або залощувались, інколи ангобувались (Кухітська Воля, Вовче).

Міцність посуду ВНК різна. Рання кераміка досить крихка і швидко псується на поверхні ґрунту. Пізня – міцніша. Яким способом виготовлявся посуд, зрозуміти важко – місця стику джгутів майже непомітні. Випалювались горщики, напевно, на відкритому вогні й рівномірно з усіх боків. Напрямок довгих травин у тісті виробів завжди горизонтальний (Великий Мідськ). Можливо, використовувалася коротка або посічена трава.

Розмір горщиків, технологія виготовлення визначалися, очевидно, призначенням, але майже скрізь вони були середніх розмірів. Мабуть, посуд використовувався для приготування страви невеликій родині, бо його ємність становить 1–2, рідше – кілька літрів.

Орнаменталію кераміки Волинської неолітичної культури можна вважати значним мистецьким явищем того часу [Титова, 2001. – С. 174]. Легкий горщик золотистого кольору майже завжди мав один-два чи декілька елементів декору, що залежало, можливо, від призначення або інших причин. У верхній частині вироби прикрашалися наколами або

проколами з одного чи обох боків. Нижче наносили суцільний – до дна – декор з одного елемента орнаменту (Славута, Крушники) або кількох (Великий Мідськ, Нобель), іноді розріджений окремими полями (Розничі, Красносілля). Але форма, декор, розміри відзначалися архітектонічною та естетичною довершеністю. Найбільш уживаним елементом декору кераміки ВНК були гребінцеві відтиски, які наносили, очевидно, спеціальним орнаментиром (табл. 16) (Рис. 106, 7, 22). Найчастіше він має вигляд паралельних горизонтальних стрічок, які покривали верхню або середню частину виробу. Ці стрічки робили у три, рідше – у два або чотири зубці (Рис. 106, 7, 17; Рис. 107, 6, 18). Інколи відбитки наносились у вигляді полів, які нагадують чотирикутник або вертикальні гірлянди. Орнамент із вертикальних або нахилених насічок з'являється у середньому періоді.

Таблиця 16

Основні елементи орнаментатії кераміки ВНК та КЧК (у %)

№ з/п	Пам'ятки Елементи орнаменту	Новосілки	Оболонь	Великий Мідськ	Балаховичі	Коник	Перекалля	Узагальнено по КЧК	Узагальнено по ВНК
1.	Наколи під зрізом вінця (зовнішні/зсередини)	85/15	65/20/15	60/40	65/15	90/10			73/27
2.	Гребінець	20	42,4	15	43	15	-	34,2	27
3.	«Копитця» – ряди підокр. ямок	15,4	4,5	20	-	-	20		9,8
4.	Сітка	12,8	11,4	41	-	15	20	5,9	16,7
5.	Похилі насічки	7,7	22,8	20	-	50	18		19,8
6.	Прямі лінії	12,8	18,9	-	27	-	17	18,4	12,6
7.	Ямки	26	-	4	30	20	25	9,5	17,5
8.	Горизонтальні ряди	92	93	90	100	95	100	40,5	94
9.	Вертикальні ряди	8	7	10	-	5	-	18,0	6
10.	Всього орнам. фрагментів	39	132	30	25	25	18	-	-
11.	% орнам. фрагментів	20,3	39,5	50	35,7	17,6	40	-	-
12.	Всього фрагментів	192	334	60	70	142	45	-	-

Аналіз орнаментів з таких ранньо- та середньонеолітичних поселень як Розничі, Шепель, Сенчиці, Новосілки, Оболонь, Великий Мідськ, Сла-

вута, Тросне, Кухітська Воля, Балаховичі-I, Балаховичі-II свідчить, що на кераміку наносився орнамент у вигляді гребінцевих відтисків, сітчастий, або ж з «копитець», ліній, насічок, ямок та вм'ятин.

Серед чотирнадцяти реконструйованих систем орнаментативної кераміки ВНК у більшості випадків бачимо наколи або проколи під зрізом вінця (Рис. 108), в окремих випадках – відтиски гребінця або вм'ятини по зрізу вінець (Балаховичі, Великий Мідськ, Новосілки), декор верхніх частин посудин (Балаховичі, Омит, Великий Мідськ). Найбільш декорованим є горщик з Нобеля: він прикрашений «копитцями», сітчастою штриховкою, рядами наскрізних проколів у середній частині.

Орнаментативна, форми посуду, технологія виготовлення Волинської неолітичної культури частково мають, можливо, південне походження. Так, тонкостінну конусоподібну кераміку з рядами отворів під краєм вінця бачимо в групі Тісадоб Угорщини [Титов, 1980. – С. 201, рис. 121]. Гребінцевий «кардіумний» орнамент водночас відтисками нахиленої палички, укладеними в ряди, відомий з кераміки Базькового острова (Буго-Дністровська культура). Тут є й відтиски по зрізу вінець [Даниленко, 1969. – С. 66, рис. 2, 4, 8]. Гребінцевий орнамент відомий з пам'яток Центральних Балкан (Оцтаки – Магула) в культурі Передескло [Даниленко, 1969. – С. 200, рис. 144] та, звичайно, в культурах дніпро-донецької спільноти, до яких належить і ВНК.

Приєм прогладжування гребінцем поширювався на Подніпров'ї і використовувався носіями ДДС раннього етапу, його знаходимо і на горщику Буго-Дністровської культури з поселення Шиманське [Даниленко, 1969. – С. 106, рис. 69]. Сам же гребінцевий орнамент, на думку Д. Телегіна, міг виникнути на Подніпров'ї, в середовищі ДДС раннього етапу, і звідти проник на територію Волинського Полісся та в ареал поширення населення БДК [Телегін, 1968. – С. 170].

На думку дослідників, культури дніпро-донецької спільноти мали в різні періоди дещо відмінні елементи декору. В. Даниленко відзначав, що між періодами гребінцевої та накольчастої кераміки треба виокремити період лінійно-прогладженої [Даниленко, 1969. – С. 31]. Підкреслюючи відмінність кераміки киево-волинської групи від черкаської, Д. Телегін називав ранішими гребінцевий та лінійний орнаменти, а пізнішими – з насічок, наколів, лунок [Телегін, 1968. – С. 91].

На окремі горщики у середню їх частину наносили ряди наскрізних отворів (Нобель, Новосілки).

Меншою мірою використовувався декор з тонших або грубших ліній, відомий і на кераміці БДК, КЧК. Їх наносили горизонтально, вертикально

або похило (Осова, Мняково, Новосілки). В окремих випадках від широких горизонтальних смуг униз навскіс прокреслювали короткі відрізки (Омит). Цей мотив пізніше часто використовується при оздобленні кераміки Тшинецько-Комарівської культури (ТКК) [Охріменко, Гусаревич, 1998. – С. 47–51; Berezanskaja, Taras, 1998. – S. 2]. Можливо, ці лінії були ідеограмами розораного поля. Заштрихований ромб, який використовувався носіями ТКК, означав, за А. Голаном, розоране поле [Голан, 1992. – С. 87], як і трикутник, що міг позначати поле. У нижній частині виробів ВНК часто бачимо сітчасте штрихування, яке, можливо, імітувало плетені ємності (Рис. 68, 10, 11). На фрагментах посудини з Комарова (початок середнього періоду ВНК) є шнуровий орнамент, який потім бачимо на виробах культур Лійчастого посуду, Кулястих амфор, Шнурової кераміки.

Отже, основними елементами орнаменту кераміки ВНК є гребінцеві відтиски – 20,5% у Новосілках, 42,4% в Обононі (для Києво-Черкаської культури, за даними О. Титової, 34,2%), прямі лінії – відповідно 12,8% та 3,8% (у КЧК – 18,4%) [Титова, 1992. – С. 113] (див. табл. 14), «копитця» – 15,4% та 4,5%, похилі насічки 7,7% та 22,8%, «сітка» – 12,8% та 11,4% (остання у КЧК – 5,9%). Основу зональності декору становлять горизонтальні ряди.

Територіально близькими матеріалам ВНК на Прип'ятському Поліссі є матеріали Німанської (НК) (західнополіський варіант) та Східнополіської (СПК) культур. При порівнянні кераміки НК, СПК з Волинською неолітичною бачимо самобутні риси останньої (див. табл. 15). Розглянемо спочатку особливості технології. Зріз вінця у виробах НК та СПК часто хвилястий від відтисків, чого у виробах ВНК не помічено. Основним типом виробів у трьох культурах були горщики, хоча в різні періоди їх форма змінювалася: у ВНК переважаючими типами були конусоподібні, біконусоподібні, яйцеподібні, прямостінні, профільовані при гострому, округлому, рідко – шпичастому дні. На Лівобережжі Прип'яті, в зоні поширення НК, горщики були присадкуваті, гостродонні з прямими вінцями [Исаенко, 1976. – С. 42], вироби Східнополіської культури широкогорлі з гофрованим краєм (діаметром близько 40 см, висотою 35 см). Горщики ВНК мали менші розміри, були стрункіші. Вироби ВНК відзначалися тонкостінністю порівняно з виробами СПК, іншою барвою, ніж у НК, відсутністю домішки черепашок, вапняку (див. табл. 15). Названі культури різнилися й декоруванням. У виробах ВНК відсутні прямокутні вдавлення (є лише в матеріалах з Обононі), ялинкові композиції, відтиски текстилю, розмочаленої палички, як у кераміці НК, дужки, «гусенички», ялинкові композиції, як у виробах СПК.

Отже, за формами виробів, кольором, технологією виготовлення, технічними домішками, орнаментикою, розмірами керамічні вироби Волинської неолітичної культури дещо різняться від кераміки Німанської та Східнополіської культур, так само, як і від Києво-Черкаської [Телегин, Титова, 1998. – С. 24] (див. табл. 14, табл. 15).

При порівнянні посуду ВНК з виробами КЧК можна помітити відмінність їх форм і, якщо перші – часто біконічні або профільовані, то для виробів КЧК характерні «великі, широко відкриті гостродонні, рідко плоскодонні горщики та малі круглодонні миски» [Титова, 1993. – С. 103]. Останні відомі і серед виробів східнополіської культури – Юревичі [Исаенко, 1976а. – Рис. 38, 19–21]. Вироби ж ВНК середніх розмірів; плоскодонних та мископодібних виробів не виявлено. Якщо порівняти декор ВНК та КЧК, то можна зауважити риси і подібності, і відмінності, насамперед у оформленні зрізу вінець:

1) у виробках ВНК невідома така пізня риса КЧК як комірцеве оформлення;

2) в обох культурах під зрізом наносилися глибші наколи або проколи ззовні, зсередини чи з обох боків. За нашими підрахунками, на матеріалах шести пам'яток ВНК найчастіше робилися заглибини ззовні (див. табл. 16) – 73%, зсередини значно менше – 27%. В окремих випадках наколи робилися з обох боків (Оболонь – 20% від усіх вінець, виявлених тут). Переважання зовнішніх наколів простежуємо і на посуді КЧК.

3) В окремих виробках ВНК та КЧК видно відтиски по зрізу вінець (наприклад, для КЧК з пам'ятки Борщів) [Костенко, Титова, 1988. – Рис. 3, 2, 6, 7]. Для ВНК цей прийом є рідкісним (Балаховичі та деякі інші пам'ятки). Для кераміки КЧК, за даними О. Титової [Титова, 1992. – С. 111], характерна велика частка орнаментованих фрагментів – 75%, для ВНК, за нашими підрахунками, значно менша – 33,8%. При порівнянні зональності нанесення декору теж помітні значні відмінності. Горизонтальними рядами в КЧК прикрашено 40,5%, вертикальними – 18%, а у ВНК – відповідно 94% та 6%. Характерно, що такі елементи декору як гребінцеві відтиски використовувалися в обох культурах найчастіше: ВНК – 27%, КЧК – 34,2% [Титова, 1992. – С. 117-118] (див. табл. 14). На другому місці за кількістю у ВНК – ряди насічок – 19,8% (хоча в різні періоди їх частка неоднакова), які у КЧК менш уживані, хоч відомі в Гринях, Пустинці, Бортничих [Телегин, 1968. – Рис. 45, 5, 37, 1, 42, 12]. Подібним до насічок є декор із дужок, нанесених заокругленим орнаментом. Він є рідкісним серед керамічних матеріалів обох культур. У ВНК цей декор трапляється рідко, на пам'ятках, розташованих ближче до середньої течії Прип'яті, і є

наслідком впливів Німанської або Східнополіської культури, інколи його бачимо і на кераміці КЧК (Бовсуни) [Телегин, Титова, 1998. – Рис. 33, 2]. Можливо, він теж походить з ареалу БДК. Елементом декору, який використовується порівняно часто, є менші та більші ямки: для ВНК його частка становить 17,5%, а для КЧК – 9,5%. Часто використовується при оздобленні у ВНК і т. зв. сітчастий елемент декору – 16,7% проти 5,9% у КЧК. Він, як і лінійний, був одним із найулюбленіших у населення лівобережжя Прип'яті, Східнополіської та Німанської культур, а в НК Понімання використовувався рідко [Чарняўскі, 1979. – С. 135, 136]. В зоні Поприп'яття досить популярними були відтиски «копиток» (М. Чернявський). Цей орнамент часто використовувався в НК, СПК. У ВНК він становить 9,8%, в КЧК майже не знаний. Хоч подібні відтиски відомі в БДК, цей прийом у Поприп'ятті є, ймовірно, самостійним винаходом, як і проколи та наколи під вінцями. Невідомий у матеріалах ВНК і лапчастий орнамент, ряди відтисків розмочаленим орнаментом, так само, як ряди трикутних, чотирикутних відтисків (як з хутора Тетерівського). Немає тут також орнаментики з ялинкових, кутових композицій, характерних для Київського Полісся, а також Надпоріжжя (Сурський острів) [Телегин, Титова, 1998. – Рис. 10, 16].

Отже, у великому ареалі поширення пам'яток дніпро-донецької етнокультурної спільноти, у т. ч. Волинської неолітичної [Телегин, 2001. – С. 3], як і Німанської культур, елементи декору були подібні – гребінець, ямки, лінії, сітка, насічки, – але на різних територіях у різних культурах їх набір та частота використання були неоднаковими, так само, як більший чи менший ступінь декорування. На наш погляд, процент орнаментованості зростав у пізніші періоди і залежав від способу життя, побутових умов, ступеня осілости. Припускаємо, що у населення ВНК, де переважало мисливство, тобто більш рухливого, орнаментика була менш розвинена. Там же, де населення більше займалося рибальством і вело переважно осілий спосіб життя (наприклад, Юревичі біля озера Литвин), кількість кераміки значна, вона декорована.

3. 2. 3. Житлобудівництво

Пошуки добре збережених слідів жител епохи неоліту є актуальним завданням, проте пов'язані з певними труднощами. Справа в тому, що більшість неолітичних поселень розташовувалася на піщаних дюнах [Археологія. . . 1987. – С. 82, 111; Barta, 1959. – S. 241–258], які руйнувалися під час пізніших заселень (наприклад Оболонь), вибирання піску для бу-

дівництва (Вижівка, Новосілки, Великий Мідськ) або знищувалися видувими внаслідок пониження рівня ґрунтових вод (Залухів, Хабарище).

Питання житлобудівництва в неоліті Полісся залишається маловивченим у зв'язку з відсутністю необхідного обсягу матеріалів. Але подальші дослідження допомогли б пролити світло на побут, демографію, культуру загалом. Одержані за останні роки планіграфічні дані з поселень та стоянок ВНК Виживка, Оболонь, Новосілки, Стрічено, Вовче, Крушники дають змогу зробити деякі попередні узагальнення.

Під час цих розкопок увага приділялася вогнищам, розташуванню каменів, крем'яних знарядь. Фіксація знахідок на плані житла робилася за допомогою різних умовних позначок (С-скребок, Р-різець, Т-трапеція, Х-кераміка тощо). Відомо, що скребки були жіночими знаряддями, а різці, сокири, наконечники стріл, мікроліти використовувалися чоловіками. Все це дає змогу достатньо точно відтворити інтер'єр помешкання – місця роботи, відпочинку, приготування їжі.

Залишки унікального, напевно літнього, об'єкта розміром 6х4,2 м виявлено північніше с. Хабарище Ратнівського району, неподалік озера на підвищенні 150х200 м. Зорієнтований він по лінії північний захід – південний схід, фіксувався за залишками «цеглин» торфу, з яких складений, та вільхових жердин товщиною 5 см, укопаних по зовнішньому периметру на відстані 15–20 см одна від одної. Всередині житла шар піску темніший. З південного боку будівлі знайдено залишки вогнища діаметром 30х40 см та уламки неолітичного посуду. В зв'язку з пониженням рівня ґрунтових вод ця невисока (до 0,5 м) дюна почала роздерновуватися та розвіюватися, як наслідок, оголилися залишки нижньої частини неолітичного житла. Поблизу розміщені рештки ще двох подібних, але гірше збережених жител [Охріменко, 2001. – С. 63–64].

Погано збережений об'єкт ВНК було виявлено в урочищі Вовче біля с. Майдан-Липно Маневицького району Волинської області. На його площі знайдено комплекс крем'яних знарядь, уламки горщика, дрібні фрагменти кісток, залишки великого вогнища діаметром близько 3 м, яке опущене в материк на 0,7–0,8 м. Поряд було ще одне вогнище поперечним перерізом 0,2 м. Загальна його площа могла становити 30 м².

Пам'ятку біля с. Галина Воля Старовижівського району можна інтерпретувати як унікальне поселення періоду докерамічного неоліту. Тут досліджено залишки однієї підчотирикутної споруди, плавно заглибленої в материк. У її вцілілій частині виявлено рештки більших і менших вогнищ. Усередині об'єкта зібрано численні дрібні фрагменти кісток, трапеції, скребки, різці, нуклеуси, багато тесел. Знахідки, в т. ч. однотипні, роз-

ташовані на площі житла рівномірно. Вціліла площа споруди становить понад 40 м² [Залізняка, Охріменко, 1985. – С. 97].

На поселенні ВНК Новосілки-Стрічено (Маневицький район) виявлено залишки трьох споруд. Усього ж їх могло бути на поселенні 4–5. У першій з них, окрім кераміки та знарядь з кременю, зафіксовано чотири вогнищеві ями, що могли слугувати для приготування їжі в горщиках (Рис. 66). Залишки другої становили собою лінзу заповнення житла довжиною 2,5 м. У ній було вогнище діаметром 0,5 м. Залишки ще одного житла простежувалися на площі 5x8 м. (Рис. 66). Тут знайдено яніславицькі наконечники, мікрорізьцеві сколи, трапеції, скребки, різці, пластини, дрібні кістки, фрагменти тонкостінної кераміки з домішкою трави в тісті, а також вогнищева заглибина діаметром 0,3 м та глибиною 0,15 м.

Експедиція Л. Залізняка на правому березі р. Уж в урочище Прибір Христинівський навпроти с. Христинівка Народицького району Житомирської області в 70-ті рр. виявила неолітичне поселення, назване Крушники. В 1984 р. у східній його частині автор проводив незначні рятівні розкопки (5x6 м) (Рис. 131).

Вірогідно, тут був розташований житловий об'єкт, у якому виявлено три ями, за межами розкопаної ділянки знахідки майже не траплялися. Стратиграфія в розколі була така: 5–10 см займав темно-бурий шар гумусу, під ним залягав шар підґрунтя коричневого кольору (10–15 см), далі йшов світліший материковий пісок. На межі квадратів 5а та 5б виявлено ямку діаметром 0,4 м, глибиною 0,2 м (Рис. 131). У ній був гумусований пісок, дрібні вуглинки. Вона дещо розширювалася в східному напрямку. Аналогічна, але менших розмірів, ямка була в квадраті 4 д. Її глибина досягала 0,6 м від рівня денної поверхні. Можливо, перша з них слугувала для приготування їжі в горщику, обкладеному палаючим вугіллям, друга ж була заглибиною від стовпа.

У південній частині розкопу на пам'ятці Крушники відрита велика яма підокруглої форми. По довгій вісі вона мала 1,5 м, по короткій – 1,3 м. Глибина її нижче гумусу – 0,8 м. В її сірувато-попелистому заповненні, крім дрібних вуглин, було небагато кераміки та кременів.

На площі цієї споруди добуто 430 одиниць кременю, в т. ч. 67 пластинок без повторної обробки, 44 знаряддя: пластинка з притупленим ретушню краєм, трапеція, уламок вістря яніславицького типу тощо. В розкопі знайдено також розвали двох горщиків середніх розмірів (Рис. 132, 1–4).

Отже, можна вважати, що поселення Крушники мало невеликі розміри – приблизна його площа 30 м². Дещо видовжене розміщення знахідок може вказувати на його чотирикутну форму. Витягнуте воно було по лінії

північ-південь паралельно до течії ріки. В південній частині житла містилася велика заглиблена вогнищева яма, яка давала змогу «понижувати» вогонь від стелі і сприяла його концентрації та кращому утриманню тепла. Вірогідно, що так могло бути сплановане лише зимове житло. На це вказують і основні знаряддя: жіночі скребки для обробки шкір та ножовидні пластини для розрізування м'яса, шкір, чищення риби, а також чоловічі знаряддя: різці, наконечник стріли, розміщені поряд із вогнищем. Тобто це тепле освітлене місце було «центром» домашнього виробництва. Приблизно по центру концентрувалися розвали двох посудин. Вірогідно, там сім'я споживала страву.

Із західного боку від розвалу № 2 – ямка для невеликого вогнища діаметром близько 0,4 м. У ній, напевно, і готувалася в горщиках страва. Ямки і розташовані поряд розвали посудин виявлені також на пам'ятках Балаховичі (Бригада), Новосілки (Стрічено). Показово, що протилежний до великого вогнища бік об'єкта майже не містив знахідок. Не виключено, що тут був вхід.

Виявлена в західній частині ямка від стовпа може свідчити, що ця будівля, ймовірно, була стовповою, чотирикутною. Стіни її могли бути зроблені з очерету чи лози. Можливо, очеретяною була і стріха. Порівняно мала площа житла вказує на те, що тут проживала невелика родина.

Поселення ВНК у багатих мисливськими та рибальськими угіддями місцях могли бути постійними або сезонними [Гладких, 1989. – С. 19; Зализняк, 1989. – С. 82, 84; Зализняк, 1990. – С. 4; Балакин, Нужный, 1990. – С. 95]. Переміщення неолітичного населення відбувалося, можливо, у зв'язку з міграціями об'єктів полювання або після висихання водойм у посушливий період [Nogaj-Chachaj, 1991. – S. 40; Черниш, 1973. – С. 58; Непріна, 1982. – С. 4]. На Волинському Поліссі виявлені місця як тимчасового перебування мисливців та рибалок, часто розміщені в заплавах та низинах (Мульчиці-II, Мульчиці-III, Боровно-II, Мала Глуша, Люб'язь-II), так і тривалого (Новосілки, Оболонь, Вижівка), можливо зимові, розміщені на вищих сухих дюнных пагорбах. Склалися вони здебільшого з 3–5 жител площею 24 м² (Хабарище), 30 м² (Крушники), 40 м² (Вижівка, Новосілки), в кожному з яких могла проживати мала чи велика сім'я. Враховуючи, що тривалість життя в той час була невелика, в основному, це були малочисельні родини, які мали житла відповідних розмірів. Кількість жителів поселення могла становити 20–35 осіб [Зализняк, 1990а. – С. 80].

Привертає увагу така характерна деталь, як відсутність на поселеннях ВНК кам'яної обкладки навколо вогнищевих скупчень, у той час, як на Лівобережжі Прип'яті, в ареалі поширення німанської культури [За-

лізняк, 1997. – С. 75], ця особливість простежується. На західному березі озера Люб'язь у Любешівському районі Волинської області в уроч. Лядина-III (Рис. 137), в місці затоплення водою знайдено камені, почорнілі від вогню, та інші залишки поселення німанської культури. Під час розкопок на поселенні Русакова-II над р. Шчара М. Чернявський виявив рештки вогнищ із каменями невеликих розмірів, що мали сліди обпалення [Чернявський, 1979. – С. 9].

Варта уваги ще одна особливість: в окремих житлах виявлено по два вогнища – велике та мале (Вовче, Крушники). Великі вогнищеві заглиблення мають діаметр від 3 м (Вовче) до 1,5x1,3 м (Крушники), 0,5 м (Новосілки). Припускаємо, що вони використовувалися не лише для обігрівання приміщення в зимовий період, а й для приготування (запікання) м'яса. Малі ж ямки в поперечному перерізі мають 0,2–0,4 м (Новосілки, Вижівка, Крушники) та незначну глибину – 0,15–0,3 м. Біля них концентруються розвали горщиків.

Отже, житла ВНК ділимо на легкі сезонні курені та довгочасні чотирикутні споруди. Їх розміри – від 28 до 40 м². Стіни останніх можливо робилися з очерету, лози та глини, інколи – торфу (Хабарище), покрівля – з очерету.

3. 3. ГОСПОДАРСТВО

Господарство неолітичного населення традиційно, і як в часи фінального палеоліту та мезоліту, мало майже виключно привласнюючий характер [Бунятян, 1989. – С. 9]. Воно включало в себе такі звичні для населення зони лісів види діяльності як рибальство, мисливство та збиральництво. Перші два складали основу існування тодішніх жителів Полісся. І хоч населення було знайоме з рільництвом, (а може і скотарством) аж до кінця III тис. до н. е., відтворюючі види діяльності не мали великого значення. Про складність цих процесів писали Я. Крук, С. Мілісаускас [Kruk, Milisauskas, 1999. – S. 30]. Лише в кінці енеоліту – на початку бронзового віку на Поліссі з'явилися досконаліші знаряддя: шліфовані сокири, крем'яні серпи, кам'яні зернотерки. Розвиткові рільництва сприяли і виключні умови дуже теплою та вологою атлантичного періоду – температура була на 2–2,5°C вища від сучасної [Jankowska, 1990. – S. 30].

Стимулюючим фактором переходу до рільництва та скотарства у населення ВНК, крім впливів сусідньої КЛІСК, стало проникнення на Полісся Маліцької культури та особливо Культури лійчастого посуду, матеріали якої знаходимо на території всього Волинського Полісся аж до

середньої течії Прип'яті. Тоді, напевне в середині III тис. до н. е., і розпочинається у аборигенного поліського населення ВНК перехід до відтворюючих форм господарства та пов'язаного з ним ткацтва [Охріменко, Шевчук, 1997. – С. 249] (Рис. 129, 13; Рис. 130,5).

Багато дослідників, у тому числі Д. Янковська, підкреслювали значення макролітів у зоні лісів ще з часів фінального палеоліту (Аренсбург, Свідер). У мезоліті рубальні вставні знаряддя, виготовлені у відщеповій техніці або сформовані різцевим сколом, використовувалися для зрубвання, обробки деревини, будівництва жител, виготовлення мисливських знарядь, рибальського начиння – човнів-довбанок, весел [Jankowska, 1990. – S. 68]. З появою КЛП поширюється досвід виробництва набагато продуктивніших та досконаліших за формою шліфованих сокир, якими розчищали поля під посіви тощо.

Для ґрунтового аналізу теми про господарство ВНК поки що є обмаль даних. Докладніше зупинимося на кожному з видів господарства.

Тваринний світ Волинського Полісся в ранньому голоцені атлантичного періоду був багатим та різноманітним: тут водилися шляхетні олені [Михайлова, 1998. – С. 66], європейські козулі, лосі, тури, європейські зубри, сарни, свині, коні-тарпани, бурі ведмеді, річкові бобри, хом'яки, лисиці, вовки, зайці-русаки, багато видів річкових та лісових птахів. Про це свідчать рештки, знайдені біля сіл Старий Чорторийськ, Зимне, Голишів, смт Торчин [Атлас... 1990. – С. 21], а також з окраїн с. Гнівчиці Брестської області Білорусі, де зібрано остеологічні матеріали названих тварин (бурий ведмідь, кабан, вовк та деякі інші) (визначення О. Журавльова) та знайдені автором на острівній пам'ятці у 1996 р. під час роботи експедиції О. Калечиць.

Є різні точки зору на значення рибальства та полювання в житті неолітичного населення Полісся. Окремі дослідники вважають рибальство більш продуктивним заняттям. Однак С. Терьохін дотримується іншої думки. Він пише: «З повною впевненістю можна сказати, що полювання для первісних людей було першоосновою людської діяльності та культури. . . воно забезпечувало засобами існування: харчами (м'ясо, жир), одягом (шкіри, пушнина, вовна, пух), матеріалом для виготовлення знарядь праці, прикрас, амулетів. Кістки були паливом, а в палеоліті – ще й будівельним матеріалом» [Терехин, 1982. – С. 7; Етнічна історія... 2000. – С. 15].

Знарядь полювання, крім вставних мікролітів та сокир, на Волинському Поліссі досі не виявлено. Напевне, це були луки, стріли, списи, дротики. Всі вони споряджені мікролітами: трапеціями, косими яніславиць-

кими наконечниками, сегментами, пластинками з притупленим ретушню краєм [Зализняк, 1978. – С. 89–97; Нужный, 1984. – С. 23–36; Балакин, Нужный, 1990. – С. 91].

Вірним помічником людини на полюванні був собака, приручений, можливо, ще в мезоліті. Він попереджав, вистежував, переслідував звіра, відшукував підранка, приносив впольовану птицю, під час полювання на ведмедів, кабанів та ін. відволікав увагу розлучених звірів на себе [Терехин, 1982. – С. 18].

До індивідуальних способів лову треба віднести полювання з застосуванням сілець, сухожильних та сиром'ятних петель. Останніми ловили і лосів за роги. З дерева чи жердини робили різні самолови: торгали, ощепи, кулеми, пастки, ступиці. Останні витесувалися з дуплистого дерева, яке обрізувалося з обох боків. Ступиці мали невелику висоту і ставилися на лосячій стежці. Потрапивши туди копитом, тварина вже не могла звільнитися. Багато лосів ставали жертвами спеціально викопаних та замаскованих ловчих ям. Етнограф А. Семантовський, на якого посилається С. Терьохін, писав, що в 1860 р. у Полоцькому повіті ямами знищили сотні лосів [Терехин, 1982. – С. 19]. Під час гону, цих тварин (самців) приваблювали спеціальним вабиком – сосною конусоподібною трубкою довжиною 50–55 см.

На вовків полювали заради цінного хутра скрадом, із засідки, нагінним способом, з липня по жовтень – підвивкою, коли вовчєнята відповідають на виття вабильщика, загорожами-пастками тощо.

За даними білоруських етнографів, у багатьох місцевостях м'ясо ведмеда не вживалося через пережитки тотемічних уявлень, але дуже цінувалося його хутро [Терехин, 1982. – С. 55].

Віддавна користувалися на Поліссі перевісними та самоловними сітками. Перевісні робилися для лову качок. Коли птахи зграями готувалися сідати на озеро, перед ними миттєво піднімали таку сітку і ловили десятками та сотнями. Потім солили, копчили і складали в бочки. На оленів, сарн, лосів ставили в лісі довгі сітки (до 117 м довжиною і висотою до 3 м). Ці завіси натягувалися на кілки і в них заганяли тварин. Робили ще загорожі з жердин довжиною 200–300 м, а в проходах між ними ставили петлі, насторожені самостріли або рили ями [Терехин, 1982 – С. 78, 79]. На великих тварин ставили пастки з більших колод [Вовк, 1995. – С. 40–41].

На мисливський промисел на Поліссі в неоліті вказують рештки диких тварин з поселень Камінь Пінського та Власовці Іванівського районів Брестської області, де знайдено кістки лося, кабана, шляхетного оленя, тарпана, зубра, ведмеда, козулі [Исаенко, 1976а. – С. 120]. Наявність

решток таких великих і важко впольовуваних тварин як лось, тур, зубр, ведмідь, олень благородний, кабан свідчить, про значний досвід, вправність мисливців та досконалість їх зброї. Не виключено, що при цьому використовувались і такі знаряддя як гарпуни, сокири.

На основі етнографічних даних, наскельних малюнків, археологічних матеріалів дослідники дійшли висновку, що полювання часто проходило з участю собак, гоном, загоном, скрадом, з допомогою ловчих ям [Зализняк, 1991. – С. 100–111], силець, петель тощо. Транспортними засобами віддавна слугували лижі, ручні нарти, човни. Мисливським озброєнням були луки зі стрілами, списи, гарпуни, дротики [Rimantiene, 1979. – S. 66].

Древка стріл часто робилися з сосни, луки – із в'яза, сосни, ялини. Багато залишків луків мезолітичного та неолітичного часу знайдено на півночі Європи. Вони мали значні розміри, але найчастіше – просту конструкцію. В Барлебені (Німеччина) виявлено лук завдовжки 152 см. Прості луки довжиною 3,5 м знайдено на торфовищі Вис-І на Вичегді (початок Атлантикуму). Їх внутрішній бік був зрізаний до плоского. Для закріплення тятиви у верхній частині вони мали отвір, у нижній – жолобок. Неолітичні луки довжиною від 125 до 182 см виявлено у Швейцарії. В них були зарубки для прикріплення тятиви, в центрі – потовщення. На неолітичному поселенні Сарнате (Литва) знайдено луки з ясена довжиною 57–144 см.

Наконечники стріл, окрім крем'яного вістря, іноді мали в бокових жолобах додаткові мікропластинки, які прикріплювалися природною смолою [Зализняк, 1991. – С. 106–107]. В Данії виявлено стріли з дерев'яним потовщенням на кінці (подібними полювали на пушного звіра в Сибіру). Дерев'яні обпалені ромбоподібні наконечники відомі з неолітичного поселення Швентої [Rimantiene, 1979. – S. 167]. На стоянці Нижнє Веретьє знайдено 18 стріл розміром від 58 до 65,5 см з біконічними потовщеннями на кінці. На одній з них є чотири пази із закріпленими в них мікрокамінцями. Такі ж пази трапляються і на кістяних наконечниках. В болотах Данії знайдено чотири стріли з трапецієподібними наконечниками з кременю.

Встановлено, що з часу фінального палеоліту (13–12 тис. років тому) і до початку атлантичного періоду наконечники виготовлялися з крем'яних пластинок. Пізніше вони змінюються трапецієподібними, які при влучанні в тварину давали шоківий ефект, а з близької відстані могли перебити ребро чи кістку. Крім того, вони мали розривну дію – дробилися на гострі скалки-кременці [Нужный, 1984. – С. 23–36].

На мезолітичній стоянці Нижнє Веретьє знайдено три соснові списи. При товщині 2,2–2,5 см вони мали довжину 2,7 м, 1,2 м, 1,45 м. На одно-

му з них був паз довжиною 60 см. На неолітичному поселенні Сарнате в Литві знайдено ясеніві та кленові списи довжиною 1,15 м, 1,2 м 1,8 м [Зализняк, 1991. – С. 107].

Про ефективність дії мисливських знарядь свідчить майже цілий скелет тура, виявлений у мезолітичному шарі болота Віг (Данія). Два його ребра були пошкоджені. Одне зажило. Крім того, в лопатці був чималий отвір – напевне, від списа, а в грудній клітці виявлено три крем'яних наконечники стріл. Інший кістяк тура знайдено в Данії, в болоті Плейлерун. З'ясувалося, що у нього влучили трьома стрілами в правий бік, дев'ятьма – в лівий, однак тур утік від мисливців у болото, де й загинув. На стоянках Данії, Прибалтики виявлені черепи, лопатки диких свиней з ушкодженнями від наконечників стріл, списів, сокир.

Полювання гоном у лісовій зоні взимку проводилося на лижах по глибокому снігу. Коли тварини стомлювались, їх вбивали з луків чи списами з короткої відстані [Зализняк, 1991. – С. 108].

О. Яневич довів, що при полюванні скрадом використовувалися маски тварин, наприклад оленів. Для цього на голові звіра залишали частину рогів та черепа, їх одягав на себе мисливець, підкрадаючись до стада [Яневич, 1990. – С. 104].

Ловчі ями робили на звіриних стежках, інколи кількома колами. Такі ями виявлені в Ферневедер (Німеччина), їх діаметр дорівнював 100 см, а глибина становила 2,5–3 м. На дні вертикально ставилися гострі кілки, роги, кістки.

Безперечно, способи полювання визначалися місцевими природними умовами, традиціями й наявними об'єктами промислу.

На поселеннях ВНК знаходимо мікроліти (переважно трапеції, рідко трикутники), косі яніславицькі вістря та мікрорізцеві сколи, скребки для обробки шкір, ножі для розрізання м'яса. Трапеції та яніславицькі вістря зібрані на поселеннях Новосілки, Вижівка (див. табл. 12, табл. 13), Заслуччя, Горинка, Залухів, Хабарище, Рудня. На останньому Д. Нужним зібрано 105 яніславицьких наконечників [Нужний, 1992. – С. 175]. Водночас на пам'ятках, розташованих ближче до русла Прип'яті (Тур, Люб'язь, Телковичі), які належать, вірогідно, до Німанської культури, де і зараз багаті рибні місця, подібні мисливські знаряддя майже відсутні. Скребків тут теж мало і використовувалися вони, ймовірно, більше для обробки дерева. Натомість багато знарядь обробки дерева, кістки (сокири, тесла, струги, різці на великих відщепках тощо). Все це вказує на існування у жителів регіону двох дещо специфічних укладів господарства – у носіїв

ВНК домінуючим могло бути мисливство, а рибальство менш розвинене, у творців НК – навпаки.

Неолітичне населення, як правило, оселялося біля заплав, стариць та інших зручних для рибальства місць. За спостереженнями М. Чернявського, в місцях, де береги були крутими, первісні люди могли на довший час зупинитися лише в мезоліті, неолітичних же пам'яток на таких ділянках узбережжя немає.

Способи рибного лову були різними і залежали від місцевих умов, видів риби, традицій промислу. При цьому, можливо, широко застосовувалися човни, виготовлені за допомогою свердління, випалювання та стесування [Korobkova, 1999. – S. 140]. Неолітичні поселення Оболонь, Семки, Стрічено та інші розташовані на пологих сухих берегах перших надзаплавних терас, неподалік стариць, від яких і тепер залишилися плеса.

Знаряддями лову риби в зоні Полісся могли бути гарпуни, рибальські вудки з гачками, верші, ятері, сітки-плутанки тощо [Ляшкевіч, 1994. – С. 70–74]. Вони з'явилися ще на початку голоцену, а вдосконалилися впродовж епохи мезоліту. Так само і методи рибальства, розвиваючись і вдосконалюючись в попередній період, остаточно склалися в неоліті [Зализняк, 1991. – С. 112; Етнаграфія Беларусі, 1989. – С. 437; Ляшкевіч, 1994. – С. 70–74, Ляшкевіч, 1999. – С. 137–142].

Доволі часто на первісних торф'яникових стоянках знаходять човни. Давні рибальські гачки відомі зі стоянки Пуллі в Естонії [Зализняк, 1991. – С. 111]. Багато гачків знайдено на стоянках культур Маглемезе, Свадборг та деяких інших. На пам'ятці Кунда їх виявлено аж 16. Багато подібних знахідок виявила експедиція В. Ісаєнка біля с. Камінь на р. Бобрік у Брестській області.

Найдавніша рибальська сітка знайдена на території Фінляндії. Методом С14 її датовано 7280 р. до н. е. (ранній Бореал). Поплавки (у формі трапецій) були виготовлені з соснової кори і мали отвори. Тягарці кам'яні, обплетені корою верби. Шнур теж плели з вербового лика. Сітку атлантичного періоду з очками діаметром 4,5 та 5,5 см знайдено і в Данії. На стоянці Швентої в Литві виявлено давні рибальські сітки з липового лика, очка яких мали діаметр від 2 до 12 см. Авторка розкопок Р. Рімантене вважає, що сітки були основним знаряддям лову [Rimantiene, 1979. – S. 167].

На стоянці Свідзе в Латвії виявлено закол, який по С14 датується 4200 р. до н. е. Кілки були вбиті попарно, проміжки між ними закладені корою. В отворах стояли верші. В одній з них було знайдено кістки 17 шук. Подібні загорожі були відкриті і в гирлі р. Швентої в Литві. Окремі верші робилися з прутиків лози, інші обтягувалися сіткою.

Об'єктом рибного лову часто були шуки, соми, лящі, карпи. Кістки шуки переважають на багатьох стоянках (Сведборг, Кунда, Звідзе, Оса). Її могли вбити гарпунами, острогами під час нересту та в інші періоди [Залізник, 1991. – С. 111–113; Ляшкевич, 2000. – С. 60; Давня історія... 1997. – С. 183–184; Щербуха, 1987. – С. 51–52; Татаринів, 1973. – С. 17, 18; Рыбы СССР, 1969. – С. 174].

Ряд авторів вважає, що рибальство в неоліті було на Поліссі більш розвинене, ніж полювання [Исаенко, 1976а. – С. 120; Чарняўскі, 1979. – С. 68], хоч прямих доказів наявності цього промислу ми не маємо. Можна вважати, що при різноманітних можливих у той час знаряддях лову – коші, верші, вудки з гачками, блешнями, ятері, остроги, топтухи, бредні, підсаки, нерети, неводи, сітки [Етнографія України, 1994. – С. 270, 271], використовуваних в усі пори року, рибальство було надійнішим поста-чальником продуктів харчування, ніж мисливський промисел.

Лов риби дослідники вважають чоловічим заняттям [Давня історія... 1997. – С. 197; Археологія. . . 1987. – С. 105], але участь у ньому, напевне, брали також діти і жінки. Вони могли допомагати плести сітки. Знахідки однозубих, двозубих кістяних гачків до вудок та складніших рибальських знарядь відомі в поселеннях неолітичних культур Полісся [Давня історія... 1997. – С. 183, 184]. За етнографічними даними, рибальські кістяні гачки в первісні часи використовувалися не лише для вудок. На шнур довжиною 15–20 м прив'язувалося багато шнурочків з гачками, на які наживлялися черв'яки. Таке знаряддя називалося кормаком. Взимку його опускали в ополонку, влітку використовували для лову риби з човна. Подібними до кормаків, але набагато довшими були перемети довжиною 100–200 м, на які підвішували до 200 гачків. Ставили їх уздовж берега або перетягували затоку кілька разів. На гачки чіпляли живців. Сітками ловили з човна під берегом, заганняючи рибу бовтами. Жаками (ятеріями) рибу ловили взимку і влітку. Взимку використовували ще й «поледні»: з обох боків біля опущеної під кригу сітки робили ополонки, над якими розкладали вогнища, захищені куреннями. Якщо потрапляла риба, – витягували сітку через ополонку [Борисенко, 1992. – С. 31–35].

Л. Залізник називає чотири способи лову риби мисливцями мезоліту лісової зони: лучіння (з човна вночі зі смолоскипами, гарпуном чи острогою), заколами з вершами, ставними сітками та тачковими снастями [Залізник, 1994. – С. 68, 69]. В неоліті ці засоби ще більше розвивалися та вдосконалювалися.

Напевне, існував динамічний зв'язок первісного населення з природним довкіллям, що впливало на характер його господарської діяль-

ності. Дослідники слушно вважають, що тодішні суспільства обирали такі форми господарської діяльності, які забезпечували одержання максимального продукту [Долуханов, Пашкевич, 1977. – С. 135–136; Титов, 1980. – С. 29].

Вивчення історії рибальства в лісовій зоні України підтвердило, що рибальство та мисливство посідало головне місце в економіці тогочасного суспільства. А лов риби за допомогою човнів та сіток «знаменував кінець мезолітичного господарювання», в якому мисливство «пройшло шлях становлення та розвитку». На неолітичному Поліссі, яке дуже повільно переходило до відтворюючих видів господарювання, відбувалася інтенсифікація рибальства та мисливства. «В результаті ... вдалося перейти до більшої осілості, забезпечити своє відтворення і розширення у просторі, поліпшити умови існування» [Непріна, 1988. – С. 32].

Значення рибальства зумовлювалося ще й кризою мисливства, що настанала в мезоліті і тривала, напевно, в неолітичну епоху [Залізняк, 1988. – С. 19]. Розвиток рибальства супроводжувався збільшенням кількості макролітів [Левенок, 1966. – С. 93].

Отже, розквіт рибальства з використанням різноманітних засобів лову припадає на епоху неоліту в зв'язку з кризою мисливського господарства в лісовій зоні. Цей промисел стає надійним джерелом постачання харчових припасів.

Зовсім новим видом господарської діяльності населення ВНК було землеробство. Воно з'явилося на Поліссі, на нашу думку, в кінці V тис. до н. е. під впливом носіїв КЛСК. Цікаві міркування з цього приводу знаходимо у Я. Крука, С. Мілісаускаса [Kruk, Milisauskas, 1999. – S. 30, 31]. Подібні процеси відбувалися на Куявах (Польща) в 5400-3650 BC (у датах каліброваних) [Czerniak, 1994. – S. 3]. Ці новації широко розповсюдилися серед тодішнього населення Правобережного (Волинського) Полісся і виявлені нещодавно на кераміці з басейну Ясельди, Піни – вже на території сучасної Білорусі (Мотоль, Глинно) (Рис. 55).

Основна кількість кераміки з відбитками зернівок культурних рослин походить із розкопаних автором пам'яток Новосілки, Оболонь, Коник, Крушники, на яких було відібрано 26 фрагментів посуду з гребінцево-накольчастим орнаментом. Ці поселення розташовані в межах Волинської, Рівненської та Житомирської областей. Г. Пашкевич визначила на них 8 відбитків культурних зернівок, результати цього дослідження подано у табл. 17. Ці фрагменти посуду належать до раннього та середнього періодів ВНК.

Відбитки зернівок на кераміці ВНК

Назва рослин	Оболонь	Новосілкі	Розничі	Коник	Крушники
Пшениця двозернянка	-	-	-	-	1 зерн.
Пшениця однозернянка	-	-	1 зерн.	-	-
Просо	1 зерн.	-	-	-	2 зерн.
Горох	-	1 шт.	-	-	1 шт.
Вика ервілія	-	-	-	1 зерн.	-
Всього	1	1	1	1	4

Нааявність початкового скотарства в ті часи засвідчують лише опосередковані дані. Так, у межах перебування німанського неолітичного населення, на могильнику культури кулястих амфор біля селища Красносільське (Білорусь) знайдено кістки домашніх тварин: бика, свині, коня. На думку М. Чернявського, в III тис. до н. е. в німанській культурі, яка межувала на півдні з ВНК, виникає домашня відгодівля тварин. Скотарство могло бути запозичене і від більш ранніх культур енеоліту (люблінсько-волинської культури, лійчастого посуду, пізньотрипільської), не кажучи вже про можливі впливи КЛСК, досліджуваної нами на Волині [Черняўскі, 1979. – С. 69]. Такі навички, можливо, проникли сюди від киево-черкаської культури, де домашні тварини з'явилися в ранній період [Телегін, 1968. – С. 209].

Рибальство й полювання, початкові форми землеробства та тваринництва могли істотно доповнюватися збиранням грибів і різноманітних ягід, на які багате Полісся, споживанням корінців, молюсків тощо. Як продукти харчування використовувалися жолуді дуба, горіхи ліщини, висушені корені очерету, рогозу [Исаєнко, 1976а. – С. 120, 121].

Збиральництво на Поліссі теж, напевне, відіграло значну роль. Лікарські рослини, гриби, ягоди, горіхи збагачували раціон. Переносили їх, можливо, у спеціальних корзинах, кошиках, посудинах, плетених з лози, кори, лика. На мезолітичній стоянці в Литві було знайдено берестяну корзину [Зализняк, 1991. – С. 111]. Рослинна їжа могла складати значну частину харчового раціону [Яневич, 1990. – С. 107].

Криза мисливського господарства призвела до пошуків альтернативного способу добування їстівних припасів – рільництва, але бідність ґрунтів, непридатних для вирощування пшениці та ячменю, не дозволила перейти до нового господарсько-культурного типу (ГКТ). Ймовірно, на-

селення ВНК довгий час вело мисливсько-рибальський ГКТ, що й простежуємо в утворенні порівняно великих поселень (Новосілки, Заслуччя, Оболонь) [Зализняк, 1989. – С. 82, 84; Балакин, Нужный, 1990. – С. 95; для порівняння: Черниш, 1973. – С. 58; Зализняк, 1990. – С. 10; Непріна, 1982. – С. 4].

Отже, враховуючи невеликі розміри поселень ВНК, кількість жител на них, домінування в знаряддях з кременю виробів мисливського призначення (мікролітів до стріл, дротиків тощо), незначну густоту заселеності, можна зробити висновок про переважання мисливства у цього населення. Цей факт засвідчують і часті знахідки дрібних кісток тварин у житлах. Важливу, але допоміжну роль відігравали рибальство та збиральництво. Спроби носіїв волинської неолітичної культури вирощувати зернові і бобові у ранній та середній періоди розвитку успіху не мали. Причина невдачі – у бідності ґрунтів, недосконалої рільничих знарядь, невідповідності асортименту культурних рослин (пшениці, ячменю), де більш практичними є жито, овес, просо, горох.

Цей висновок підтверджується при вивченні поселень німанської культури правобережжя Прип'яті, де крем'яні знаряддя більш пов'язані з рибальством, і внаслідок великої ефективності цього господарства бачимо більші розміри поселень, насиченіший артефактами (кераміка, знаряддя) культурний шар, що пояснюється осілим способом життя, а значить, довгочасовістю поселень.

3. 4. ХРОНОЛОГІЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Питання хронології та періодизації неоліту Волинського Полісся досить важливі. Основою для їх вирішення є типологічний метод співставлення з добре датованими комплексами синхронних та суміжних культур, а також стратиграфічні спостереження.

За останнє десятиліття джерелознавча база волинської неолітичної культури значно зросла, в т. ч. завдяки роботам В. Коноплі, В. Оприска [Конопля, Оприск, 1991. – С. 61–84] й автора. Крім того, застосування періодизаційно-хронологічних схем Д. Телегіна для пам'яток дніпро-донецької культури [Телегін, 1968. – С. 199], В. Ісаєнка для неоліту Прип'ятського Лівобережжя [Исаенко, 1976а. – С. 109–115; Исаенко, 1978. – С. 37–42], М. Чернявського для Німанської культури Білорусі [Черняўскі, 1979. – С. 75–79; Kempisty, Więckowska, 1983. – S. 84], О. Титової для Києво-Черкаської культури [Титова, 1985. – С. 15–16] – це завдання значно полегшується.

Отже, ВНК на півдні межувала з культурою лінійно-стрічкової кераміки, яка з'явилася з середини V тис. до н. е. [Охріменко, 1994а. – С. 90–93; Пясецький, Охріменко, 1990. – С. 69–79], на сході – з Києво-Черкаською культурою, межу з якою С. Балакін запропонував умовно по р. Тетерів [Охріменко, Телегін, 1982. – С. 76], на північному сході – зі Східнополіською, дослідженням якої займався В. Ісаєнко, на півночі – з Німанською культурою, на заході – Німанською та Гжебиковою кераміки (за Е. Кемпісти та Т. Віслянським) [Prahistoria... 1979. – S. 319–321; Czebreszuk, 1987. – S. 185–196].

Такі культури поліського неоліту, як киево-черкаська, східно-поліська, волинська неолітична як складові дніпро-донецької культурної спільноти, мали близький господарський устрій та час існування, а також різноманітні контакти з оточуючими етноспільнотами. Так, між дніпро-донецькими племенами та землеробським населенням Правобережжя України – буго-дністровською та трипільською культурою – в різні періоди були тісні зв'язки та взаємні впливи. Як відомо, Д. Телегін розвиток ДДК поділив на три періоди [Телегін, 1968. – С. 190–204]. На думку цього дослідника, ДДК першого і початку другого періоду синхронна поселенням середнього та пізнього етапів Буго-Дністровської культури (Самчинці, Саврань), заключні фази раннього Трипільля відповідали пізньому етапові другого періоду (II в) ДДК у Надпоріжжі [Телегін, 1968. – С. 192]. У перший період ДДК на Південний Буг, у середовище носіїв БДК, з Подніпров'я проник гребінцевий орнамент [Там само. – С. 191]. Ранній період трипільської культури відповідав етапові II дніпро-донецької культури [Телегін, 1968. – С. 196], але в поліській зоні, зокрема на Київському та Житомирському Поліссі, контакти між неолітичним лісовим населенням та трипільським простежуються довше – в кінці III – на початку II тис. до н. е. (т. зв. пізнє Трипільля СТ-1). В кінці IV тис. до н. е. трипільське населення з'являється південніше Києва – на великій території, особливо в пізньотрипільський період. На межі Лісостепу та Полісся і далі на північ знаходимо або трипільські, або змішані пам'ятки трипільсько-поліського неолітичного типу (Луцьк–Гнідава, Голишів на Волині, Моства, Корма (Рис. 129), гирло р. Васпаг на Житомирщині (Рис. 110) [Збенович, 1976. – С. 32].

Побережжя Прип'яті теж було важливою контактною зоною для німанської, волинської неолітичної та східнополіської культур (Рис. 134, Рис. 135, Рис. 136, Рис. 137). У різні періоди тут відбувалося взаємопроникнення населення в ареал поширення іншої спільноти, тому було б до-

цільно скласти докладну карту цього регіону в неоліті із зазначенням періодів, культур і, можливо, пам'яток змішаного типу. Поки що можливе віднесення однієї і тієї ж пам'ятки до різних культур. Так, відомий дюньний пункт Сенчиці З. Сульгостовська та Е. Кемпісти відносять до типу Дубичай Німанської культури [Kempisty, Sulgostowska, 1991. – S. 54–55], а В. Ісаєнко не подає конкретного визначення кераміки Сенчиць [Ісаєнко, 1976а. – С. 33]. Вона могла належати і до ВНК, тим більше, що загально визнано ранню технологію її виготовлення, не властива пізнішій німанській.

Загалом погоджуючись із думкою В. Ісаєнка про великий вплив носіїв БДК на населення, яке стало на неолітичний шлях розвитку, все ж ставимо питання: як він міг поширюватися на такі віддалені території. Автор цієї тези наводить приклад з пам'ятки Камінь-II, де знайдено «кістяні» мотики другого буго-дністровського типу [Ісаєнко, 1976а. – С. 112, 113]. Крім того, тут, за його словами, виявлені уламки посуду з розмочаленою рослинною домішкою, як у середній фазі БДК [Там само. – С. 113]. Вивчення наявних у комплексі нових матеріалів дасть можливість з'ясувати вплив БДК на Середнє Поприп'яття (де розташований названий пам'ятник Камінь-II), так, як це зробила О. Титова для ілюстрації контактів БДК та киево-черкаської культури [Титова, 1990. – С. 28–38].

Так само викликає певне застереження ще одна теза В. Ісаєнка, що в «західній частині басейну (Прип'яті), де ранній неоліт виступає яскравіше, простежується вплив лінійно-стрічкової кераміки (на фазі нотній)» [Ісаєнко, 1976а. – С. 113]. На жаль, багаторічні роботи автора на цій території вагомих підтверджень такому припущенню ще не дали.

Наявні на Волинському Поліссі матеріали ВНК виказують її досить ранній вигляд, не виключено – вони були одночасні з найранішими пам'ятками Подніпров'я, а також східнополіської культури, ранній період якої В. Ісаєнко окреслює 4500-4200-3500-3300 рр. до н. е. В цей же час з'являються і пам'ятки західнополіського варіанту Німанської культури [Ісаєнко, 1976а. – С. 113-114].

Поділяючи думку Д. Телегіна, що існування ДДК окреслюється рамками – середина V тис. до н. е. – кінець III тис. до н. е. [Телегін, 1968. – С. 190–203]. – можна підтримати припущення В. Ісаєнка про довший період існування ДДК на півдні Білорусі – до 1700 рр. до н. е. (Східнополіської культури ДДС). Це ж саме можна сказати, переглядаючи кераміку Стжижівської культури бронзового віку, де знаходимо елементи орнаменту ВНК [Сवेशников, 1990. – С. 68–74] (Рис. 138, 1–6). О. Титова розділяє

неоліт Київщини на три періоди, а кожен з них – на два підперіоди. На її думку, пам'ятки Києво-Черкаської культури могли існувати з середини V тис. до початку другої половини III тис. до н. е. [Титова, 1985. – С. 15].

На думку дослідників (Д. Телегіна, О. Титової, В. Ісаєнка, автора), поліський неоліт дніпро-донецької культурної спільноти був тривалим явищем. За даними В. Ісаєнка, на пам'ятці Юревичі пізньонеолітичні матеріали лежали поряд з уламками посуду, прикрашеними валиками, як у Культурі Багатоваликової Кераміки [Ісаєнко, 1976а. – С. 112].

Другий період неоліту на Прип'ятському Лівобережжі, за В. Ісаєнком, тривав з 3500–3300 до 2500–2300 рр. до н. е. Таким він був і для німанських, і для східнополіських пам'яток. У цей період Німанська культура регіону накопичує елементи прибалтійських культур, збільшується кількість нарізного декору, властивого Нарві, відчувається вплив Культури Лійчастого Посуду [Ісаєнко, 1976а. – С. 115; Koško, 1990. – S. 98]. Третій період – 2500-2300-1800-1700 рр. до н. е. відзначається появою плоскодонного посуду, штрихуванням поверхні виробів, шнуровими орнаментами [Ісаєнко, 1976а. – С. 115].

М. Чернявський ранній дубичанський період Німанської культури відносить до IV тис. до н. е. і відзначає подібність кераміки, зокрема пам'ятки Зацення (3580±60 рр. до н. е.) до Струмель-Гастятинської та Нарвської [Чарняўскі, 1979. – С. 76–78]. Цим же часом датують дослідники ранній період Гжебикової Кераміки Польщі [Там само. – С. 77]. На середньому лисогірському етапі Німанська культура [Kempisty, 1972. – S. 411–478] перебувала під впливом КЛП [Jastrzębski, 1980. – S. 4–6; Koško, 1990. – S. 301], а з початком II тис. до н. е. її домінування припиняється внаслідок приходу носіїв культур Шнурової кераміки [Чарняўскі, 1979. – С. 78].

На думку М. Чернявського, німанська та Гжебикова культури на території Польщі проіснували до середини II тис. до н. е. і дали початок Тшинецько-Комарівській культурі [Свешніков, 1974. – С. 19; Свешніков, 1974а. – С. 111; Чарняўскі, 1979 – С. 78]. У формуванні цієї культури брали участь, напевно, і носії ВНК та СПК найпізніших пам'яток (див. табл. 17) [Охріменко, 1993а. – С. 382; для аналогії: Неприна, 1976. – С. 138].

Оскільки ВНК, маючи багато спільного в господарстві та матеріальній культурі з неолітичними пам'ятками Київського та Житомирського Полісся й Східнополіською культурою, належала до ДДС, періодизаційні та хронологічні схеми Д. Телегіна, О. Титової, В. Ісаєнка взяті нами як відправні точки у з'ясуванні часових рамок Волинської неолітичної культури. Підтверджують це і стратиграфічні спостереження, одержані з пам'яток у басейні Стиру.

Часові параметри неолітичних пам'яток Волинського Полісся якоюсь мірою можна визначати й за крем'яним інвентарем, враховуючи появу або розвиток знарядь, але найкраще простежувати його на керамічних виробках, тим більше, що для широких ареалів характерні певні ознаки, які дозволяють зробити деякі узагальнення.

Ранній період. У зоні ВНК, як і на сусідніх територіях, кераміка раннього періоду мала простіші форми виробів: конусовидні горщики з прямими стінками і гострим чи округлим дном, одноманітнішу й біднішу орнаментацию, що включала гребінцеві відбитки, паралельні прокреслені лінії, сітчасту штриховку, ряди невеликих ямок. У тісто виробів додавали багато рослинності, яка була тоді головним компонентом. Пісок та шамот домішувалися рідше. В той час, як посуд на суміжних територіях випалювався слабше, від чого отримували сірий або темний колір, випал посуду ВНК був завжди якісним і однорідним, що засвідчує золотисто-коричневий колір. Стінки робилися тонкі, на зламі однобарвні.

Наскільки ранній неоліт ДДС подібний на значній території його поширення (судячи з кераміки), свідчить опис матеріалів поселення Ігренъ 8 у Надпоріжжі [Телегін, 1968. – С. 37, 40]. Цей посуд тонкостінний, поверхня добре прогладжена. Орнаментований він гребінцем, прокресленими лініями, «сіткою». Ранній дніпро-донецькій кераміці, зазначає далі автор, також притаманний жовтий з відтінками колір та розчеси гребінцем, переважно зсередини [Телегін, 1968. – С. 37]. Вищенаведений опис характеризує і ранню кераміку ВНК, виявлену біля Рознич (урочище Токуча гора), Малої Осниці (урочище Кравцова гора). Перша з пам'яток є поселенням, другий пункт – залишки житла. Датовати їх слід, напевне, другою половиною V тис. до н. е.

У середній період ВНК простежується збільшення асортименту посуду, видозміна форм, збагачення декору, натомість зменшується домішка рослинності, а більше додається піску. Цей компонент був якоюсь мірою знаком часу – він переважав у виробках таких енеолітичних культур Волині, як Зимне-Злота, маліцька, лійчастого посуду, кулястих амфор. Крім того, в глиняну масу домішувався шамот і рідко – дрібна жорства. Остання, як відомо, характеризує вироби бронзового віку. До речі, такий порядок зміни компонентів у кераміці в різні періоди притаманний і сусідній з півдня культурі лінійно-стрічкової кераміки.

До середнього періоду ВНК належать поселення Оболонь та Новосілки в середній течії Стиру.

Пам'ятки з гребінцево-накольчастою керамікою існували на Правобережжі Прип'яті досить довго, приблизно два з половиною тисячоліття,

хоч пам'яток пізнього періоду виявлено мало. Це – Вітковичі Березнівського району Рівненщини, Щитинська Воля Ратнівського району Волинської області, Личижевичі, Мірабелі на правому березі Прип'яті близько впадіння в неї р. Тур та деякі інші (Рис. 134, Рис. 135, Рис. 136).

Незначну кількість пізніших пам'яток ВНК можна пояснити появою в кінці III тис. до н. е. населення культури кулястих амфор [Kadrow, Szmyt, 1996. – S. 103; Scibior, 1991. – S. 61; Machnik, 1991. – S. 13] або шнурової кераміки Городоцько-Здовбицької культури, що призвело до формування Стжижівської культури [Кривальцєвіч, 1999. – С. 29]. Більш ранні носії Культури Лійчастого Посуду, як можемо судити з керамічних виробів, у великій кількості проживали на Поліссі (окрім Світязьких озер та басейну річок Турії, Стиру, Прип'яті), а добросусідські стосунки носіїв КЛП з ВНК виявилися в запозиченні населенням КЛП елементів орнаменту ВНК – гребінця, відтисків нахиленої палички, що спостерігаємо на матеріалах з поселень КЛП Побужжя – Бужанка, Зимне, Надстир'я – Оболонь, Новосілки, Коник.

Можливо, були й інші причини звуження ареалу поширення ВНК і переселення носіїв культури у важкодоступні болотисті місця, зокрема у Поприп'яття. Одним з таких «острівців» проживання етногруп були піщані підвищення біля сіл Личижевичі, Мірабелі. На огляді кераміки з цих пам'яток зупинимося докладніше. Найбільш характерними її ознаками є незначна домішка рослинності, багато жорстви паленого кременю, граніту та інших порід. При збереженні традиційних елементів декору та форм виробів (Рис. 135) основним компонентом кераміки стає жорства, не виключено, що частина цих посудин ангобувалася.

Уламки посуду з Личижевичів та Мірабелів відзначаються міцністю, товстостінністю, темним або коричневим кольором. Зовнішня та внутрішня поверхня рівні, інколи зі слідами розчесів гребінцем. Декор складався з гребінця, рядів насічок, ямок, «сітки», «копитець», відтисків палички з намотаним на неї шнуром, що не властиве ВНК. На виробих помітне домінування горизонтальної зональності (Рис. 135).

Графічно реставрований виріб з Віткович мав півсферичну форму, округле дно, а в тісті – домішку жорстви і мало рослинності (Рис. 105, 4).

Ще один пізньонеолітичний пункт відкритий В. Пясецьким на пам'ятці Корма I, де знайдено розвал горщика, що мав домішку трави, дрібно товченого кварцу та плоске дно і рівні вінця (Рис. 130, 1–3). В тому ж шарі знайдено велику частину трипільського кратера та прясло з орнаментом із «копитець», хоч технологія його виготовлення, напевно, «трипільська»

(Рис. 129, 13). Весь цей одночасовий комплекс датовано ранньонеолітичним часом – III тис. до н. е. [Залізняк, Балакін, Охріменко, 1987. – С. 64–72].

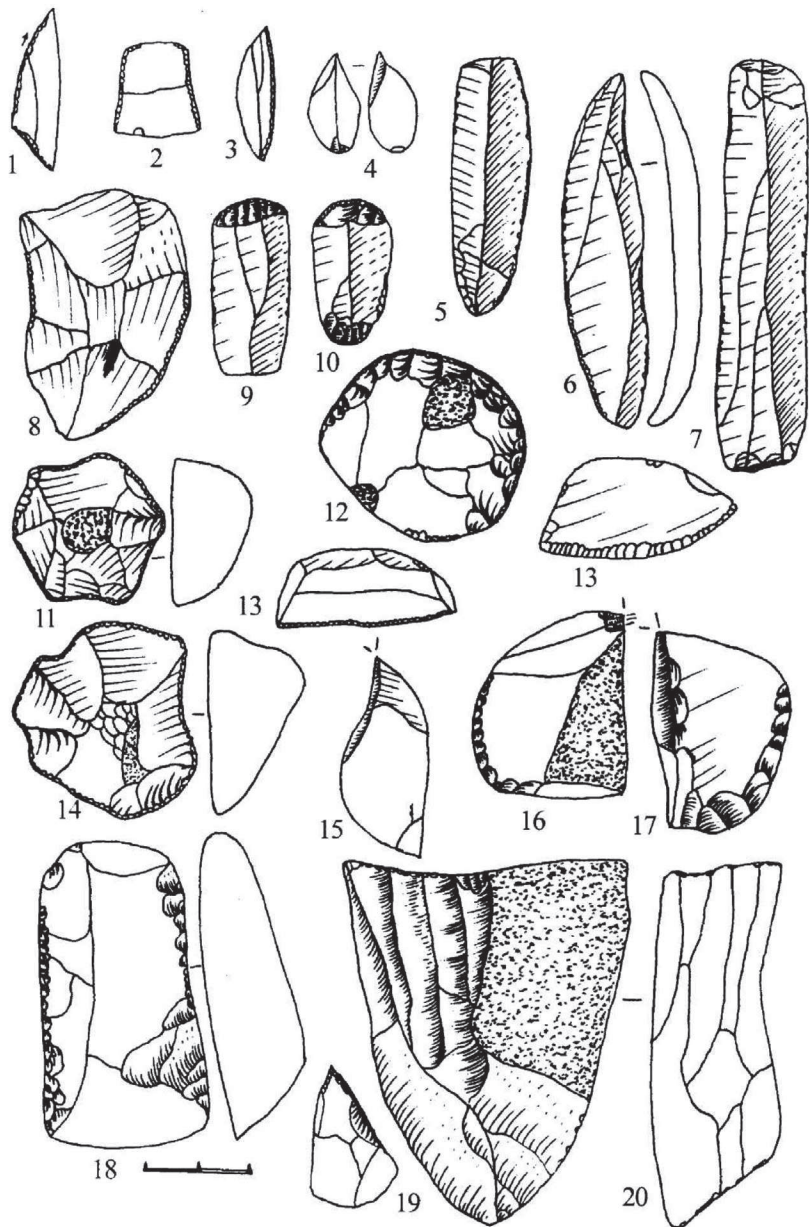
Таким чином, ранньому періодові ВНК притаманні конусоподібні горщики з прямими стінками та гострим чи округлим дном, орнаментом з гребінцевих відбитків, паралельних прокреслених ліній, насічок, сітчастої штриховки, рядів відтисків округлою нахиленою паличкою. Рослинна домішка в глиняній масі є основною.

Середній період відзначається більшою різноманітністю форм горщиків (біконусоподібні, профільовані), орнамента попереднього періоду зберігається (Рис. 130, Рис. 134, Рис. 135, Рис. 136), в тісті збільшується частка піску за рахунок зменшення органіки. Шамоту в ранньому та середньому періодах додавали мало.

Кераміці третього, пізнього, періоду притаманна мінімальна домішка рослинності та збільшення жорстви та піску. Форми кераміки та орнамента зберігаються з попередніх періодів [Охріменко, 2000. – С. 59, 60].

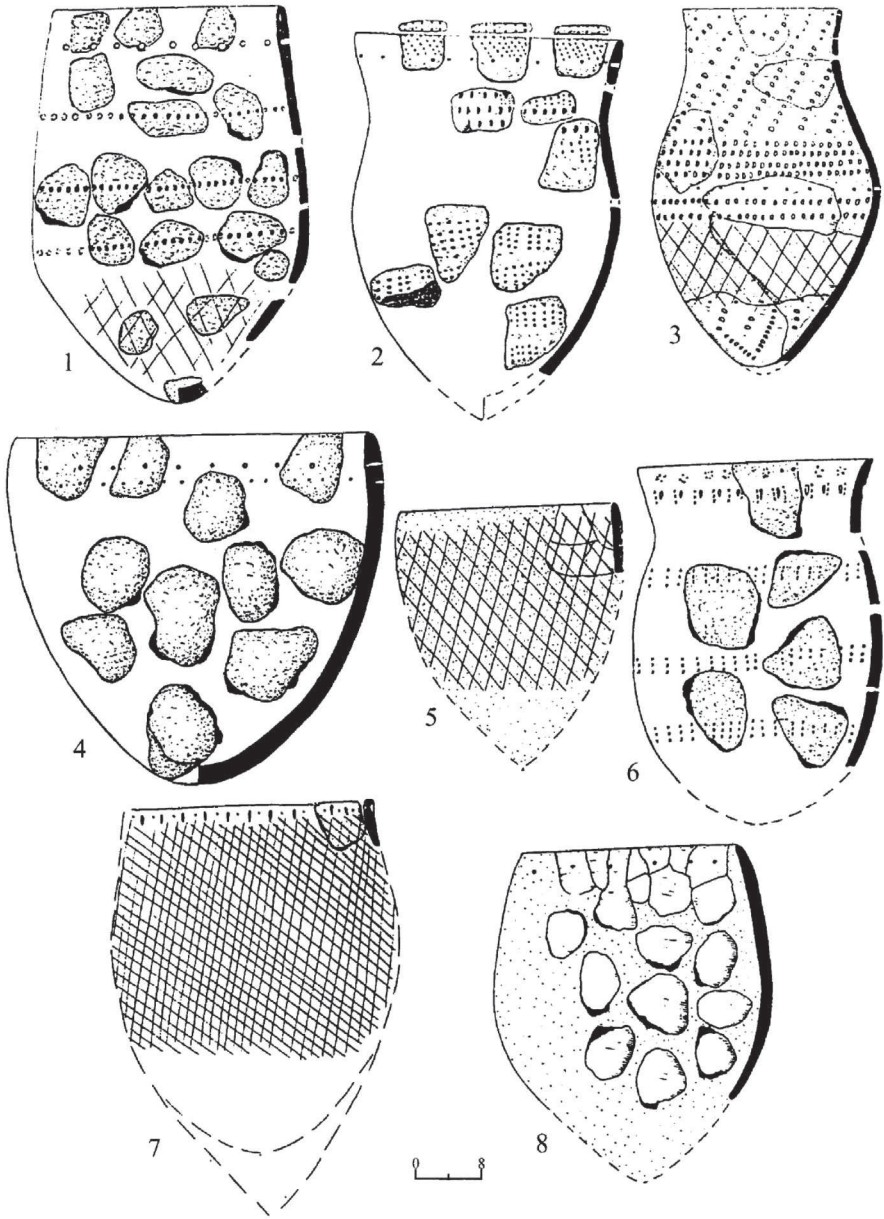
Отже, можна запропонувати такі хронологічні рамки пам'яток Волинської неолітичної культури: ранній період – 4500–3300 рр. до н. е., середній період – 3300–2500 рр. до н. е., пізній період – 2500–2000 рр. до н. е.

За новішими хронологічно-періодизаційними системами, які спираються на датування методом С14, пам'ятки ДДС розподіляються на три періоди: ранній, середній і пізній. Початок їх існування відноситься до 6500 р. до н. е. (CaLBC), а зникнення – 2900 рр. до н. е. [Телегин, 2000. – С. 79, 80]. Пам'ятки Волинської неолітичної культури охоплюють наступні періоди: ранній – 5600–4800 рр. до н. е., середній – 4800–4000 рр. до н. е., пізній – 4000–3200 рр. до н. е. У цій роботі ми поки що дотримуємося некаліброваних дат.

Рис. 104 Крем'яні вироби волинської неолітичної культури: 7-17, 19 – Новосілки, 5, 20 – Оболонь, 2-4 – Балаховичі, 1 – Горинка, 18 – Хабарище

Рис. 105 Спроба графічної реставрації посуду волинської неолітичної культури: 1 – Шепель, 2, 5, 7 – Новосілки, 3 – Нобель, 4 – Вітковиці, 6 – Мідськ, 8 – Вовче

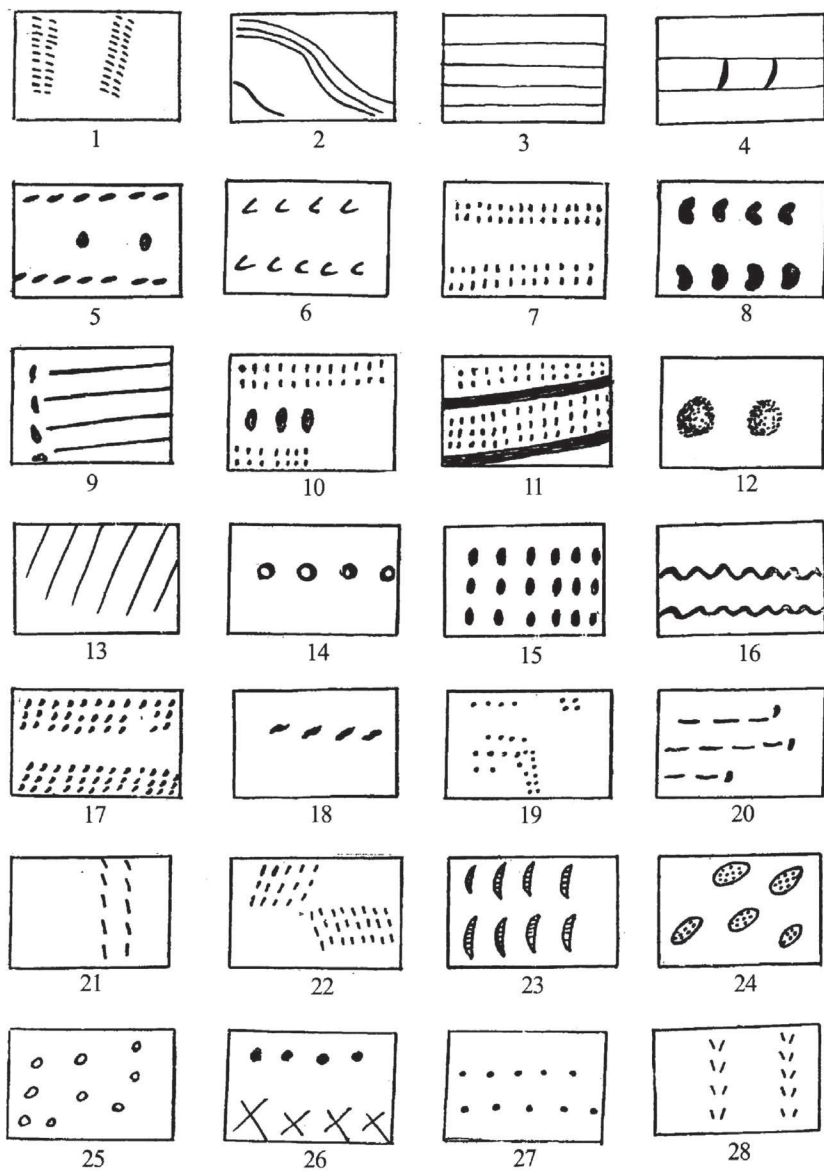

Рис. 106 Зразки деталей декору ВНК

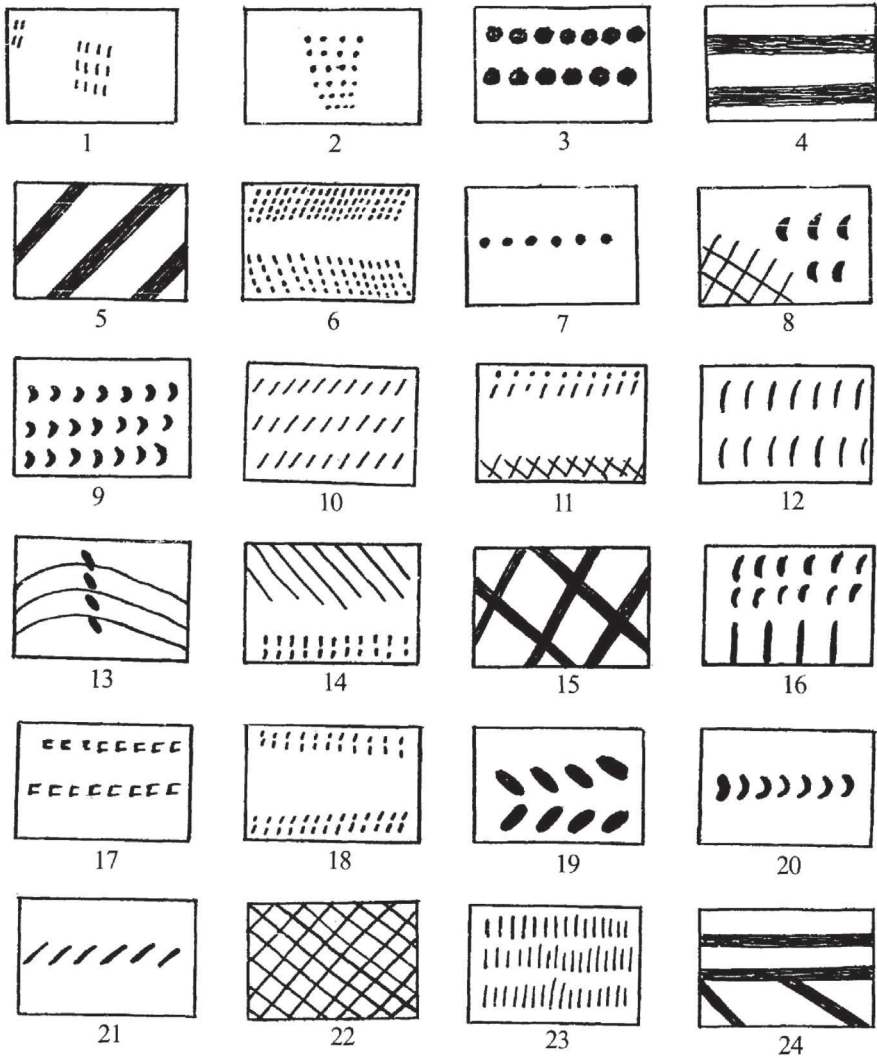
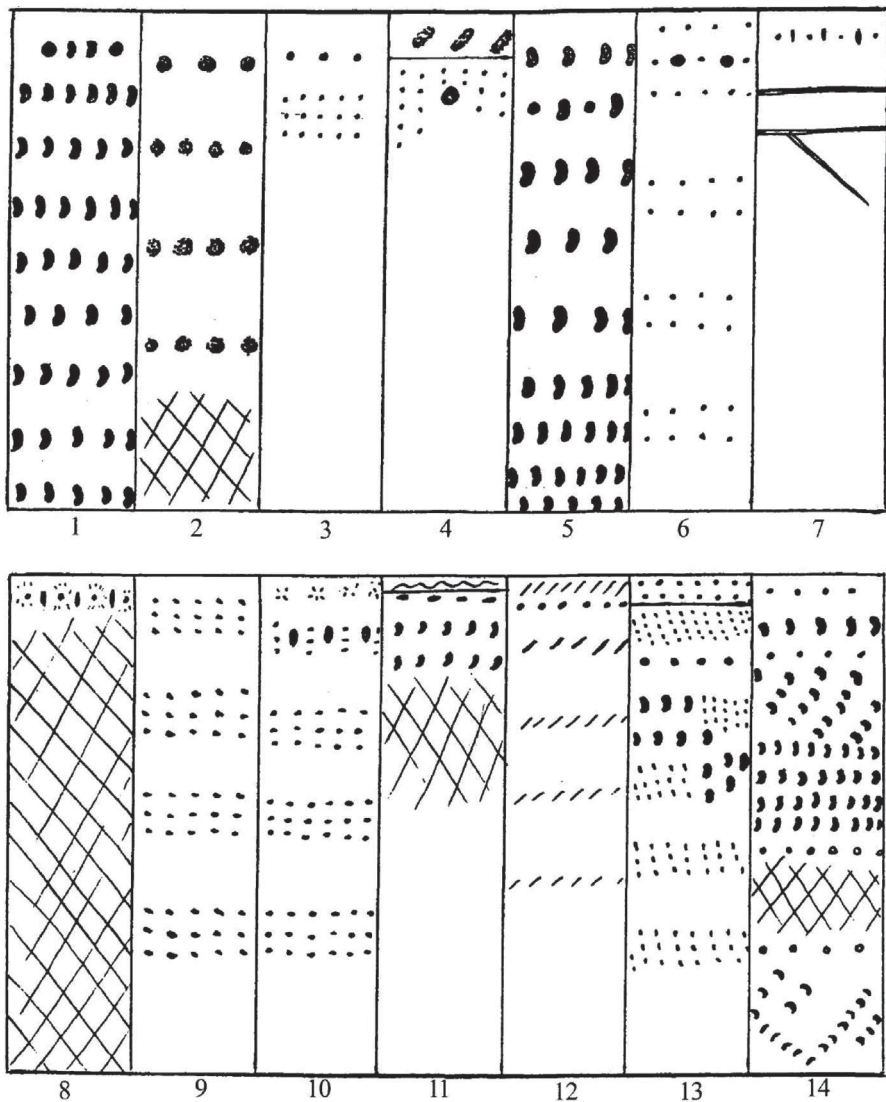
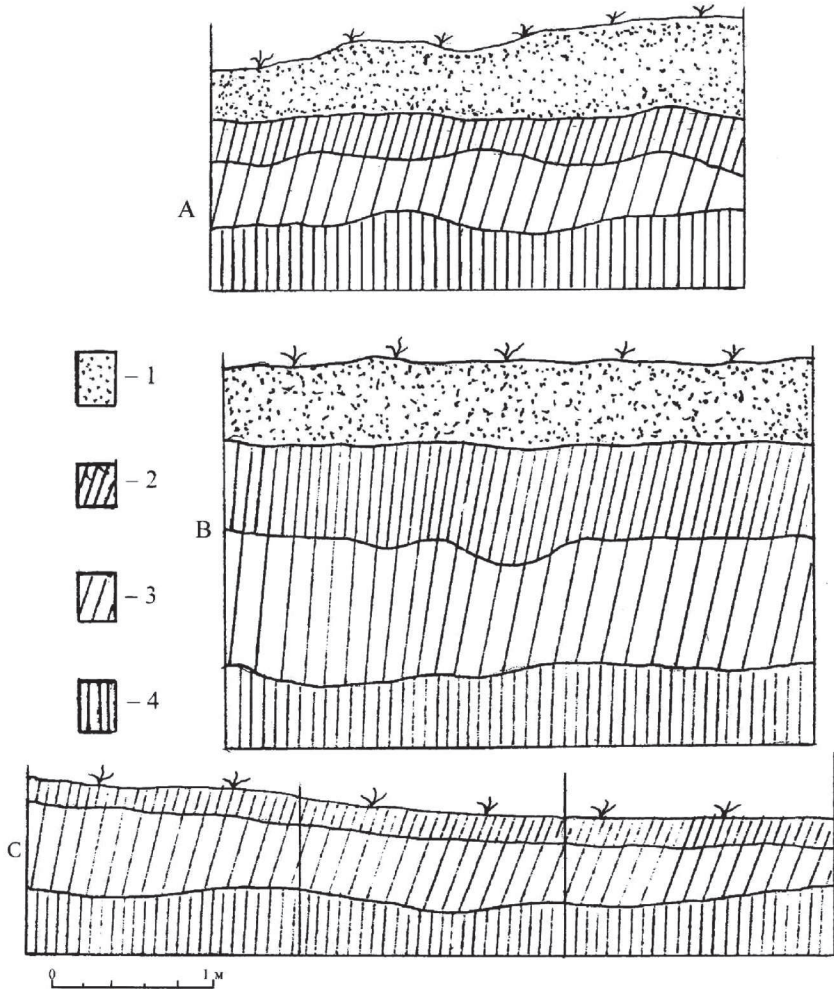

Рис. 107 Зразки деталей декору ВНК

Рис. 108 Реконструкція 14 систем орнаментатії кераміки Волинського Полісся: Славуга, Шепель, Балаховичі-I, Балаховичі-II, Крушники, Коник, Омит, Новосілки, Любіно, Мідськ-I, Мідськ-II, Коник, Новосілки, Нобель

Рис. 109 Стратиграфія нашарувань: Шепель (шурф №3) (А), Розничі (шурф №3) (В), Вижівка (зачистка стінки кар'єру) (С).
1 – надувний пісок, 2 – гумус, 3 – підґрунтя, 4 – материк

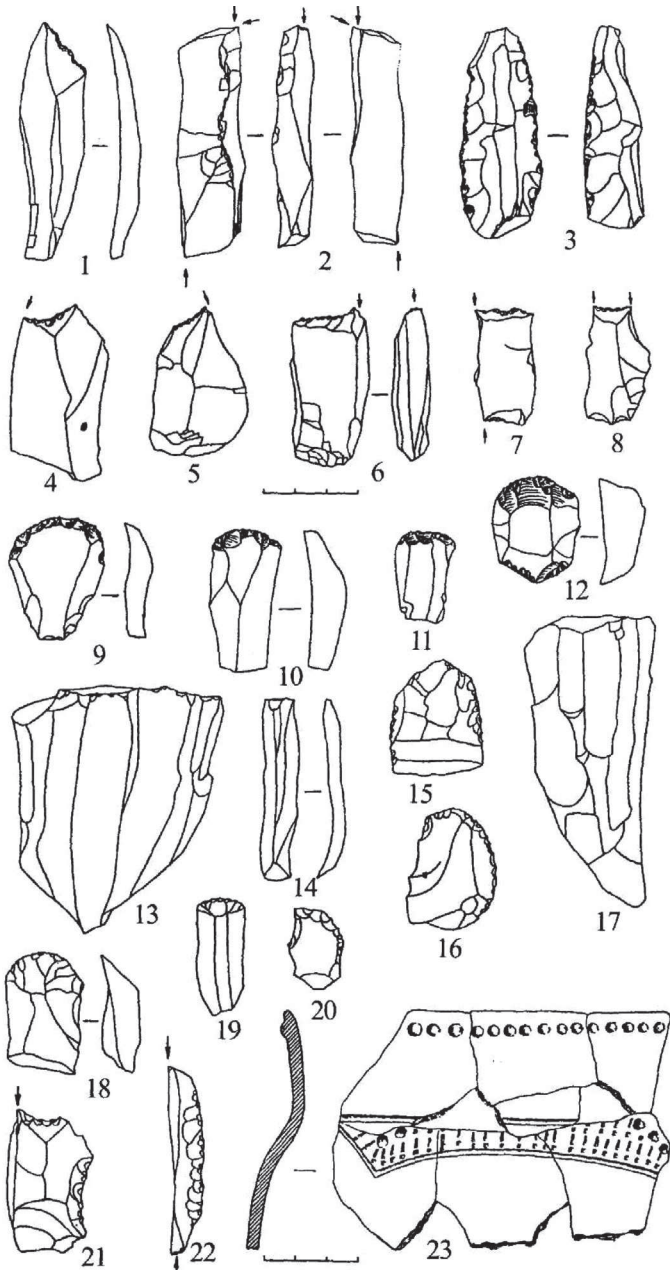

Рис. 110 Гирло р.Васпаг (Житомирщина). Матеріали з пізньонеолітичної пам'ятки (за В.К.Пясецьким): 1-22 – кремень, 23 – кераміка

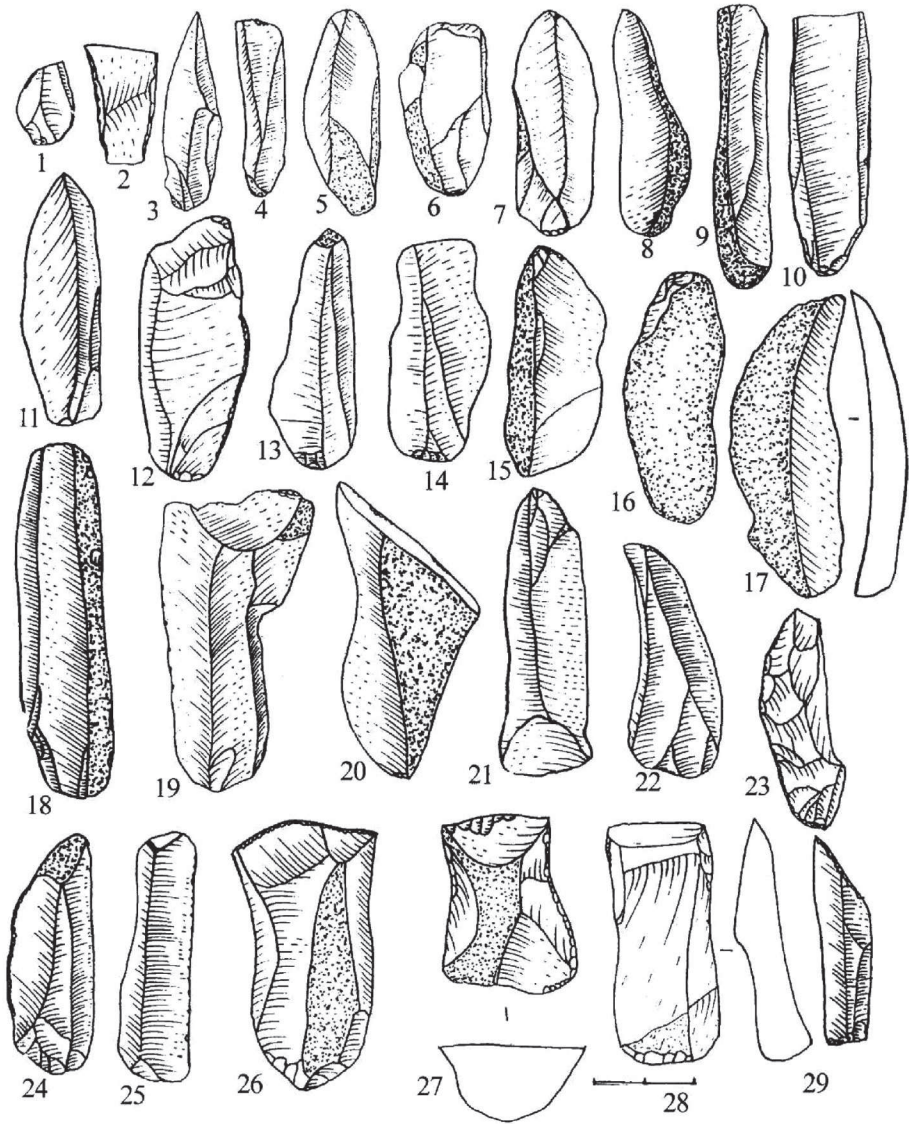

Рис. 111 Балаховичі (бригада). Крем'яні знаряддя з розкопу № 1

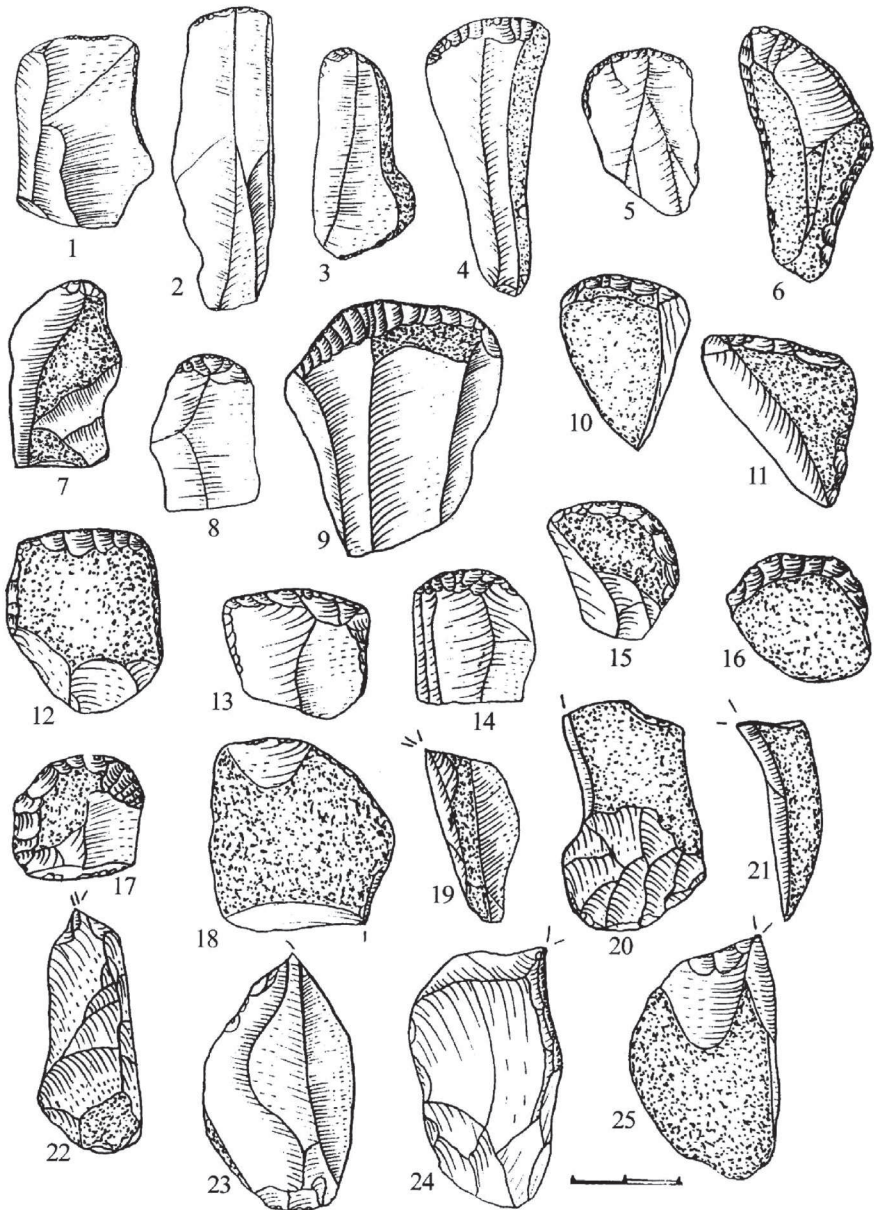

Рис. 112 Балаховичі (бригада). Скребки та різці з розкопу № 1

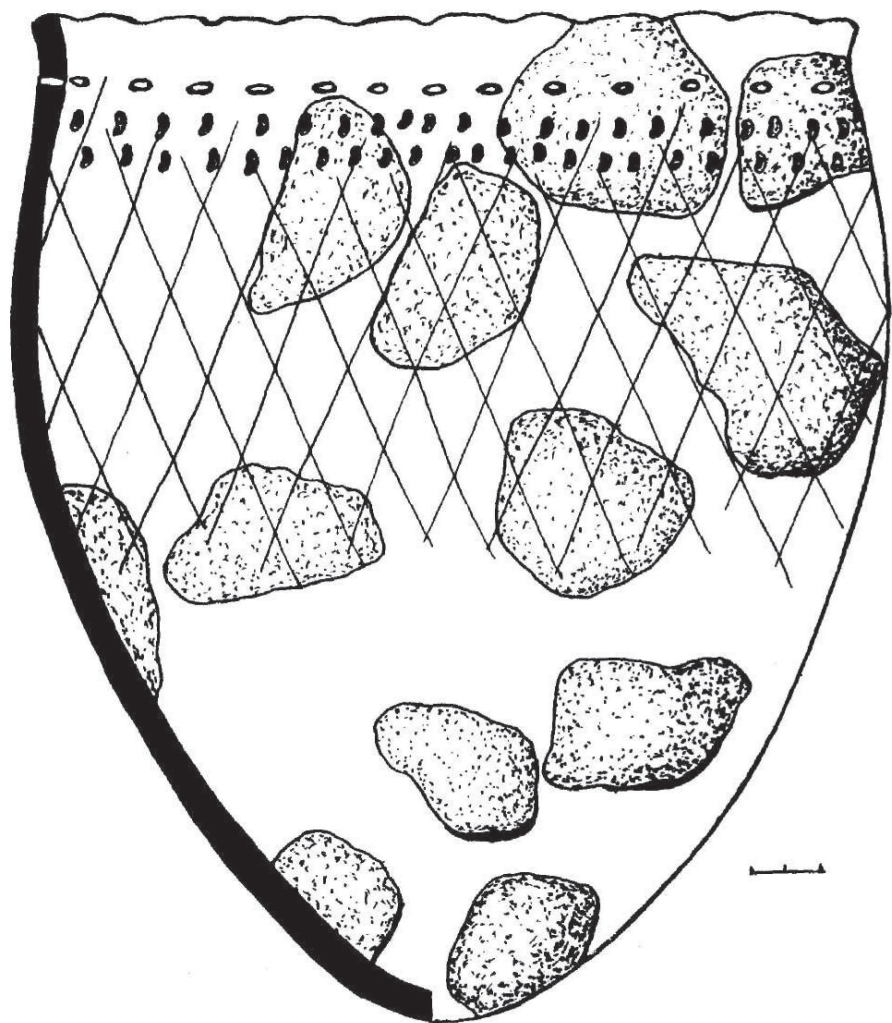

Рис. 113 Великий Мідськ (урочище Гута). Горщик з неолітичного поховання.
Графічна реставрація

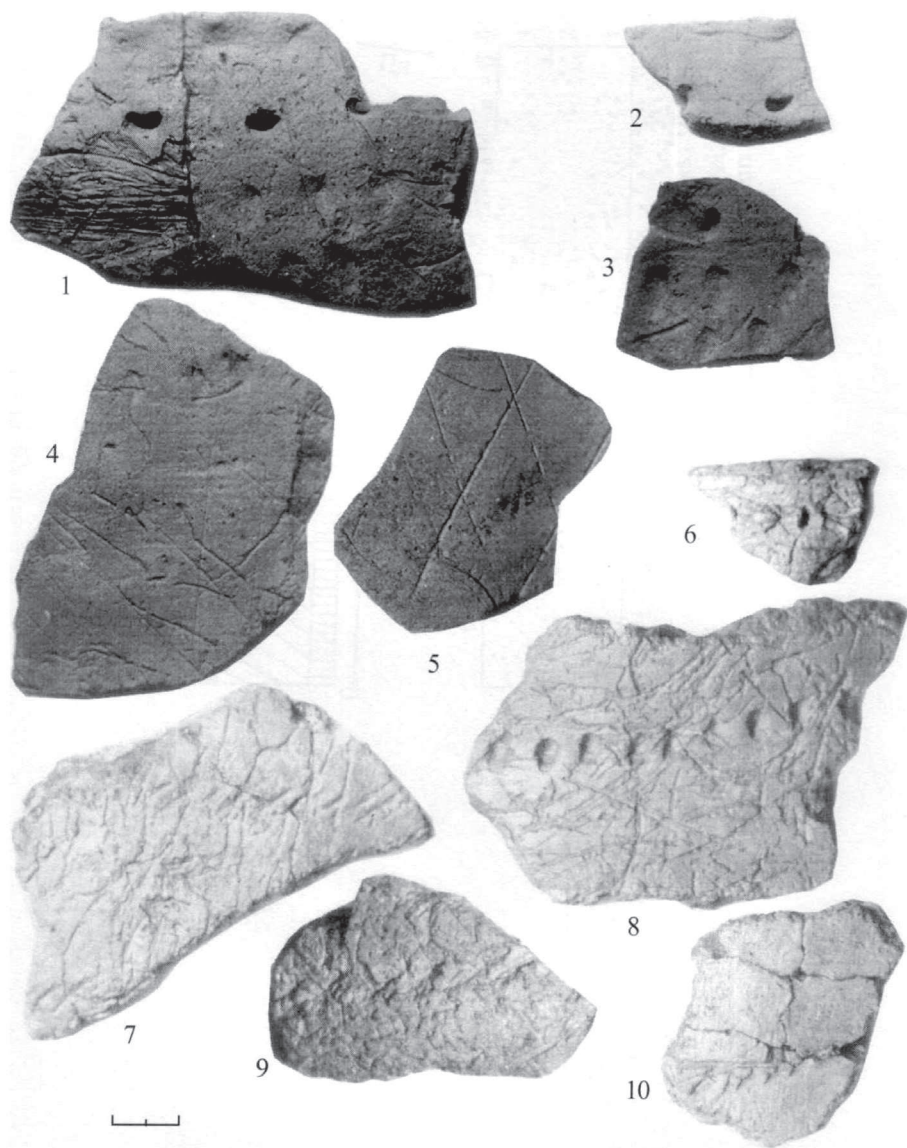
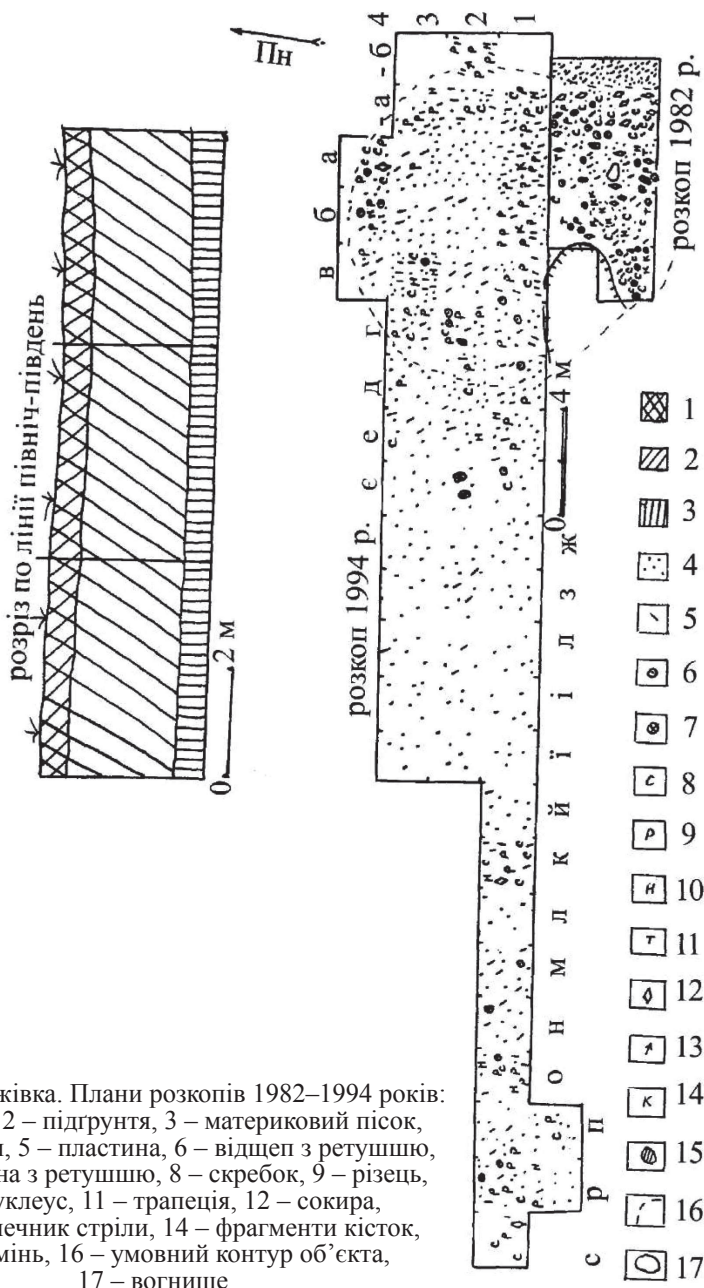

Рис. 114 Великий Мідськ (урочище Гута). Фрагменти кераміки ВНК

Рис. 115 Вижівка. Плани розкопів 1982–1994 років:

- 1 – гумус, 2 – підгрунття, 3 – материковий пісок,
- 4 – відщепи, 5 – пластина, 6 – відщеп з ретушшю,
- 7 – пластина з ретушшю, 8 – скребок, 9 – різець,
- 10 – нуклеус, 11 – трапедія, 12 – сокира,
- 13 – наконечник стріли, 14 – фрагменти кісток,
- 15 – камінь, 16 – умовний контур об'єкта,
- 17 – вогнище

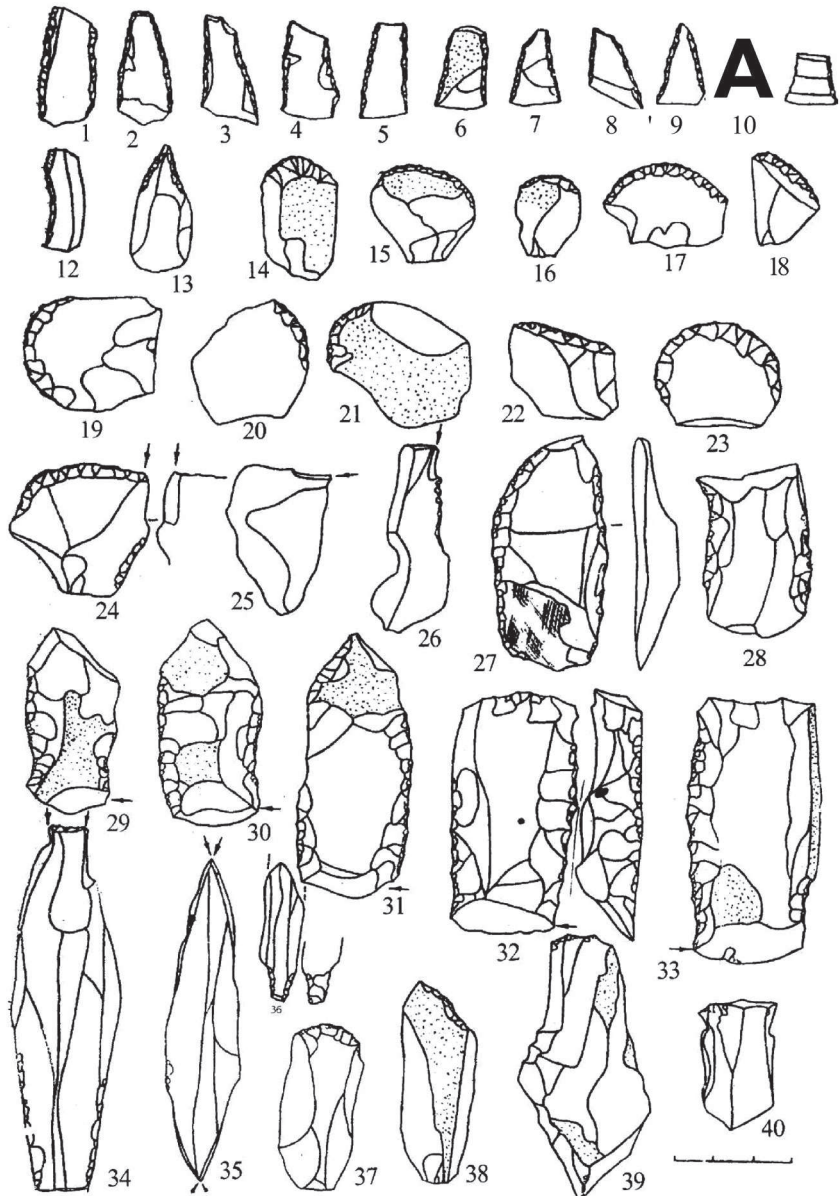

Рис. 116 Вижівка. Крем'яні вироби (за Л. Залізняком)

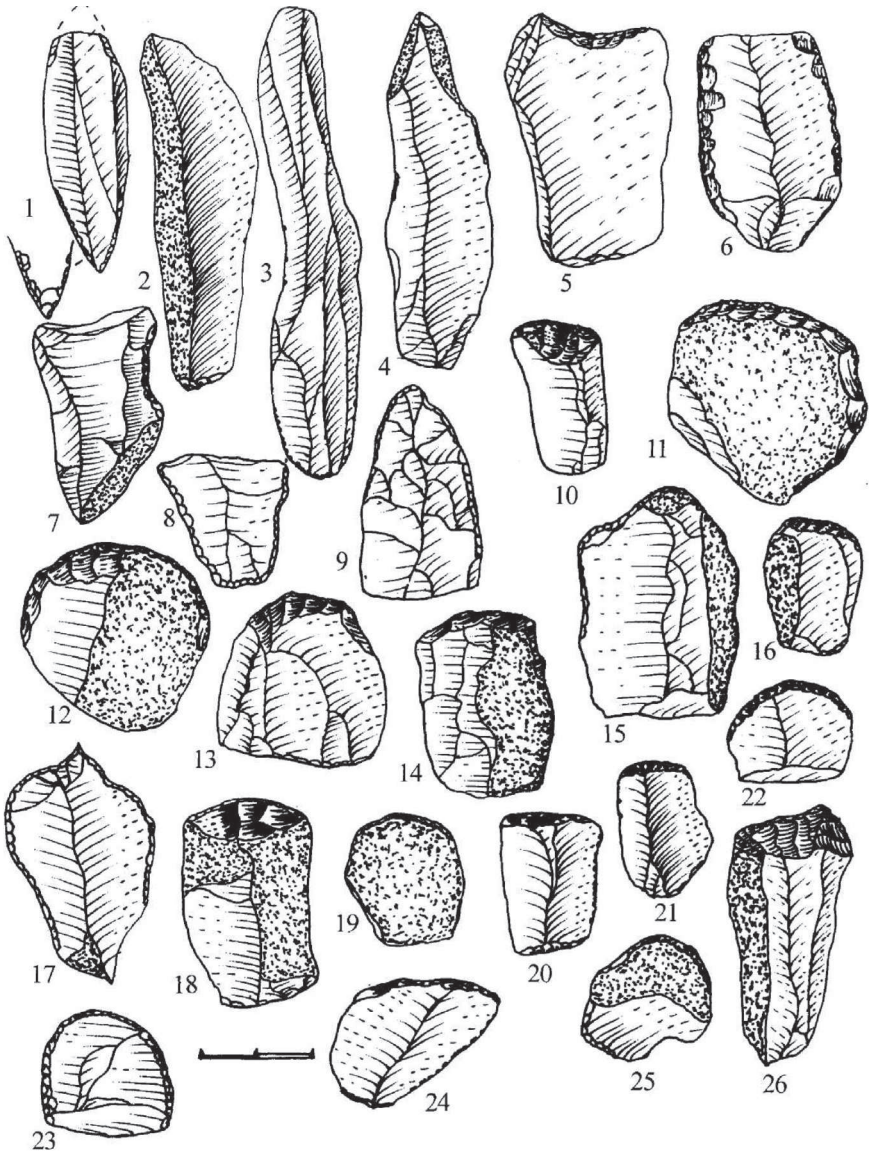

Рис. 117. Вижівка. Крем'яні вироби

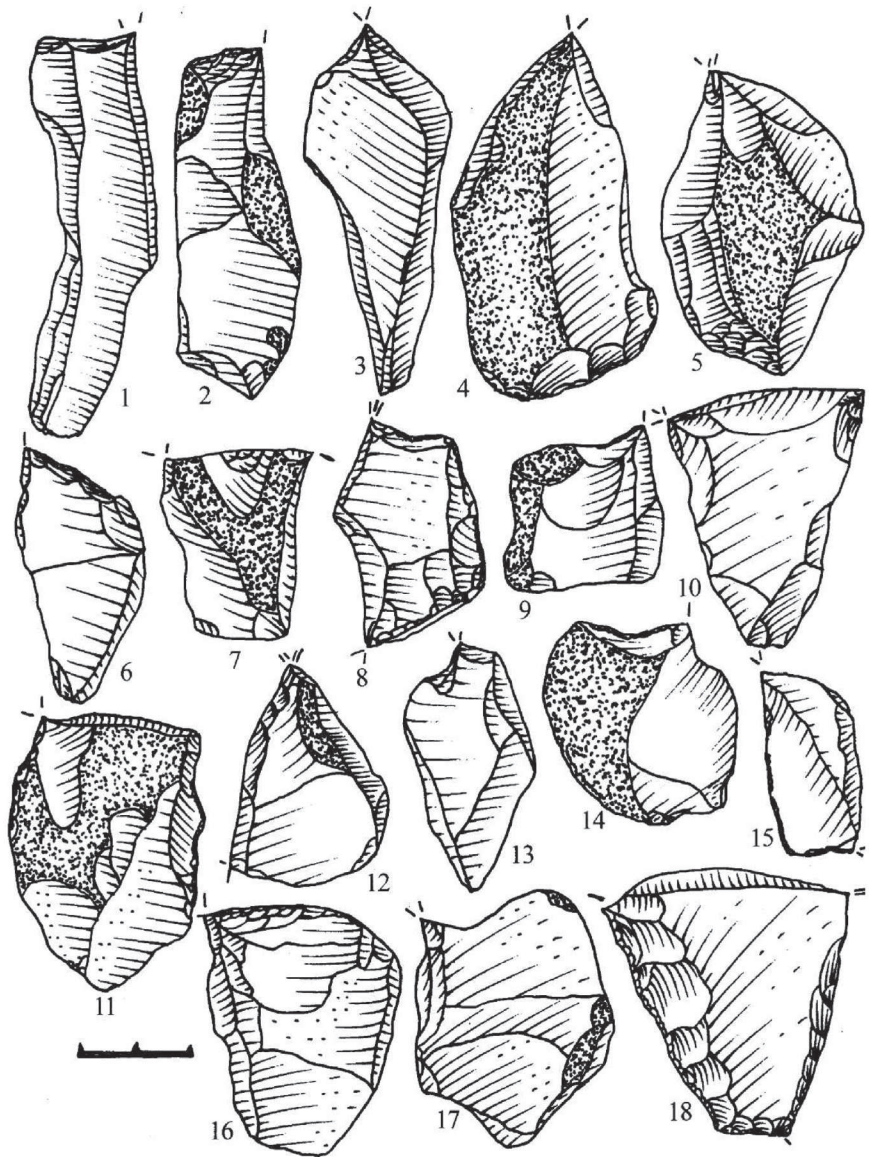

Рис. 118 Вижівка. Крем'яні вироби

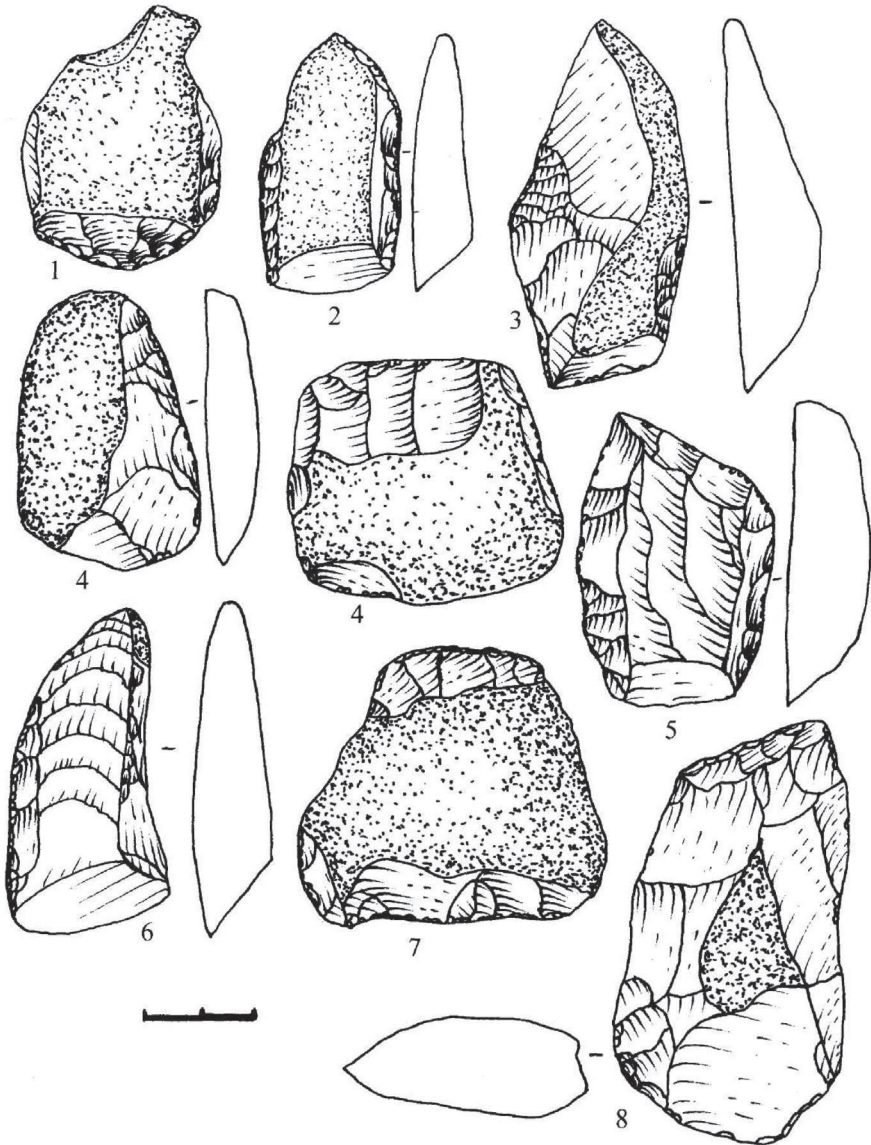

Рис. 119 Вижівка. Крем'яні вироби

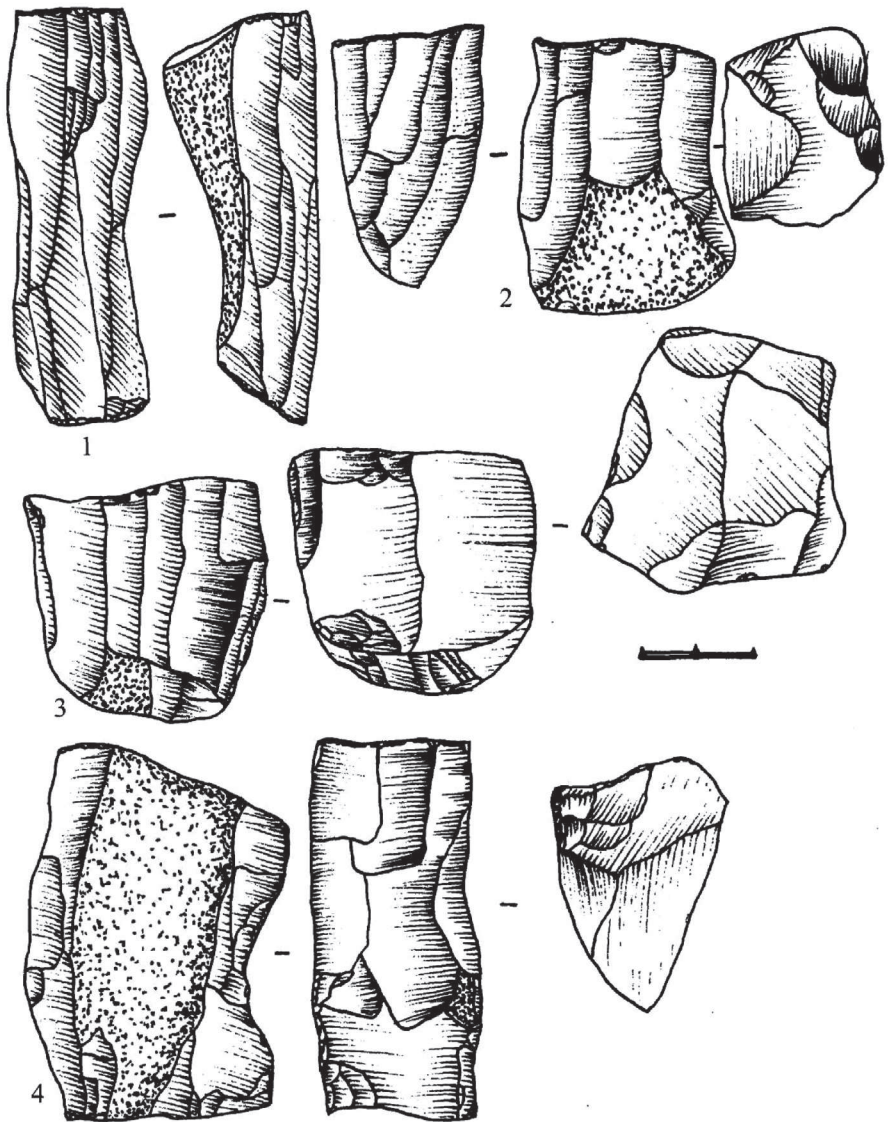

Рис. 120 Вижівка. Крем'яні вироби

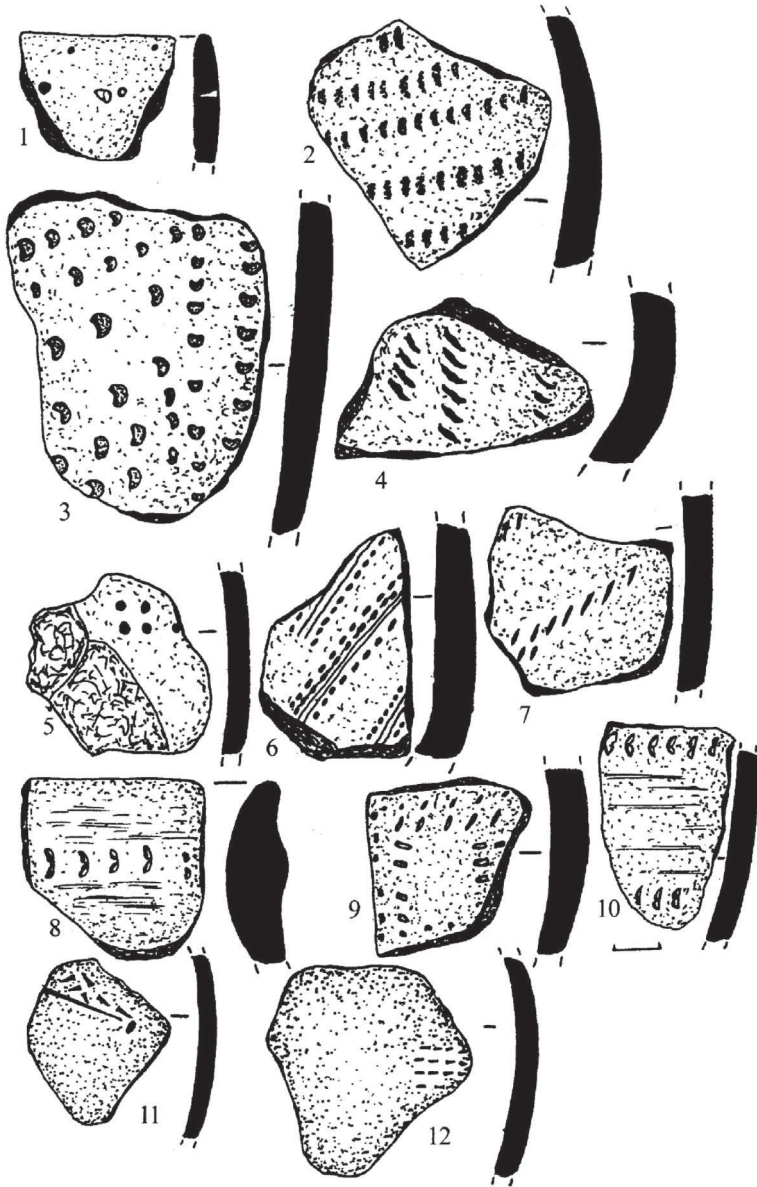

Рис. 121 Фрагменти кераміки неоліту (КЛСК – 11,12), (ВНК – 1-3, 5),
енеоліту (4, 6), бронзового віку (7-10) з Гіркої Полонки (4, 6),
Луцька (1-3, 7- 10), Перемиля (5), Клевані (11, 12)

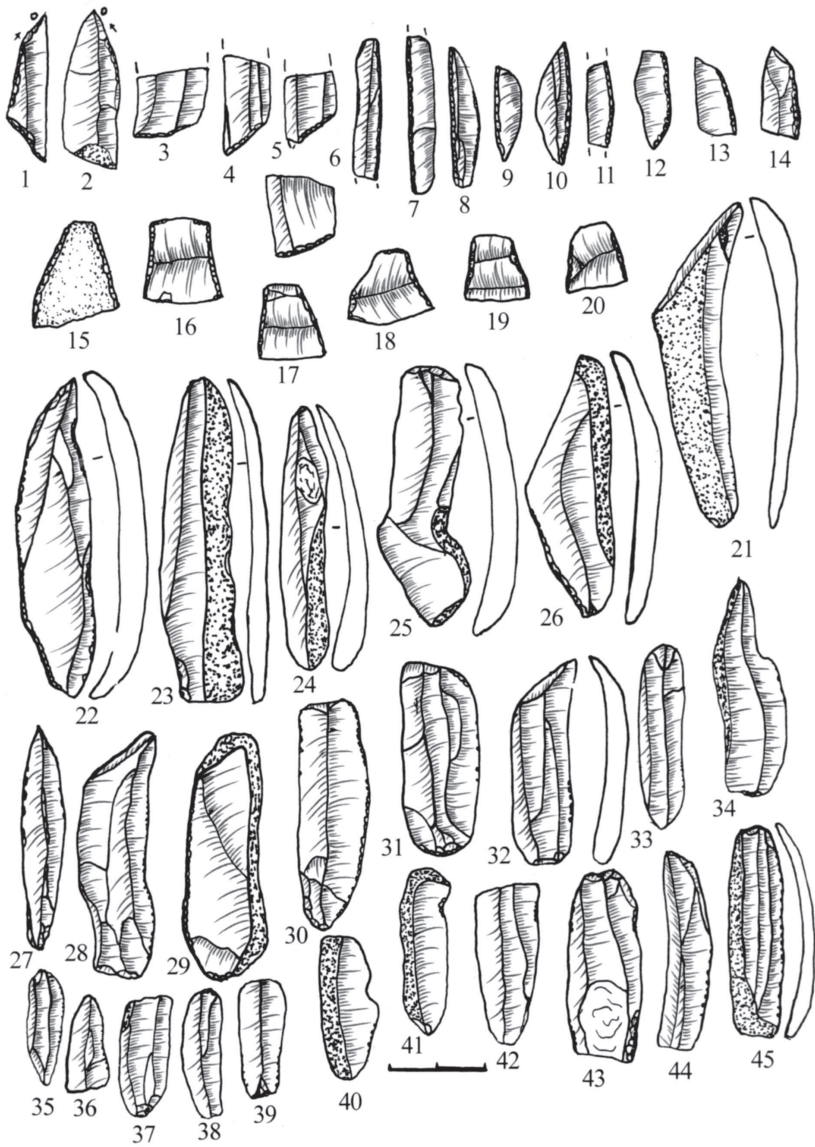

Рис. 122 Горинка. Мікроліти та пластини

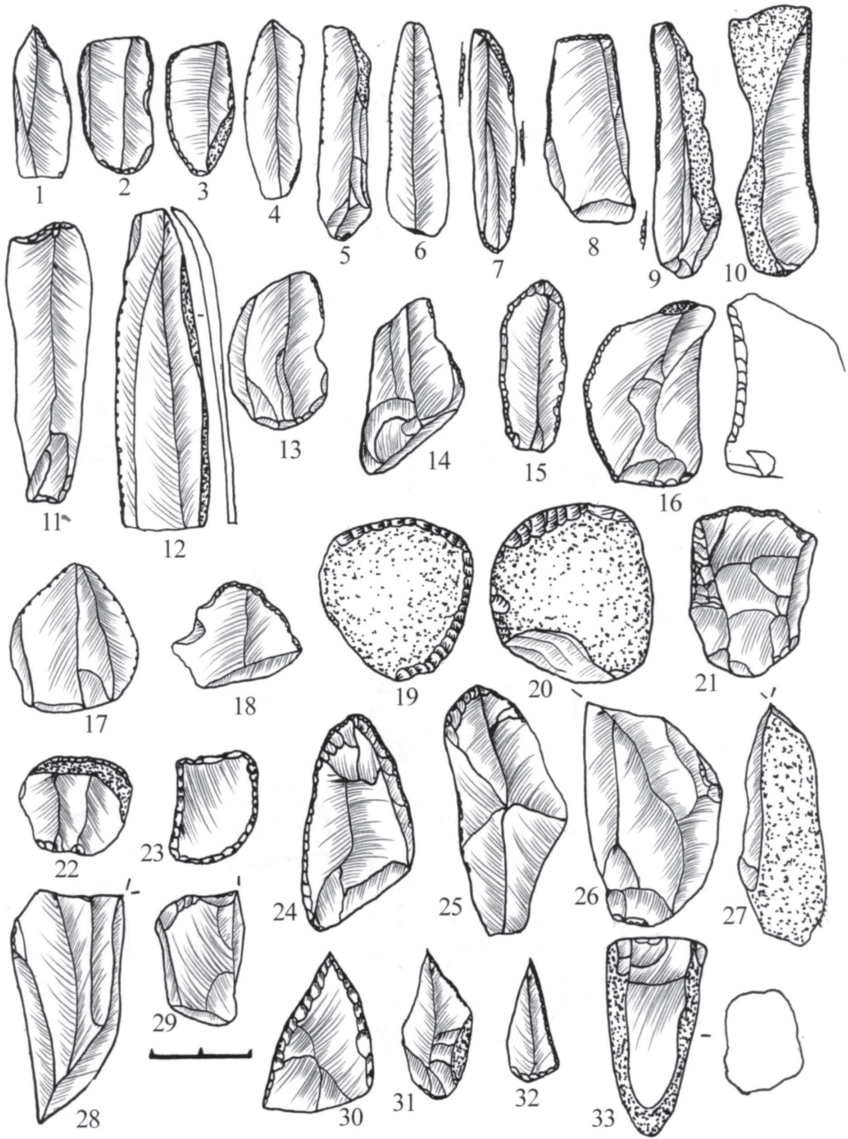

Рис. 123 Горинка. Крем'яні вироби

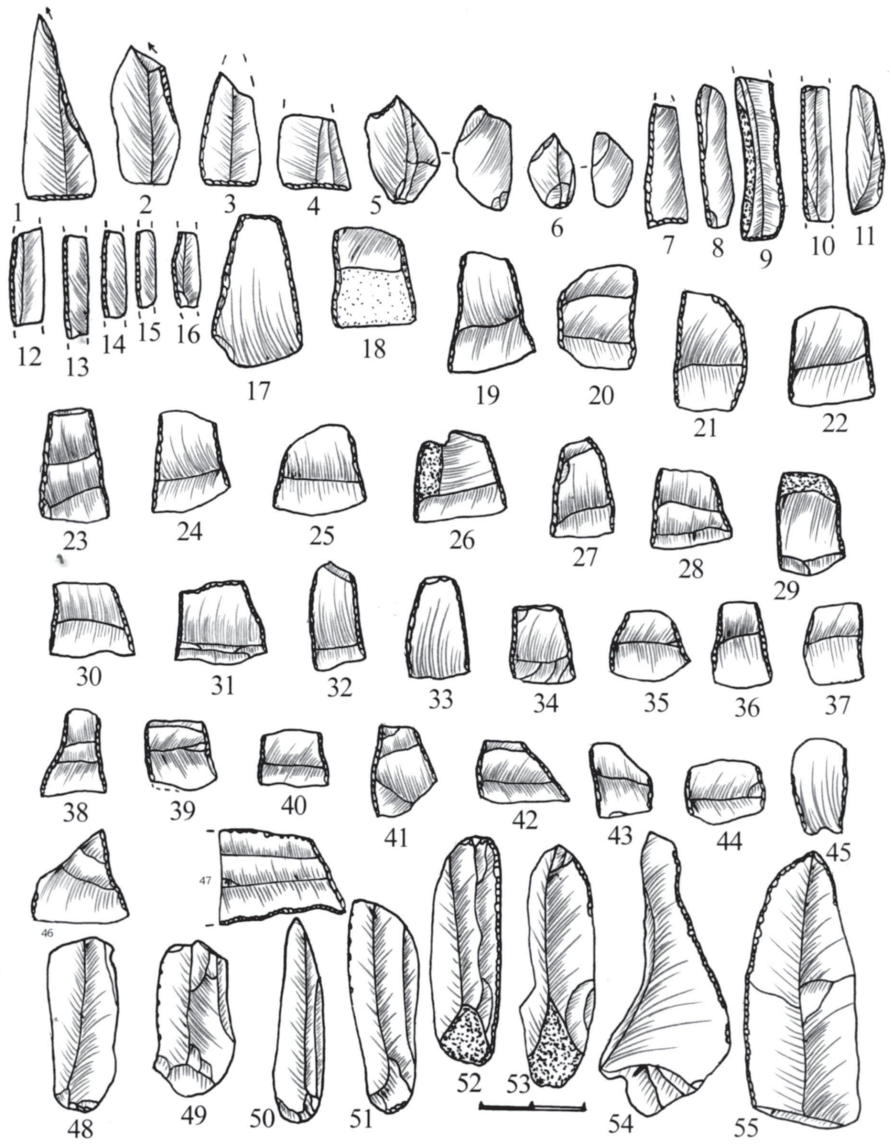

Рис. 124 Заслуччя (Сітечок). Крем'яні вироби

Рис. 125 Залухів. Крем'яні вироби з багатошарової пам'ятки

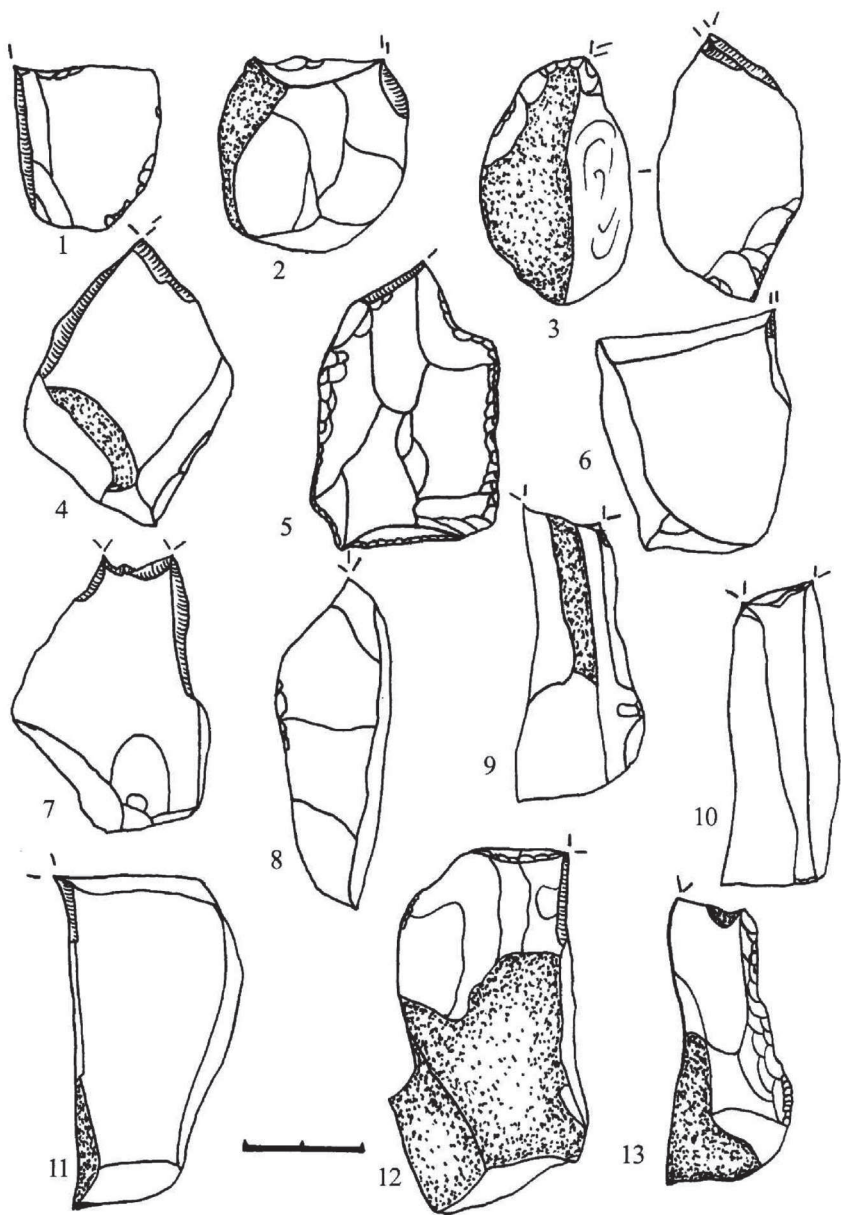

Рис. 126 Залухів. Крем'яні вироби

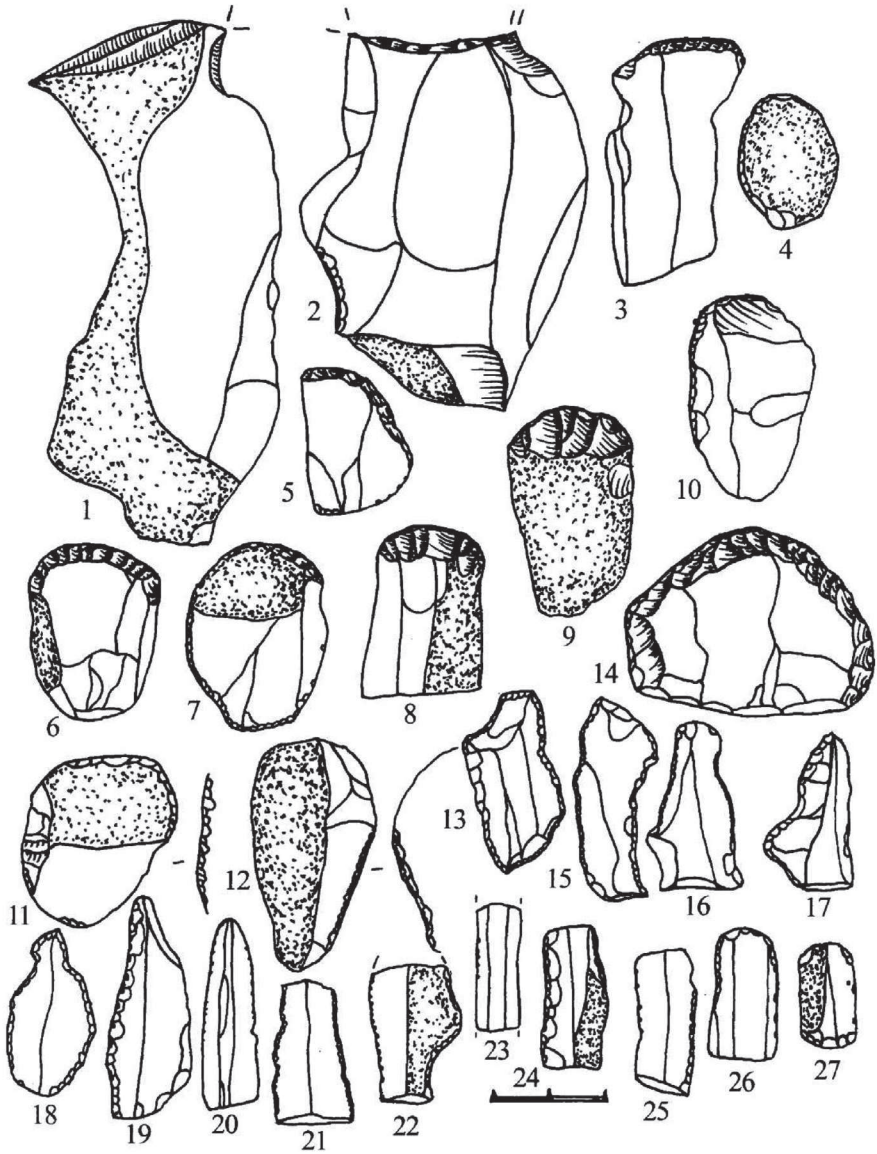

Рис. 127 Залухів. Крем'яні вироби – різці (1-2), скребки – (3-12, 14), пластини з ретушшю – (13, 15-27)

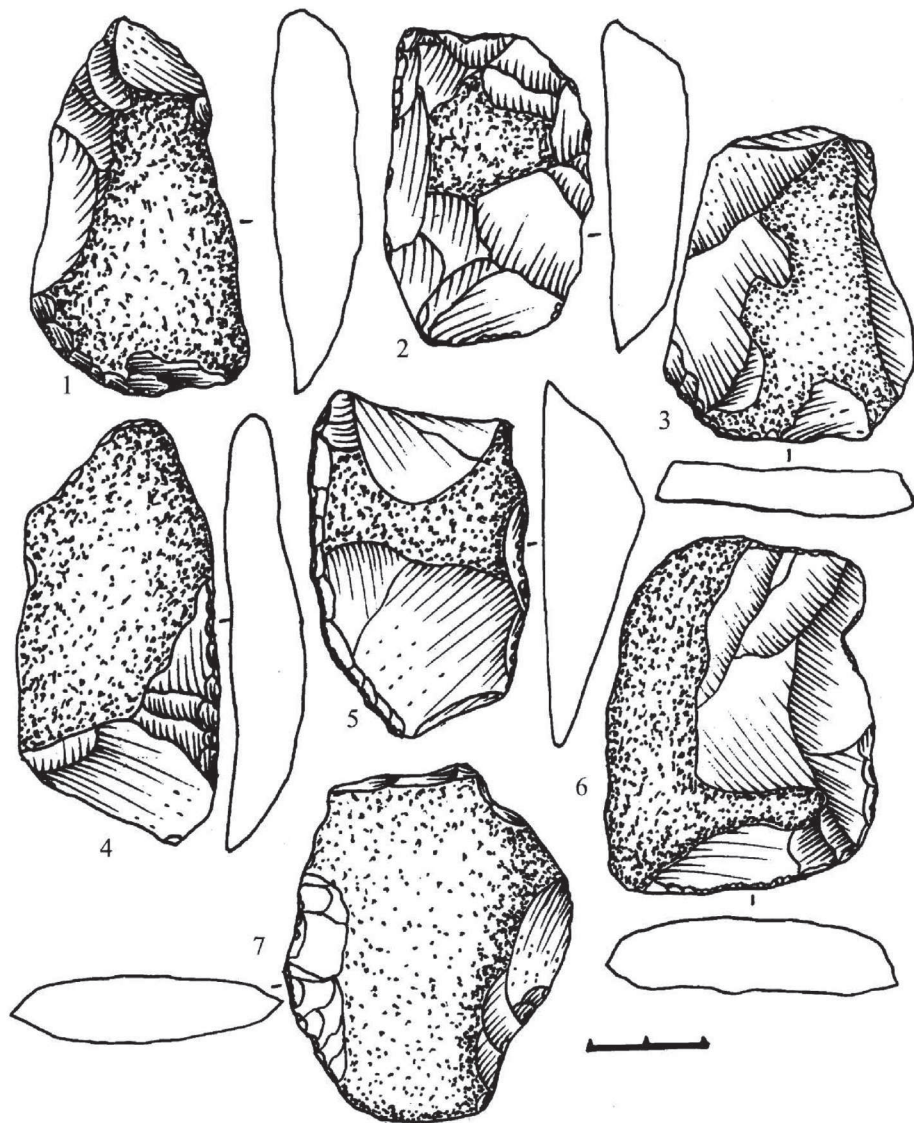

Рис. 128 Залухів. Макроліти

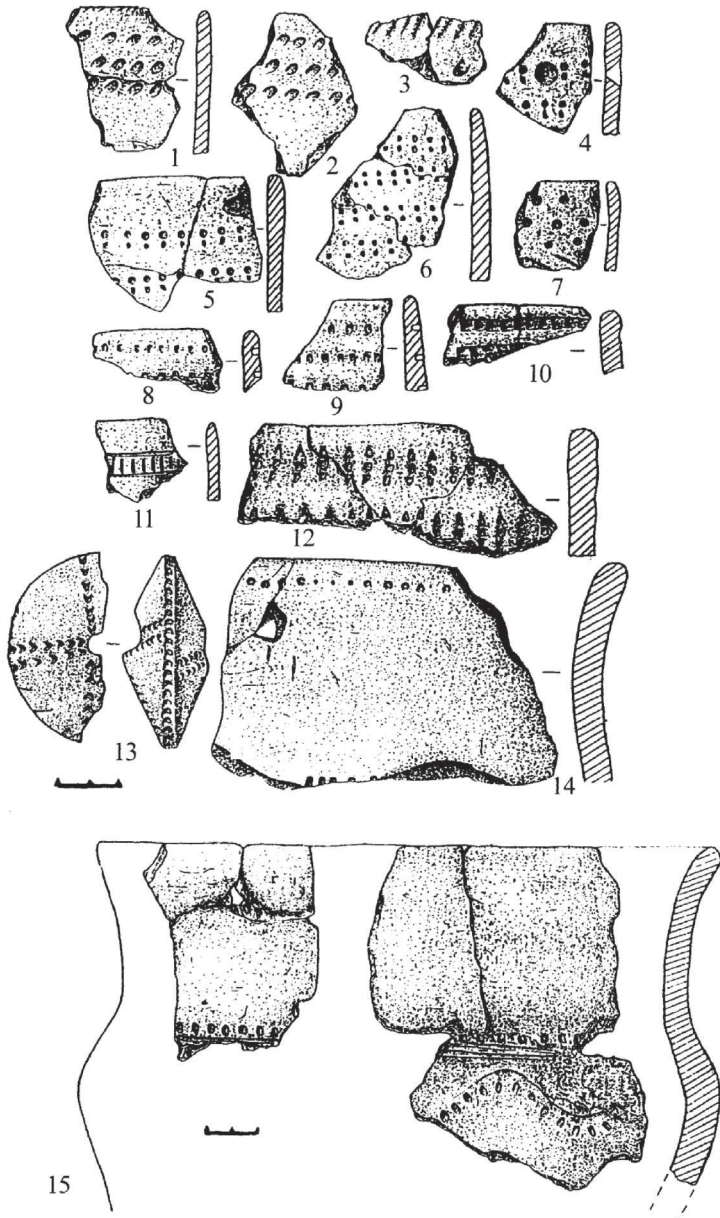

Рис. 129 Корма-І. Фрагменти кераміки (матеріали Л.Залізняка)

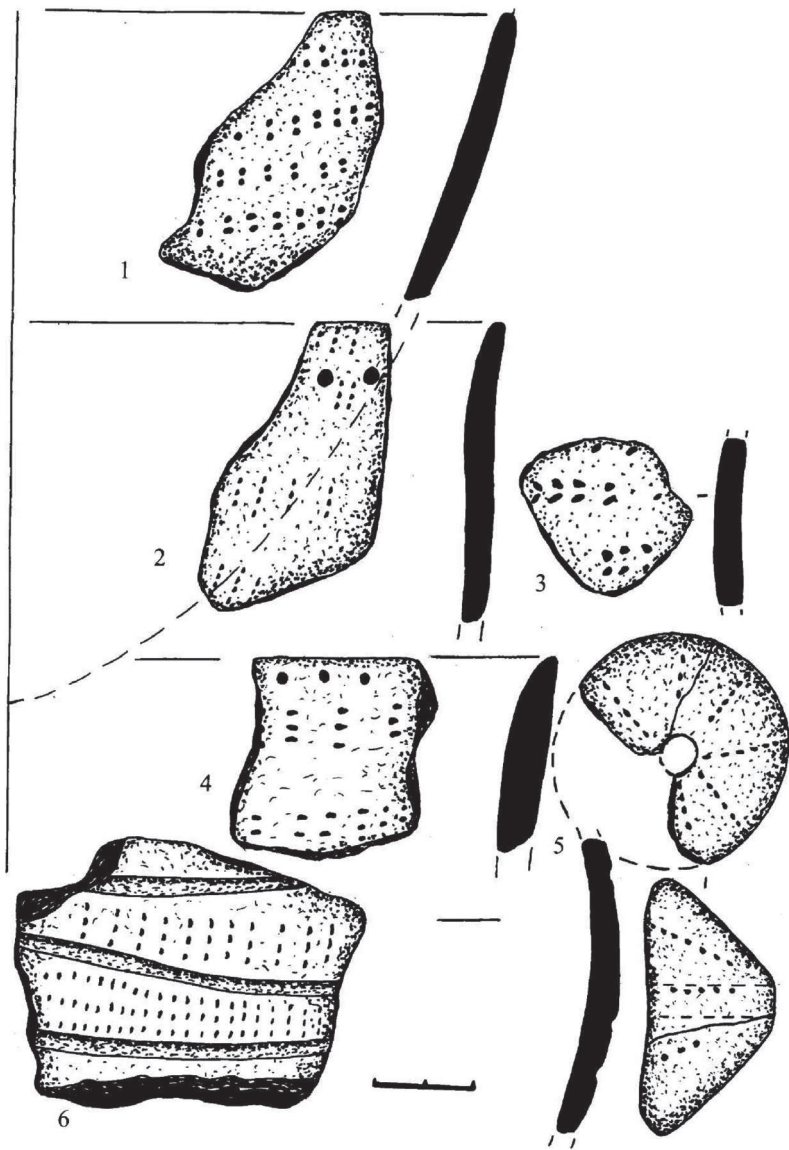
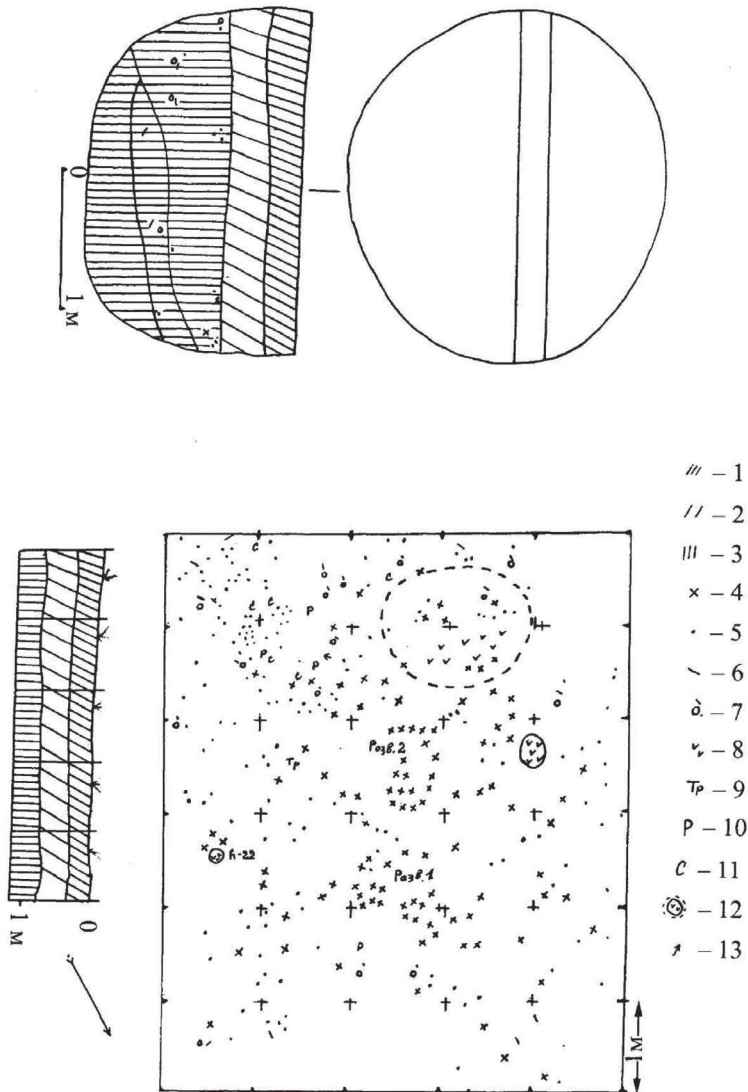

Рис. 130 Фрагменти неолітичних посудин та уламок прясла: 1-3,5— Корма, 2, 4, 6 – Моства (Житомирщина)

Рис. 131 Крушники-ІІ. План розкопу на місці житлового об'єкта: 1 – гумус, 2 – підґрунтя, 3 – материк, 4 – кераміка, 5 – відщеп, 6 – пластина, 7 – крем'яні знаряддя, 8 – вулгинки, 9 – трапеція, 10 – різець, 11 – скребок, 12 – вогнищеві заглиблення, 13 – наконечник стріли

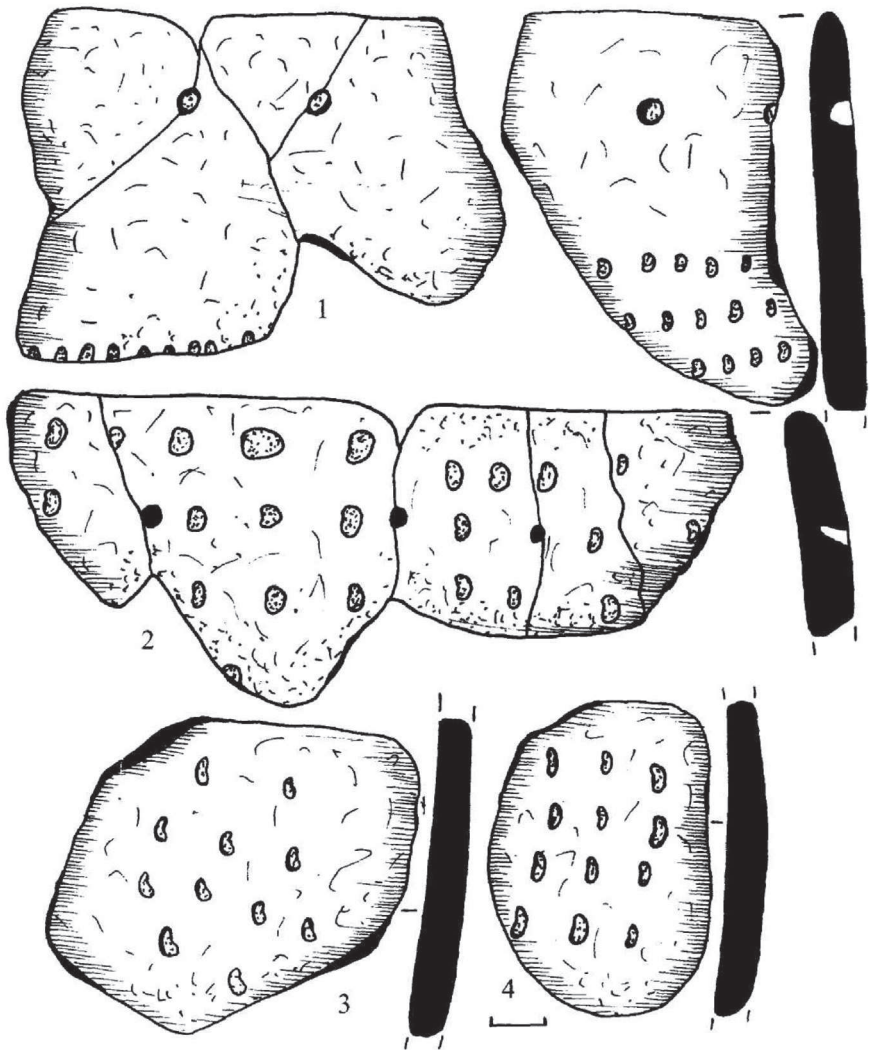
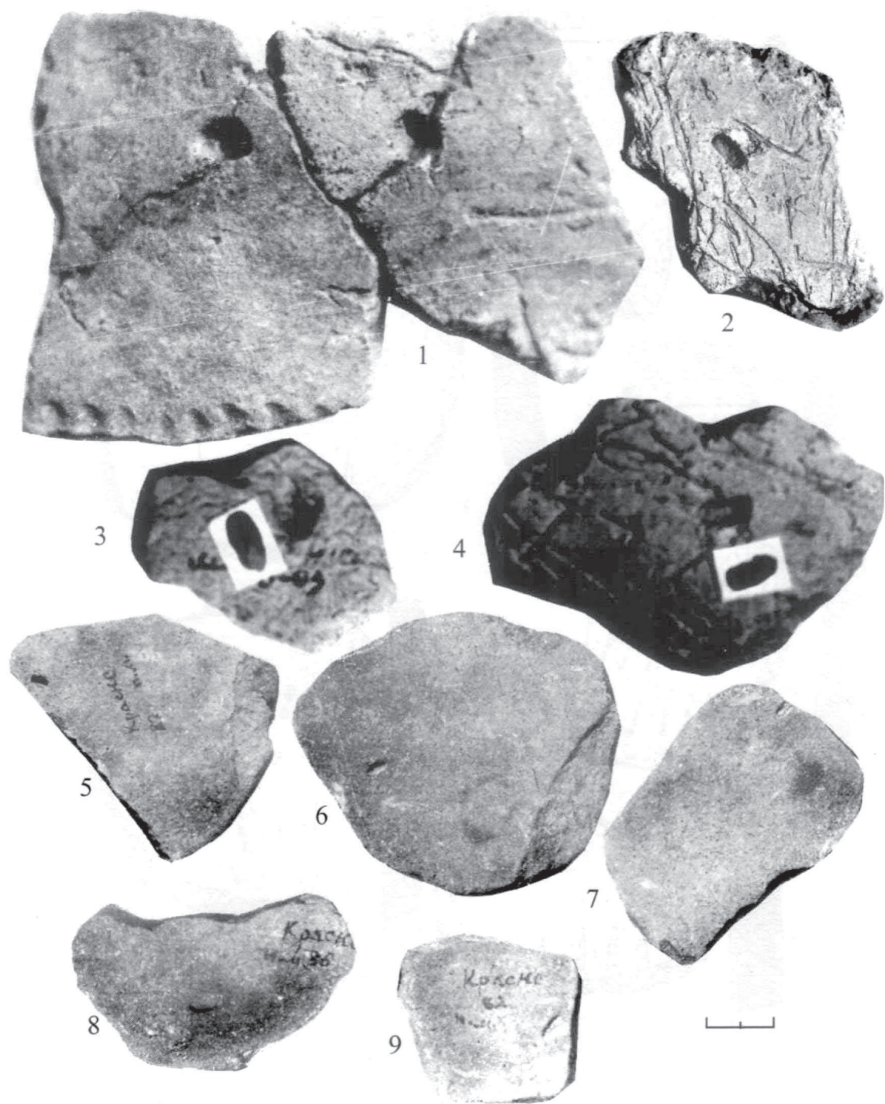

Рис. 132 Крушники. Фрагменти неолітичної кераміки з житла

Рис. 133 Кераміка з відбитками зернівок культурних рослин волинської неолітичної (1-4) та малицької (5-9) культур

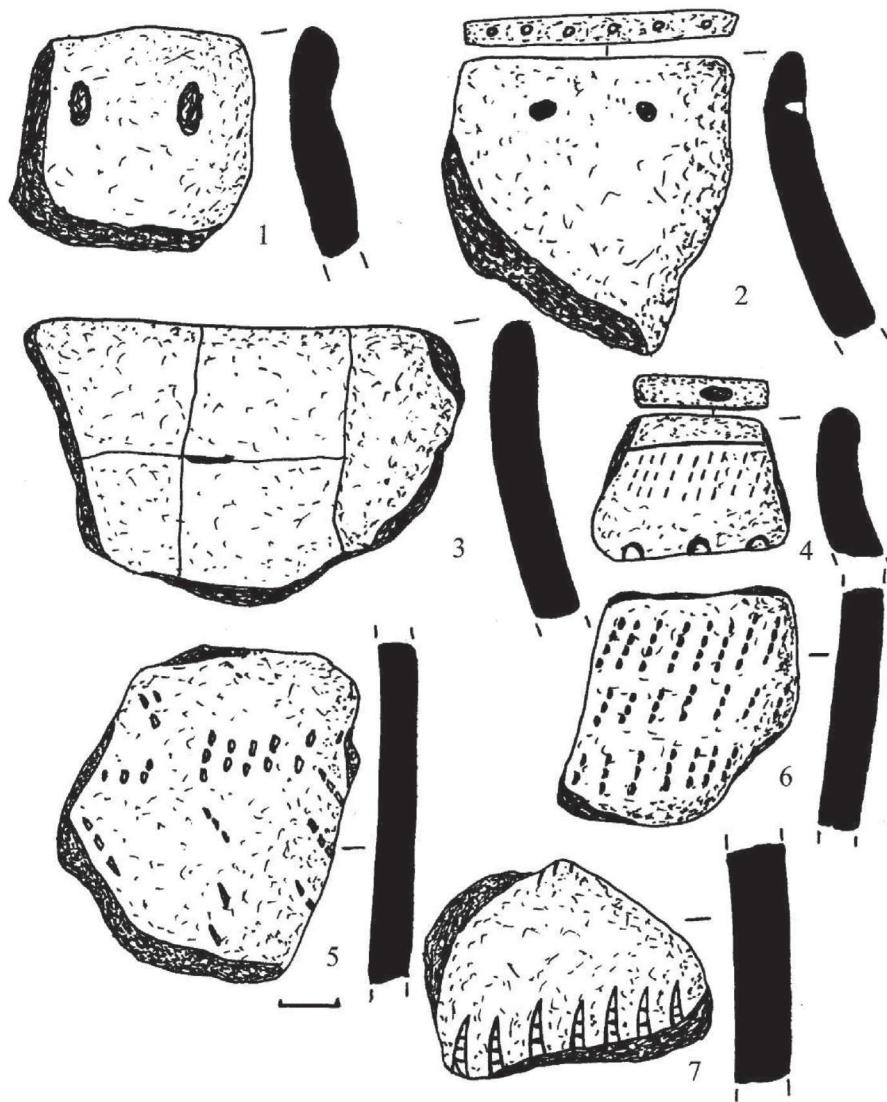

Рис. 134 Личижевичі, Мірабелі. Фрагменти кераміки ВНК та інших культур

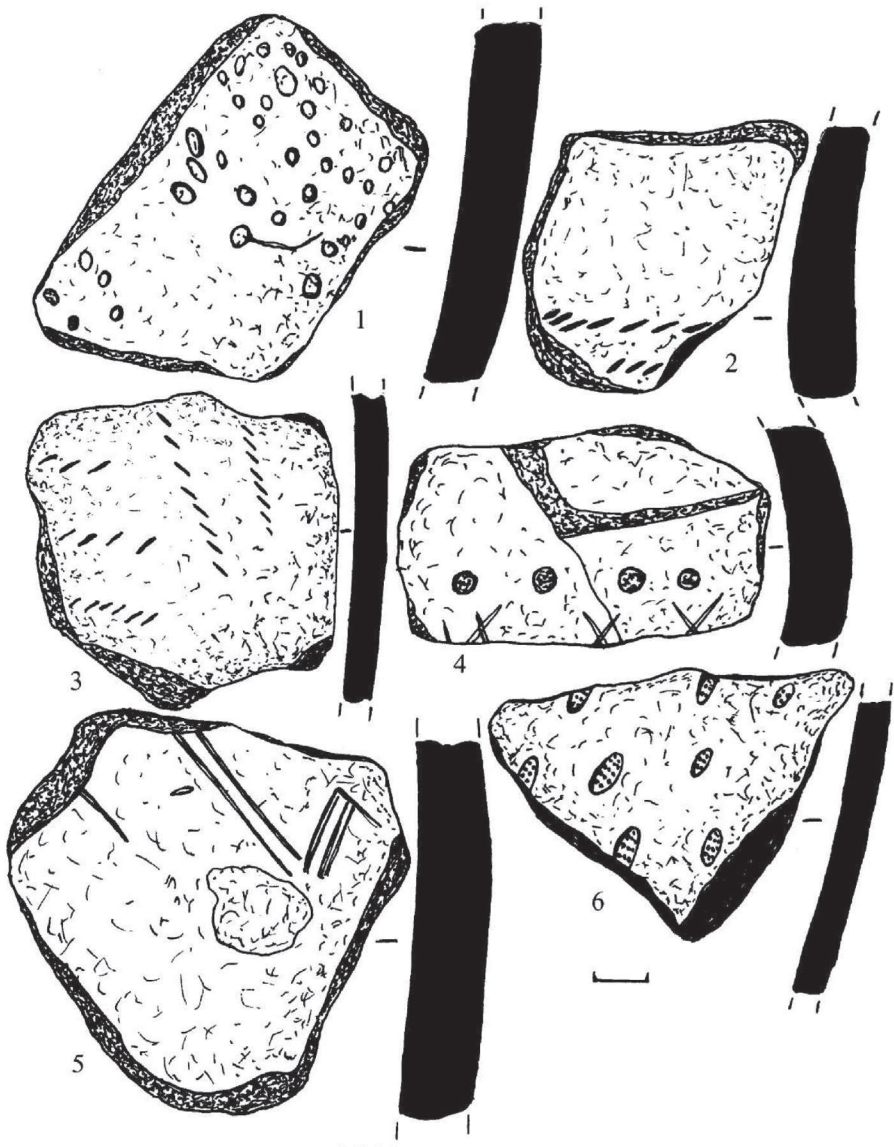

Рис. 135 Личижевичі, Мірабелі. Фрагменти посуду ВНК, СПК (матеріали І. Р. Михальчишина)

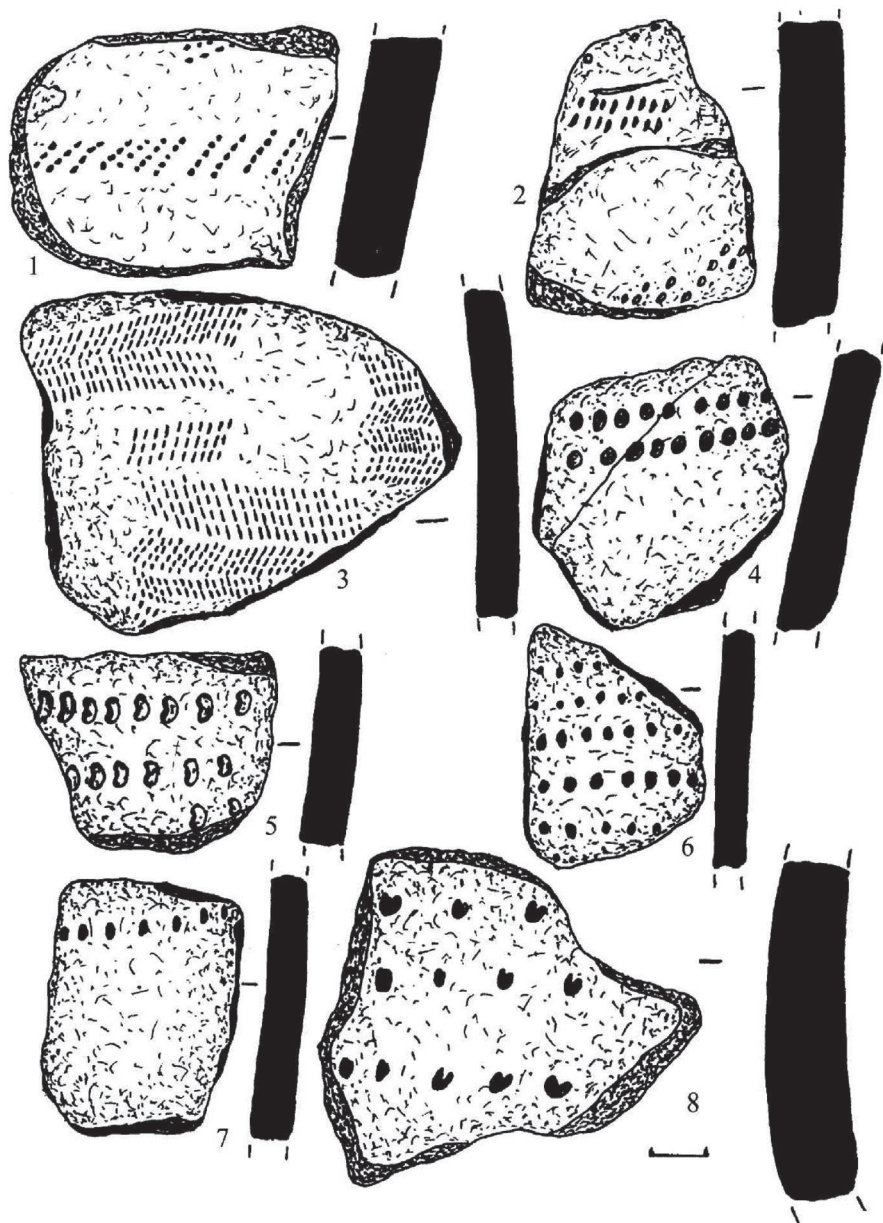

рис. 156 Личижевичі, мірабелі. Фрагменти посуду БНК (матеріали І. Р. Михальчишина)

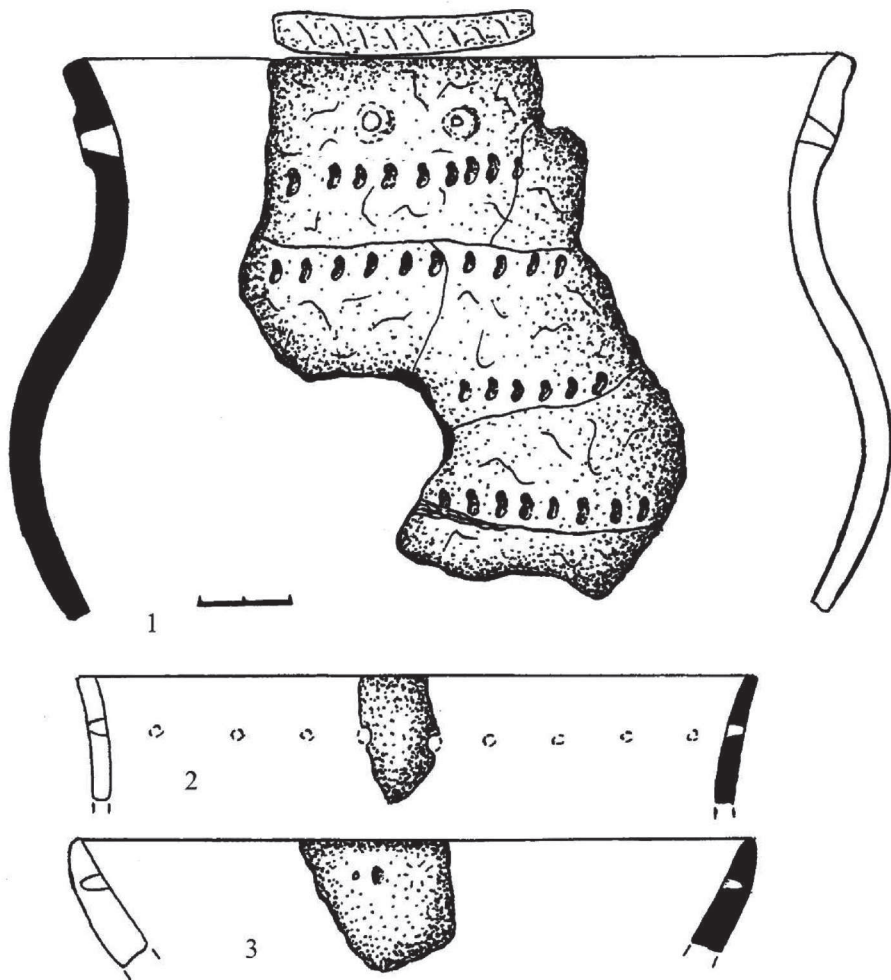

Рис. 137 Люб'язь (Лядина-III). Неолітична кераміка німанської культури

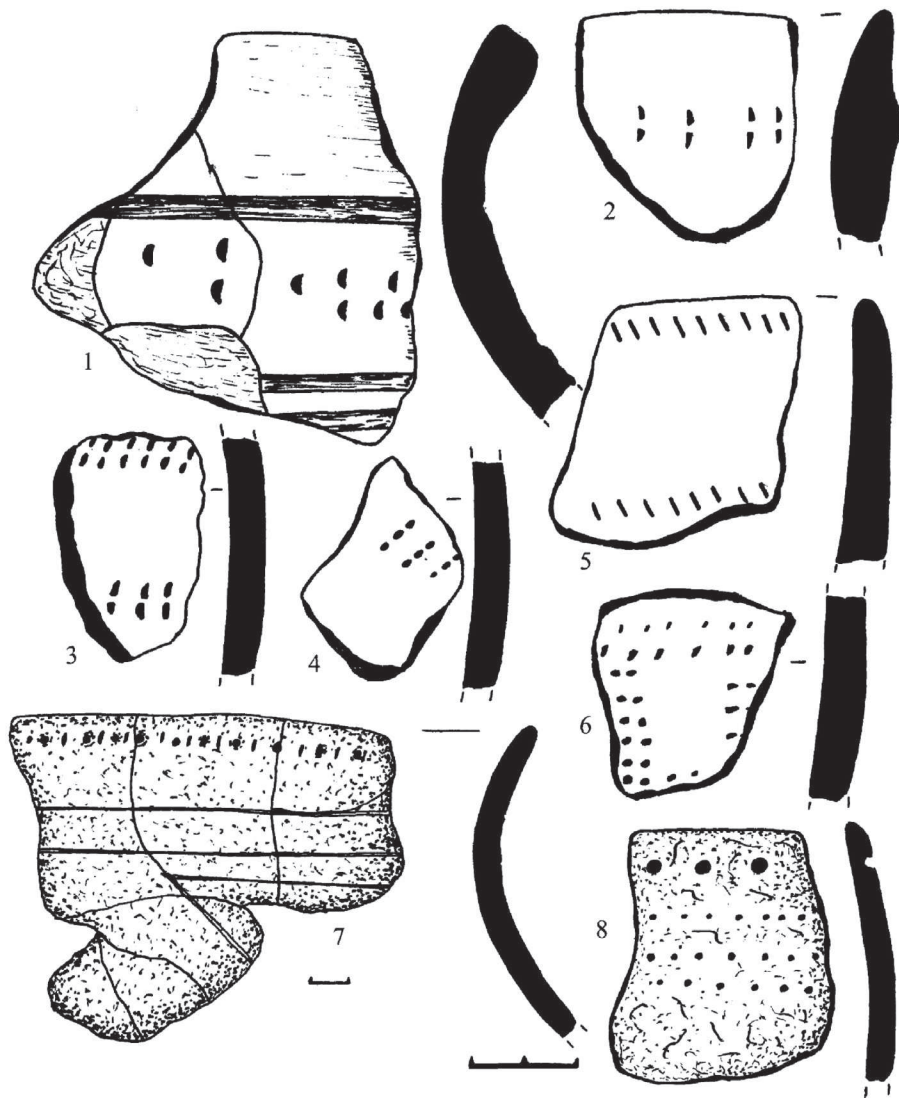

Рис. 138 Фрагменти кераміки стжижівської (2-6), тшинецько-комарівської (1) культур з орнаментикою, типовою для волинської неолітичної культури (ВНК).

Неолітичні фрагменти посуду (7, 8) з декором, що пізніше зустрічається на виробках тшинецько-комарівської культури.

1 – Майдан-Липно, 2-6 – Гнідава, 7,8 – Омит

Рис. 139 Мала Осниця (урочище Шепель). Ранньонеолітична кераміка

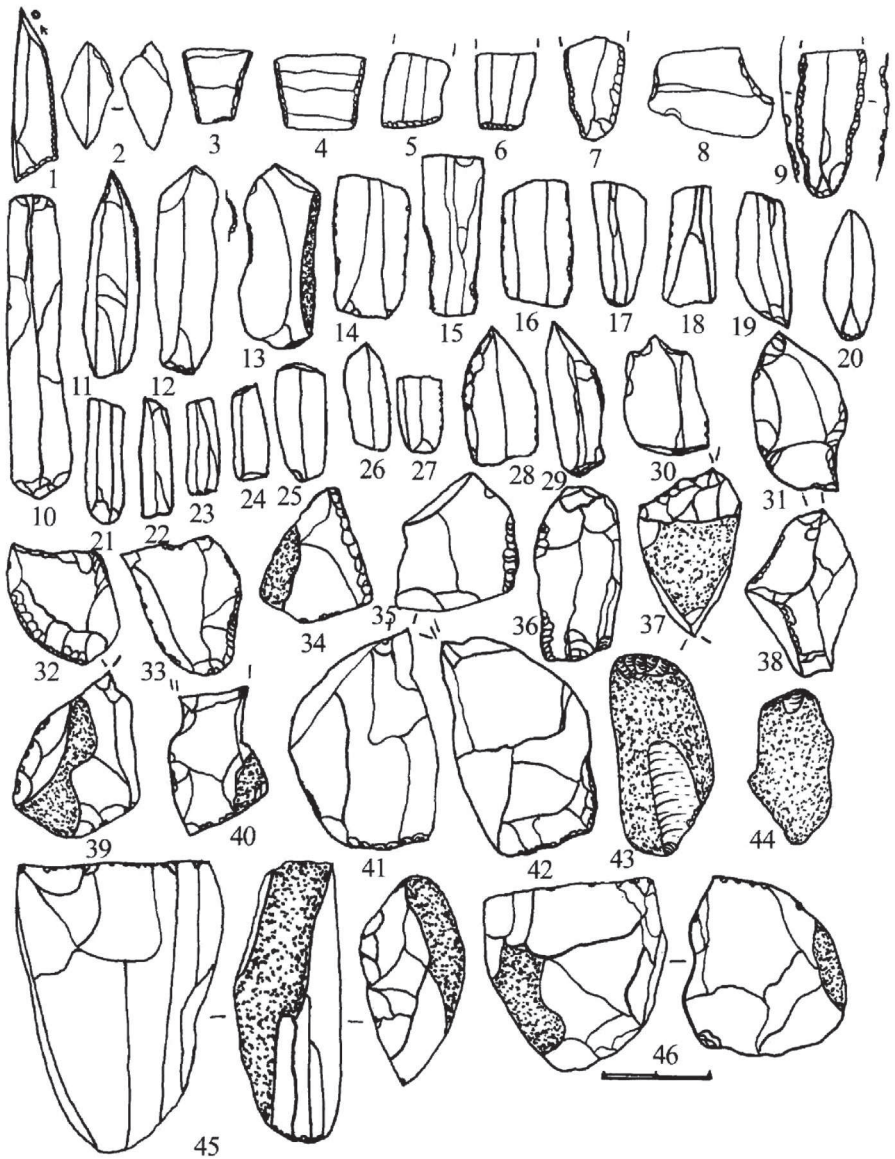

Рис. 140 Мельники. Крем'яні вироби з поселення ВНК

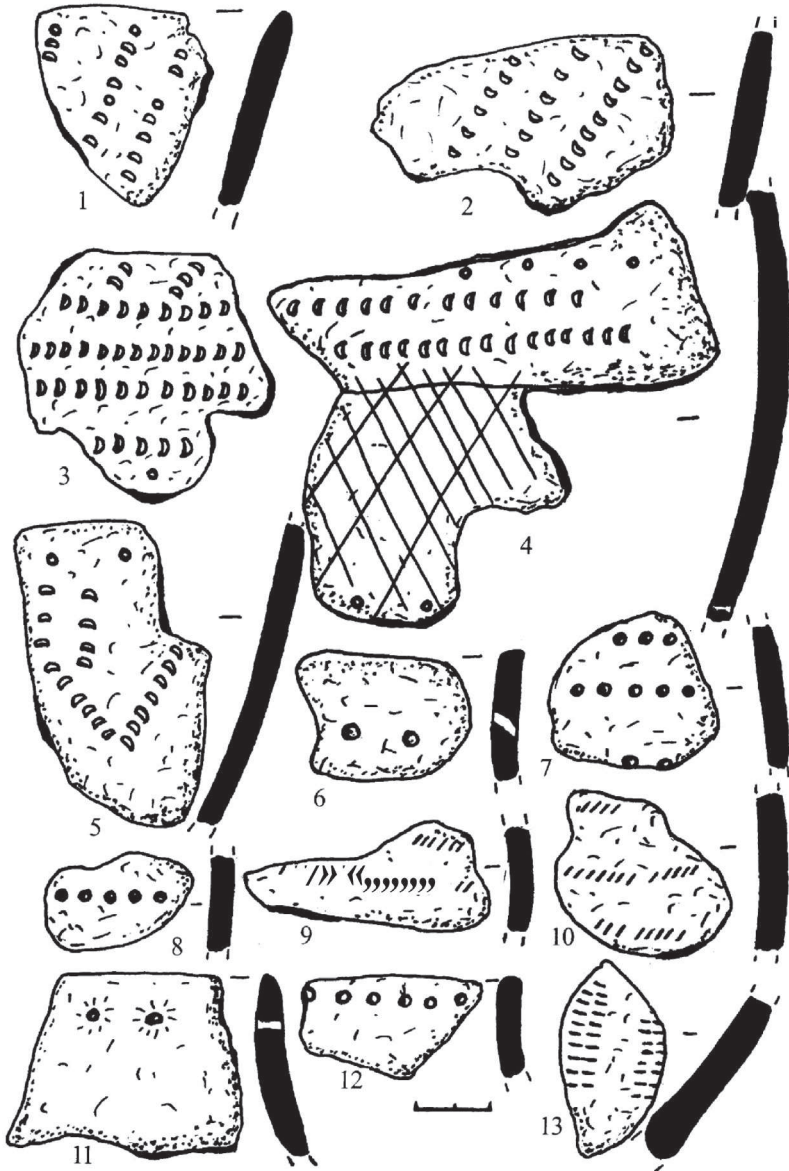
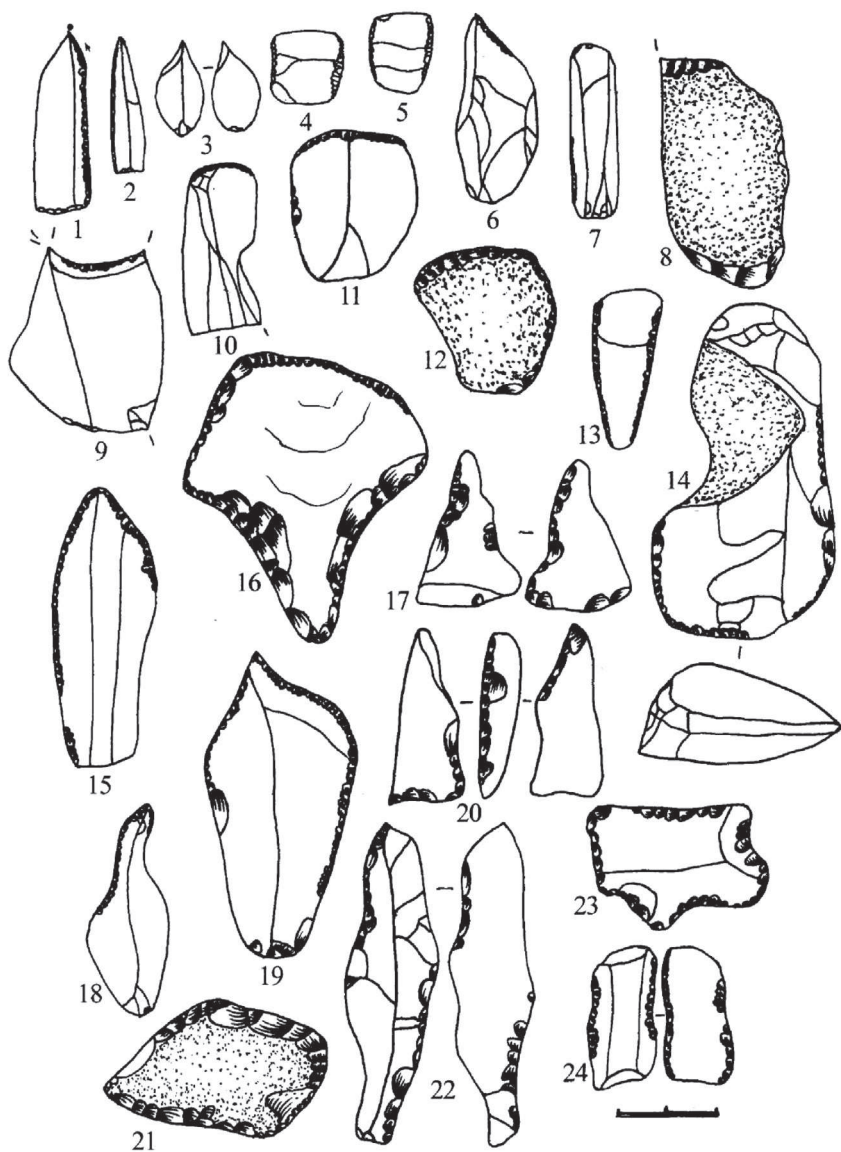

Рис. 141 Кераміка ВНК: Нобель (1–5), Радова (6), Мульчиці (7–10), Рудня (11–13)

Рис. 142 Крем'яні вироби волинської неолітичної культури: 1 – яніславицький наконечник, 2 – трикутник, 3 – мікрорізець, 4, 5 – трапеції, 6 – відщеп, 7 – пластина з ретушшю, 8, 9 – різці, 10–12 – скребки, 13 – трапеція, 14 – сокирка, 15 – пластина, 16 – скребловидне знаряддя, 17, 18, 20, 22, 23 – фігурні кремені, 1–14 – Новосілки, 13, 15–24 – Лахвичі

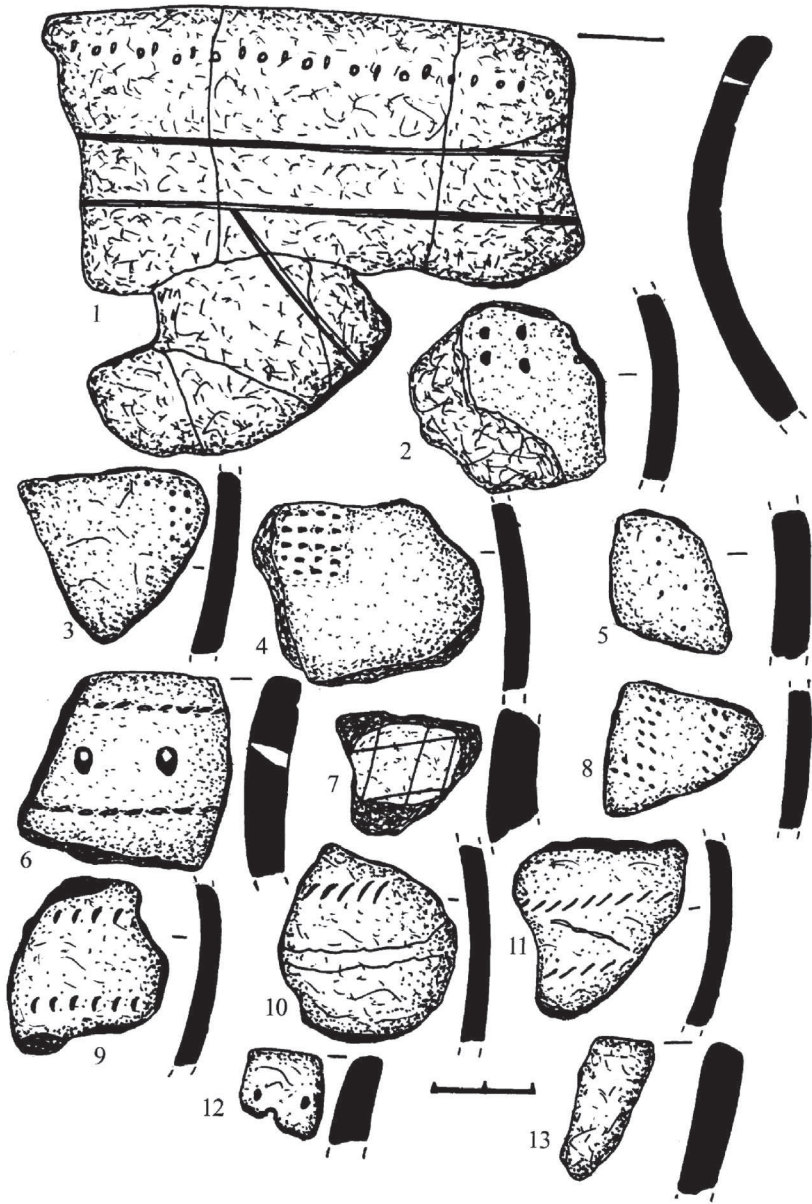

Рис. 143 Фрагменти кераміки ВНК: 1 – Омит, 2, 3 – Перемиль, 4 – Павлів, 5 – Рудня, 6-8 – Блажево, 9-11 – Осова, 10 – Комарово, 12, 13 – Мала Осниця

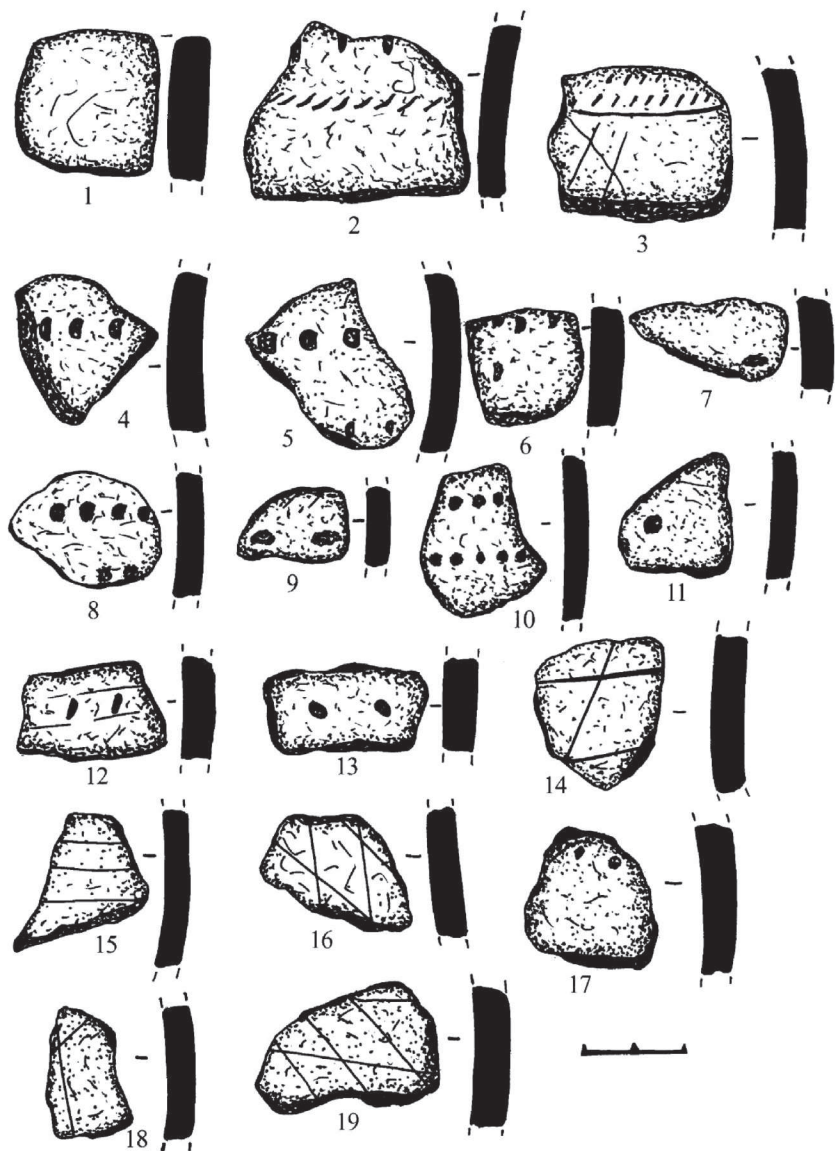

Рис. 144 Перекалля (урочище Мняково). Кераміка ВНК (матеріали Л. Залізняка)

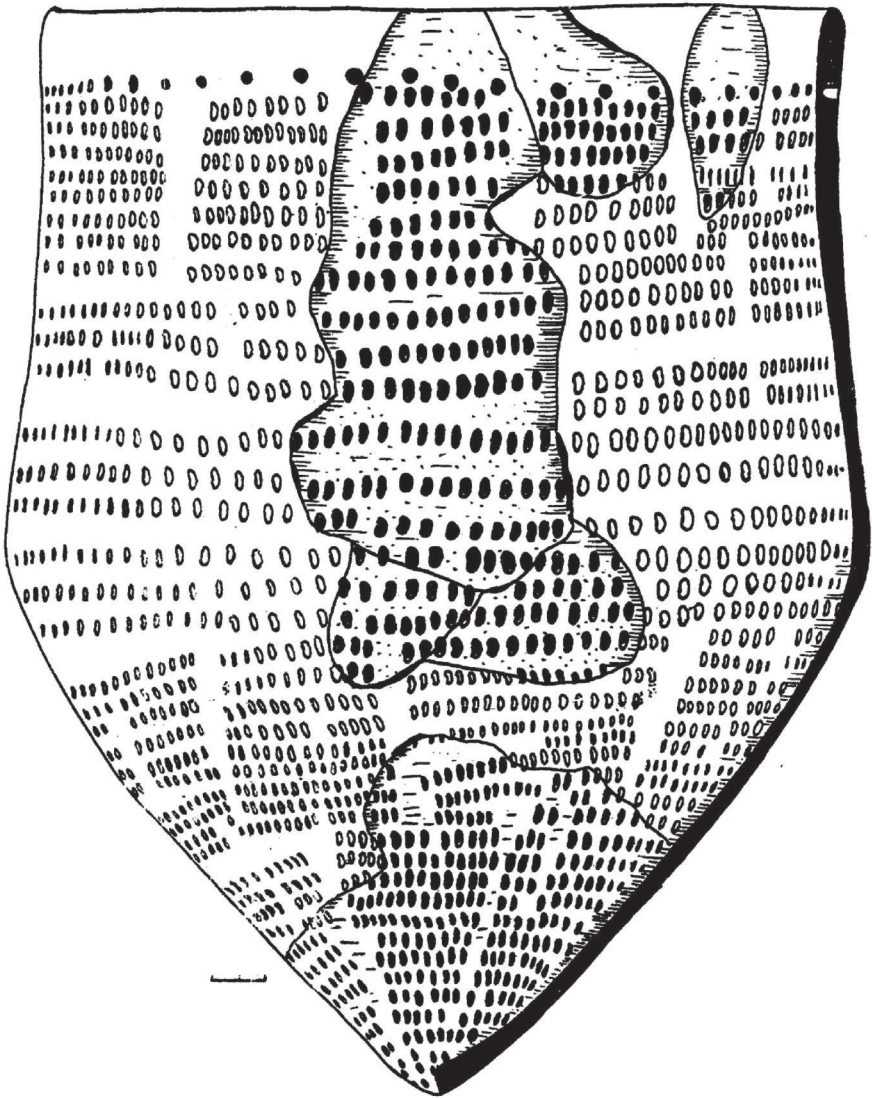

Рис. 145 Славута. Графічна реставрація А. Савчуком горщика ВНК (знахідка В. Пясецького)

Рис. 146 Славута. Розвал неолітичного горщика (знахідка В. Пясецького)

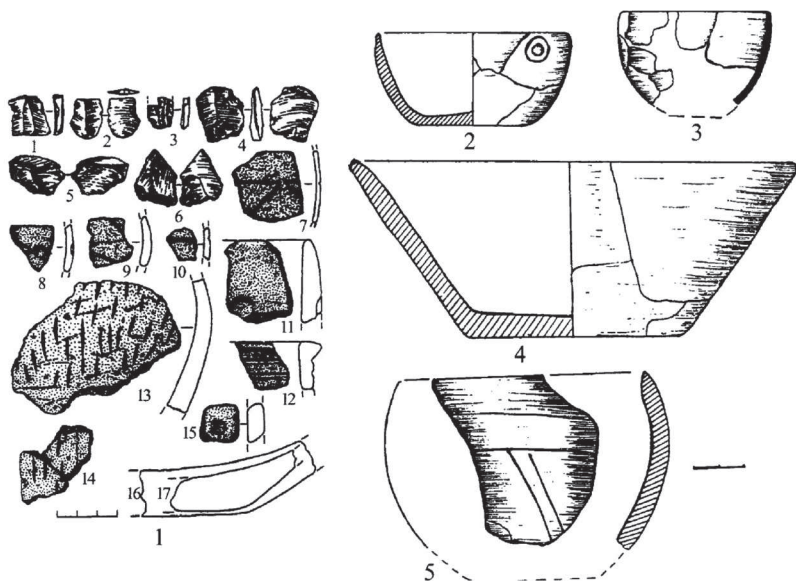
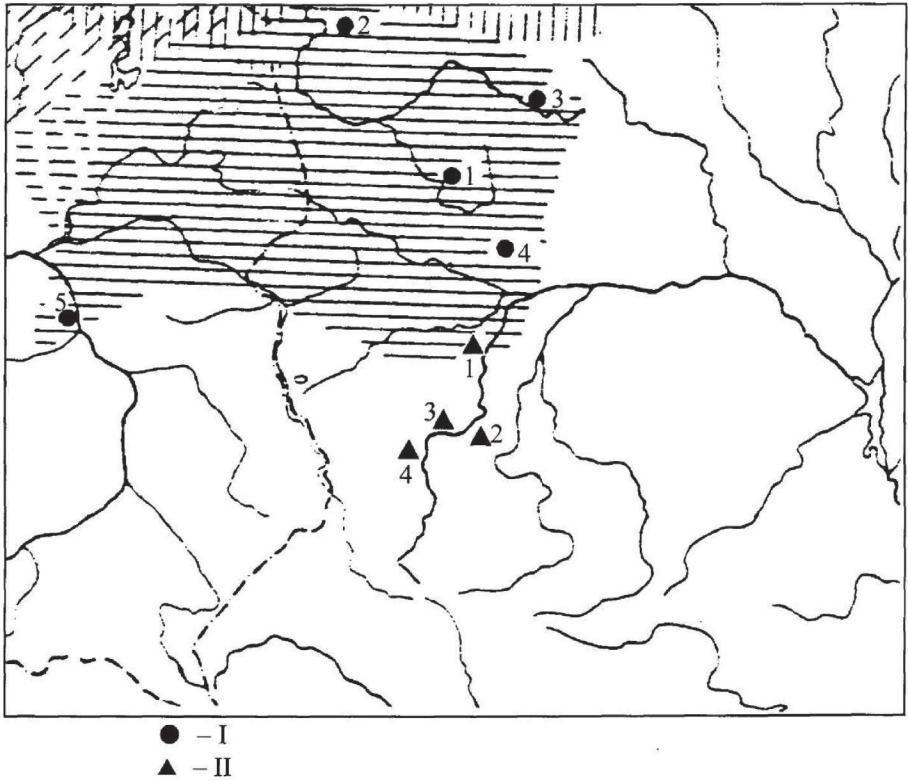

Рис. 147 Матеріали КЛСК, виявлені на Поліссі: 1 (1-17) – Віта-Поштова (за Д. Гаскевичем), 2, 4 – Моства, 3 – гирло р.Гнилоп'ять, 5 – Фасова

Рис. 148 Карта поширення основних пам'яток ВНК та НК: I – культура німанська: 1 – Добрий Бор, 2 – Дубічай, 3 – Лиса Гора, 4 – Камінь, 5 – Лінін; II – волинська неолітична культура: 1 – Коник, 2 – Оболонь, 3 – Новосілки, 4 – Розничі

ВИСНОВКИ

У відповідності з природно-ландшафтним поділом північно-західна частина України включає в себе Полісся та Волинську лесову височину, на території яких простежується розвиток двох різних неолітичних культур. На родючих ґрунтах Волині розвивалася дунайська культура лінійно-стрічкової кераміки. Північніше, на заболочених і вкритих лісами низинах Полісся, перебувала мисливсько-рибальська людність волинської неолітичної культури.

Нині на досліджуваній території відомо більше 100 пунктів з матеріалами волинської неолітичної культури та майже 50 – культури лінійно-стрічкової кераміки. Якщо до 80-х років на Волині та Волинському Поліссі були знані лише окремі неолітичні пункти, а матеріали надходили з поверхневих зборів або випадково з різночасових пам'яток, то за останні роки стан справ різко змінився. Широкомасштабні розвідки (переважно в Рівненській та Волинській областях) дозволили відкрити перспективні для вивчення поселення, а проведені на них дослідження дали значні та різноманітні археологічні матеріали, які уможливили висвітлення як окремих питань історії Північно-Західної України епохи неоліту, так і загальних, дали змогу побачити цей регіон у контексті загальноєвропейських історичних процесів.

Вважається, що пам'ятки з лінійно-стрічковою керамікою Волині належать до її класичного «нотного» періоду і зіставляються з поселеннями середнього етапу розвитку цієї культури у Центральній Європі. Проте дослідження, проведені на поселенні Гнідава, та одержана при цьому значна колекція кераміки засвідчили в ній риси пізнішого заліззовського стилю. Тобто з'ясувалося, що населення КЛСК перебувало на Волині не лише в середньому, а й у пізньому періоді. Інше поселення – Рівне – як виявилось, належить до раннього, «донотного», періоду КЛСК. Кухонні керамічні вироби з Рівного мають великі розміри, значну домішку органіки. Столова кераміка (миски, чаші) старанно проглажена та орнаментована спіральними, волотовими, геометрично укладеними лініями.

Посуд середнього «нотного» періоду має менші розміри, невелику домішку рослинності, лінійно-«нотний» орнамент.

Кераміка пізнього періоду КЛСК (Гнідава, Клевань) характеризується ще меншими розмірами, подібністю декору до заліззовської групи Польщі, Словаччини – довгими «нотками», що з'єднують паралельні лінії, сполученням кількох «ноток» у ряд, колосковим орнаментом, кулястою формою.

Хронологічне місце пам'яток КЛСК Волині встановлене завдяки порівнянню з аналогічними поселеннями Малопольщі та Словаччини, визначеними методом С14. Кераміка з найраніших датованих пам'яток Польщі (гнеховицького етапу) подібна до виробів поселення Рівне. Ці поселення А. Кульчицька-Лецеєвич відносить до 4500 рр. до н. е. На підставі подібності кераміки поселення Рівне та матеріалів гнеховицького етапу Польщі датуємо його серединою V-го тис. до н. е.

Пізні прояви КЛСК – залізовська група, – за А. Кульчицькою-Лецеєвич, датуються 4200–3900 рр. до н. е. На Волинь впливи цієї групи могли поширитися ще пізніше. Крім того, на кераміці КЛСК з Клевани є декор ранньоеолітичних культур тиса-полгарського кола, тому існування окремих груп досліджуваної культури могло припинитись у 3800–3700 рр. до н. е. Цим часом приблизно датуємо поселення Гнідава, Клевань. Середній «нотний» період представлений більшістю пам'яток цієї культури Волині – Голишів-II, Баїв, Коршовець, Вільшаниця та інші. Отже, співставлення посуду КЛСК Волині з керамікою суміжних територій дало змогу поділити пам'ятки досліджуваної території на три періоди і запропонувати такі їх рамки: ранній – (Рівне) – 4500–4400 рр. до н. е., середній – (Голишів-II та інші) – 4300–4200 рр. до н. е., пізній – (Гнідава, Клевань) – 4200–3700 рр. до н. е. Тобто період перебування населення КЛСК на Волині міг становити 700–800 років.

Одержані під час розкопок поселень КЛСК Волині фрагменти посуду та печина з відбитками зернівок культурних рослин, а також остеологічні матеріали дали можливість у співпраці з Г. Пашкевич та О. Журавльовим визначити номенклатуру культурних злаків (кілька гатунків пшениць, ячменів, просо, горох), склад домашнього стада – бик, свиня, кози, вівці, коні та собаки. Об'єктами полювання були тур, козуля, кабан, олень звичайний, лисиця, борсук.

Припускаємо, що заселення Волинської височини носіями КЛСК відбувалося з території півдня Польщі, зокрема басейну Вісли, через Західний Буг. Міграції зумовлювались, як вважають, надлишком населення на певних територіях.

Тривалий період проживання носіїв КЛСК на Волині не міг не позначитися на своєрідності їх культури в нових природних умовах. Це і згадані особливості споруд (порівняно невеликі розміри, відсутність рядів стовпів, вогнищ у середині жител, їх різні типи), крем'яних виробів, де серед знарядь переважали пластини та відщепи з ретушшю, особливий асортимент кістяних та рогових виробів.

Судячи з розмірів поселень та кількості споруд на них, у пізній період розвитку КЛСК ріст населення був значним. Так, на поселенні Рівне зафіксовано залишки 3 жител, на поселенні Голишів-II їх могло бути 7–8, на Гнідаві та прилеглих частинах теперішнього міста Луцька – десятки. При порівнянні декору на кераміці пам'яток КЛСК Подністров'я, півдня Польщі теж простежуються виразні особливості виробів території Волині.

На Західному Поліссі відомо більше 100 пам'яток з гребінцево-накольчастою керамікою, які відносимо до волинської неолітичної культури (ВНК) дніпро-донецької етнокультурної спільноти. На п'яти з них – Великий Мідськ (200 м²), Новосілки (1000 м²), Оболонь (346 м²), Коник (80 м²), Крушники (30 м²), Вижівка (200 м²) проводилися розкопки – всього 1856 м² площі.

Аналіз одержаної під час розкопок та зборів кераміки, а також порівняння її зі спорідненими культурами дніпро-донецької культурної області [Телегін, 1968; Исаєнко, 1978] дозволили запропонувати власну періодизацію та хронологію пам'яток волинської неолітичної культури. Кераміка ВНК чітко розподіляється на три періоди – ранній, середній та пізній. Виробам раннього періоду (Розничі, Карасин, Шепель, Сенчиці) властива досить значна домішка рослинності в тісті, невелика – піску, шамоту. Орнамент складається з гребінцевих відтисків, рядів овальних вдавлень, прокреслених ліній, сітки. Форма горщика конусовидна при гострому дні. Пам'яток цього часу мало. Вироби середнього періоду мають меншу домішку рослинності, а більше піску (Новосілки, Оболонь, Крушники та інші). Часто вживаним стає декор з рядів насічок, відтисків нахиленої палички – «копитець». Форми виробів ускладнюються – більше стає профільованих. Визначальною ознакою посуду пізнього періоду є незначна домішка рослинності за рахунок збільшення жорстви. Орнаментация та форми посуду переважно зберігаються з попереднього періоду. Пам'яток цього часу мало – Щитинська Воля, Личижевичі, Мірабелі та деякі інші. Для визначення хронологічних рамок раннього періоду використано хронологічно-періодизаційні схеми суміжних культур. За всіма ознаками кераміка із Рознич, Шепля, Карасина досить рання і належить до середини У-го тис. до н. е. Найпізніша ж кераміка датується кінцем енеоліту – початком бронзового віку. Це простежується за контактами носіїв ВНК з носіями населення лійчастого посуду (Новосілки, Оболонь), яка існувала на цій території в кінці III-го тис. до н. е., з пізнім трипіллям (Крушники, Корма та інші) і по тому, що орнаментация ВНК трапляється на кераміці КЛП Побужжя (Бужанка, Зимно, Маркостав), Стжижівської

та навіть Тшинецької культур. Маємо й стратиграфічні дані про умови залягання неолітичних матеріалів нижче енеолітичних та бронзового віку (Осова, Коник, Новосілки, Оболонь). Тому ранній період ВНК датуємо приблизно 4500–3300 рр. до н. е., середній – 3300–2500 рр. до н. е., пізній – 2500–2000 рр. до н. е.

Ареал поширення пам'яток ВНК був виключно важливою контактною зоною в різні періоди її існування. З середини V-го тис. до н. е. носії ВНК мали господарські стосунки з населенням Культури Лінійно-Стрічкової Кераміки, наслідком яких була рання поява рільництва на Поліссі, на півночі – з прабалтським населенням Німанської культури.

Місцями розташування поселень та стоянок ВНК були борові, перші, другі надзаплавні тераси, піщані дюни над озерами, важкодоступні місця, високі пагорби близько боліт.

Кераміка ВНК своєрідна: тонкостінна, коричнева, декорована відтисками гребінця, нахиленої палички, насічками, лініями, сітчастим штрихуванням. Крем'яний інвентар значної частини поселень має яніславицький вигляд. Мезолітичне яніславицьке населення перейшло в неолітичну, керамічну фазу розвитку (Л. Залізняк), але субстратом ВНК було, напевне, й інше населення, що залишило після себе пам'ятки типу Вижівка. Носії культур кулястих амфор, шнурової кераміки, на думку Д. Телегіна й автора, зменшили ареал проживання цього населення, але частина його дожила до початку II-го тис. до н. е.

Проведені на поселеннях дослідження дозволили вивчити основні прояви його матеріальної культури, визначити їх господарство як мисливсько-рибальсько-збиральницьке з початковими формами рільництва, об'єднати пам'ятки Західного Полісся з гребінцево-накольчастою керамікою у волинську неолітичну культуру, належну до дніпро-донецької етнокультурної спільноти.

Неолітична культура Волинської височини з лінійно-стрічковою керамікою була алохтонною, а її населення прийшло на цю територію з Подунав'я. В ході дослідження пам'яток Рівне, Голишів-II, Гірка Полонка, Гнідава, Клевань вивчалися специфічні особливості кераміки, знарядь праці, основні напрями господарської діяльності. На основі порівняльного аналізу кераміки визначено час існування КЛІСК Волині (середина V-го тис. до н. е. – перша третина IV тис. до н. е.), пам'ятки поділено на три періоди. Інтенсивні контакти населення волинської неолітичної культури з культурою лінійно-стрічкової кераміки сприяли переходу автохтонів Полісся до неолітичного етапу розвитку, що проявилось в ранній появі рільництва та, не виключено, скотарства.

Таким чином, на північному заході України в епоху неоліту проживали дві великі етноспільноти, які довгий час були сусідами, мали різне етнічне походження, відрізнялися складом матеріальної, духовної культур, заняттями, а також антропологічно – носії Дунайської та Волинської неолітичних культур. Існування поряд представників двох великих етносів – аборигенного «лісового» неоліту та прийшлого рільничо-скотарського – напевно, призвело до запозичень населенням Полісся навичок відтворюючого господарства. Їх контакти позначились у поширенні вглиб Полісся рільничого досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1–132.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 1. – 308 с.
3. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Каменный век. – К.: Наук. думка, 1987. – 130 с.
4. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990. – 185 с.
5. Атлас Волынской области. – М.: Гл. управление геодезии и картографии, 1990. – 42 с.
6. Балакин С. А., Нужный Д. Ю. Хозяйственно-экономическое развитие в голоцене и проблемы археологических критериев мезолита // Каменный век на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 90–101.
7. Баландин Р. К., Бондарев Л. Г. Природа и цивилизация. – М.: Мысль, 1988. – 391 с.
8. Белан Н., Бибикина В. Лошадь мезолита северо-западного Причерноморья // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. – Днепропетровск, 1980. – С. 37.
9. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – 210 с.
10. Борзьяк И., Дергачев В. Новый тип неолитических памятников в Молдавии // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. – Днепропетровск, 1980. – С. 36–37.
11. Борисенко В. Етнографічна експедиція на Полісся 1934 року // Родовід. – 1992. – № 3. – С. 31–35.
12. Брей У., Тремп Д. Археологический словарь. – М.: Прогресс, 1990. – 366 с.
13. Бунатян К. П. Про періодизацію історії первісного суспільства // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 6–19.
14. Вавилов Н. И. Пять континентов. – М.: Гос. изд-во географ. лит., 1962. – 214 с.

15. Відейко М. Ю. Принципи виникнення і розвитку трипільських прото-міст // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 145-151.
16. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 335 с
17. Гаврилюк О. П., Охріменко Г. В. Пізньотрипільське населення Волині. Можливі елементи духовної культури // Історія релігій в Україні. – Львів: Логос, 1999. – Кн. 1. – С. 89–94.
18. Гаскевич Д. Л. Віта-Поштова – найсхідніше поселення з матеріалами дунайської неолітичної культури // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К.: Ін-т. археології, 1998. – С 11–13.
19. Гаскевич Д. Л., Гавриленко І. М. До походження дніпро-донецького неоліту лісостепового Подніпров'я // Археологія. – К.: Наук. думка, 2000. – Вип. 1. – С. 81–93.
20. Генінг В. Ф. Соціальні формації первісності // Археологія. – К.: Наук. думка, 1989. – Вип. 4. – С. 7–10.
21. Генінг В., Петрик В. Позднепалеолитическая эпоха на юге Западной Сибири. – Новосибирск: Наука, 1985. – 88 с.
22. Геоботанічне районування Української РСР. – К.: Наук. думка, 1977. – 132 с.
23. Геренчук К. И. Область Волынской возвышенности // Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К.: Изд-во Киевск. гос. ун-та, 1968. – С. 155–165.
24. Гладких М. І. Соціально-економічна інтерпретація пізньопалеолітичних жител та поселень // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 19.
25. Гладких М. І., Станко В. Н. Мистецтво та світогляд пізньопалеолітичної людини // Археологія. – 1996. – № 3. – С. 39–50.
26. Голан А. Миф и символ. – М.: Мысль, 1992. – 375 с.
27. Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка України. – К.: Наук. думка, 1971. – 163 с.
28. Грунти Волинської області / За ред. М. Й. Шевчука. – Луцьк: Вежа, 1999. – 162 с.
29. Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда. – Львів: Світ, 1992. – 176 с.
30. Давня історія України. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1. – 558 с.
31. Даниленко В. Н. Неолит Украины. – К.: Наук. думка, 1969. – 258 с.
32. Дворянінов С. О. Поселення культури лінійно-стрічкової кераміки Майнова Балка на Одещині // Археологія. – К.: Наук. думка, 1982. – Вип. 38. – С. 93–96.
33. Долуханов П. М. География каменного века. – М.: Наука, 1979. – 151 с.
34. Долуханов П. М., Пашкевич Г. А. Палеоэкономические рубежи верхнего плейстоцена и развитие хозяйственных типов на Юго-Востоке Европы // Палеоэкономия древнего человека. – М.: Наука, 1977. – С. 134–145.
35. Етнаграфія Беларусі. – Мінск: Выд: «Беларуская савецкая энцыклапедыя, 1989. – 575 с.
36. Етнічна історія давньої України. – К.: Друкарня президії НАН України, 2000. – 278 с.

37. Етнографія України / За ред. С. А. Макаруча. – Львів: Світ, 1994. – 520 с.
38. Журавльов О. П., Котова О. М. Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. – К.: Наук. думка, 1996. – Вип. 2. – С. 3–17.
39. Журавльов О. П., Охріменко Г. В. Палеозоологічні дані з пам'яток КЛСК Волині // Археологічні пам'ятки та стародавня історія України. – Луцьк: Вежа, 1994. – Вип. 1. – С. 144–167.
40. Зайковскі Э. Светалогія насельніцтва Беларусі ў бронзавым веку // Ад неалітызацыі да пачаткаў эпохі бронзы. Культурныя змены ў міжрэччы Одры і Дняпра паміж VI–II тыс. да н. э. – Брэст, 2000. – С. 51–52.
41. Залізник Л. Л. Об острях с микрорезцовым сколом в мезолите Северной Украины // Орудия каменного века. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 89–97.
42. Залізник Л. Л. К проблеме определения мезолита как эпохи // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. – Днепропетровск, 1980. – С. 31–33.
43. Залізник Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. – К.: Наук. думка, 1984. – 118 с.
44. Залізник Л. Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // Археологія. – К.: Наук. думка, 1988. – Вип. 64. – С. 11–21.
45. Залізник Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наук. думка, 1989. – 173 с.
46. Залізник Л. Л. Про багатоваріантність розвитку привласнюючої економіки // Проблеми історії та археології давнього населення України. – К.: Наук. думка, 1989а. – С. 74–75.
47. Залізник Л. Л. Реконструкція первісних суспільств за їх господарсько-культурним типом // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 1–12.
48. Залізник Л. Л. Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Каменный век на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1990а. – С. 71–81.
49. Залізник Л. Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наук. думка, 1991. – 172 с.
50. Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994. – 255 с.
51. Залізник Л. Палеоекономічна реконструкція суспільства степових мисливців // Археологія. – 1996. – № 3. – С. 29–39.
52. Залізник Л. Л. Происхождение человека и заселение Украины // Археологія. – 1996а. – № 2. – С. 124–133.
53. Залізник Л. Л. Найдавніше минуле України. – К.: Наук. думка, 1997. – 81 с.
54. Залізник Л. Л. Передісторія України X–V тис. до н. е. – К.: Наук. думка, 1998. – 317 с.
55. Залізник Л. Л., Балакін С. А. Яніславицькі культурні традиції в неоліті Правобережного Полісся // Археологія. – К.: Наук. думка, 1985. – Вип. 49. – С. 41–49.
56. Залізник Л. Л., Балакін С. А., Охріменко Г. В. Неолітичне поселення Корма-I та Крушники на Житомирщині // Археологія. – К.: Наук. думка, 1987. – Вип. 58. – С. 64–73.

57. Залізник Л. Л., Охріменко Г. В. Нові мезолітичні пам'ятки Волинського Полісся // *Археологія*. – К.: Наук. думка, 1985. – Вип. 52. – С. 86–98.
58. Залізник Л. Л., Пясецький В. К. Неолітичне поселення в гирлі р. Злобич на Житомирщині // *Археологія*. – К.: Наук. думка, 1980. – Вип. 34. – С. 75–82.
59. Замятнин С. Н. Миниатюрные кремневые скульптуры в неолите Северо-Восточной Европы // *СА*. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 85–123.
60. Захарук Ю. Н. О так называемой Волынской группе культуры линейно-ленточной керамики // *СА*. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – Вып. XXIX–XXX. – С. 114–118.
61. Захарук Ю. М. Культура лінійно-стрічкової кераміки // *Археологія УРСР*. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 96–104.
62. Збенович В. Г. Позднее триполье и его связь с культурами Прикарпатья и Малопольши // *Archeologia carpathica*. – 1976. – Т. XVI. – S. 27–58.
63. Збенович В. Г., Пашкевич Г. А., Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям // *Археологія*. – К.: Наук. думка, 1980. – Вип. 34. – С. 110–113.
64. Ільїн Л., Мольчак Я. Озера Волині. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 140 с.
65. Исаенко В. Ф. Некоторые произведения искусства неолитической эпохи Полесья // Тезисы докладов к конференции по археологии Белоруссии. – Минск: Изд-во АН БССР, 1963. – С. 46–52.
66. Исаенко В. Ф. Археологическая карта Белоруссии. – Минск: Полымя, 1968. – Вып. 1. – 124 с.
67. Исаенко В. Ф. Археологическая карта Белоруссии. – Минск: Полымя, 1976. – Вып. 3. – 150 с.
68. Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья. – Минск: Наука и техника, 1976а. – 127 с.
69. Исаенко В. Ф. Хронология неолита Южной Белоруссии // Краткие сообщения. – 1978. – № 153. – С. 37–42.
70. Климанов В. А. Палеоклиматические условия Русской равнины в климатическом оптимуме голоцена // Доклады АН СССР. – 1976. – № 4. – С. 902–904.
71. Колосов Ю. Г., Телегін Д. Я. Вивчення кам'яного віку на Україні (деякі підсумки та завдання) // *Археологія*. – К.: Наук. думка, 1978. – Вип. 26. – С. 20–34.
72. Колосок Б. В. Историко-топографічні умови виникнення Луцька // *Археологія*. – К.: Наук. думка, 1976. – Вип. 20. – С. 51–59.
73. Конопля В. М. Нові пам'ятки гребінцево-накольчастої кераміки на території Західної Волині // *Минуле і сучасне Волині*. – Луцьк, 1988. – С. 98–99.
74. Конопля В. М., Оприск В. Г. Археологічні пам'ятки Волині (Рожищенський район). – Луцьк, 1991. – 86 с.
75. Конча С. В. Проблема прабатьківщини індоевропейців в історіографії // *Археологія*. – 1998. – № 3. – С. 77–89.
76. Король Д. До питання про формування пантеону в населення України за доби енеоліту – бронзи // *Ад неолітизації до пачатка епохи бронзи*. Культ-

турные смены ў міжрэччы Одры і Дніпра паміж VI–II тыс. да н. э. – Брэст, 2000. – С. 62–63.

77. Костенко Ю. В., Титова О. М. Неолітичні пам'ятки на р. Трубіж // Археологія. – К.: Наук. думка, 1988. – Вип. 64. – С. 56–68.

78. Круц В. О. Роль тваринництва в економіці трипільської культури // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 134–144.

79. Крывальцэвіч М. М. Азярное-1 – паселішча эпохі бронзы на паўначы Полесься. – Мінск: Ратапрынт, 1999. – 108 с

80. Кулаковская Л. Хозяйство палеолитического человека // Проблемы історії та археології давнього населення України. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 120–121.

81. Кухаренко Ю. В. Первобытные памятники на территории Полесья // САИ. – 1962. – Вып. Б 1-18. – 24 с.

82. Кучінко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – 167 с.

83. Лакіза В. Матэрыялы тшцінецкага часу на Панямонні // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1999. – № 9. – С. 78–94.

84. Ларина О. В. Исследование многослойного поселения Данчены-1 // АО 1980. – М.: Наука, 1981. – С. 390.

85. Ларина О. В. Керамика культуры линейно-ленточной керамики Данчены-1 // Первобытные древности Молдавии. – Кишинев: Штиница, 1983. – С. 88–110.

86. Ларина О. В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // СПб – Кишинев – Одесса: Stratum plus, 1999. – С. 10–140.

87. Лашук Ю. Народне мистецтво Українського Полісся. – Львів: Каменярь, 1992. – 134 с.

88. Левенок В. П. Мезолит среднерусского Днепровско-Донецкого междуречья и его роль в сложении местной неолитической культуры // МИА. – № 126. – С. 88–98.

89. Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // Археологічні пам'ятки. – К.: Наук. думка, 1952. – Т. IV. – С. 70–77.

90. Ляшкевіч Э. Рыбаловныя прылады з неалітычнай стаянкі Асавец-2 // Весці Акадэміі Навук Беларусі. – Мінск, 1994. – С. 70–74.

91. Ляшкевіч Э. Рэшткі рыб з раннеславянскага паселішча Снядзін-2 // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1999. – Вып. 14. – С. 137–142.

92. Ляшкевіч Э. Ихтіофауна стоянок каменного і бронзавога веков Беларусі // Ад неалітызацыі да пачаткаў эпохі бронзы. Культурныя змены ў міжрэччы Одры і Дніпра паміж VI–II тыс. да н. э. – Брэст, 2000. – С. 35–60.

93. Майданец І. М., Стольна Т. Л., Охріменко Г. В. Елементи духоўнай культуры неолітычнага населення Волині // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1990. – С. 7–9.

94. Мацкевой Л. Г. Культура гребенчато-накольчатой керамики // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. Каменный век. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 109–114.

95. Мерперт Н. Я. Миграции в эпоху неолита и энеолита // СА. – 1978. – № 3. – С. 9–29.

96. Михайлова Н. Г. Тотемістичний культ оленя. Обряд // Археологія. – 1998. – № 3. – С. 65–76.
97. Неприна В. И. Тетеровское поселение днепро-донецкой культуры // СА. – 1969. – № 2. – С. 134–139.
98. Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – К.: Наук. думка, 1976. – 143 с.
99. Неприна В. И. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. – К.: Наук. думка, 1982. – Вип. 41. – С. 3–15.
100. Неприна В. И. Становлення та розвиток рибальства на території України // Археологія. – К.: Наук. думка, 1988. – Вип. 64. – С. 28–33.
101. Неприна В. И. Некоторые задачи изучения неолитической эпохи на Украине // Проблемы історії та археології давнього населення України. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 153–154.
102. Нужный Д. Ю. Об использовании острий и геометрических микролитов // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 22–36.
103. Нужный Д. Ю. Развитие микролитической техники в кам'яному віці. – К.: Наук. думка, 1992. – 185 с.
104. Охрименко Г. В. Разведки на Волини // АО 1979. – М.: Наука, 1980. – С. 320.
105. Охрименко Г. В. Раскопки у с. Великий Мидск // АО 1980. – М.: Наука, 1981. – С. 297.
106. Охрименко Г. В. Раскопки жилищ каменного века на Волини // АО 1981. – М.: Наука, 1983. – С. 303.
107. Охрименко Г. В. Поселение культуры линейно-ленточной керамики в бассейне рек Стирь и Западный Буг // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 103–107.
108. Охрименко Г. В. Работы в бассейне Стиря // АО 1982. – М.: Наука, 1984а. – С. 311–312.
109. Охрименко Г. В. Раскопки в окрестностях г. Луцка // АО 1983. – М.: Наука, 1985. – С. 337.
110. Охрименко Г. В. Исследования неолита на Волини // АО 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 287–288.
111. Охрименко Г. В. Поселение Оболонь // АО 1984. – М.: Наука, 1986а. – С. 322.
112. Охрименко Г. В. Исследования неолита на Волини // АО 1985. – М.: Наука, 1987. – С. 387–388.
113. Охрименко Г. В. Исследования поселения Ровно // АО 1986. – М.: Наука, 1988. – С. 329.
114. Охрименко Г. В. Господарство носіїв волинської неолітичної культури // Велика Волинь. – Рівне, 1991. – С. 8–11.
115. Охрименко Г. В. Вивчення культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1992. – С. 39–41.

116. Охріменко Г. В. Дослідження волинської неолітичної культури // *Минуле і сучасне Волині*. – Луцьк, 1992а. – С. 36–38.

117. Охріменко Г. В. Вивчення неоліту Західноукраїнського Полісся // *Велика Волинь*. – Житомир, 1993. – С. 27–28.

118. Охріменко Г. В. Волинь – зона етнокультурних контактів первісності // *Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. – Луцьк: Надстир'я, 1993а. – С. 382–384.

119. Охріменко Г. В. Найдавніші житла на території Волинського Полісся // *Волинь незабутня*. – Рівне, 1993б. – С. 8–9.

120. Охріменко Г. В. Про крем'яний інвентар волинської неолітичної культури // *Час, помнікі, людзі. Памяці рэпрасаваных архэолагау* – Менск, 1993в. – С. 92–95.

121. Охріменко Г. В. Про найдавніше «протомісто» Волині // *Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування. Історія і сучасність*. – Рівне, 1993г. – С. 68–70.

122. Охріменко Г. В. Неоліт Волині. – Луцьк: Де Марк, 1994. – Ч. 1. – 119 с.

123. Охріменко Г. В. Особливості кераміки волинської неолітичної культури // *Житомир в історії Волині і України*. – Житомир, 1994а. – С. 90–93.

124. Охріменко Г. В. Про символіку поліського неолітичного декору // *Історія релігій в Україні*. – Львів: Логос, 1995. – Ч. 3. – С. 304–306.

125. Охріменко Г. В. Символіка архаїчної кераміки Полісся // *Полісся: етнос, традиції, культура*. – Луцьк: Вежа, 1997. – С. 87–102.

126. Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Нижнього Поприп'яття // *Минуле і сучасне Волині*. Олександр Цинкаловський і край. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 183–184.

127. Охріменко Г. В. Археологічні роботи біля с. Зимне та спроба відтворення духовних уявлень носіїв культури лійчастого посуду // *Минуле і сучасне Волині... Матеріали ІХ наук. конф.* – Луцьк, 1998а. – С. 155–157.

128. Охріменко Г. В. Волинь та Волинське Полісся – центральна зона формування праслов'янства // *Проблеми славістики*. – Луцьк, 1999. – № 3–4. – С. 42–49.

129. Охріменко Г. В. Духовна культура неолітичного населення Прип'ятського Полісся // *Історія релігій в Україні*. – Львів: Логос, 1999а. – Кн. II. – С. 24–30.

130. Охріменко Г. В. Хронология и периодизация волинской неолитической культуры // *Хронология неолита Восточной Европы*. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 59–60.

131. Охріменко Г. В. Волинська неолітична культура. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. – 152 с.

132. Охріменко Г. В. Духовна культура ранніх землеробів Волині // *Історія релігій в Україні*. – Львів: Логос, 2001а. – Кн. 1. – С. 49–55.

133. Охріменко Г. В. Культура лнійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001б. – 138 с.

134. Охріменко Г. В., Гусаревич О. Нові пам'ятки тшинецько-комарівської культури на Волинському Поліссі // *Zmierzch kompleksu trzeiniecko-komarowski-ego...* – Zamosc, 1998. – S. 47–51.

135. Охріменко Г. В., Пясецький В. К. До питання про заселення Волині носіями дунайської культури // *Минуле і сучасне Волині.* – Луцьк, 1990. – Ч. II. – С. 11–13.

136. Охріменко Г. В., Середюк О. М. Неолітичне поселення Коник на Поліссі // *Археологія.* – К.: Наук. думка, 1988. – Вип. 64. – С. 85–93.

137. Охріменко Г. В., Середюк А. Н. Новые памятники дунайской и лендельской культуры на Волини // *Проблеми історії та археології давнього населення України.* – К.: Наук. думка, 1989. – С. 164–165.

138. Охріменко Г. В., Середюк О. М. Про господарську діяльність населення Волині в епоху неоліту // *Минуле і сучасне Волині.* – Луцьк, 1989а. – С. 171–174.

139. Охріменко Г. В., Стрільчук Г. С. Давні зображення Куща (Куста) // *Історія релігій в Україні.* – Львів: Логос, 1998. – С. 172–173.

140. Охріменко Г. В., Телегін Д. Я. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині // *Археологія.* – К.: Наук. думка, 1982. – Вип. 39. – С. 64–77.

141. Охріменко Г. В., Терський С. В. Археологічна спадщина Яна Фітцке // *Час, помнікі, людзі. Памяці рэпрасаваных архэолагау.* – Менск, 1993. – С. 89–92.

142. Охріменко Г. В., Шевчук О. А. Про давнє ткацтво на Поліссі та Волині Полісся: етнікос, традиції, культура. – Луцьк: Вежа, 1997. – С. 248–252.

143. Охріменко Г. В., Шовкович А. М. Найдавніші музичні інструменти // *Історія релігій в Україні.* – Львів: Логос, 1998. – С. 173–174.

144. Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К.: Наук. думка, 1991. – 223 с.

145. Пассек Т. С. История племен в V–III тыс. до н. э. на территории Молдавии // *КСИА.* – М., 1963. – Вып. 1–11. – 42 с.

146. Пассек Т. С., Черныш Е. К. Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР // *САИ.* – М.: Изд-во АН ССР, 1963. – Вып. Б. I–II. – С. 3–44.

147. Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею наукового товариства ім. Шевченка за час 1933–1936 // *Записки НТШ.* – Львів, 1937. – С. 243–245.

148. Пашкевич Г. О., Охріменко Г. В. Матеріали до вивчення неоліту Волині. – К.: Препринт, 1990. – 48 с.

149. Пашкевич Г. О., Охріменко Г. В. Про результати палеоботанічних досліджень матеріалів неолітичного поселення Голишів-II // *Тези республіканської конференції по історії «Атласу історії культури Волинської області».* – Луцьк, 1991. – С. 10–11.

150. Пашкевич Г. А., Охріменко Г. В. Развитие воспроизводящего хозяйства у населения Припятского Полесья (середина 5-го – конец 3 тыс. до н. э.) // *Ад неалітызацыі да пачаткаў эпохі бронзы. Культурныя змены ў міжрэччы Одры і Дніпра паміж VI–II тыс. да н. э.* – Брэст, 2000. – С. 43–44.

151. Пелещишин Н. А. Племена культуры линейно-ленточной керамики // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век). – К.: Наук. думка, 1987. – С. 99–109.

152. Пелещишин М. А. Неолітичне поселення біля м. Винники // Археологічні дослідження Винниківського краєзнавчого музею за 1991 р. – Винники, 1991. – С. 1–14.

153. Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. Т. История первобытного общества. – М.: Высш. шк., 1982. – 223 с.

154. Післарій І. О. Про ткацтво в добу міді-бронзи та раннього заліза // Археологія. – К.: Наук. думка, 1982. – Вип. 38. – С. 70–81.

155. Природа Волинської області / За ред. К. Г. Геренчука – Львів: Вища шк., 1975. – 146 с.

156. Пустовалов С. Ж. Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 24–34.

157. Пясецький В. К. Мезолітичні стоянки в басейні р. Ірші // Археологія. – К.: Наук. думка, 1975. – Вип. 16. – С. 61–65.

158. Пясецький В. К. Мезолітичні стоянки торфовища Корма // Археологія. – К.: Наук. думка, 1979. – Вип. 32. – С. 46–60.

159. Пясецький В. К., Охріменко Г. В. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині // Археологія. – К.: Наук. думка, 1990. – Вип. 4. – С. 69–79.

160. Реймерс Н. Ф. Природопользование. – М.: Мысль, 1990. – 634 с.

161. Рыбы СССР / В. Д. Лебедев, В. Д. Спановская, К. А. Саввонтова, Л. И. Соколов, Е. А. Цепкин. – М.: Мысль, 1969. – 446 с.

162. Савчук А. П. Мезолітичні знахідки на Волині // Археологія. – К.: Наук. думка, 1979. – Вип. 30. – С. 51–56.

163. Савчук А. П. Північні сусіди давніх землеробів Волині // Остріг на порозі 900-річчя. – Остріг, 1992. – Ч. 2. – С. 27–28.

164. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III на початку II тисячоліття до нашої ери. – К.: Наук. думка, 1974. – 207 с.

165. Свешников И. К. Проблема происхождения комаровской культуры // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка, 1974а. – С. 96–118.

166. Свешников И. К. Стжижовская культура // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990. – С. 68–74.

167. Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Рівненська область. – К.: Наук. думка, 1982. – 113 с.

168. Скакун Н. М. Нові дані про розвиток виробництва в епоху енеоліту на території Болгарії // Археологія. – К.: Наук. думка, 1985. – Вип. 52. – С. 33–42.

169. Скакун Н. М. К вопросу о кремнеобрабатывающем производстве эпохи энеолита в юго-восточной Европе (по материалам Болгарии) // Археологія. – 1996. – № 3. – С. 124–128.

170. Стольна Т. Л., Охріменко Г. В. Про деякі особливості житлових споруд неолітичного поселення Голишів-II // Тези результатів конференції по історії «Атласу історії культури Волинської області». – Луцьк, 1991. – С. 7–8.

171. Татаринів К. А. Фауна хребетних Заходу України. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1973. – 255 с.

172. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. – К.: Наук. думка, 1968. – 258 с.

173. Телегін Д. Я. Про номенклатурний список крем'яних виробів доби мезоліту-неоліту // Археологія. – К.: Наук. думка, 1976. – Вип. 19. – С. 21–45.

174. Телегін Д. Я. Буго-дністровська культура на території Молдавії // Археологія. – К.: Наук. думка, 1977. – Вип. 23. – С. 88–91.

175. Телегін Д. Я. Про становлення скотарства і землеробства на південному заході Європейської частини СРСР // Археологія. – К.: Наук. думка, 1977а. – Вип. 21. – С. 17–26.

176. Телегін Д. Я. Ранньонеолітичні племена // Історія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1977б. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 57–58.

177. Телегін Д. Я. К методике составления типолого-статистической таблицы кремневых изделий мезонеолитической эпохи // Орудия каменного века. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 35–57.

178. Телегін Д. Я. [Рец. на кн.: Kozłowski S. K. Cultural differentiation of Europe from 10 to 5 millennium B. C. – Warszawa: University Press, 1975] // Археологія. – К.: Наук. думка, 1978а. – Вип. 27. – С. 95–98.

179. Телегін Д. Я. Новые памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР // СА. – 1979. – № 2. – С. 229–234.

180. Телегін Д. Я. Изучение домостроительства и планировки поселений мезолитического времени в Поднестровье // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. – Днепропетровск, 1980. – С. 34–35.

181. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тис. до н. е.). – К.: Наук. думка, 1982. – 252 с.

182. Телегін Д. Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – 183 с.

183. Телегін Д. Я. Основні періоди історичного розвитку населення території України у V- першій половині IV тис. до н. е. // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 3–11.

184. Телегін Д. Я. Основні періоди історичного розвитку населення території України у V- першій половині IV тис. до н. е. // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 15–23.

185. Телегін Д. Я. Про роль носіїв неолітичних культур Дніпро-Двинського регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 30–40.

186. Телегін Д. Я. Об основных линиях этнокультурного развития нео-энеолитического времени юго-запада Восточной Европы и их хронологии // Хронология неолита Восточной Европы. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 79–80.

187. Телегин Д. Я. Бассейн Днепра как порубежье между западными (Балкано-Среднеевропейскими) и восточно-европейскими этнокультурными общностями в эпоху неолита-мезолита (IV–III тыс. до н. э.) // Древности Северского Донца. – 2001. – № 5. – С. 3–18.

188. Телегин Д. Я., Балакин С. А. Розкопки неолітичного поселення в с. Коробівка на Черкащині // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: Сіяч, 1995. – С. 27–32.

189. Телегин Д. Я., Титова Е. Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. – К.: Наук. думка, 1998. – 142 с.

190. Терехин С. Охота в Белоруссии. – Минск: Польша, 1982. – 160 с.

191. Тимофеев В. И. К проблеме западных связей неолита лесной зоны // Ад неалітызацыі да пачаткаў эпохі бронзы. Культурныя змены ў міжрэччы Одры і Дніпра паміж VI–II тыс. да н. э. – Брэст, 2000. – С. 19–20.

192. Тисейко В., Охріменко Г. Керамічний комплекс з неолітичного житла № 5 поселення Голишів II // Тези республіканської конференції по історії «Атласу історії культури Волинської області». – Луцьк, 1991. – С. 9–10.

193. Титов В. С. Проблемы хронологии неолита и энеолита Юго-Восточной Европы // СА. – 1974. – № 4. – С. 23–48.

194. Титов В. С. Археология Венгрии. Каменный век. – М.: Наука, 1980. – 418 с.

195. Титова Е. Н. Неолит Среднего Поднепровья. Культурно-хронологическая характеристика: Автореф. канд. дисс. – К., 1985. – 16 с.

196. Титова Е. Н. О контактах киево-черкасской и буго-днестровской культур // Каменный век на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 28–39.

197. Титова О. М. Місце пам'яток Середнього Подніпров'я в неоліті України // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 107–118.

198. Титова О. М. Технологія виготовлення та інші форми неолітичного посуду Середнього Подніпров'я // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 98–107.

199. Титова О. М. Словник археологічних термінів (за матеріалами України). – К.: Центр пам'яткознавства АН України, 1996. – 76 с.

200. Титова О. М. Пам'ятки неолітичного мистецтва // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 166–176.

201. Федоров Г. Р., Полевой Л. Л. Археология Румынии. – М.: Наука, 1973. – 305 с.

202. Цвек О. В. Веселий Кут – найбільше поселення східнотрипільської культури // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: Сіяч, 1995. – С. 43–53.

203. Чарняускі М. М. Неоліт Беларускага Панямоння. – Мінск: Навука і техника, 1979. – 141 с.

204. Черниш О. П. Стоянка Атаки VI і деякі питання мезоліту Подністров'я // Археологія. – К.: Наук. думка, 1973. – Вип. 12. – С. 51–58.

205. Чмихов М. О. Давня культура. – К.: Либідь, 1994. – 287 с.
206. Шкоропад В. В. Проблеми культурогенезу населення Волині в латенський період // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – С. 384–385.
207. Шамаглій М. М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. – К.: ДКТП «Тираж», 2001. – 129 с.
208. Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. – М.: Наука, 1989. – 444 с.
209. Шостак В. Релігійні вірування мешканців території України в неолітичний час // Історія релігії в Україні – Львів: Логос, 2001. – Кн. 1. – С. 79–85.
210. Щербуха А. Я. Риби наших водоем. – К.: Рад. школа, 1987. – 157 с.
211. Яневич А. А. Хозяйство мезолитического и неолитического населения горного Крыма // Каменный век на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 102–111.
212. Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинев: Штиница, 1976. – 213 с.
213. Barta J. Mezolitické a neolitické kamenne nástroje z dun “Vrsky” pri Dolnej štrede // Slovenska archeologia. – 1959. – S. 241–258.
214. Berezanskaja S., Taras G. Horizont naczyń ostrodennych we wschodniej strefie kompleksu trzcinieckiego // Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego... – Zamość, 1998. – S. 2–3.
215. Breunig P.C. Chronologie des vor der Asiatischen, Siidost und Mitteleuropaischen Neolitikums. – Reihe-A. Band 13. Koln, Wein: Fundamenta, 1987. – 300 s.
216. Brzozowski J. Kultura ceramiki wstęgowej rytej na Lubelszczyźnie // Archeologiczne listy. – 1988. – №3. – S. 7–13.
217. Czerniak L. Wczesny I. Środkowy okres neolitu na Kujawach 5400–3650 p. n.e. – Poznań: Druk. Kolejowa... 1994. – 206 s.
218. Cynkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia I Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – 265 s.
219. Czebreszuk J. Jkešno-wschodnioeuropejski komponent kulturowy w rozwoju schyłkowoneolitycznych społeczeństw Kujaw // Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy. – Inowrocław, 1987. – S. 185–196.
220. Fitzke J. Odkrycie ziemianek starszej ceramiki wstęgowej w Łucku // Sprawozdania Polskiej Akademii umijętności. – Krakow, 1937. – T. XLII. – № 8. – S. 231–232.
221. Hensel W. Polska starożytna. – Wrocław: Wydawnictwo PAN, 1973. – 556 s.
222. Gąssowski J. Sztuka pradziejowa w Polce. – Warszawa: Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, 1975. – 130 s.
223. Jastrzębski S. Uwagi nad neoliten strefy nadmorskiej Pomorza Wschodniego // Archeologia Baltica. – Łódź, 1977. – T. 2. – S. 57–76.
224. Kaczanowska M., Kozłowski J., Zakościelna A. Chipped stone industries of the Linear Band pottery cultural sitlements in the Nowa Huta region // Przegląd archeologiczny. – 1987. – V. 34. – S. 93–132.

225. Kadrów S., Szmyt M. Absolute chronology of the Eastern group of globular amphora culture // Eastern exodus of the globular amphora people 2950–I 2350 BC. – Poznań: A.Mickiewicz university, 1996. – №4. – S. 103–111.

226. Kempisty E. Materiały tzw. kultury ceramiki gzybkowodolkowej z terenu Mazowsza i Podlasia // Wiadomości Archeologiczne. – 1972. – T. XXXVIII. – Z. 4. – S. 411–478.

227. Kempisty E., Sulgostowska Z. Osadnictwo paleolityczne, mezolityczne i paleolityczne w regionie Woźnej wsi, woj. Łomżyńskie. – Warszawa: Semper, 1991. – 158 s.

228. Kempisty E., Więckowska H. Osadnictwo z epoki kamienia I wczesnej epoki brązu na stanowisku w Sośni, woj. Łomżyńskie. – Wrocław: Ossolineum, 1983. – 124 s.

229. Kozłowski S. K., Kozłowski J. K. Epoka kamienia na ziemiach Polskich. – Warszawa: PAN, 1977. – 387 s.

230. Kolczyn B.A. Rola nauk przyrodniczych w badaniach nad historią wytwórczości starożytnej // Archeologiczne listy. – 1988. – № 5. – S. 1–8.

231. Korobkova G.F. Narzędzia w pradziejach. – Toruń: Pozkał, 1999. – 168 s.

232. Kosko A. Kultura amfor kulistych a kultura pucharów lejkowatych // Cofta-Broniewska A. Kultura amfor kulistych w rejonie Kujaw. – Poznań: Wydawnictwo naukowe, 1990. – S. 87–112.

233. Korzętkowska U. Chronologia kultur neolitycznych Polski w świetle dat radiowęglowych // Archeologiczne listy. – 1985. – № 1. – S. 1–8.

234. Kruk J. Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V–III tysiącleciach p. n.e. – Wrocław: Ossolineum, 1980. – 363 s.

235. Kruk J., Milisauskas S. Osadnictwo i zmiany środowiska naturalnego Wyżyn lessowych. – Kraków: Poligrafia, 1996. – 326 s.

236. Kruk J., Milisauskas S. Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu. Kraków: Poligrafia, 1999. – 403 s.

237. Kulczycka-Leciejewiczowa A. Geneza neolitu w Europie południowo-wschodniej // Sprawozdanie z pos. Komisji Naukowej Oddziału PAN w Krakowie. – 1970. – № 2, XIV. – S. 470–474.

238. Kulczycka-Leciejewiczowa A. Strachów-osiedla neolitycznych rolników na Śląsku. – Wrocław: IAEPAN, 1976. – 298 s.

239. Kulczycka-Leciejewiczowa A. Początki osadnictwa plemion naddunajskich na ziemiach Polskich // Prahistoria ziem Polskich. – Wrocław: Wydawnictwo PAN, 1979. – T. II. – S. 19–157.

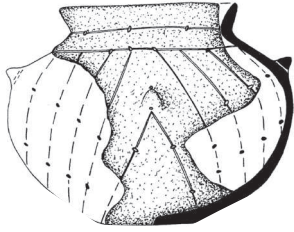
240. Kulczycka-Leciejewiczowa A. Uwagi o osadnictwie kultury ceramiki wstęgowej rytej w Brześciu Kujawskim // Prace i materiały muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. – 1979a. – № 26. – S. 301–308.

241. Kulczycka-Leciejewiczowa A., Kalicz N., Makkaj I. Die Linien bandkeramik in der Grossen ungarischen Tiepenbetrie, Budapest 1977 // Acta archaeologica Carpathica. – 1980. – T. XX. – S. 255–260.

242. Kulczycka-Leciejewiczowa A. O Zofipolskim stylu ceramiki wstęgowej rytej w Polsce // *Archeologia Polski*. – 1983/ – Z. 1. – T. XXVIII. – S. 67–97.
243. Kulczycka-Leciejewiczowa A. Pierwsze wspólnoty kultury ceramiki wstęgowej rytel na ziemiach Polskich // *Archeologia Polski*. – 1987a. – T. XXXII. – S. 293–348.
244. Kulczycka-Leciejewiczowa A. A model of the late linear pottery settlement in the Śląza river basin. Silesia // *Bylany seminar Collected papers*. – 1987. – S. 325–332.
245. Kulczycka-Leciejewiczowa A. Erste Gemeinschaften der Linienbandkeramik-kultur auf polnischen Boden // *Zeitschrift für Archeologie*. – T. 23. – S.137–182.
246. Kulczycka-Leciejewiczowa A. Osadnictwo neolityczne w Polsce Południowo – Zachodniej. – Wrocław: KEA, 1993. – 223 s.
247. Larina O. Neolitical pe teritorie republicii Moldova // *Thraco-dacika*. -Bucuresti: Editura academiei Romane, 1994. – T. VI, 1–2. – S. 41–66.
248. Machnik J. Stosunki kulturowe w Europie srodkowo-wschodniej na przelomie neolitu i epoki brązu // *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce srodkowo-wschodniej*. – Lublin: Druk UMCS, 1991. – S. 13–23.
249. Malinovi R., J. Vzpominki na minulost. – Ostrava: Nahladatelstvi Profil, 1982. – 277 s.
250. Milisauskas S. Archaeological Investigations on the Linear Culture Villafe of Olszanica. – Wrocław: Ossolineum, 1976. – 86 s.
251. Miłojćić V. Die Sidlungsgrenzen und Zeitstellung der Bandkeramik im Osten und Siidosten Europas – Bericht der Römisch. – Berlin: Germanischen Komision, 1951.
252. Neustypny E. Relativni chronologii volutove keramiky // *Archeologicke rozhledy*. – Praha, 1956. – T. 8. – S. 386–407.
253. Nogaj-Chachaj Środowisko geograficzne Wyżyn Lubelsko-Wołyńskich w okresie atlantyckim i subborealnym // *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce srodkowo-wschodniej*. – Lublin: Druk UMCS, 1991. – S. 39–46.
254. Olszewski R. Osadnictwo epimezolityczne w Korzeczniku, woj. Konińskie. Stanowisko 6/7. – Jnowroclaw: Drukarnia kujawska, 1987. – 81 s.
255. Pavuk J. Gliderung in der Slowakei // *Studijne westi AU SAV*. – Nitra, 1962. – S. 5–20.
256. Pavuk J. Chronologie der Zelezovce-Gruppe // *Slovenska archeologia*. – 1969. – № 2. XVII. – S. 277–367.
257. Pavuk J. Altere linearkeramik in der Slovakai // Pavuk J. Šiška S. Neolita eneolit // *Słoweńska archeologia*. – Nitra, 1980. – T. XXVIII. – S. 7–90.
258. Pavuk J., Siška S. The neolitick and eneolitic // *Archaeological research in Slovakia*. – Nitra, 1981. – S. 31–59.
259. Pavuk J. Stabilita a premeny vovyvoji stredoeuropskeho neolinu // *Študijne zvesti*. – Nitra, 1983. – № 20. – S. 39–47.
260. Pavuk J., Šiška S. Neoliticke a eneolitike osidlenie Slovenska // *Slovenska archeologia*. – 1971. – № 2, XIX. – S. 319–364.

261. Pavuk J. Sturovo. – Nitra: Polygrafia SAV Bratislava, 1994. – 238 s.
262. Prahistoria ziem Polskich. – Wrocław-Warszawa, 1979. – T. II. – 452 s.
263. Rimantiene R. Sventoji Narvos kultūros given tietis. – Vilnius: Mokslas, 1979. – 170 s.
264. Ścibior J. Kultura amfor kulistych w srodkowo-wschodniej Polsce. Zarys problematyki // Neolity i wczesna epoka brązu w Polsce srodkowo-wschodniej. – Lublin: Wyd. uniw. m. M.C.Skladowskiej, 1991. – S. 61.
265. Šiška S. Počátky neolitickeho osidlenia vychodneho Slovenska // Komisja Nauk Humanistycznych. – Wrocław: PAN, 1979. – S. 81–92.
266. Skubicka E. Neolityczne osadnictwo w góнным I srodkowym dorzeczu Ilżanki // Archeologiczne listu. – Lublin: Wyd. univ. m. M. C urie-Skladowskioj. – 1987. – № 5. – S. 1–8.
267. Soudsky B. K metodice tfideni volutove keramiky // Památky archeologicke. – Praha, 1954. – T. 45. – S. 75–105.
268. Telegin D. Fragen der Chronologie und Periodisierung des Mesolithiums in der Ukraine // Verofentlichungen des Museums fur Uhr- und Fruhgeschichte. – Potsdam, 1980. – Band 14/15. – S. 315–322.
269. Tichy R. Osidleni volutovou keramikou na Morave // Památky archeologicke. – Praha, 1962. – T. 53. – S. 245–305.
270. Wasylikowa K. Fossil evedence for ancient food plants in Poland // Plants and ancient man. – Rotterdam: Bottema, 1984. – S. 257–259.
271. Zakosćielna A., Gurba J. Badania ratownicze na terenie gminy Łopiennik Górny w Województwie Chełmskim // Sprawozdania z badani terenowych katedry archeologii UMCS w 1991 r. – Lublin: Druk UMCS, 1991. – S. 3–17.
272. Jankowska D. Społeczności sterfy południowo-zachodniobałtyckiej w dobie neolityzacji. – Poznań: Wydawnictwo naukowe UTM, 1990. – 210 s.
273. Jastrzębski S. Szychowice. gm. Mircze, woj. Zamojskie // Sprawozdania z badań terenowych Zakładu Archeologii UMCS w 1980 roku. – Lublin: Druk UMCS, 1980. – S. 4–6.

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ ВОЛИНІ

ДОДАТОК I

Григорій Охріменко

1. Баїв (село, Луцький район Волинської області) Поховання відкрито 1939 року. Біля кістяка знайдено фрагменти глиняної амфори та кам'яну сокиру. Речі з поховання зберігаються у Волинському краєзнавчому музеї [Археологічні пам'ятки... 1981. – С. 164].

2. Баїв-II. За 2 км на південь від села в урочищі Панське на невисокому лівому березі річки на багат шаровій пам'ятці у 1978-1979 рр. автором виявлено фрагменти столових (з відмуленої глини) та кухонних (з рослинною домішкою) посудин КЛСК. Усього 18 уламків та різець на відщепі [Охріменко, 1984. – С. 104, 105].

3. Валентинів (хутір, Луцький район Волинської області). На лівому березі р. Сарни за 2,5 км на північний захід від с. Усичі, розвідкою М. Пелешчина у 1965 р. виявлено сліди поселення КЛСК. У 1976 р. автором тут проведено розвідки і зібрано кераміку волинської та дунайської неолітичних культур [Археологічні пам'ятки... 1981. – С. 164].

4. Вільшаниця (село, Ямпільський район Хмельницької області). На лівому березі Горині, неподалік тваринницьких ферм, у 1959 р. експедицією О. Тереножкіна виявлено поселення КЛСК. У наступні роки пам'ятка перевірялась автором. У траншеях зібрано фрагменти посуду.

5. Гірка Полонка (село, Луцький район Волинської області). За 1 км на схід від села на правому березі р. Черногузки в урочищі Низ на мисові автор виявив у 1976 р. поселення КЛСК. А в 1983 р. проведено невеликі розкопки (60м²) та відкрито житловий об'єкт, що складався з двох з'єднаних ям [Пясецький, Охріменко, 1990. – С. 80].

6. Голишів-II (село, Луцький район Волинської області). За 3 км на захід від села на лівому березі р. Черногузки по обидві сторони від залізничної колії на відстані 150–200 м розвідками М. Матвієйка та автора зафіксовано сліди поселень. У 1988–1993 рр. автором проведено розкопки

на площі 1748 м² у тій його частині, що прилягає до асфальтного заводу [Охрименко, 1984. – С. 106].

7. Городок (село, Рівненський район Рівненської області). За даними І. Свешнікова, в урочищі Кургани, на території садиби М. Степановича, під час копання ями знайдено фрагмент миски КЛСК [Археологічні пам'ятки... 1981. – С. 164].

8. Дитиничі (село, Дубнівський район Рівненської області). На городі колгоспника в 1959 р. знайдено дві глиняні посудини культури лінійно-стрічкової кераміки. Зберігаються в клубі с. Плоска. Повідомлення І. Свешнікова [Археологічні пам'ятки... 1981. – С. 164].

9. Жорнів (село, Дубнівський район Рівненської області). На правому березі р. Стубли, в урочищі Заобувець, розвідкою І. Свешнікова в 1963 р. виявлено багатшарову пам'ятку з керамікою КЛСК [Археологічні пам'ятки... 1981. – С. 164].

10. Зимне (село, Володимир-Волинський район Волинської області). В урочищі Перевіз на березі р. Луга (правої притоки Західного Бугу) О. Цинкаловським в довоєнні роки виявлено неолітичне поселення [Архів Інституту археології НАН України].

11. Зозів-І (село, Рівненський район Рівненської області). Поселення КЛСК розташоване на лівому березі р. Устя в урочищі Придатки. Відкрите І.Свешніковим у 1964 році. Під час розкопок (552 м²) знайдено три посудини названої культури [Археологічні пам'ятки... 1981. – С. 164].

12. Зозів-ІІ. Поселення розташоване на правому березі р.Устя (ліва притока Горині) в урочищі Кут біля південно-східної околиці села. Під час розкопок І. Свешнікова у 1961–1963 рр. (1340 м²) виявлено фрагменти кераміки дунайської культури [Археологічні пам'ятки... 1981. – С. 164].

13. Квасилів (смт, Здолбунівський район Рівненської області). На правому березі р. Устя розвідкою автора у 1985 р. виявлено сліди поселення КЛСК.

14. Клевань (смт, Рівненський район Рівненської області). На правому корінному березі р. Стубли (ліва притока р. Горинь) у стінці кар'єру в урочищі Вапельня на південній околиці селища розвідкою В. Пясецького в 1981р. виявлено залишки житла КЛСК пізнього етапу. Розкопане спільно з Г. Охрименком [Пясецкий, Охрименко, 1990. – С. 79].

14. Коршовець-І, ІІ, ІІІ (село, Луцький район Волинської області). Три пункти із знахідками кераміки дунайської культури розміщені на схід від села за 0,1, 1,2, 6 км на правому березі р. Черногузка. Крім уламків посуду, тут знайдено вкладень і три трапеції [Охрименко, 1984. – С. 106].

16. Литовеж (село, Іваничівський район Волинської області). За 1 км на захід від села на правому березі Західного Бугу розвідкою автора в 1979 р. зібрано фрагменти посуду КЛСК [Охрименко, 1984. – С. 106].

17. Луцьк (Волинська область). На території міста по обох берегах Стиру розвідками Я. Фітце та інших дослідників виявлено групу пам'яток КЛСК (біля цегельного заводу, біля Вишкова, поблизу довоєнної залізничної станції, з обох боків р. Рудки при впадінні її в Стир на Гнідавській Гірці). Я. Фітце провів розкопки на лівому березі р. Рудки, а М. Кучера, М. Матвієйко, автор – на правому (в 1968, 1969, 1981, 1983 роках). Під час останніх досліджень відкрито залишки кількох жител та господарських ям КЛСК, кераміку, кістки, крем'яні вироби [Телегин, 1979. – С. 232–233].

18. Марія Воля (село, Володимир-Волинський район Волинської області). На правому березі р. Луги в довоєнні роки розвідкою О. Цинкаловського виявлено поселення КЛСК; повторні обстеження проводились автором у 80-ті роки [Кучінко, Охрименко, 1995. – С. 115].

19. Мовники (село, Іваничівський район Волинської області). На південний захід від села, на правому березі Західного Бугу, розвідкою М.Кучінка, П.Заклекти та автора виявлено багатощарову пам'ятку з матеріалами КЛСК.

20. Новостав-І, ІІ, ІІІ (село, Луцький район Волинської області). На правому березі р. Черногузки за 0,5, 1,5 та 2 км на захід від села зібрано 48 уламків посуду КЛСК [Охрименко, 1984. – С. 106].

21. Рівне. На правому березі р. Устя біля міського пляжу В.Пясецьким у 1983 р. відкрито поселення КЛСК. У наступні роки пам'ятку досліджував відкривач та Г.Охрименко. На площі 200 м² виявлено залишки трьох об'єктів дунайської культури й значну кількість різноманітних матеріалів, за якими визначено, що пам'ятка належить до ранньої фази названої культури [Пясецький, Охрименко, 1990. – С. 69–79].

22. Рокині (село, Луцький район Волинської області). На лівому березі Стиру, на території дендропарку О.Середюк в 1987 р. зібрав фрагменти посуду КЛСК [Кучінко, Охрименко, 1995. – С. 111].

23. Торчин (смт, Луцький район Волинської області). У 1979 р. на східній околиці селища, на лівому березі р. Сарни (ліва притока Стиру) автор зібрав кераміку та крем'яні вироби КЛСК.

ПЕРЕЛІК ОСНОВНИХ ПАМ'ЯТОК ВОЛИНСЬКОЇ НЕОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

ДОДАТОК 2

Григорій Охріменко

1. Антонівка (село, Луцький район Волинської області). Поселення ВНК виявлене О. Цинкаловським у 1935 р. поблизу села. Матеріали зберігаються в АМ Варшави.

2. Балаховичі (село, Володимирецький район Рівненської області). Поселення ВНК розташоване на піщаних горбах правого берега Стиру. Повторними зборами 1981-1983 рр. біля колгоспної бригади підібрано кілька орнаментованих вінчиків з неглибокими наколами під зрізом, нанесеними ззовні, та косими вертикальними відбитками гребінцевого штапу. На відстані 150 м південніше цього місця, в розділеному дорогою пагорбі, знайдено 15 фрагментів товстостінної посудини та небагато відходів крем'яного виробництва. Посудина прикрашена крупнозубчастим штампом, під вінчиком – ряд неглибоких заглиблень. Краї вінця дещо розхилені, на рівному їх зрізі є овальні вдавлення.

Проведене в тому місці шурфування засвідчило, що знахідки походять з шару червоно-бурого підгрунтя, яке залягає на глибині 15–25 см від поверхні під наносним піском та гумусом [Археологічні пам'ятки., 1981. – С. 166]. Ще далі на південь, на відстані 1,5 км на поверхні розвіяного берега знайдено велику кількість уламків неолітичної кераміки, яка концентрувалася в діаметрі кількох метрів. Тут були три фрагменти вінця, прикрашені нижче їх зрізу наколами, один – ззовні, другий – зсередини, від чого на зовнішньому боці утворилися «перлинки». Зберігся також фрагмент з прокресленою лінією орнаменту. Всі уламки тонкостінні, рожевого кольору, добре прогладжені з обох боків, у тісті невелика домішка трави. Пам'ятка виявлена автором.

3. Борисова Гора (урочище, Маневецький район Волинської області розміщене на відстані 0,7 км на захід від села Черськ на правому березі р. Стохід). Висота дюни над заплавою – до 3 м. Серед 1000 одиниць кременю тут виявлено нуклеуси (переважно одноплощинні, косо зрізані), 20 ножоподібних пластин, 39 знарядь. Знайдено також неорнаментовану

неолітичну кераміку із значною домішкою трави. На цій підставі стоянку відносимо до неолітичного часу. Пам'ятка виявлена автором.

4. Боровно (село, Камінь-Каширський район Волинської області). Залишки неолітичного поселення автор виявив у 1979 році. Воно міститься в південній частині села на розвіяних дюнах, висота яких над заплавою – до 1,5 м. На площі 60х40 м зібрано сребки, різці, відщепи, пластини – всього до 50 одиниць, а також дрібні фрагменти неолітичної кераміки. Незначна частина пам'ятки придатна для дослідження.

5. Валентинів (хутір, Луцький район Волинської області). У 1982 р. тут зібрано автором невелику колекцію кераміки ВНК. Вона коричневого кольору, рівно прогладжена, має домішку трави в тісті та орнамент з паралельних ліній.

У цьому пункті та поблизу містяться матеріали КЛСК, стжижівської культури та залізного віку. Матеріали зберігаються в Інституті археології НАН України.

6. Варяж (село, околиця м. Кузнецовськ, Володимирецький район Рівненської області). На південній околиці, на правому березі річки Стир, у місцях вибору піску в 1982 р. автором виявлено пам'ятку мезоліту та неоліту, культурні шари яких частково збігаються. Велика кількість кременів з первинною обробкою свідчить про існування тут у мезоліті кременеобробної майстерні. У частково збереженому верхньому культурному шарі знайдено одноплощинні нуклеуси, скребки, різці на масивних пластинах, дві сокирки з крутою боковою оббивкою та кераміку, яка має коричневий колір і рослинну домішку в тісті. Матеріали зберігаються в Інституті археології НАН України.

7. Велика Глуша (село, Любешівський району Волинської області). За 4 км на північ від села в урочищі Нивки, на узбіччі дороги до с. Невір, в оголенні на лузі знайдено кілька крем'яних знарядь та неолітичну кераміку. Місце тут низьке і належить до заплави правого берега Прип'яті. Матеріали зберігаються в Музеї історії сільського господарства Волині.

8. Великий Мідськ (село, Костопільський район Рівненської області). На відстані 5-6 км на захід від села, в урочищі Березник, на підвищених полях, які прилягають до болотних низин, у 1978 р. автором виявлено сліди неолітичної стоянки, від якої залишилися дрібні фрагменти кераміки із значною домішкою рослинності та нерівною поверхнею, а також скребки, відщепи і пластини з ретушшю, вкладень до серпа з залискуванням з обох боків.

9. Великий Мідськ-II. Пам'ятка розташована на відстані 4 км на захід від села Гута (басейн р. Мельниця, лівої притоки Горині). Тут, на овально-

му дюнному підвищенні площею 80x40м, разом із крем'яними знахідками фінального палеоліту, мезоліту та неоліту під час розкопок здобуто кілька десятків уламків посуду, який відрізняється за технологією виготовлення. У південній частині розкопу (площею понад 200 м²) у кількох сусідніх квадратах знайдено уламки виробу із значною домішкою трави в тісті, від чого поверхні стінок мають виразно нерівні. Виріб профільований, з гострим дном. Його вінчики потоншені на краї, заокруглені, під ними глибокі вдавлення зсередини, від чого на зовнішньому боці утворилися «перлини». У найвужчому місці шийки – ряд круглих ямок. Іншим декоративним елементом є коротші або довші насічки, які утворюють горизонтальні ряди. На окремих фрагментах бачимо орнамент з прокреслених ліній, що навскісно перетинаються. Профільовані вироби характерні для розвинутого неоліту німанської культури, окремі елементи якої проникали на територію Волинського Полісся. У тому ж місці знайдено уламки іншого, теж своєрідного горщика, типологічно відмінного від першого. Поверхня його рівно прогладжена, в глині зовсім мало рослинних волокон, небагато і піску. Вінчик легко розхилений назовні, під його краєм, на зовнішньому боці ряд неглибоких продовгуватих вм'ятин. Поряд із заглибленням і нижче містяться ряди гребінцевих відбитків з одного або двох зубців. Під час розкопок у східній частині пагорба знайдено уламки неолітичної посудини. На тому місці було закладено невеликий розкоп (4x6м), де й знайдено фрагменти двох посудин, уламок людського черепа, шматочки червоної вохри, черенкову стрілу на пластині, сокироподібні знаряддя, які, очевидно, належали похованню. Менша посудина, подібна до більшої за технологією виготовлення, має нахилений до середини край вінець, з вм'ятинами. Під його зрізом – низка глибоких проколів з зовнішнього боку, від чого утворювалися прориви на внутрішньому боці. Крім того на уламках видно сліди гребінцевих відбитків. Більша посудина мала аналогічно оформлений край вінець, щоправда, потовщений. Під його зрізом – кілька рядів напівкруглих вм'ятин від круглої нахиленої палички, ще нижче містяться паралельні лінії, що взаємно перетинаються. Виріб має рівно прогладжені з обох боків поверхні, під якими в обламаних місцях помітні крупні відбитки рослинності. Подібне неолітичне поховання виявлено на Волинському Поліссі вперше.

10. Велике Оріхове (село, Ратнівський район Волинської області). На захід від озера Оріхове В.Ісаєнком виявлено неолітичні матеріали [Ісаєнко, 1976. – С. 8; Ісаєнко, 1968. – С. 19-20].

11. Великі Телковичі (село, Заріччянський район Рівненської області). На березі озера Островате В.Ісаєнком зібрано кремені неолітичного вигляду.

12. Вижва (селище, Старовижівський район Волинської області). В. Ісаєнком зібрано кремені неолітичного вигляду. Автором у 1982 р. обстежено правий берег р. Вижівки, навпроти селища, і на невисокій дюні зібрано кількасот кременів неолітичного вигляду. Матеріали зберігаються в Музеї історії сільського господарства Волині.

13. Ветли (село, Любешівський район Волинської області). Біля озера Рогізне в довоєнні роки знайдено поселення ВНК (повідомлення А. Гардавського). Матеріали зберігаються у Львівському історичному музеї [Исаєнко, 1968. – С. 20].

14. Віно (урочище, Рокитнянський район Рівненської області). Неолітичне поселення розташоване на відстані 4 км на лівнічний схід від с. Блажево, в заплаві правого берега. Поселення належить до ВНК і датується другою таловиною IV тис. до н. е. Неолітична кераміка знайдена у видувах біля меліораційного каналу, на двох розташованих близько одне від одного задернованих підвищеннях, а також у місцях, де є порушений культурний шар. Крім кераміки з рослинною домішкою в тісті (Рис. 114, 6–8), тут зібрано і крем'яні знаряддя: скребки, різці, пластини та відщепи з ретушшю. Всього 50 знахідок.

15. Вітковичі (село, Березнівський район Рівненської області). На відстані 2 км на південь від села, на правому корінному березі р. Случ знайдено розвал чашоподібної округлої посудини з нахиленими до середини вінцями та двома рядами глибших і мілкіших заглиблень. Виріб має сірувато-коричневий колір, домішку жорстви, піску, трави.

16. Висоцьк (село, Дубровицький район Рівненської області). Неолітичне поселення розташоване на лівому березі р. Вир (ліва притока р. Горинь), біля хутора Чернови́рка, близько с. Висоцьк. Виявлене воно І.Свешніковим у 1963 році. Тут на поверхні піщаної дюни зібрано уламки кераміки та крем'яні вироби [Археологічні пам'ятки... 1981. – С. 167–168]. Неолітична кераміка знайдена також на правому березі р. Горинь, біля с. Висоцьк на колгоспному полі. Розвідка автора 1987 року.

16а. Володимирець (місто, Рівненська область). На схід від райцентру М.Воробей зібрала крем'яні сокири неолітичного вигляду (Рис. 69).

17. Вулька Качинська (село, Камінь-Каширський район Волинської області). В.Ісаєнком біля села виявлено неолітичне поселення [Картотека автора].

18. Вулька Щитинська (село, Ратнівський район Волинської області). В. Ісаєнком біля села виявлено поселення ВНК [Исаєнко, 1968. – С. 20]. Пам'ятку повторно оглянуто в 1981 р. розвідкою О. Середюка, при цьому

зібрано фрагменти посуду пізньонеолітичного вигляду з домішкою рослинності та жорстви.

19. Галина Воля (село, Старовижівський район Волинської області). На дюні поблизу села у 1934 р. О. Цинкаловським виявлено багатощарове поселення, де зібрано крем'яні знаряддя та уламки ліпного посуду ВНК. Матеріали зберігаються в АМ Варшави [Археологічні пам'ятки... 1981. – С. 166].

20. Годомичі (село, Маневицький район Волинської області). На північний захід від села, в урочищі Березник вздовж правого берега р. Стир автором зібрано 150 кременів: 10 пластин та уламків, прямоплощинний-нуклеус, 7 скребків, 1 різець, 3 проколки та інші.

Знайдено також фрагменти посуду пізньонеолітичного вигляду. Площа поселення 60x40 м. Неолітичні матеріали залягають в обривах берега в непорушеному стані. Пам'ятка відкрита автором у 1980 році.

21. Грузятин (село, Маневицький район Волинської області). На відстані 2 км на північ від села, в урочищі Гвалтощі, на березі торфяного болота, розташованого приблизно на однаковій відстані від річок Стир і Стохід, зібрано понад 20 фрагментів міцної тонкостінної пізньонеолітичної посудини коричневого кольору, виготовленої з незначною домішкою до глини піску та рослинності. Крем'яні відходи виробництва лежали збоку на відстані 30 м.

Керамічний виріб, з якого походять фрагменти, прикрашений горизонтальними рядами напівкруглих вм'ятин. Розвідка автора 1977 року.

22. Гулівка (село, Ковельський район Волинської області). На відстані 1 км на північний захід від села, у видувах піщаного підвищення, яке підноситься над заплавою на 1,5 м, а також на віцілих ділянках окрім свідерських фінальнопалеолітичних матеріалів зібрано небагато неолітичної кераміки з великою кількістю рослинної домішки в тісті. Пам'ятка виявлена автором у 1977 році.

23. Головно (село, Любомльського району Волинської області). На відстані 2 м на північний захід від села, на піщаних підвищеннях у 1958 р. Ю. Кухаренком зібрано багато кераміки та відходів виробництва ВНК. Матеріали зберігаються у Волинському краєзнавчому музеї.

24. Гораймівка (село, Маневицький район Волинської області). На відстані 2 км на схід від села, в урочищі Панське, на правому березі р. Кормин, права притока Стиру), знайдено крем'яні знаряддя та кілька великих фрагментів неолітичної кераміки з рослинною домішкою. Розвідка автора 1977 році. Матеріали зберігаються в НАН України.

25. Горинка (урочище, Дубровицький район Рівненської області). Залишки багат шарової пам'ятки з частково збереженим неолітичним шаром лежать на відстані 4 км на північ від с. Заслуччя Дубровицького району Рівненської області на правому березі р. Горинь. Пам'ятка відкрита автором у 1986 році. Крім мезолітичних матеріалів тут зібрано кілька десятків фрагментів тонкостінної з рослинною домішкою або жорствою кераміки, орнаментованої гребінцем, вм'ятинами, лініями тощо. У видувах піщаної дюни, висотою 2 м над заплавою, знаходиться кераміка пізніших періодів та кремені ВНК (Рис. 122, Рис. 123).

26. Гредьки (село, Ковельський район Волинської області). К. Яж-джевським у довоєнні роки на піщаних горбах біля села виявлено сліди поселення культури лійчастого посуду. В. Ісаєнком знайдено тут ще й неолітичні матеріали [Картотека автора].

27. Дольськ (село, Любешівський район Волинської області). На південно-східному березі озера Скорень В. Ісаєнком зібрано крем'яні знаряддя неолітичного вигляду. Матеріали зберігаються в Молодечненському краєзнавчому музеї.

28. Дубечно (село, Старовижівський район Волинської області). На схилі лівого берега Прип'яті, коло мосту на дорозі з с. Кримне до ст. Кримно за 1,5–2 км на північний захід розташоване неолітичне поселення. Розвідка автора 1995 року.

29. Дубровка (хутір, Рокитнянський район Рівненської області). В поєнні роки тут виявлено неолітичну стоянку, де зібрано кераміку, орнаментовану гребінцевим штампом [Картотека автора].

30. Залухів (село, Ратнівський район Волинської області). На північ від села, на південному та східному берегах озера, автором у 1992 р. зібрано різночасові матеріали (Рис. 125, Рис. 126, Рис. 127, Рис. 128).

31. Заслуччя (село, Дубровицький район Рівненської області). Поселення ВНК розташоване за 4 км на північ від села, близько місця впадіння р. Случ у Горинь, над старицею Случі, на корінному, підвищеному березі висотою до 2 м, порослому посадкою. Пам'ятка відкрита в 1986 р. розвідкою В. Пясецького та автора. На розвіяних ділянках зібрано понад 1850 кременів, у т. ч. десятки знарядь (Рис. 73). Площа поселення 100х40 м. Матеріали зберігаються в Музеї історії сільського господарства Волині.

32. Іванчиці (село, Зарічянський район Рівненської області). І. Русановою на піщаних підвищеннях південно-східніше села вздовж заплави лівобережжя Стиру виявлено неолітичне поселення. Пам'ятка знайдена в 1957 році.

33. Карасин (село, Маневицький район Волинської області). За 1,5 км на північ від села, на західному березі озера Тросне 1979 року проводилися збори кераміки та кременів. Тут знайдено підчовнуватий нуклеус середніх розмірів, приналежність якого до цього неолітичного комплексу сумнівна, пластини з ретушшю, сокирку, виготовлену за допомогою бічної підправки з природно сколотого відщепу, та провертку. Один зі знайдених тут фрагментів кераміки був уламком вінчика, прикрашеного рядом проколів, інший товстостінний уламок мав прокреслену лінію орнаменту. Вся кераміка рівно проглажена, коричневого кольору, з середньою домішкою трави. Пам'ятка виявлена автором, оглядалася С. Безанською.

34. Клесів (сміт, Сарненський район Рівненської області). На північний захід від селища, на піщаній дюні в 1928 році. С. Маніковським виявлено поселення ВНК [Свешніков, Нікольченко, 1982. – С. 103].

35. Князь Село (село, Сарненський район Рівненської області). За даними В. Ісаєнка, біля села знайдено неолітичні матеріали [Картотека автора].

36. Коник (хутір, Заріччянський район Рівненської області). В 1982 р. на частково розвіяному пагорбі біля хутора (лівий берег Стиру) О. Середюком виявлено поселення ВНК. Автором проведено там розкопки і відкрито 2 м² площі, при цьому зібрано значну колекцію крем'яних знарядь та кераміки. Матеріали зберігаються в НАН України.

37. Комарово (село, Маневицький район Волинської області). Над заплавою лівого берега Стиру, за 2 км на південь від села, в 1978 р. знайдено кілька десятків крем'яних виробів та вісім уламків товстостінного посуду, виготовленого із незначною домішкою трави і орнаментованого відбитками шнура. Колір уламків коричневий (Рис. 143, 10) [Розвідки автора].

38. Кримне (село, Камінь-Каширський район Волинської області). За 1 км на захід від села, на північному березі озера Піщанка, на невисоких підвищеннях першої тераси є неолітичне поселення, виявлене В. Ісаєнком [Картотека автора].

39. Кричильськ (село, Сарненський район Рівненської області). Поблизу села, біля мосту на дорозі до с. Корост у 1929 р. виявлене поселення ВНК. Матеріали зберігаються у АМ Варшави [Свешніков, Нікольченко, 1982. – С. 104].

40. Кукли (село, Маневицький район Волинської області). За 3 км на захід від с. Кукли, на розорюваному колгоспному полі над р. Оконка (басейн Стиру) знайдено фрагменти кераміки неолітичного та енеолітичного часу. Розвідка автора 1979 року. Матеріали зберігаються в Музеї історії сільського господарства Волині.

41. Кухітська Воля (село, Зарічянський район Рівненської області). В 1980 р. В. Пясецьким виявлено, а в 1981 р. автором перевірено кілька фінальнопалеолітичних та неолітичних пунктів навколо села. Всі вони прилягають до лівого берега р. Веселуха. За 3 км на схід від села на розвіяних зависоких надзаплавних дюнах В.Пясецьким зібрано скупчення кераміки, можливо, розвал однієї посудини. Ці уламки відносно товстостінні (8–9 мм), міцні, добре прогладжені, коричневого кольору. В тісті значна домішка піску та небагато рослинності. Орнаментовані вони рядами напівкруглих вм'ятин та косими насічками, які вдавлювалися гострим предметом. Матеріали зберігаються в Музеї історії сільського господарства Волині.

42. Красні Мости (урочище, Маневицький район Волинської області). За 4 км на захід від с. Черськ, на правому березі р. Стохід (правий доплив Прип'яті) розвідкою С.Березанської та автора виявлено сліди поселення ВНК. Пам'ятка має площу 60 x 40 м і частково пошкоджена видувами. Берег у цьому місці має висоту над заплавою 1–1,5 м і засаджений лісом. На поверхні зібрано понад 10 фрагментів неолітичної кераміки раннього вигляду (зі значною рослинною домішкою) та кременів, у т. ч. наконечник стріли на пластині, можливо, мезолітичного часу. Матеріали зберігаються в Інституті археології НАН України.

43. Красносілля (село, Володимирецький район Рівненської області). Неолітична кераміка та кремені знайдені на північній околиці села біля шосейної дороги. В 1972 та 1975 рр. пам'ятка обстежувалася Р. Грибовичем, а в 1977 р. – автором. При цьому знайдено понад 10 фрагментів кераміки, в т. ч. орнаментованої гребінцем, а також встановлено наявність частково збереженого неолітичного культурного шару. В наступні роки пам'ятка досліджувалася Л.Залізняком. Матеріали зберігаються в Інституті археології НАН України.

44. Лахвичі (село, Любешівський район Волинської області). На південний схід від села, за 1,5 км в заплаві правого берега Прип'яті, на розвіяних підвищеннях Я. Пастернаком в довоєнні роки виявлено неолітичні матеріали. В 1982 р. пункт перевірявся автором, при цьому знайдено кілька десятків крем'яних знарядь та фігурні кремені. Матеріали зберігаються в Львівському історичному музеї та ІА НАН України.

45. Любиковичі (село, Сарненський район Рівненської області). За даними В.Ісаєнка, поблизу села виявлено сліди неолітичного поселення [Ісаєнко, 1976. – С. 9].

46. Люботин (село, Любешівський район Волинської області). В 1932 р. поблизу села відкрито неолітичне поселення. На поверхні зі-

брано кераміку та кремені. Матеріали зберігаються у Львівському історичному музеї.

47. Люб'язь (село, Любешівський район Волинської області). Ю. Кухаренком та В.Ісаєнком проводились обстеження південного та південно-східного берега озера [Ісаєнко, 1976. – С. 8], під час яких було виявлено мезолітичні крем'яні знаряддя. В 1980 р. автором оглядалися частково розвіяні дюни на лівому березі р. Прип'ять, які з західного боку прилягають до озера Люб'язь. Знаходяться вони в урочищі Лядина, до якого з заходу прилягають великі масиви боліт. На островоподібному підвищенні (урочище Лядина-II), на частково розвіяній ділянці площею 30x40 м зібрано близько 100 кременів та багато дрібних неорнаментованих уламків неолітичної кераміки сірого кольору з домішкою трави і, можливо, товчених черепашок, подрібнених на порошок.

Кремень, підібраний поблизу, сірого та зеленого забарвлення. З керамікою він складає, очевидно, один комплекс. Серед знарядь можна відзначити середніх розмірів пластини з нерегулярною ретушшю та відщепи з повторною обробкою, кінцеві на відщепях та масивних пластинках скребки. Можливо для обробки дерева використовувались обламани та цілі сокироподібні знаряддя більших і менших розмірів. Провертками або проколками служили знаряддя на відщепях зі звуженими й підправленими ретушшю вістрями. Цей неолітичний пункт є рентабельним для розкопок. Матеріали зберігаються в ІА НАН України. В 1996 р. на краю озера, у воді зібрано кераміку та кремені німанської культури.

48. Майдан-Липно (село, Маневецький район Волинської області). За 1,5 км від села на дюнному підвищенні близько боліт, в урочищі Вовче, на оголеній поверхні та в шурфі (2x4 м) виявлено кремені та кераміку неолітичного часу. Колекція крем'яних виробів складається з одноплщинного косозрізаного нуклеуса, пластин та знарядь на них, скребків на пластинках та відщепях, середньокуткового різця та двох трапецій. Кераміка (60 фрагментів) походить з одного горщика коричневого кольору, добре проглаженого, зі значною домішкою трави та піску в тісті. Внутрішня його поверхня має сліди розчесування віхтем. Краї вінець заокруглені. Під зрізом – наскрізні проколи зі слідами обривів на внутрішньому боці. Пам'ятка відкрита автором.

49. Мала Осниця (село, Маневецький район Волинської області). На північній околиці села, близько гирла р. Кормин, на правому березі є кілька високих і нижчих піщаних пагорбів висотою 4–8 м над заплавою, на поверхні яких зібрано фінальнопалеолітичні та неолітичні матеріали, серед іншого – свідерські та яніславицькі вістря, малі та високі трапеції.

Під керівництвом Д.Телегіна тут проводилися шурфування на предмет пошуків неолітичного шару. Як на поверхні, так і в шурфах траплялася гребінцево-накольчаста кераміка.

Стратиграфічна колонка мала такий вигляд: 20–40 см становив викид та надувний пісок, нижче – гумусований шар товщиною 10–15 см, а під ним – шар червоно-бурого підгрунтя. Місць, перспективних для розкопок, не знайдено. На стоянці в урочищі Шепель, розміщеній на краю борової тераси безпосередньо над р. Кормин, знайдено уламок верхньої частини посудини, прикрашеної наскрізними проколами, нанесеними зсередини та ззовні. В тісті домішка шамоту та рослинності. Інший фрагмент більш товстостінного горщика мав широкі прокреслені лінії орнаменту, нанесені горизонтально. Понад 30 уламків ранньонеолітичної посудини зібрано на поверхні та в незруйнованому нашаруванні. Характерною їх особливістю є значна домішка трави, від чого внутрішня і зовнішня поверхні мають своєрідну шершавість. В тісті невелика домішка піску та шамоту (орнамент складається з тонких прокреслених ліній та рядів округлих ямок). Певні аналогії цій кераміці можна знайти на досліджуваному В.Ісаєнком поселенні Камінь-II, що теж датується раннім неолітом.

50. Маюничі (село, Володимирецький район Рівненської області). На правому березі Стиру, за 700 м на південь від села, обабіч дороги до с. Мала Осниця, в борознах, виораних під зелені насадження, зібрано неолітичну кераміку, в т. ч. фрагмент вінчика, прикрашеного під зрізом рядом вм'ятин нахиленою паличкою. Тим же орнаментиром підквадратної форми робилися, мабуть, відтиски на краю вінця. Крім того, в утворені западини вдавлювався орнаментир у вигляді кружечка. Аналогій такому оздобленню поки що не знайдено. Пам'ятка виявлена автором у 1977 році. [Телегін, 1985. – С. 139].

51. Мельники (село, Любомльський район Волинської області). За повідомленням В.Ісаєнка, біля села є сліди неолітичного поселення [Картошка автора]. В 1984 р. південніше села, на південному березі озера Перемут автором зібрано кремені неолітичного вигляду (Рис. 140). Матеріали зберігаються в Музеї історії сільського господарства Волині.

52. Невір (село, Любешівський район Волинської області). На пісках лівого берега Прип'яті, біля млина в селі В.Ісаєнком виявлено поселення неоліту та бронзи. За 2 км на південний захід від села автором виявлена фінальнопалеолітична стоянка.

53. Неньковичі (село, Заріччянський район Рівненської області). На північній околиці села В.Ісаєнко в піщаних берегах р. Гнила Прип'ять виявив сліди неолітичного поселення [Ісаєнко, 1968. – С. 24].

54. Ничогівка (село, Маневицький район Волинської області). За 200 м на південь від села, на корінному березі р. Кормин, що впадає у Стир з правого боку, в урочищі Землянки на оброблюваному колгоспному полі зібрано одночасний на вигляд комплекс крем'яних знахідок та кераміку ВНК. Уламки посуду темно-коричневі, в тісті середня домішка трави та піску. Орнамент складався з рядів продовгуватих вм'ятин, які розходяться під кутом (Рис. 112, 1). Комплекс кременів складається з одноплщинних нуклеусів, продовгуватих трапецій, пластин зі зрізаним кінцем, скребків на пластинах та інших знарядь. Пам'ятка виявлена в 1974 році.

55. Нобель (село, Зарічнлянський район Рівненської області). Під час дослідження мезолітичної пам'ятки Д. Телегіним та Р. Грибовичем в 1974 р. біля озера Нобель виявлено розвал неолітичного профільованого горщика, що вирізнявся багатством орнаментациї, яка складалася з кількох рядів наскрізних горизонтальних проколів, нахилених та горизонтальних рядів півкруглих відтисків та косоштрихованих ліній, що нагадують сітку. Із-за наявності багатьох отворів посудина навряд чи могла мати господарське призначення. Можливо, це був культовий виріб. Горщик має тонкі стінки, в його тісті домішка рослинних волокон, небагато жорстви та дрібного піску. Виріб можна датувати початком середнього етапу ВНК. Зберігається у фондах ІА НАН України.

56. Новина (урочище, Рокитнянський район Рівненської області). Сліди неолітичного поселення та мезолітичної стоянки виявлені автором в 1986 р. за 2 км на північний схід від с. Блажево на одній із багатьох дюн, піднятих на 1 м над заплавою лівого берега р. Ствига. У видувах зібрано скребки, пластини з ретушшю, неолітичну кераміку. Матеріали зберігаються в Музеї історії сільського господарства Волині.

57. Ново-Угрузьке (село, Любомльський район Волинської області). За даними В. Антоновича, біля села була неолітична стоянка, де знайдено наконечники стріл, крем'яні пластини, а також уламки глиняних посудин [Антонович, 1901. – С. 66].

58. Новосілки (село, Маневицький район Волинської області). За 1,5 км на південь від села в урочищі Стрічено, на донному розвіяному схилі лівого коріного берега Стиру, що має висоту близько 8 м над заплавою, на поселенні ВНК проводилися збори кераміки та кременів. Знахідки траплялися на площі 150x40 м. В 1981 р. в центральній частині поселення закладено невеликий розкоп площею 36 м². Розкопки проводились і в наступні роки. Матеріали зберігаються в Музеї історії сільського господарства Волині та ІА НАН України.

59. Осова (село, Костопільський район Рівненської області). На нешироких піщаних полях, що півколом ідуть з півдня на схід навколо села й оточені з боків болотистими низовинами, в п'яти місцях знайдено кераміку з домішкою трави. Найчисленніші сліди поселення неолітичного часу знаходяться в урочищі Криничка за 1,5 км на північ від села. Пам'ятка значно пошкоджена видувами та піщаним кар'єром, але в деяких місцях зберігся культурний шар. На поверхні знайдено кілька орнаментованих гребінцем та паралельно прокресленими лініями уламків, серед іншого – фрагмент рівно зрізаного вінця. Комплекс кременю відзначається мікролітичністю. В ньому є одноплосинні нуклеуси, знаряддя на пластинах, симетричні трапеції. Матеріали зберігаються в ІА НАН України.

60. Переволоки (село, Любомльський район Волинської області). На піщаних пагорбах біля південно-західної околиці села і далі на захід, за 0,5–1 км, на лівому березі Прип'яті В. Ісаєнком виявлено сліди неолітичних поселень [Ісаєнко, 1968. – С. 21].

61. Перекалля (село, Зарічянський район Рівненської області). Л.Залізником в 1985 р., в урочищі Мняково, поблизу дамби, на місці неолітичного поселення зібрано фрагменти орнаментованих посудин (Рис. 144).

62. Піски Річицькі (село, Ратнівський район Волинської області). На пісках біля села О. Цинкаловським у 1934 р. зібрано кераміку епохи неоліту.

63. Піща (село, Любомльський район Волинської області). Неолітичне поселення знаходилося поблизу села і відкрите К. Пшемиським у 1931 р. на краю болота поміж селами Вузька Піща та Велика Піща. На поверхні дюни зібрано фрагменти кераміки та кремені. Матеріали зберігаються в АМ Варшави [Археологічні пам'ятки. . . 1981. – С. 167].

64. Половлі (село, Володимирецький район Рівненської області). За даними В.Ісаєнка, біля села в урочищі Кам'яна Гора є сліди неолітичної стоянки [Картотека автора].

65. П'ятидні (село, Володимир-Волинський район Волинської області). За 700 м на північ від села, на дюні правого берега р. Луга (притока Західного Бугу) – багаточарове поселення неоліту (ВНК), бронзового та залізного віків, виявлене О. Цинкаловським у 1933 році. Матеріали зберігаються в АМ Варшави.

66. Радова (урочище, Зарічянський район Рівненської області). Біля с. Кухче В.Пясецьким зібрано фрагменти неолітичного посуду з рослинною домішкою.

67. Рожище (сміт, Волинської області). На правому березі р. Стир, за 6 км на південь від селища, біля будівельного об'єкта – сліди поселення

ВНК. Тут знайдено кераміку. Пам'ятка виявлена автором у 1985 році. Матеріали зберігаються в Музеї історії сільського господарства Волині.

68. Розничі (село, Маневицький район Волинської області). Сліди неолітичного поселення виявлені в урочищі Картникове на Токучій Горі, за 2 км на північний захід від села (лівий берег Стиру). Зібрані на поверхні та здобуті під час шурфовок (спільних з Д.Телегіним та Д.Нужним) крем'яні та керамічні матеріали становлять один комплекс. Кераміка досить тонкостінна, коричнева, на поверхні часто помітні сліди згладжування віхтем. В тісті значна рослинна домішка. Вінчики ледь нахилені досередини. На одному з них під зрізом зроблено ряд неглибоких ямок. З сорока фрагментів кераміки орнаментованих лише чотири. На них є гребінцеві відбитки, що утворюють «поля». Орнаментир мав продовгуваті зубці. Близьких аналогій цій дуже ранній з вигляду кераміці не знайдено. На Токучій Горі знайдено близько чотирьохсот кременів. Домінують дрібні форми: пластини без ретуші та з додатковою обробкою, кінцеві на відщепях скребки, бокові та серединно-бокові різці.

69. Самари (село, Ратнівський район Волинської області). На південній околиці села на південно-західному березі озера Луки В.Ісаєнко виявив сліди поселення ВНК, а на північно-східному та східному березі, на піщаних підвищеннях – стоянку неоліту. В 1985 р. автором, а в наступні роки – експедицією Л.Залізняка повторно проводились обстеження та збори матеріалів, які зберігаються в ІА НАН України.

70. Семки (село, Маневицький район Волинської області). В урочищі Сватина Гора, що знаходиться за 1,5 км на південь від села, на піщаному підвищенні в заплаві лівого берега Стиру зібрано понад 100 кременів (серед них 68 пластин, 9 скребків, 8 різців, черенковий наконечник до стріли, дві високі трапеції тощо, а також неолітичну кераміку з домішкою жорстви. Площа, на якій були виявлені знахідки кам'яного віку, – 60x40 м. Тут же – сліди поселень бронзового, залізного віків та часів Київської Русі. Окремі місця пам'ятки придатні для дослідження. Виявлена вона автором в 1968 році. Матеріали зберігаються в ІА НАН України.

71. Сенчиці (село, Зарічнянський район Рівненської області). За даними В. Ісаєнка, неолітичне поселення розташоване на пісках біля кладовища. Інше велике поселення існувало на піщаних пагорбах на південний схід від села, на правому березі Прип'яті, південніше мосту [Ісаєнко, 1976. – С. 33].

72. Старий Чарторийськ (село, Маневицький район Волинської області). Пам'ятка розташована за 2 км на північ від села на мисові лівого

берега Стиру, який підвищується над заплавою на 2 м і має площу 45х40 м. Відкрита автором в 1982 році. На поверхні зібрано кераміку з рослинною домішкою, крем'яні вироби: пластини, скребки, різці, трапеції. Сліди іншого поселення ВНК знаходяться за 0,5 км на південь від села. Зібрані матеріали зберігаються в Музеї історії сільського господарства Волині.

73. Старосілля (село, Іваничівський район Волинської області). Поселення розташоване на піщаній дюні, в урочищі Оверки і виявлене О. Цинкаловським у 1935 році. Було зібрано кремені та багато кераміки. Матеріали зберігаються в АМ Варшави [Археологічні пам'ятки... 1981. – С. 66].

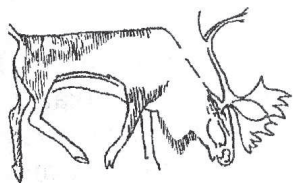
74. Тур (село, Ратнівський район Волинської області). За даними В.Ісаєнка, на південний захід від села, на західному березі озера Довге, на східному та північно-східному березі озера Турське – сліди неолітичних поселень [Археологічні пам'ятки. . . 1981. – С. 167]. Перевірено автором у 1996 році.

75. Хабарище (село, Любешівський район Волинської області). На пагорбах біля озера Волянське є поселення культури лійчастого посуду, а західніше, на північному березі озера – сліди неолітичного поселення, виявленого в 1932 р. Ю. Полянським. Перевірено автором у 1996 році. [Исаєнко, 1968. – С. 20].

76. Хотин (село, Рівненський район Рівненської області). На першій надзаплавній терасі правого берега Горині, в глиняному кар'єрі, біля мосту є поселення ВНК, виявлене І.Свешниковим у 1960 році. На поверхні зібрано кераміку та кремені. Матеріали зберігаються в ІА НАН України [Свешніков, Нікольченко, 1982. – С. 102].

77. Шкроби (село, Старовижівський район Волинської області). За даними В.Ісаєнка, біля села є сліди поселення ВНК [Картотека автора].

ПАМ'ЯТКИ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ У ВЕРХІВ'ЯХ ПРИП'ЯТІ

ДОДАТОК 3

*Григорій Охріменко,
Ірина Гаврилюк,
Володимр Савицький*

Історіографія. Пам'ятки кам'яного віку Північно-Західної Волині відомі з кінця XIX – початку XX століття. Інтенсифікація досліджень спостерігається у 20 – 30-х роках XX ст., але переважна більшість їх відкрита і розкопана після Другої світової війни.

У кінці XIX століття в цьому регіоні виявлено перші фінальнопалеолітичні матеріали. Зокрема, вивчення Свідерських пам'яток Полісся розпочалося в 90-х рр. XIX ст. завдяки розвідкам М. Біляшівського на Західному Бугові. У фондах Національного історичного музею в Києві зберігаються зібрані цим археологом колекції крем'яних виробів [Залізняка, 1999. – С. 14].

Значний внесок у дослідження Північно-Західної Волині належить Я. Пастернакові, В. Антоновичу (праця «Археологическая карта Волынской губернии», 1901) та іншим дослідникам. О. Цинкаловський та Я. Пастернак відкрили більше десяти пунктів, пам'яток, поселень Свідерської культури (Старосілля, Вижва, Кречів, Сереховичі, Смідин, Піски Річицькі, Галина Воля та інші) на Волині. Тоді ж були виявлені й пізньопалеолітичні стоянки біля сіл Невір, Стара Гута тощо. Результати досліджень О. Цинкаловського у 30-х років XX ст. були опубліковані пізніше у великій монографії «Materialy do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego» (Warszawa, 1961) [Пастернак, 1936].

Особливо велике значення для дослідження свідерських пам'яток на Волині і Свідерської культури загалом мали плідні роботи С. Круковського 1938 р., а також львівського археолога Л. Козловського біля с. Нобель на Верхній Прип'яті у Заріччянському районі Рівненської області. Це були перші широкомасштабні дослідження пам'яток раннього голоцену на Волинському Поліссі. Матеріали з 15 свідерських пунктів поблизу Нобеля стали важливою частиною джерелознавчої бази узагальнюючої праці С. Круковського, присвяченої палеолітові Польщі. С. Сульгостовській

пощастило врятувати, проаналізувати й на доброму фондовому рівні в 1989 р. увести в науковий обіг артефакти з розкопок на Полссі. Нею ж опубліковані деякі матеріали довоєнних зборів О. Цинкаловського на Волині [Sulgestowska, 1989. – S. 137–139]. Стосовно пам'яток Чудви, Дуброва, Язвини, Цумань, Красносілля, Люб'язь та деяких інших в Рівненській та Волинській областях. (Рис.)

Білоруський археолог В. Ісаєнко в 60-ті роки проводив розвідки на багатьох свідерських стоянках навколо озера Нобель, у басейні Прип'яті (1977). Він здійснив поверхневі збори археологічних матеріалів на піщаних діонах біля сіл Сенчиці, Омит та Нобель. Завдяки його роботам відкрито ряд інших свідерських комплексів: Бобровичі-I, Ополь-II, Пульмо-I, Любиковичі, Мар'янівка й інші. Ці пам'ятки датуються кінцем палеоліту і характеризуються наявністю свідерських матеріалів, серед іншого, верболистих наконечників стріл на пластинах [Исаенко, 1968. – С 18–25]. У 1973–1974 роках Р. Грибович зі Львова в урочищі Піддяче, північніше с. Нобель, розкопав свідерську стоянку на площі 500 м², яку вважав двохаровою [Грибович, 1985. – С. 53–63]. Проте інші дослідники не підтвердили наявності двох шарів на пам'ятці [Залізняк, 1989. – С. 10].

В 70-ті рр. ХХ ст. вивченням пам'яток західної частини Прип'ятсько-Полісся продовжував займатися В. Ісаєнко. Він констатував відсутність надійних та повних відомостей про мезолітичні матеріали в цьому регіоні, що не дозволило йому вирішити питання історичної долі свідерського населення. Проте ним було проведено значні розвідки по обох берегах Верхньої та Середньої Прип'яті та відкрито при цьому „17 пам'яток, належних до мезоліту та фінального палеоліту, а також 12 поселень, на яких виявлено ранньомезолітичні матеріали» [Исаенко, 1976. – С. 27]. Всі вони були зафіксовані на карті [Исаенко, 1976. – С. 8, рис. 1], яка охоплює Любомльський, Ратнівський, Любешівський та інші райони Волинської і Рівненської областей. Зібраний матеріал перевезено до Мінська. Однак слід зауважити, що цей дослідник не завжди проводив чітку межу між фінальнопалеолітичними та мезолітичними пам'ятками, а всі виявлені стійбища часто зараховував до мезоліту.

До числа «крупних» пам'яток лісової зони Східної Європи він відносив Люб'язь-II, Нобель-II, III. На нашу думку, це не зовсім відповідає дійсному станові речей – мезолітичні матеріали тут майже невідомі, а переважають фінальнопалеолітичні.

Найбільш значними стоянками В. Ісаєнко вважав Пульмо-II, Мале Оріхове-I, Велике Оріхове-II у Любомльському та Ратнівському районах, до ранньомезолітичних стоянок – Самари-II та інші [Исаенко, 1976. – С.28].

Опис пам'яток кам'яного віку у верхів'ях Прип'яті знаходимо також у праці В. Ісаєнка «Археологическая карта Белоруссии» [Исаенко, 1968],

де подано коротку інформацію про такі з них: 1) Острів Шацького району Волинської області (між озерами Луки та Пулемецьке (неоліт) [Исаенко, 1968. – С. 18]; 2) озеро Луки, на північ від Шацька; 3) с. Пульмо, на північному березі озера Світязь (мезоліт, неоліт); 4) с. Світязь, на південному березі озера Світязь (неоліт); 5) Шацьк – східна околиця на північному березі озера Люцимер (неоліт); 6) с. Кримно, на північному березі озера Піщанка (неоліт); 7) с. Дубечне Старовижівського району (біля мосту) на лівому березі річки Прип'ять (неоліт); 8) південно-західний берег озера Турське (неоліт); 9) с. Тур, на західному березі озера Турське, де, за його словами, є «давні поселення»; 10) с. Самари, на південно-західному березі озера Луки (неоліт); 11) с. Велике Оріхове, на західному березі озера Оріхове – стоянки мезоліту, неоліту; 12) с. Хабарище, біля озера Волянське – сліди «давнього поселення»; 13) с. Щитинська Воля, між озерами Волянським і Святим (неоліт) та інші [Исаенко, 1968. – С. 20-21; Исаенко, 1967].

Ці пам'ятки у 1980-1990-х рр. обстежувалися Г. Охріменком. При цьому відкрито нові місцезнаходження, зібрано матеріали фінального палеоліту, мезоліту, неоліту.

В. Ісаєнком проводилися розвідки пам'яток біля с. Невір Любешівського району на лівому березі Прип'яті – біля млина (неоліт, бронзовий вік). На правому березі виявлено пам'ятки енеоліту, фінального палеоліту, ймовірно, мезоліту. Всі вони розташовані на різній відстані від села. Біля с. Ветли [Gardawski, 1958] на острові серед озера Рогізне та на правому березі Прип'яті, біля городища, в різні роки В. Ісаєнком, Г. Охріменком, С. Панишком знайдено крем'яні вироби мезоліту (?), неоліту. Сліди поселень кам'яного віку відомі на правому березі Прип'яті біля заплавлених боліт та р. Коростянки, неподалік від с. Цир [Исаенко, 1968. – С.20]. На правому березі Прип'яті на піщаних полях на схід від с. Лахвичі виявлено сліди поселень неоліту, енеоліту (культура Лійчастого Посуду – КЛП), бронзового віку. Неолітичного вигляду кремені трапляються біля озера Скорень та південніше с. Дольськ Любешівського району [Кухаренко, 1962; Gardawski, 1958]. Ці місця неодноразово відвідував Г. Охріменко.

В різні роки В. Ісаєнко здійснював розвідки біля озера Люб'язь, де відкрито пам'ятки мезоліту та неоліту. Неолітичні поселення виявлені ним на правому березі р. Стохід, навпроти районного центру Любешів. Біля оз. Нобель, а також поблизу сіл Переволоки, Сенчиці Зарічнянського району Рівненської області відомі стоянки неоліту [Исаенко, 1968. – С. 20–21].

Значні розвідувальні роботи, що дозволили виявити ряд нових свідерських пам'яток на Волинському й Житомирському Поліссі, у 70-80-ті роки

провели Г. Охріменко та В. Пясецький. Завдяки цьому відкрито й досліджено ряд пам'яток фінального палеоліту – Великий Мідськ, Мала Осниця, Рудня, Балаховичі, Грушвиця, Розничі, Самари, Мала Глуша, Лютка (Острів) та багато інших. На стоянках Мала Осниця, Великий Мідськ (200 м²) проведено стаціонарні дослідження. У ці ж роки Г. Охріменко здійснив обстеження берегів таких річок як Случ, Горинь, Прип'ять, Стохід, Веселуха, Кормин, Млинок, Стир, Турія, Вижівка, Луга, Сарна, Черногузка. Завдяки археологічним розвідкам відомі такі стійбища: Вітковичі, Мульчиці, хутір Коник, Бабка, Варяж, Черськ, Гулівка, Велимче, Велика Глуша, Люб'язь, Семенова Гора (поблизу с. Галина Воля), Згорани та інші [Залізник, Охріменко, 1985. – С.86–98].

Значні відкриття 70-80 років минулого століття належать В. Коноплі (науковому співробітнику Інституту суспільних наук у Львові), О. Романчукові з м. Остріг. У 80-ті роки в задровій зоні проводилися багаторічні розвідки групою студентів та викладачів Львівського університету імені І. Франка («Шельф») під керівництвом В. Артюха, в результаті яких було відкрито десятки пам'яток мезоліту, неоліту, енеоліту в районі Шацьких озер. Однією з найважливіших пам'яток є виявлена ними свідерська стоянка біля с. Яревище Старовижівського району Волинської області над р. Прип'ять [Охріменко, Локайчук, 2006. – С. 106–110; Мацкевой, 1999].

Готуючи у 1982 р. монографію, присвячену мезолітові України, Д. Телегін обстежив такі відомі фінальнопалеолітичні стоянки, як Нобель, Великий Мідськ, Мала Осниця, Смячка, на яких було проведено незначні розвідувальні розкопки. Він вважав, що свідерське населення прийшло на Полісся із заходу вже на пізньому етапі існування культури. На «релікти місцевих макролітичних пізньопалеолітичних культур» наклалися свідерські традиції, тому в Західному Поліссі сформувалися пам'ятки нобельського типу з верболістими вістрями [Телегін, 1985. – С.124–130].

З 1983 по 1990 р. науковий співробітник Інституту археології НАН України Л. Залізник проводив дослідження мезолітичних та фінальнопалеолітичних пам'яток Рівненського й Волинського Полісся. Були відкриті нові стоянки фінального палеоліту. В процесі багаторічних досліджень на стоянках Нобель, Красносілля, Березне, Лютка, Переволоки, Люботин тощо, особливо, на повністю розкопаних свідерських стоянках Березно 6, 14, 15, Тутовичі 3, 4 отримано важливі наукові результати. За матеріалами розкопок на згаданих стійбищах (Березно, Тутовичі тощо) професор, доктор історичних наук Л. Залізник видав кілька фундаментальних монографій, в яких усебічно вивчено й узагальнено господарство та побут населення Волинського Полісся у польодовиковий період (епоха фінального палео-

літу – мезоліту). Значна увага приділялася цим проблемам і в інших його працях, зокрема, виданих за кордоном [Зализняк, 1989а; Зализняк, 1989б; Зализняк, 1990; Зализняк, 1991; Зализняк, 1998; Зализняк, 2001а; Зализняк, 2001б; Zaliznyak, 1995; Zaliznyak, 1997; Zaliznyak, 1999 та деякі інші].

Результати розвідок та розкопок Г. Охріменка опубліковані у співавторстві з Д. Телегіним, Л. Зализняком, В. Коноплею, О. Середюком, підсумовано в монографії «Волинська неолітична культура» (Луцьк, 2001). Ним же вивчалися свідерські житла та стоянки біля с. Мала Осниця Маневицького, Люб'язь Любешівського, Лютка (Острів) Старовижівського районів Волинської області. В останньому зі згаданих районів Г. Охріменко досліджував пам'ятку в урочищі Семенова Гора біля Старої Вижівки, яка належить до раннього неоліту або мезоліту. Матеріали з розвідок Л. Мацкевого, В. Артюха знаходяться в Любомльському краєзнавчому музеї й частково опубліковані [Охріменко, Локайчук, 2006. – С.106–110; Охріменко, 1993] (рис. 1).

Завдяки значним розвідкам та розкопкам етнічна історія зандрової зони північно-західної частини України початку голоцену в основних рисах з'ясована. Перелік культур, населення яких населяло цей край у XII–III тис. до н. е., виявився таким: лінгбі, аренсбурзька, красносільська, свідерська, комарницька, яніславицька, волинська неолітична культура.

Природне середовище. Фінальний палеоліт, пізній гляціал або дріасовий період датується 14-11 тис. до н. е. і є заключним етапом плейстоцену. Кліматичні коливання у цей час пов'язані з етапами деградації Скандинавського льодовика, котрий близько 14 тис. років тому відійшов від Померанських морен і звільнив від криги Південну Балтію. Завершення відходу льодовика збігається з рубежем Дріасу III і Пребореалу, коли (за даними аналізу стрічкових глин 8213 р. до н. е.) відбулася так звана Біллінгенська катастрофа – води Балтійського льодовикового озера прорвали крижану греблю біля м. Біллінген у Південній Швеції, утворилося Іюлдієве море, а води Атлантики заповнили Балтійський басейн. При цьому вони пом'якшили клімат Північної Європи [Зализняк, 1999. – С. 33–34].

Дріасові природно-кліматичні умови не мають прямих аналогів в сучасних альпійських луках, тундрах, арктичних пустелях. Клімат був сухий, схожий на різкоконтинентальний. З льодовика дув сухий і холодний північно-східний вітер, середня температура взимку досягала – 30°C. Рівень океану був значно нижчим, ніж сучасний, у пік похолодання – на 130 м, оскільки льодовик сковував багато води. В пік похолодання на Поліссі річна норма опадів не перевищувала 200-300 мм [Зализняк, 1989. – С.109].

Низовини від Англії до Верхньої Волги займали сухі трав'янисті степи. У флорі співіснували альпійські, арктичні і степові форми, з трав – по-

лин, ефедра, ксерофіти, з дерев – береза і карликова верба, а в захищених від вітру місцях – сосна. Ґрунти, виснажені льодовим покривом, були бідні на мінеральні речовини. Інтенсивний розвиток трав'яного покриву, відсутність боліт, озер, а звідси й гнусу створили умови для формування значної біомаси, котра була втричі більша від сучасної у канадській тундрі. Тварини гуртувалися у стада, тому витоптування пасовищ зумовило їх міграції [Залізняк, 1989. – С.110].

На межі плейстоцену і голоцену потепління не було поступовим, та все ж призвело до розмерзання морів, зволоження клімату, збільшення потужності снігового покриву. Це спричинювало періодичну нестачу кормів, заморозки після відлиг зумовили змерзання мокрої вовни і загибель трав'янистих, зокрема, вимирання мамонтів від переохолодження.

Наприкінці льодовикової епохи в Європі склалося дві природно-кліматичні зони – зандрова і лесова. Кордон між ними дуже чіткий. Лесові відклади потужністю до 20 м вкрили лісостепову смугу України від Полісся на півночі до чорноморських степів на півдні. Сучасний рельєф Полісся – низовинний і заболочений, утворений переважно воднольодовиковими відкладами та перевіяними вітром пісками, на півдні різко переходить у підвищення, де під шаром чорнозему – багатометрова товща жовтого лесу [Залізняк, 1994. – С.12].

В період пізнього палеоліту відбулося два потепління – Беллінг і Аллеред, внаслідок яких максимальна середня температура липня підвищилась на 10-12°C [Залізняк, 1989. – С.114]. В період Беллінгу поширюється береза, балтійський басейн займає Південно-Балтійське море. Саме тоді створились умови для проникнення окремих мисливських колективів в басейни Прип'яті та Німану. Ймовірно, це були носії гамбурзької культури, доказом чого є окремі вістря з плечем гамбурзького типу з Полісся і Верхнього Німану (Прибір, Рудня). Після Беллінгу розпочинається Дріас-II – період короткого похолодання, наслідком якого було різке зменшення кількості дерев [Залізняк, 1999. – С. 36].

Аллередське потепління було сильнішим за попереднє. Поширюються сосново-березові ліси, розпочалося формування ґрунтів. Холоднолюбний олень дещо поступається лосеві. У цей час створилися сприятливі умови для остаточного заселення Північного Полісся та Верхнього Подніпров'я, пізніше з'являються навіть теплолюбні породи дерев (ліщина, дуб). В Аллереді відбулось формування уступу першої надзаплавної тераси, на якому розташована основна кількість фінальнопалеолітичних пам'яток досліджуваного регіону. На Полісся, Німан, Верхнє Дніпро проснулися носії культури Лінгбі (Красносільськ 5, Подол-III тощо) [Залізняк, 1999. – С.37].

Біля 8900 р. до н. е. відбулося похолодання в Дріасі III, пов'язане з новим наступом Скандинавського льодовика. Внаслідок цього середня температура липня на Середньоевропейських низинах знизилась до +10°C, це призвело до вимерзання аллередських сосново-березових лісів. Деградація рослинності зумовила посилення ерозійних процесів. Палеологічні дослідження на свідерській стоянці Нобель та Верхній Прип'яті дали Г. Пашкевич підстави зробити висновок, що Західне Полісся в Дріасі III вкривали розріджені сосново-березові ліси з ділянками холодних степів [Залізняк, 1999. – С. 37–38].

Дріасові шари багатьох пам'яток Середнього Подніпров'я у великій кількості містять значну кількість кістяних залишків північного оленя, менше – лісових і степових тварин, що дозволяє стверджувати панування північного оленя у цей період.

Черговий відхід льодовика на північ призвів до прориву холодним Балтійським льодовиковим озером крижаної греблі біля гори Біллінген у Південній Швеції, яка відокремлювала його від теплих і солоних вод Атлантики. За останніми підрахунками стрічкових глин Швеції та Фінляндії, дренаж озера стався не 8213 р. до н. е., а майже на 430 років раніше, 10640 років тому. Тепла вода Атлантичного океану підняла температуру Балтії, що зумовило різке пом'якшення клімату регіону. Ці події знаменували кінець плейстоцену і початок голоцену [Залізняк, 1999. – С. 39].

Над прильодовиковою Європою відбувається перебудова режиму циркуляції повітряних мас. Сухі й холодні вітри з льодовика змінюються вологими вітрами з Атлантики. Відкриті прильодовикові тундро-степи заростають березово-сосновими лісами, замість стадних тварин з'являються нестадні (тур, лось, кабан, косуля тощо). Свідерські мисливці, котрі до цього часу проживали на досліджувальній території, мігрують на північ. На зміну їм приходять мисливці кудлаївської культури, що полювали на нестадних тварин [Залізняк, Петровський, 2002. – С. 18].

ФІНАЛЬНОПАЛЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ СТАРОВИЖІВСЬКОГО РАЙОНУ

Лютка (озеро Луки)

Найчисельнішими серед пам'яток фінального палеоліту північного заходу Східної Європи є свідерські.

Свідерська культура була виділена Л. Козловським (1923-1926) під назвою «пшемисл фалігобовіцкі». Значний внесок у вивчення культури зробили С. Круковський (1939), Л. Савицький (1935).

Зараз відомо близько 1000 свідерських стоянок та пам'яток, сконцентрованих на Польській та Поліській низовинах, а також у басейнах Німану, Верхнього Дніпра. Ця культура сформувалася на лінгбійській основі на Верхній Віслі, Західному Бузі, Верхній Прип'яті, звідки й відбулося розселення племен у всіх напрямках [Залізняк, 1999. – С.224].

Свідеру передувала культура Лінгбі, котра склалася в Ютландії після аллередського потепління. Характерною ознакою цієї спільноти є великі, грубі черенкові наконечники стріл, вперше знайдені 100 років тому у місцевості Лінгбі (Данія). Околиці с. Лютка (рис. 1) – перспективний район пошуку чистих лінгбійських матеріалів на українському Поліссі, адже у вигляді додатків до свідерських матеріалів тут знайдені типові наконечники Лінгбі (рис. 2).

Похолодання після короткого аллередського потепління створило сприятливі умови для переселення мисливців культури Лінгбі з Ютландії на південь і схід. Крем'яні вироби набувають своєрідності і на Північно-Німецькій низовині, де утворюється Аренгсбурзька культура, а в Поліссі і на Верхньому Дніпрі – Красносільська. Наконечники стріл останньої дрібніші, ніж лінгбійські, і дещо нагадують аренгсбурзькі. Це невеликі, досить грубі вістря з черенком, обробленим крутою ретушшю. Численна серія черенкових наконечників красносільського типу знайдена в околицях с. Лютка (рис. 3).

Культуровизначальними для свідерської культури є, насамперед, характерні верболисті наконечники стріл з пласкою свідерською ретушшю черенкової частини вістря з черевця [Залізняк, Петровський, 2002. – С. 18]. Свідерська технологія обробки кременю була досить матеріаломісткою, потребувала значних конкрецій якісного кременю: цій культурі притаманні відносно великі крем'яні вироби. Яскравою своєрідністю крем'яного інвентарю пам'ятки Свідеру відрізняються від більш ранніх лінгбійських, синхронних їм красносільських та пізніших мезолітичних. На більшості стоянок різців у 2-3 рази більше, ніж скребачок, знайдено сокири, але на деяких стійбищах вони поодинокі, можливо, через дефіцит матеріалу. Стріли, як правило, становлять 10-12 % усіх знарядь пам'ятки.

На Поліссі виокремлюють західнополіський і східнополіський локальні варіанти Свідеру. На Верхній Прип'яті переважають вістря зі злегка вираженим черенком та верболисті. Домінує двоплощинний нуклеус, серединні та кутові різці на пластинах. 70 % усіх знарядь виготовлено з пластин. У Східному Поліссі найчастіше фіксують пам'ятки з черенковими наконечниками, ретушними різцями на відщепках, значною кількістю одноплощинних нуклеусів, традицією виготовлення знарядь на відщепках.

Значна кількість свідерського матеріалу на Поліссі контрастує з досить коротким часом її існування – від 8600 до 8000 року до н. е. [Залізняк, 1999. – С. 226] (рис. 4).

Через несприятливі для збереження органічних матеріалів умови природнього середовища на багатьох стоянках „доби північного оленя» не збереглися кістяні та рогові знаряддя, проте знайдено велику кількість знарядь із кременю. Дуже часто ці стоянки утворюють скупчення на берегах поліських річок та озер і розміщуються, ймовірно, на древніх берегах мігруючих оленів кінця льодовикової доби. Найвідомішими з них є група стоянок в урочищах Смячка на Десні, Прибір на Київщині, Нобель, Переволоки, Тутовичі, Березно на Рівненщині та інші [Залізняк, Петровський, 2002. – С. 15]. До мисливських таборів на міграційних шляхах оленів, очевидно, належать і численні фінальнопалеолітичні стоянки між озером Луки та с. Лютка, скупчення яких виникло, напевно, внаслідок багаторазового повернення первісних громад на традиційні місця колективних полювань на мігруючих північних оленів.

Дослідження пам'ятки Лютка розпочалося в 70-х роках ХХ століття і триває дотепер. Збір крем'яних виробів проводився різними дослідниками: В. Коноплею, Г. Орхіменком, П. Петровським, Л. Залізником. Частина отриманих матеріалів була введена в науковий обіг [Залізняк, 1999. – С. 133, Залізняк, Петровський, 2002. – С. 3; Конопля, Грибович, 1995. – С. 32].

Велика площа пам'ятки Лютка дає підстави вбачати в ній кілька окремих стійбищ. Такі величезні місцезнаходження археологічних матеріалів виникають внаслідок багаторазового повернення первісного населення на місця колективних полювань на мігруючих оленів. Склад наконечників стріл свідчить, що в цьому випадку злилися між собою група свідерських, красносільських та лінгбійських стоянок. Значна частка скребачок серед знарядь може бути підтвердженням того, що стоянки функціонували взимку, адже за допомогою скребачок вичинялися лише шкури, здобуті під час осінніх поколів.

Матеріали, зібрані в процесі досліджень пам'ятки, включають різні крем'яні вироби: наконечники стріл на пластинах, скребки, різці, свердла, сокири, відщепи з ретушшю (рис. 5; рис. 6; рис. 7; рис. 8). Проте їх концентрація свідчить про різночасовість комплексів. Для виготовлення знарядь використовувався місцевий високоякісний кремень сірого кольору. Коричневе забарвлення більшості знахідок, можливо, є наслідком залягання в піску, насиченому залізними конкреціями водного походження.

Стоянки біля с. Лютка утворюють три групи: Лютка, Лютка А, Б, В, Г, Ж, С – на південній околиці села або на північ від озера Луки; на березі

озера Луки – Луки А, Б, Лютка Л, Острів та стоянка Лютка З, розташована за 1,5 км на захід від села, досить далеко від річки чи озера, на плато. Розвідками 2006 року було обстежено частину території на північний схід від озера Луки. Тут фінальнопалеолітичні пункти включають матеріали, які, ймовірно, належать до культур Лінгбі, Красносілля, Свідер [Залізник, Петровський, 2002. – С. 19]. У східній частині озера трапляються матеріали, датовані неолітом. Тут же, на невисокій широкій дюні, вкритій посадкою, а також між асфальтованою дорогою та озером, навпроти півострова, Г. Охріменко, разом зі студентами Луцького пединституту у 1987 році проводив розкопки на місці аренсбурзької (красносільської) стоянки [Охріменко, Локайчук, 2006. – С. 106–110].

Цей пункт виявився красносільською (аренсбурзькою) стоянкою, але його культурний шар частково пошкоджений видувами. Досліджено 188 м² площі, знайдено 344 оброблені кремені, серед них: нуклеуси – 7, відщепи – 175, пластини та уламки – 93, пластини – 20, відщепи з ретушшю – 5, різці на пластинах та відщепах – 28, скребки – 13, а також 3 пошкоджені наконечники стріл, на яких немає в районі черенка ретуші з боку черевця [Охріменко, 2000] (рис. 14; рис. 15).

На південній околиці села Лютка розташована група стоянок, де зафіксовано матеріали різних культур. Одна із них – пам'ятка в урочищі Щука, значна за розмірами (250x40 м), витягнута зі сходу на захід, де було зібрано найбільшу колекцію кременів – 1472. Вироби включають і різноманітні наконечники стріл, котрі становлять великий науковий інтерес. П'ять із них – великі, грубі черенкові вістря Лінгбі, зроблені з великих широких пластинчастих відщепів шляхом обробки черенків крутою ретушшю. Інші вістря виготовлені на голівках відщепів і мають підпрямокутну форму. 16 вістер, грубші від аренсбурзьких, типологічно являють собою подальший розвиток наконечників типу Лінгбі і властиві культурі Красносілля. Вони невеликі, з круто ретушованими черенками без плоскої підтески з боку черевця.

Переважна більшість наконечників стріл належить до свідерських з характерною плоскою ретушшю черенкової частини. У колекції біля 200 скребачок, серед яких переважають свідерські кінцеві: половина з них – кінцеві на відщепах, невеликими серіями представлені подвійні та комбіновані з серединними різцями, одна має округлу форму. У колекції є 7 свердел, 15 пластин з нерегулярною ретушшю і одна груба сокира [Залізник, 1999. – С. 135].

Подібний набір виробів відзначений на пам'ятці Лютка Б. На відміну від свідерських комплексів, тут більшість знарядь виготовлена з відще-

пів, а не з пластин. На північному заході кар'єру було виявлено невеличке скупчення, де зібрана відносно чиста, рідкісна для Полісся колекція крем'яних виробів Красносільської культури, а також окремі вироби Лінгбі – серединні різці з грубими, круто ретушованими черенками.

Інші пам'ятки цієї групи – Лютка А, В, Г, Ж – дали численну колекцію свідерського кременю. Пам'ятки розташовані у піщаних кар'єрах. На стоянці Лютка А знайдено 111 кременів (17 – з ретушшю). До їх складу входять 6 двоплощинних нуклеусів, 87 знятих із них пластин, один уламок свідерського черенкового вістря, кутові, бічні, серединні різці, кінцеві скребачки, пластина і два відщепи з ретушшю. На особливу увагу заслуговують дві грубі сокири.

Матеріали пам'яток Лютка В, Г, Ж синхронні кам'яним виробам Лютки А. Тут знайдено кутові, серединні і бокові ретушні різці: 5 типових свідерських наконечників: черенковий, верболистий і з трохи позначеним черенком, скребачки представлені різними кінцевими формами. Серед нуклеусів домінують двоплощинні, яким відповідають 77 виявлених пластин. Всього зібрано 118 виробів [Залізник, Петровський, 2002. – С. 24–26].

У 2006 році південніше цієї групи стоянок в урочищі Шука проводилися збори матеріалів на розвіяній дюні. Комплекс знахідок пов'язаний з фінальнопалеолітичними культурами, оскільки зафіксовано багато правильних пластин, двоплощинних нуклеусів для їх зняття, наконечників стріл на пластинах.

Лютка С – другий за чисельністю крем'яний комплекс, відкритий на південний схід від села на піщаному підвищенні, між залізничним полотном та шосе. Невеликою серією представлені черенкові вістря без підтески, тобто красносільських типів. Такі знахідки становлять незначну частку, в основному ж вироби належать до культури Свідер. Колекція матеріалів була зібрана в піщаних видувах на площі 80x30 м. Всього знайдено 915 кременів, без урахування відщепів, в тому числі 252 вироби з ретушшю. Переважна більшість пластин стоянки отримана з двоплощинних, човнуватих з поперечною підтескою зворотнього боку свідерських ядрищ. Третина всіх виробів – наконечники стріл на пластинах, серед яких численними є вістря з трохи виділеним черенком, втричі менше верболистих, мало свідерських черенкових з плоскою підтескою, скребачок майже стільки ж, як і різців. Усі вони кінцеві на пластинах, пластинчастих відщепках та подвійні. Окремо представлені скребачки, комбіновані з різцями, та кінцеві з крайовою ретушшю. В основному різці виконані на

великих пластинах палеолітичного вигляду. Переважають форми середнього типу, менш численні бічні ретушні, поодинокі – кутові. На стоянці знайдено 2 свердла, пластини та відщепи з нерегулярною ретушшю.

Нижче подаємо статистичну таблицю крем'яних виробів, яка допоможе прояснити особливості пам'яток Лютка С, Лютка З та проаналізувати їх схожість і відмінність (табл. 1).

Характерною особливістю стоянки Лютка З є те, що вона розташована досить далеко від інших пам'яток групи Лютка, за 1,5 км західніше села, на значній відстані від річки. Кремінь збирався у піщаних видувах біля ґрунтового шляху на площі 70х20 м. На відміну від Лютки С, тут виявлено лише двоплощинні ядрища, типові для Свідеру, 132 пластини були зняті саме з таких нуклеусів. Невелику частку, порівняно з Люткою С, становлять вістря стріл; їх було зібрано 6: три із трохи виділеним черенком, підтесаним зі споду плоскою свідерською ретушшю, два черенкові й один верболистий. Скребочок вдвічі більше, ніж різців. Їх особливості аналогічні виробам Лютки С. У колекції є також пластини та відщепи з нерегулярною ретушшю [Залізник, Петровський, 2002. – С. 23–24].

За 1 км від села Лютка знаходиться озеро Луки, навколо якого відкрито й частково досліджено деякі пам'ятки. На відстані 100 м в напрямку північного заходу від озера, біля торфовища в лісі, є невелике (20х10) місцезнаходження Лютка Л. Тут зібрано колекцію (145) типово свідерських виробів, в тому числі 14 з ретушшю. Знайдено 12 двоплощинних човнуватих свідерських нуклеусів, більшість з яких має поперечну обробку зворотнього боку та 132 пластини і їх уламки. З трьох свідерських наконечників один черенковий, два – з трохи виділеним черенком.

Таблиця 1

**Статистична таблиця крем'яних виробів зі стоянок
біля села Лютка**

Вироби	Стоянки	Лютка З	Лютка С	Лютка (збори 2006 року)
Нуклеуси двоплощинні		7	40	7
Нуклеуси одноплощинні			5	2
Нуклеоподібні уламки			3	
Пластини та їх уламки		103	615	
<i>Вироби з ретушшю</i>				
Вістря Лінгбі				
Красносілля			5	
Свідерські черенкові		2	3	
Верболисті		1	17	
Невиразно черенкові		3	50	

Різці бічні, ретушні	2	23	7
кутові	5	5	
серединні	8	44	
Скребачки кінцеві на відщепях	13	31	8
на пластинах	19	40	
подвійні	6	14	
Свердла		2	1
Сокири			
Пластини з ретушшою	4	11	28
Відщепи з ретушшою	3	7	15
Усього кременів:	170	915	198
в т. ч. з ретушшою	60	252	61

У збірці є кінцеві скребачки. Різці – серединні та бічні ретушні, а також пластини і відщепи з ретушшою [Залізняк, Петровський, 2002. – С. 24].

Місцезнаходження крем'яних виробів Свідерської культури розташоване на східному березі озера Луки. Оброблені людиною кремені виявлено серед моренної гальки у видуві площею 60x20 м, що на 3 м підіймається над поверхнею озера. Всього знайдено 406 крем'яних виробів, без урахування відщепів, в тому числі 166 виробів з ретушшою. Знаряддя виготовляли з сірого моренного кременю з місцевих родовищ. Порівняно низька якість маленьких конкрецій моренного кременю, котрі використовувались мешканцями стоянки для виготовлення знарядь, зумовила невеликі розміри і відносну нестабільність форм пластинчатих сколів. У колекції багато невизначених уламків знарядь, виробів з безсистемною ретушшою. Набір нуклеусів також відзначається відносно нестабільними формами, зокрема переважають неправильні двоплощинні свідерських типів. Досить багато грубих одноплощинних ядрищ та нуклеподібних уламків. Збірка наконечників стріл відзначається невеликими розмірами та різноманіттям форм. Більше половини наконечників мають злегка виділений черенок з плоскою ретушшою з черевця. Є свідерські черенкові та верболисті вістря з підтескою, виразною серією представлені черенкові без плоскої ретуші красносільських типів. Різців на третину більше, ніж скребоків. Незначною кількістю представлені бічні ретушні різці, дещо менше серединних, ще менше кутових. Переважна більшість скребачок кінцеві на пластинах, на відщепях та подвійні. Знайдено чотири скребачки з круто ретушованими довгими краями. У колекції є дві крем'яні сокири, відщепи та пластини з ретушшою [Залізняк, 1999. – С. 147].

В 1995 році біля с. Лютка Старовижівського району Волинської області, на мисові, що входить у східну частину озера Луки і має площу

30x65 м, а висоту над рівнем води в озері 1 м, провів розкопки Г. Охріменко. Стратиграфія ґрунту тут така: 15 см – гумус, 15 см – підґрунтя. Зі 100 знайдених кременів виділено 33 пластини, серед яких 13 з додатковою обробкою, 24 різці, але лише 2 скребки й сокира, що, ймовірно, вказує на особливості господарства цього колективу (рис. 9; рис. 10; рис. 11). Мисливці жили тут, як гадаємо, в легкій літній споруді, не заглибленій у ґрунт. Вуглинка від вогнища зафіксовано в північно-західній частині. Діаметр житла міг дорівнювати 8 м. Підчовнуваті нуклеуси знайдено переважно в північній частині. Чотири наконечники до стріл мали середні та більші розміри, черенок був дещо звужений. Інтерпретація даної пам'ятки як житла ще раз дає підстави стверджувати тривале проживання фінальнопалеолітичного населення в досліджуваній місцевості. Не виключена можливість багаторазового повернення на ці стійбища, засвідчена концентрацією великої кількості пам'яток, розташованих недалеко одна від одної, зі змішанням матеріалів різних культур фінального палеоліту, що може свідчити про різночасовість заселення цієї території.

Під час розвідок 2006 року з'ясовано, що стан збереженості пам'яток групи Лютка незадовільний. Лише в північно-західній частині озера Луки, на полі, ближче до соснових насаджень, збереглися ділянки, придатні для дослідження. Стратиграфія ґрунту тут різна – 5–10 см – надувний або гумусовий шар темно-сірого піску, нижче якого – верства підґрунтя 10–15 см, де й зберігаються рештки культурного шару. Подібна ситуація спостерігається й у східній частині озера. Майже всі пам'ятки розвіяні, з перевідкладеними шарами (рис. 12; рис. 13).

Під час зборів 2006 року в пункті Лютка Л виявлено правильні ножеподібні пластини середніх розмірів (5–7 см) з дрібною боковою ретушшю або без неї; скребки не лише на пластинах (можливо, зі свідерських комплексів), а й на відщепках, напевно, більш пізні; різці на пластинах і уламках або пластинчастих відщепках; нуклеуси виключно підчовнуватих обрисів. У східній частині озера, в молодій сосновій посадці, трапляється більше відщепоподібних масивних виробів та відходів, які, припускаємо, можуть стосуватися неоліту. На розвіяній дюні в урочищі Щука комплекс знахідок пов'язаний з фінальнопалеолітичними культурами – тут багато правильних пластин, двоплощинних нуклеусів для їх зняття, наконечників стріл на пластинах [Охріменко, Локайчук, 2006] (рис. 14; рис. 15).

Отже, комплекс пам'яток Лютка – сукупність, де наявні вироби різних культур фінального палеоліту: Лінгбі, Красносілля, Аренсбург, Свідер, – становить великий науковий інтерес і, можливо, є перспективним для подальших досліджень фінального палеоліту (рис. 16).

Яревище та Галина Воля

Яревище. У 1980-х рр. В. Артюхом біля с. Яревище Старовижівського району обстежувалася пам'ятка фінального палеоліту. У збірці налічується кількесот предметів, у тому числі визначальних. Матеріали зберігаються в Любомльському краєзнавчому музеї й досить мало опрацьовані. В 2006 р. вона повторно досліджувалася Г. Охріменком, І. Гаврилук. Тут зібрана значна колекція виробів свідерської культури: верболисті наконечники стріл, ножеподібні пластини, скребки та різці переважно на пластинах, підчовнуваті нуклеуси.

За 1 км на схід від села, на лівому березі Прип'яті оглянуто три піщані підвищення в розвіяному стані. Тут, на початковому етапі вивітрювання, матеріали або зібрані першою експедицією, або перевідкладені. Кремені, знайдені на дюні, розташованій за 2 км на схід від села, – переважно відщепи та скребки, різці на них могли належати вже неолітичному населенню.

Галина Воля. Стоянка знаходиться за 3 км на північний захід від с. Галина Воля Старовижівського району в урочищі Семенова Гора. Останнє являє собою піщане підвищення висотою близько 10 м та площею 500x100 м і розміщене на краю заплави лівого берега р. Вижівка за 1,5 км від річки. Південна частина дюни зруйнована піщаним кар'єром, де проведено поверхневі збори, а також відкрито лінзу бурого піску зі значною кількістю оброблених кременів (рис. 17). Довжина лінзи близько 8 м, товщина – 0,7 м. Крім того, тут знайдено небагато дрібних кісточок тварин та вуглинки. Все це, ймовірно, залишки житла, розкопаного Г. Охріменком. Колекції крем'яних виробів, що походять з об'єкта, притаманний слабкий розвиток пластинчастої техніки, переважання знярядь на відщепках над пластинами. Нуклеуси в основному одноплосинні, призматичні (рис. 23). Головний тип мікролітів – високі трапеції, часто неправильної форми (рис. 18: 1–11). Знайдено три свердла-провертки. Серед різців найбільше бокових та кутових на відщепках (рис. 18: 24–26; рис. 21). Скребачки неправильної форми на відщепках, менше кінцевих, підокруглих. Макролітичні вироби представлені 22 трапецієподібними маленькими сокирами (рис. 18: 29–33; рис. 22). Поряд із лінзою об'єкта знайдено невелику колекцію виробів свідерської культури: підчовнуваті нуклеуси, пластини, вістря верболої форми (рис. 18: 34–36; рис. 19; рис. 20: 1).

Розвідки 2006 р. показали, що дюна ще більше знищена вибиранням піску, але на ній на різних відстанях один від одного знаходяться інші незначні скупчення кременів, не виключено, від подібного до описаного об'єкта.

Фінальнопалеолітичні пам'ятки району Шацьких озер

Село Мельники на південному надбережжі озера Перемут. Г. Охріменком у 1984 р. проводилися розвідки на підвищеній дюні біля протипожежної спостережної вишки. Шар ґрунту та підґрунтя тут виявився досить порушеним, тому матеріали знаходилися на розвіяній поверхні, займаючи площу приблизно 70-120 м. Кераміки зібрано лише 5 фрагментів. Вона належить до Волинської неолітичної культури (ВНК), ймовірно, середнього етапу. В ній є домішка трави та піску, колір коричневий, поверхня невірвнена.

Колекція кременів складається зі 146 одиниць, серед іншого включає культуровизначальні мікроліти: яніславицьке косе вістря, мікрорізцевий скол, трапедії, а також пластинки середніх та мінімальних розмірів, аморфні скребки на відщеплах, а також різці – бокові та серединно-бокові, 2 одноплосинні невеликі нуклеуси (рис. 25). Тобто вироби можна віднести до яніславицької традиції. Разом з неолітичною керамікою вони утворюють, ймовірно, єдиний комплекс.

У післявоєнні роки в районі Шацьких озер (рис. 24) розвідки та розкопки проводили В. Ісаєнко, В. Артюх, Л. Мацкевий, меншою мірою Г. Охріменко. В. Ісаєнко подав короткий опис результатів цих робіт в «Археологической карте Белоруссии» [Ісаєнко, 1968]. В ній згадуються такі пам'ятки як Острів'я, озеро Луки, Шацьк, Пульмо, Світязь у Шацькому, Заболоття, Тур, Самари, Мале Оріхове, Велике Оріхове, Хабарище, Щитинська Воля, Невір, Ветли, Цир, Дольськ, Лахвичі, Люб'язь у Ратнівському, Камінь-Каширському, Любешівському районах. Зібрані матеріали досі не опрацьовані й зберігаються в Інституті історії БАН у Мінську. Більшість згаданих пунктів у різні роки обстежувалися Г. Охріменком. При цьому встановлено їх руйнування видувами або перевідкладеність шарів чи вибирання матеріалів попередніми дослідниками. Тому, напевне, їх слід віднести до знищених пам'яток. Проте під час розвідок виявлено й нові пункти (або відкриті видувами і з наявними артефактами): Хабарище, Залухів, Заболоття.

Багаторічні та важливі дослідження в районі озеро Світязь та сусідніх озер проведені міжфакультетською археологічною науково-дослідницькою групою Львівського державного університету ім. І. Франка «Шельф». Зокрема, цим колективом у 1980-1982 рр. проведено розкопки біля с. Затишся Любомльського району Волинської області, поблизу верхів'я р. Прип'ять у районі Шацьких озер. Місцевість тут рівнинна, болотиста, вкрита мішаними лісами. Важливим елементом ландшафту є озера.

Археологічні пам'ятки знаходяться на піщаних дюнах різної величини серед боліт, біля озер або долин.

Пам'ятка Затишшя розташована за 2 км на південь від однойменного села, на перешийковій між озерами Луки з західного боку та Перемут – зі східного, які роз'єднані протокою, і являє собою курганоподібну піщану дюну продовгуватої форми площею 30х40 м, висотою 5-6 м від рівня води в озерах. На поверхні зібрано крем'яні вироби та фрагменти кераміки. Дюна була поділена на розкопи і досліджувалася в різні роки. Найбільше матеріалів здобуто в пунктах Затишшя III, Затишшя V. Кераміка тут виявлена різночасова: залізного віку, бронзового (Східнотшинецька та Стжижівська), культури Лійчастого Посуду (КЛП). Найбільше зібрано уламків посуду КЛП – до 200 фрагментів, від горщиків до чаш. Вони прикрашені вертикальними відтисками штампа, нігтьовими, пальцевими вдавленнями виключно під зрізом вінця. Серед керамічного матеріалу є кілька фрагментів неолітичного посуду Волинської культури (ВНК).

Найбільше ж на пам'ятках біля с. Затишшя одержано крем'яних матеріалів фінальнопалеолітичного часу – верболистих наконечників стріл, скребків, різців на пластинах, правильних пластин середніх розмірів тощо (рис. 26; рис. 27).

Проте в збірці наявні й матеріали, ймовірно, належні до ВНК або мезоліту: трапедії (рис. 28: 31, 32), мікропластинки, знаряддя не лише на пластинках, а й на відщепках (рис. 28: 26). Не виключено, що із уцілілою керамікою ВНК вони становлять один комплекс.

Матеріали, здобуті під час роботи групи «Шельф», зберігаються в різних місцях – у Львові, Любомльському краєзнавчому музеї – та потребують опрацювання. Частина з них опублікована Л. Мацкевим [Мацкевой, 1999. – С. 241–255]. На основі попередніх даних можна припустити, що в районі Шацьких озер найбільше пам'яток належить до фінального палеоліту, а мезолітичних, неолітичних, енеолітичних значно менше (рис. 29; рис. 30).

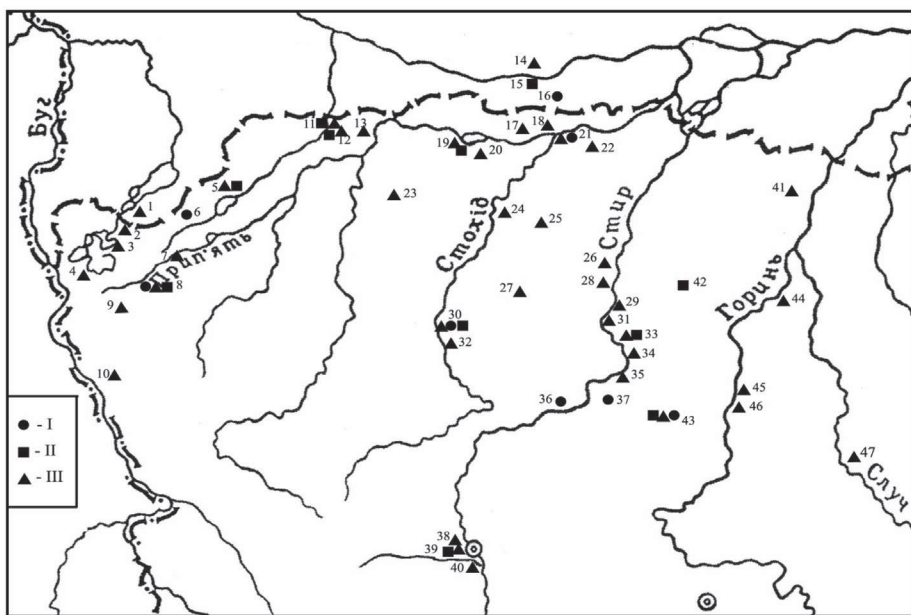
Ратнівський район

В межах Ратнівського району первісні пам'ятки відомі біля с. Самари [Залізник, Охріменко, 1985. – С. 86–98], Тур, Хабарище [Исаенко, 1968. – С. 20]. Розвідки проводили Ю. Полянський (1932 р.), В. Ісаєнко, Л. Залізник, Г. Охріменко. Особливо показові матеріали зібрані Г. Охріменком у 1992 р. біля с. Залухів у південно-східній частині надбережжя озера, на дюні, що має висоту 2-3 м і площу 80х60 м. Тут знайдено кремені, належні до фінального палеоліту, кераміку ВНК, енеоліту бронзового віку тощо. [Охріменко, 2001, мал. 74]. Крем'яні вироби представлені листоподібними наконечниками стріл, пластинами, скребками, різцями. Неолітичні крем'яні вироби – яніславицькі вістря, трикутники, мікрорізьцеві сколи,

трапеції – можуть бути пов'язані з керамікою ВНК [Охріменко, 2001, мал. 76] (рис. 31; рис. 32; рис. 33; рис. 34; рис. 35; рис. 36; рис. 37; рис. 38).

Іншою пам'яткою, де проводилися збори археологічних матеріалів, є південне надбережжя озера Тур. Тут виявлено матеріали епохи неоліту (кераміка та кремені), бронзового віку. На вперше розораних полях з вологим глеюватим ґрунтом видно добре збережений культурний шар V–II тис. до н. е., а в ньому – остеологічні матеріали того часу. За 2 км на південний захід на піщаних невисоких дюнах є залишки стійбищ фінального палеоліту, виявлені розвідкою Г. Охріменка в 1996 році.

Значний комплекс артефактів фінального палеоліту – неоліту одержаний Г. Охріменком у 1992 році на піщаній дюні, розташованій на північному сході від с. Хабарище, (рис. 39; рис. 40; рис. 41; рис. 42).

Рис. 1. Карта фінальнопалеолітичних пам'яток Волинського Полісся (за Г. Охріменком, І. Маркусом)

- I – культура Лінгбі, II – культура Красносілля, III – культура Свідер
 1 – Оріхово, 2 – Затишся, 3 – Пульмо, 4 – Світязь, 5 – Самари, 6 – Заболоття,
 7 – Яревище, 8 – Лютка, 9 – Головно, 10 – Зимно, 11 – Хабарище, 12 – Залухів,
 13 – Невір, 14 – Тишковичі, 15 – Мотоль, 16 – Гнівчиці, 17 – Переволоки, 18 – Омит,
 19 – Любязь-I, 20 – Любязь-II, 21 – Нобель, 22 – Сенчиці, 23 – Мала Глуша,
 24 – Залізниця, 25 – Кухітська Воля, 26 – Мульчиці-I, 27 – Серхів, 28 – Мульчиці-II,
 29 – Бабка, 30 – Черськ, 31 – Варяж, 32 – Гулівка, 33 – Балаховичі, 34 – Маюничі,
 35 – Мала Осниця, 36 – Криничне, 37 – Гораймівка, 38 – Луцьк, 39 – Голишів,
 40 – Верб'яїв, 41 – Рудня, 42 – Красносілля, 43 – Великий Мідськ, 44 – Любиковичі,
 45 – Тутовичі, 46 – Кричильськ, 47 – Березно

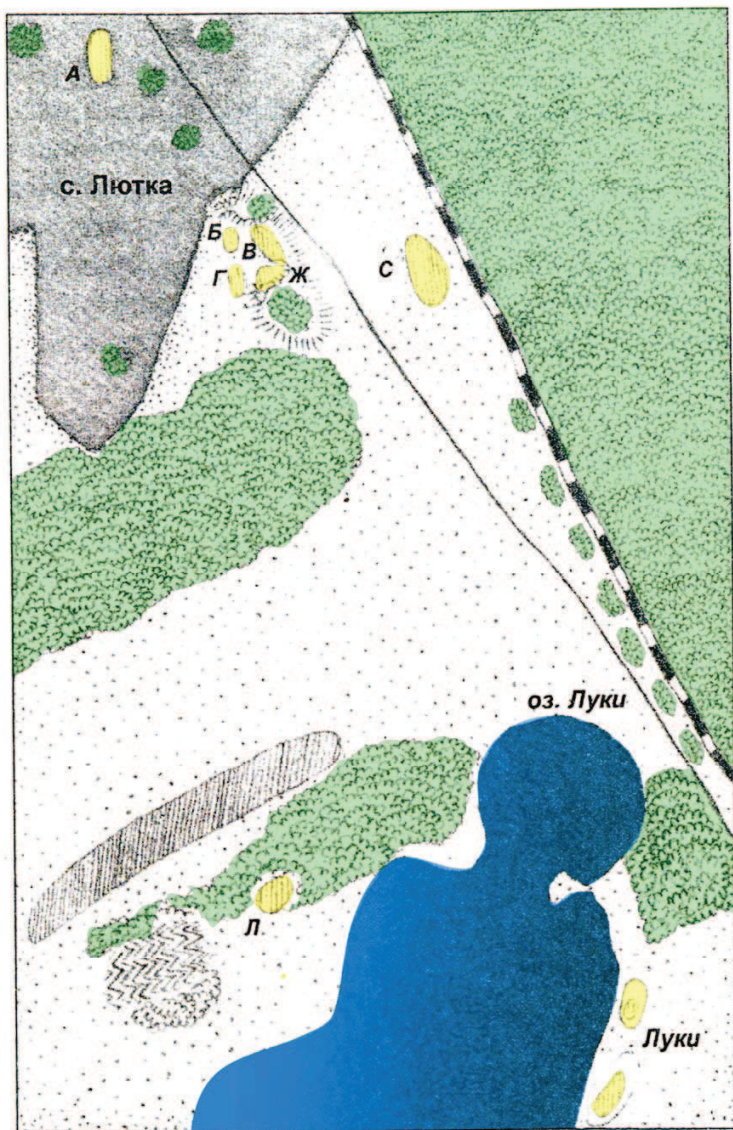

Рис. 1а. Розташування свідерських стоянок між озером Луки та с.Лютка (за Л.Залізняком, П.Петровським)

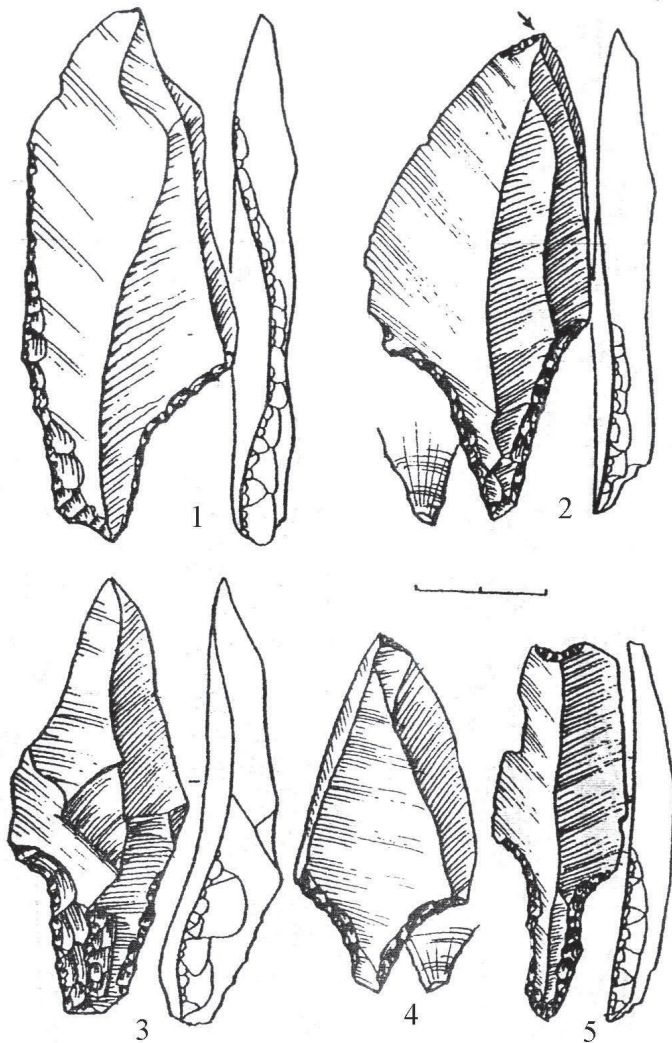

Рис. 2. Лютка. Наконечники стріл типу Лінгбі (за Л.Залізняком)

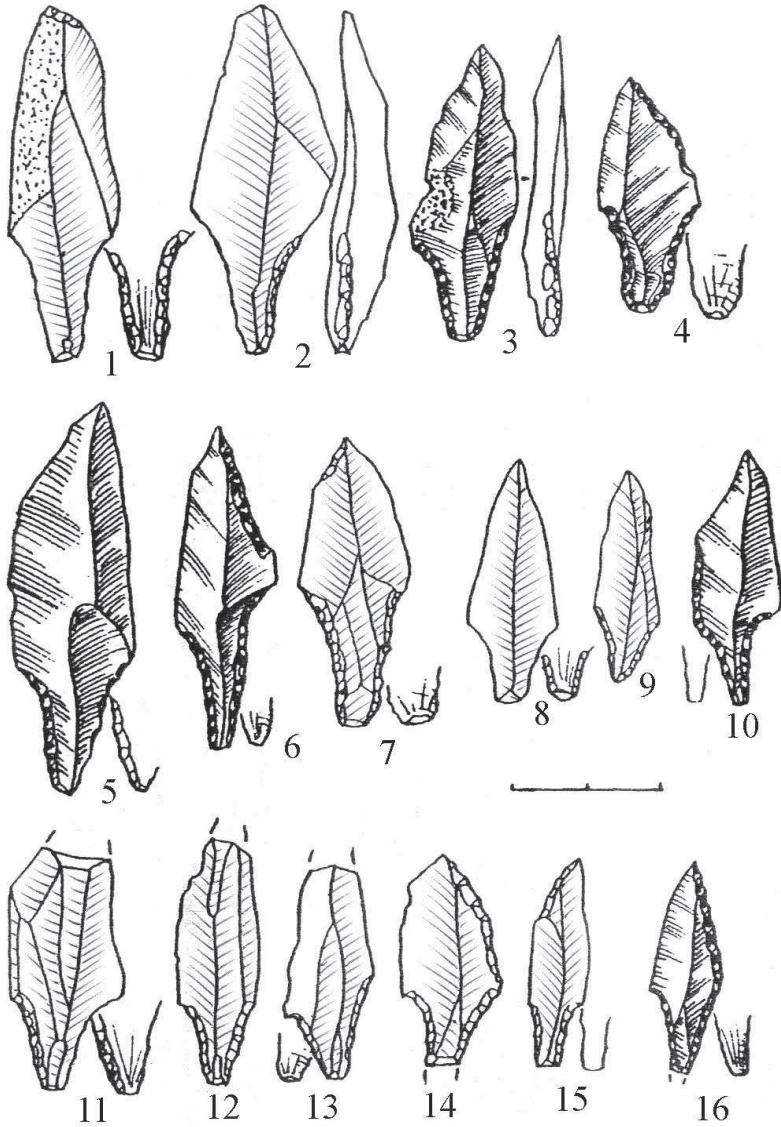

Рис. 3. Лютка. Наконечники стріл типу Красносілля (за Л.Залізняком)

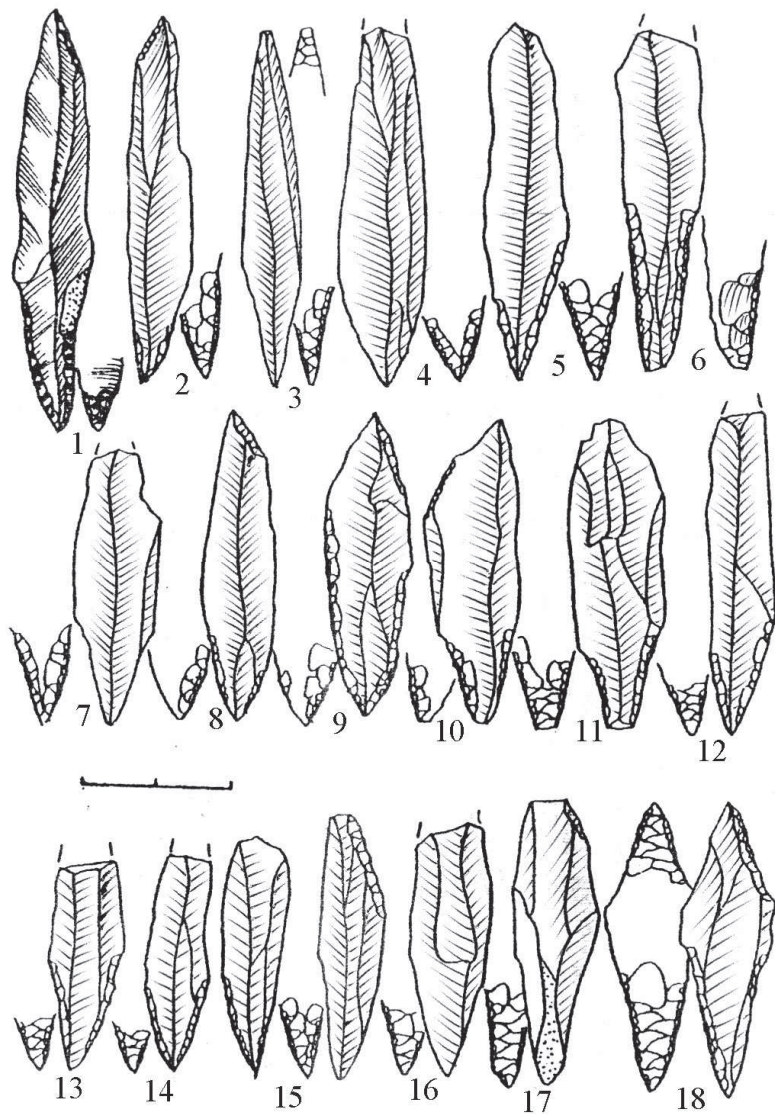

Рис. 4. Лютка. Наконечники стріл свідерських типів (за Л.Залізняком)

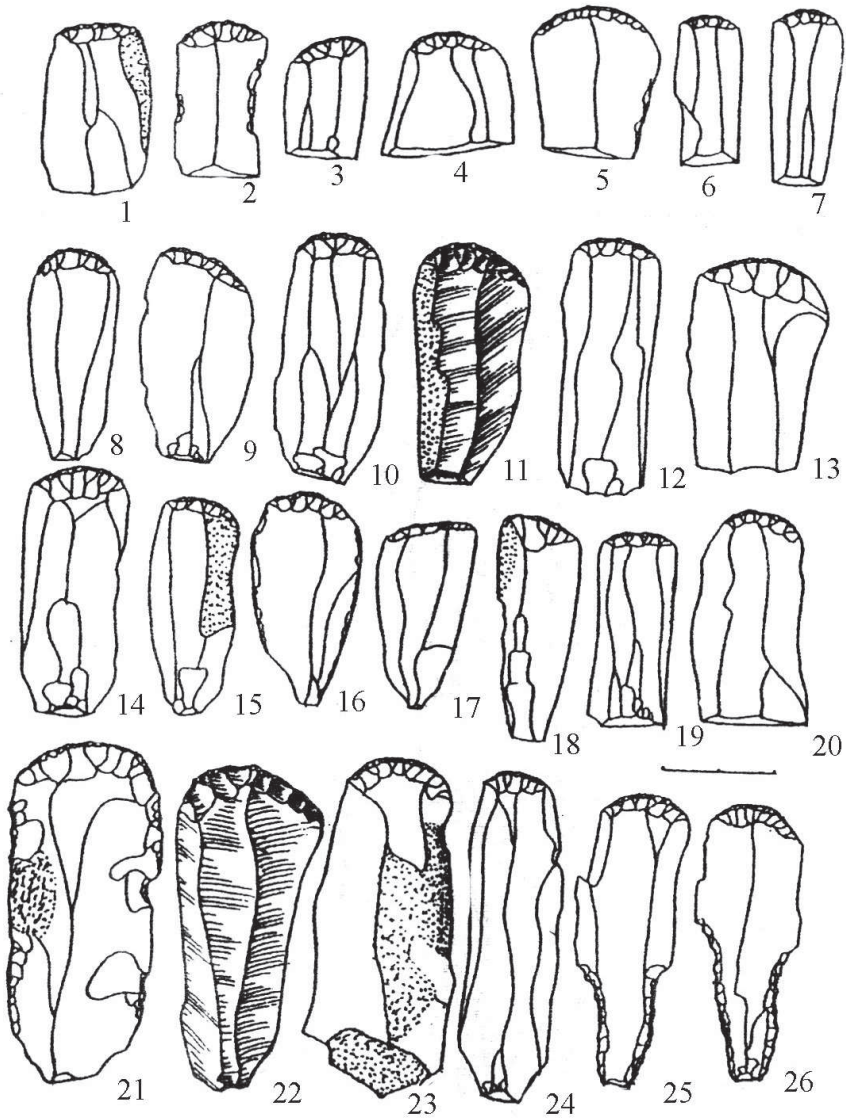

Рис. 5. Лютка. Кінцеві скребки на пластинах (за Л.Залізнякам)

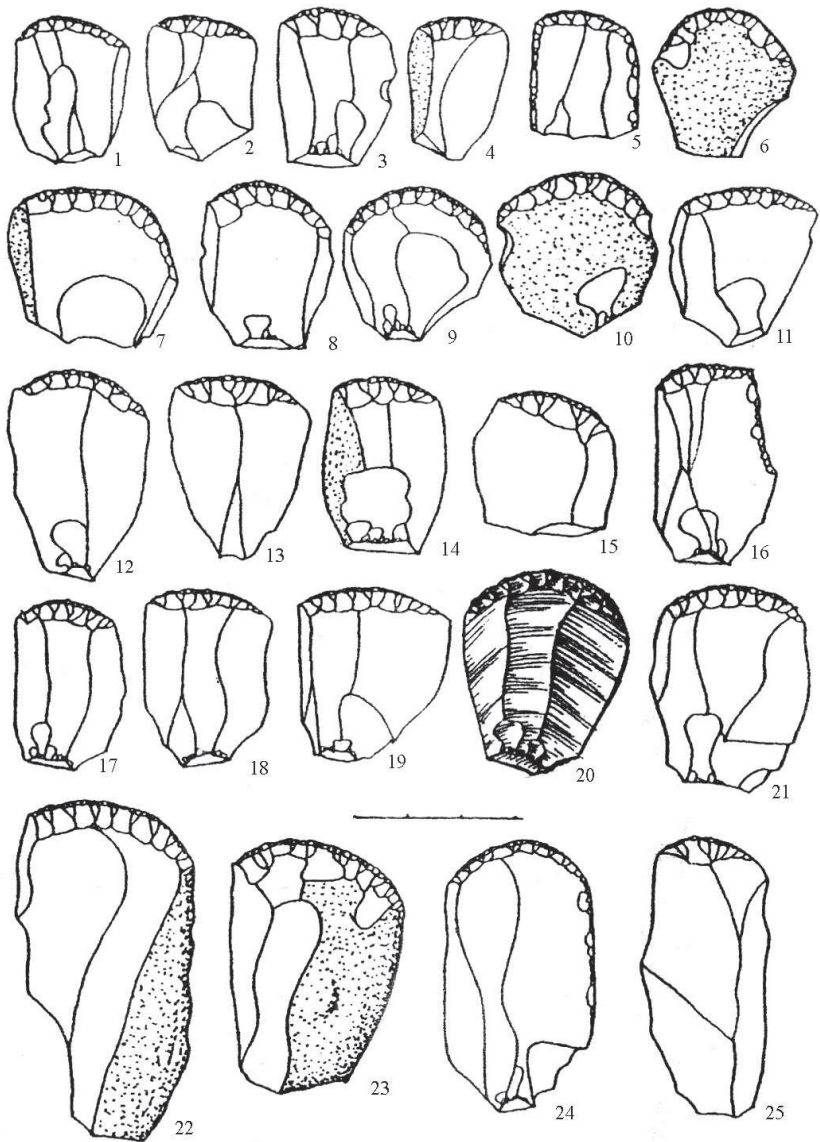

Рис. 6. Лютка. Кінцеві скребки на відщепях (за Л.Залізняком)

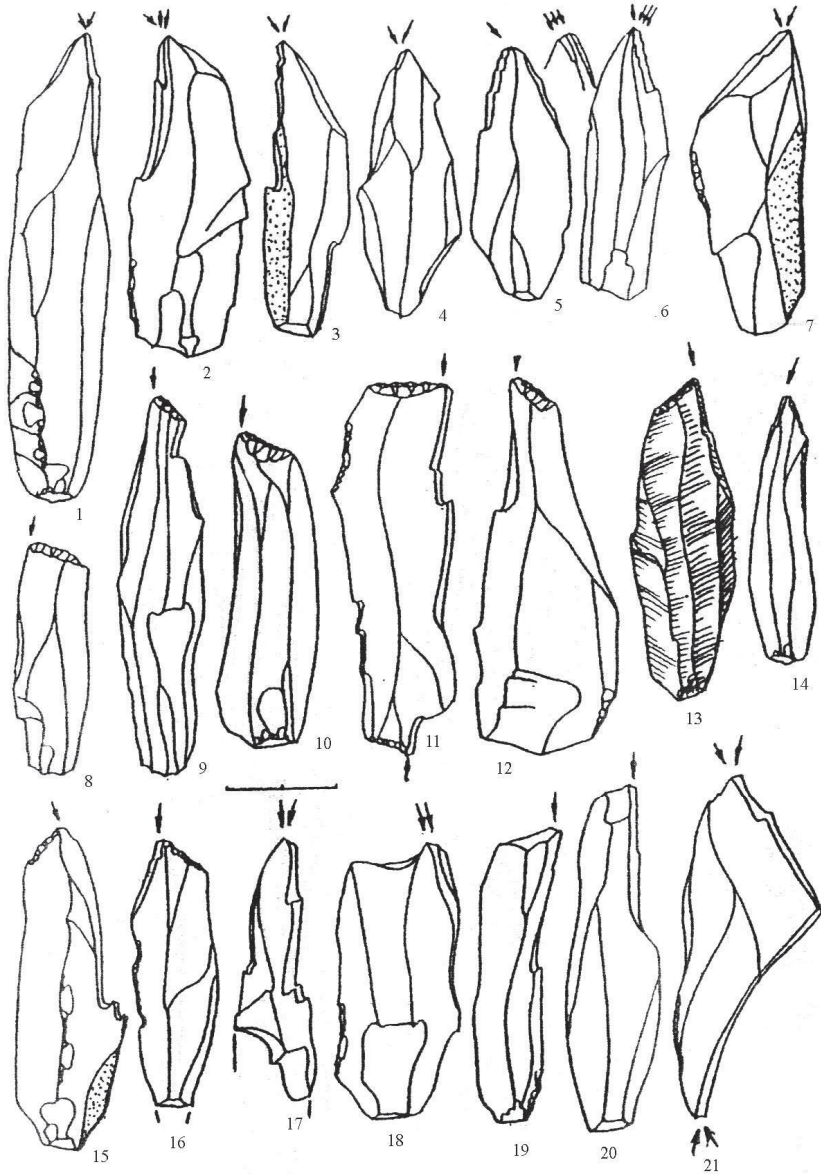

Рис. 7. Лютка. Різці на пластинах: серединні (1-7, 21), бічні (8-16), кутові (18-20) (за Л.Залізняком)

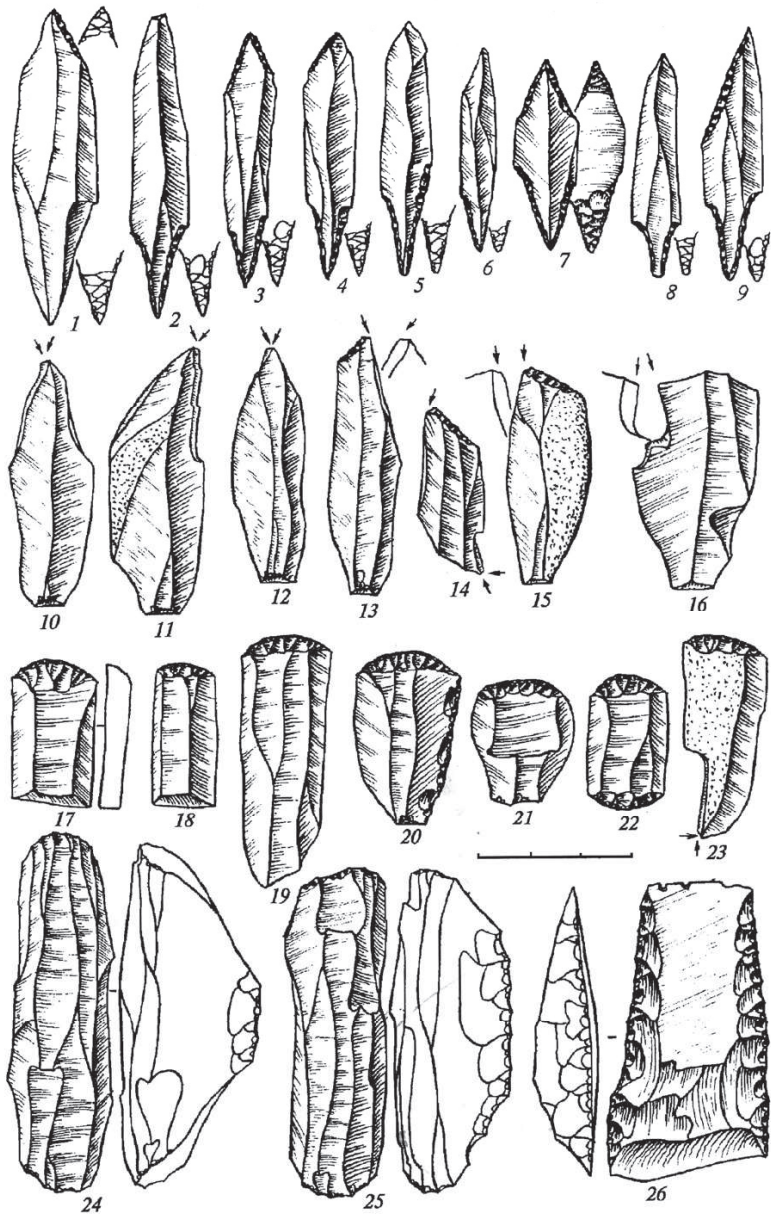
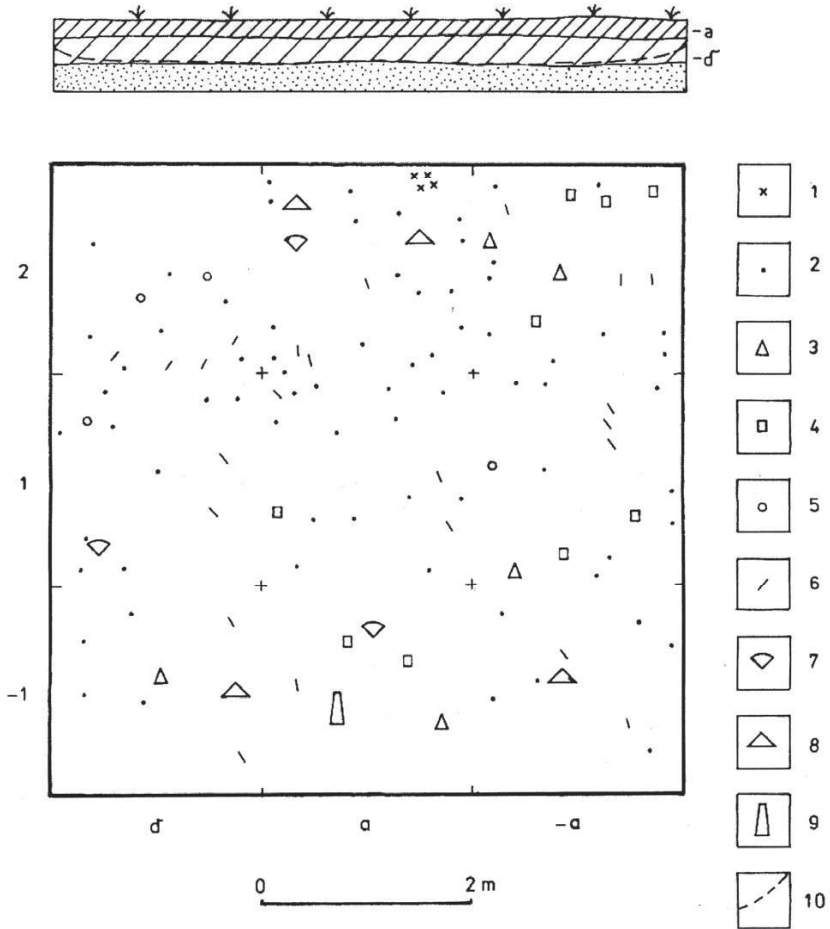

Рис. 8. Лютка С. Крем'яні вироби (за Л.Залізняком)

Рис. 9. Лютка. План та розріз свідерського житла:
 а – гумус, б – підрунття, 1 – вуглинки, 2 – відщепи, 3 – різець, 4 – нуклеус,
 5 – наконечник, 6 – пластина, 7 – пластина з ретушню, 8 – відщеп з ретушню,
 9 – сокира, 10 – межа поширення знахідок (за Г. Охріменком)

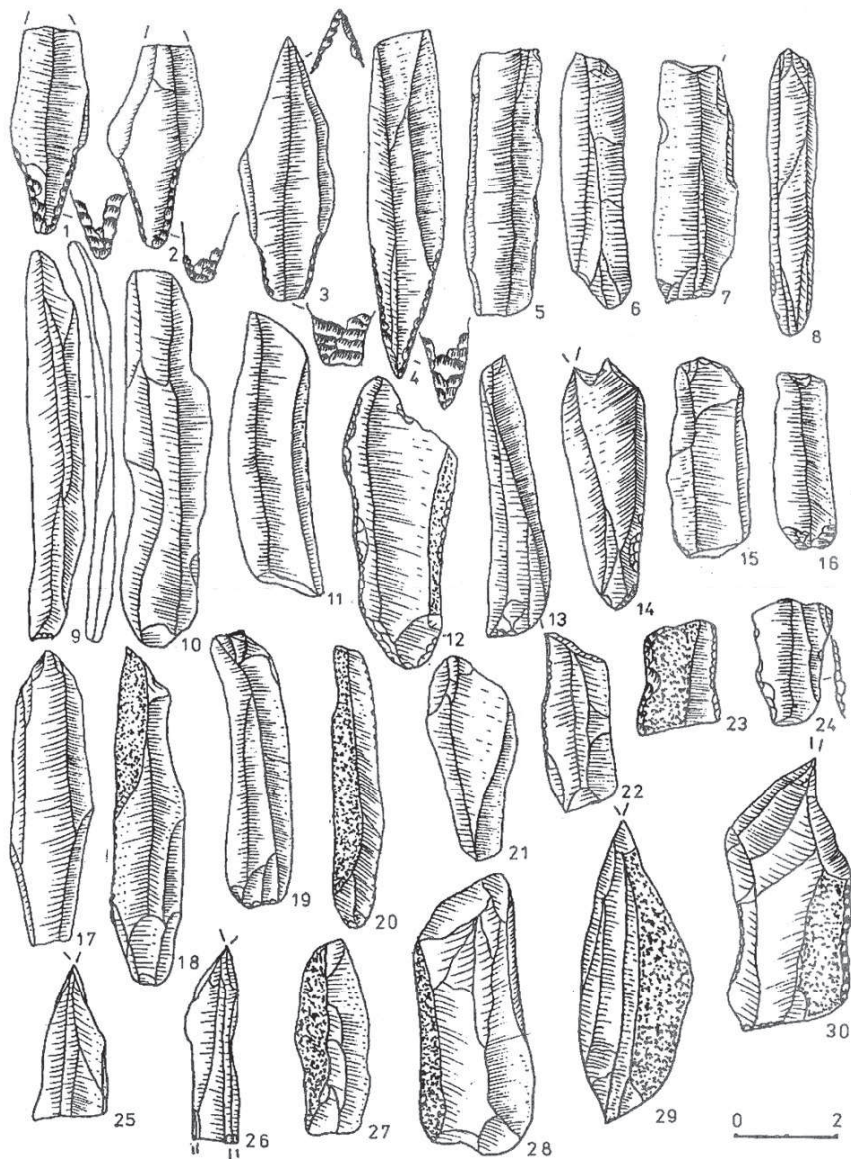

Рис. 10. Лютка. Острів. Крем'яні вироби з свідерського житла (за Г. Охріменком)

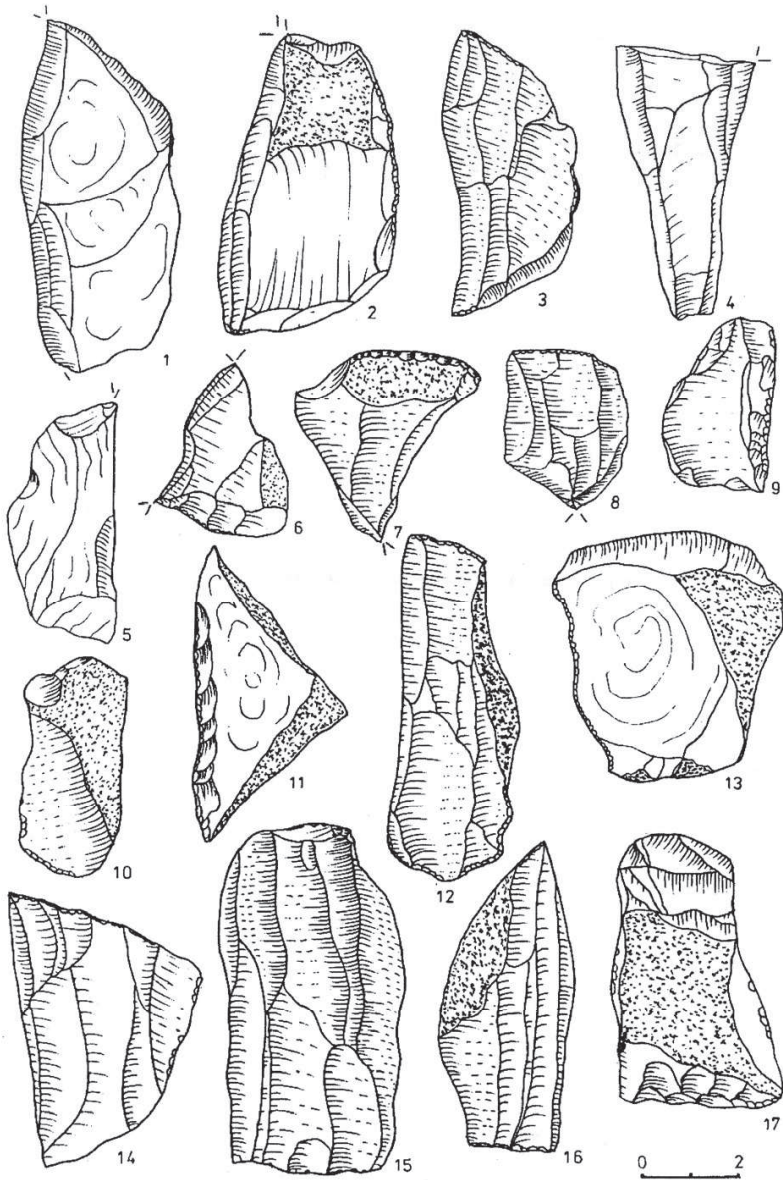

Рис. 11. Лютка. Острів. Крем'яні вироби з свідерського житла (за Г. Охріменком)

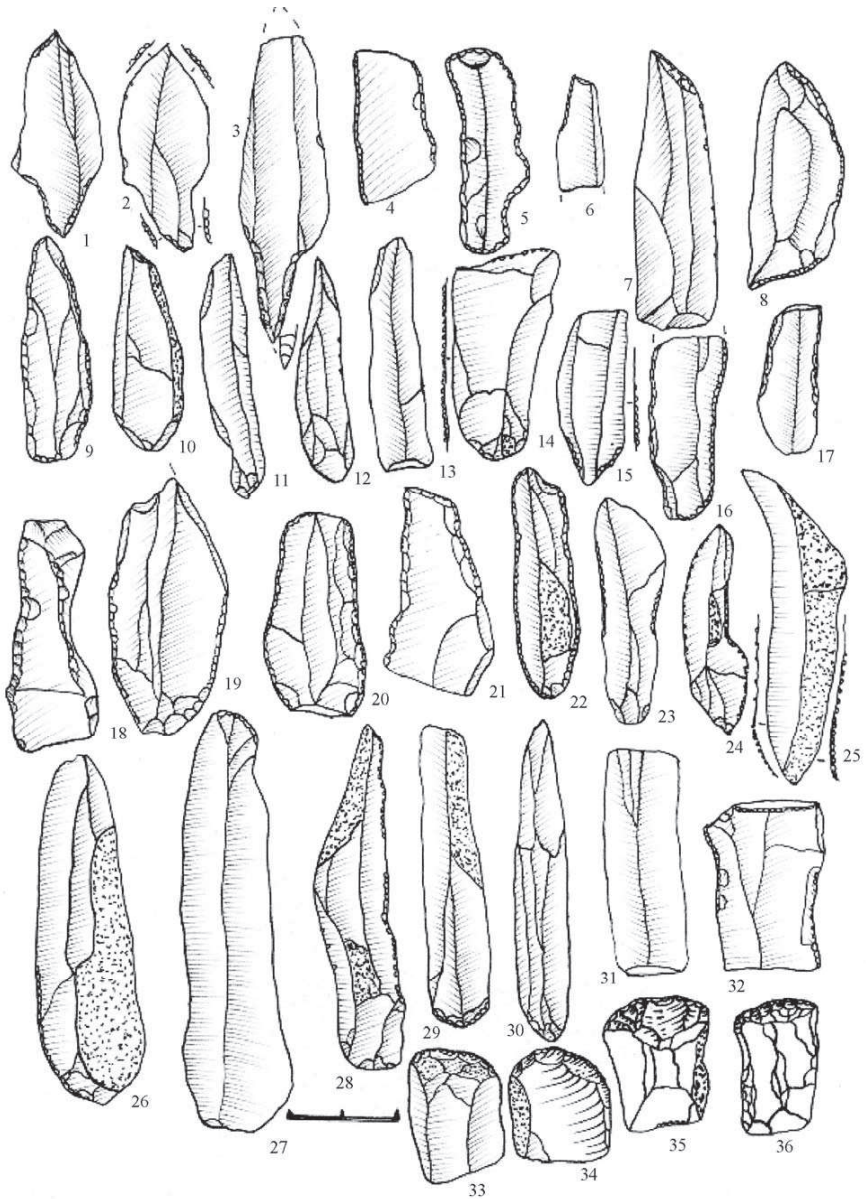

Рис. 12. Лютка. Крем'яні вироби (за Г. Охріменком)

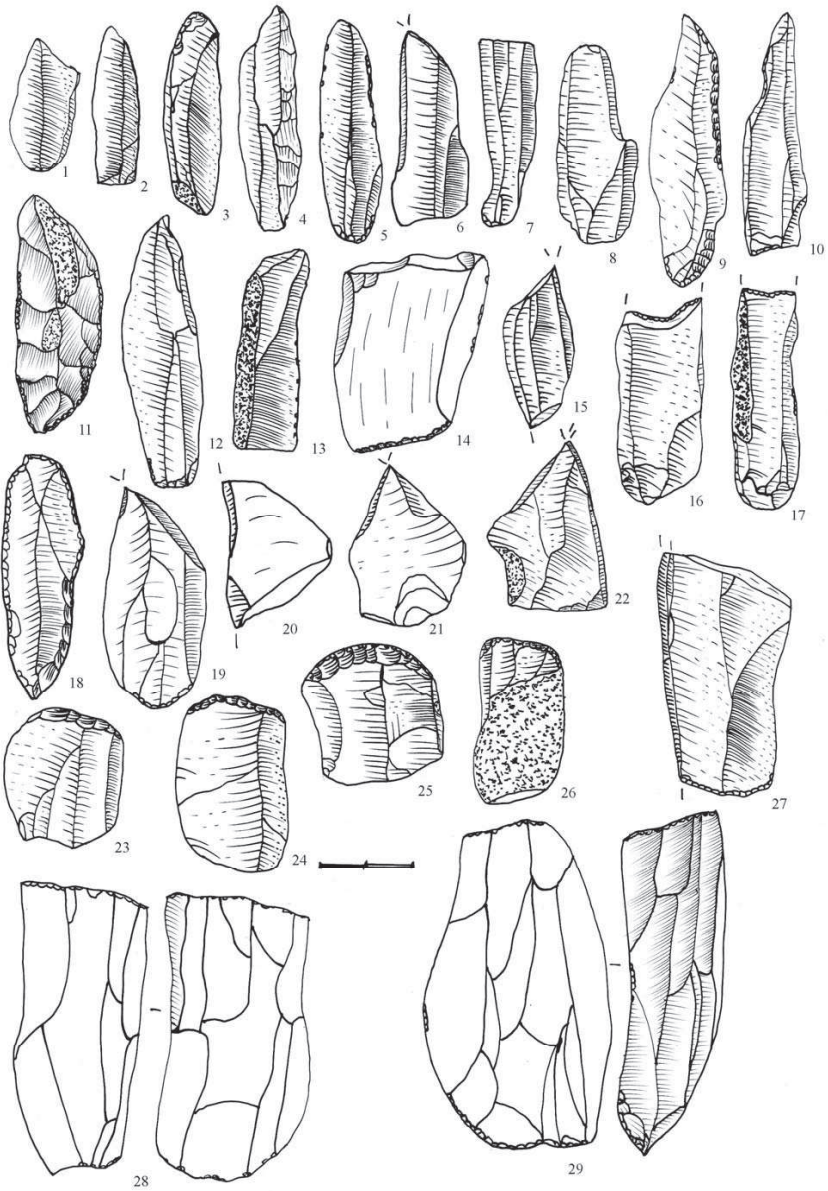

Рис. 13. Лютка. Західний берег озера Луки (за Г. Охріменком)

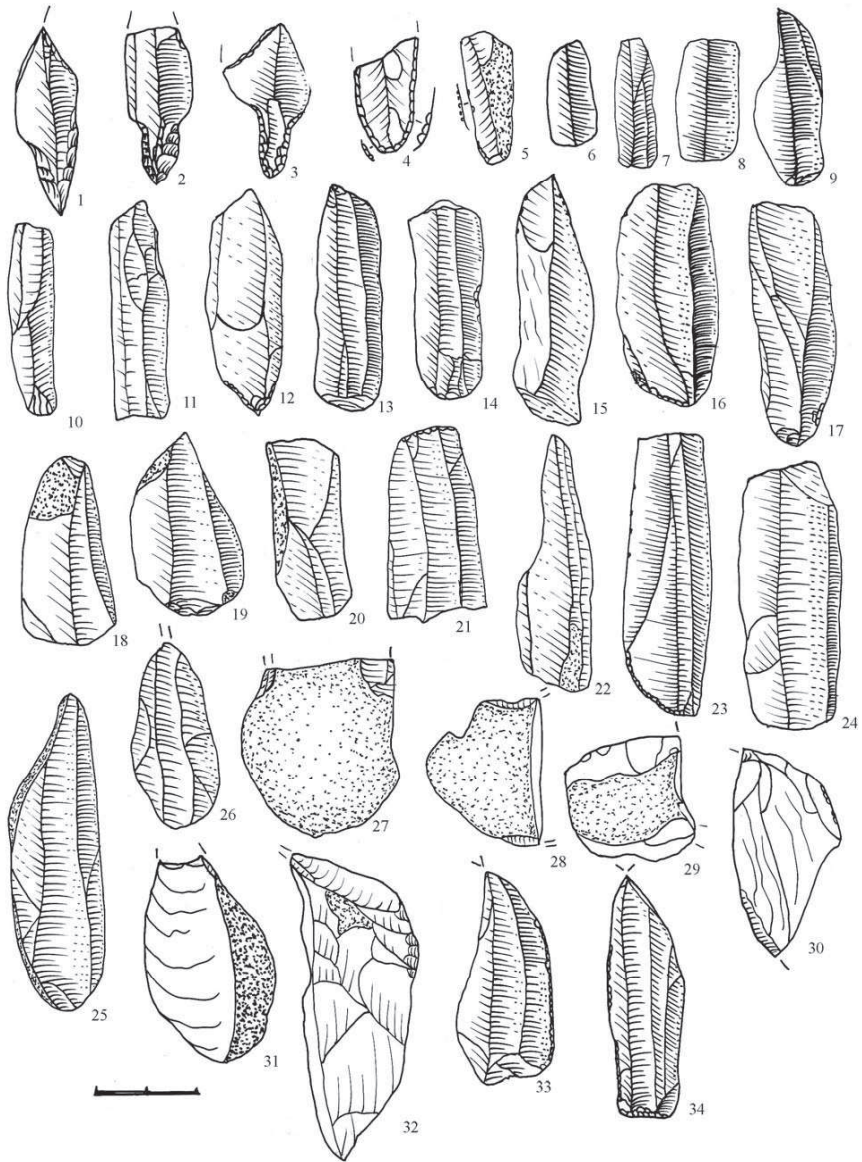

Рис. 14. Лютка. Розкоп № 2. Північно-східний берег озера Луки (за Г. Охріменком)

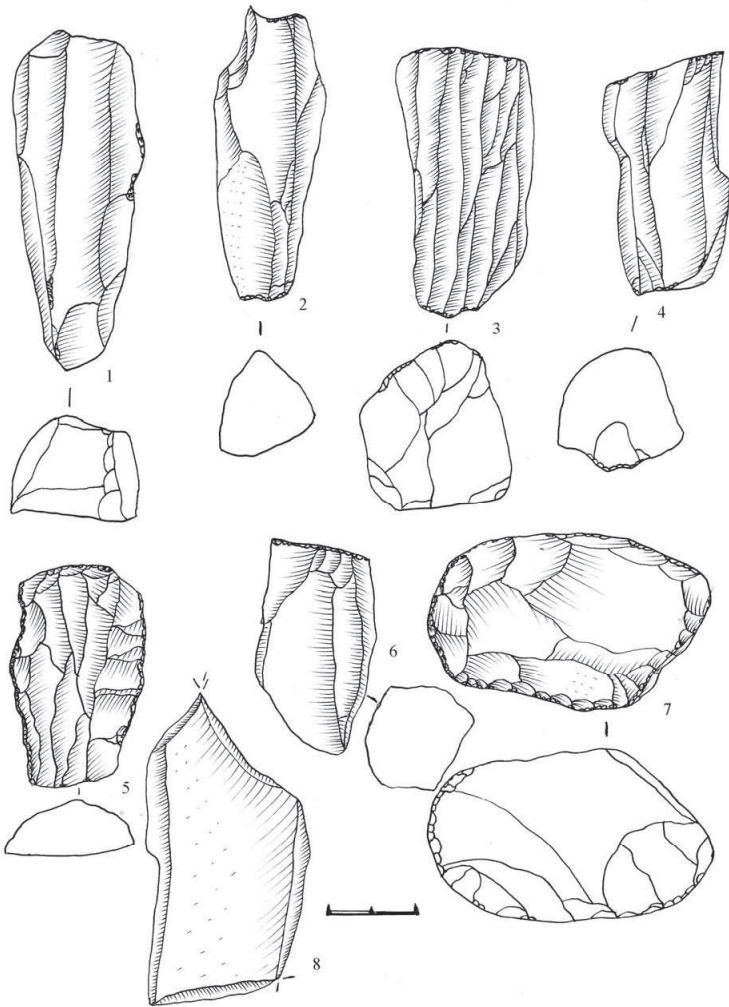

Рис. 15 Лютка. Матеріали із західного берега озера Луки (за Г. Охріменком)

Рис. 16 Лютка. Озеро Луки. Західний берег озера (Фото Г. Охріменка)

Рис. 17 Галина Воля (урочище Семенова Гора). Під час розкопок

ВИСНОВКИ

Незважаючи на певну вивченість регіону Верхнього Поприп'яття стосовно періоду фінального палеоліту – неоліту, внаслідок робіт, проведених тут О. Цинкаловським, Л. Залізняком, В. Артюхом, Л. Мацкевим, В. Коноплею, Г. Охріменком, – все ж до повної картини ще далеко.

У даний момент можемо стверджувати перебування тут (ймовірно, довгочасове та значними колективами) населення таких культур фінального палеоліту як Лінгбі, Красносілля, Аренсбург, Свідер, в епоху мезоліту – Яніславівської, ймовірно, Коморницької, в неолітичний час – Волинської неолітичної (ВНК), в енеоліті – культури Лійчастого посуду (КЛП). Вже тепер можна констатувати меншу густоту заселеності в мезоліті – енеоліті.

Встановлено, що серед пам'яток фінального палеоліту на північному заході Східної Європи спостерігається абсолютне переважаювання свідерських матеріалів. Однак виявлення типових наконечників Лінгбі на околиці с. Лютка відкриває перспективу пошуку чистих лінгбійських комплексів, які були попередниками Свідеру, в українському Поліссі.

Привертає увагу велика площа пам'ятки Лютка, що може свідчити про довгочасне проживання на цьому місці. Велика частка скребачок є підтвердженням того, що це були зимові поселення. Скупчення фінально-палеолітичних знахідок між озером Луки та с. Лютка виникло, на наш погляд, тому, що це були місця традиційних стоянок первісних мисливських спільнот на одному із шляхів мігруючих північних оленів.

У 2006 році нами було обстежено територію на північний схід від озера Луки, де виявлено свідерські, красносільські та лінгбійські матеріали (а в його східній частині – неолітичні), проводилися поверхневі збори на розвіяній дюні в урочищі Щука. Як з'ясувалося під час розвідок, стан збереженості пам'яток групи Лютка незадовільний, майже всі вони розвіяні, з перевідкладеними культурними шарами.

Під керівництвом Г. Охріменка оглянуто свідерські пам'ятки поблизу сіл Яревище та Галина Воля (урочище Семенова гора) Старовижівського району, де зібрано крем'яні вироби.

Опис та введення в науковий обіг матеріалів таких пам'яток як Яревище, Затишшя, Хабарище, Залухів значно доповнюють наші знання про старожитності кам'яної доби цього своєрідного регіону з багатьма озерами, пониженими місцями та дюнами.

Виявлені в низьких лугових надзаплавних місцях (Ветли, Тур, Люб'язь, (Лядина-III), Мала Глуша, Боровно, Луцьк-Красне) Ратнівсько-

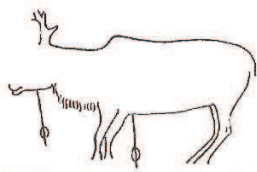
го, Любешівського, Камінь-Каширського, Луцького районів пункти вказують на необхідність пошуків місць проживання в посушливий період в досить низьких місцях. Так, наприклад, О. Калечиць в низькій заплаві р. Ясельди біля с. Мотоль відкрила й дослідила досить показовий комплекс матеріалів, що залишився від стоянки Аренсбурзької культури.

Подальші розвідки та роботи в басейнах Верхньої Прип'яті, Західного Бугу, Шацьких озер дозволять докладніше розглянути питання палеодемографії, палеоекономіки, топографії пам'яток цього, загалом мало вивченого регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Грибович Р. Мезолітична стоянка Нобель I на Волині // Археологія. – К.: Наук. думка, 1985. – № 35. – С. 53–63.
2. Зализняк Л. Аренсбургские традиции в мезолите Полесья // Каменный век. Памятники. Методика. Проблемы. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 135–145.
3. Зализняк Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наук. думка, 1989. – 174 с.
4. Зализняк Л. Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой зоны // Каменный век на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 71–81.
5. Зализняк Л. Фінальний палеоліт Північного Заходу Східної Європи. – К.: НАУКМА, 1999. – 283 с.
6. Зализняк Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся і проблеми його неолітизації // *Od neolityzacji do początków epoki brązu*. – Poznań: Wyd. Poznańskie, 2001.
7. Зализняк Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу // Археологія. – К.: Наук. думка, 2001. – № 3. – С. 119–125.
8. Зализняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1991. – 255 с.
9. Зализняк Л. Передісторія України X-V тис. до н. е. – К., 1998. – 307 с.
10. Зализняк Л., Охріменко Г. Нові мезолітичні пам'ятки Волинського Полісся // Археологія. – К.: Наук. думка, 1985. – № 52. – С. 86–98.
11. Зализняк Л., Петровський П. Свідерські стоянки біля села Лютка. – Луцьк, 2002. – 60 с.
12. Исаенко В. Археологическая карта Белоруссии. – Минск: Полымя, 1968. – Вып. 1. – С. 18–25.
13. Исаенко В. Неолит Припятского Полесья. – Минск: Наука и техника, 1976. – С. 26–41.
14. Исаенко В. Неолитическая эпоха в западной части Припятского Полесья // Доклады к XI конференции... – Минск, 1967 (про Ветли).

15. Конопля В., Грибович Р. Пам'ятка Свідерської культури Лютка-II // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – Вип. № 6. – С. 32–47.
16. Кухаренко Ю. Первобытныя памятники Полесья // САИ. Б1-18. – М., 1962 (про Ветли).
17. Мацкевой Л. Карта памятников с черешковыми острьями Запада Украины // Tanged Points cultures in Europe UMCS. – Lublin, 1999. – S. 241–255.
18. Охріменко Г. Найдавніші житла на території Волинського Полісся // Збірник матеріалів . . . – Луцьк, 1993. – С. 29–32.
19. Охріменко Г. Стан та перспективи дослідження пам'яток кам'яного віку та епох міді, бронзи на Волині та Волинському Поліссі // Archeologia Polsce srodkowoschodniej. – Т. V. – 2000. – S. 255–260.
20. Охріменко Г. Волинська неолітична культура. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2001. – 140 с.
21. Охріменко Г., Локайчук С. та ін. Пам'ятки кам'яного віку Старовижівського району // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Наук. збірник. – Вип. 21. – Луцьк, 2006. – С. 106–110.
22. Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 154. – Львів, 1936 (про Ветли).
23. Телегин Д. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. – К., 1985. – 180 с.
24. Gardawski A. Zagadnienie kultury „ceramiki grzebykowej» w Polsce. Wiadomości archeologiczne. – Т. XXV. – Warszawa, 1958 (про Ветли).
25. Sulgostowska Z. Prahistoria międzyrzecza Wisły, Niemana i Dniestru u schyłku plejstocenu. – Warszawa, 1989. – 255 s.
26. Telegin D., Okhrymenko G. Adwelling of the swiderian culture from Malaja Osnitsa in Volhynia (Ukraine) // Tanged points cultures in Europe. – Lublin: Wyd. UMCS, 1993. – S. 292–294.
27. Zaliznyak L. Tanged Points cultures in the western part of Eastern Europe // Tanged Point s cultures in Europe. – Lublin: M. C. S. University press, 1999. – S. 202–218.
28. Zaliznyak L. The swiderian hunters of Eastern Europe. – Wilkau-Hasslau, 1995. – 152 p.
29. Zaliznyak L. Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polessye. – Oxford, 1997. – 140 p.

ВИВЧЕННЯ ПЕРВІСНИХ ПАМ'ЯТОК ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ

ДОДАТОК 4

*Ірина Петрова
Григорій Охріменко*

Початок дослідження первісних пам'яток Полісся припадає на 70-і рр. XIX ст. Тоді археологи К. Ягмін, З. Глогер проводили розвідки в північно-західній частині Полісся [1872. – С. 98–108].

Аналіз виявлених пам'яток був опублікований Ф. Покровським у 1895 році [Покровський, 1895. – С. 1–165].

Матеріали, зібрані К. Ягмінім, З. Глогером, Ф. Покровським не були значними. Доповнили їх збори М. Біляшівського [Беляшевский, 1901. – С. 673–713].

В басейні р. Західний Буг М. Біляшівський виявив ряд фінальнопалеолітичних, мезолітичних, неолітичних стійбищ, поселень, поховань доби бронзи та інших періодів. Ці роботи були проведені та описані досить ретельно. Названі місця обстежував також І. Дмитрюк, опублікувавши результати в «Археологических известиях и заметках, издаваемых Московским археологическим обществом» [1901. – С. 43].

На початку XX ст. В. Антоновичем була видана «Археологічна карта Волинської губернії», в якій містилося багато відомостей про первісні пам'ятки Полісся [Антонович, 1901. – С. 1–130].

В 20-х роках XX ст. значні пошукові роботи в різних частинах Полісся проводили білоруські археологи: А. Коваленя, С. Шутов, К. Полікарпович. На піщаних дюнах поблизу долин річок та озер ними було зібрано багато кераміки та крем'яних знарядь середнього, нового кам'яного віку та доби бронзи [Кухаренко, 1962. – С. 7].

В 1928 р. Р. Горошкевичем в м. Пінськ видана книга про результати обстежень берегів р. Піни та Поприп'яття [Hogorskiewicz, 1928. – S. 12–13].

В 30-і роки завдяки роботам К. Пшемиського, О. Цинкаловського, Ю. Полянського, К. Малевича, В. Ягодзянка археологічні обстеження активізуються. Проте ці студії мали здебільшого інформаційний характер, а повідомлення подавалися дуже лаконічно [Цинкаловський, 1936].

– С. 187]. Ян Фітцке обстежував береги р. Стохід, а біля с. Черськ досліджено курган Тшинецької культури, де знайдено посудину та бронзовий браслет. У 1952 р. археологічні розвідки на Волинському Поліссі проводив В. Канівець. Особливо значні пошукові роботи на Прип'ятському Поліссі здійснені в 60-х роках ХХ ст. Юрієм Кухаренком. Зібрані ним дані відображені на археологічній карті, де подано до 200 пам'яток XI – II тис. до н.е. [Кухаренко, 1962, рис. 2].

У 1989 р. у Варшаві вийшла книга С. Сульгостовської про післяльодовикові пам'ятки в басейнах річок Німану, Прип'яті, Дністра. В ній С. Сульгостовська відзначає, що розвідкові роботи на Поліссі продовжуються понад 100 років (Sulgostowska, 1989. – S. 7). Більшість стоянок була виявлена та досліджена аматорами (збирачами старовини), починаючи від ХІХ ст. Розвідки та розкопки на Волинському Поліссі стають інтенсивнішими в міжвоєнний період. В них активну участь брали Стефан Круковські, Ірена і Людвік Савицькі, Міхал Древо (робота велася не лише на теренах Прип'ятського Полісся, а й на Люблінщині, Мазовші, в Литві, Білорусі). Багато пам'яток виявили Ян Брик, Олександр Цинкаловський. Останній в 1929–1939 рр. від імені Державного археологічного музею (м. Варшава) проводив на Правобережному Поліссі систематичні обстеження. Біля озера Нобель, близько сучасного с. Нобель Зарічненського району Рівненщини, в 1938 р. проводив плідні та тривалі розкопки Стефан Круковські. В післявоєнний період тут працювали В. Ісаєнко, Р. Грибович, Б. Ярошинський, Л. Мацкевий, В. Артюх.

Систематизовані узагальнення, одержані на основі розкопок біля с. Нобель, С. Круковські використав у праці *Prahistoria ziem Polskich* [Krukowski, 1939–1948. – S. 103–104]. Одним з перших збирав матеріали навколо озера Нобель Я. Обухівський. До початку війни вони зберігалися в Етнографічному музеї у Пінську.

В книзі С. Сульгостовської знаходимо опис пунктів та рисунки матеріалів із Західного Полісся на Волині. Деякі з них наводимо нижче (рис. 1; рис. 2):

– с. Бережці Кременецького району Тернопільської області. Над багнистою долиною Ікви на піщаних дюнах. Збори К. Яжджевського.

– смт Цумань Ківерцівського району Волинської області. І. М. Гоздовським знайдено нуклеус та інші матеріали.

– с. Чудви Костопільського району Рівненської області. Тут, в чотирьох пунктах І. та Л. Савицькими в 1926–1934 рр. зібрано значну кількість крем'яних виробів, у т.ч. кількості знарядь, серед них «листяків»– накопичувачів стріл на пластинах: «мазовшанських», аренгсбурзьких та інших. [Sulgostowska, 1989. – S. 137–140] (Рис. 11, рис. 12).

– с. Нуйно Камінь-Каширського району Волинської області. У 1917 р. Б. Чанкевичем знайдено крем'яні вироби. (Рис. 25).

– с. Язвини Старовижівського району. О. Цинкаловським у 1939 р. зібрано крем'яні вироби. (Рис. 13).

О. Цинкаловським також у 1933–1934 рр. знайдена колекція давніх виробів біля с. Кречів Іваничівського району Волинської області. У Державному археологічному музеї м. Варшави зберігаються матеріали з розкопок над озером Люб'язь, що у Любешівському районі (урочище «Лядина Велика та Середня»).

Збори матеріалів також проводилися біля с. Нуйно Камінь-Каширського, Піски Річицькі Ратнівського районів Волинської області. (О. Цинкаловський, 1933), ним же досліджувалися околиці с. Тутовичі Сарненського району, поблизу смт Оржів Рівненського району, а І. та Л. Савицькими поблизу с. Переволоки Зарічненського району Рівненської області. [Грибович 1974. – С. 246] та інших пунктах (Рис. 3, Рис. 10, Рис. 26, Рис. 27).

С. Сульгостовська звертає увагу на топографію пам'яток пізнього палеоліту – періоду Дріасу, адже значна їх частина розміщена над річками, озерами. За її словами це був час «інтенсивного розселення» людських груп. До таких пунктів вона відносить Бережці, Чудви, Гаї Левитинські, Сапанів, де злокалізовано по кілька стоянок із значною кількістю знарядь (зокрема Свідерської культури). Спираючись на дослідження Рімуте Рімант'єне, вона пише, що крім вирішальної ролі мисливства зростала роль рибальства серед людських громад пізнього палеоліту. Це була сезонна спеціалізація, пов'язана з експлуатацією озер, проте в той час «засоби їх біомаси» були не дуже великі, менші, ніж в мезоліті. Проблемами моделі адаптації спільнот пізнього плейстоцену та раннього голоцену займався Р. Шільд, який дійшов висновку про різні особливості комплексів алередських та пізньодріасових періодів. На його думку, в період алереду спостерігалася більша стабільність поселень, менші відстані міграції, велика кількість крем'яних знарядь, а для пізньодріасового часу – більша рухливість та сезонність господарської діяльності. В останньому випадку мала місце, напевно, така система господарства, яка змушувала мисливців культур з листоподібними наконечниками стріл, крім полювання на реніферів (північних стадних оленів), в літню пору зупинятися біля озер (пам'ятки Лютка, Нобель, Люб'язь, Великий Мідськ (зникле озеро), Затишшя) або поблизу річок (Яревище, Мульчиці, Березно, Мотоль на рр. Прип'ять, Стир, Случ, Ясельда).

Палеодемографи підраховали, що для групи мисливців з 50 чоловік для експлуатації потрібна була площа близько 8200 км². На всій території сучасної Польщі могло проживати до 2 тис. осіб. Відповідно для Прип'ятського Полісся ця цифра могла б бути вдвічі менша – тобто 1 тис. населення (рис. 3; рис. 4).

Ці підрахунки робилися звичайно з урахуванням кількості фінально-палеолітичних пам'яток, виявлених зокрема на Західно-Волинському Поліссі (до 50) та згаданих «кущів» пам'яток (Лютка, Люб'язь, Нобель), де одна стоянка знаходилась поряд з іншою (рис. 5).

Останнє явище пояснюють переважно наявністю поруч з пунктами проживання виходів кременю доброї якості. Проте це не єдина причина, адже на Поліссі конкреційний кремій зустрічається в багатьох місцях. Важливішими були, напевно, харчові запаси регіону.

За кількістю знайдених матеріалів та стоянок не має собі рівних вузол пам'яток біля озера Нобель. С. Сульгостовська пише: „На території північної Волині, в Нобелі, існував один з найбільших комплексів стоянок, пов'язаних з обробкою місцевого крейдового кременю... свідерською людністю” [Sulgostowska, 1989. – S. 103–104]. (Рис. 1, Рис. 2, Рис. 3, Рис. 14... Рис. 24).

В кільканадцяти майстернях в пункті Нобель-І виробляли пластини. В кожній з майстерень виявлено від 1000 до 2000 кременів. Найкращі з пластин перероблялися на знаряддя і виносилися за межі стоянок. Серед фінальнопалеолітичних пам'яток особливо чисельними були свідерські (Лютка, Яревище, Смідин, Сереховичі, Невір, Люб'язь, Ризничі, а також Поворськ, Гулівка, Черськ в Ковельському районі (останні три на Стоході) та деякі інші). За словами Р. Шільда, наявність сотен їх стоянок в різних зонах: Криму, Прикарпатті, на Волинській височині, в Подністров'ї «справляє враження демографічного вибуху». Лише на теренах Польщі їх відомо до 1000. На думку Я. і С. Козловських, вони мають територіальні та хронологічні відмінності [Kozlowski, Kozlowski, 1977].

Значні пошукові роботи та дослідження на Поліссі проводив у 50-их роках ХХ ст. московський археолог Юрій Кухаренко – автор трьох узагальнених праць: 1) Первобытныя пам'ятники на территории Полесья // САИ.– 1962.– Вып. 1-18.– 24 с.; 2) Памятники железного века на территории Полесья // САИ.– Вып. Д. – М: Наука, 1961.– 69 с.; 3) Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961.– Вып. 1-57.– 40 с. Ці зводи джерел значно доповнили наші знання.

Софією Сульгостовською в 1989 році були також опрацьовані матеріали, зібрані в довоєнні роки львівськими археологами. До неї включе-

ні предмети, зібрані Олександром Цинкаловським, розкопані Стефаном Круковським.

Значні розвідки в басейні згаданих річок проводив у 60-80-их роках білоруський археолог Володимир Ісаєнко. На жаль, частина зібраних ним артефактів і далі залишається в Мінську неопублікованою [Ісаєнко, 1976]. В цій праці згадуються лише деякі матеріали.

У 80-90-х роках минулого століття розвідками Г. Охріменка на берегах Турії та Стоходу виявлено ряд пам'яток, зокрема Зелена, Гулівка, Поворськ, що належать до періоду мезоліту та неоліту. Відомості стосовно Волині та Волинського Полісся опубліковані в 1995 р. Михайлом Кучинком, Григорієм Охріменком [Кучинко, Охріменко, 1995].

Література

1. Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС. – Т. 1. – М., 1901. – С. 1–130.
2. Беляшевский Н. Дюнные стоянки неолитической эпохи на берегах Западного Буга // Труды XI АС. – Т. 1. – М., 1901. – С. 673–713.
3. Ісаєнко В. Неолит Припятского Полесья. – Минск: Наука, 1976. – 127 с.
4. Кухаренко Ю. Первобытные памятники на территории Полесья // САИ. – Б1-18. – М., 1962.
5. Кучинко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк, 1995. – 166 с.
6. Покровський Ф. Археологическая карта Гродненской губернии // Труды IX АС. – Т. 1. – М., 1895. – С. 1–165.
7. Цинкаловський О. Матеріали до вивчення археології Володимирського повіту // Записки НТШ. – Т. 154. – Львів, 1936. – С. 187.
8. Horoszkewicz R. Tradycje ziemi Pińskiej. – Pińsk, 1928. – S. 12–13.
9. Sulgostowska Z. Prahistoria międzyrzeczca Wisły, Niemana i Dniestru u schyłku plejstocenu. – Warszawa, 1989. – 255 s.

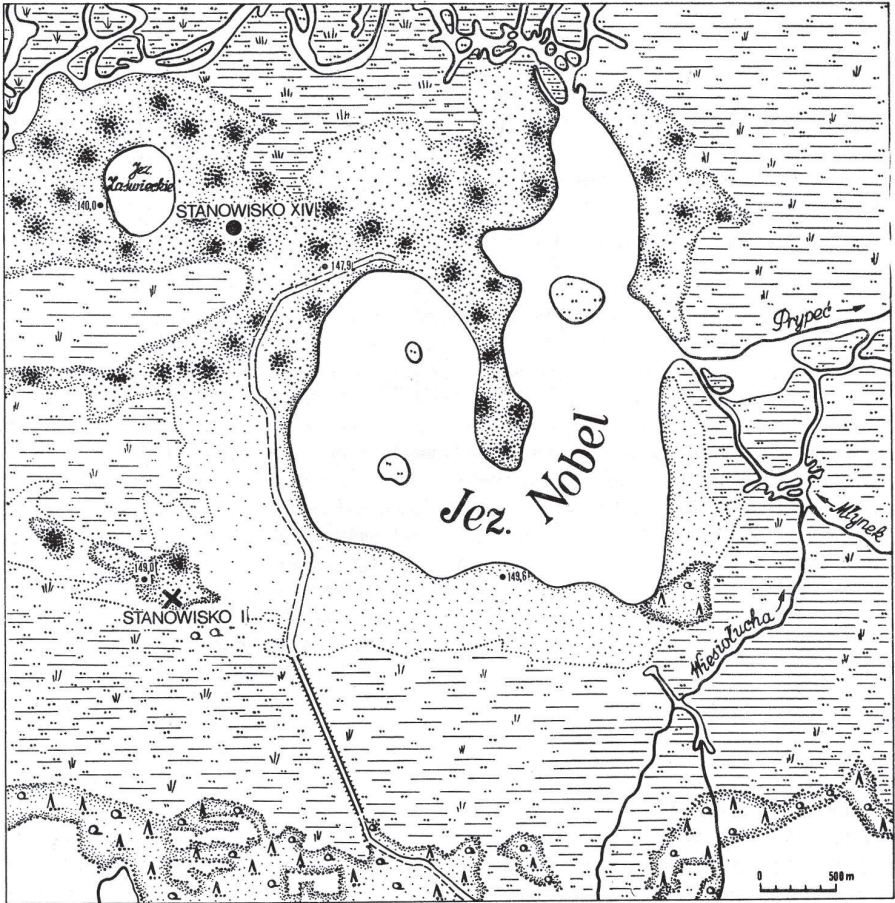

Рис. 1 Нобель. Ситуаційний план (wg J. Żurik)

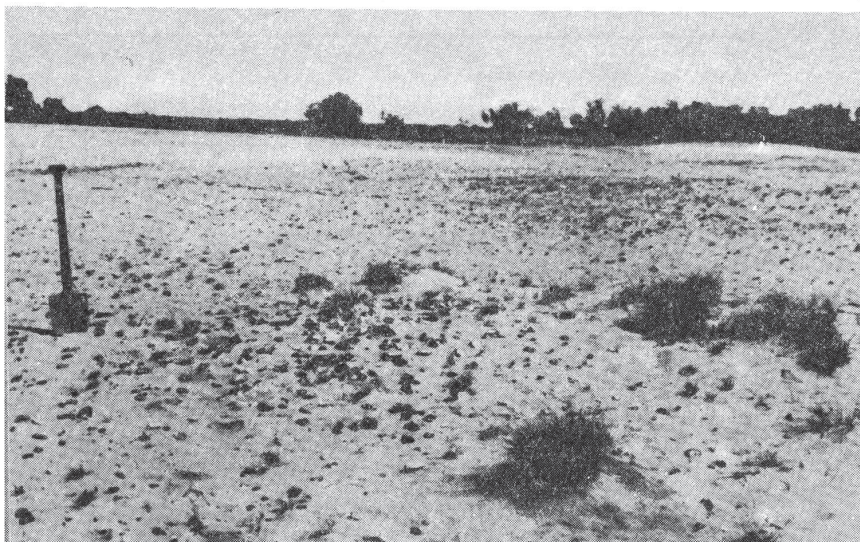

Рис. 2 Нобель. Пункт 1. Видуви піску та кремені, що лежать на поерхні (foto I. Obuchowski)

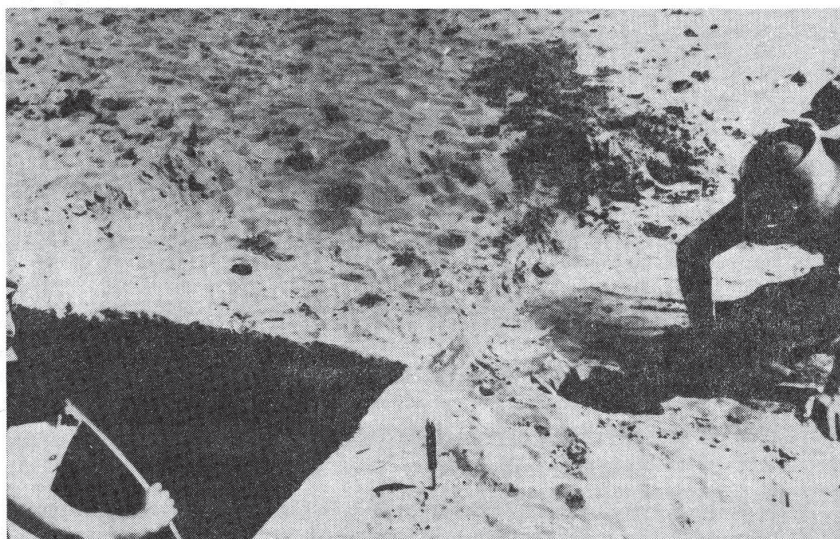

Рис. 3 Нобель. Пункт 1. Розкопки крем'яниці (foto I. Obuchowski)

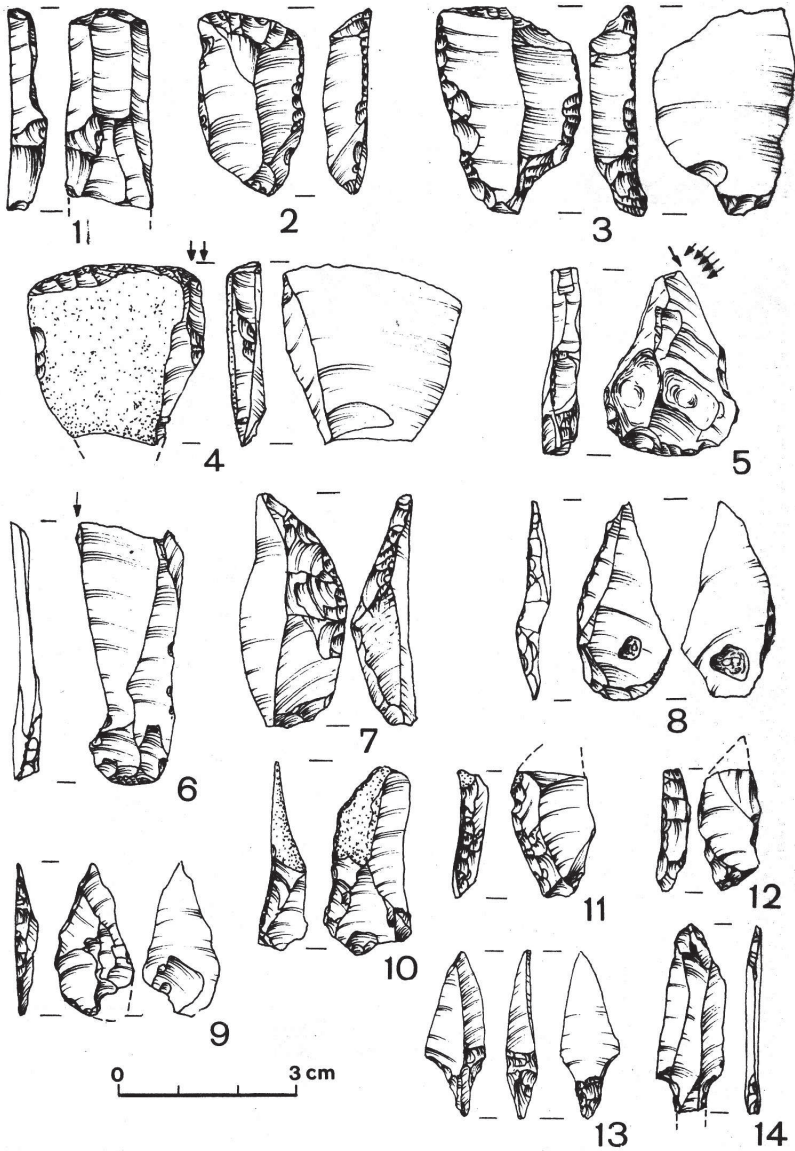

Рис. 4. Чеканово. Крем'яні вироби: 1–4 – скребки, 5–6 – різці, 7–12 – вироби з бічною обробкою, 13–14 – наконечники стріл (wg. Z. Sulgostowskiej)

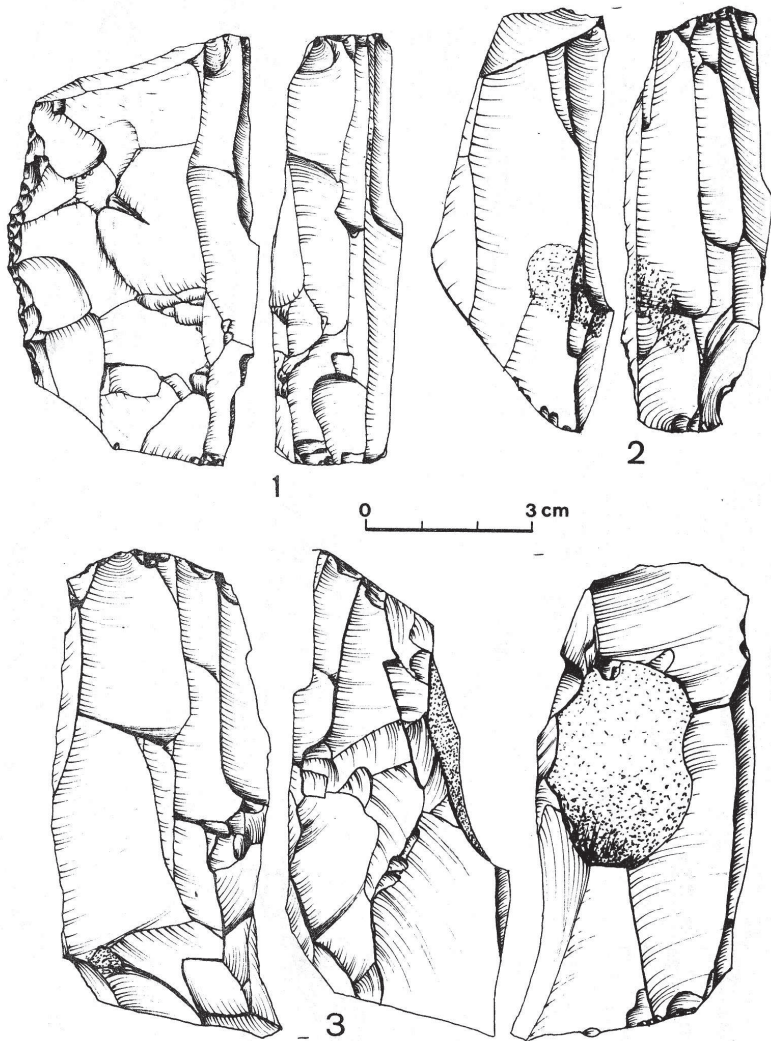

Рис. 5 1 – Красне Село. Нуклеуси (wg. Z. Sulgostowskiej)

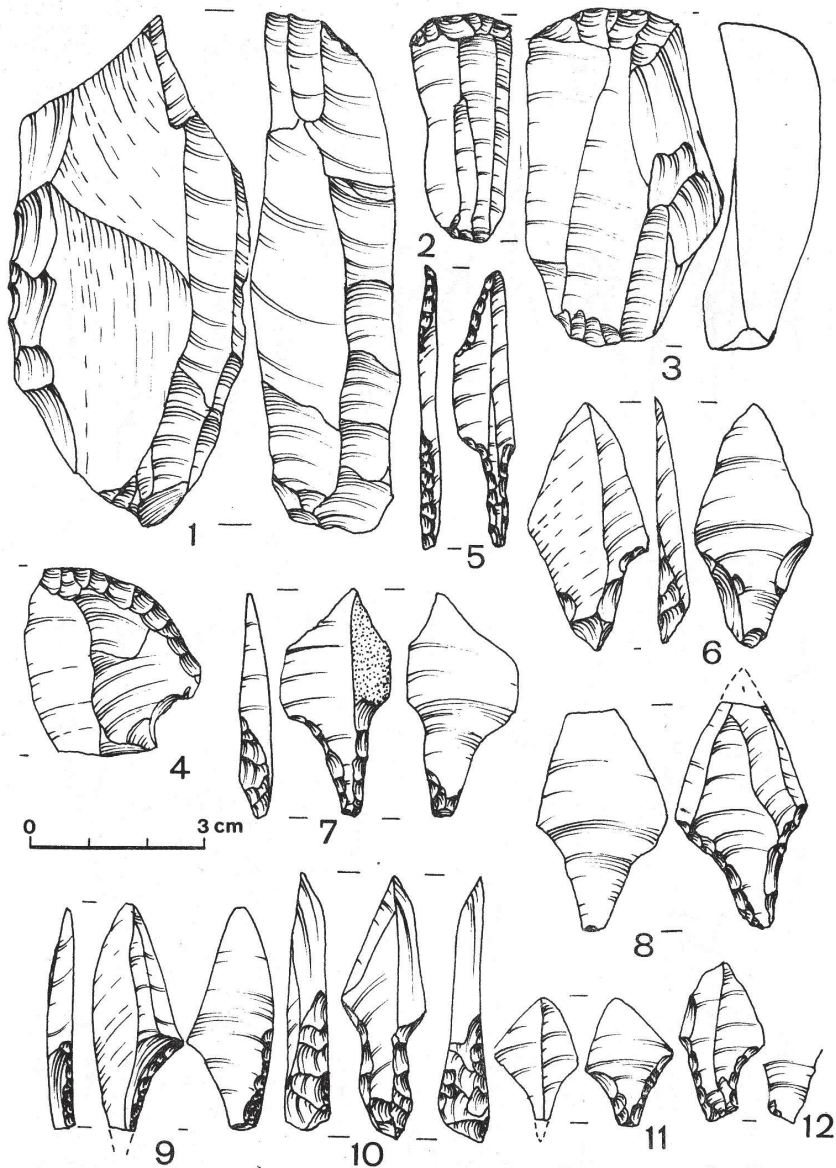

Рис. 6 Одрижин: 1 – нуклеус, 2–4 – скребки, 5–12 – наконечники стріл (wg. Z. Sulgostowskiej)

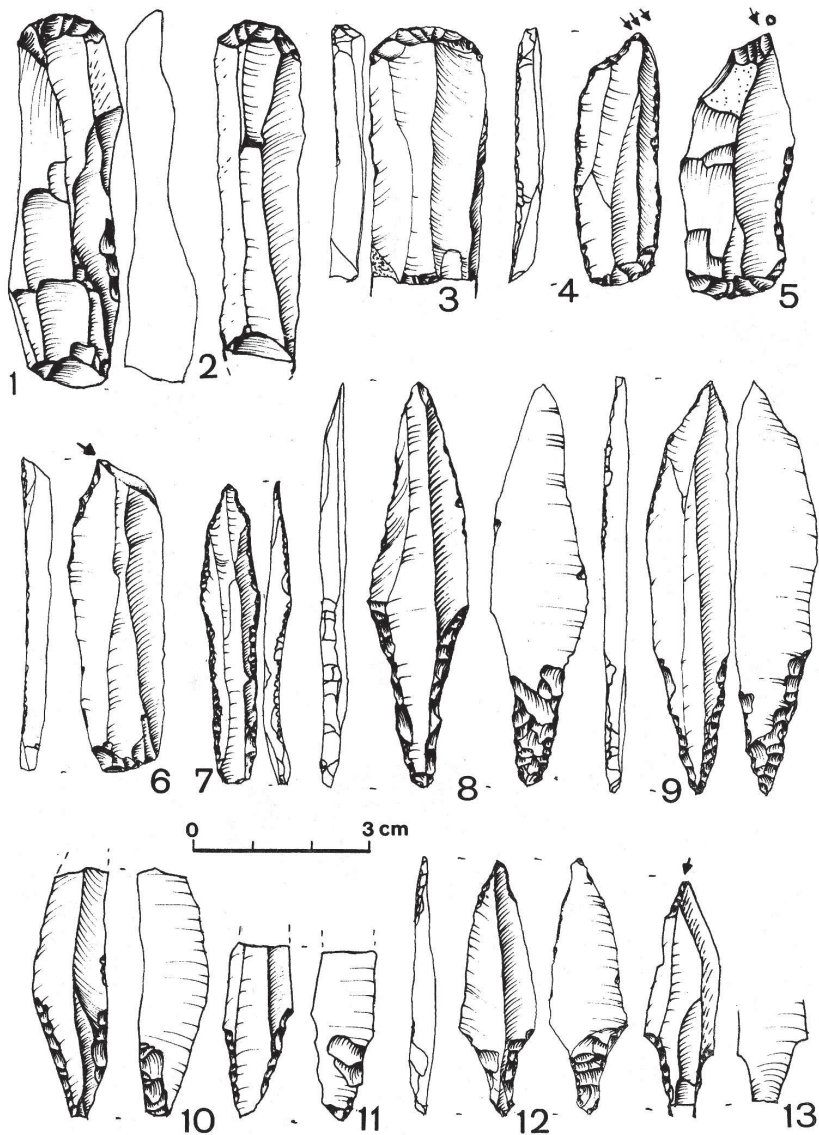

Рис. 7 Рудня: 1–3 – скребки, 4–5 – різці-скребки, 8–13 – наконечники стріл (wg. Z. Sulgostowskiej)

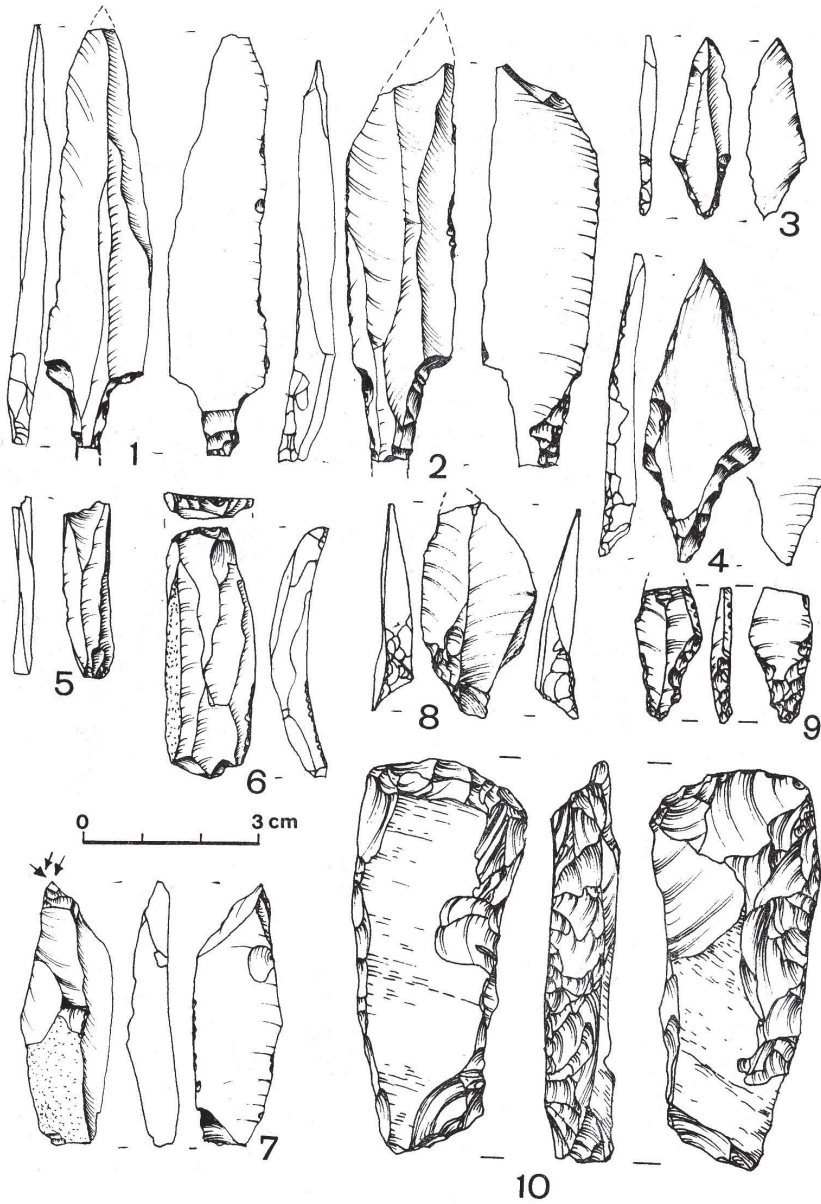

Рис. 8 Рудня: 1–4 – наконечники стріл, 5 – пластина, 6 – скребок, 7 – «листяк», 8 – Солов’ї – «листяк», 9 – Спорівське – «листяк» (wg. Z. Sulgostowskiej)

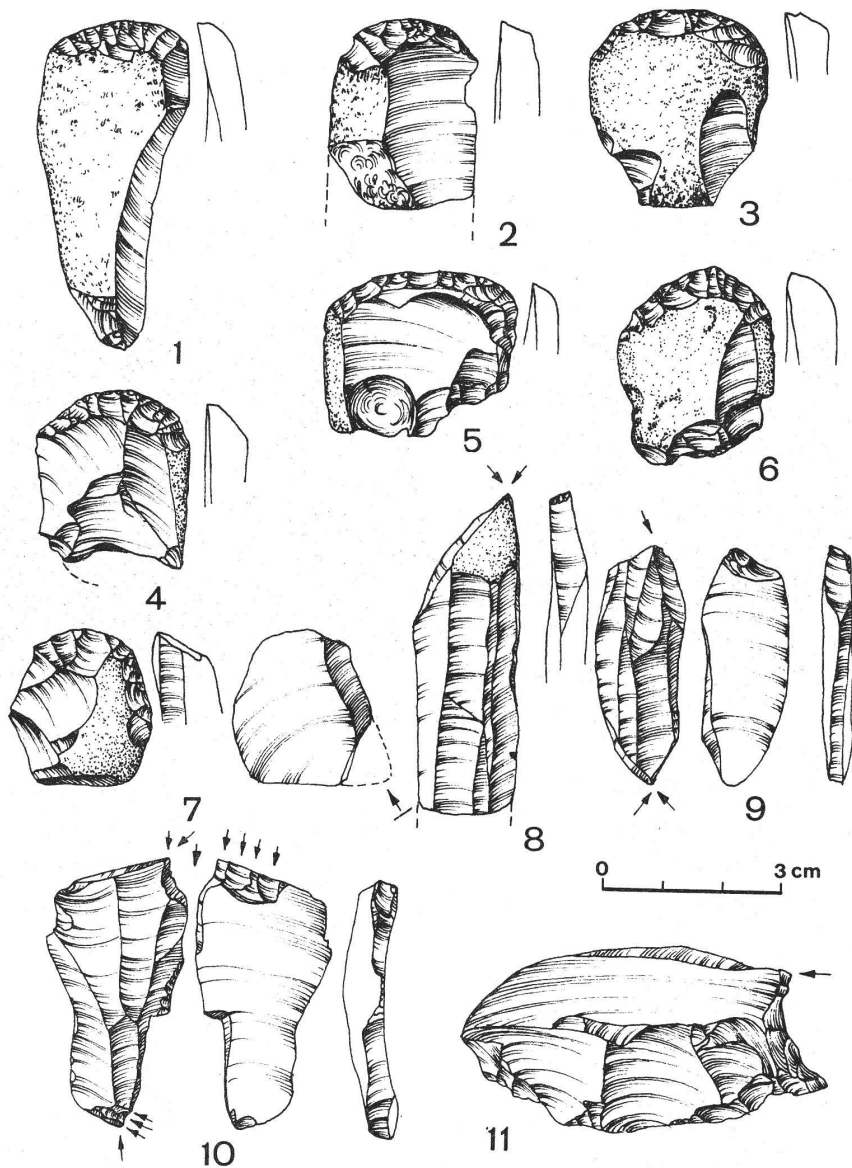

Рис. 9 Бережці, пункт 2: 1–7 – скребки; пункт 3: 8–11 – різці
(wg. Z. Sulgostowskiej)

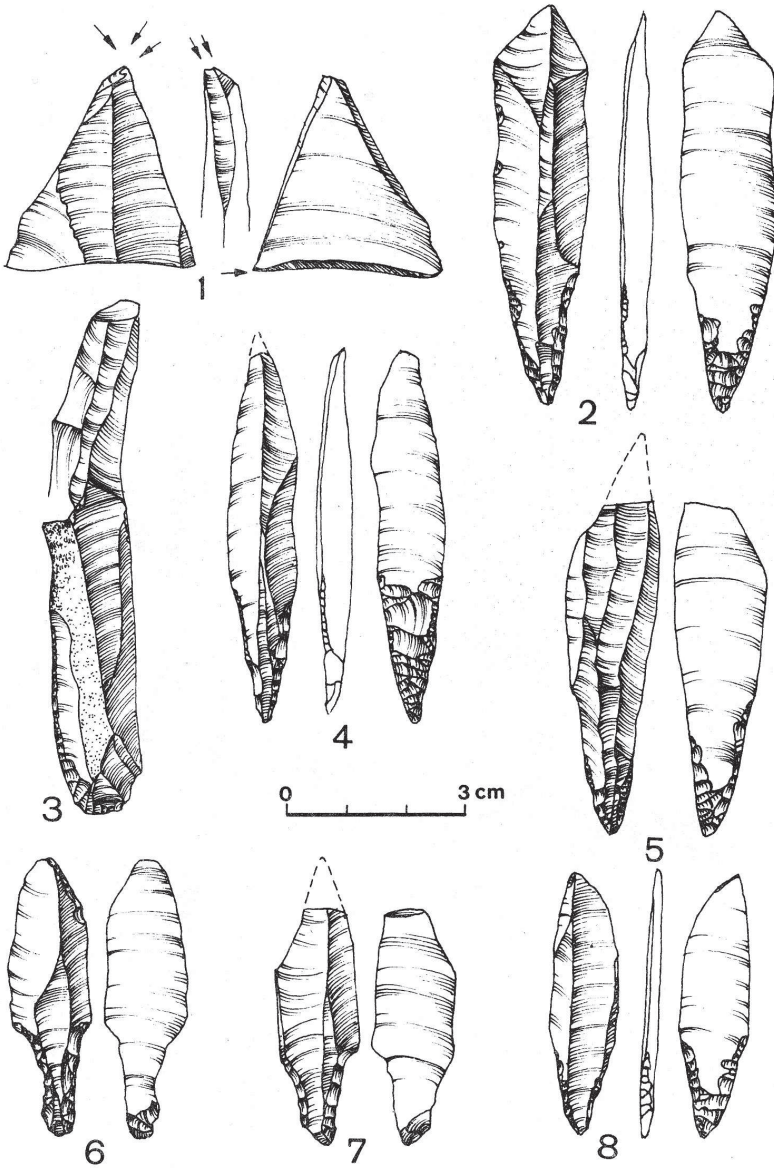

Рис. 10 Бережці, пункт III: 1 – різець, 3 – пластина, 2, 4–8 – наконечники стріл (wg. Z. Sulgostowskiej)

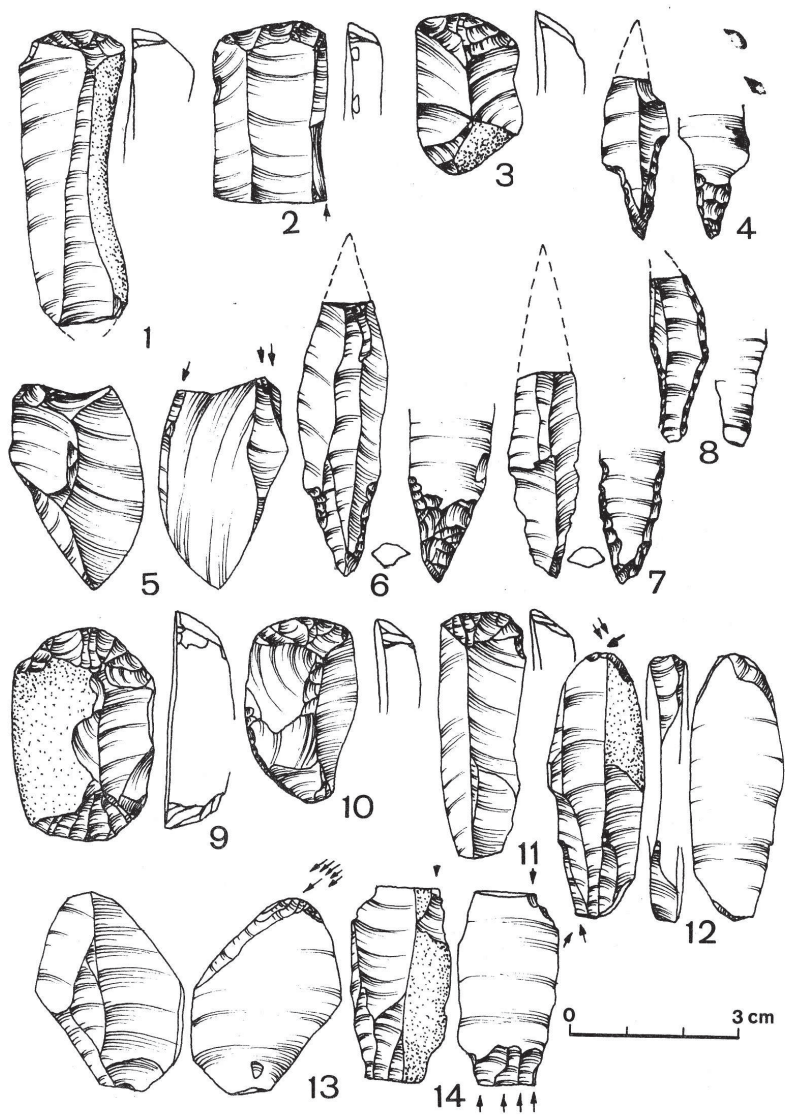

Рис. 11 Чудви: 1–3–9–11 – скребки, 5, 12, 14 – різці (wg. Z. Sulgostowskiej)

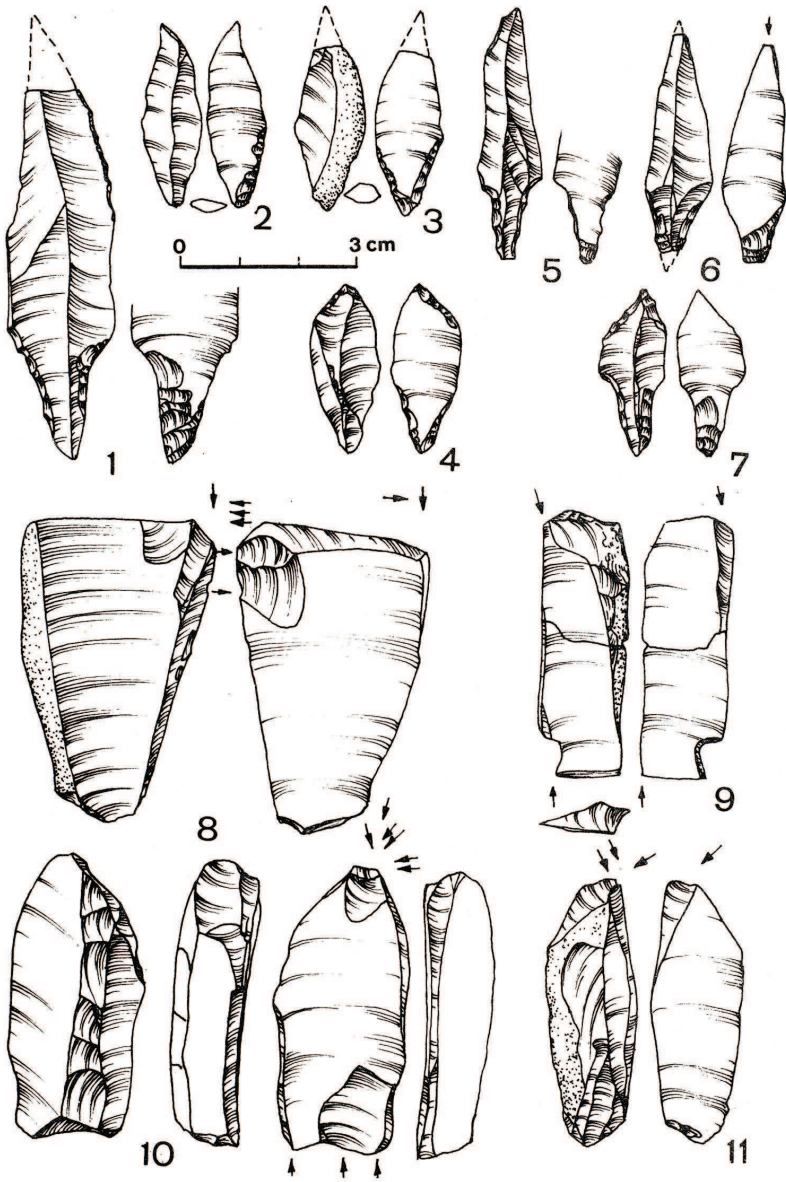

Рис. 12 Чудви: ст. 1В. – 1–7 – наконечники стріл, 8–11 – різці (wg. Z. Sulgostowskiej)

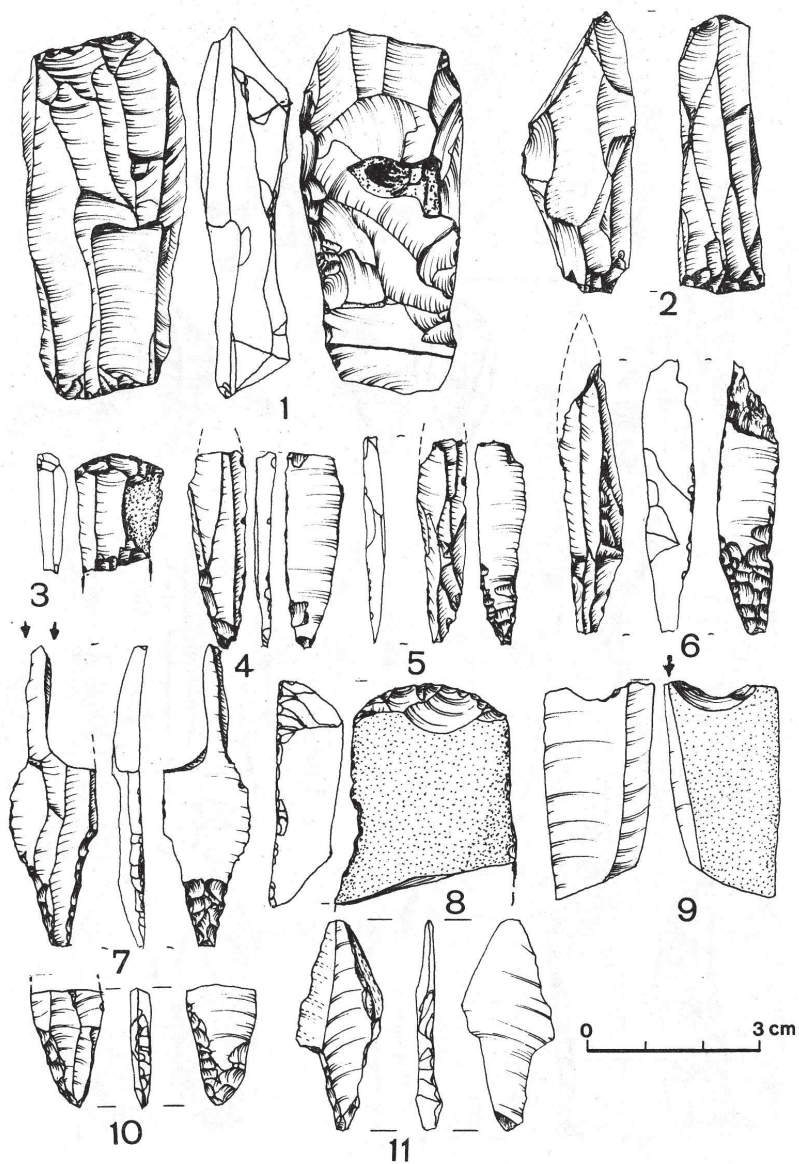

Рис. 13 Язвини: 1–2 – нуклеус, 3–3 – скребки, 4–7 – «листяки»; Кречів, 8 – скребок, 9 – різець, 10, 11 – наконечники стріл (wg. Z. Sulgostowskiej)

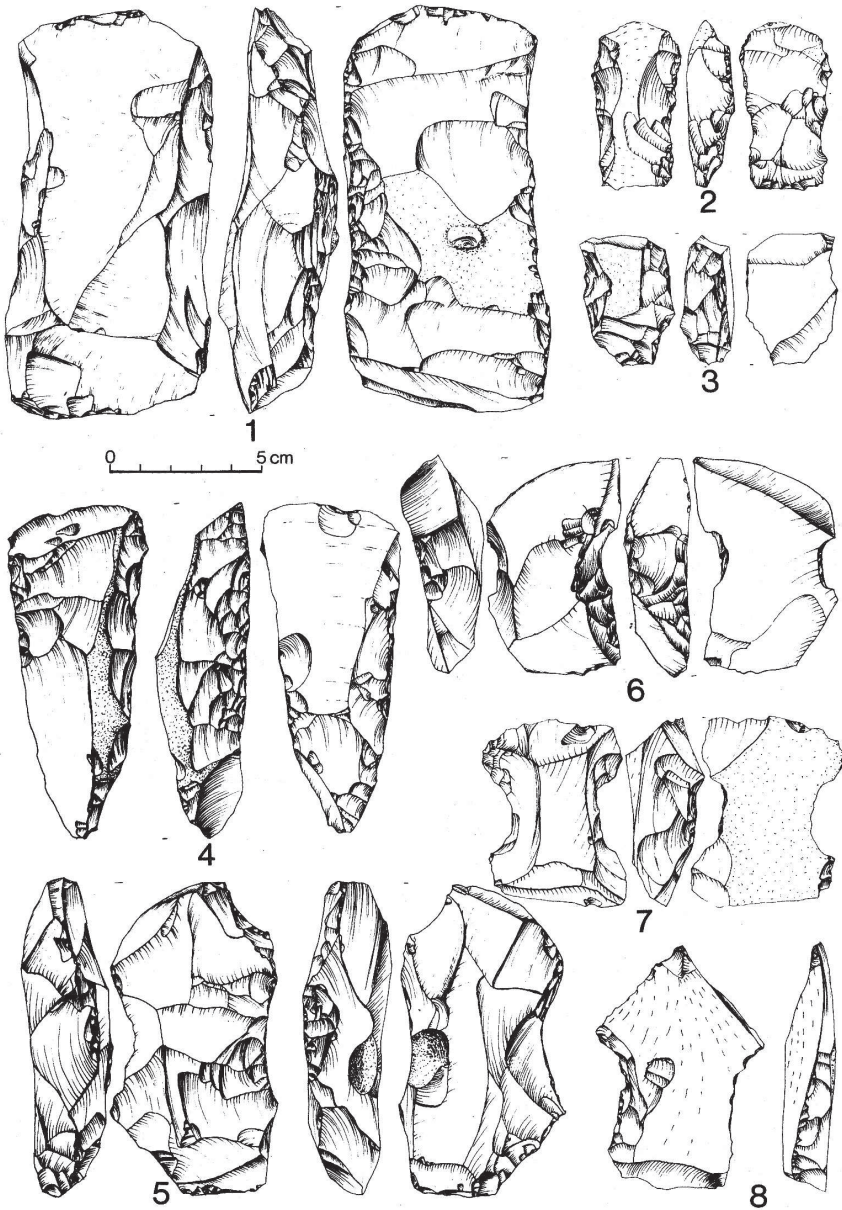

Рис. 14 Нобель: 1–5 – сокири (неолітичні) та інші вироби (wg. Z. Sulgostowskiej)

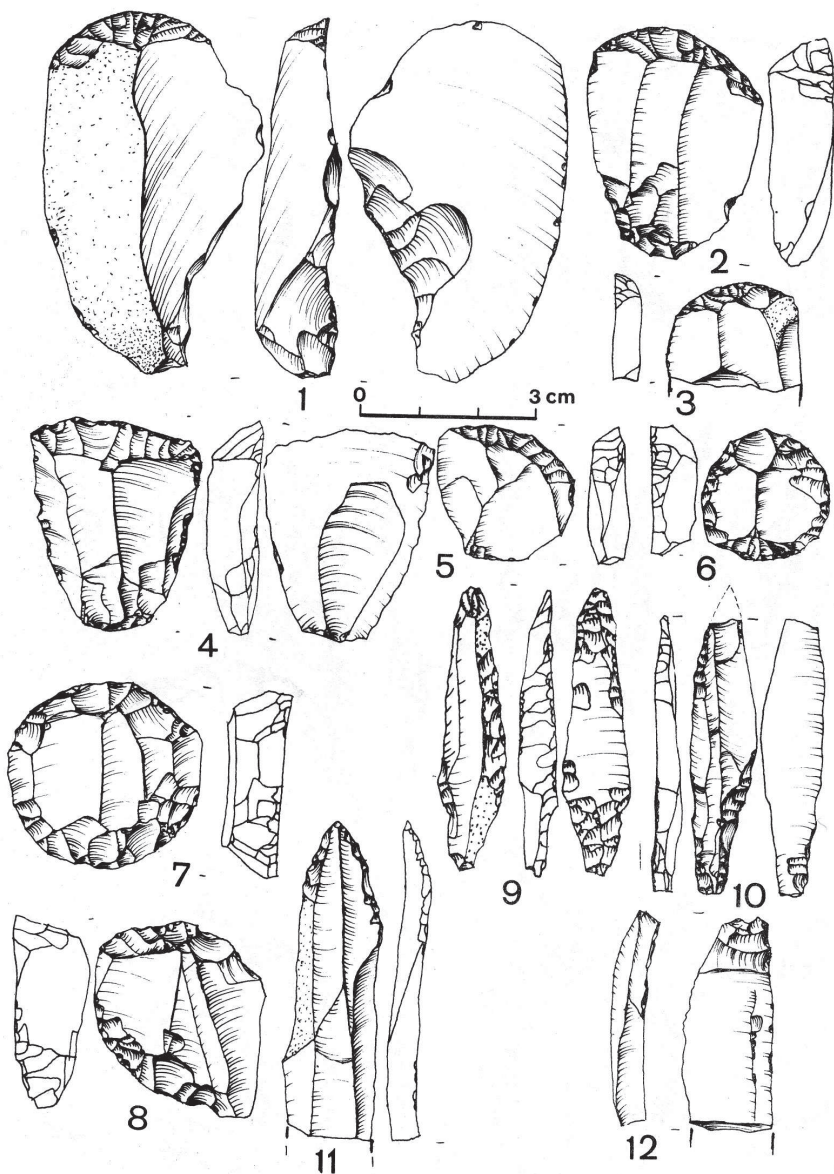

Рис. 15 Нобель: 1–8 – скребки, 9 – наконечники стріл, 12 – пластина
(wg. Z. Sulgostowskiej)

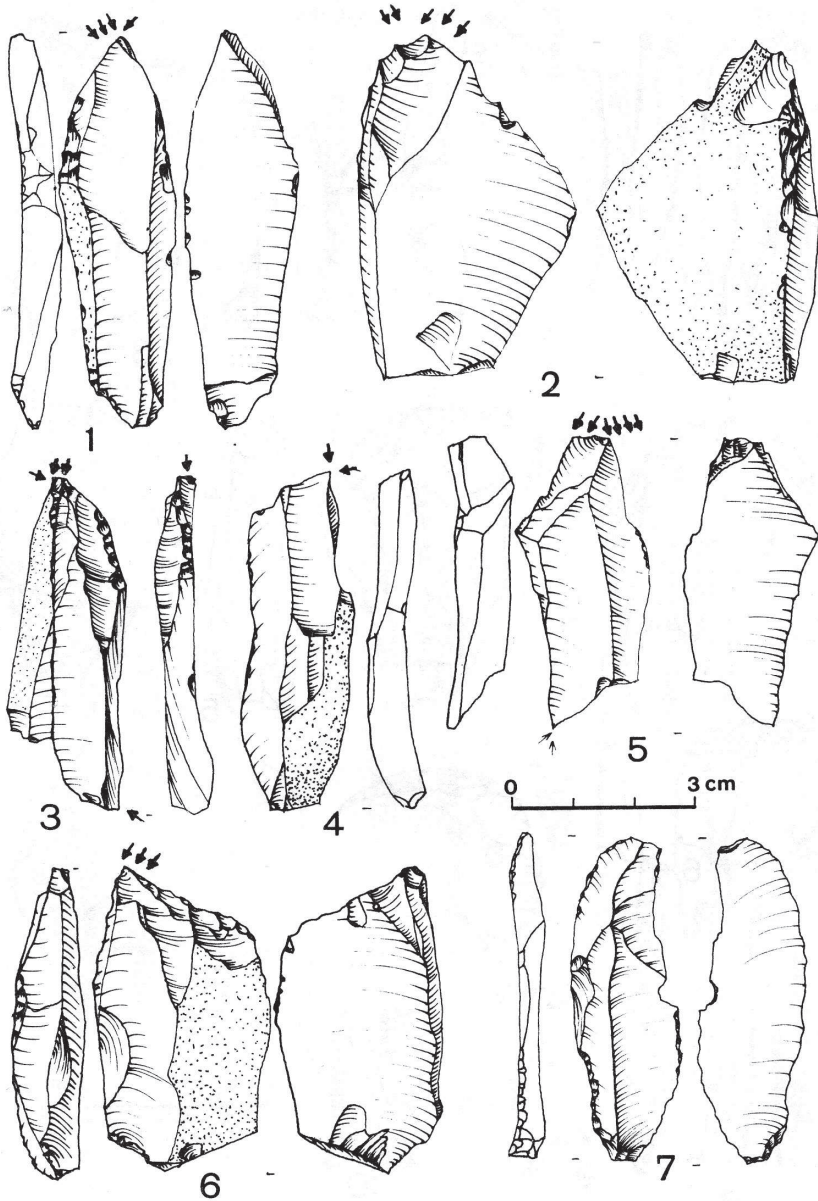

Рис. 16 Нобель: 1–6 – різці, 7 – пластина (wg. Z. Sulgostowskiej)

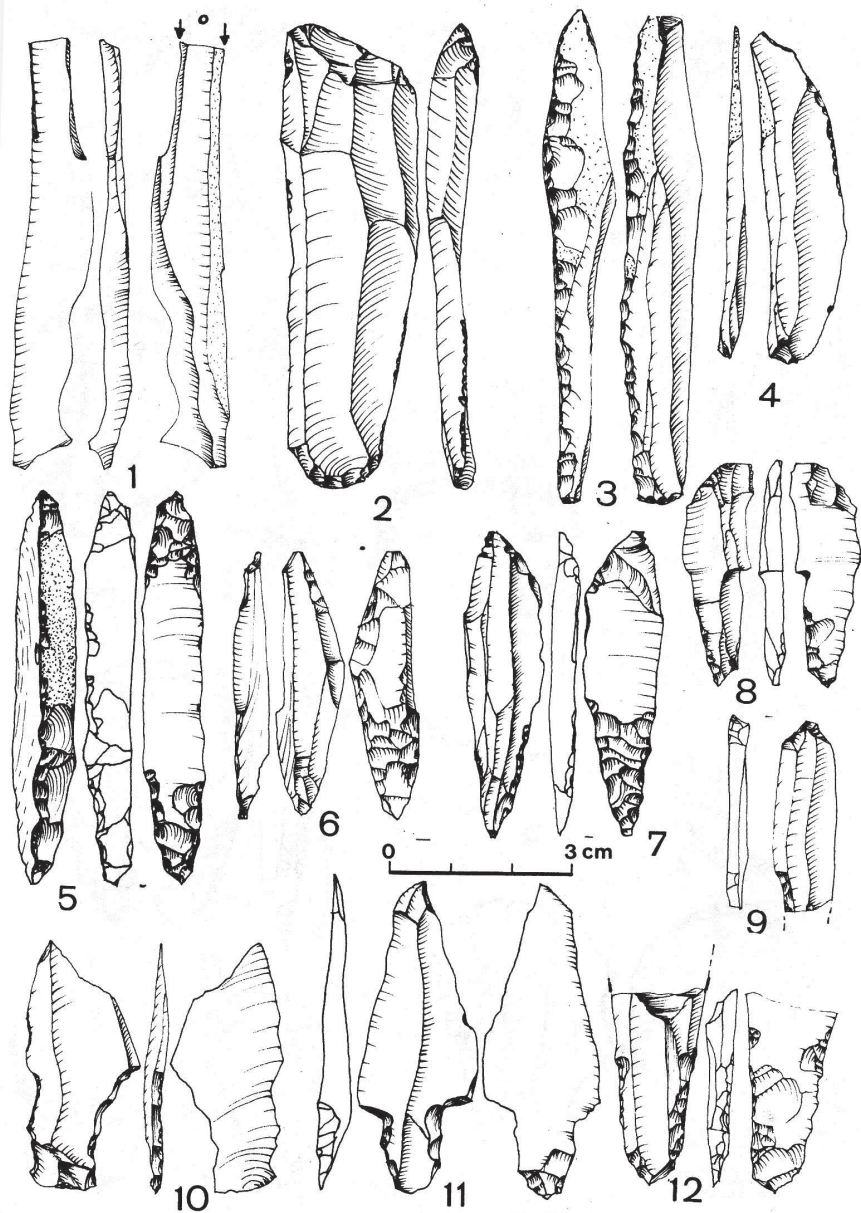

Рис. 17 Нобель: пункт 1. Крем'яниця 5. 1 – різець, 2 – півтилчак, 3–4 пластини, з ретушішо, 5–12 наконечники стріл (wg. Z. Sulgostowskiej)

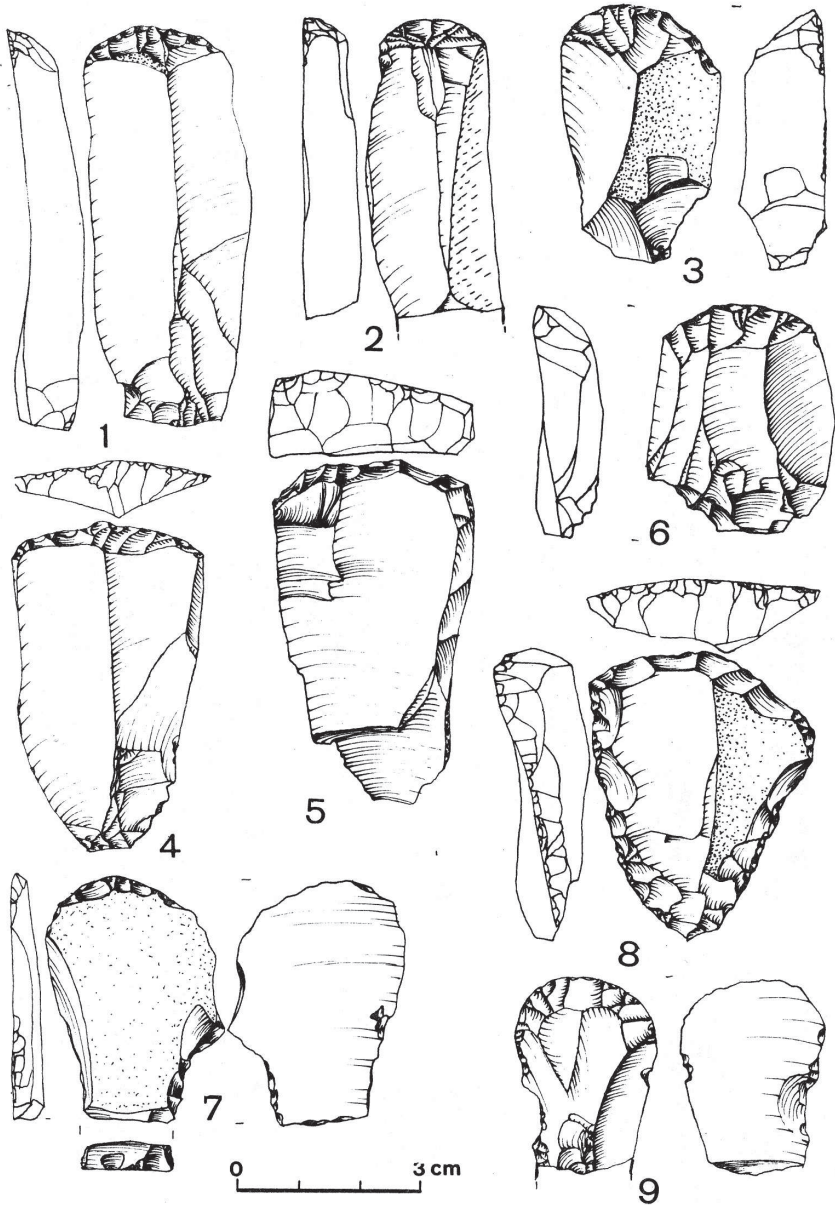

Рис. 18 Нобель. Пункт 1: Крем'яниця 6 – 1–9 скребки (wg. Z. Sulgostowskiej)

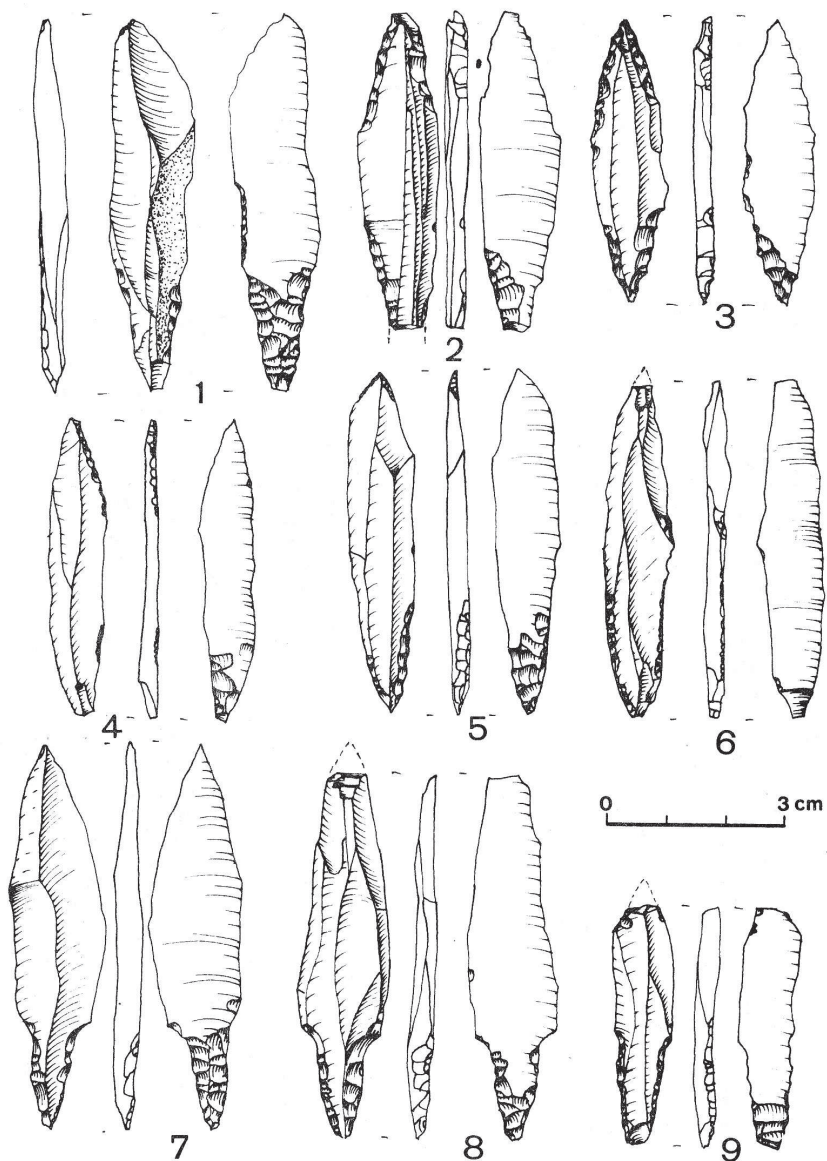

Рис. 19 Нобель. Пункт 1: 1–9 наконечники стріл (wg. Z. Sulgostowskiej)

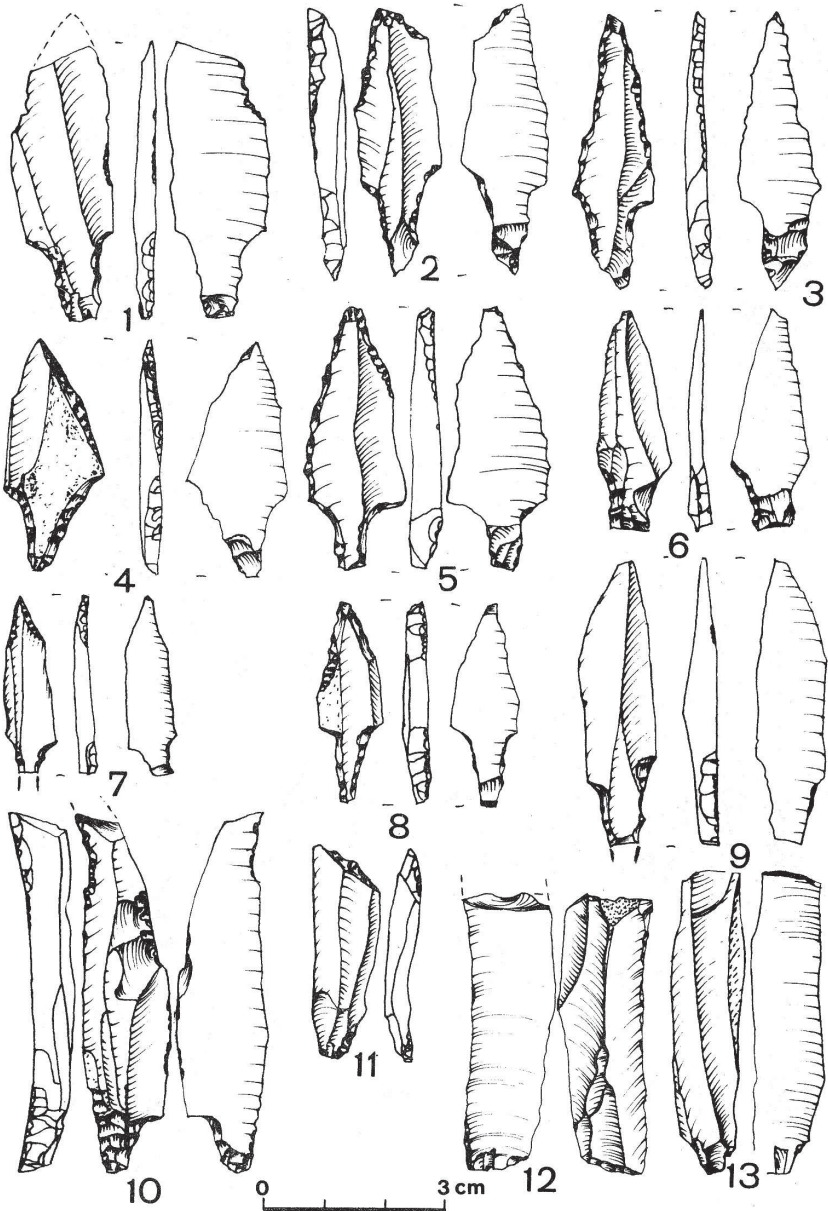

Рис. 20 Нобель. Пункт 1: 1–9 – наконечники стріл, провертка, 11–13 тилчакі (wg. Z. Sulgostowskiej)

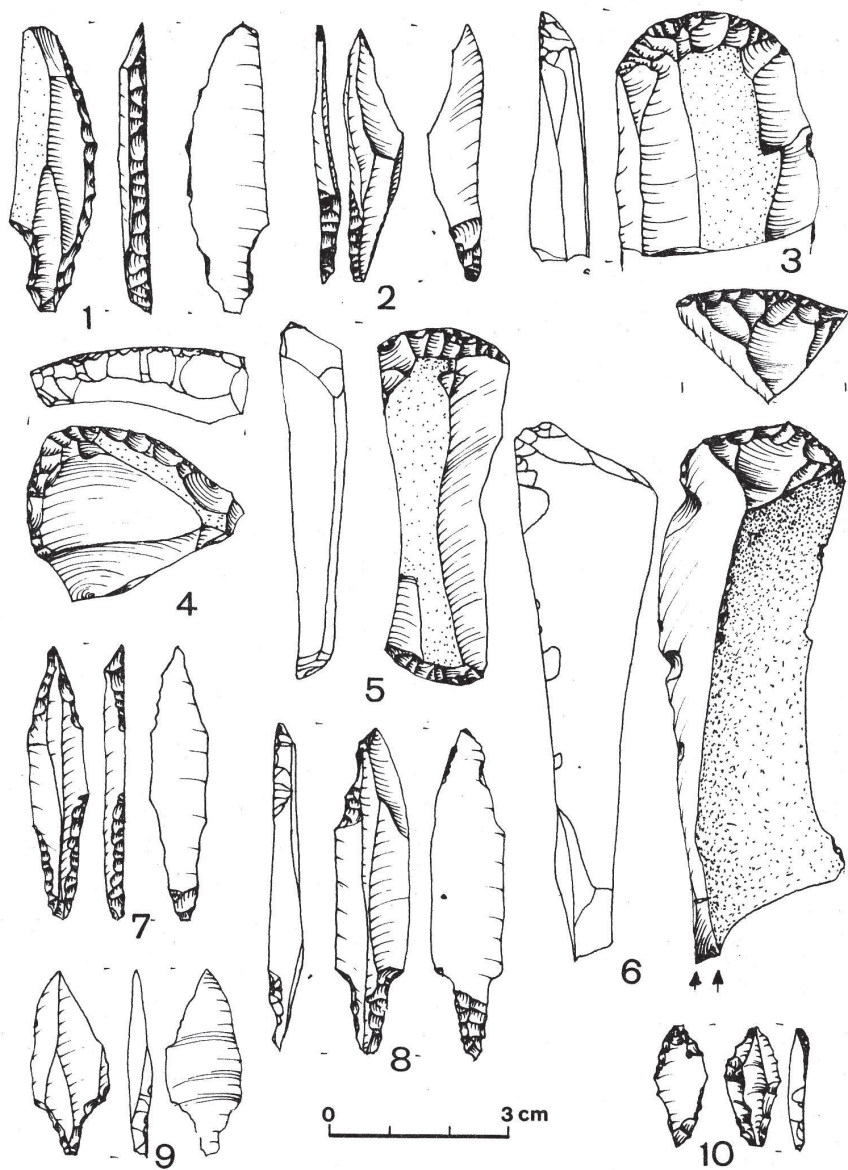

Рис. 21 Нобель. Пункт 1: 1–2, 7–10 – наконечники стріл, 3–5 – скребки
6 – скребок з різцем (wg. Z. Sulgostowskiej)

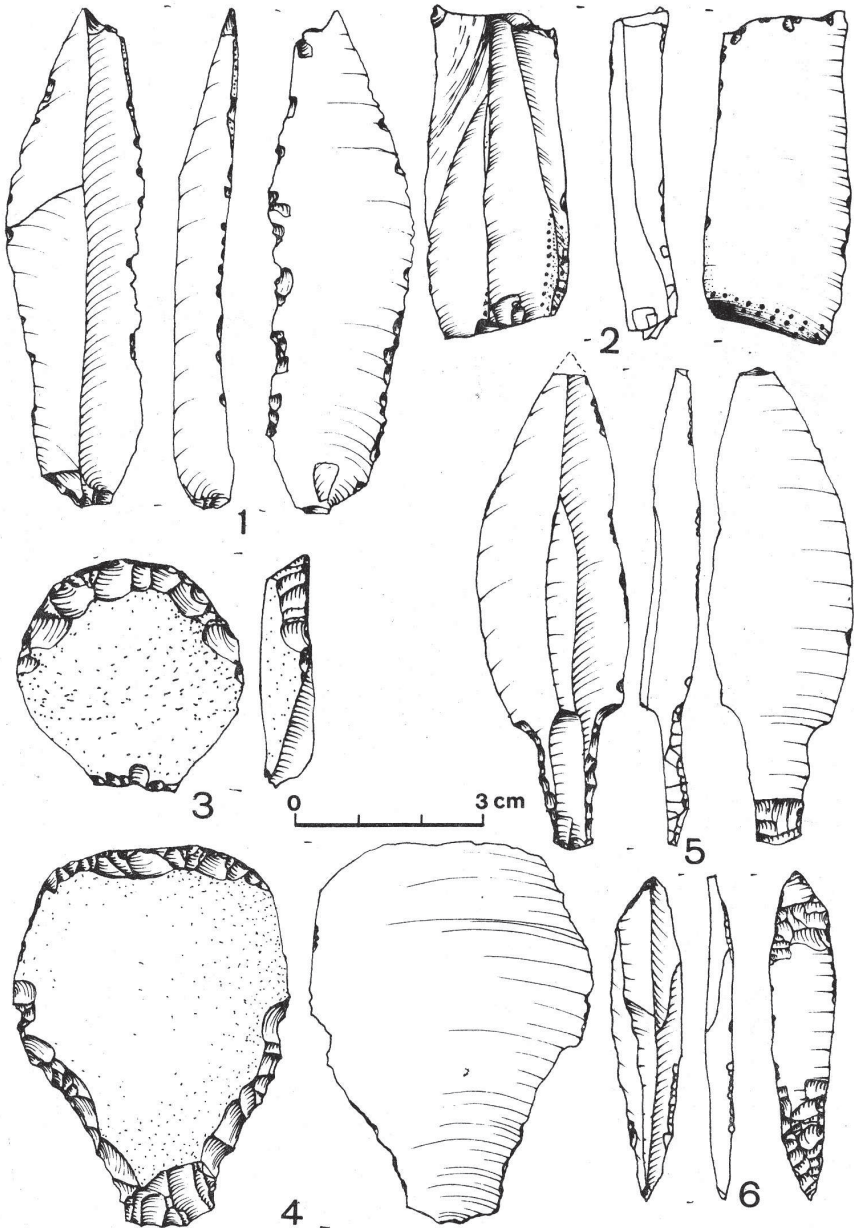

Рис. 22 Нобель. Пункт 1: 1, 2 – пластини з ретушню та залискуванням, 3, 4 – скребки, 5, 6 – наконечники стріл (wg. Z. Sulgostowskiej)

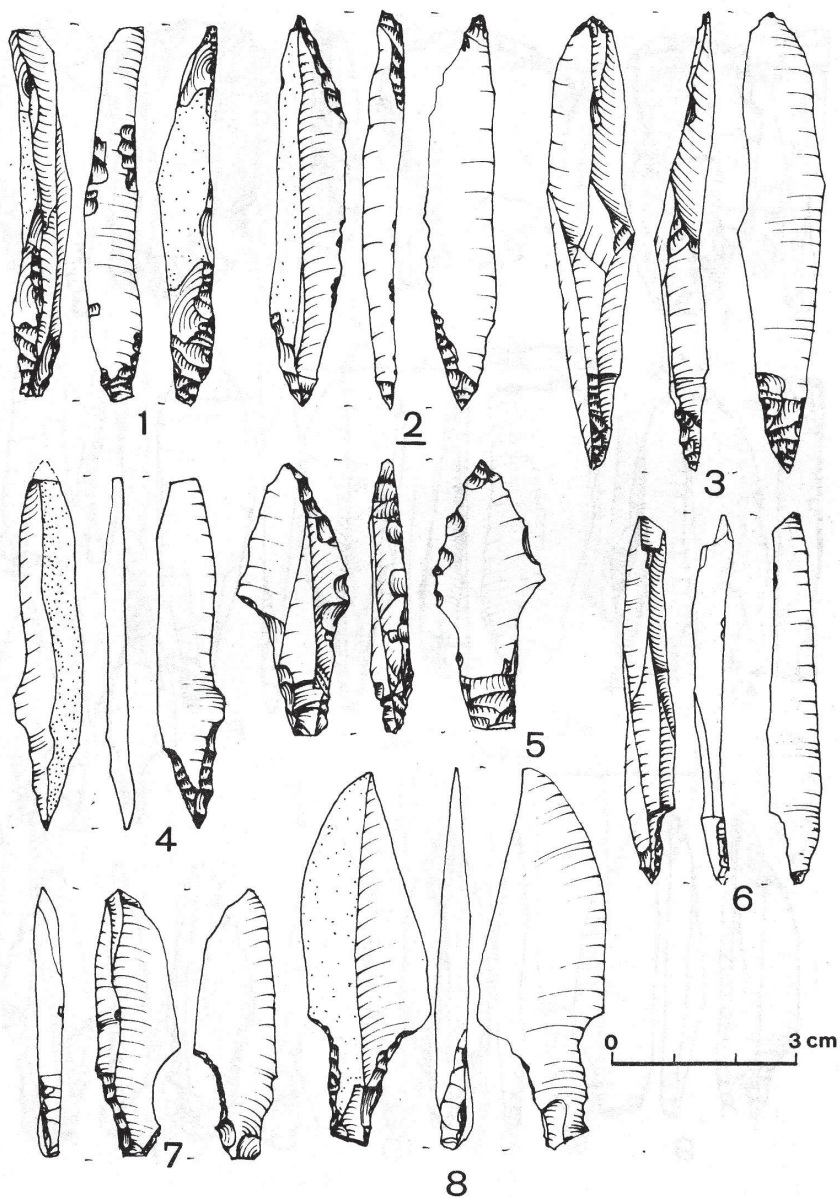

Рис. 23 Нобель. Пункт 1, кв. 10: 1-6 – наконечники стріл (wg. Z. Sulgostowskiej)

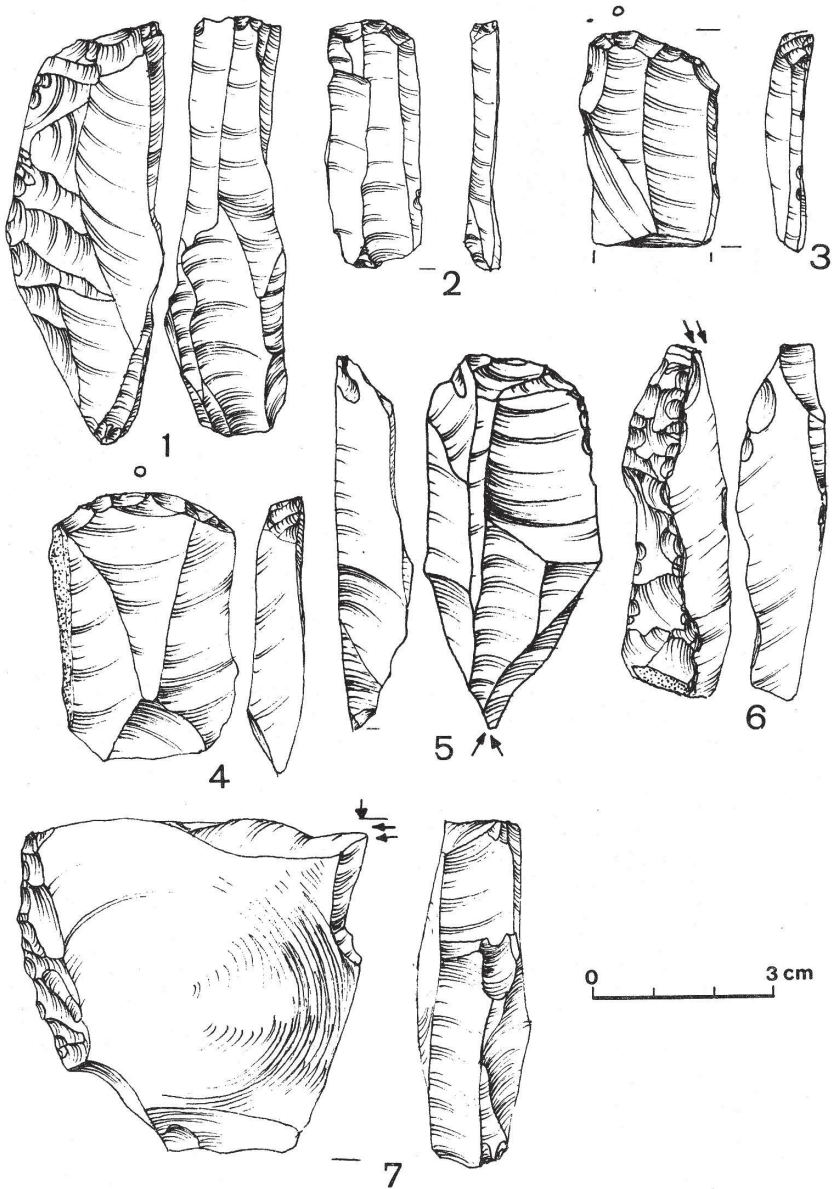

Рис. 24 Нобель. Пункт XIV. Крем'яниця: 1 – нуклеус, 2–4 – скребки, 5–7 – різці (wg. Z. Sulgostowskiej)

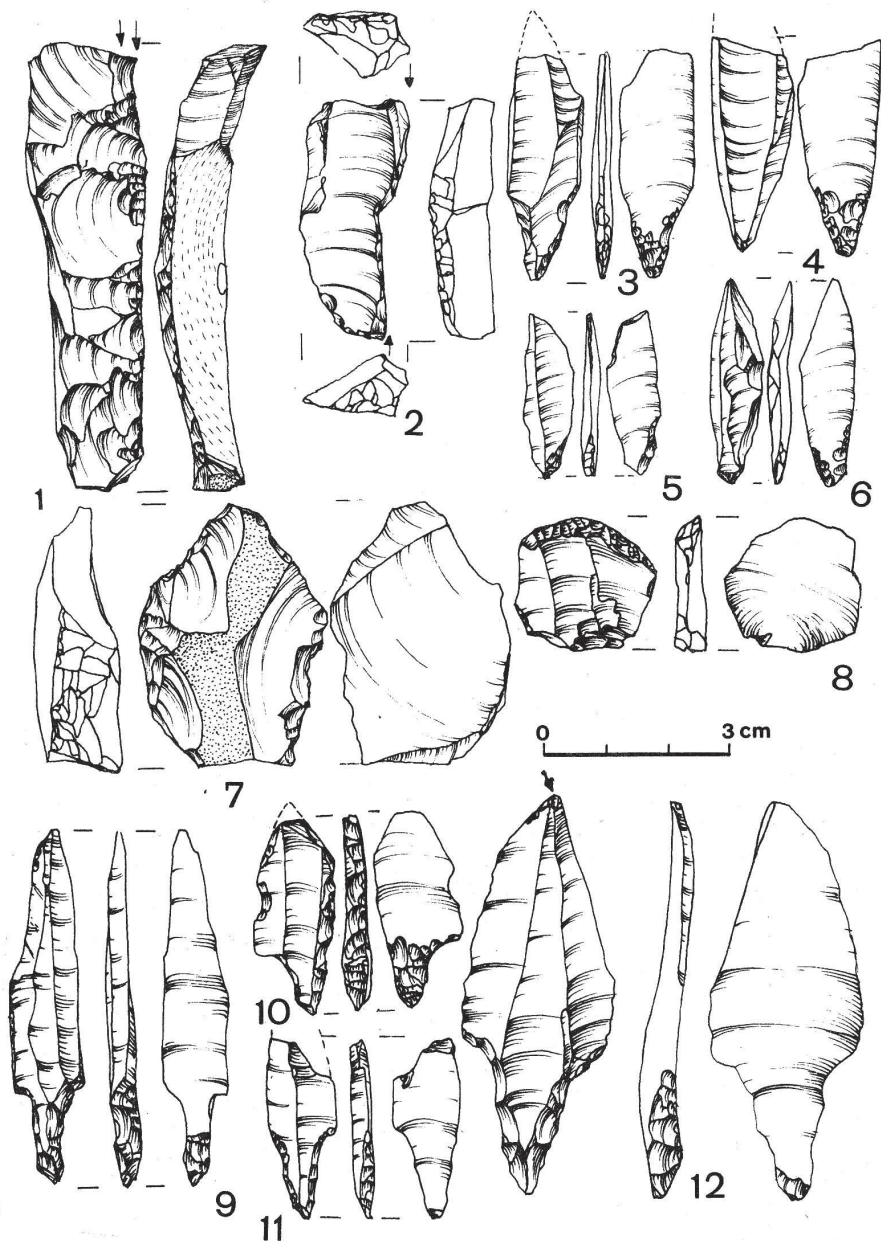

Рис. 25 Нуйно: 1, 2 – різці, 3–6 – листяки, 7 – сокира; Піски Річицькі – 9–11 – листяки, 8 – скребок (wg. Z. Sulgostowskiej)

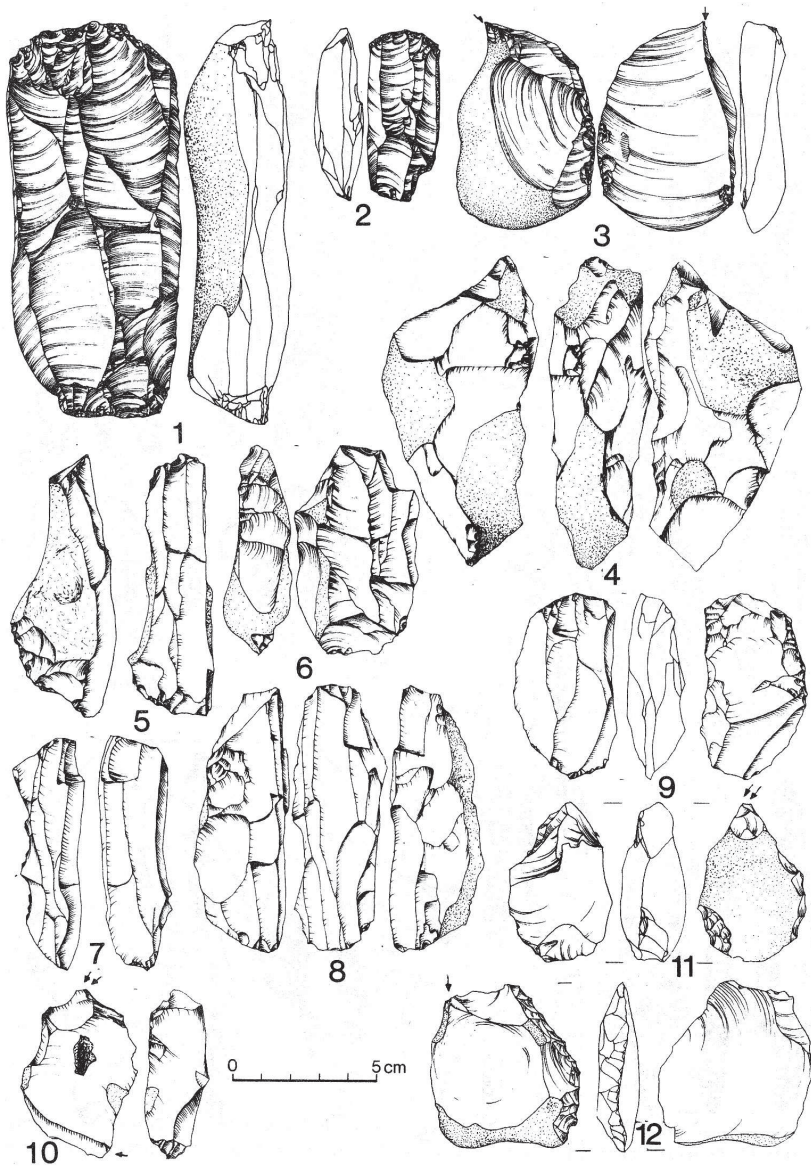

Рис. 26 Бережці. Пункт III: 1, 2 – нуклеуси, 3- різець; Тутовичі – 4–9 – нуклеуси, 10 – сокира; Смідин, пункт 1: 12 – сокира, 11 – різець (wg. Z. Sulgostowskiej)

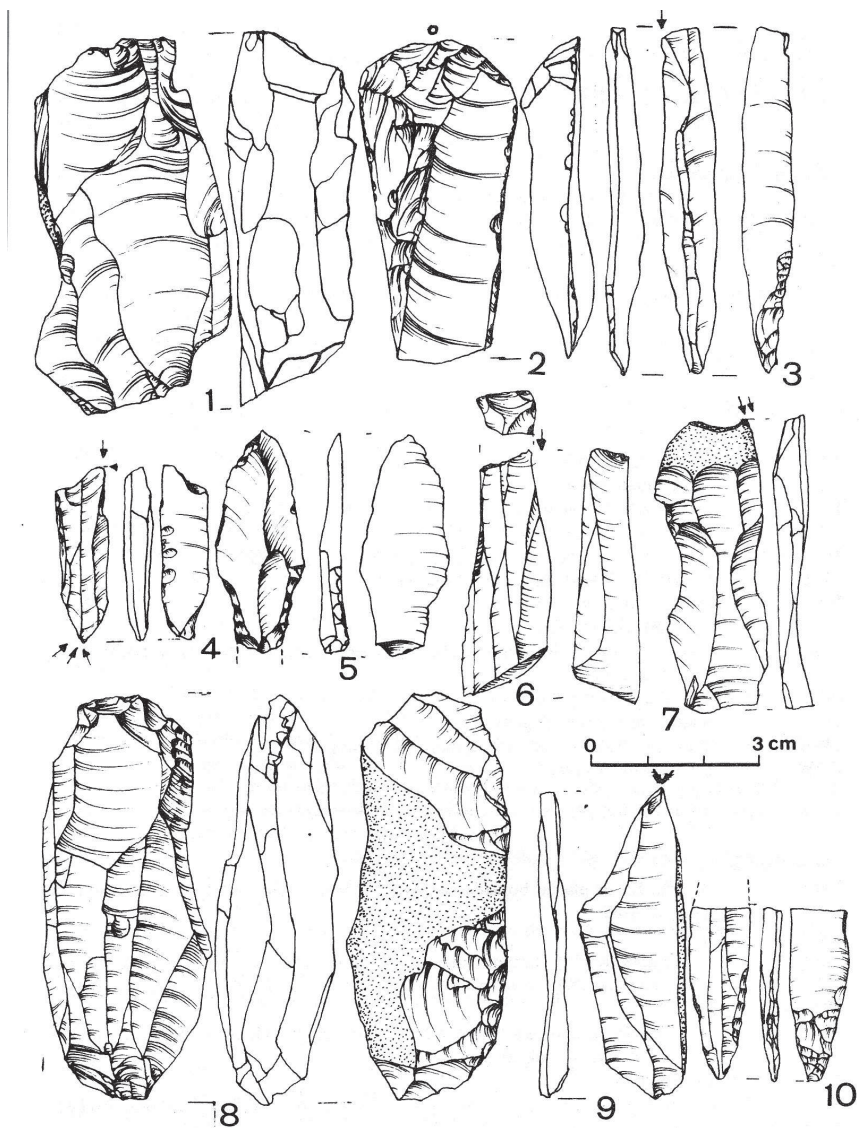
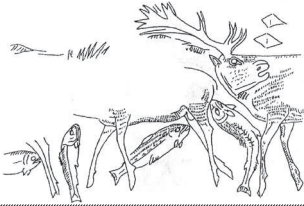

Рис. 27 Смідин. Пункт 2: 1 – нуклеус, 2 – різець, 3 – листяк, 4 – різець; Тутовичі: 5 – листяк, 6 – різець; Залозці – 7, 9 – різці, 8 – нуклеус, 10 – листяк (wg. Z. Sulgostowskiej)

ПАМ'ЯТКИ ПІЗЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ БЕРЕЗНІВЩИНИ

ДОДАТОК 5

Олександр Романчук

Північні поліські райони Рівненської області багаті на пам'ятки різних культур періоду пізнього палеоліту, але вивчені нерівномірно та неповноцінно. В деяких районах Полісся протягом років регулярно проводилися польові дослідження, рідше – стаціонарні розкопки, а в інших – спорадично. До маловивчених районів Рівненщини належить Березнівський. Тут лише тричі проводилися розкопки. У 1938 р. польський археолог Тадеуш Сулімірський досліджував розкопками пам'ятки доби бронзи в селах Моквин та Людвиполь (Сосновка). Виявлена у 1980-х роках Григорієм Охріменком серія палеолітичних пам'яток в урочищі Круг біля хутора Верба частково була розкопана у 1984 та 1989 роках київським археологом Л. Залізником.

Протягом 1996-2000 рр. автором на Березнівщині спорадично та випадково було виявлено сліди більше двох десятків поселень і стоянок доби пізнього палеоліту-мезоліту. Під час обстежень площа багатьох місцевих знаходжень палеоліту була засаджена сосною, а деякі знаходились на облогуєючих полях. Підйомний археологічний матеріал, зібраний у виявлених пунктах, в основному, малочисельний і фіксує лише сам факт існування поселення доби фінального палеоліту в даному пункті. На сьогодні з плином часу деякі пам'ятки втрачені для науковців. Так, серія пам'яток в урочищі Круг знищена піщаним кар'єром і цей процес триває.

Місто Березне. Хутір Верба. Урочище Круг-І

У 1980-х роках в околицях хутора Верба Г. Охріменком була відкрита низка пам'яток фінального палеоліту. Дві стоянки з цієї серії були розкопані у 1984 та 1989 рр. Л. Залізником. У 1990-х рр. в даному пункті праворуч від дороги Березне-Князівка відкрився стихійний кар'єр, який знищив три пункти: І, ІІ, ІІІ, відкриті Г. Охріменком.

Кар'єр знаходиться за 400 м на північний схід від хутора Верба на краю борової тераси правої заплави річки Случ, через яку проходить дорога Березне-Князівка. Підйомний матеріал збирався в кар'єрі автором протягом багатьох років. Під час збору артефактів в стінках кар'єру спостерігалися скупчення знарядь та відходів кременеобробної індустрії фінального палеоліту, які залягали на глибині 50-60 см в жовтому піску. Ця пам'ятка багатощарова. В осипах ґрунту були зібрані нечисленні матеріали волинської неолітичної культури, стижківської й східнотшинецької культур та періоду Київської Русі X-XII ст.

На пам'ятці була зібрана колекція нуклеусів, з яких автор лише 14 (Рис. 1, 1-5; 2, 1-7; 4, 1-2) відносить до доби фінального палеоліту. Чимала кількість нуклеусів повністю утилізована і важко піддається культурному визначенню. Серед нуклеусів домінують двоплощинні одnobічні ядрища, деякі з них човнуватого профілю. Один нуклеус (Рис. 2, 7) виготовлений з місцевого кварциту.

В колекції 22 вістря стріл та декілька уламків, виготовлених на пластинах з плоскою свідерською підтескою з боку черевця (Рис. 3, 1-6, 8-11, 17-19; 4, 5). Наконечники Лінгбі середнього розміру з підпрямокутними черенками, сформованими крутою ретушшю з боку спинки по периметру (Рис. 3, 7-8, 12-13, 16; 4, 3). Більшість лінгбійських наконечників мають неретушоване перо, інші – скошене напівкрутою ретушшю.

Найбільша колекція знарядь – це скребки – 66 екземплярів (Рис. 4, 6-14, 16; 5, 1-25; 6, 1-28; 7, 6, 10, 14). Переважають кінцеві на пластинах та уламках пластин. Окремими екземплярами представлені кінцеві на відщепках, комбіновані з різцем (Рис. 5, 13; 6, 26; 7, 6; 8, 5), скобелем (Рис. 4, 6), подвійні (Рис. 5, 3, 25).

На пам'ятці знайдено 29 різців, серед яких переважають серединні (Рис. 7, 1, 3, 7, 9, 13, 17; 8, 2, 5, 8, 9, 11-17), кутові (Рис. 7, 2, 5-6, 8; 8, 1, 3-4, 6-7, 10, 18), бічний ретушний (Рис. 7, 4).

Колекція скобелів представлена нуклеоподібним уламком з виїмкою, обробленою дрібною крутою ретушшю (Рис. 4, 1) та відщепом (Рис. 7, 11).

Три екземпляри сокироподібних знарядь виготовлені з місцевого кварциту (Рис. 4, 15; 9; 10).

Колекція пластин з цього пункту досить багата – більше трьохсот екземплярів (Рис. 11 і 12). Більшість пластин в перетині трапецієподібної форми. На багатьох із них є залишки жовнвої кірки.

Крем'яна сировина, яка використовувалася для виготовлення знарядь, в основному сірого кольору з різними відтінками до чорного, напівпрозора. Зустрічаються екземпляри крем'яної сировини серед знарядь та

відходів – з білими вкрапленнями, плямисті. Є зразки з матового сірого непрозорого кременю. Основна маса крем'яної сировини має на поверхні сколів блідо-голубу патину.

Місто Березне. Урочище Круг – II

Пам'ятка свідерської культури відкрита автором в першій половині 1990-х років. Підйомний матеріал збирався на південному краю масивно-го округлого мису надзаплавної тераси Случі, який зі сходу вклинюється в праву заплаву річки Случ. Мис засаджений сосною. По периметру мису проходить ґрунтова дорога. Мис знаходиться на південь від шосейної дороги Березне – Богуші. По основі мису проходить шосейна дорога Березне – Хотин.

В колії ґрунтової дороги і осипах піску тераси було знайдено 21 уламок кременю, серед яких декілька знарядь. Крем'яна сировина від світло-сірого до темно-сірого кольорів. Декілька уламків мають плямисту структуру.

Серед підйомного матеріалу – вістря стріли (Рис. 13, 1), характерне для свідерської культури. Черенок стріли з боку черевця оброблений плоскою ретушшю.

Різець серединний виготовлений на нуклеподібному жовні кременю (Рис. 13, 4).

Серед знахідок – ніж на пластині (Рис. 13, 3) та два уламки пластин зі слідами ретуші з боку спинки і черевця (Рис. 13, 5, 6).

На пам'ятці знайдено також одну пластину (Рис. 13, 2), мікропластинку та чотири уламки пластин.

Серед відходів кременеобробної індустрії – дев'ять відщепів.

Місто Березне. Урочище Круг – III

За сотню метрів на захід від пункту Круг-I в колії автомобільної ґрунтової дороги та в осипах ґрунту на схилі тераси було знайдено 47 оброблених кременів, в тому числі 5 – з ретушшю. Цей пункт засаджений сосною і площу, тому площу пам'ятки визначити неможливо.

Серед знахідок – скребок боковий на спрацьованому нуклеусі (Рис. 14, 1), скребок кінцевий на пластинчастому відщепі (Рис. 14, 2) та скребок кінцевий на крупному горизонтальному відщепі нуклеуса (Рис. 14, 5). Решту знарядь становлять ніж на первинній пластині (Рис. 14, 3) та різець серединний на відщепі (Рис. 14, 4).

Серед крем'яної сировини – дві мікропластинки, різцевий скол, первинна пластина, три нуклеподібні сколи та 35 відщепів, серед яких один кварцитовий. Крем'яна сировина в основному світло-сірого та сірого кольору, напівпрозора. Декілька відщепів з непрозорого кременю.

Село Богуші

Пам'ятка виявлена автором у 2000 році за 200 метрів на захід від села на розвіяному пустирі, засадженому молодим сосновим лісом. Із заходу пустир межує з центральною меліоративною канавою, яка протікає між селами Поляни і Бронне. Зі східного боку – городи місцевих селян. З північного – канава перетинає вулицю села і впадає в річку Случ.

На розвіяному дюнному підвищенні спостерігалися скупчення кременю, але визначити площу всієї пам'ятки неможливо. Колекція кременю становить 204 одиниці, серед яких 25 знарядь. Кремнева сировина представлена чотирма спрацьованими нуклеусами. Серед знарядь – 5 скребків, 2 з яких округлі (Рис. 15, 1, 2), 2 правильної форми на уламках пластини (Рис. 15, 3, 12) і один кінцевий на відщепі (Рис. 15, 4).

На пам'ятці знайдено два серединні різці (Рис. 15, 5, 6) і один на куті пластини (Рис. 15, 8). Серед інших знарядь – скобель на відщепі (Рис. 15, 11), уламок пластини з обробленими притуплюючою ретушшю боками (Рис. 15, 7) та пластинчастий відщеп з ретушшю (Рис. 15, 13).

Вироби з ретушшю представляють 2 нуклевидні уламки і 5 відщепів. Серед знахідок 3 мікроліти та вістря типу Кудлаївка (Рис. 15, 9-10, 14).

В колекції 36 цілих (Рис. 15, 15-18, 20) та 31 уламок пластин. Одна – з несистематичною ретушшю (Рис. 15, 19). В збірці переважають пластини з чотирма гранями. Ширина пластин – від 0,8 до 1,9 см.

Село Вітковиці – I

Двошарове поселення доби мезоліту та східнотшинецької культури знаходиться за 2,5 км на південний схід від села та за 500 метрів на захід від шосе Березне – Князівка. Пам'ятка виявлена та обстежена автором весною 1996 року. Підйомний матеріал збирався на місці борової тераси, яка вклинюється зі сходу заплави річки Случ. Через мис від шосе іде ґрунтова дорога, яка веде до городів місцевих селян в заплаві річки. На місі росте молодий сосновий ліс.

Підйомний матеріал збирався на розвіяних схилах тераси та в колії ґрунтової дороги впродовж 40 м. Повторно цей пункт обстежувався автором у 1999 та 2000-х роках. За роки обстеження на пам'ятці було зібрано 36 артефактів, які можна віднести до доби мезоліту. Серед них 28 з світло-сірого, сірого кременю та 8 – з місцевого кварциту.

Предмети з вторинною обробкою представлені трапецією з обробленими боковими краями (Рис. 16, 2), мікропластинкою 1,6 x 0,4 x 0,2 см з притупленим краєм, скребком кінцевим на первинному відщепі (Рис. 16, 6) та двома скобелями на пластинчастих відщепках (Рис. 16, 4, 5).

На пам'ятці знайдено 2 нуклеуси: один на початковій стадії обробки (Рис. 16, 1), а другий повністю утилізований.

Село Городище. Урочище Залісся – I

Багатошарове поселення знаходиться на західному мисі льодовикової морени, витягнутої по осі захід-схід за 3 км на захід від с. Городище на кордоні із землями с. Поляни. З південного й західного боку мис межує з болотистими низинами з меліоративними канавами. Дана місцевість розорювалася колективним господарством с. Городище, а в 1996 році була засаджена сосною. На куті між канавами з південної сторони частина мису розорювалась під город жителем с. Городище.

Підйомний матеріал збирався на піщаній видмі, засадженій сосною, на площі близько 1000 м². Знаряддя частіше траплялися на периферії пам'ятки. Спостерігалось значне скупчення кременю на площі близько 100 м².

Протягом 1999–2000 рр. у цьому пункті автором було зібрано 1287 відходів кремнеобробної індустрії та знарядь. Серед них 54 екземпляри з місцевого сірого кварциту різних відтінків. Основна маса крем'яної сировини жовто-коричневого кольору і походить з родовищ Житомирщини. Лише півтори сотні крем'яних знарядь, пластин та відщепів від світло до темно-сірого кольорів.

На пам'ятці зібрано 14 майже повністю спрацьованих нуклеусів та 25 нуклеоподібних уламків. Нуклеуси одно-, рідше – двоплощинні (Рис. 17, 21, 24; 20, 1–3).

Колекція пластин становить 185 цілих екземплярів та 90 уламків. Відщепів різної величини – 837.

Вістер стріл 10 екземплярів. 5 із них на черенках мають зі сторони черевця плоску підтеску (Рис. 17, 5–8), характерну для Свідерської культури. У 5 наконечників черенки зі спинки оброблені способом крутого ретушування (Рис. 17, 1–4, 9).

Найчисельніша колекція знарядь – це скребки – 56, з них на пластинах і уламках пластин – 23 (Рис. 17, 12 – 14, 16, 22, 23; 18, 1-27).

Різців – 37, з яких більшість становлять кутові. Основна маса різців виготовлена на плстинах та їх уламках (Рис. 17, 10, 11, 15, 18, 20, 25; 20, 4–19).

В колекції 4 скобелі (Рис. 19, 22-24). Є комбіновані знаряддя.

Пластин та уламків пластин з ретушшю – 25 (Рис. 19, 15-17, 20, 21), відщепів з ретушшю – 6.

Село Городище. Урочище Залісся – II

Підйомний матеріал збирався на південному схилі льодовикової морени за 2,5 км на захід від села Городище. В радянські часи описана місцевість розорювалася, а в 1996 році була засаджена сосною. На північній частині морени росте молодий сосновий ліс.

Підйомний матеріал збирався на розвіяній ділянці площею 80 м² в міжряддях сосни.

На пам'ятці було зібрано 163 крем'яні артефакти, частина з яких ретушована. Кремінь жовтуватого кольору з північних родовищ Житомирщини. З місцевого світло-коричневого, сірого кварциту походить 13 відщепів та уламків.

Серед знахідок – 7 нуклеусів (Рис. 22, 18-19), 6 нуклеподібних уламків, 16 пластин (Рис. 22, 14-17, 20), 3 мікропластини та 17 уламків пластин.

Знаряддя представлені скребками кінцевими (Рис. 22, 2-6), різцем серединним (Рис. 22, 10) та боковими (Рис. 22, 11-12). Мікропластинка (Рис. 22, 8) з обробленим краєм служила вістря стріли. Один край трьох відщепів з жовною кіркою (Рис. 22, 1, 9, 13) та уламок пластини (Рис. 22, 7) оброблені суцільною ретушшю.

Городище. Урочище Залісся – III

Багатошарове поселення пізнього палеоліту та декількох культур доби бронзи знаходиться за 2-2,3 км на захід від села. Пам'ятка розміщена на західному мисі підвищення, яке тягнеться від с. Городище до кордону із землями с. Поляни. На заході поле межує з центральною меліоративною канавою, яка витікає з меліорованих боліт біля с. Кургани, протікає через с. Городище і впадає в р. Случ. Із заходу і сходу поле розриває смугу лісу, а з півдня межує з меліоративною канавою, що примикає до центральної. Підйомний матеріал збирався на полі смугою 120 x 40 м. Знахідки фінального палеоліту траплялися рідко. Основну масу знахідок становлять нуклеуси, частина з яких човнуватої форми (Рис. 23, 4-6). Знаряддя представлені кутовим різцем на спрацьованому нуклеусі (Рис. 23, 1) та відщепами з ретушшю.

Всі нуклеуси виготовлені з житомирського кременю.

На пам'ятці знайдена невеличка колекція уламків вузьких пластин. Відходів кременеобробної індустрії дуже мало. По цьому можна судити, що стоянка свідерської культури тут була короткочасна.

Село Зірне. Хутір Очеретянка

Нуклеус та декілька десятків відщепів кременю були знайдені у кінці 1990-х років на довго облогуєчому полі. Цей пункт знаходиться за 1 км

на схід від села, і за метрів 200 на південь від хутора. Підйомний матеріал був зібраний на мисі, який вклинюється з південної сторони у вузьку болотисту заплаву меліорованого струмка, який витікає з боліт на околиці села Зірне.

Ґрунт на пам'ятці піщаний, супіщаний. Крем'яні артефакти траплялися дуже рідко і тому важко судити про площу пам'ятки та її культурну належність. Судячи з усього, тут могла бути тимчасова стоянка свідерської культури.

Село Моквин. Хутір Лукавець

Багатошарова пам'ятка розташована на кінці мису, який глибоко вклинюється в ліву заплаву річки Случ. Висота мису над рівнем заплави – 5-6 м. З північного боку біля підніжжя мису знаходиться старе русло Случі, а з південного – меліороване болото. Мис розорюється під городи. По периметру мису – ґрунтова дорога. На захід від нього розташована траса Березне – Сосновка. Біля дороги та на північному краю мису у кінці 90-х рр. стояли дві хати хутора Лукавець.

Підйомний матеріал збирався автором весною та восени, коли поля були вільні від сільськогосподарських культур, протягом 1997–2000 років. Найдавніші знахідки відносяться до Свідерської культури. Пам'ятка бідна на крем'яні артефакти, які збиралися в шарі орного ґрунту. Всього було зібрано 37 знарядь та відходів кременеобробної індустрії, які можна віднести до пізнього палеоліту.

Крем'яна сировина, з якої виготовлялися знаряддя та зброя, сірого та темного кольору. В колекції три неклеуси (Рис. 24, 3, 10, 11), один з яких двоплощинний (Рис. 24, 10). На пам'ятці зібрано 10 пластин та 2 уламки пластин. Ширина пластин – 0,8–0,10 мм, а дві пластини шириною 16 та 23 мм.

Колекція знарядь складається з вістря стріли (Рис. 24, 1), виготовленого з вузької пластини. Насад наконечника оброблений з боку черевця плоскою підтескою. Решту знарядь складає різець кутовий на пластині (Рис. 24, 4), скребачки кінцеві на пластині (Рис. 24, 5) та на відщепі (Рис. 24, 14), дві пластини з обробленим краєм, два уламки пластин з ретушшю (Рис. 24, 9, 13) та два ножі (Рис. 24, 12, 15). В одному з ножів (Рис. 24, 12) край оброблений зі сторони спинки і черевця.

Село Моквин, урочище Ругка

Багатошарове поселення виявлене автором восени 1997 року на мисі першої лівої надзаплавної тераси р. Случ. Пам'ятка знаходиться за 0,5 км на південний схід від села ліворуч траси Березне – Сосновка. На захід від

пам'ятки – колгоспний садок. Підйомний матеріал збирався на колективному полі вздовж заплави на площі біля 1000 м². Серед знахідок переважають уламки посуду культури шнурової кераміки. Крем'яні артефакти зустрічалися рідко. Серед них є незначна колекція поодиноких знарядь та відходів кременеобробної індустрії Свідерської культури. Нуклеус човно-подібної форми, двоплощинний. Сировиною для виготовлення нуклеуса послужило жовно темно-сірого кременю зі світлими смугами.

Село Поляни – I

Багатошарова пам'ятка знаходиться за кілометр на північний схід від села на східному пологому схилі високого останця, витягнутого по осі захід – схід. На західній високій частині підвищення спостерігалися скупчення уламків кераміки часів Київської Русі X – XI століття.

На східному пологому схилі останця зібрана невелика колекція знарядь та відходів кременеобробної індустрії, частину з яких можна віднести до періоду пізнього палеоліту-мезоліту. Всі знахідки дрібні, за винятком комбінованого знаряддя – скребка кінцевого-ножа, виготовленого на уламку широкої пластини (Рис. 25, 5).

До культури Свідеру можна віднести двоплощинний однобічний нуклеус (Рис. 25, 6), різця серединного на пластинчастому відщепі (Рис. 25, 3), різця кутового на нуклевидному уламку (Рис. 25, 4) та скребка кінцевого (Рис. 25, 1). Серед знарядь – уламок пластини з обробленими ретушшю краями (Рис. 25, 7) та два відщепи з нерегулярною ретушшю. На відщепках ділянки жовнової кірки темно-сірого кольору. Серед знахідок – трапеція, в якій оброблені леза, а не бокові краї (Рис. 25, 2).

Крем'яна сировина від світло-сірого до темно-сірого кольорів, напівпрозора, трапляється й матова.

Село Поляни. Урочище Косяк – I

Багатошарове поселення знаходиться за два кілометри на північний схід від села і за 350 м на захід від ґрунтової дороги Поляни – Тишиця. Дорога проходить через хутір з однією хатою. Підйомний матеріал збирався на облогуєчому полі у видмах піску. З північного боку поле межує з меліоративною канавою. За 50 м на південь від стоянки – підтоплений ДОТ, побудований поляками в 1930-х роках. Знахідки збиралися ближче до канави смугою шириною 30-40 м і довжиною до 100 м.

Крем'яний підйомний матеріал, який з деякою умовністю можна віднести до пізнього палеоліту, становить 110 екземплярів. Крем'яна сировина світло-сірого, сірого кольору з темними смугами, плямиста. Серед знахідок лише 1 односторонній спрацьований нуклеус, 2 відбійники,

4 пластини (Рис. 26, 4, 7) та 11 уламків пластин. Основна маса пластин в перетині трапецієподібної форми шириною 0,9-2 см.

Два вістря стріл виготовлені на уламках пластин. У одного вістря (Рис. 26, 1) перо з однієї сторони оброблене ретушю, а черенок оброблений зі сторони спинки. Перо іншого вістря та черенок оброблені з обох сторін (Рис. 26, 2).

Серед підйомного матеріалу – два скребки кінцеві на уламках пластин (Рис. 26, 5, 8), різець боковий (Рис. 26, 6) на пластині.

Село Поляни. Урочище Косяк – II

Пам'ятка пізнього палеоліту знаходиться приблизно за 2 км на північний схід від села і за метрів 400 на захід від ґрунтової дороги Поляни –Тишиця. Підйомний матеріал збирався на вершині й частково розвіяному східному схилі підвищення, яке раніше розорювалося, а нині облогує. За сотню метрів на північ від пам'ятки – підтоплений польський ДОТ, побудований у 1930-х роках.

Підйомний матеріал збирався на розвіяній ділянці поля на площі близько 50 м². Колекція знахідок становить 290 одиниць. З них 12 відщепів місцевого кварциту сірого та блідо-синюватого кольору. Крем'яна сировина сірого кольору з різними відтінками.

Колекція нуклеусів представлена одним цілим екземпляром (Рис. 26, 17) та двома уламками.

Пластин в колекції 41 екземпляр, з них мікропластин 7, уламків пластин 37. Відщепів зібрано на поселенні 200 штук.

Вироби, знайдені на пам'ятці, нечисленні й представлені двома вістряма стріл (Рис. 26, 14), одне з яких алтинівське (Рис. 26, 15), та різцем кутовим (Рис. 26, 16).

Село Поляни. Урочище Каменисте – I

За 2, 5 км на південний схід від села Поляни на дюнному підвищенні, витягнутому по осі захід – схід, знаходиться багаточислове поселення. Із західного та південного боку підвищення межує з болотистою місцевістю з меліоративними канавами. Західна канава є центральною. На північ від описаного пункту стоять зруйновані ДОТи, побудовані поляками в 1930-х роках. На дюнному підвищенні трапляються піщані видми. Підйомний матеріал збирався на видмі, розташованій на вершині і південному схилі дюни. Основну масу знахідок становили крем'яні артефакти доби пізнього палеоліту. В незначній кількості траплялись уламки посуду східнотшинецької культури.

Сировиною для виготовлення знарядь та зброї служив кремій від світлого до темного кольорів. Для цих цілей використовувався місцевий

кварцит світло-сірого, сірого, світло-коричневого кольорів. Незначний відсоток крем'яної сировини походить з Житомирщини, який має жовто-коричневий колір з широкою гамою відтінків.

Підйомний матеріал з пам'ятки становить 160 одиниць. Серед знахідок – один торцевий нуклеус для зняття пластин і один для відщепової сировини. 4 нуклеуси з колекції повністю спрацьовані. Серед підйомного матеріалу – 4 нуклеоподібні уламки кременю.

Серед знахідок – алтинівське вістря стріли (Рис. 26, 20), виготовлене з житомирського кременю, два кінцеві (Рис. 26, 19, 23) та два циркулярні скребки (Рис. 26, 22).

Різці представлені двома кутовими (Рис. 26, 21). Одна пластина з ретушшою (Рис. 26, 18).

Колекція пластин становить 23 екземпляри цілих та 20 уламків. Дві мікропластини. Відщепи представлені 81 знахідкою. На частині відщепів ділянки жовтової кірки сірого та білуватого кольорів.

Село Поляни. Урочище Каменисте – II

Матеріал культури Свідер був зібраний за 2,8 – 3 км на південний схід від села Поляни на моренному підвищенні, витягнутому по осі захід – схід. Підйомний матеріал збирався на вершині й південному схилі у видмах піску на площі 200 м². Ця місцевість слугує громадським випасом для худоби. В радянські часи вона розорювалася під поля. Із східного й західного боку підвищення межує з меліоративними канавами.

На поверхні видми була зібрана нечисленна колекція крем'яних знарядь та відходів кременеобробної індустрії. В збірці є характерні для свідерської культури вістря стріл (Рис. 26, 9, 11), різець серединний (Рис. 26, 12) та пластина з виїмкою, обробленою з боку спинки дрібною ретушшою (Рис. 26, 10).

Крем'яна сировина сірого кольору з різними відтінками, напівпрозора. Поодинокі відщепи з місцевого кварциту.

Село Хотин – I

Нечисленний підйомний матеріал доби пізнього палеоліту був зібраний в обвалах ґрунту старого кар'єру, з якого брали пісок на підсіпку полотна шосейної дороги Березне – Хотин. Пам'ятка знаходиться за сотню метрів на захід від шосе на північному краю надзаплавної тераси, яка глибоко вклинюється зі сходу в заплаву річки Случ. На кінці мисоподібного виступу насипаний курган, на якому стоїть залізобетонний хрест. Від шосе до кургану іде ґрунтова дорога. Більша частина мису засаджена сосною. Підйомний матеріал збирався у цьому пункті в 1999 р. на площі 0,1 га. На зруйнованій пам'ятці було піднято 25 кременів, серед

яких 6 знарядь. Мешканці стоянки для виготовлення знарядь праці використовували крем'яну сировину сірого кольору. Більша частина кремєню вкрита блідо-голубою патиною. Серед знарядь 2 кінцеві скребачки на пластинчастих відщеплах (Рис. 27, 1, 2), одна з яких комбінована з різцем кутовим (Рис. 27, 2). Рубальні знаряддя на пам'ятці представлені трапецієподібною сокирою, виготовленою на крупному відщепі (Рис. 27, 9). Один край сокири частково оброблений з двох сторін сколами. Ще одне знаряддя могло служити сокиркою або скребком (Рис. 27, 4).

На пам'ятці знайдено 5 пластин та 2 уламки пластин. Краї однієї пластини зі сторони спинки вкриті дрібною ретушшю (Рис. 27, 11). Ще на декількох пластинках видно сліди у вигляді дрібної ретуші, утвореної в процесі використання знаряддя. Край однієї пластини частково оброблений зі сторони спинки ретушшю (Рис. 27, 3).

Нуклеус для зняття пластин однобічний, одноплощинний із злегка скошеною площиною. Ядрище з тильного боку має поперечну підтеску.

Село Хотин. Урочище Сеглище Перше – I

За 0,5 км на схід від села на першій правій надзаплавній терасі річки Случ на вершині та південному схилі вузького дюнного підвищення, яке тягнеться із заходу на схід, автором у 1998 році було виявлене багатошарове поселення. Підйомний матеріал пізнього палеоліту, волинської неолітичної культури, пізнього Трипілля та городоцько-здовбицької культур збирався у видувах піску на довго облогуєчому полі. Під час збору археологічного матеріалу поле служило громадським випасом.

За 350 – 400 метрів на північ від пам'ятки довга вузька висока морена, витягнута по осі захід-схід. На морені церква, на схід від церкви – кладовище та молодий сосновий ліс. Від села по краю надзаплавної тераси – ґрунтова дорога.

Крем'яні артефакти пізнього палеоліту збиралися у видувах піску, де спостерігалися їх скупчення. Крем'яна сировина від світло до темно-сірого кольору. Серед підйомного матеріалу – колекція відходів каменеобробної індустрії з місцевого кварциту різних кольорів та відтінків.

Знаряддя з пам'ятки представлені характерними для свідерської культури човнуватим нуклеусом (Рис. 28, 16), нуклеподібними уламками. Серед знарядь переважають скребки кінцеві на пластинах, уламках пластин та пластинчастих відщеплах (Рис. 28, 1-7). В колекції знарядь – три різці. Вістря одного із них сформоване двома різцевими сколами та ретушшю (Рис. 28, 9). Боковий різець зроблений на пластині, край якої має виїмку, оброблену ретушшю (Рис. 28, 10). Третій різець – серединно-боковий з

двома робочими кінцями виготовлений на уламку широкого пластинчастого відщепу (Рис. 28, 13).

Решту знарядь з ретушшю становить реберчата пластина з майже повністю обробленим дрібною ретушшю краєм (Рис. 28, 17). Два уламки пластин мають виїмки, вкриті ретушшю (Рис. 28, 8, 14). Серед знарядь – п'ять відщепів з нерегулярною ретушшю (Рис. 28, 11, 12). Комбіноване знаряддя на відщепі має дві оброблені ретушшю виїмки та один край (Рис. 28, 15).

Крем'яна сировина з пам'ятки частково вкрита блідо-голубою патиною.

В колекції – десять пластин одна з яких мікропластинка та одинадцять уламків пластин.

Село Хотин. Урочище Сеглище Перше – II

За 800 м на схід від села та за 100 м від краю правої надзаплавної тераси річки Случ знаходиться одношарове поселення пізнього палеоліту. Підйомний матеріал збирався на мисі підвищення, який із заходу межує з вузькою низовиною, через яку до меліорації протікав струмок, що витікав з боліт в околицях села. Мис частково розвіяний піщаним видувом і засаджений сосною. Крем'яні артефакти збиралися у видуві піску та в борознах, в яких посаджена сосна на площі близько 60 м². Грунт на пам'ятці сильно насичений дрібними різнокольоровими конкреціями кварцу. Підйомний матеріал в цьому пункті збирався в кінці 90-х рр. декілька разів на рік. За час обстеження на пам'ятці було зібрано 162 відходи кременеобробної індустрії та знаряддя праці. Кременева сировина сірого крольору різних відтінків. На пам'ятці було знайдено сім відщепів місцевого кварциту.

В колекції є 2 нуклеуси (Рис. 29, 17–18) та 4 нуклевидних уламки.

Кременевий комплекс містить 29 пластин (Рис. 19–22) шириною 0,7–2,1 см, більшість яких вкрита голубою патиною різної щільності. Основна маса пластин в перетині трикутної форми, а одна – з суцільною жовтою кіркою. З 25 уламків пластин 13 трьохгранні, 8 чотирихгранні, 2 клиноподібні та 2 з жовтою кіркою.

Знаряддя представлені 10-ма скребками (Рис. 29, 1–7, 9, 12–13), 2 скобелями (Рис. 29, 14, 16), 2 різцями кутовими (Рис. 29, 8, 15), 1 вістряем (Рис. 29, 10), пластиною з ретушшю (Рис. 29, 11), 2 відщепами з ретушшю та 5 відщепами з невеличкими ділянками, обробленими дрібненькими сколами.

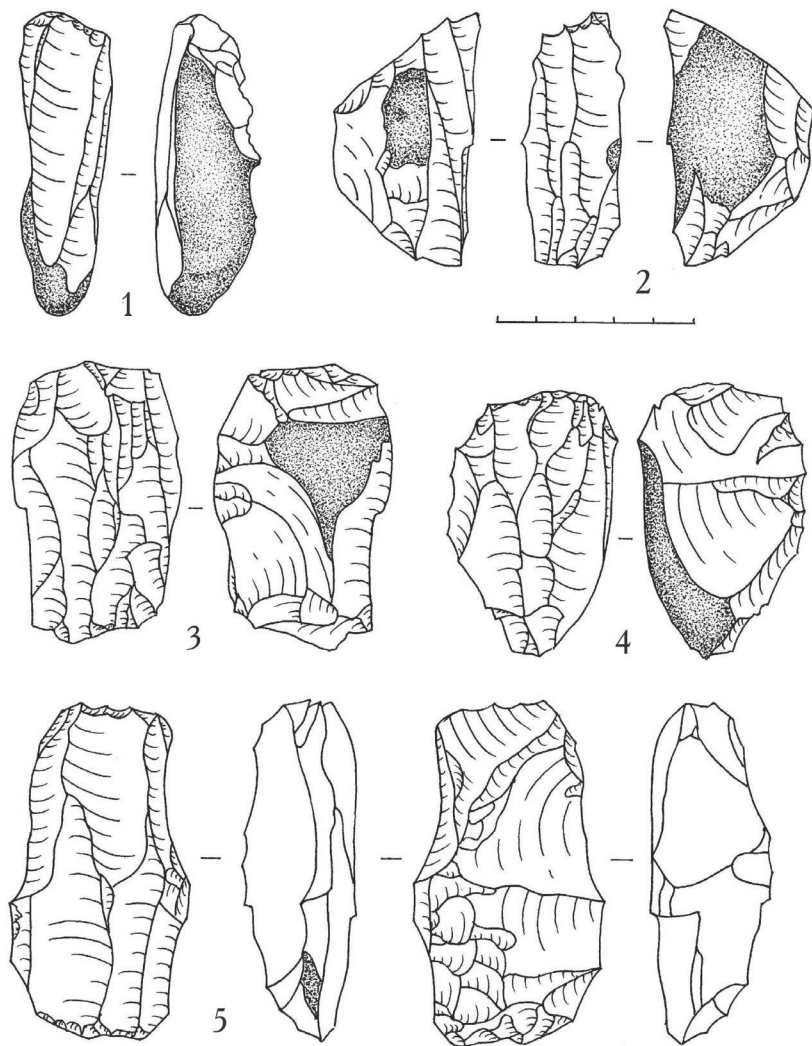

Рис. 1 Вербя. Кар'єр

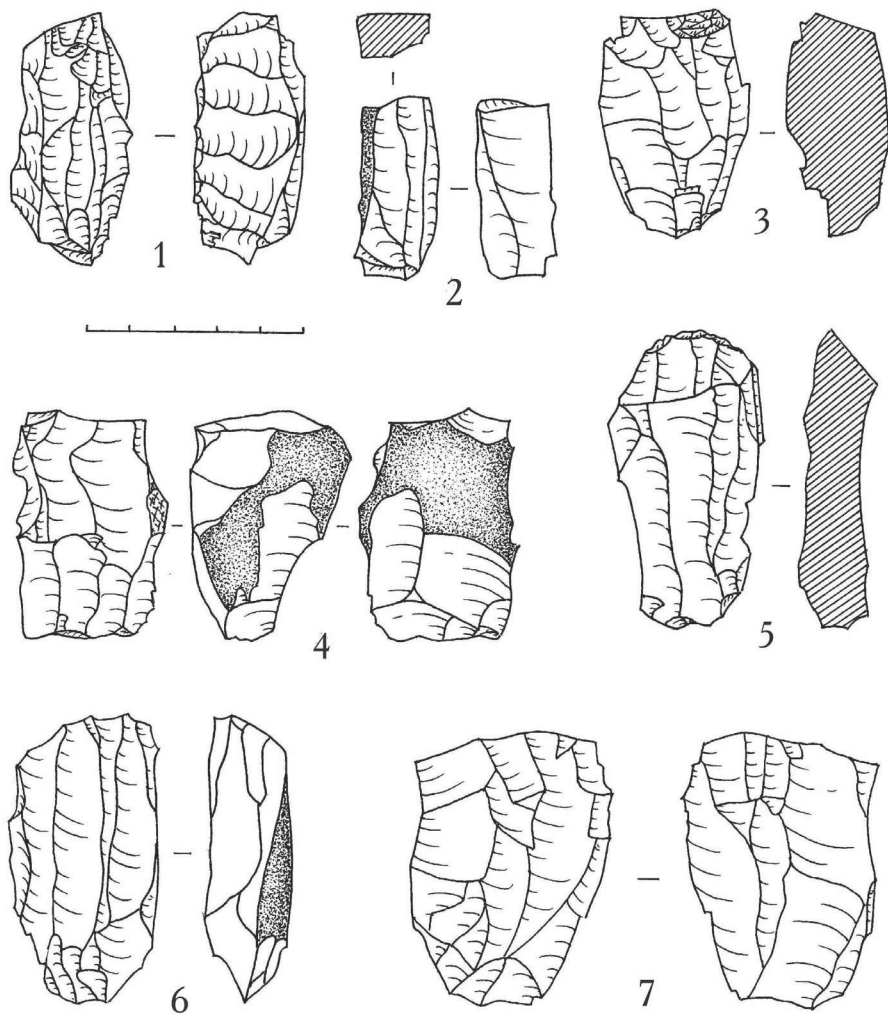

Рис. 2 Верба. Кар'єр

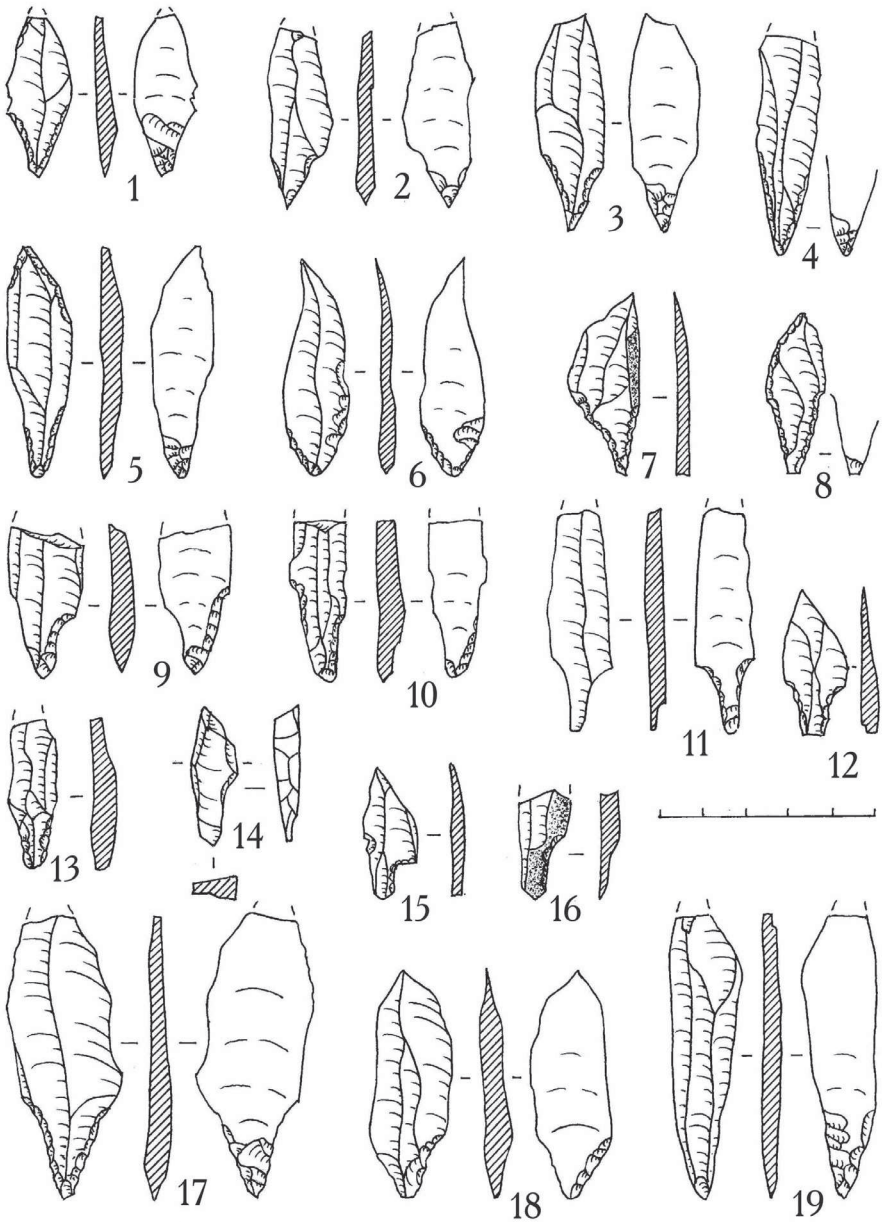

Рис. 3 Верба. Урочище Круг (1, 2, 3)

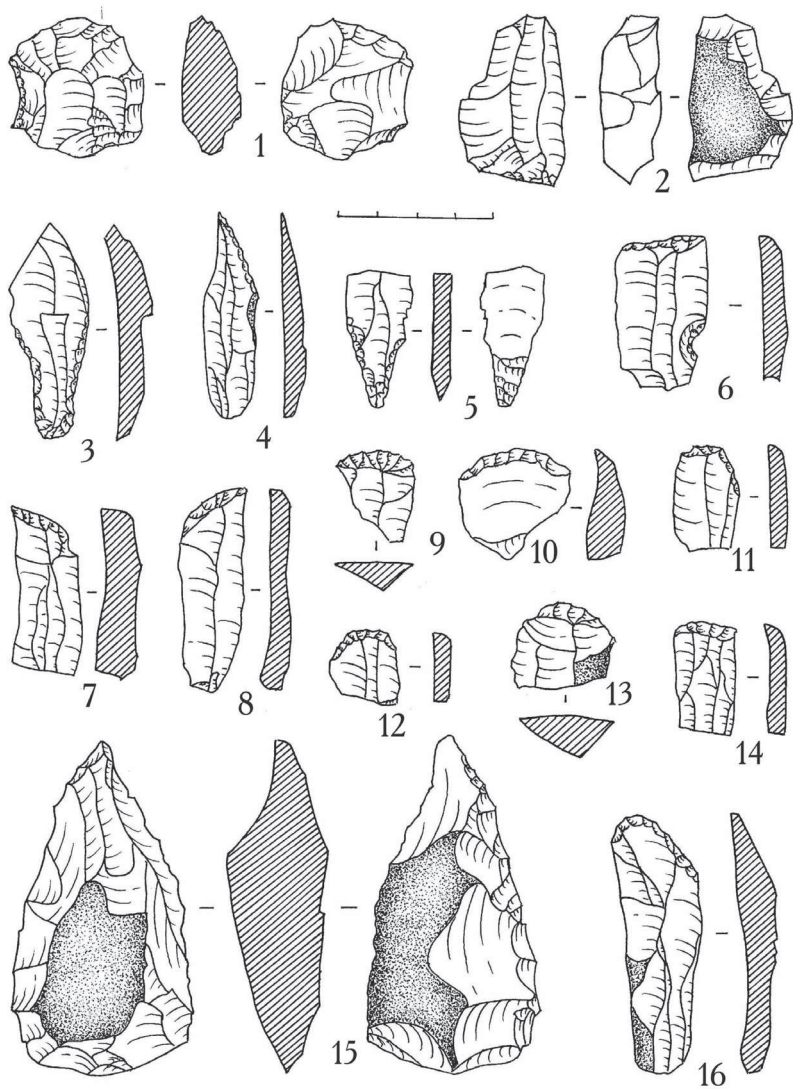

Рис. 4 Верба. Кар'єр

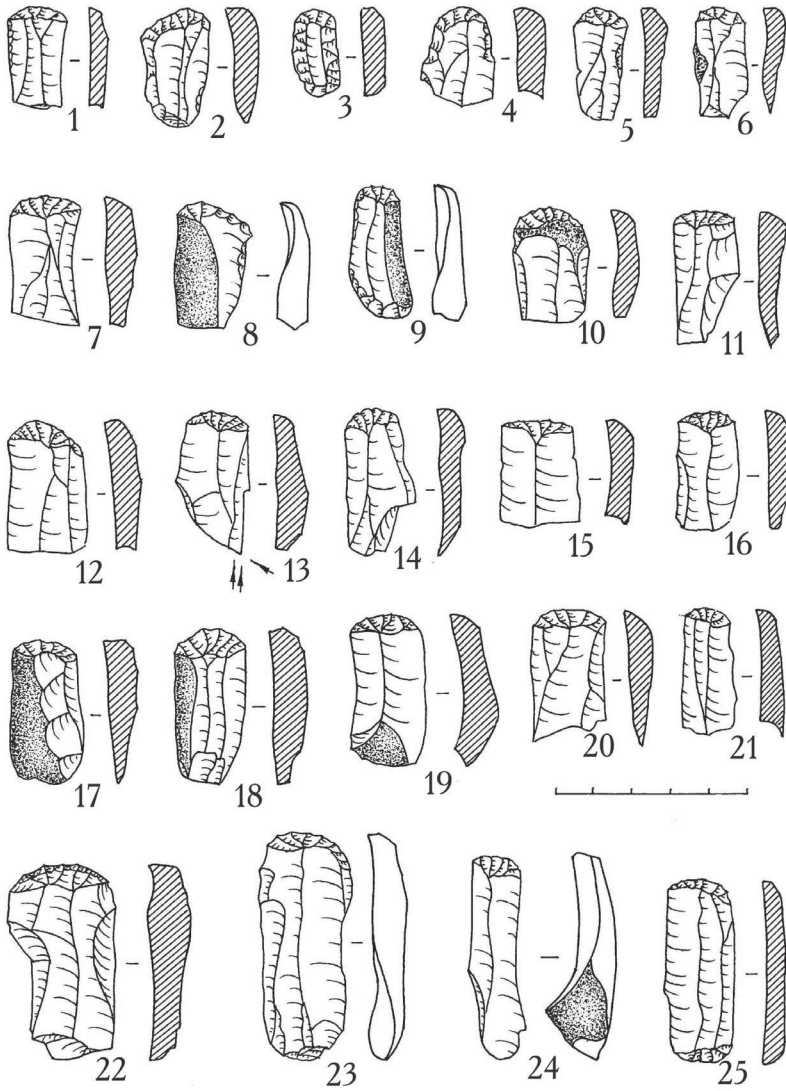

Рис. 5 Вербя. Кар'єр

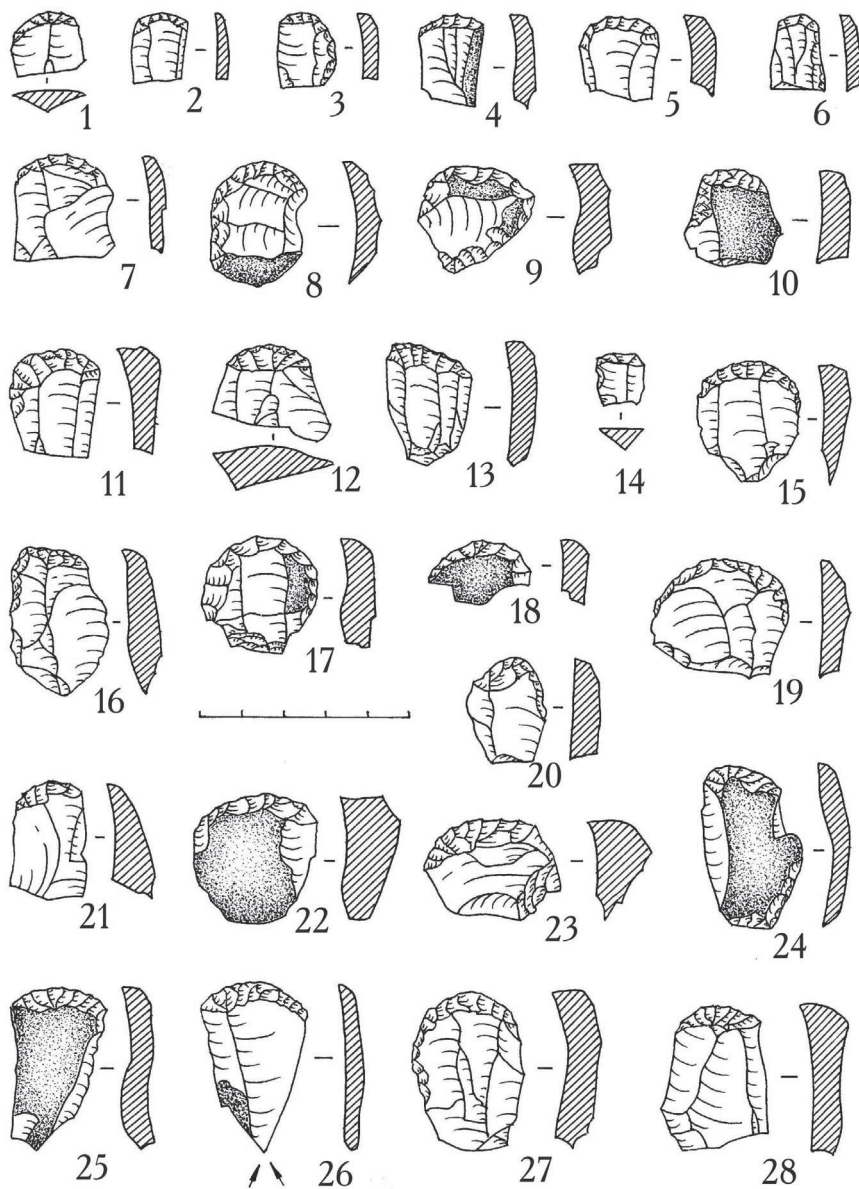

Рис. 6 Верба. Кар'єр

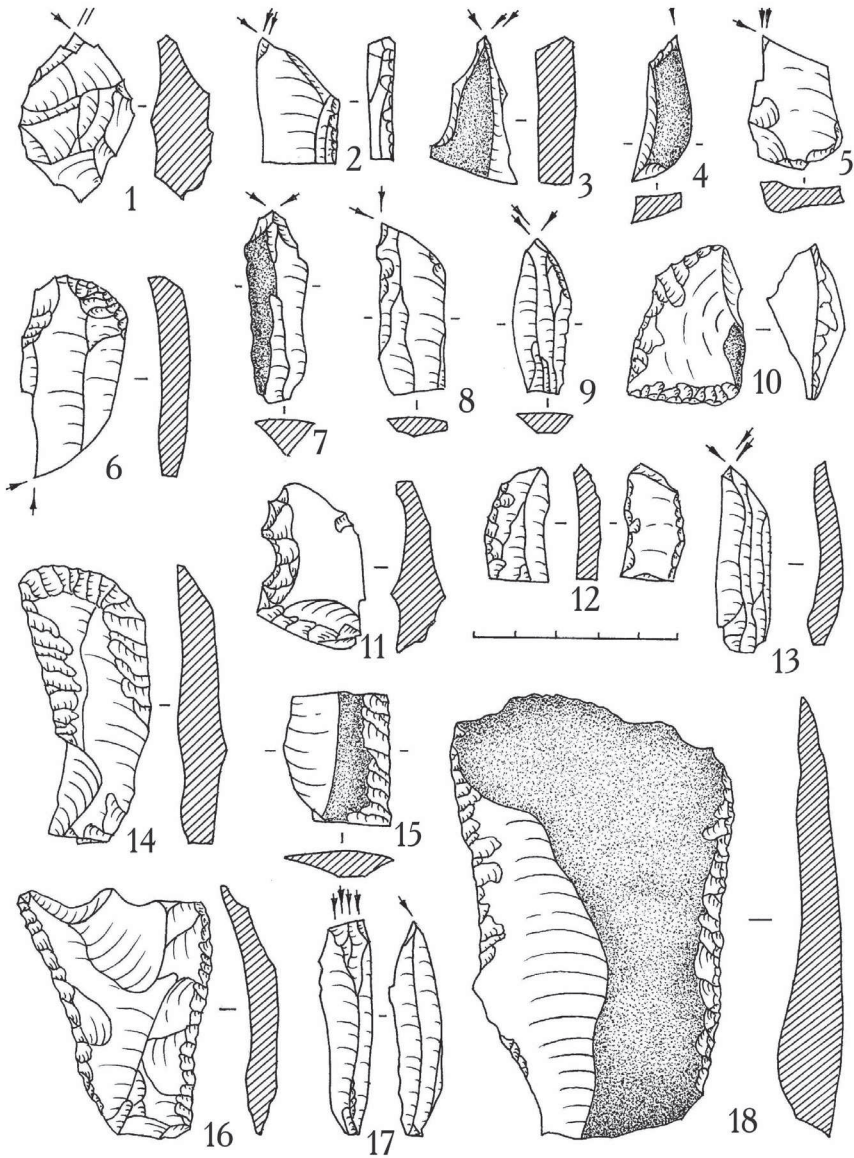

Рис. 7 Вєрба. Кар'єр

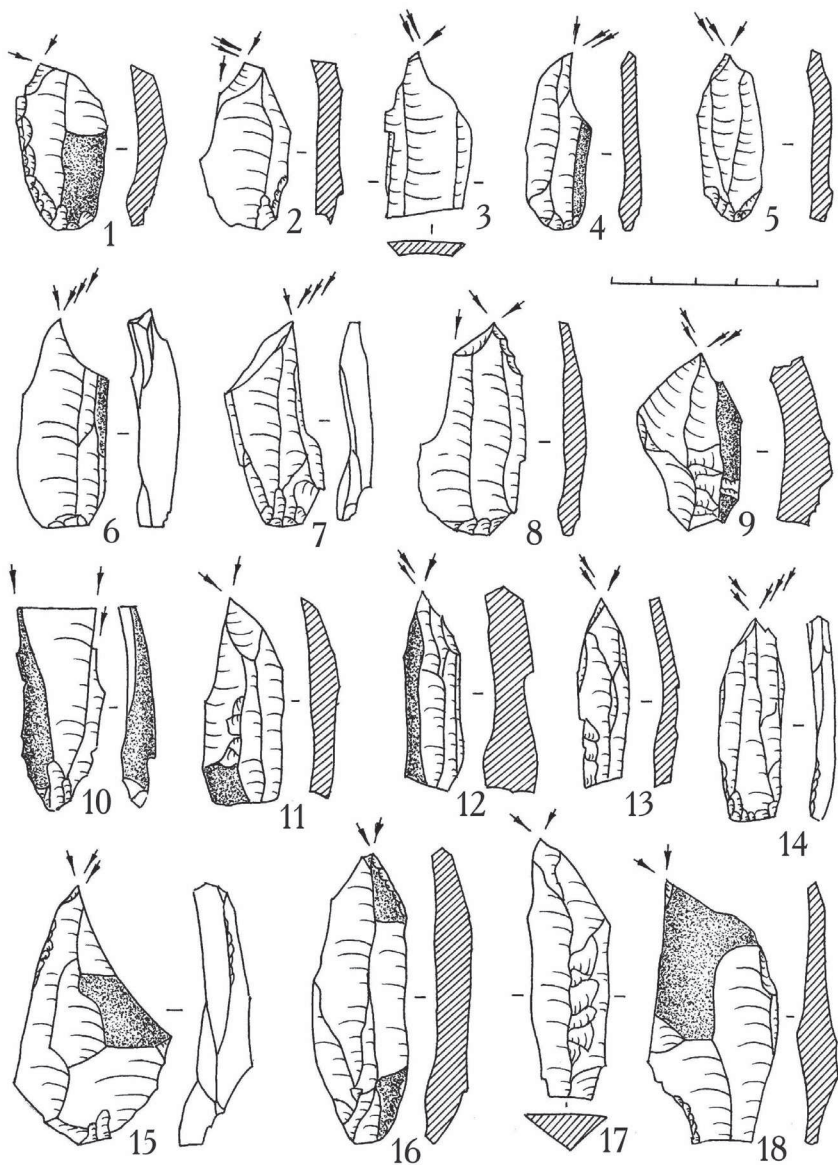

Рис. 8 Верба. Кар'єр. Різці

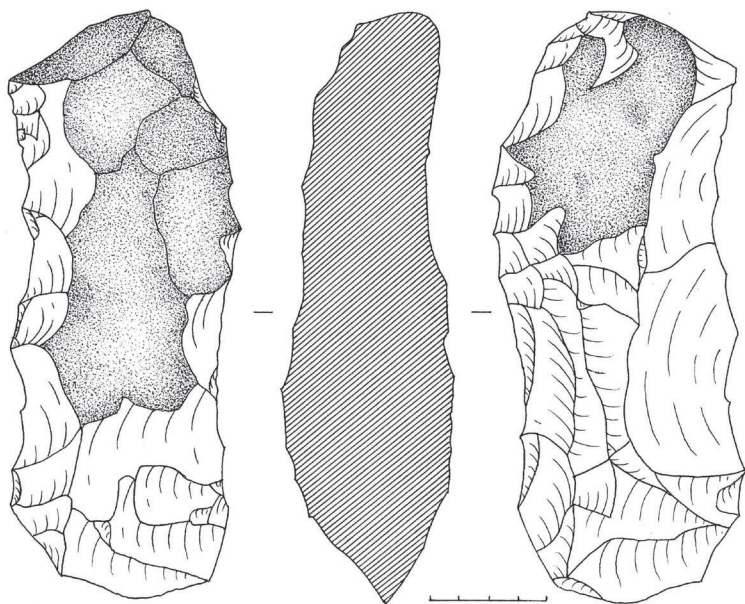

Рис. 9 Верба. Кар'єр

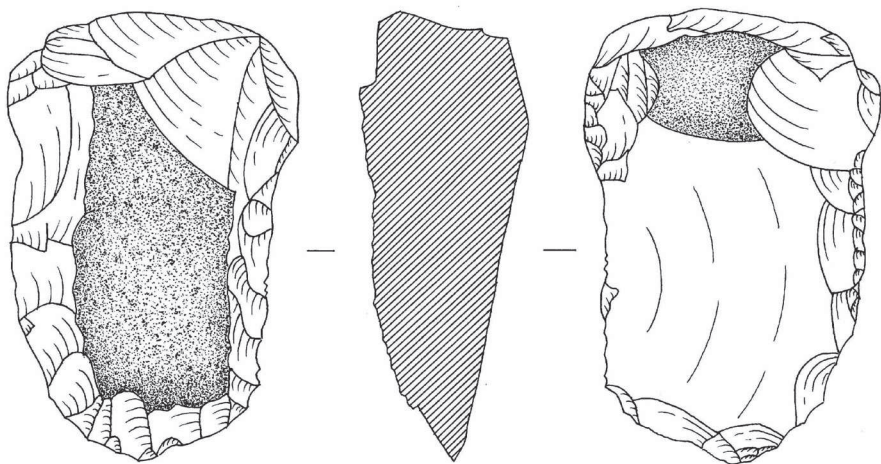

Рис. 10 Верба. Кар'єр

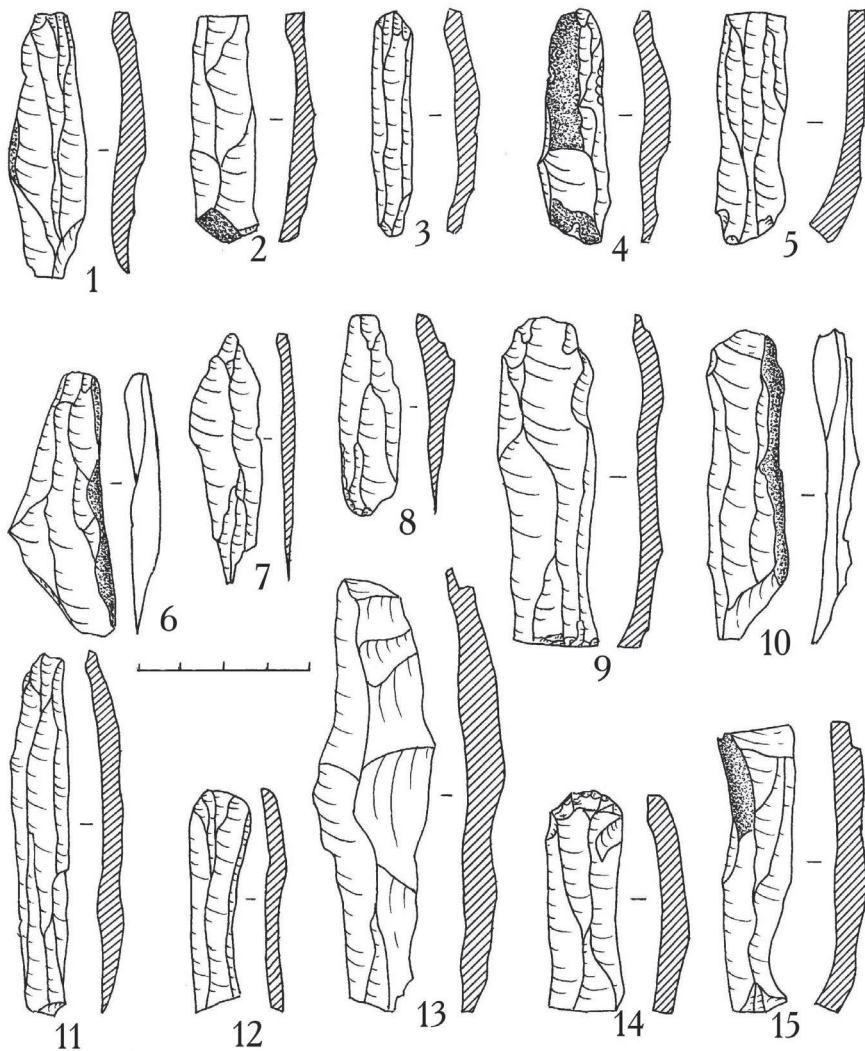

Рис. 11 Верба. Кар'єр

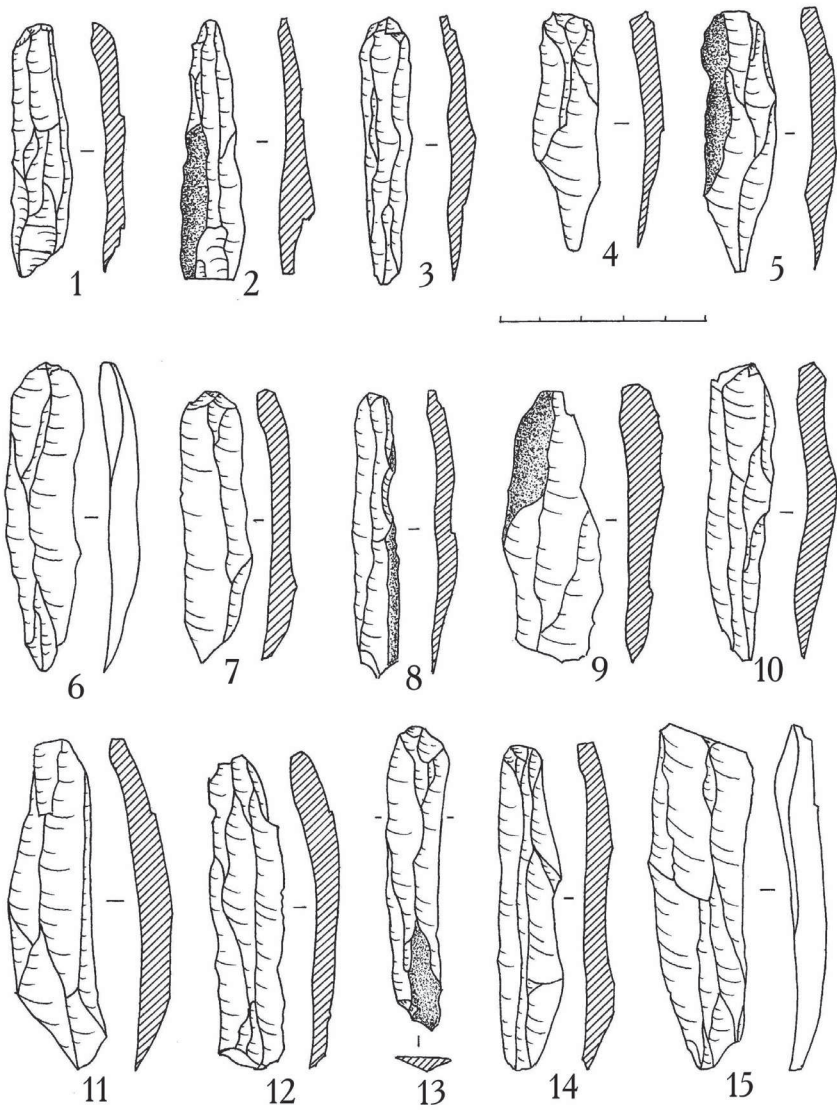

Рис. 12 Верба. Кар'єр

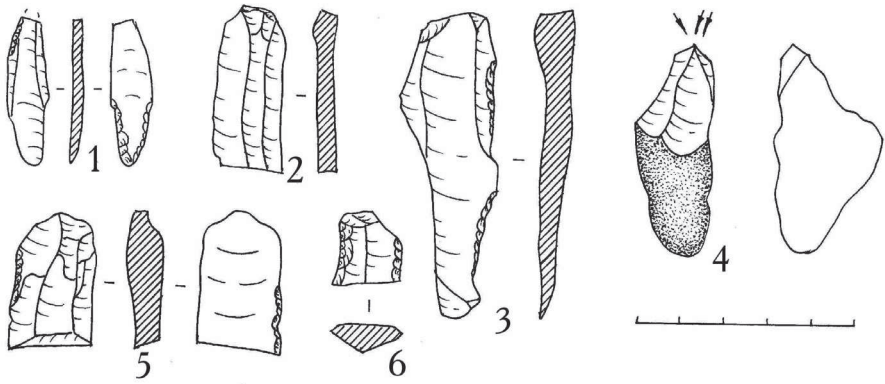

Рис. 13 м. Березне. Урочище Круг-I

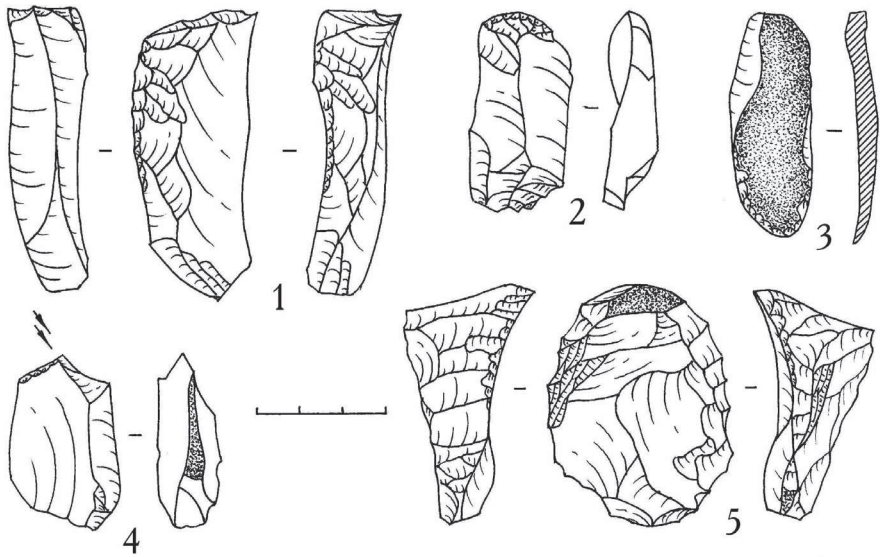

Рис. 14 м. Березне. Урочище Круг-II

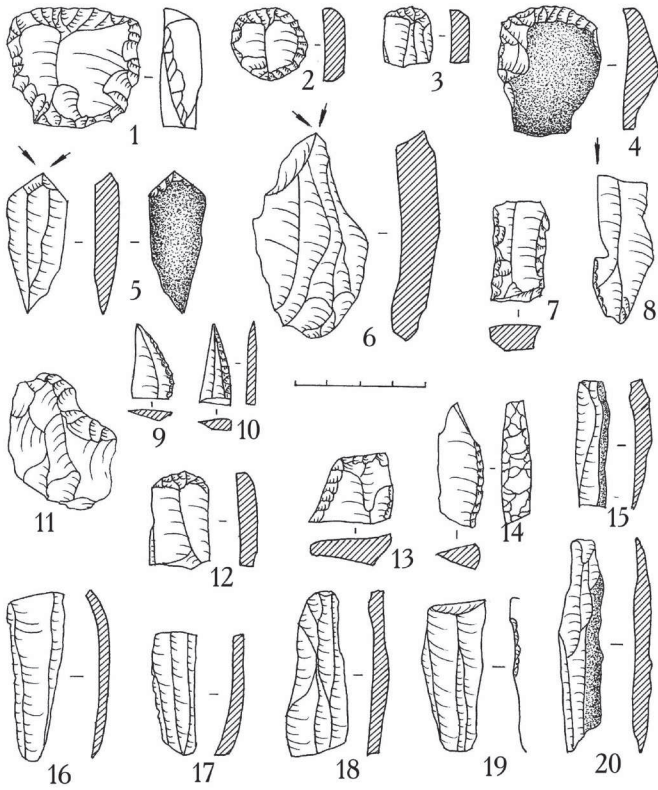

Рис. 15 с. Богуші, Березнівський район.

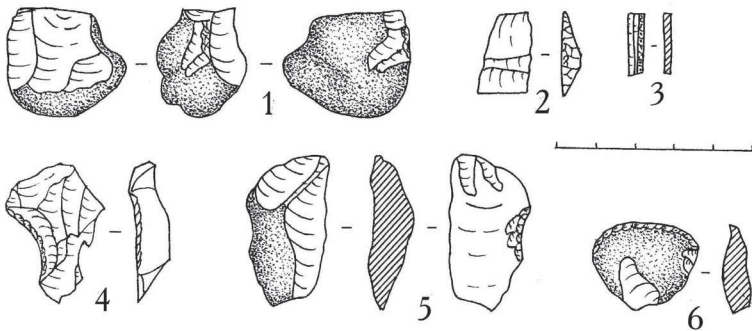

Рис. 16 с. Вітковичі-I

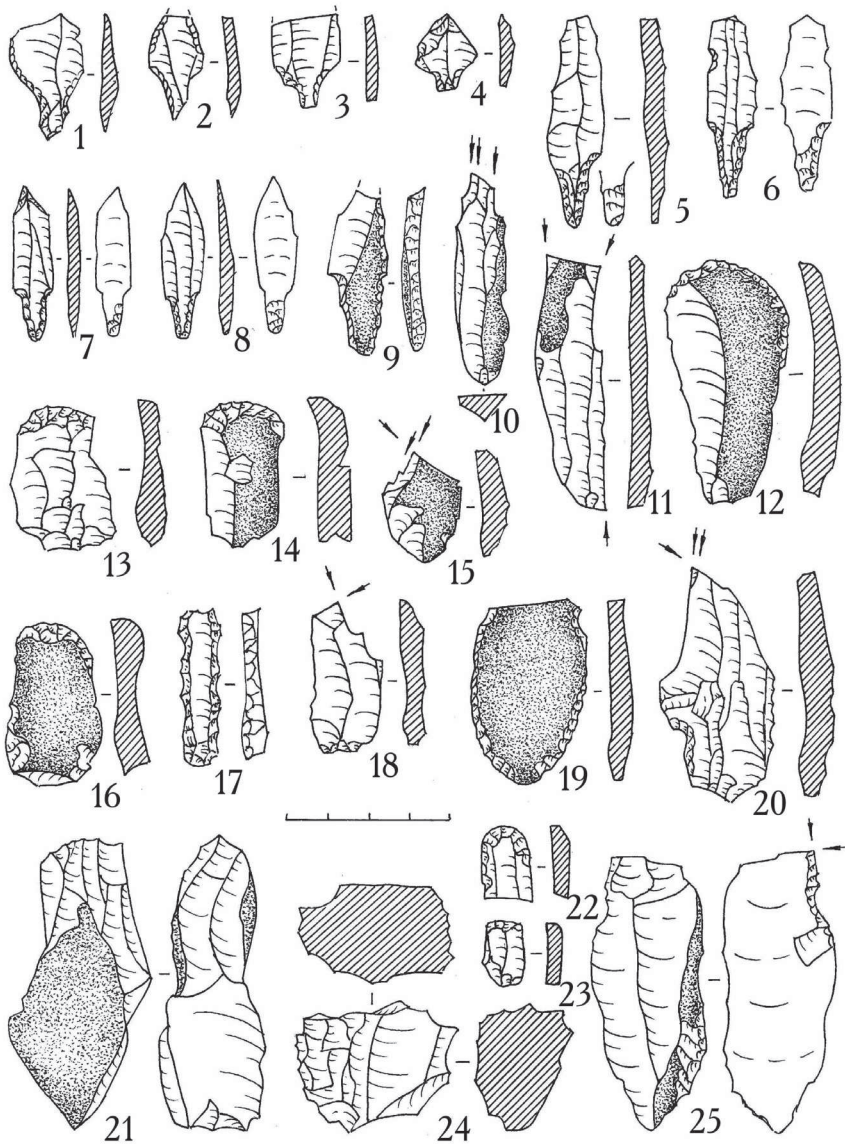

Рис. 17 с. Городище. Урочище Залісся-1

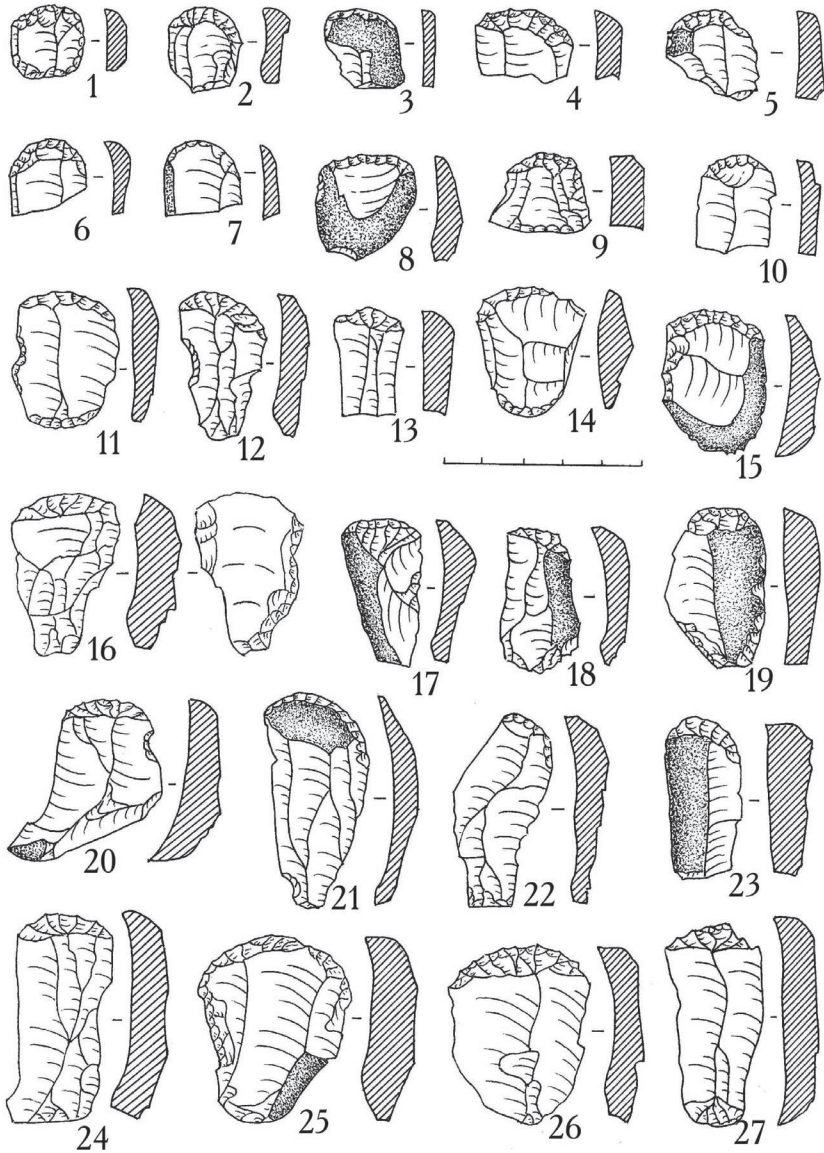

Рис. 18 с. Городище. Урочище Залісся-1

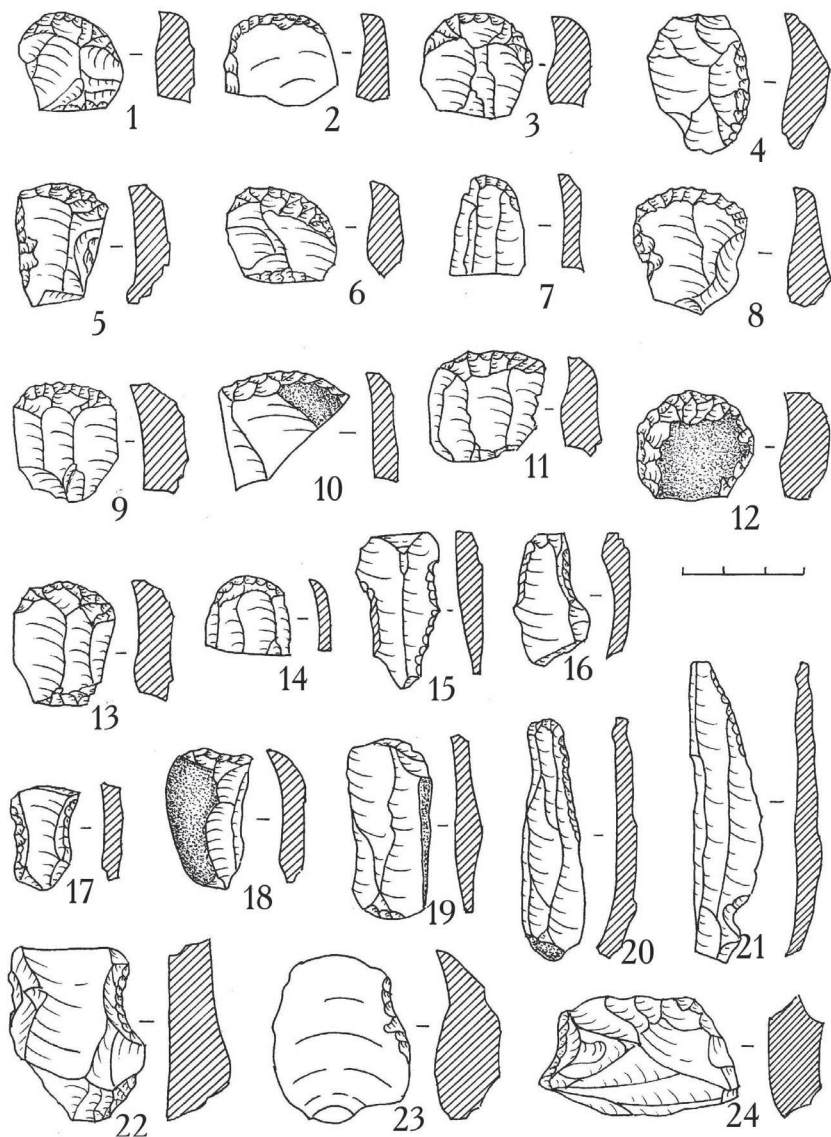

Рис. 19 с. Городище. Урочище Залісся-1

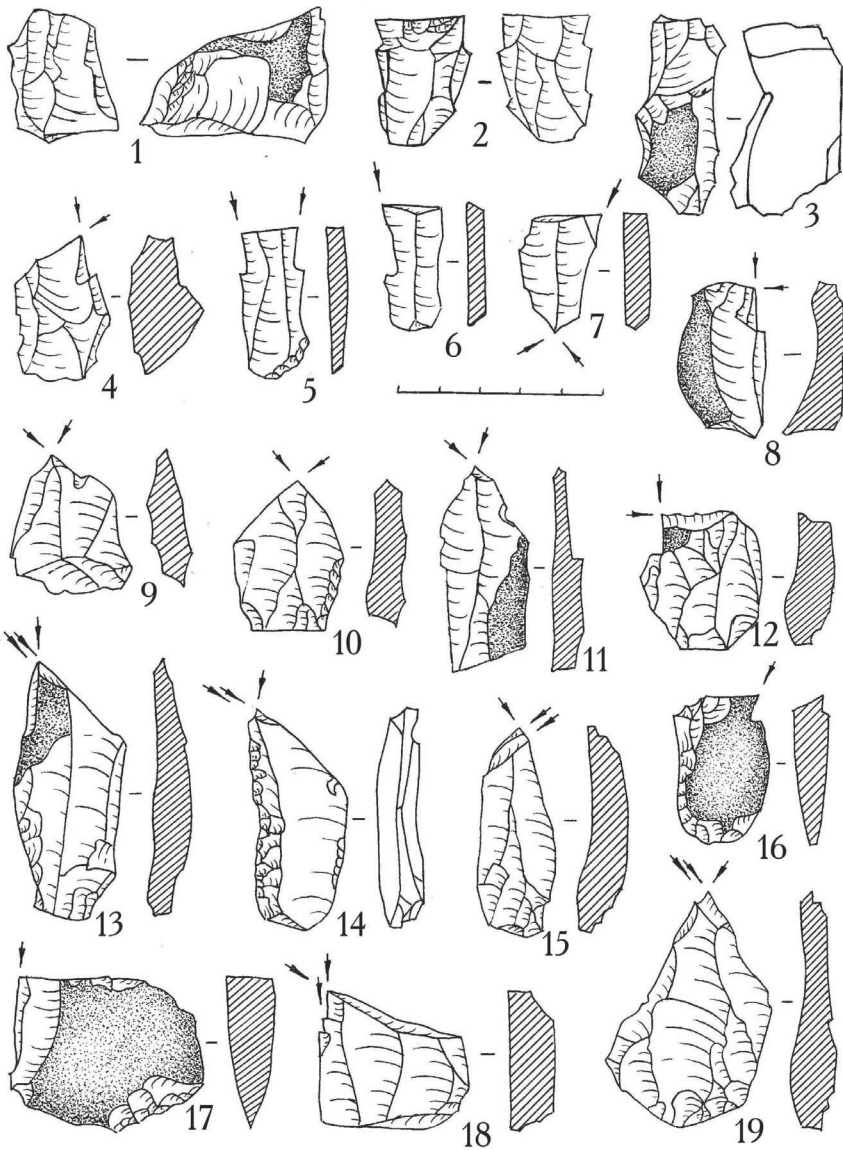

Рис. 20 с. Городище. Урочище Залісся-1

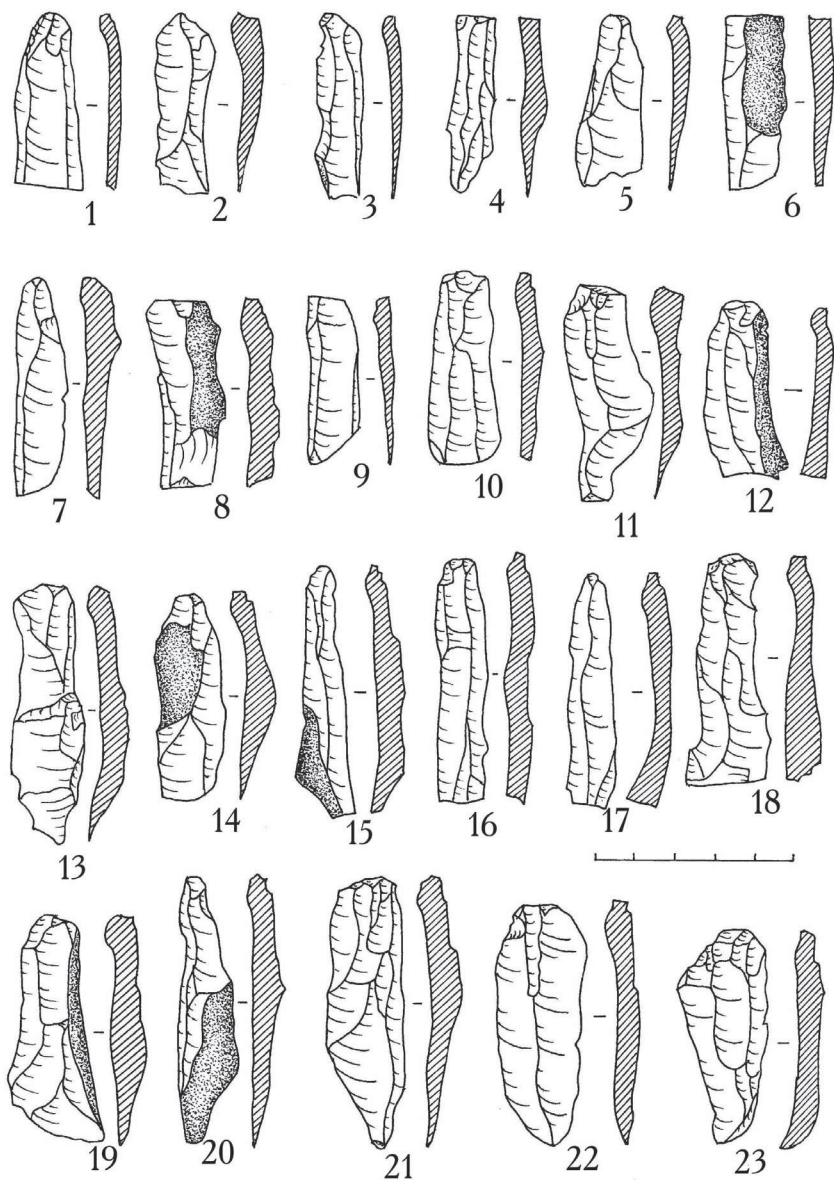

Рис. 21 с. Городище. Урочище Залісся-1

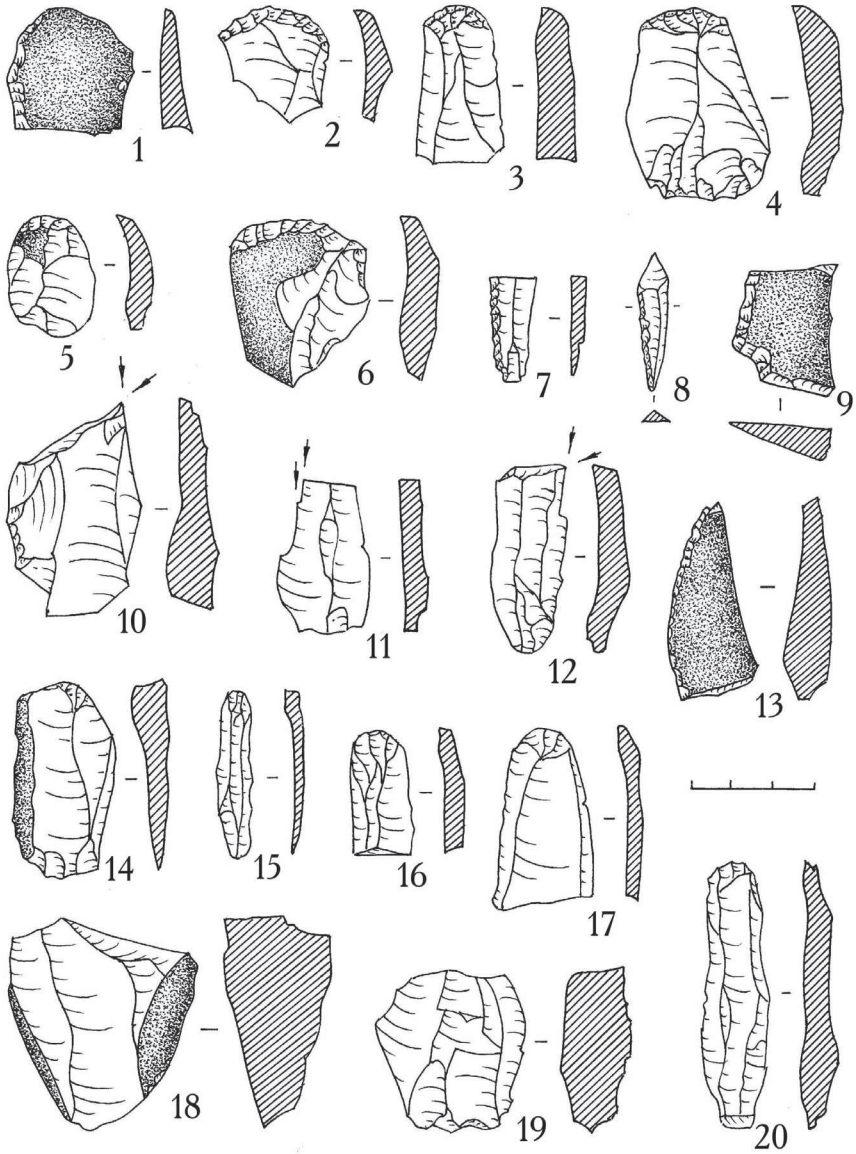

Рис. 22 с. Городище. Урочище Залісся-ІІ

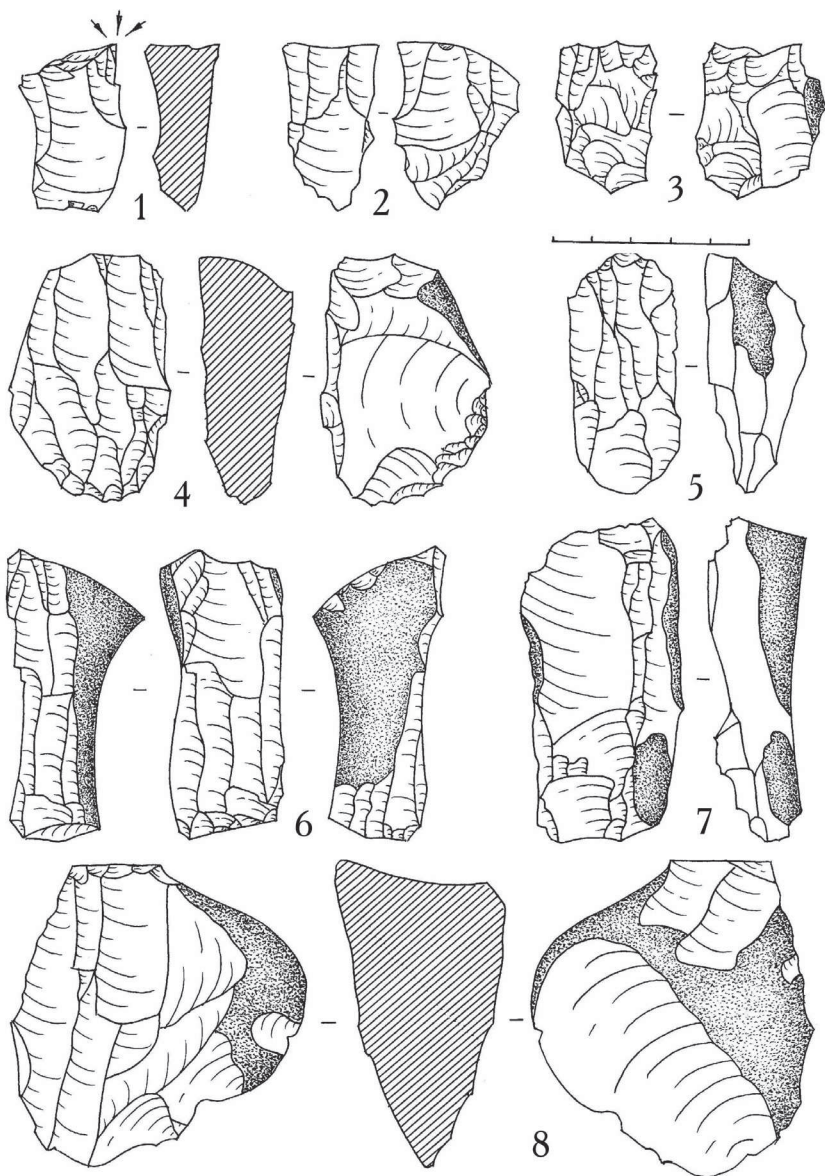

Рис. 23 с. Городище. Урочище Залісся-III

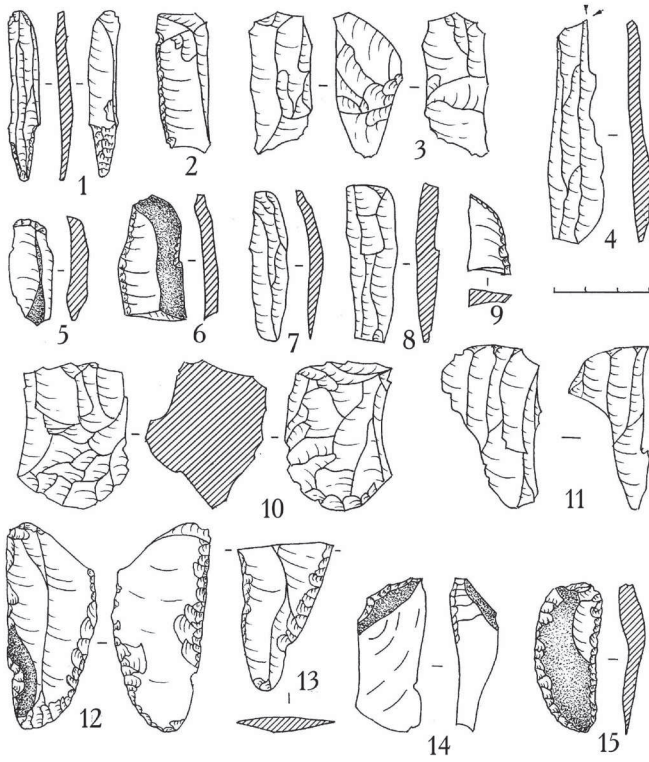

Рис. 24 с. Моквин. Хутір Луковець

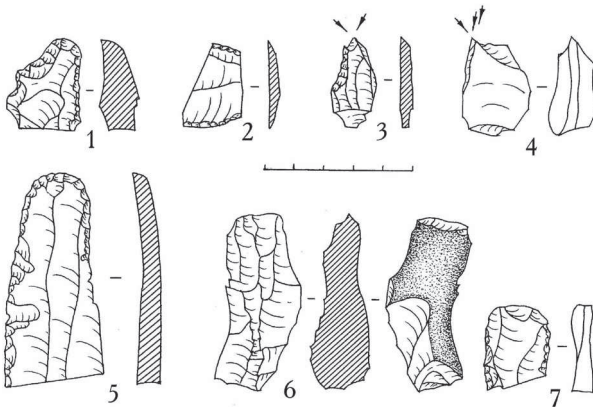

Рис. 25 с. Поляни-І. Високий горб серед лугу

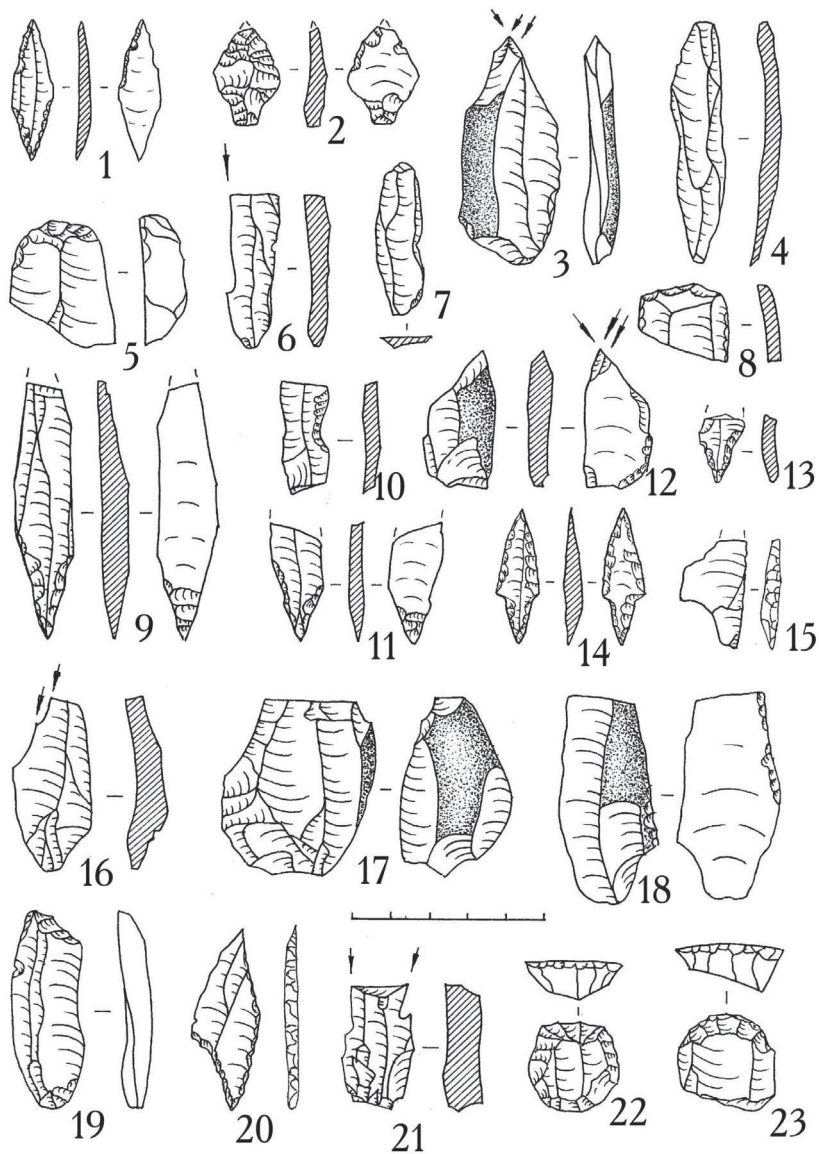

Рис. 26 с. Поляни.

1–8: урочище Косяк-I; 9–12: урочище Каменисте-I;
13–17: Косяк-II; 18–23: урочище Каменисте-II

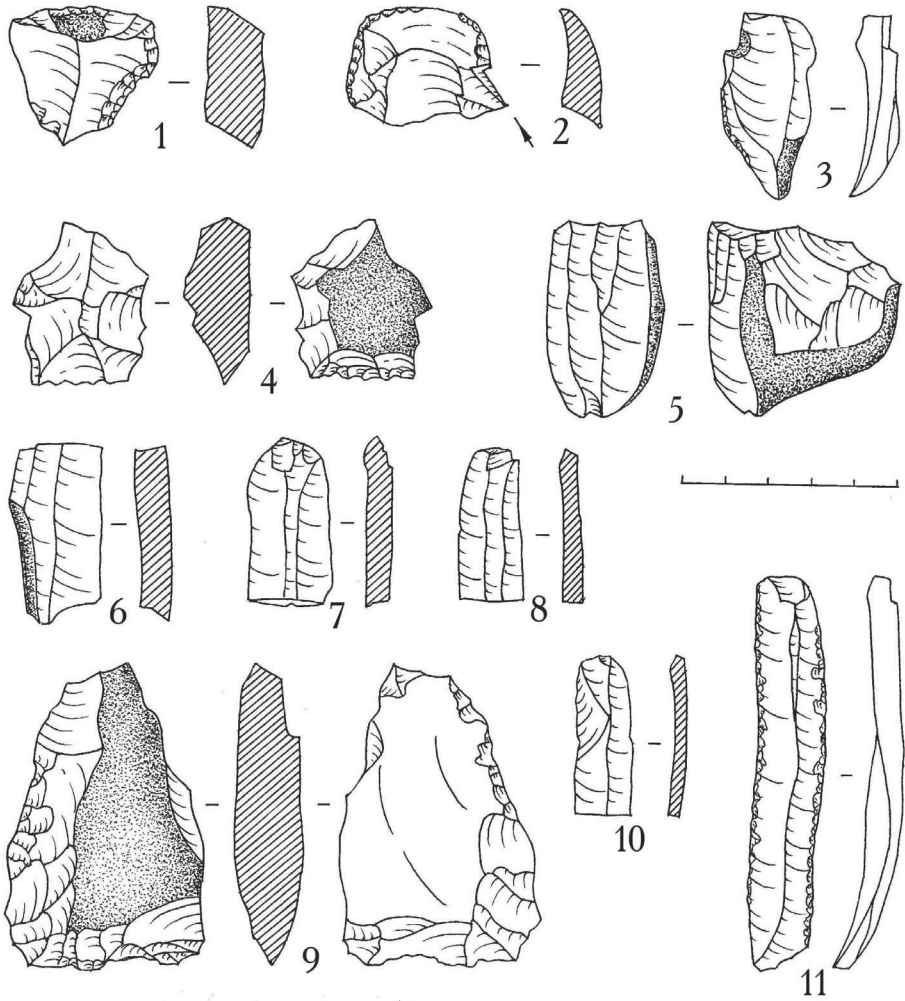

Рис. 27 с. Хотин-1

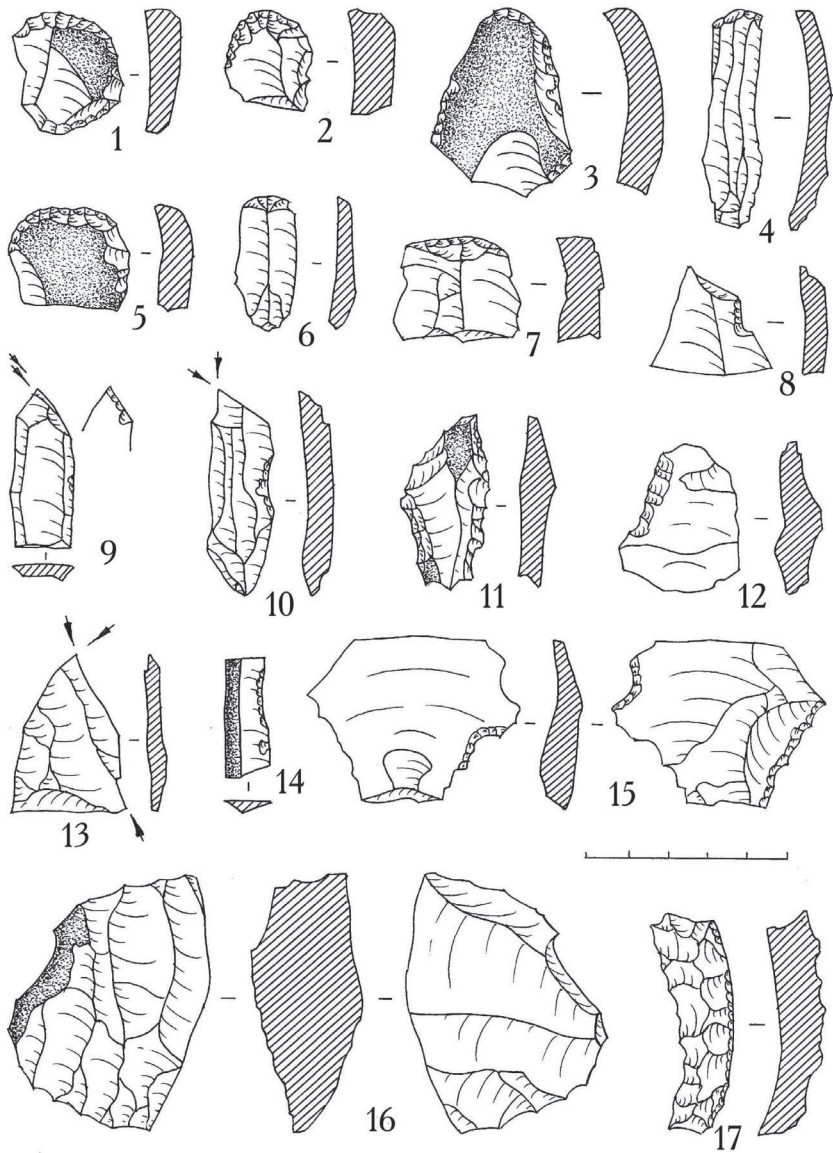

Рис. 28 с. Хотин. Урочище Седлище Перше-І

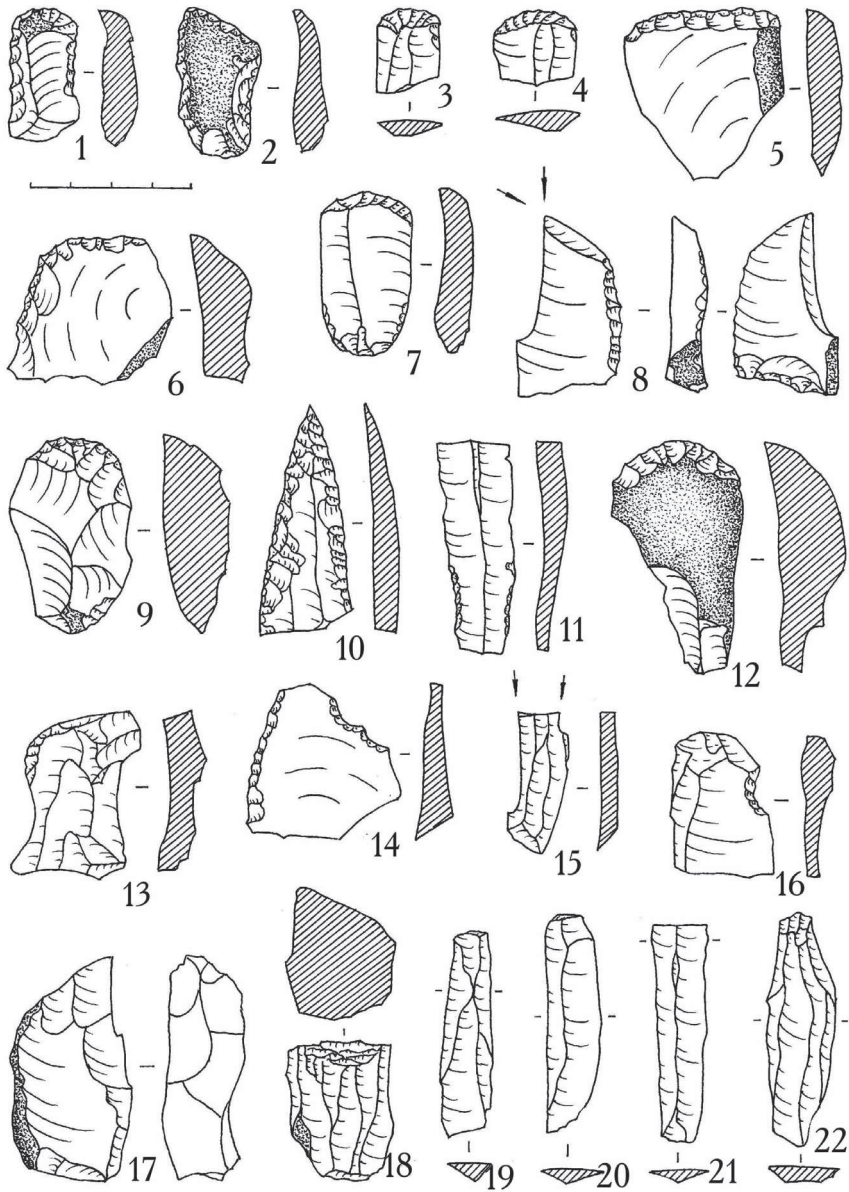
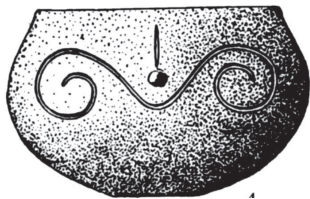

Рис. 29 с. Хотин. Урочище Седлище Перше-II

ПОСЕЛЕННЯ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ В с. МОГИЛЯНИ ОСТРОЗЬКОГО РАЙОНУ

ДОДАТОК 6

Олександр Романчук,
Олександр Бондарчук,

У 1982 році І. Свешніков, М. Нікольченко видали «Довідник з археології України. Ровенська область».¹ Відтоді минуло багато літ, за цей час на території Острозького району були відкриті десятки нових археологічних пам'яток від Муст'є до раннього середньовіччя. До 1982 року довідник не фіксує на території району жодного пункту з матеріалами культури Лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК). Нині такі пам'ятки відомі з території і околиць села Могиляни.

Серед археологів Могиляни відомі, передусім, своїм могильником, за результатами досліджень якого була відкрита пам'ятка, що дала назву культурі «могилянська група ранньозалізного періоду».

Взагалі околиці села дуже насичені численними пам'ятками різних культур. У селі неодноразово проводилися археологічні розкопки. В 1955 році М. Смішко розкопував тут могильник Зарубинецької культури².

На початку 1970-х р. в урочищі Хмільник, поблизу Могилян, працювала експедиція Державного Ермітажу під керівництвом К. Каспарової, яка досліджувала могильник Городоцько-Здовбицької і Стжижівської культур³.

У 1981 р. експедиція Державного історико-культурного заповідника м. Острога під керівництвом археолога О. Бондарчука в урочищі Хмільник проводила розкопки могильника⁴. Протягом сезону було досліджено безінвентарне скорчене поховання Городоцько-Здовбицької культури, поховання Милоградської культури, порушене безінвентарне ритуальне поховання Черняхівської культури та господарську споруду цієї ж культури. Очевидно господарська споруда відноситься до периферії розміщеного неподалік поселення II-IVст. н.е.

Влітку 2002 року О. Романчуком за 2,5 км на схід від села Могиляни був випадково знайдений фрагмент стінки посудини з «нотним» орнаментом. Весною наступного року ця місцевість була обстежена з метою виявлення слідів поселення КЛСК. На південному пологіму схилі висоти 218,3 з триангуляційним знаком була зібрана невелика колекція археологічного матеріалу КЛСК, городоцько-здовбицької культури, могилянської групи раннього заліза та зубрицької культури.

Підйомний матеріал збирався на давно облогуємому полі місцевого колективного господарства. Серед посохлих стебел бур'янів ледь-ледь спостерігалися ділянки скупчень артефактів різних культур. Уламки посуду лінійно-стрічкової кераміки були зібрані в двох місцях вздовж схилу. Відстань між ними – 30-40 м. Судячи із скупчення рухомих матеріалів, тут було два житла КЛСК. Серед уламків кераміки невеликий відсоток становили орнаментовані фрагменти столового посуду. Декор складався з лінійних композицій з ямковими відтисками, а також із тонких прямих і косих прокреслених ліній.

Фрагмент миски (Рис. 1, 1) від світло-сірого до сірого кольорів. Глиняна маса щільна, з незначними домішками дрібненьких зерен кварцового піску і лусочок слюди. Випал одношаровий, якісний. Товщина стінки 0,5 см.

Орнаментовані фрагменти стінок посудин (Рис. 1, 2, 3) світло-сірого кольору. В структурі глиняної маси зрідка простежуються дрібненькі лусочки слюди та кварцового піску. Товщина стінок 0,5 см., випал одношаровий, якісний.

Уламок миски (Рис. 1, 4) від темно-сірого до світло-коричневого кольорів. На зламі черепок сірий. В тісті – дрібненькі лусочки слюди, рідко трапляються дрібні фракції зерен кварцу, шамот.

Доба бронзи представлена на пам'ятці городоцько-здовбицькою культурою у вигляді фрагментів кухонного та столового посуду. Уламок посудини (Рис. 1, 5) світло-сірого кольору, на зламі – сіро-коричневого. В структурі глиняної маси великий відсоток дрібненьких лусочок слюди. В меншій кількості зустрічається дрібний кварцовий пісок і польовий шпат. Під вінчиком орнамент із двох паралельних горизонтальних відтисків тонкого шнура. Випал якісний.

Фрагмент орнаментованої стінки (Рис. 1, 6) коричневого кольору, в тісті – значні домішки слюди, зрідка зустрічаються дрібненькі зерна кварцового піску і польового шпату. Уламок стінки (Рис. 1, 7) зовні світло-сірого кольору, а з середини – чорного. На зламі черепок темний. У фактурі глиняної маси простежується перепалений і дуже подрібнений кремій та рідко – слюда.

Ще один фрагмент стінки (Рис. 1, 8) зовні сіро-коричневого кольору, а зсередини – темно-сірого. В тісті – домішки лусочок слюди. Зрідка зустрічаються дрібні фракції кварцового піску і перепаленого кременю.

Фрагмент вінчика кубка із залишками ручки (Рис. 1, 9) від сірого до темно-сірого кольорів. Керамічна маса досить насичена лусочками слюди. Незначні домішки дрібнозернистого кварцового піску і перепаленого кременю. Випал одношаровий, високої якості.

На пам'ятці зібрано нечисленні відходи кременеобробної індустрії, знаряддя та їх уламки. Цікавим зразком утилізації виробів є бракована заготовка вістря списа, виготовлена з сокири. На ній збереглася ділянка з прошліфованою поверхнею (Рис. 1, 10). Сировиною для виготовлення знарядь та зброї слугував якісний кремій туронського походження. Найближчі промислові поклади цієї сировини знаходяться в заплаві річки Кутянка від місця її впадання в річку Вілія і до верхів'я. Кремій сірий з темними смугами, чорний.

Жниварські знаряддя, зібрані на пам'ятці, представлені вкладенем до серпа (Рис. 2, 2), виготовленим на уламку пластини. Робоча поверхня підправлена зубчастою ретушшю з боку спинки, на якій пряме заполірування, утворене від використання. На черевці пластини – двобічне косе заполірування.

Зернотерка та декілька уламків зернотерок, знайдених на поселенні, виготовлені з крупнозернистого сірого піщаника.

Пункт Могиляни – II знаходяться на південно-західному схилі висоти-останця 218,3 за 100-120 м від пам'ятки Могиляни – I. Підйомний матеріал КЛСК та пізнього Трипілля збирався на облогуочому полі та на площі двох городів, що із заходу примикають до перелогу. По краю городів проходить ґрунтова дорога.

Фрагменти кераміки КЛСК представлені столовою і кухонною керамікою. Уламок миски (Рис. 3, 1) блідо-сірого кольору, виготовлений з чистої глини, в якій дуже рідко простежуються дрібні фракції кварцового піску і пилевидні лусочки слюди. Поверхня згладжена, з «нотним» орнаментом. Випал одношаровий, доброї якості.

Вінчик ще однієї миски (Рис. 3, 3) теж блідо-сірого кольору з сірою плямою. В глиняній масі – нечасті домішки дрібнозернистого кварцового піску. Поодинокі простежуються пилевидні лусочки слюди. Випал одношаровий, якісний. Товщина стінки – 0,5 см.

Невеликий фрагмент стінки посудини з «нотним» орнаментом (Рис. 3, 4) світло-коричневого кольору. У фактурі тіста – поодинокі дрібненькі лусочки слюди. Випал одношаровий, товщина 0,5 см.

Кухонна кераміка з поселення представлена декількома орнаментованими фрагментами. Це уламок вінчика горщика із високою звуженою шийкою (Рис. 3, 5). Поверхня посудини зовні світло-коричневого, а зсередини – сіро-коричневого кольорів. Черепок на зламі сірий. В глиняній масі домішки шамоту, від чого поверхня посудини бугриста. По краю вінчика орнамент із косих вдавлень. Випал якісний. Товщина стінки – 0,9 см.

Фрагмент вінчика миски (Рис. 3, 6) зовні жовто-коричневого, а зсередини – світло-сірого кольору. В структурі глиняної маси – незначні домішки лусочок слюди і шамоту. Посудина орнаментована рядом пальцевих вдавлень. Товщина 0,8-0,9 см.

Уламок стінки посудини (Рис. 3, 2) від блідо-сірого до сірого кольорів. У фактурі глиняної маси – дрібнозернистий пісок, подрібнений вапняк. У верхній частині декор із пальцевих защипів, витягнутих у горизонтальний ряд. Товщина стінки – 0,9 см. Поверхня згладжена.

Ще одна стінка посудини орнаментована широкими косими заглибленими лініями (Рис. 3, 7). Поверхня жовто-коричневого кольору, на зламі черепок сірий. В глиняній масі незначні домішки кварцового піску, слюди, шамоту. Поверхня горбкувата, шорстка. Товщина – 0,9 см.

Крім описаних у статті орнаментованих фрагментів посуду КЛСК, є невелика колекція неорнаментованих стінок. Майже всі черепки столового посуду світлих тонів і виготовлені з дрібноструктурної глиняної маси. В тісті одного уламка значні домішки подрібнених рослин. У фактурі кухонного посуду зустрічається шамот, а зовнішня поверхня жовтуватого відтінку. Внутрішня поверхня одного горщика вкрита глибокими горизонтальними слідами розчесів.

У травні 1983 р. О. Бондарчук з Державного історико-культурного заповідника м. Острога допомагав у створенні експозиції з археології в шкільному музеї с. Могиляни. Маючи вільний час, обстежував найближчі від школи околиці села. На пришкільній ділянці ним була зібрана низка рухомого матеріалу, серед якого виявлено фрагмент стінки посудини КЛСК (Рис. 3, 8). Колір черепка блідо-сірий, глиняна маса відмулена з поодинокими зернами дрібненького кварцу.

Через Могиляни протікає струмок, що бере свій початок на околиці с. Мощаниця. Недалеко від селища, в якому проживали робітники заводу з виготовлення дренажних трубок, на лузі, в стінці канами, О. Бондарчук зібрана невелика колекція різночасових артефактів. Серед знахідок виявлено фрагменти посуду КЛСК. Це фрагмент миски сірого кольору (Рис. 3, 9). Посудина виготовлена з відмуленої глини, в якій зрідка про-

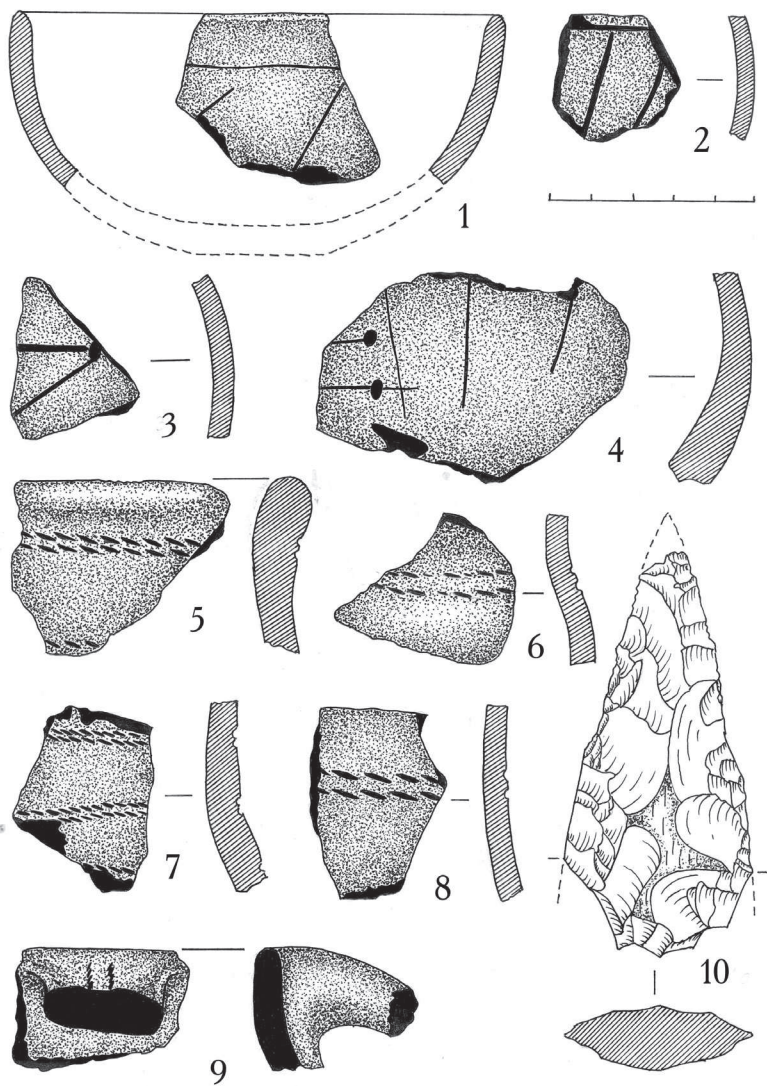

Рис. 1 Село Могиляни-1

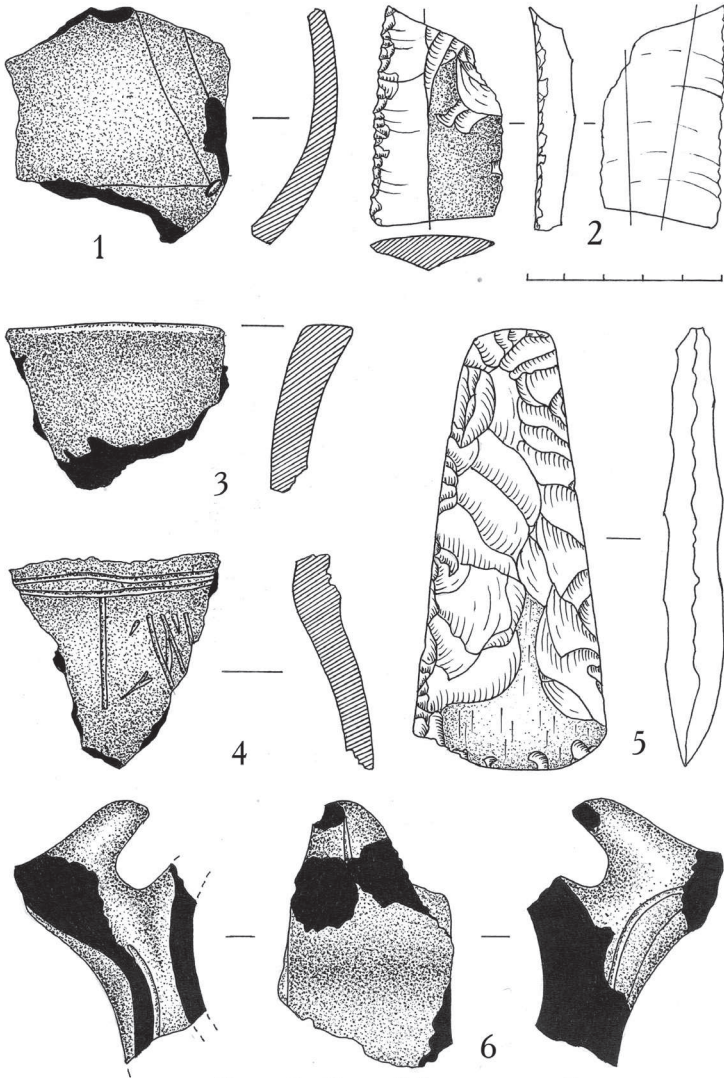

Рис. 2 Село Могиляни-1

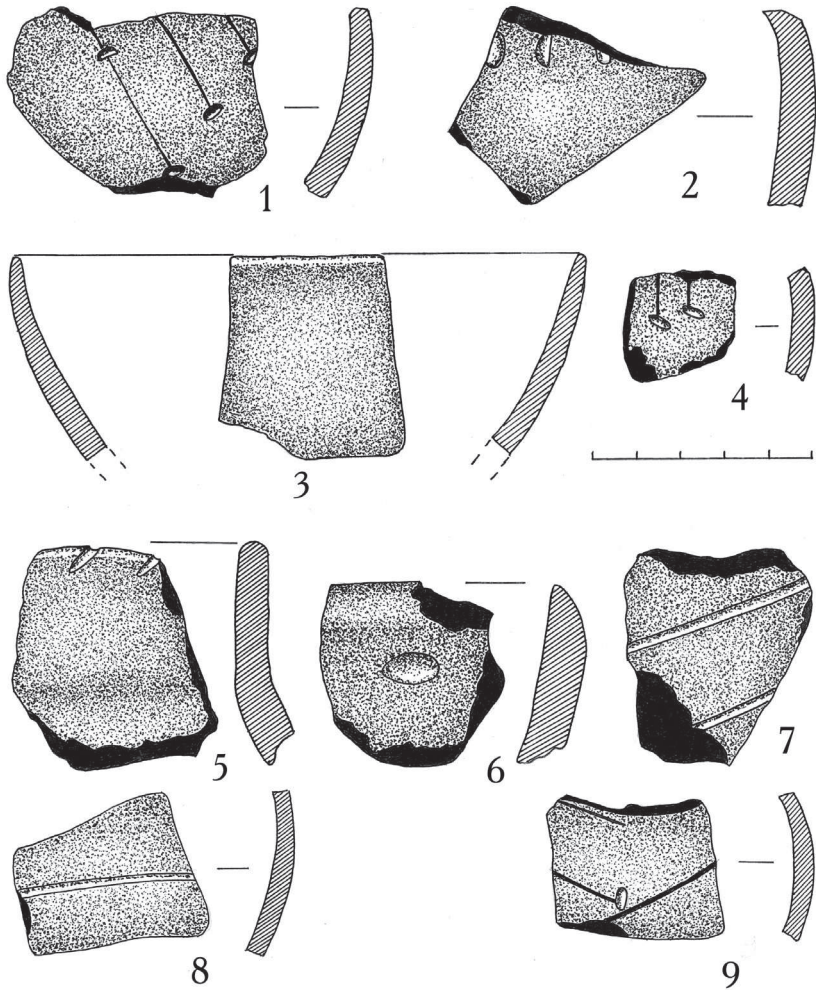

Рис. 3 1–7 – Село Могіляни-ІІ,
8 – шкільна ділянка, 9 – стінки меліоративної канави

стежуються пилевидні лусочки слюди. Стінка орнаментована косими прокресленими лініями та овальними ямками.

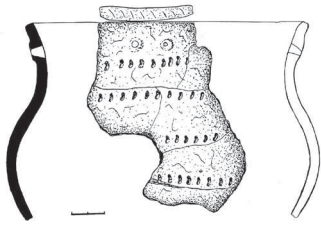
Фрагмент стінки із зооморфною ручкою сірого кольору (Рис. 2, 5). В структурі тіста посуду присутній значний відсоток органіки, рідше зустрічається шамот та пилевидні лусочки слюди.

До культури Лінійно-стрічкової кераміки можна віднести призматичний нуклеус, який використовувався як відбійник. Висота нуклеуса – 6,3 см. Кремень темно-сірий туронського походження. На території с. Могиляни і в його околицях археологами відкрито і досліджено більше двох десятків поселень і могильників різних археологічних культур. Частина із них розкопувалася, але не весь зібраний у попередні роки матеріал опублікований і введений в науковий обіг. Можливо, серед тисяч фрагментів посуду, зібраного під час розкопок і археологічних розвідок, знаходяться уламки посуду КЛСК.

В майбутньому можливі доповнення археологічної карти Острожчини новими пунктами з матеріалами культури Лінійно-стрічкової кераміки.

Джерела:

1. Свешніков І.К., Нікольченко М.Ю. Довідник з археології України. Ровенська область. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 86.
2. Смишко М.Ю. Погребение раннежелезного века в с. Могиляны Ровенской области // КСИА АН УССР. – Вып. 7. – К., 1957. – С. 54–57.
3. Каспарова К.В. Щукин М.Б. Могильник Могиляны – Хмельник в Ровенской области // Труды Государственного Эрмитажа. – Вып. XX. – Ленинград: Искусство, 1979. – С. 147–168.
4. Бондарчук А.А. Работы в Ровенской области // Археологические открытия 1981 года. – М.: Наука, 1983. – С. 246–247.

ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НАВКОЛО ОЗЕРА ЛЮБ'ЯЗЬ

ДОДАТОК 7

*Григорій Охріменко,
Олена Титова,
Ігор Маркус,*

Ще донедавна первісні пам'ятки Волинського Полісся були вивчені досить поверхово. Проте завдяки значним розвідкам О. Цинкаловського, Ю. Кухаренка, Л. Залізняка, В. Артюха, Р. Грибовича, Л. Мацкевого, Г. Охріменка наші уявлення про етноісторичний розвиток цієї зони стали більш змістовними. Особливо цьому сприяли розкопки стійбищ кам'яного віку, проведені Л. Залізняком, В. Артюхом, Р. Грибовичем та Г. Охріменком (пам'ятки біля сіл Лютка, Затишшя, Галина Воля, Нобель та Люб'язь), збори матеріалів біля с. Яревище. Встановлено, що інтенсивне заселення лісової зони почалося в післяльодовиковий період — близько 12 тис. років тому. Послідовно тут проживало населення таких культур як Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Коморницька, Яніславицька, Волинська неолітична, Німанська. Значні роботи за останні 6 років, проведені співробітниками Волинського краєзнавчого музею біля озера Люб'язь на Поприп'ятті. Деякі результати досліджень подані в цій публікації.

Серед майже 100 відомих неолітичних пам'яток Західно-Волинського Полісся особливе місце займає вузол поселень, розміщених навколо озера Люб'язь. За площею та кількістю матеріалів воно в цій зоні не має собі рівних. Крім того, у вологому береговому ґрунті тут збереглися кістки тварин. Як з'ясувалося, вони належали не лише риbam, диким тваринам, а й свійським (визначення О.Журавльова): лосеві, козулі звичайній, оленю звичайному, лисиці звичайній, бику, козі, вівці, коневі, собаці, а також птахам, черепаці, риbam (434 фрагменти кісток не визначено). На основі аналізу кераміки отримано дати для пункту Люб'язь – Лядина III (Німанська культура) – 5190-4615 BC (BP (5960+ 170)), Люб'язь – Лядина II (волинська неолітична культура) – 5465–5060 BC [Ковалюх, Котова, Манько, Охріменко, 2007. – С.409–418].

Село Люб'язь знаходиться в Любешівському районі Волинської області на правому березі р. Прип'ять за 15 км від кордону з Республікою Білорусь. З північно-східного боку від села розташоване озеро Люб'язь – одне з найбільших на Волині, через яке протікає р. Прип'ять.

Береги озера низькі, подекуди заболочені. Озеро живиться атмосферними опадами та підземними водами. Взимку замерзає. Дно вкрите піщано-мулистими відкладами. Колір його води – світло-бурий. Озеро і тепер належить до дуже рибних. Всі ці особливості (рибні запаси, невелика глибина) були оцінені первісними жителями краю, особливо в період неоліту. Цим і пояснюється значна кількість пам'яток (поблизу озера шість), які концентруються тут здебільшого на дюнах: Лядина Перша, Лядина Друга, Лядина Третя, Хочут, Горошкова Гора та Довга Гора (Рис. 1).

У різні роки ці місця відвідували такі археологи як В.Ісаєнко, Л.Залізняк, Л.Мацкевий, О.Титова. Неодноразово тут бував автор [Охріменко, Телегін, 1982. – С.64–77]. Згадані археологічні пам'ятки належать до середнього та пізнього періоду неоліту (волинська та німанська культури), а також містять окремі матеріали епохи бронзи.

Істотною прикметою названого регіону є те, що окремі керамічні вироби III і першої половини II-го тис. до н.е. мають синкретичні ознаки, властиві двом культурам: наприклад, ВНК та КЛП, НК та КЛП, НК та ГЗК. Крім того, тут виявлені фрагменти посуду ККА, можливо, Межановицької культури.

Приблизно по лінії південь-північ за Прип'яттю, на західному березі озера розташовані одна за одною три порослі посадкою дюни, які місцеве населення називає: Лядина Перша, Лядина Друга та Лядина Третя (Рис. 2, Рис. 3, Рис. 4, Рис. 5, Рис. 7, Рис. 8, Рис. 9, Рис. 10, Рис. 11, Рис. 16, Рис. 17, Рис. 18, Рис. 19, Рис. 20, Рис. 21, Рис. 22, Рис. 23, Рис. 24, Рис. 25, Рис. 26, Рис. 27). Вони відокремлені між собою промоїнами. На їхній поверхні виявлено неолітичні кремені та кераміку, окремі вироби Свідерської культури фінального палеоліту. Матеріали німанської культури розташовані в чотирьох місцях: на Лядині Другій над берегом озера та у воді, на Лядині Третій – також у набережній смузі (Луг) та у воді на відстані 10 м від краю берега, на східному березі озера в урочищі Хочут, а також навпроти с.Хочунь. Крім того, на північно-західному березі озера на мисові в луговому ґрунті виявлено культурний шар з матеріалами Німанської культури.

Невелике поселення бронзового віку (зі шнуровою керамікою) відкрито в східній частині озера біля с. Підкормілля. На мисові з південно-схід-

ного боку (урочище Хочут) знаходиться крем'яна майстерня Німанської культури (НК). На північно-західному березі озера навпроти с. Хоцунь, на пасовищі, а колись розорюваному полі площею 200 x 150 м є неолітичне поселення, де не знайдено кераміки. Поряд, східніше, на більш пониженому березі зібрано крем'яні вироби, кераміку, кістки поселення НК.

Найбільша ж концентрація матеріалів зафіксована в урочищах Лядина Друга та Лядина Третя (Рис. 12, Рис. 13, Рис. 14). Тут в останні роки і проводяться розкопки.

У 2002 р. під час розкопок на Лядині Третій виявлено рештки житла, а в ньому – уламки посудини або посудин з отворами. Нижня частина об'єкта знаходиться на глибині 0,8-0,7 м від денної поверхні, його приблизна площа – 5x3 м. Добре простежується південно-східний кут житла, з чого робимо висновок про його чотирикутну форму. Інші межі цієї споруди визначаємо приблизно на основі поширення неолітичної кераміки, бо далі знаходяться уламки посуду бронзового віку. Крем'яні вироби представлені пластинами, різцями, скребками, сокирами, нуклеусами (Рис. 34, Рис. 35, Рис. 36, Рис. 37).

Північно-східний берег урочище Лядина Третя, що примикає до озера, щорічними весняними повеннями розмивається разом з культурним шаром. Частина матеріалів потрапила у воду озера, частина – в розмитому піску надбережжя (від краю озера до вцілілого берега – приблизно 15–20 м) (Рис. 29). Тут, у місці скупчення артефактів було закладено розкоп (200 м²) і в порушеному шарі берега товщиною 20-30 см зібрано 113 фрагментів кераміки переважно неолітичного часу (90 уламків), решта – бронзового віку.

Припускаємо, що в цьому місці знаходилося неолітичне житло німанської культури. Про це свідчить значна концентрація неолітичного посуду, подібного за технологією виготовлення, декором, формою, та скупчення характерних крем'яних знарядь. Рештки темно-бурого муло-піщаного шару входили у корінний берег і мали товщину 20 см, а зверху його перекривав гумусований шар дерну (15-20 см) та сімдесятисантиметровий шар надувного піску. Отже, від денної поверхні до чистого світло-сірого материкового піску тут 1,1 м. Фрагменти неолітичного посуду часто мають більші розміри – 4-8 см, вони виготовлені з додаванням великої кількості піску, середньої – трави, окремі – жорстви з граніту (камінці діаметром 2-3 мм). Деякі уламки містять невелику домішку піску. Товщина стінок посуду – 5-9 мм. Колір кераміки сітло-бурий, цегляний; на зламі помітна дво- та триколірність: зовнішній бік коричневий, в середині – темніший, а внутрішній – сіруватий або бурий.

У колекції кераміки є: 5 частин денець горщиків, у т.ч. округлих – 4 (більш раннього типу з великою домішкою трави) та від гостродонного – 1, із жорствою, майже без домішки рослинності; 10 верхніх частин посудин – всі прикрашені наколами, проколами з одного (зовнішнього) або обох боків; діаметр їх переважно значний і варіюється від 28 до 22 см, а менших – 14-16 см; на двох з них – на зрізі вінець тонким орнаментом зроблені косі насічки, на одному – вдавнення. Всі денця неорнаментовані, а бічні уламки (97 %) оздоблені рядами похилих насічок; горизонтальними та вертикальними рядами прокреслених ліній товщиною 1,2-3 мм; подібними, але укладеними сітчасто – 8; переважно горизонтальними рядами відтисків «копиток» – 10 (більшим та меншим орнаментом); горизонтальними рядами навскісних гребінцевих вдавнень (три зубці) – 5; вертикальними, навскісними відтисками косих насічок – 29.

У північній частині берега під час розкопок знайдено 62 фрагменти неолітичного посуду НК, у т.ч. чотири орнаментовані лініями та косими насічками, та 26 фрагментів кераміки бронзового віку. Всього в північно-східній частині урочищі Лядина Третя зібрано 297 фрагментів кераміки неоліту (НК) та енеоліту, епохи бронзи. Для поліських пам'яток така кількість первісної кераміки є досить значною (Рис. 30, Рис. 31, Рис. 32, Рис. 33, Рис. 34).

Із крем'яних виробів в цьому урочищі на місці, де ймовірно було житло, знайдено 24 пластини та уламки (їх довжина 5-8 см, ширина – 0,6–1,3 см), 2 скреблоподібні знаряддя, 2 одноплощинні нуклеуси, 2 сокироподібні знаряддя, 2 «струги»? (рубилу?), 16 різців на великих відщепках (серединні, серединно-бокові, подвійні), 17 відщепів з ретушшю, 1 сокирка невеликого розміру (6,5x3 см), чотирибічна, частково шліфувана, належить до КЛП або ККА.

В 2007 р. рятивні роботи проводилися в пункті Люб'язь IV на північно-західному березі озера та Люб'язь – Лядина II (Мис).

1. Пункт Люб'язь IV являє собою поле з різною висотою над рівнем води в озері – від 1 до 1,5 м. В частині, ближчій до озера (120x80 м), воно сухе і найбільш підвищене. Ця площа, швидше всього, ніколи не заливалася весняною повінню. З трьох інших боків воно має пологий схил зі східного боку до берега р. Прип'ять, а з заходу та півночі переходить в болотисті пониження, які в минулому могли бути мало прохідними. Вся ж площа поля становить підвальну ділянку розмірами приблизно 300x200 м.

В минулому поле оралося, тепер використовується під випас худоби. Ґрунт тут малородючий, супіщаний, зверху вкритий рідкою травою. Крім

того, ця ділянка можливо вивітрювалася, тому крем'яні вироби, у т.ч. знаряддя праці лежали прямо на поверхні. Кераміка майже не зустрічається.

Верхній шар ґрунту, який розорювався, має більш темний – бурий колір і складається з піску. Він має товщину 0,1-0,4 м, шар підґрунтя – 0,1–0,2 м, більш світлий. Під ним залягає жовтий материковий пісок. Крем'яні вироби знаходяться на поверхні, в шарах гумусу та в перехідному. В підґрунті вони лежать в непорушеному стані. Але є місця, де шари значно тонші – 10 см – гумус, 10 см – підґрунтя.

В 2006 р. тут було закладено невеликий пробний розкоп – 2х6 м. Він був зорієнтований по лінії захід – схід. При цьому знайдено два фрагменти посуду: 1 – неолітичний, 1 – Тшинецької культури – фрагмент дна, пластини та відщепи з ретушшю, скребки, різці, кілька нуклеусів (одноплощинних та підчовнуватих свідерських).

З метою вивчення більш віддаленої від берега, але теж підвищеної ділянки, в 2007 р. закладено два розкопи за 28 м один від одного, що мали площу № 1 – 72 м² та № 2 – 40 м². Розкоп № 1 віддалений від берега озера на 30 м, а від берега р. Прип'ять – на 42 м.

Аналіз вибраних крем'яних виробів дозволяє зробити висновок, що вся підвищена частина поля спорадично заселялась мисливцями та рибалками від часу фінального палеоліту (Свідерська культура) до періоду неоліту, майже не утворюючи якихось локальних одночасових скупчень, а в перемішку. Тому опис матеріалів подаємо сумарно. Лише в розкопі № 2 в західній частині виявлено скупчення свідерських пластин, 2 наконечники до стріл згаданої культури та 4 підчовнуваті нуклеуси, характерні для Свідеру. Але вже поряд, східніше, були вироби характерні для неоліту: одноплощинні нуклеуси, трапедія, сокирки, виготовлені на придатних за формою відщепах і додатково оформлені бічною підправкою та поперечним сколом в місці робочого краю. Отже, в обох розкопах виявлені наступні крем'яні вироби:

I. 1) нуклеуси – 17

у т.ч. 9 підчовнуватих

7 одноплощинних

1 аморфний

2) пластин без ретуші – 147

3) відщепів – 170

II. 4) пластин з ретушшю – 49

5) відщепів з ретушшю – 18

6) скребоків – 15 (14 на відщепах, 1 на пластині)

- 7) сокир – 17
- 8) різців – 30
- у т.ч. на пластинах – 3 (бокові)
- решта на відщепках – 11 (бокових)
- 5 – подвійних та інші.
- Всього – 463.

В пункті Люб'язь IV північної частини озера, як видно з таблиці, зібрано значну колекцію крем'яних пластин. Їх розміри переважно середні – 7-9 (10) см. Мікропластинок, властивих для Коморницької, Яніславицької культур мезоліту та раннього неоліту Волинської неолітичної культури тут не знайдено. Можливо тому, що розкрито лише невелику частину площі. Ширина пластин – від 1 та менше сантиметра. Правильних рівних форм мало. Пластини відбивалися з підчовнуватих та одноплощинних нуклеусів. Перші з них – більші і належать до Свідерської культури або її традиції, яка, не виключено, в окремих пунктах Прип'ятського Полісся могла зберегтися довше, можливо вони належать до мезолітичного часу. В цей час нуклеуси ніби втрачають чіткість форм, але це може бути й наслідком гіршого ґатунку місцевого кременю. В розкопі П (2007 р.), в квадратах 2г, 2д, де спостерігалось скупчення пластин, нуклеусів, відщепів (ймовірно залишки невеликої майстерні), кремій, був темний, більш якісний, не виключено, принесений з інших місць. З цього скупчення кременів походять два свідерських крем'яні цілі наконечники до стріл. Вони виконані на правильних пластинах і мають бокову та зустрічну пологу ретуш з боку черевця. Перший з них має бокову підправку вістря – можливо, релікти Красносільської, більш давньої від Свідеру культури.

Пластини, що належать до неоліту, вирізняються менш стрункою формою, часто мають кірку початкового зняття з заготовки нуклеуса. Рідко які з пластин мають регулярну краєву ретуш, як правило, це ретуш утилізації або часткова. Окремі вироби оброблені з двох боків та на обох площинах.

Єдиний мікроліт – трапеція, – що трапився в цьому пункті, теж виготовлений на уламку нерівної пластини.

Комплекс крем'яних виробів з пам'ятки Люб'язь IV відзначається ще й наявністю порівняно чисельної серії різців. Лише кілька з них виконані на пластинах і належать до фінальнопалеолітичних. Це серединні та серединно-бокові вироби. Решта з них виготовлені на відщепках і належать, швидше всього, до неоліту – німанської культури. Ознак яніславицької

традиції обробки кременю, притаманної волинській неолітичній культурі, тут не помічено. Лише окремі з різців виконані на уламках великих пластинчастих відщепів. Решта різців вирізняються формою та розмірами від 4,5 см до 7-9 см. Вони належать переважно до серединно-бокових та бокових типів. Деякі виготовлені на нуклеоподібних уламках. Зустрічаються також подвійні різці на великих та середніх відщепах з підібраних та підправлених заготовок. У деяких з них сторона біля робочого жала має суцільну притуплюючу ретуш. Серед різців є також вироби на нуклеоподібних великих виробках.

Різноманітність форм та типів різців, а також їх кількість, нашттовують на думку про важливість цих знарядь, часте їх використання для різних робіт, швидше всього з різними матеріалами: деревом, рогом, кісткою.

Як вже згадувалося, в колекції крем'яних виробів з північно-західного берега озера Люб'язь (Люб'язь IV) походять різні типи нуклеусів: одноплосинні та підчовнуваті та належать до різних періодів кам'яного віку: фінального палеоліту (Свідерська культура) та неоліту (Німанська). Частина нуклеусів може бути віднесена до двоплосинних неправильно-призматичних. Але переважна більшість одноплосинних нуклеусів має близьку до клиноподібних форму, малі або середні розміри висоти – 3,5 – 6 см. З цих нуклеусів можна було одержувати невеликі, рідко правильні пластини та пластинчасті відщепи. Очевидно, у великій кількості правильних довгих пластин у господарстві неолітичного населення не було потреби.

При первинній обробці (підправці) одноплосинних нуклеусів відбивалося чимало коротких відщепів з кіркою, які після ретушування робочої частини використовувалися як скребки. Їх розміри невеликі – 2-6 см довжини, 2-3 см ширини. Ретушувалася переважно робоча частина, інколи прилеглий бічний край.

Під час розкопок на пам'ятці Люб'язь IV одержано також серії макролітів – сокир. Вони мають різну форму, величину, спосіб виготовлення. Їх розміри від 5,5 см до 10 см. Вони поділяються на три типи. Першого типу вироби (найбільш прості) виготовлялися на природних, подібних до сокирок, кременях. Їм надавалася підправка в потрібному місці: з боків, тильної сторони, пригострюючою ретушшою робочого краю тощо. В другому типі робочий край оформлявся пригострюючими бічними ударами. Більшою досконалістю вирізняються сокири третього типу – робоча їх частина сформована бічним різцевим сколом, бічні грані крутою оббив-

кою з наступним дрібним ретушуванням країв. Є вироби сформовані лише бічним різцевим сколом без бічних підправок.

Під час робіт одержано також кілька виробів – знарядь, призначених, імовірно, для роботи з деревиною (крім більших сокирок). Одне із них – велике підовальне знаряддя на відщепі сформоване по краях крутою оббивкою. Воно було виявлене в розкопі № 2 (квадраті 2г) і можливо належить до комплексу невеликої свідерської майстерні. Подібні макролітичні вироби були знайдені під час розкопок багатшарової пам'ятки біля села Великий Мідськ Костопільського району Рівненської області в урочищі Рудня. Розміри цього виробу – 10,2х7,4х3,2 см. Іншим знаряддям є невеликий, теж підовальний виріб з краєвою ретушшою. Його розміри – 7,4х4 см. До своєрідних і рідкісних виробів можна віднести долотоподібне знаряддя з крутою ретушшою одного краю та природним гострим кінцем. Довжина – 5,7 см, ширина – 2,1 см.

Незважаючи на порівняно невелику досліджену на цій пам'ятці (Люб'язь IV) площу – 12 м² у 2006 р., 112 м² у 2007 р. – деякі попередні висновки можна зробити. Тим більше, що частина крем'яних виробів внаслідок давньорічних оранок та розвіювань піску лежить на поверхні.

Отже, висновки можуть бути наступними: 1) пам'ятка заселялася майже виключно в період кам'яного віку: у фінальному палеоліті (імовірно короткий час) та в неоліті, коли тут перебували носії Німанської культури; 2) оскільки кераміка в цьому місці відсутня, можна припустити, що тут спорадично (можливо в теплішу пору року) зупинялися на короткий час мисливці та рибалки. Основними ж місцями їх проживання могли бути пункти на Лядині Другій, Лядині Третій та у північно-східній частині озера, де знайдено багато кераміки, залишки жител.

Таким чином, навколо озера Люб'язь знаходиться унікальний вузол неолітичних пам'яток, які належать переважно до Волинської неолітичної та Німанської культур. Крім того, тут зустрічаються майстерні Свідерської культури (Лядина Друга-Посадка, Люб'язь IV), а також матеріали енеоліту та доби бронзи. За період з 2002 по 2007 рр. в чотирьох пунктах (Лядина Друга-Мис, Лядина Друга-Посадка, Лядина Третя-Луг, Люб'язь IV) досліджено більше 1000 м² площі. При цьому виявлено рештки житлового об'єкту ВНК (Лядина Друга-Мис), двох об'єктів НК (Лядина Третя-Луг), знайдено близько 800 фрагментів кераміки (87 % неолітичної: ВНК – 70 %, НК – 30%), значну кількість остеологічних матеріалів, крем'яних виробів. Крем'яні вироби ВНК належать до яніславицької традиції. У ній переважають мисливські знаряддя та знаряддя для обробітку шкір (скреб-

ки), в комплексах крем'яних виробів НК майже відсутні мікроліти, проте переважають макролітичні вироби – різного призначення сокири та різці на більших відщеплах.

Література

1. Охріменко Г. Люб'язь – унікальна пам'ятка епохи неоліту // Велика Волинь. – Житомир, 2004.
2. Охріменко Г. Археологічні дослідження біля озера Люб'язь // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Київ: Шлях, 2004. – С. 243–245.
3. Охріменко Г. Пам'ятки німанської культури на правобережному Прип'ятті // Кам'яна доба України. – К., 2003. – с. 206–219.
4. Охріменко Г. Розвідки поблизу с. Люб'язь // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Київ: Шлях, 2004. – С. 206–208.
5. Охріменко Г., Златогорський О. Дослідження археологічних пам'яток навколо озера Люб'язь на Поліссі // Проблеми славістики. – Луцьк, 2003. – Число 4. – С. 51–54.
6. Охріменко Г., Телегін Д. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині // Археологія. – К., 1982. – Вип. 39. – С. 64–77.
7. Исаенко В. Неолит Припятского Полесья. – Минск, Изд. «Наука и техника», 1976. – С. 8.
8. Ковалюх М., Котова Н., Манько В., Охріменко Г. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк, 2007. – С. 409–425.

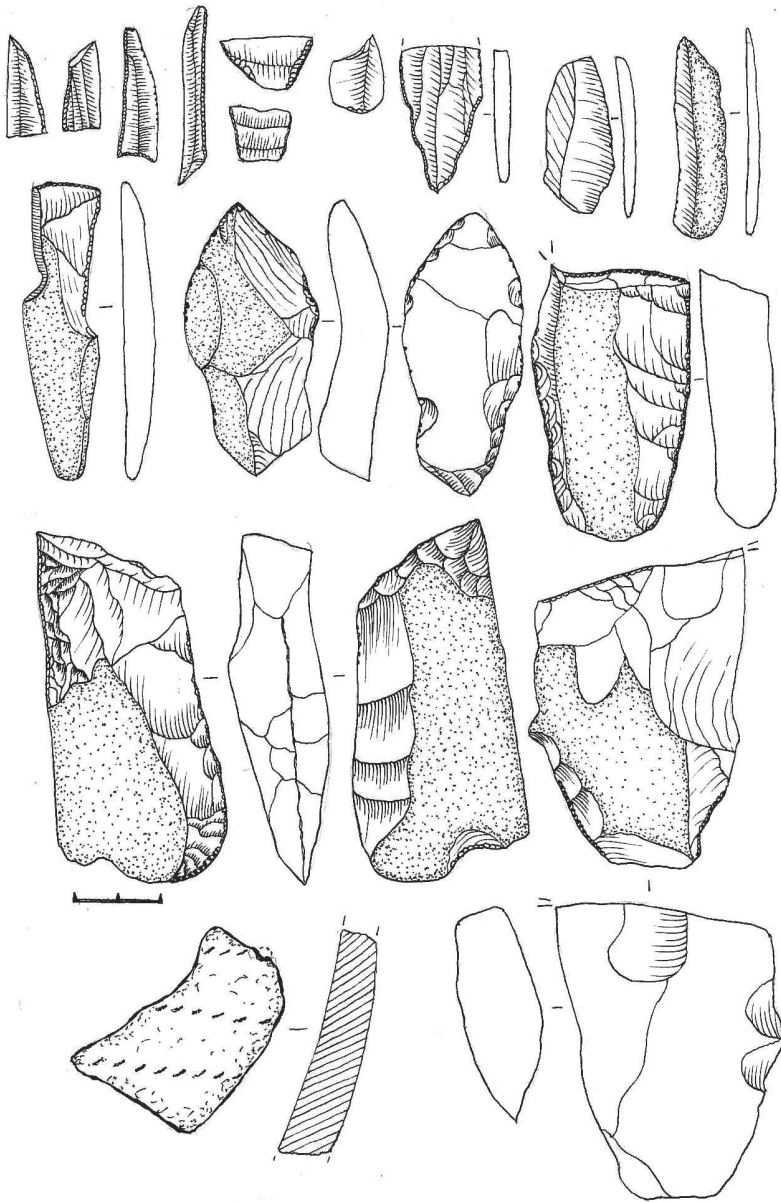

Рис. 2 Люб'язь, урочище Лядина II. Мис. Крем'яні вироби та кераміка (15)

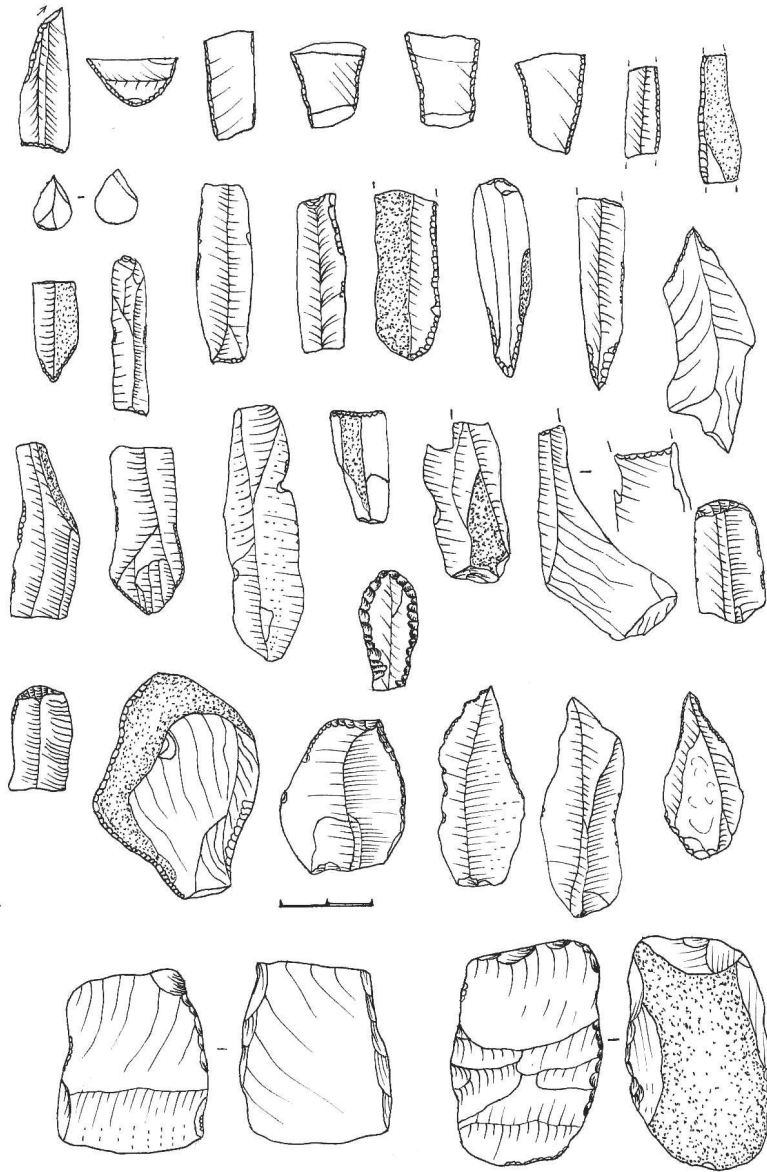

Рис. 3 Люб'язь, урочище Лядина II. Мис. Неолітичні крем'яні вироби

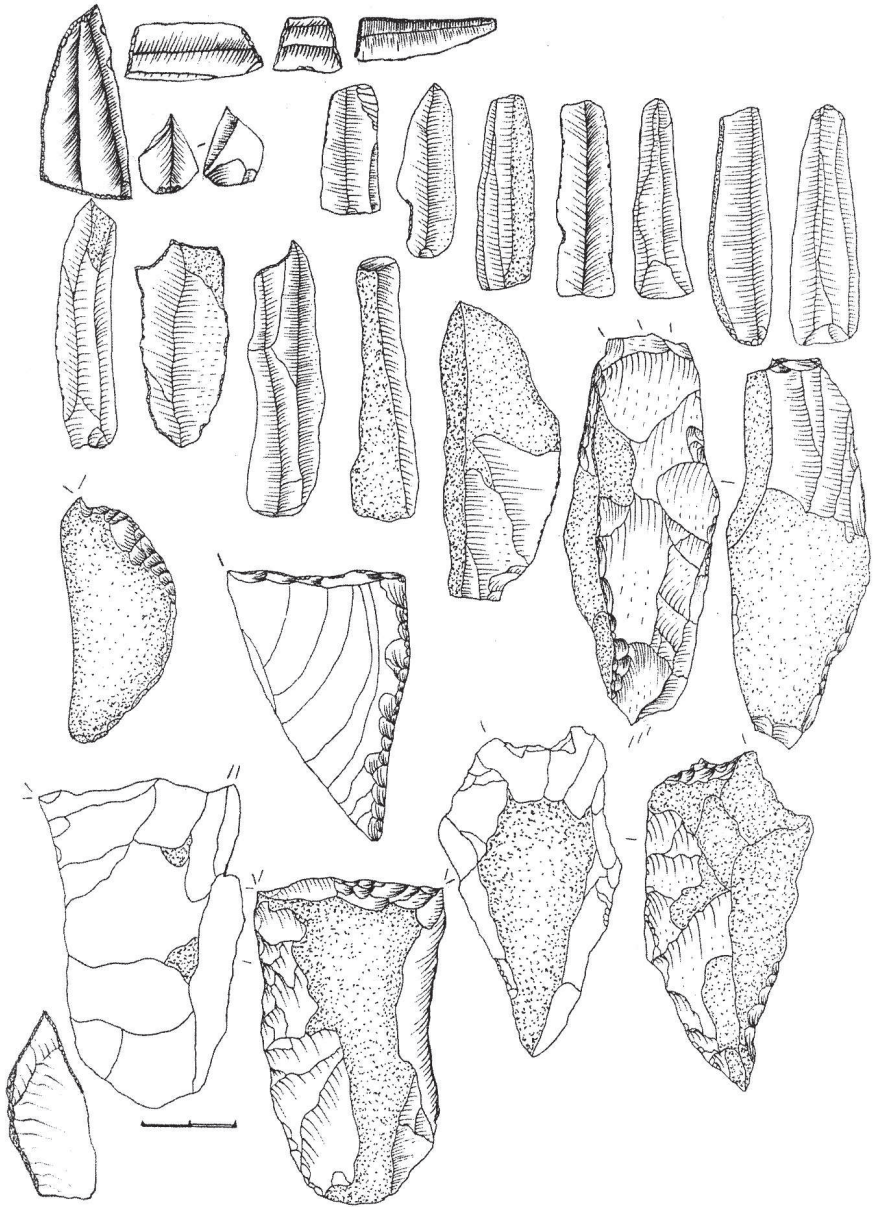

Рис 4. Люб'язь, урочище Лядина II. Макроліти. Підйомний матеріал

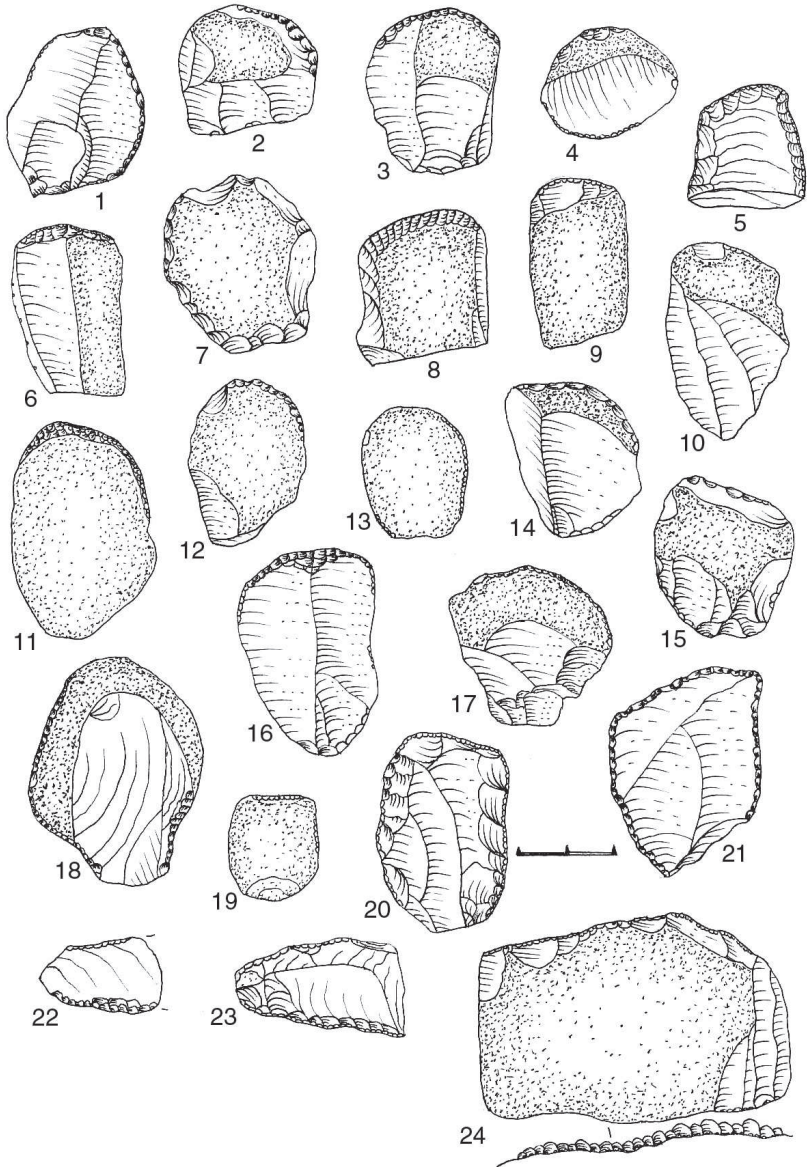

Рис. 5 Люб'язь, урочище Лядина II. Мис. Скребки

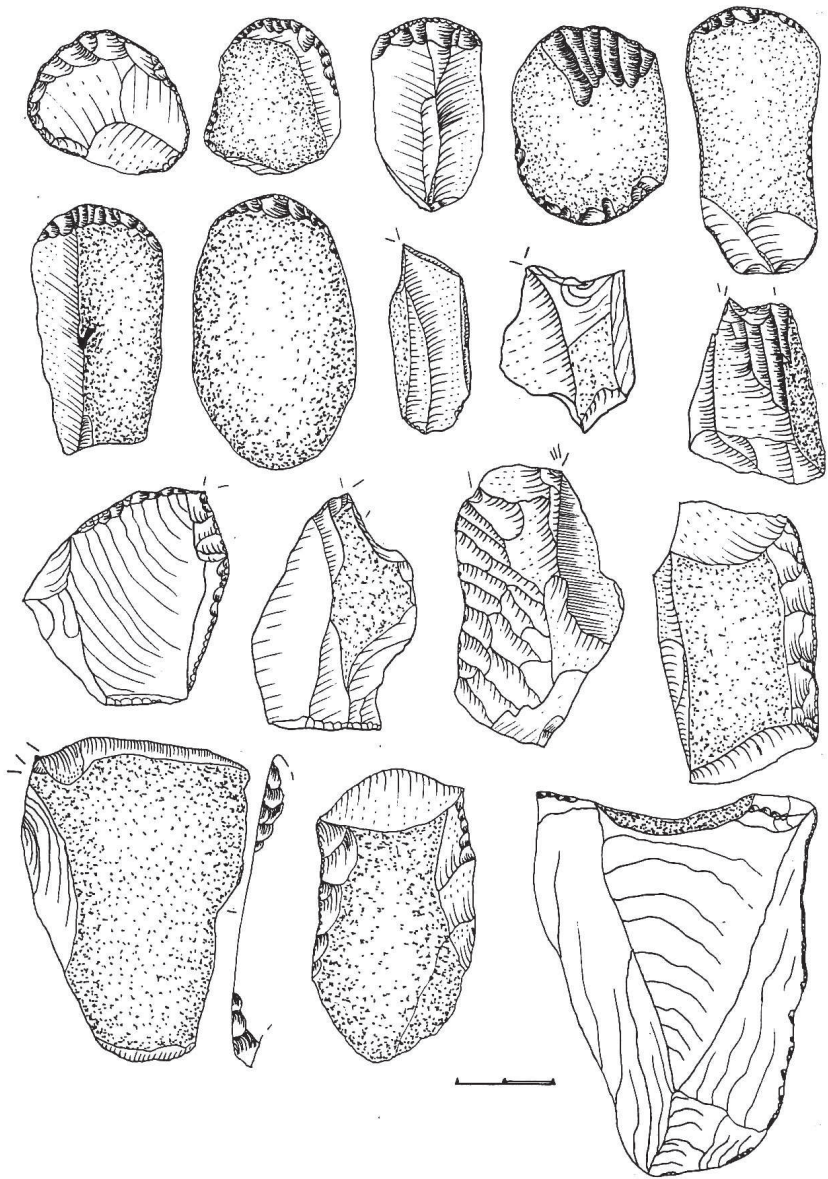
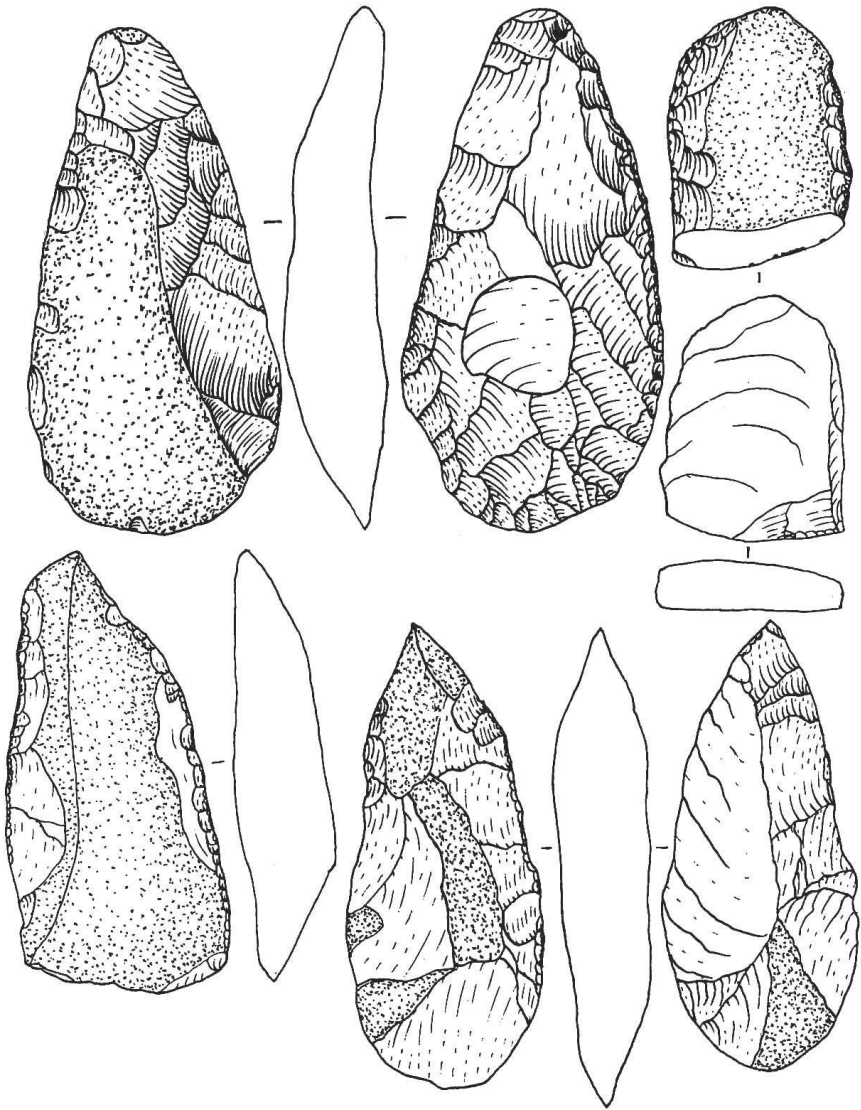

Рис. 6 Люб'язь, урочище Лядина П. Низ.

Рис. 7 Люб'язь, урочище Лядина II. Макроліти. Підйомний матеріал

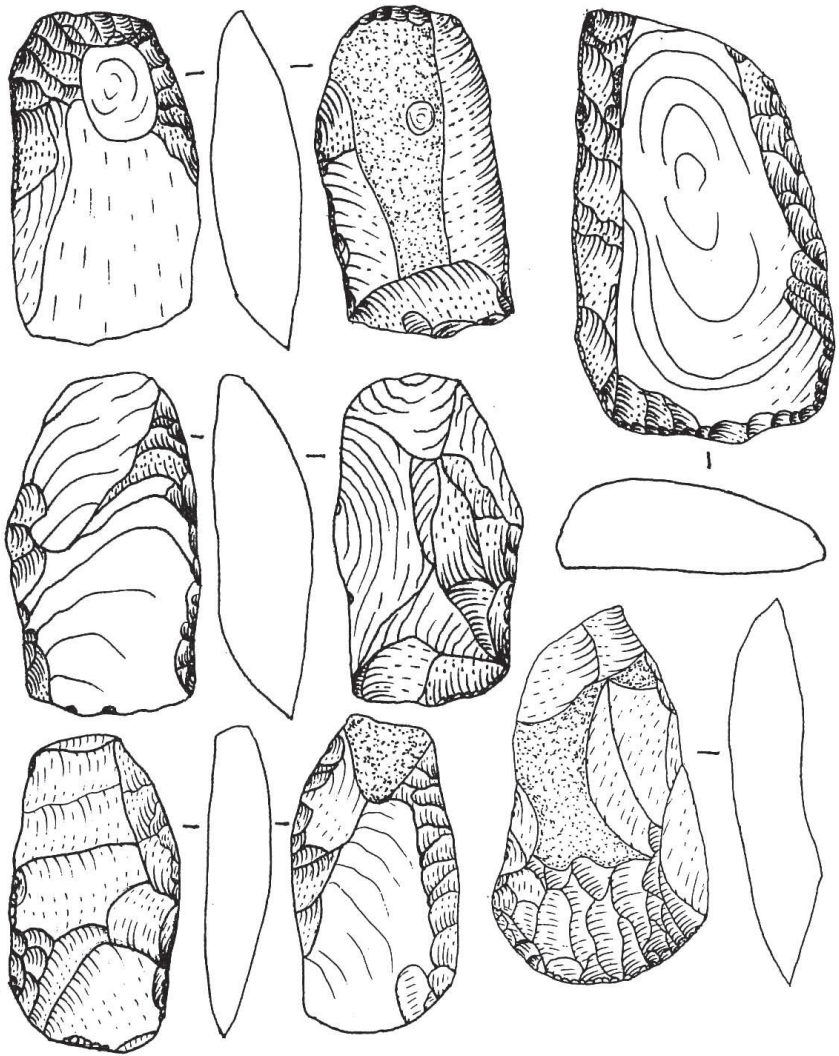

Рис. 8 Люб'язь, урочище Лядина II. Макроліти. Підйомний матеріал

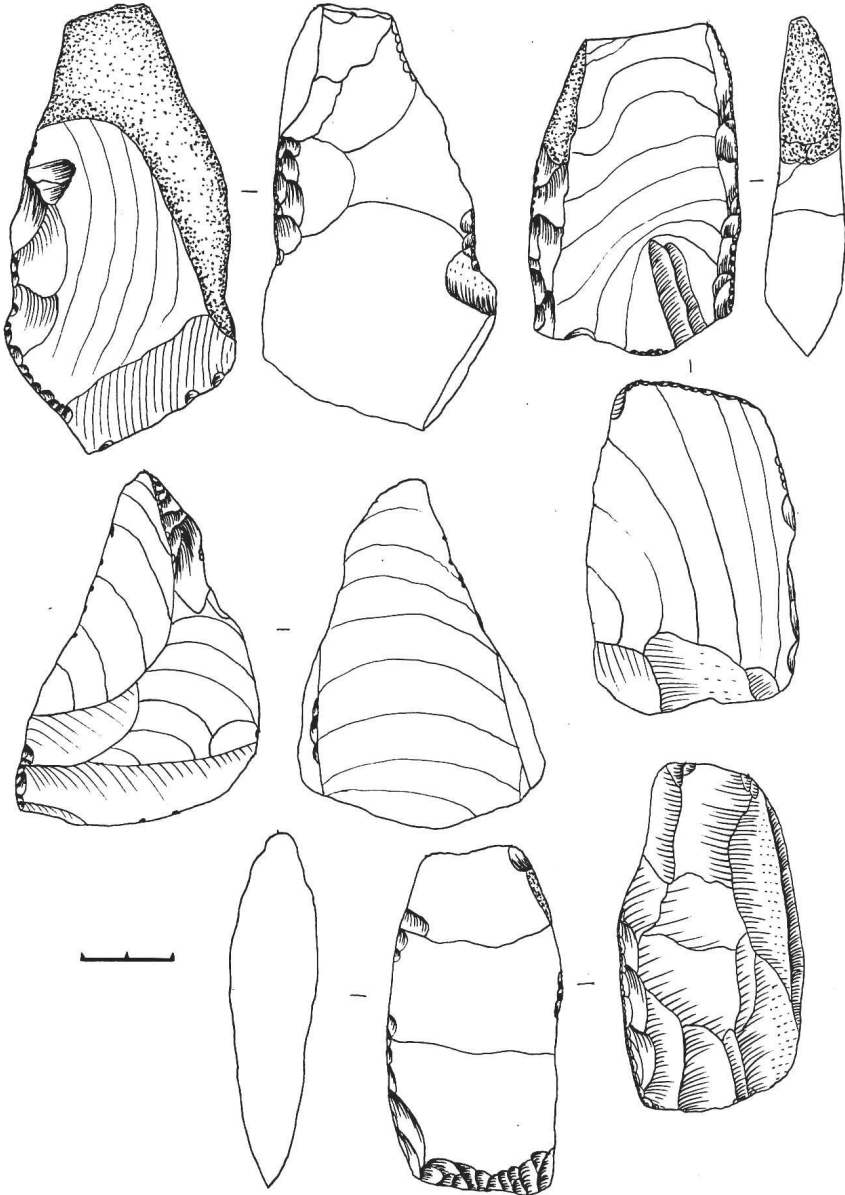

Рис. 9 Люб'язь, урочище Лядина II. Мис. Макроліти. Підйомний матеріал

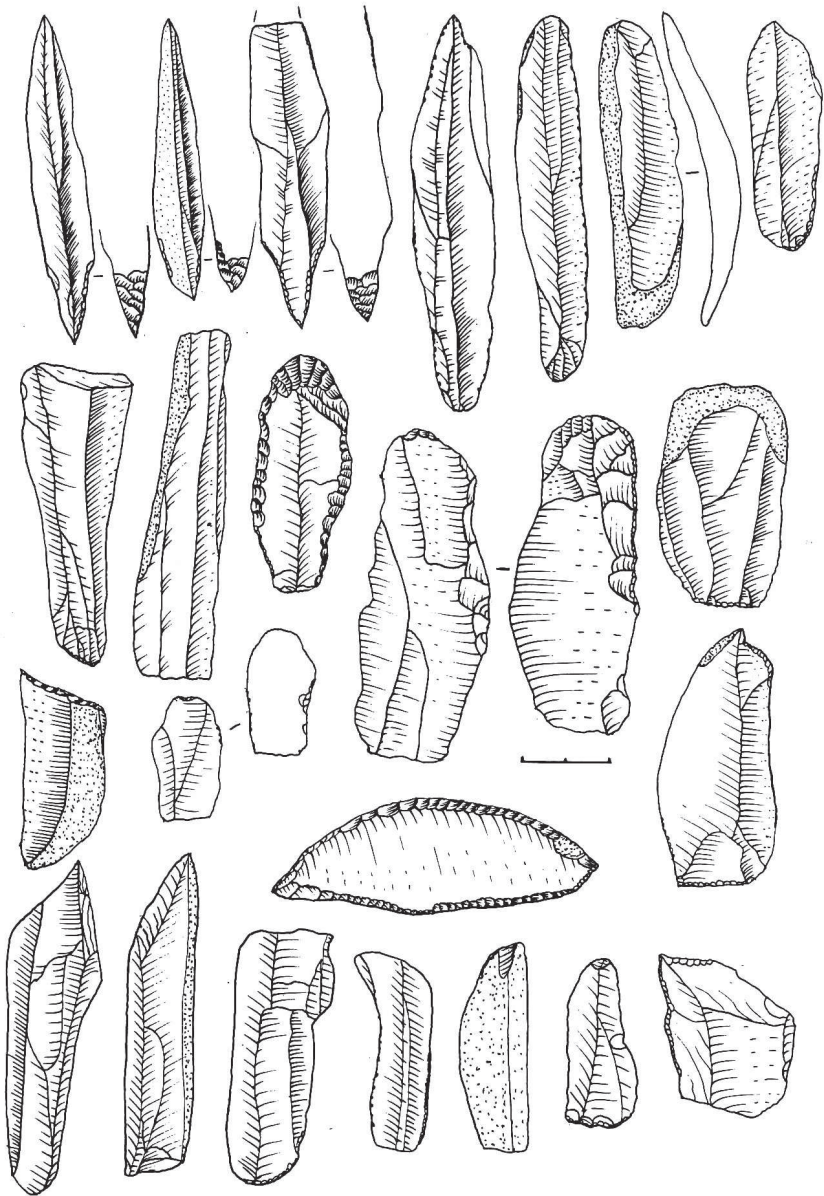

Рис. 10 Люб'язь, урочище Лядина II. Луг. 2003

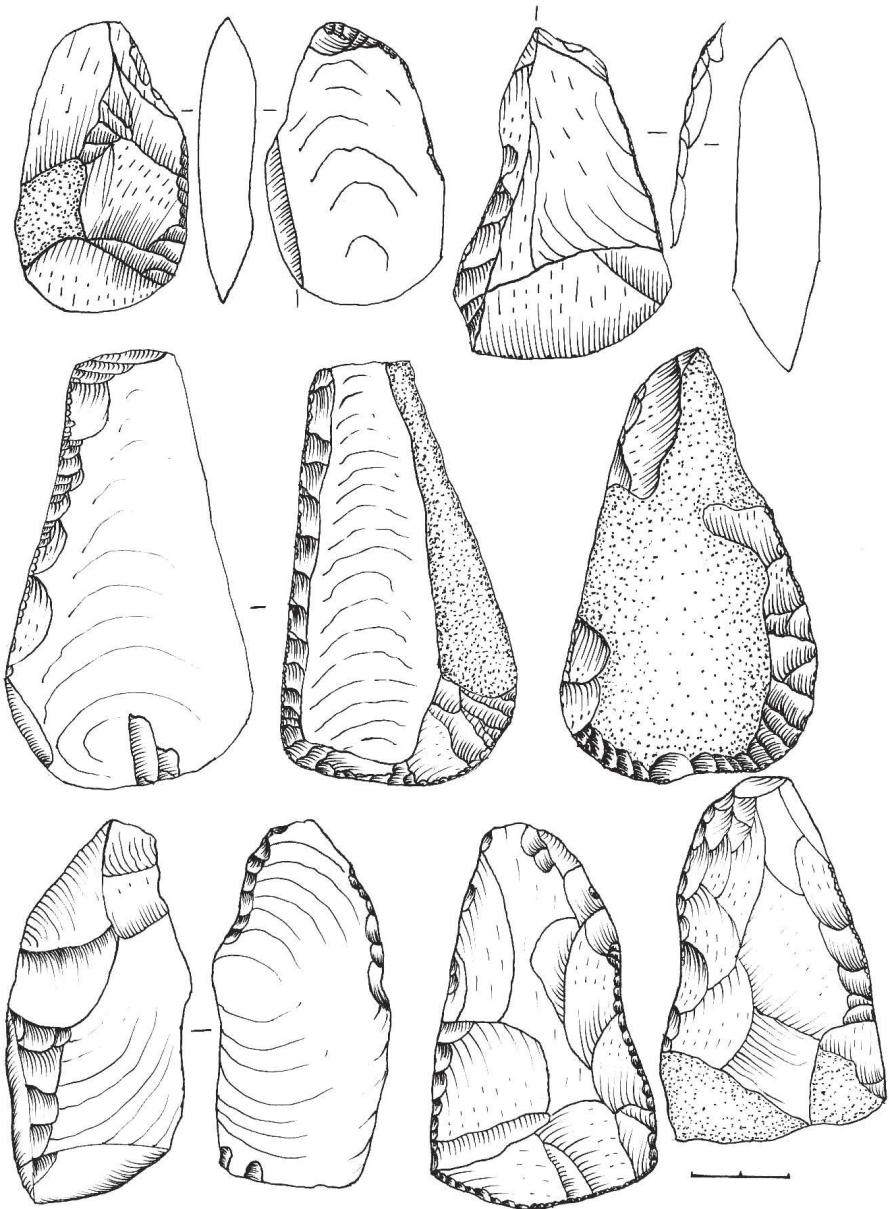

Рис. 11 Люб'язь, урочище Лядина П. Луг. Макроліти. Підйомний матеріал

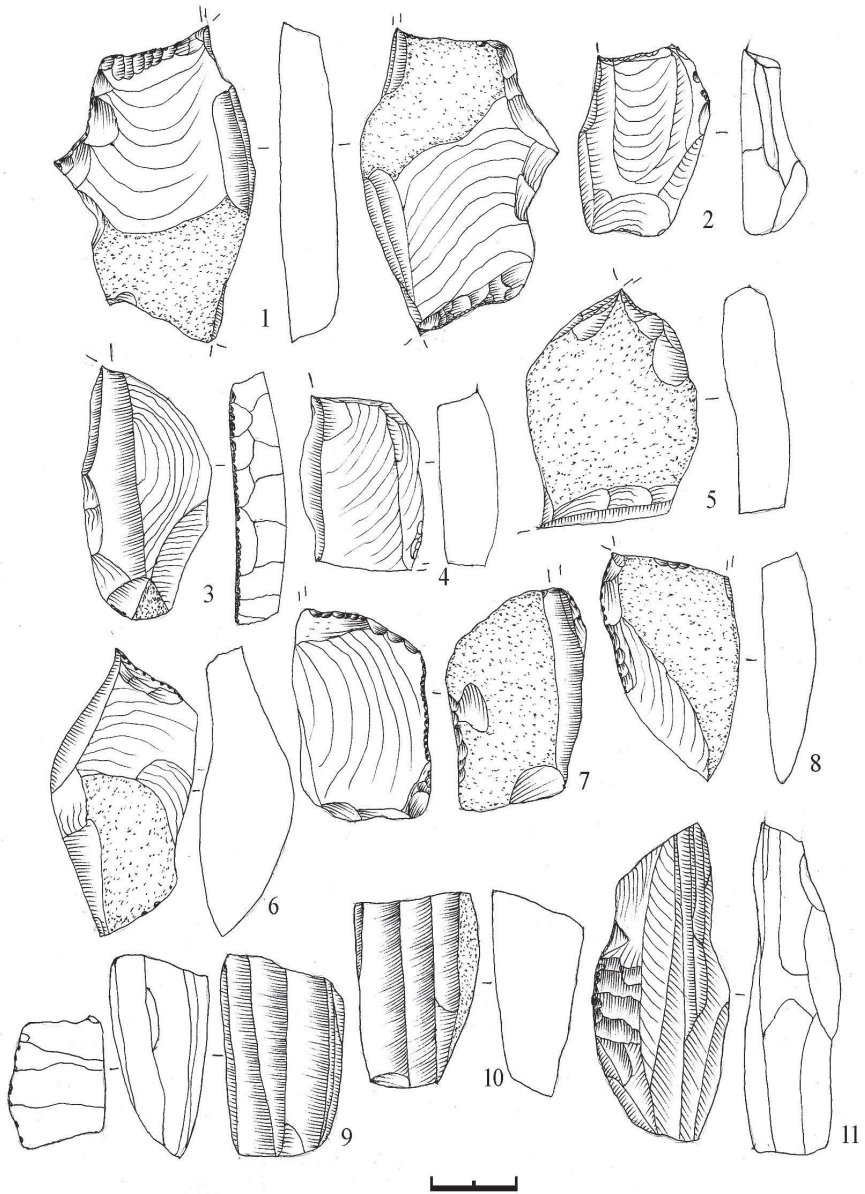

Рис. 12 Люб'язь. Лядина III. Крем'яні вироби

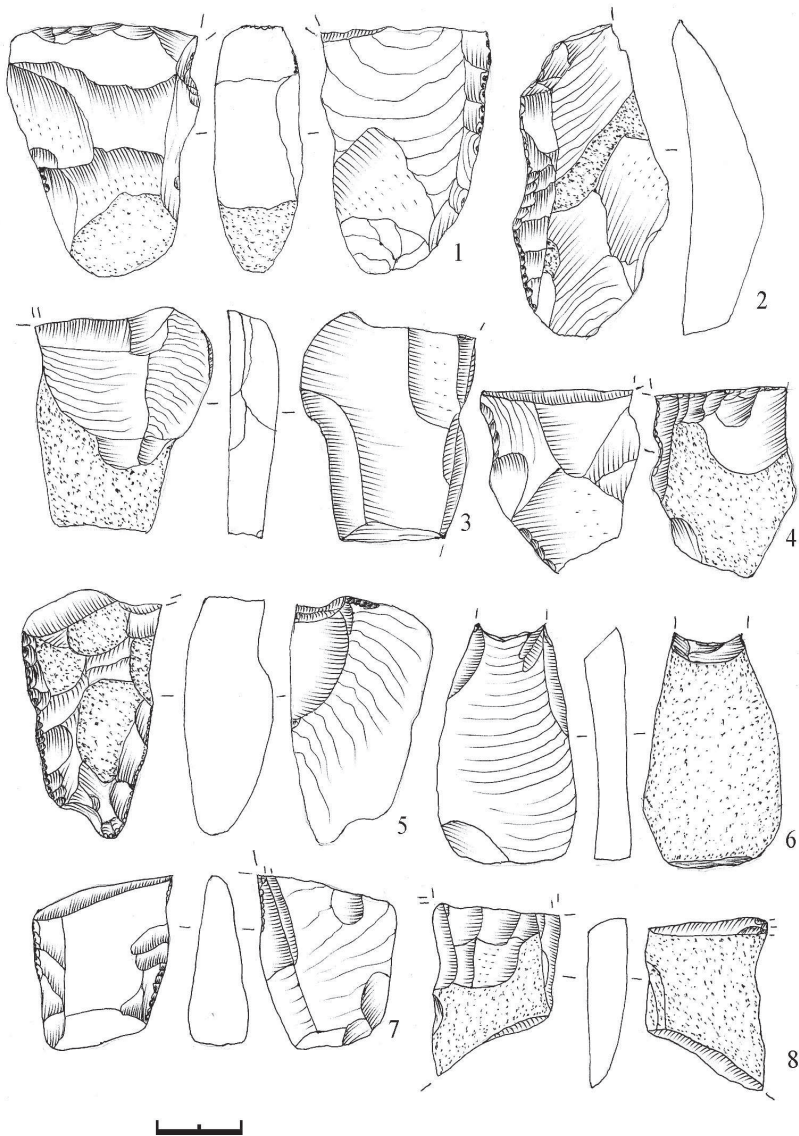

Рис. 13. Люб'язь, Лядина Шю Крем'яні вироби

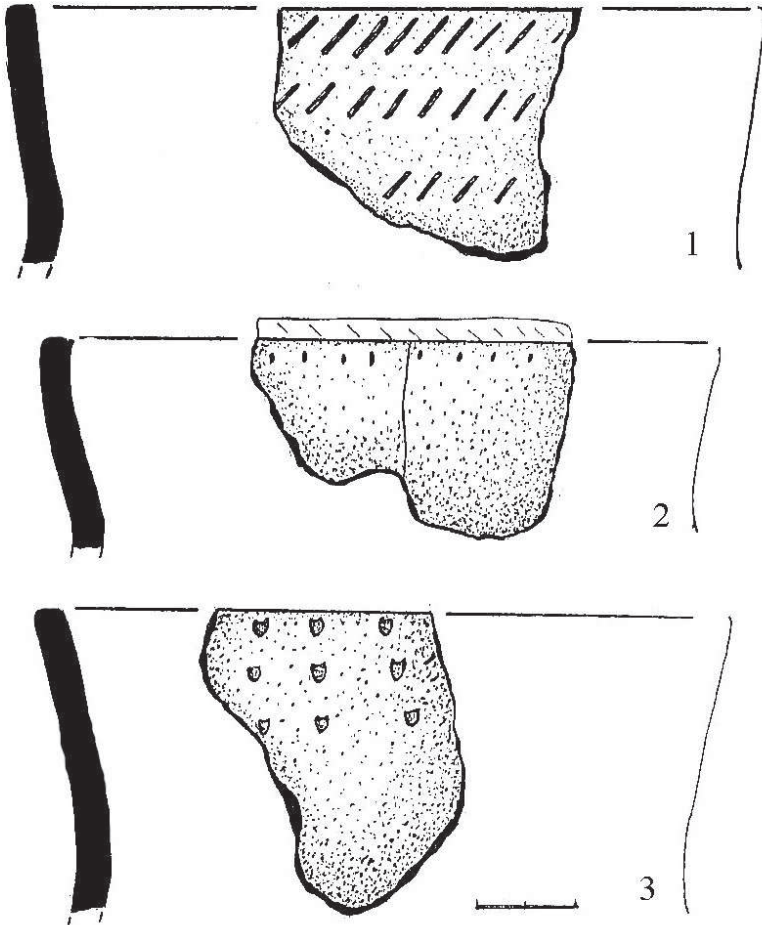

Рис. 14 Люб'язь. Лядина III – Кераміка бронзового віку

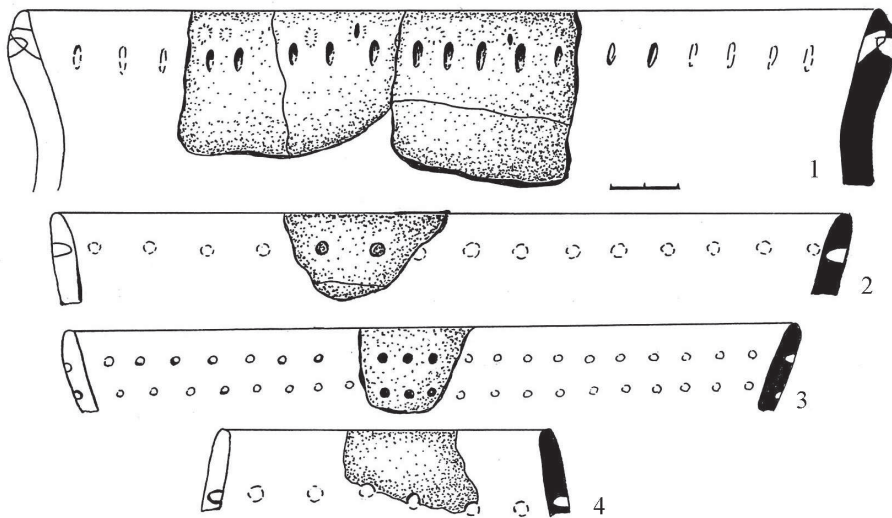

Рис. 30 Любязь. Лядина III – Луг. Кераміка Німанської культури

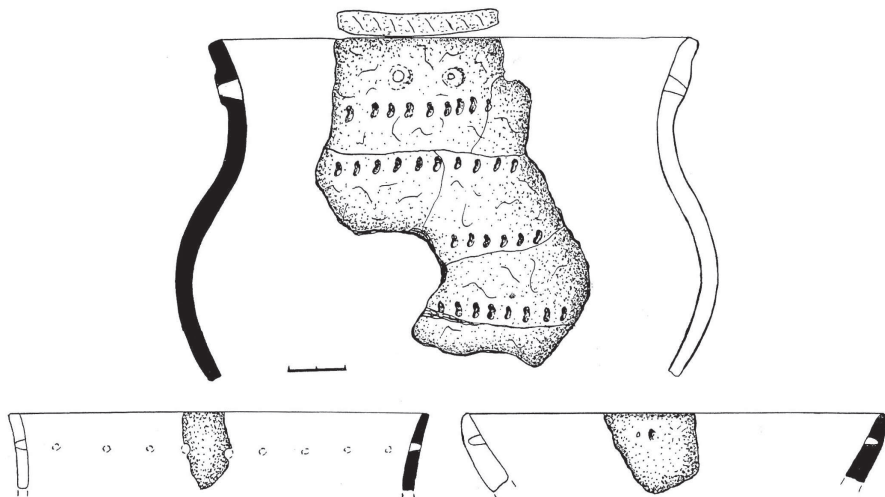

Рис. 31 Любязь. Лядина III – Луг. Кераміка Німанської культури

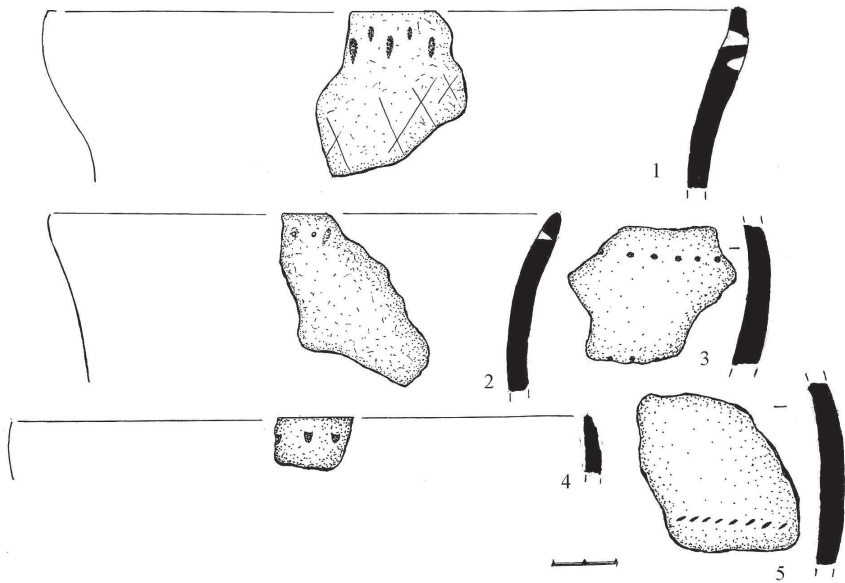

Рис. 32 Любязь. Лядина III – Луг. Кераміка Німанської культури

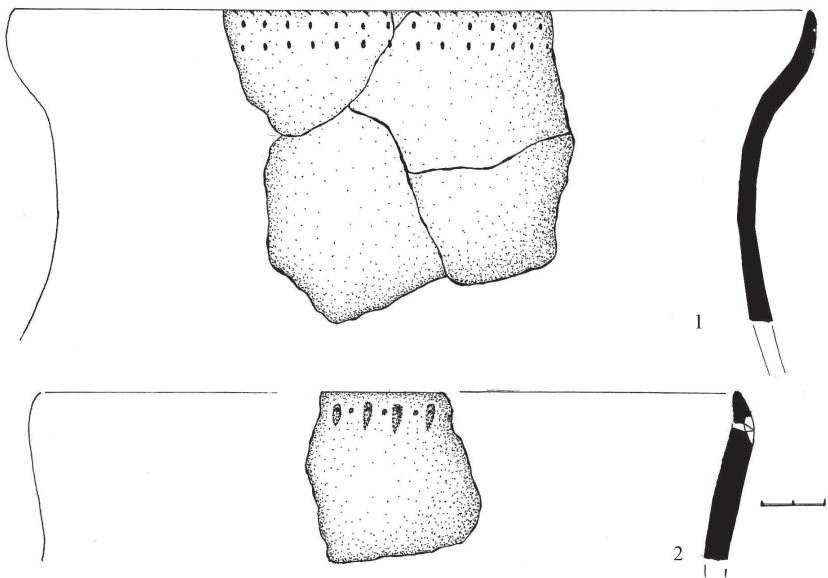

Рис. 33 Любязь. Лядина III – Луг. Кераміка Німанської культури

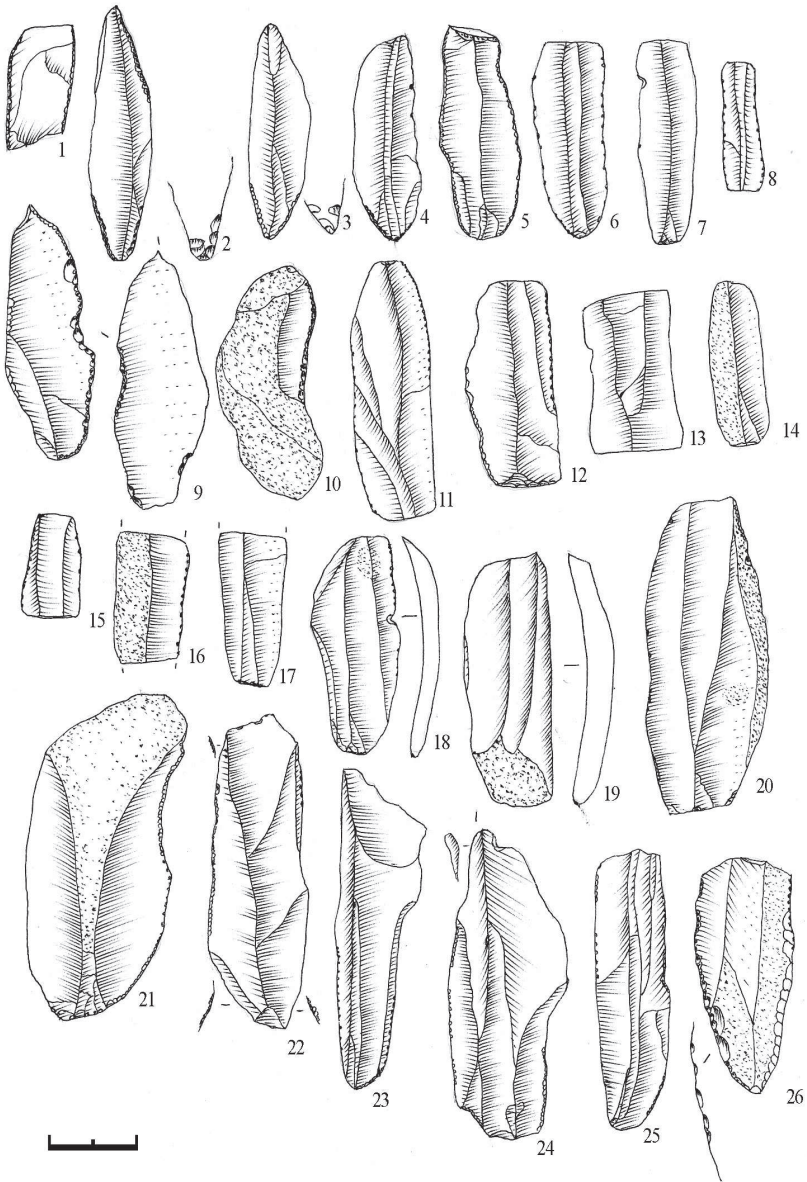

Рис. 34 Люб'язь. Лядина III – Луг. Крем'яні вироби

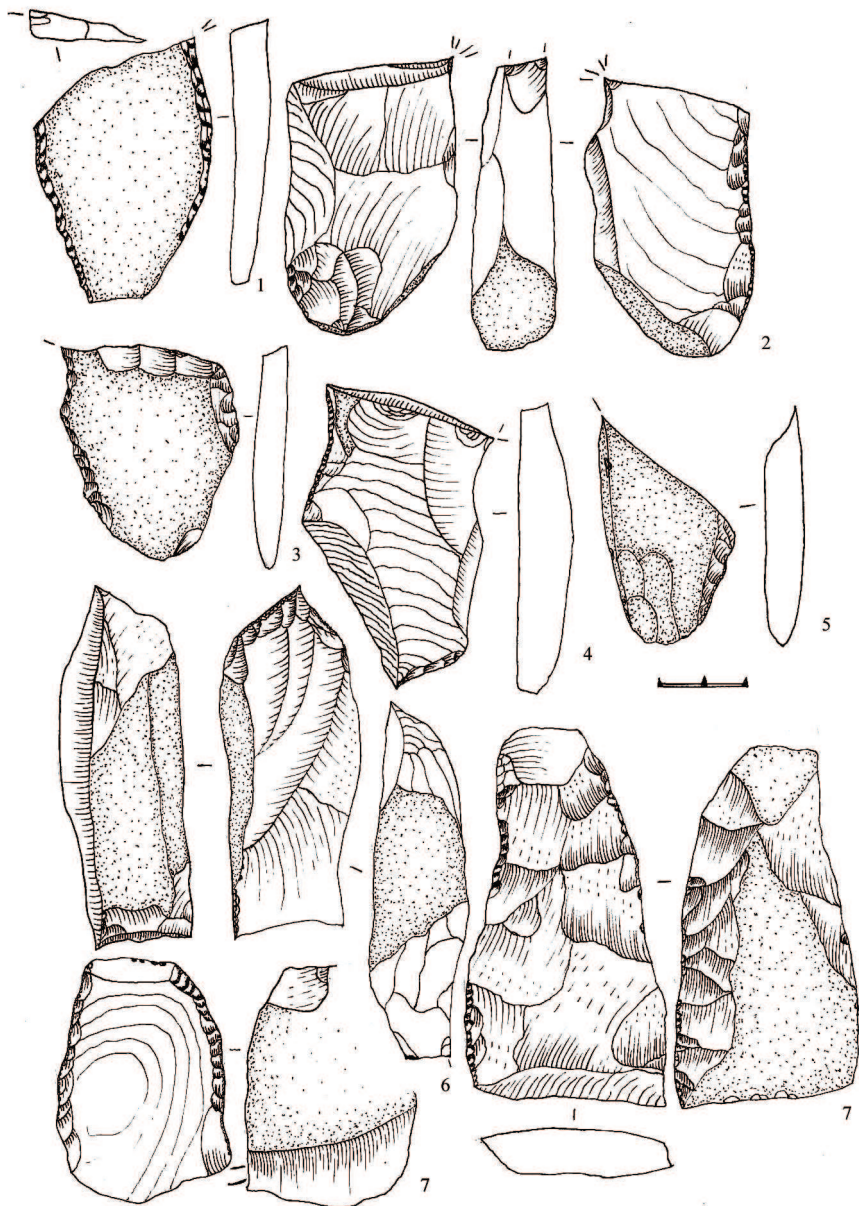

Рис. 35 Люб'язь, урочище Лядина III – Луг. Крем'яні знаряддя

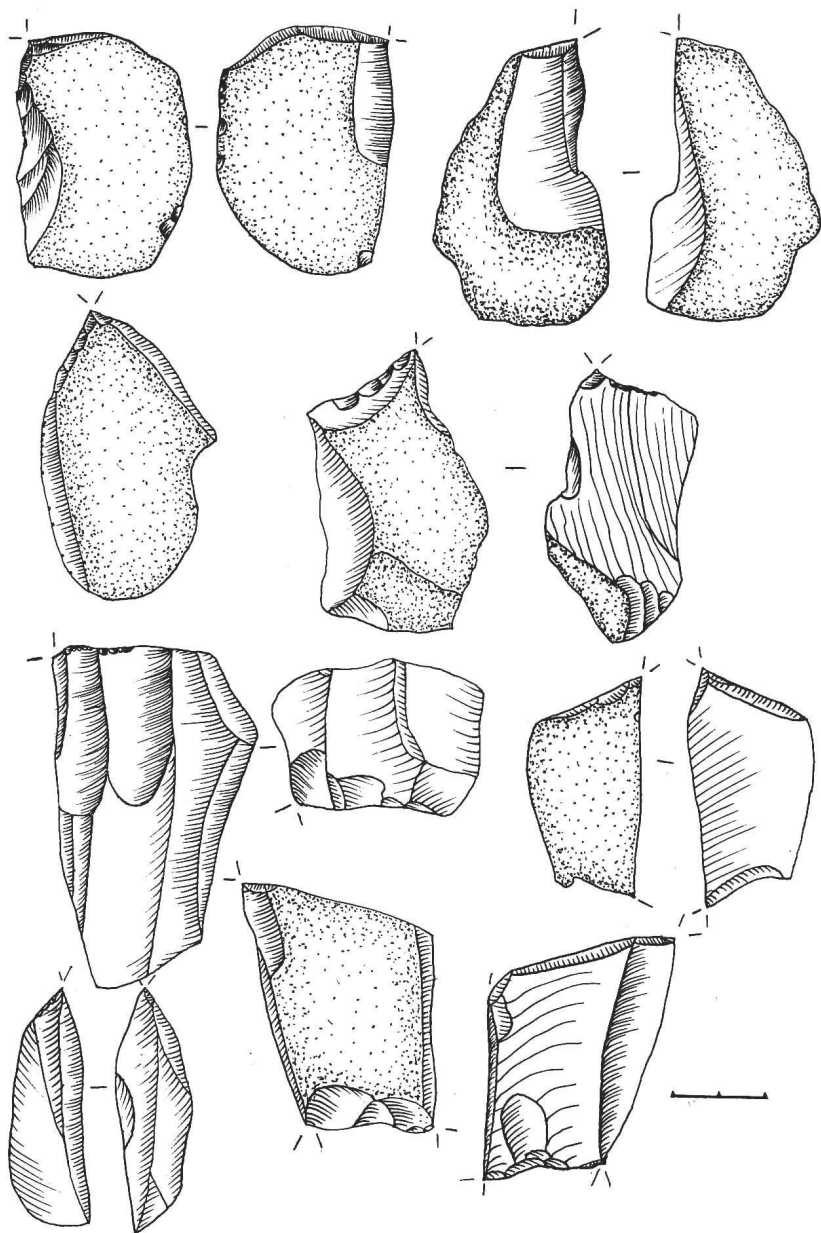
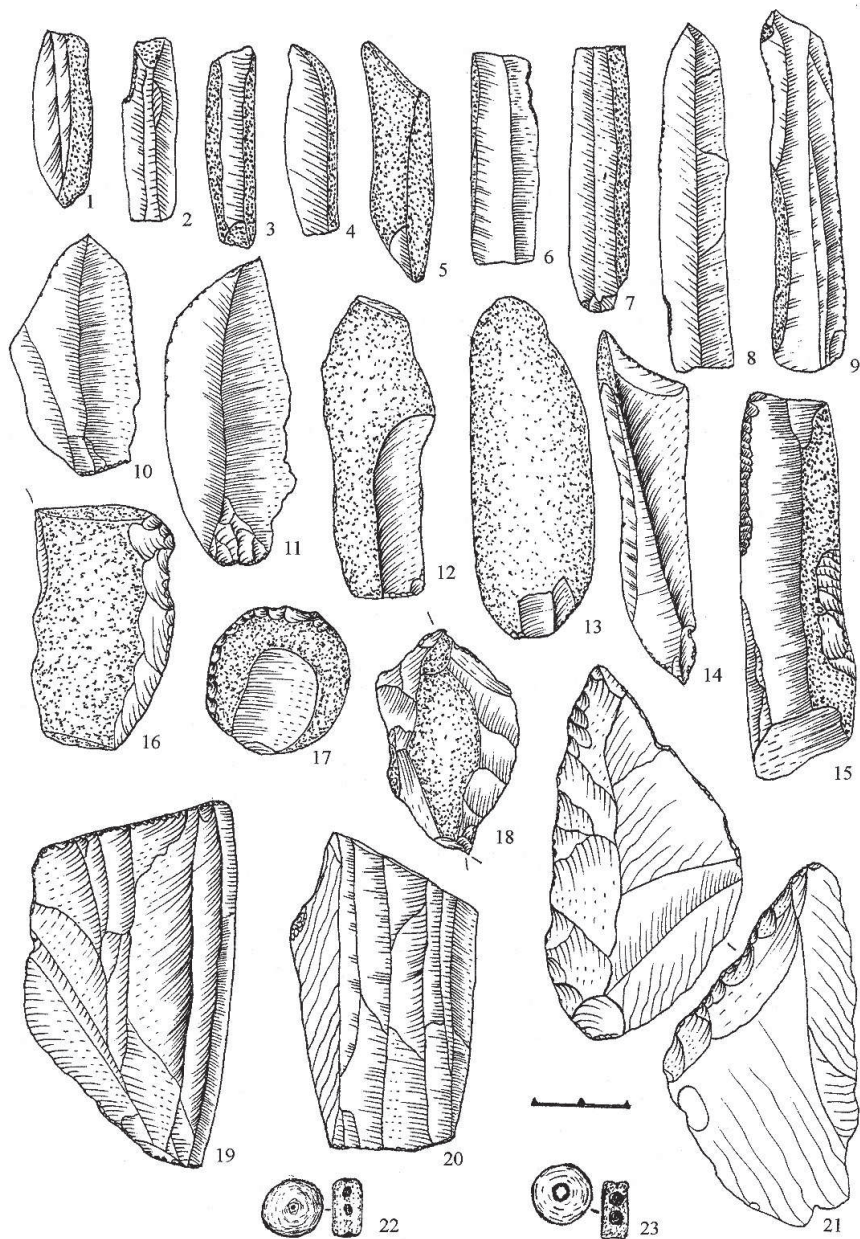

Рис. 36 Люб'язь, Лядина III – Луг. Різці.

Рис. 37 Люб'язь, урочище Лядина III – Луг. Крем'яні вироби Німанської культури з культурного шару (1–21), заготовки намистин з хребців риб (22, 23).

КРАЙНЯ СХІДНА ПЕРИФЕРІЯ ЗАХІДНОЇ ЛІНІЙНОЇ КЕРАМІКИ

ДОДАТОК 8

(просторово-географічний аспект)

*Ольга Ларіна,
Григорій Охріменко*

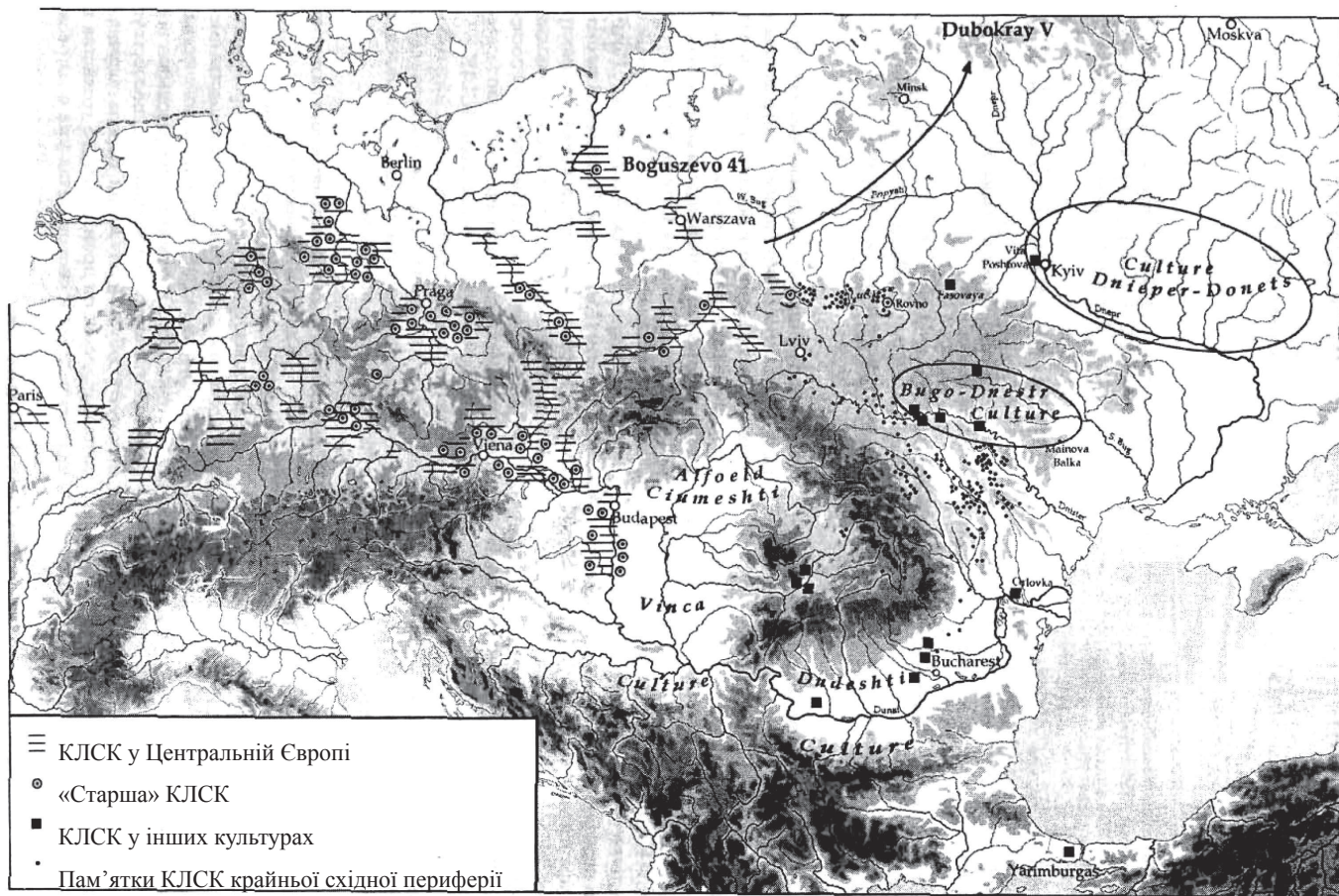
Стаття є першою із запланованого циклу робіт, де буде узагальнено матеріали з вивчення культури Лінійно-стрічкової кераміки на схід від Карпат – з території України, Румунії і Республіки Молдова. У представленому дослідженні представлено загальний огляд культури відповідно до природно-географічних особливостей ареалу.

Крайня східна периферія культури Лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) є відносно самостійним природно-географічним регіоном. Його природний кордон – гори Карпати. Вони на всій своїй протяжності з півночі на південь ділять ареал носіїв Центральноєвропейської КЛСК на західну (центральну) і край східну зони. Географічні пам'ятки східної периферії розміщені на території трьох держав і займають західні області України, східну Румунію і центральну частину Республіки Молдова. Сумарна площа складає близько 40-50 тис. км², де розміщено близько 230 пам'яток цієї культури (мал. 1).

Географічно район окреслюється по всій довжині дуги східних Карпат (24-25°сх.д.) і простягається в глибину до північного сходу і сходу на 200-300 км (28-30°сх.д.) до середнього перебігу р. Горинь та лівобережних приток р. Дністер. Саме Карпати на заході і р. Дністер на сході є найбільш яскравими реперами окресленого регіону. Традиційно його позначають узагальненим поняттям – Карпато-Подністров'я.

Дуже чітко проступають північні і південні межі східного ареалу – це кордон лісостепу і лісу на півночі (50°45' пн.ш.) і лісостепу зі степом на півдні (46-47° пн.ш.). Відповідність кордонів культури межам лісостепоного ареалу вказує на значущість природного чинника у її формуванні.

Карпато-Подністров'я займає південно-західну частину Російської (Східноєвропейської) рівнини і відкрите перед просторами Східної Європи. На півдні і південному заході, побережжям Чорного моря і Дунаю є

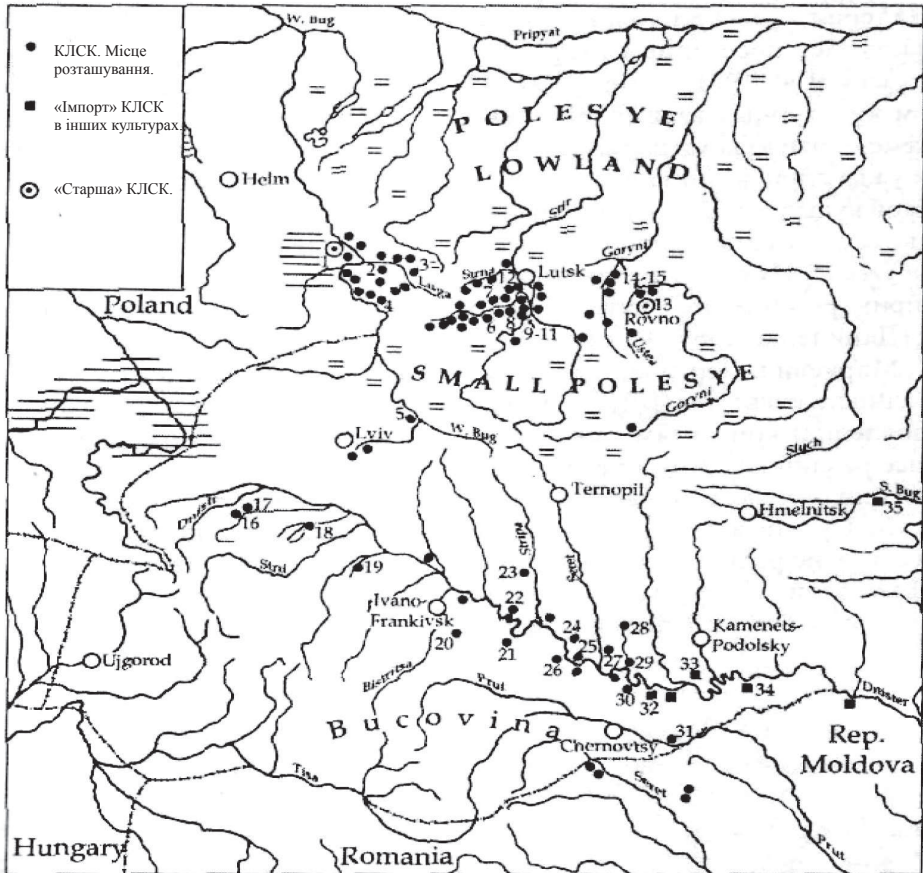

Карта неолітичних пам'яток в Європі та її східна периферія (за О. Ларіною)

вихід на Балкани аж до Східного Середземномор'я. Мережі міжгірських доріг (перевалів) пов'язують Карпато-Подністров'я з областями Внутрішньокарпатської улоговини, з Потиссям і Середнім Подунав'ям. По північній межі Карпат, через верхів'я річок Сян, Дністер і Західний Буг воно з'єднується зі східними областями Середньої Європи. Саме з цим останнім напрямом пов'язаний початковий етап заселення Східної периферії носіями КЛСК.

У міру освоєння території, кожен із зазначених географічних регіонів відіграв свою роль, зумовлюючи як процес становлення культури, так і її зникнення.

Пам'ятки КЛСК Східної Європи та території України

Загальний огляд культурно-історичного розвитку Карпато-Подністрів'я, або Передісторія нашої «історії»

Виникнення й поширення виробничої економіки, землеробства і тваринництва мало величезне значення в історії людства. Перехід до нової економіки змінював усі сфери людської діяльності, сприяючи формуванню нового способу життя. Європа отримала основні елементи виробничого господарства (у вигляді землеробства і скотарства) в готовому вигляді, в результаті процесу неолітизації. Його вихідним імпульсом стали впливи, з ініційовані з областей Передньої Азії й Анатолії. Процес розвивався з півдня на північ, охопивши спочатку області Південно-Східної Європи, а потім Середню і Східну Європу.

Культура Криш – Старчево і її значення в неолітизації Карпато-Дністровського регіону.

Прадавня етнокультурна спільність Південно-Східної Європи, утворена культурами Пресекло-Старчево-Кремиковіци I-Караново I-II-Криш, склалася приблизно на початку – першій половині VI тис. до н.е. З цією спільнотою пов'язане становлення господарсько-культурного типу мотичного землеробства, на алювіальних рівнинах і сухих передгір'ях Східного Середземномор'я та Балкан.

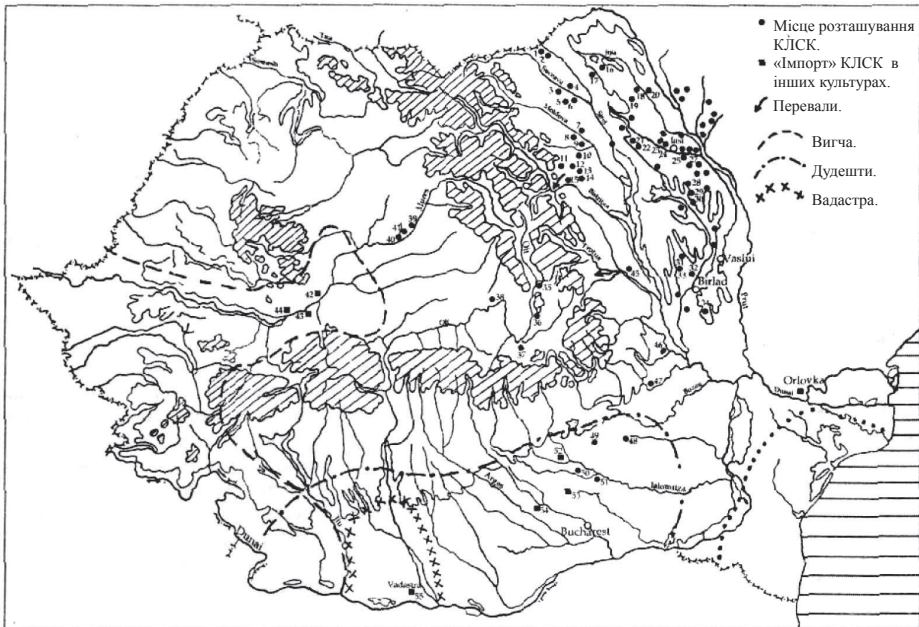
Впродовж першої половини VI тис. до н.е. вона поширилась величезною територією від північної Італії до Східних Карпат, а також від північної Фессалії і півдня Болгарії до північно-східної Угорщини. На північній периферії культури, на її фінальних етапах у Верхньому Потиссі складається специфічний локальний варіант культури Криш, представлений пам'ятками групи Сатмар, або прадавньої Альфельдської лінійної кераміки. Носії цих традицій проникають з Центральної Трансільванії та верхів'їв Тиси далеко на схід, в райони верхньої й середньої течії Серету й Пруту. З цією групою носіїв традиції Сатмар чітко пов'язане походження кришських пам'яток на території «історичної» Молдови по обох берегах р. Прут і до Дністра.

Західніше, в середньому Подунав'ї, до середини VI тис. до н.е. починають формуватися прадавні горизонти «старшої» лінійної кераміки (ЛСК). З її поширенням пов'язане виникнення виробничих форм господарювання північніше – у Центральній, Західній і Східній Європі.

Проникнення й розселення носіїв культури Криш призвело до становлення на східній околиці регіону нових прогресивних форм господарювання. На території Республіки Молдова еталоном вважається поселення

Сакаровка 1 (мал. 4, 39) [Dergacev, 1991; Larina, 1994. – S. 47–51]. Результатом культурної взаємодії з місцевими пізньомезолітичними племенами Подністров'я і Побужжя стало виникнення нової Буго-Дністровської культури (БДК). Географічно розрізняють два її локальні варіанти: дністровський і південнобузький. Їх розвиток прослідковується впродовж приблизно 1000 років в п'яти хронологічних фазах [Даниленко, 1969. – С. 46; він же, 1985; Маркевич, 1974; Маркевич, Дергачов, 1987. – С. 41].

Головна особливість БДК – синкретичність, зумовлена контактами, або участю в її генезисі різноманітних компонентів. Для кожного періоду вони різні: спочатку – місцеві мезолітичні. Судячи із взаємного керамічного імпорту, за радіовуглецевими визначеннями, 2 і 3 фази цієї культури збігаються в часі з розвитком культури Криш в середньому Подністров'ї. На той час носії традицій «старшої» КЛСК з'являються на Волині, починаючи власний процес еволюції культури. Події датуються серединою VI тис. до н.е. У четвертій фазі в ареалі БДК відзначена зміна культурних пріоритетів: у матеріалах переважають елементи східної Дніпро-Донецької культури (ДДК). Фінальні фази розвитку БДК на Дністрі одночасні середнім і пізнім фазам існування КЛСК в ареалі. За часом вони співвідносяться з кінцем VI тис. – початком V тис. до н.е.

Карта пам'яток КЛСК на території Румунії (за О. Ларіною)

Значення цієї культури для вирішення проблем КЛСК полягає в тому, що БДК була фактично єдиною на сході, в матеріалах котрої достовірно відображено контакти й взаємодію цих культур у часі.

Культура Вінча і старша КЛСК

Одночасно з розвитком в Карпато-Подністров'ї периферійних культур Кріш – Старчево розпочинається розпад колись відносно єдиної спільноти раннього неоліту Південно-Східної Європи. Старчевська культура змінюється спільністю Вінча-Турдаш, розповсюдженою в Югославії, Банаті, низовинах Тиси і Центральної Трансильванії.

Саме з цим періодом переходу від пізнього Старчево до ранньої Вінчі зв'язують появу й генезис старшої КЛСК [Quitta, 1960]. Особливе значення у вивченні цього періоду культури мають матеріали із західної Угорщини і південно-західної Словаччини. Саме тут, в західній частині Трансданубії, в Карпатському басейні, формується культура «старшої» ЛСК. У Західній Словаччині і Східній Богемії, в центрі її кристалізації, розвиток прослідковано в 3–4 фазах [Pavuk, 1980; він же, 1994; він же, 1996; Zapotocka, 1993; Banffy, 2004].

На пізніх етапах «старшої» ЛСК, майже миттєво, її носії освоюють Центральну Європу. До цього ж часу відноситься заселення північної частини крайньої східної периферії. Характерне в цьому відношенні поселення біля м. Рівне в Україні. Нагадаємо, що південна частина ареалу, відповідна територіям Румунії і Молдови, в цей час була заселена носіями пізнішого Криша (III- IV) – Чумешт-Сатмар. Їх відносять до кола Східної лінійної (= лінійно-стрічкової) кераміки. Розвиток двох угруповань в географічних межах східної периферії відбувався паралельно. Тільки пізніше, починаючи з етапу «молодшої» ЛСК, обидві частини східної периферії КЛСК об'єднуються в єдиному розвитку.

Про терміни

Представляючи пам'ятки крайньої східної периферії, уточнимо сутність термінів «західна ЛСК» і «східна ЛСК». Ці культурно-історичні явища мають єдину підоснову, представлену в матеріалах «старшої» ЛСК. Диференціація її пізніх етапів призводить до появи двох протилежних культурних об'єднань із власним генезисом та історичною долею. Оскільки обидва явища винятково «масштабні» та складно-компонентні за наповненням, в основу поділу покладено географічний принцип.

Східна ЛСК охоплює східну Угорщину, східну Словаччину, захід Сємїграддя, південно-західну частину українського Закарпаття. Відзначено

впливи в Банаті, Малопольщі й, у вигляді імпорту, в південно-західній Словаччині. Ця область характеризується переважанням кераміки з прокресленими геометричними мотивами узорів та розпису.

До цієї групи належать Барца III (Barca III), Гемер-ЛСК (Gemeг-ЛпК), Чумешт (Ciumești), Сатмар (Satmar), Алфельд-ЛСК (Alföld-ЛпК), Копчани (Korcsany), Тісадоб (Tiszadob), Бюкк (Bukk), Сакалхат (Szakalhat), Тіса-Тісаполгар (Theis–Tiszapolgar). Західна лінійна кераміка поширюється від Дністра до Парижа і від Дунаю до майже Балтійського моря. У цих межах виокремлюють: 1) власне область з класичним «нотним» орнаментом (Подунав'я з Моравією, південно-західна Словаччина, південно-східна Польща, Західна Україна, східна Румунія і Республіка Молдова); 2) область з різними варіантами заповнення «панелей»-стрічок (Рейн, Ельба). Кордон між двома цими групами окреслюється по річках Морава і Одер; 3) район Богемії постає як область змішування традицій цих двох областей (Rulf 1997. – S. 11).

Тобто пам'ятники КЛСК крайньої східної периферії відповідають поняттю «західна ЛСК», що й відображено в заголовку роботи, задля уникнення смислових накладок у тексті.

З метою полегшення роботи з текстом передбачено використання наступних стандартів:

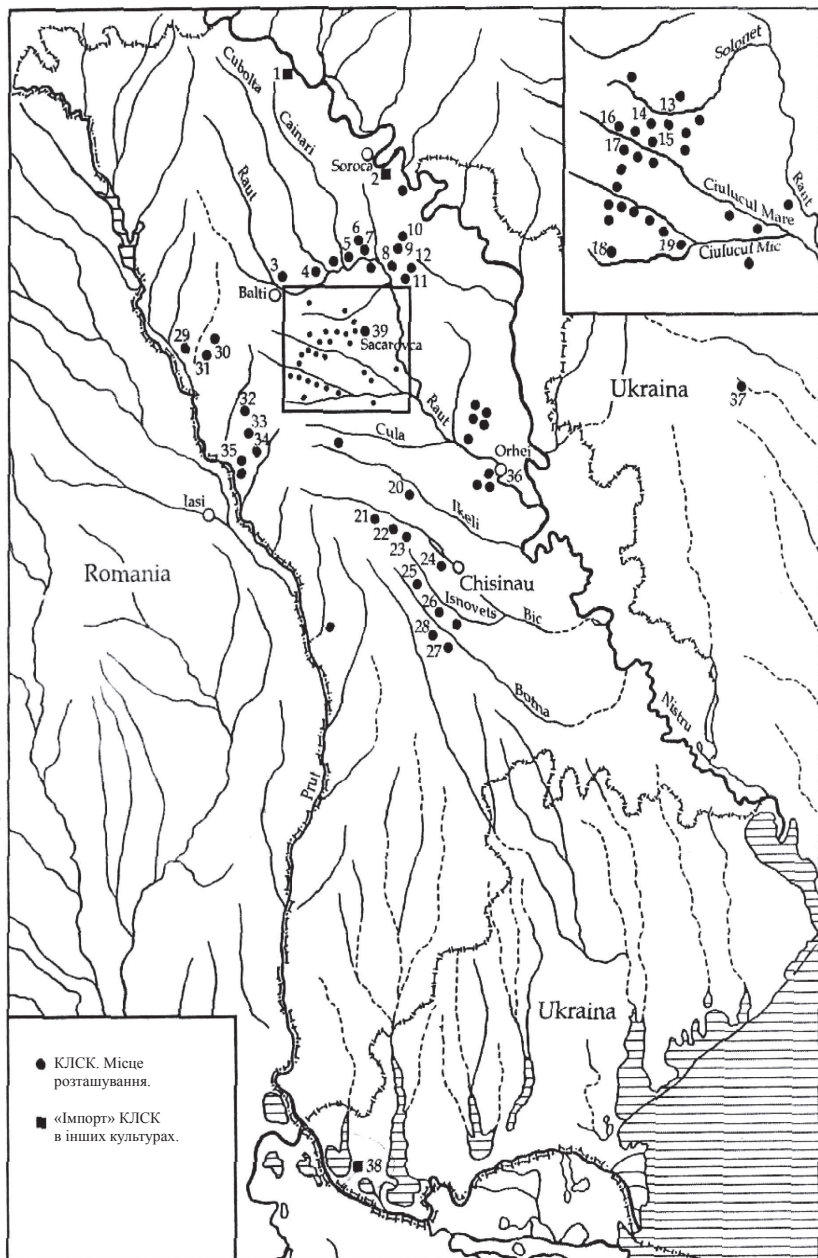
- «північна частина ареалу» об'єднує пам'ятки України, розташовані на території історичної Волині і на р. Дністер. Територія «історичної Волині» включає області Волинську (м. Луцьк), Рівненську (м. Рівне) і, частково, північні райони Львівської та Тернопільської;

- «південна частина ареалу» представлена пам'ятниками Румунії та Республіки Молдова. Територія «історичної Молдови» охоплює територію двох держав від Карпат до Дністра. Щоб розмежувати «дві Молдови», використовуються географічні терміни: Карпато-Попруття для Румунії та Пруто-Подністров'я для Республіки Молдова.

Етапи вивчення

Вивчення культури в Карпато-Подністров'ї, починаючи від перших знахідок, досліджень та інтерпретацій, здійснювалось в руслі загальноєвропейського інтересу до артефактів цього типу. Виходячи з поставлених цілей, основну увагу в розділі приділено географічним інтерпретаціям ареалу.

Ранній етап становлення знань про культуру загалом пов'язаний з територією Західної України. Вперше факти існування КЛСК на захід від

Карта поширення пам'яток КЛСК на території Молдови (за О. Ларіною)

Карпат засвідчено у кінці XIX ст. Активний етап накопичення даних припадає на 1920–1940 роки. На Волині та Дністрі дослідженнями польських (В. Антонович, Л. Козловські, Я. Фітцке) та українських (Я. Пастернак, О. Цинкаловський) археологів було виявлено 13 пам'яток різного типу. Вже тоді вони фактично «начорно» обмежили майбутній ареал культури на території сучасної України: на Волині – Луцьк, Баїв [Fitzke, 1938. – S. 26; Kozlowski, 1939. – S. 97–103], на Дністрі – Торське [Antonewicz, 1921. – S. 40], Незвисько [Kozlowski, 1930. – S. 12–16]. У розкопках Незвисько брали участь Р. Хатчинсон і Я. Престон [Hatchinson, Preston, 1930].

Знахідки було атрибутовано як культуру ЛСК, до того часу досить добре знану в Центральній Європі як *Bandkeramik* [Kloppfleisch, 1884. – S. 92], *Volutova*, *Spigalmaaenderkeramic*, *Spiralband* [Schliz, Wilcke, Boehlau]. Г. Чайлд називав її Дунайською [Childe, 1929. – S. 25–68].

В. Антонович, спираючись на праці чеських і польських учених, вказав на прийшлий характер культури і змалював можливий шлях руху її носіїв. На його думку, вони просунулися з області Середнього Дунаю уздовж Морави до Чехії; далі через Моравію до Польщі (Краків, Келець, Сандомир). Звідти, уздовж річок Вісла та Куява на схід, а з р. Сян – на Верхній Дністер [Antonewicz, 1921. – S. 79–91].

Довоєнні дані з пам'яток Західної України були використані В. Мілойчичем при визначенні кордонів розселення КЛСК і часу цієї події для Східної Європи, Галичину було включено, і вперше було звернено увагу дослідників на пізні залізовецькі риси орнаментативної кераміки з поселення біля Луцька [Milojčić, 1951. – S. 111–116].

Історична перспектива еволюції КЛСК пов'язана з проблемою походження яскравої енеолітичної культури Трипілля (зараз Кукутень-Трипілля). Дослідники вважали, що «трипільська культура в своїй значній частині є результатом подальшого розвитку «Дунайської» [Krichevskii, 1940. – S. 50; Passek, 1949. – S. 30; Childe, 1952. – S. 206]. Теза про роль КЛСК в складанні Трипілля була плідною, а подальші польові й аналітичні дослідження визначили часові межі і учасників цього процесу.

Друга половина XX ст. – це період найвищої активності в проведенні археологічних робіт у всьому ареалі східної периферії. З 50-х рр. починає формуватися фонд джерел *ceramica liniaga* на території Румунії і Республіки Молдова. Цей період можна умовно поділити на декади, коли кожні 10 років відбувалось узагальнення нестримно накопичуваних даних.

Дослідження в Україні збільшили кількість розвіданих місцезнахожденнь до 80 пунктів: вони ущільнили ареал, позначений дослідженнями

першої половини ХХ ст., і складають основний фонд культури (мал. 2). Надзвичайно важливі пам'ятники фіксують напрям заселення південної зони ареалу по напрямку з Середнього Дністра (Васильєв) до верхів'їв р. Прут (Новосілки)(мал. 2, 30-31) [Тимощук, 1970. – С. 11].

Особливо динамічно розвивалися уявлення про КЛСК на Волині. Зусиллями Г. Охріменка та геолога В. Пясецького в 70-80-і рр. було відкрито близько 20 місцезнаходжень. Серед них особливе значення має перша в Карпато-Подністров'ї пам'ятка прадавньої «старшої» КЛСК біля м. Рівне [Пясецький, Охріменко 1990. – С. 69–72; Охріменко, 1994; він же, 2001].

Вивчення культури на території Румунії відбувалося паралельно з дослідженням на території України і Республіки Молдова. Е. Комша налічує для нео-енеолітичної епохи (період з VIII до початку IV тис. до н. е.) 24 культури. Цей феномен культурної різноманітності зумовлений існуванням різних локальних природно-географічних зон в межах Карпато-Прутського регіону [Comşa, 1982. – S. 19–22]. Значне місце в культурогенезі неоліту відводиться КЛСК. Перші відомості про *segetica lineaga* на території Молдови й Трансільванії відносяться до 30-х рр. ХХ ст. У науковий обіг були введені в 50-і рр. І. Нестор їх узагальнив і намітив північний шлях проникнення носіїв КЛСК до румунської Молдови з областей Західної України [Nestor, 1951. – S. 17–26; Vlăssă, 1959. – S. 239–245].

Нині відомо 77 пунктів з такими знахідками (мал. 3). В основному вони сконцентровані в румунській Молдові, проникають у південно-східну та центральну Трансільванію, а також у південно-західну Мунтенію і Олтенію. Розкопки проводилися на десяти пам'ятках і в основному (як і в Україні і Республіці Молдова) в 50-80-і роки.

На території Республіки Молдова з 50-х по 90-і рр. ХХ ст. виявлено близько 70 пунктів. Початковий етап пов'язаний з діяльністю В. Маркевича. На початку 50-х рр. він відкрив і почав досліджувати перші пам'ятники в південній і центральній областях республіки: Русешти Ной I і II, Флорешти I, Цира II [Маркевич, 1973. – С. 27–37]. Особливо важливими є його роботи з Т. Пассек з дослідження поселення Флорешти I (1956–1963 роки). Тут трипільський шар (типу Ларга – Жижія – Прекукутень II) залягав спільно з матеріалами КЛСК. Вперше була встановлена відносна періодизація цих культур в регіоні. Флорешти I стали *terminus ante quem* для пізнішої КЛСК Пруто-Подністров'я [Пассек, 1959. – С. 329–331].

Одночасно К. Черниш вивчала поселення Незвисько на Україні [Черниш, 1962. – С. 5–26]. Спільні розробки дослідників дозволили висвітлити проблематику культури практично у всіх аспектах. Поява носіїв КЛСК

в Карпато-Подністров'ї пов'язана з їх переміщенням із Середньої Європи. Грунтуючись на матеріалах Румунії, автори визначили місце ЛСК у відносній періодизації. Вона слідує за культурою Криш, передує культурі Боян та співіснує з Буго-Дністровською культурою на пізніх етапах її розвитку [Пассек, Черниш, 1963]. Як факт історіографії, відзначимо, що в 70-і рр. Т. Пассек і К. Черниш запропонували, услід за румунськими ученими Н. Власса і Е. Захарія [Vlassa, 1959; Zaharia, 1967. – S. 25], новий варіант «шляху» заселення Карпато-Дністровського міждріччя з південного заходу через Трансільванію. Звідти, на їх думку, носії КЛСК перемістились у верхів'я Сирету і на Середній Дністер [Пассек, Черниш, 1970.– С. 117].

В результаті було запропоновано нове хронологічне розчленовування пам'яток на пізніші українські (Незвисько, Торське, Луцьк) та більш ранні молдовські (Флорешти I, Цира II). При цьому не було враховано, що пам'ятки КЛСК відсутні в західній Румунії і південно-східній Угорщині. Нечисленні пункти в східній Трансільванії залишені носіями КЛСК, що проникли туди через карпатські перевали з румунської Молдови. Пізніше, з розширенням джерелознавчої бази, обґрунтовано помилковість таких побудов.

Цьому сприяло масштабне дослідження поселення Данчени-I (3 тис. км²), та отримана колекція кераміки більше 10 тис. одиниць (в порівнянні з матеріалами Флорешти I). На матеріалах цієї пам'ятки було відпрацьовано методику вивчення кераміки КЛСК з урахуванням визначальних критеріїв [Ларіна, 1983. – С. 88–110]. За ними згодом були оцінені колекції всіх пам'яток, що дозволило запропонувати нову внутрішню стратифікацію культури на території Республіки Молдова [Ларіна, 1988. – С. 1–21; вона ж, 1999. – С. 100–101]. Ці розробки відповідають актуальному стану вивчення культури в Республіці Молдова і є підґрунтям пропонованої статті (тому спостерігається деяка «перевага» інформації з південного сходу).

Природні умови регіону

Різні аспекти життєдіяльності людських спільнот визначені в значній мірі природними умовами території їх розселення. Древні суспільства, прагнучи зберегти традиційну форму господарства, мігрували в райони, котрі в ландшафтно-кліматичному відношенні відповідали їх традиційному господарству і побуту. Головними при оцінці цих умов є декілька параметрів: клімат, водопостачання, рельєф, рослинність. Для землеробського використання ця оцінка починається з самої Землі – *Locus standi*, її властивостей, насамперед, родючості.

Територія Карпато-Подністров'я, освоєна носіями КЛСК, відповідає крайній південно-західній межі Східноєвропейської рівнини і повністю знаходяться у лісостеповій природно-ландшафтній зоні. Два основні чинники визначають її географічну своєрідність – це Карпати на заході і Волино-Подільська височина на сході. Утворений ними «коридор» простягнувся з півночі на південь приблизно на 500–600 км. Територія характеризується виключним різноманіттям природнокліматичних умов і ландшафтів. Вкриті лісами Карпатські гори і гористе передгір'я переходять на сході в лісисті рівнини. Вузькі каньйони гірських річок модифікуються в широкі заплави на рівнинах. Жаркий та сухий клімат Середземномор'я змагається з більш м'яким вологим центральноєвропейським і континентальним кліматом Східноєвропейської рівнини. У міру віддалення від Карпат впливи континентальності посилюються.

Карпати. Східні Карпати витягнуті в меридіональному напрямі. Хвойні і мішані ліси вкривають схили гір, висоти яких досягають 1100–1500 м, окремі вершини – до 2500 м. У східних Карпатах беруть свій початок усі великі ріки, що обводнюють ареал: Дністер, Прут, Серет та його притоки – Сучава, Молдова, Бистриця, Тротуш, Путна. Кліматичні особливості Карпат підпорядковані вертикальній зональності. На рівнинній частині зима м'яка (середня t° січня – 4°C , липня $+18^{\circ}\text{C}+19^{\circ}\text{C}$). З підйомом у гори на кожні 100 м висоти, температура знижується на 2° . Те ж відбувається з опадами, але у зворотній пропорції. На рівнинах передгір'їв кількість опадів – 600–800 мм, тоді як у Передкарпатті зростає до 1400 мм. Велика кількість опадів у вигляді дощу і танення снігів у горах припадає на найжаркіший місяць – липень. Заводнюються річки і струмки. Цей фактор додатково знижує ризик літніх посух.

Територія, освоєна носіями КЛСК, за природно-географічними особливостями і концентрацією пам'ятників поділяється на відносно самостійні зони. Північна – це територія історичної Волині; центральна – верхній і середній Дністер; південна включає територію історичної Молдови по обох берегах р. Прут. Проте пам'ятки тут розміщені дещо локалізовано. Одна група сконцентрована в Карпато-Попрутті (Румунія), інша – в центральній частині Пруто-Дністровського межиріччя (Республіка Молдова).

Природно-географічні особливості Волині

Волинь – це територія, що історично склалася на північному заході України (мал. 2). Її південною околицею проходить лінія головного європейського водорозподілу річок. В межах Волині географи виокреслюють

Волинську височину, Поліську низовину і Мале Полісся. На території Польщі її продовженням є Люблінське Полісся.

Полісся – це лісисті та водянисті території з виключно багатюю і різноманітною флорою і фауною. Тут найбільш поширені болотисті ґрунти і торф'яники. Поліська низовина представлена в басейні р. Прип'ять мінімальними висотами 134–139 м. Обидва Полісся фланкують з півдня і півночі Волинську височину. Вона є горбистою лісовою рівниною, розчленованою густою мережею річок, а також балками і ярами. Її середні висоти – 240–270 м. Вона підвищується на південь і південний захід, на Малому Поліссі, до 340–372 м (вододіл).

На території Волині бере свій початок більше 420 річок. 24 з них формують стоки Західного Бугу (басейн Балтійського моря). Інші відносяться до басейну Чорного моря, будучи притоками Прип'яті, Дніпра і Дністра. У різноманітному ґрунтовому покриві відначимо чорноземовидні ґрунти: типові і опідзолені, утворені на лесоподібних суглинках. Розміщення пам'яток якраз і відповідає ареалові чорноземів.

Природно-географічні особливості Верхнього і Середнього Дністра

Ріка Дністер є найбільшою водною артерією описуваного регіону. Вона бере своє початок у Східних Карпатах, де формується й р. Сян. Їх розділяє Сянський хребет, спрямовуючи одну річку на північ до Балтійського моря, а іншу – на південь до Чорного. Дністер тече в глибокій (до 150 м) і широкій (0,5–1 км) долині, утворюючи численні меандри – «луки». Геологи нараховують декілька річкових терас, наймолодша з яких сформувалася в голоцені. Передкарпаття складається з горбистогрядкових вододільних височин, ярів, балок. По правобережжю верхнього Дністра воно представлене низькогір'ям, де розвиваються террасно-аккумулятивні форми рельєфу і панує лісовий тип рослинності та ґрунтів. Поодинокі пункти КЛСК розміщені тут на великій відстані один від одного (мал. 2, 16–20).

На Лівобережжі більш розвинений рельєф рівнинного сплюснення з ерозійними долинами та карстовими утвореннями. У ґрунтовому покриві переважають дерново-підзолисті, поверхневоглесні ґрунти. Дубово-букові ліси чергуються з різнотравними луками. За фізико-географічними умовами ця область відноситься до лісової з широколистяними лісами і різнотравними луками. Лісостепові ландшафти формуються на Лівобережжі. У верхів'ях правого берега вони представлені дуже вузькою смугою, яка розширюється на ділянці середнього перебігу річки. Тому саме тут,

а також на лівосторонніх її приливах пам'яток кількісно більше (мал. 2, 21–30). Ґрунти переважають сірі і світло-сірі лісові. По долинах річок і на рівнинних плато є чорноземи.

Природно-географічні особливості південної частини ареалу (Румунія і Республіка Молдова) (мал. 3–5) Рельєф виключно різноманітний. Уздовж передгір'їв румунських Карпат, в Передкарпатті розвивається ланцюг улоговин з помірно-континентальним кліматом. На сході улоговини змінюються піднесеними горбистими плато: Сучавським та Бирладським. Середні висоти – 300–400 м. Чим ближче до Карпат, тим холодніше. Клімат Сучавського плато холодніший і вологіший. Бирладське зміщене на південний схід. Тут менше опадів і тепліше.

Плато передгір'їв Карпат (Сучавське і Бирладське) на півночі межують з горбистими районами лісової Буковини (Україна) і Північно-Молдавським плато (Республіка Молдова). На сході, в припрутській зоні, переходять в Подишул Молдовей. Її рельєф горбисто-рівнинний з переважаючими висотами 200–300 м, в заплавах Пруту і його приток знижується до 30–90 м. По окраїнах Бирладського плато – лісостепові ландшафти і чорноземовидні ґрунти. Степ вторгався в ліси, утворивши лісостепову рівнину і засушливі Придунайські степи.

На схід від р. Прут до Південного Бугу переважають рівнинно-низовинні лісостепові і степові ландшафти. Поверхня – горбиста рівнина, і хоч переважаючі висоти невеликі, завдяки значній вертикальній розчленованості рельєф окремих територій нагадує передгірний. Найконтрастніше виглядають височини Нижньоопрутська, Кодринська, Придністровська, де фіксуються максимальні висоти 200–300 м (470 м в Кодрах). Мінімальні (110–115 м) – відзначені в нижній течії Дністра.

Найбільші річки – Серет, Прут і Дністер – охоплюють своїми припливами велику частину водозбірної площі південної периферії ареалу. Абсолютна більшість пам'яток відносяться до їх басейнів.

Чорноземи займають значну (до 70 %) частину території південного ареалу і приурочені до середніх ярусів рельєфу, що не перевищують 250 м. Вони утворилися на різних гірських породах під злаково-різнотравними луговими степами і відзначаються, високою природною родючістю. Їх актуальний вік – 8–9 тисяч років [Крупенников, 1992. – С.70]. Лісові ґрунти поширені на височинах, що перевищують 250–300 м. Формування сучасних заплавних відкладень у долинах річок приурочене до початкового періоду голоцену.

У південній частини ареалу проходить межа чотирьох ботаніко-географічних зон: Східноєвропейська широколистяна лісова, Європейська широколистяна лісова, Середземноморська лісова і Євразійська степова. У флорі багато західноєвропейських і рідкісних середземноморських видів. Це область поширення таких видів як бук, чорна тополя, грабінник, пухнастий дуб, дикий виноград, лохоліста груша, які в межах Російської рівнини не зустрічаються.

Сонце і вода в Карпато-Погністров'ї (порівняльна характеристика)

Кліматичні особливості східного ареалу культури надзвичайно сприятливі для життя людини. Клімат помірно-континентальний. Для північної зони (Волинь, р. Дністер) середня річна температура складає 4-5°C, (7°C) середньосічнева-4-6°C, а липнева, відповідно + 18°C. Період з температурою + 10°C досягає 160 днів. Середньорічна кількість опадів – 600–650 мм.

У південній зоні ареалу (Румунія, Республіка Молдова) клімат загалом має перехідний характер між морським Західної Європи і континентальним Східної. Близькість сухого жаркого клімату Середземномор'я знижує негативний вплив континентального східноєвропейського. Клімат відрізняється великою кількістю сонця, тепла і м'якою зимою. Середньорічна температура повітря складає 7°C (5-10°C), що визначає нестійку і малосніжну зиму. Середня температура січня -3-5°C, а липнева складає, відповідно, + 19,5–20°C і 22°C. Середньорічна кількість опадів – 400–550 мм. Найбільша кількість (500–550 мм) випадає на півночі і північному заході, в центральній зоні – 400–450 мм. На південь кількість випадаючої вологи швидко зменшується до 350–300 мм.

Тобто показники демонструють значне підвищення температури в регіоні з півночі на південь (Волинь – Молдова) на 3-4°C. Тоді як показники вологозабезпеченості наступні: середні для Волині (600-650 мм) збільшуються на верхньому і середньому Дністрі до 600-800 мм. Потім різко зменшуються в південній частині ареалу до 400-450 мм, доходячи до критичного мінімуму 327 мм на півдні, в зоні степу.

Проте розподіл опадів приурочено до основних циклів вегетації рослин: найбільші місячні норми припадають на травень-червень – 60-80 мм, найменші – на січень (27-37 мм). Мінімальна кількість днів з опадами відзначена у вересні (збір урожаю). Саме у стійкому поєднанні ознак (клімат, волога, ґрунти) – запорука успіху сільськогосподарської діяльності в південній частині ареалу.

Природно-кліматичні реконструкції в Карпато–Подністров'ї (палінологія)

Розвиток неоліту в Карпато-Подністров'ї (друга половина VI – кінець V тис. до н.е.) вкладається в рамки атлантичного періоду голоцену. Його стандартно характеризують як кліматичний оптимум з теплішим і вологішим кліматом. Ці дані підтверджені, а в окремих випадках уточнені й доповнені палінологічними дослідженнями. Територіально розробки співпадають з епіцентрами розміщення пам'яток на території Волині, субкарпатської зони Румунії та Пруто-Бузького межиріччя. Фактично дослідями охоплений весь ареал. Найбільш, на наш погляд, важливі результати отримані для найранішого, початкового етапу КЛСК. До того ж що їх можна співставити з даними південної зони периферії. Вони представлені в цьому часі пізнім Кришем на опорній пам'ятці Сакаровка I у Республіці Молдова.

Нові реконструкції клімату середнього голоцену на основі палінології берегових відкладень Дністра (6960±70BP (КИГН-360) та діаграм розрізів Сакаровка I [6650±100BP (Bln 2425) 5480–5440 cal BC] доводять, що в кінці АТ -1 для Молдови зафіксована короткочасна аридизація клімату. Кількість опадів менша, ніж зараз, а температури вищі сучасних [Medeanic, Larina, 2002. – S. 550–557; Левковська і ін., 2003. – С. 307–311; Ларіна, Медяник 2004. – С. 12–27]. Сакаровка I, як відомо, співставляється в часі з «старшою» КЛСК.

Для Волині найбільш ранні дані про появу землеробства (за спорами *Cerealia* і збільшенням рудералів) отримані при вивченні споро-пилкових комплексів боліт Старники з території Малого Полісся в м. Рівне і болота Lukeze з сусіднього Люблінського Полісся Польщі [Balaga, 1982; Безусько, Котова, 1997. – С.140–143].

Порівняння результатів засвідчує високу міру схожості даних за складом лісів і основних тенденцій їх розвитку. Матеріали пов'язали зі «старшою» КЛСК і співвідносять з початком АТ-2 (Starniki, 6320±100 BP; Lukeze, 6400 BP). Дослідами підтверджене потепління клімату. Встановлено, що з підвищенням температури не спостерігалось підвищення кількості опадів. Температури липня вищі приблизно на 1°C, січня – на 0,5–1°C, року загалом – на 0,5–1°C. Опадів випадало менше на 5 мм, ніж зараз. Очевидно, носії «старшої» КЛСК на території Польщі й України, а також населення південної зони ареалу існували та розвивали своє господарство у схожих палеоекологічних умовах.

Комплекс цих даних надзвичайно важливий як для розуміння екології найраніших фаз землеробства на схід від Карпат, так і для дослідження процесу появи і зникнення культур. Носії культури Криш III–IV в процесі руху на південний схід освоїли територію, яка в природно-кліматичному відношенні близька їх вихідному ареалу. Поселення в Угорщині тяжіють до течій річок Тиса, Кереш. Зональна рослинність тут має степовий і лісостеповий характер, ґрунти – чорноземи, що, в принципі, відповідає умовам південної зони нашого ареалу. Проте в Угорщині вони знаходяться в найжаркішому районі країни. Аридизація клімату в кінці АТ-1 – на початку АТ-2 зумовила пошук нових територій як на північ, так і на південний схід від епіцентру культури Криш, можливо, сприяла трансформації

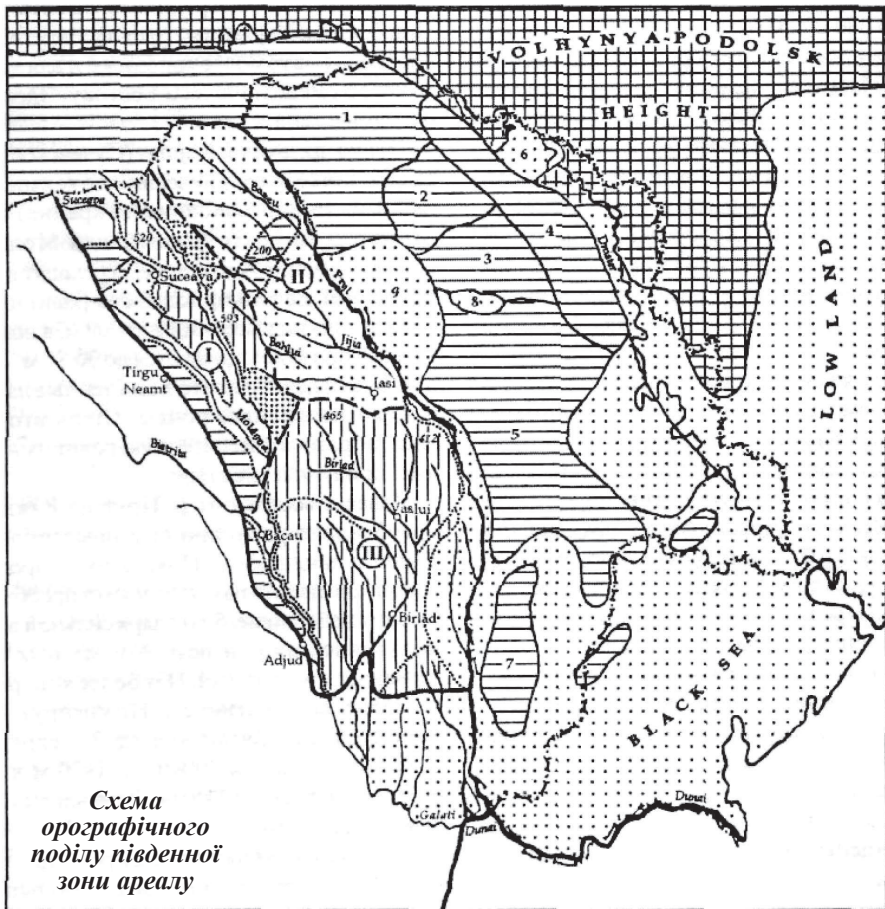

Схема
орографічного
поділу південної
зони ареалу

матеріалів культури в групу Сатмар. Особливо слід підкреслити, що для прадавньої європейської спільності раннього неоліту (Пресескльо-Старчево-Кремиковці I-Караново I- II – Криш) властивий тип землеробства, «напрацьований» на аллювіальних рівнинах і сухих передгір'ях Східного Середземномор'я і Балкан. Цим можна пояснити існування культури в південній зоні ареалу у сухій кліматичній фазі, мабуть, аж до появи носіїв КЛСК «нотного» етапу.

Для північної зони ареалу ці ж природно-кліматичні зміни на рубежі АТ-1 і АТ-2 сприяли заселенню Середньої Європи носіями традицій «старшої» КЛСК. Поява їх в межах східної периферії культури є частиною єдиного процесу. Вони просуваються у верхів'я Західного Бугу, де представлені в Гродку Надбужному (Grodku Nadbuznym) [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1979. – S. 51]. Далі вони з'являються на р. Устя – притоці р. Горинь біля м. Рівне. Природні умови, що склалися, навіть сприяють просуванню населення в пониззя Вісли, до Балтійського моря, до Богушцево 41 (Boguszevo 41) – 6440± 120 BP; 6420± 100 BP, cal 6200–6000 BC Poland [Hallgren 2004. – S. 137–140] (рис. 1; 2, 1.13).

Більше того, на р. Ловать в басейні Західної Двіни, в зоні лісу (Смоленська область Росії) з'являються модифіковані матеріали «старшої» КЛСК типу Дубокрай V (мал. 1). Час існування цього типу також співвідносять з посушливим періодом (регресія 2). Нині матеріали знаходять лише на дні озера. За розкидом дат 14C для цього періоду в зоні дослідження – від 6230±40 BP, 6180±70 BP, 6130±40BP до 5940±60 BP – матеріали Дубокрай V вписуються, з невеликим запізненням, в загальний контекст існування «старшої» – раніша, ніж «молодша» КЛСК східної периферії [Мікляєв 1995. – С. 11, 15–19]. Сильна водянистість цих північних територій, мабуть, регулювала негативні наслідки висихання, створюючи особливо сприятливі умови для життєдіяльності. Розвиток культури на Волині логічно переходить до етапу «молодшої» КЛСК. Фактично в ранніх фазах розпочинається освоєння побережжя Дністра, засвідчені перші проникнення в південну зону ареалу.

Для південної зони ареалу палінологічні дослідження проведені на пам'ятках середніх і пізніх фаз існування культури. Реконструюються виключно сприятливі природно-кліматичні умови [Marinescu-Bilcu, 1981. – S. 7–31; Кременецький, 1991. – С. 153–155; Kremenetski, 2003. – S. 12–15]. Середня t° січня була вища сучасної приблизно на 1°C, а загальна зволоженість території також дещо вища сучасної (приблизно на 100 мм). Це відбувалося за рахунок певного збільшення кількості опадів або/та зниження середніх температур липня.

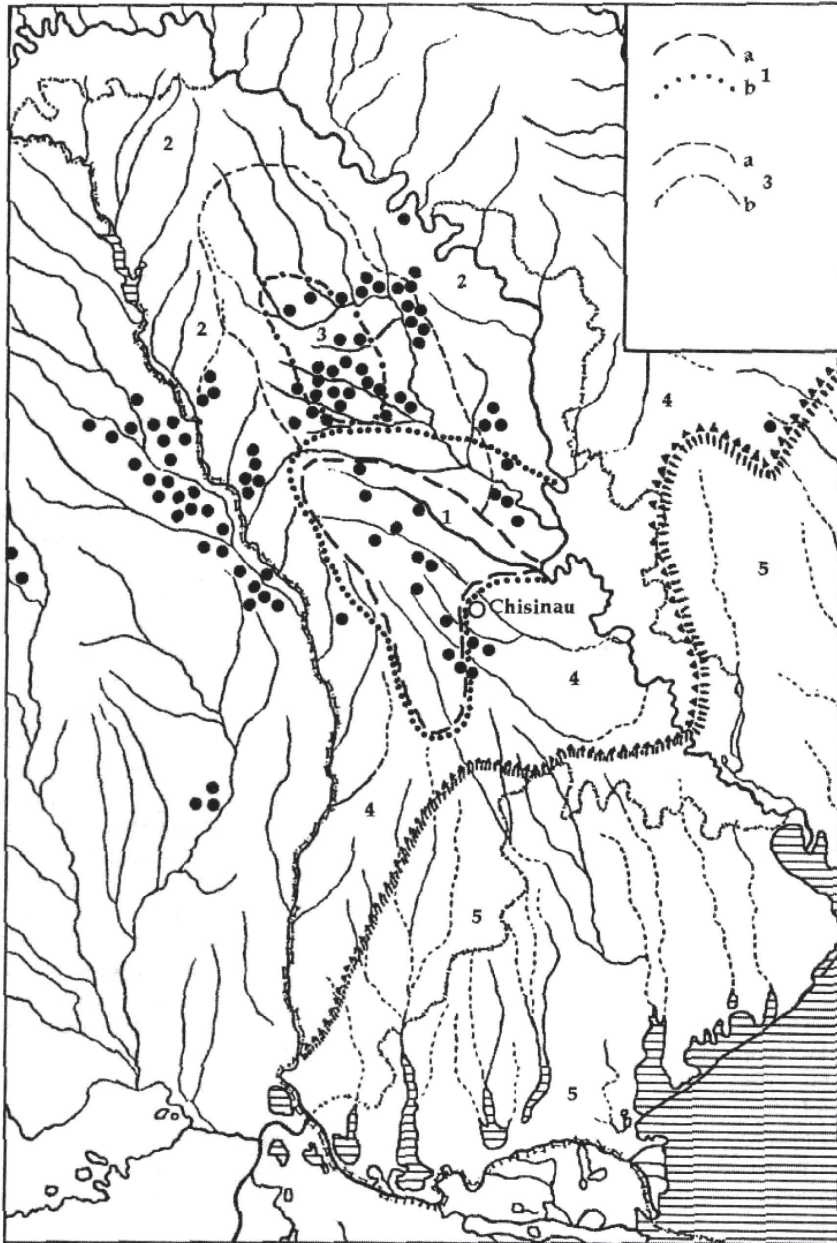

Схема реконструкції рослинного покриву Дністровсько-Прутського межиріччя (за: Кременецький, 1991, (рис. 28)

У Пруто-Дністровському межиріччі спеціальними дослідженнями, проведеними К.В. Кременецьким, була охоплена практично вся зона центральної і південної Республіки Молдова. Це поселення Флорешти I, Данчени I, Русешти Ной I і II (мал. 4, 6.26-28), а також відкладення палеоозера Орґеєвське на кордоні лісостепу і лісу по південному краю піднесеності Кодр (мал. 4, 36).

Встановлено: якщо в сучасному геоботанічному відношенні район Флорешти розташований в окрузі Бельцького різнотравно-злакового степу, то споро-пилкові діаграми вказують на існування лісостепу з широколистяними лісами. Вони формувалися, переважно з липи, в'яза з дубом, грабом, грабінником, калиною і ліщиною в підліску. Серед трав'янистих – висока частка складносуцвітних, головним чином, айстрових. Порівняння даних Флорешти I і Орґеєвського палеоозера дозволили стверджувати, що під час атлантичного періоду голоцену площа Бельцького степу була значно меншою. Там відбувалось «настання» лісових і лісостепових формацій, що вказує на істотну відмінність природних умов північніше Кодр від сучасних (мал. 6, 3а, б).

Іншу ситуацію демонструють дані з поселень на південь від Кодринської височини, в південній частині Пруто-Дністровського межиріччя, біля м. Кишинів. Тут пам'ятки розташовані в межах південно-молдавського лісостепу, на межі зі степом (Дурлешти I, Данчени I, Русешти Ной I) (мал. 4, 24, 26–28). В період їх існування тут була поширена лугово-степова рослинність з пануванням дводольного різнотрав'я і значною часткою складносуцвітних у травостої. Велику роль відігравали представники сімейства айстрових і полину, уздовж річок зростала вільха. На південно-східній околиці Кодр ліси збереглися на вододілах і склалися з в'яза, дуба, граба, ліщини і грабінника в підліску. У долинах річок була поширена степова рослинність. У лісостепових долинах Лозини і Дністра ліси склалися з дуба, граба, липи і в'яза. Росли також берест, ясен, дикий виноград. Поряд з лісами зберігалися ділянки злаково-різнотравної лугово-степової рослинності. Реконструкція рослинного покриву Дністровсько-Прутського межиріччя представлена на схемі (мал. 6).

У межиріччі Дністра і Південного Бугу, де знаходиться поселення Майнова Балка (мал. 4, 37), існував луговий лісостеп з мезофітним трав'яним покривом і лісами з дуба, липи, ільмових й інших широколистяних порід [Безусько і ін., 1988. – С. 125–135]. Завершуючи розділ, відзначимо, що сама поява носіїв КЛСК на схід від Карпат підтверджує виключно сприятливі природно-кліматичні умови ареалу. Величезне значення мали

розгалужені річкові дороги як природна умова розвитку транспортних комунікацій. Загальна диференційованість природного середовища сприяла розвитку землеробства, створенню кормової бази скотарства, а ліси – заняттю полюванням.

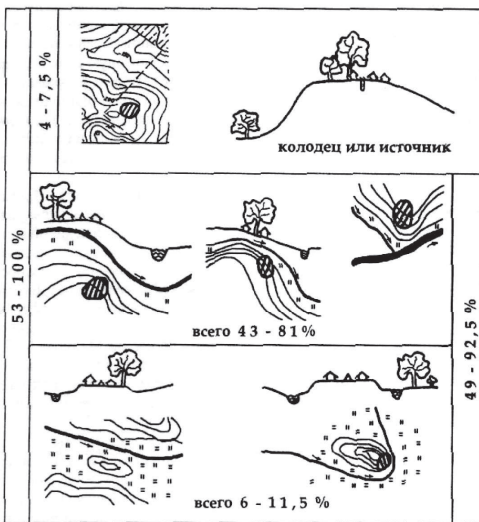
Джерела

За нашими підрахунками, зараз відомо близько 236 місцезнаходжень пам'яток. Найбільше їх виявлено на території України – 80 пунктів, менше в Румунії – 77 і в Республіці Молдова – 69. Упевнено можна вважати, що виявлені кордони в Карпато-Подністров'ї є повними, серйозних змін з цього приводу в майбутньому не очікується. Нові пам'ятки – «точки» з'являються в межах вже відомих концентрацій. «Старі» пам'ятки ніби обростають «новими», збільшуючи щільність заселення в межах виявленої Ойкумени.

Геоморфологія

При обліку особливостей розміщення пам'яток на місцевості налічено 208 пунктів. У ареалі вони розташувалися на h від 30 до 480 м над рівнем моря, що відповідає поняттям низовина та височина, причому розподілилися майже порівну: на низовинах ($h > 30-180$ м) розміщено 51 % (106), на височинах ($h > 180-480$ м) – 49 % (102). В межах поняття «височина» виділений вищий ярус рельєфу ($h > 300$ до 480 м). На такій висоті розміщено 26 пунктів (13 %) з 102. При виборі місця під заселення особливе значення належить водним шляхам.

Вони служать природними комунікаціями для зв'язку пам'ятників і груп пам'яток один з одним. Саме так, оскільки носії КЛСК вважали за краще і освоювали бережжя невеликих річок і струмків, які стікаються як стежини у великі річки-дороги.

Розміщення поселень на місцевості в залежності від джерел води (Пруто-Дністровське межиріччя) (за О. Ларіною)

ВОЛИНЬ. Пам'ятки Волинської височини (враховано 57 одиниць) складають єдине ціле з пам'ятками Польщі межиріччя Вепші та Західного Бугу (мал. 2). Основна зона їх розміщення представлена відносно вузькою смугою (ширина 45–20 км) від 50°35' від 50°55' пн.ш., що простяглася із заходу на схід на 220 км від р. Вепша до р. Устя біля м. Рівне. Вони розташовані на *h* від 190 до 230 м над рівнем моря (переважно на *h* 200–220м) з чітким стандартом заселення: прив'язані до струмків, річок і річечок, що утворюють басейни крупних річок. За цим принципом виокремлюються три зони концентрації: 1) басейн Західного Бугу (більше 24 пунктів, 30 %); 2) басейн р. Стир біля м. Луцьк (29 пунктів, 51%); 3) басейн р. Горинь біля м. Рівне (10 пунктів, 17 %). Умовні центри концентрацій знаходяться один від одного на відстані приблизно 60–70 км. Для кожної з них виявлено відносно схожі закономірності.

Найбільш рання пам'ятка цієї зони – поселення Рівне (мал. 2, 13) – знаходиться в межах Рівненської височини (складова частина Волинської) на висоті 220 м, у верхів'ях р. Устя (притока р. Горинь). Найближча до нього пам'ятка старшої КЛІСК – Гродек Надбужний (мал. 2, 1) розташована на 160 км на захід, на лівому березі р. Західний Буг. Обидві пам'ятки в цьому ареалі культуротвірні. Своєю появою вони відразу намітили крайні межі, що відповідають ідеальним умовам розвитку типу господарства. У ці межі якраз і вписаний ареал волинських місцезнаходжень. Безумовним центром ареалу є концентрація з 18 пам'яток у верхів'ях і гирлі р. Черногузка (приплив р. Стир). Чотирнадцять з них витягувалися на відрізьку 12 км берегом річки біля м. Луцьк. Відстань між деякими з них складає від 0,5 до 1 км. Ця ділянка найкраще вивчена археологічно за пам'ятками Баїв, Голишів, Гірка Полонка, Луцьк – Гнідава (мал. 2, 6–8, 12). Вони фіксують заселення заплави протягом ранніх фаз «молодшої» КЛІСК (Баїв, Голишів, Гірка-Полонка) і пізнішої з межами Желіз (Гнідава) [Охріменко, 2001. – С. 25–51].

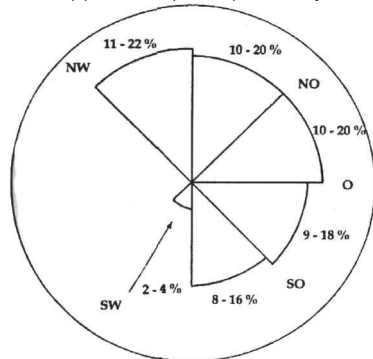
ПАМ'ЯТКИ РІЧКИ ДНІСТЕР. У басейні р. Дністер виявлено 23 пам'ятки. Вони розміщені переважно в середній його течії. Тоді як в басейні верхньої ділянки річки – поодинокі (5), засновані на гірських притоках в нижній течії – на річках Бистриця, Стрий і Свіча: Котоване I і II, Колодниця, Корчівка (мал. 2, 16–19). Висота над рівнем моря від 250 до 300 м. Їх поява тут, мабуть, пов'язана з імпульсами/переміщенням населення з території Польщі і з верхів'їв р. Сян у верхів'я р. Дністер. У колекції Котоване II за керамікою й кременем прослідковуються деякі відмінності від матеріалів Волині.

Пам'ятки середнього перебігу річки численні (19), розміщуються як безпосередньо поблизу Дністра, так і на його лівобічних притоках. В основному освоюють низькі ділянки заввишки 160-170 м (Василів, Заліщики, Стрільче) (мал. 2, 25-26,30) або високі заплави (5-6 м над рівнем води) біля підніжжя плато (Незвисько -185 м) (мал. 2, 21). Рідше поселення піднімаються високо – 250-300 м на плато, у верхів'ї річок чи струмків, що беруть початок на Подільській височині (Бучач, Більче-Злата, Яблунів) (мал. 2, 23,27-28). Причому можна виділити концентрації – спільноти пам'яток по обох берегах Дністра і на його припливах. Такі системи складають Незвисько-Лука-Бучач (мал. 2, 21-23), пункти в Звенячин-Заліщики-Торське (мал. 2, 24-26); Більче – Злата- Яблунів-Синьків- Василів (мал. 2,27-30). Такі концентрації охоплюють обидва береги і знаходяться один від одного за течією річки за 10-40км.

Від пунктів Синьків, Василів вниз по Дністру матеріали КЛСК зустрічаються лише як «імпорт» в середовищі БДК. На території України – це матеріали з Кормані, Жванця, Перебиковців (мал. 2,32-34). На території Республіки Молдова – Тетереука Ноуе XV, Сорока V (мал. 4,1-2). Тобто ця територія входила до сфери БДК. Лише цим можна пояснити заселення південної зони ареалу через верхів'я р. Прут.

ПАМ'ЯТКИ КАРПАТО-ПРУТСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ. Опорним пунктом, що визначає напрям заселення південної зони ареалу – території Румунії і Республіки Молдова – є Новоселиця Чернівецької області України. Пам'ятка розміщена на лівому березі р. Прут, за 50–60 км від найближчих пам'яток Карпато-Прутського ареалу (мал. 2, 31). Розташування дозволяє вважати найбільш прийнятними водні та сухопутні варіанти переміщення населення. Найпростіший і реальний – сплав по р. Прут.

Два інші передбачають піший перехід і заселення північної і північно-західної частини Румунської Молдови. Один із них веде у верхів'я р. Сихна і далі на р. Жіжія (Бреешти I і II, Вилчеле, повіт Васлуй) (мал. 3, 16–17). Географічно, мабуть, більше пов'язані із пам'ятками центральної зони Молдови, концентруються біля м. Ясси. Третя дорога від Новоселиці веде у верхів'я р. Серет. З цим напрямом, можливо, пов'язане заселення передкарпатської зони (мал. 3, 1-15).

Експозиція поселень на місцевості (Пруто-Дністровське межиріччя) (за О. Ларіною)

Від Новоселиці до відзначених нами пунктів в повітах Васлуй і Серет майже однакова відстань, близько 40 км сучасними дорогами. Але, як відомо, цим дорогам передували стежки, які, можливо, й були розвідані та освоєні носіями КЛСК. Яким же шляхам насправді було віддано перевагу, можна буде з'ясувати, лише здійснивши типолого-хронологічне співставлення матеріалів.

Природно-географічна різноманітність Карпато-Попруття визначає й різномайття конкретних зон заселення. У геоморфологічних реконструкціях враховано дані 66 пунктів. Вони приурочені до всіх трьох ярусів рельєфу.

ПАМ'ЯТКИ БАСЕЙНУ РІЧКИ ПРУТ (правий берег). Вони розміщені на припливах і річках Жіжія, Бахлуй і Бирлад, що адміністративно відповідає повітам Ботошань, Яшь, Васлуй, Бирлад і навіть Галац.

Найпівнічніша пам'ятка – Берешти (мал. 3,34). Географічно територія відповідає низовині Молдови і плато Бирлад. Всього виявлено 33 пункти. Вони розміщені на низьких рівнях рельєфу, що відповідає поняттю «низовина» (30–180 м). І лише 6 з них займають піднесені ділянки околиць плато Бирлад і Сучава, тяжіючи до Передкарпатської зони.

Планіграфічно найчастіше групи пам'яток по 2- 3 пункти розміщено у долинах річок на значній відстані один від одного – до 25, 40 і 60 км. На р. Жіжія такі групи утворюють Бреешти і Вилчеле (мал. 3,16-17); Погорешти, Дойна і Глевенешти Веки (мал. 3, 18-20). По припливах Бирлада – Беряса, Денешти, Велтурешти (мал. 3. 28-30) і Томешти, Перієнь, Череню Петріш (мал. 3, 31–33). Лише у долині річок Жіжія і Бахлуй, біля р. Яшь, відзначена їх особлива концентрація: 14 пам'яток розмістилися по 2, 3 і 4 на відстані 1-3 км один від одного: Кривешти I і II; Лецкань I і II; Яшь I і II; Валивши Лупулуй (мал. 3, 21–27). Пам'ятки басейну р. Серет (17) розміщені у верхній і середній течії його правосторонніх припливів, на річках Серет, Молдова і Бистриця і утворюють невеликі скупчення на відстані 20–30 км один від одного. По два, три і чотири пункти зосереджено в околицях сучасних міст Серет: пам'ятки Серет I і II, Пархауц (мал. 3, 1–3) і на р. Сучава: Міховень, Сучава I і II, Байя.

Виділяють пам'ятки в зоні сольових розробок і джерел на р. Молдова: Оглінци, Лунка, Тирпешти (мал. 3, 8–10). Тоді як наступна група пам'яток на р. Бистриця біля міст Тиргу-Нямц і Пятра-Нямц (Лунка, Тирпешти, Пояна, Негрешти I і II, Траян) явно «прив'язана» до перевалів верхньої сучавської дороги (мал. 3, 9–15). Шлях виводить через Біказький перевал в центральні райони Трансільванії, у верхів'я річок Олт і Муреш. Через Прислопський перевал (мережею міжгірських доріг) можна потрапити

в Потисся і Середнє Подунав'я [Spinei, 1985. – S. 23]. Географічне положення на стику доріг, володіння сіллю пояснює «багатство» колекцій пам'яток Траян, Тирпешти, а також різноманітність відображення в них культурних зв'язків [Dumitrescu, Dumitrescu 1962. – S. 252–259; Marinescu-Bîlcu, 1981].

За абсолютними величинами пам'ятки басейну р. Серет розміщені на висоті від 280 до 480 м. Проте велика частина з них (14) розташована на *h* 300–480 м. Причому Прикарпатська зона освоєння чітко охоплює ділянку впродовж 140–150 км – від р. Сучава до Пятра-Нямц (Траян). У цих межах можна прослідкувати еволюцію культури з перших фаз «молодшої» КЛСК (рідкісні поодинокі матеріали, наприклад, в Траян) до пізніших етапів в Траяні Тирпешти [Ursulesci, 2000. – S. 318].

Відзначимо також, що і нижня дорога – перевал, через Карпати на припливи р. Олт до Трансільванії позначена матеріалами КЛСК в Братей, в низовинах р. Тротуш (мал. 3, 45).

ПАМ'ЯТКИ ТРАНСІЛЬВАНІЇ (басейн річок Олт і Муреш). Нечисленні пам'ятки розмістилися по дузі Внутрішньокарпатської улоговини у верхів'ях річок Олт (Банку, Турія, Херман, Рупеа) (мал. 3, 35–38) і Муреш (Морешти, Чипеу I і II) (мал. 3, 39–41). Вони зайняли береги невеликих струмків, приток цих річок, на висоті від 200 до 450 м. При проникненні до Трансільванії носії КЛСК, найімовірніше, скористалися усередині гірськими дорогами і перевалами, що й ведуть з Молдови.

Географічно особливості Трансільванії відповідають Передкарпатській Молдові. Проте слід відзначити, що природно-кліматичні умови сприятливіші для людини. Освоюючи цю територію, носії КЛСК вийшли на прямий контакт з культурами вінчанського кола, про що свідчать імпорти КЛСК на поселеннях Тертерія, Турдаш і Алба-Юлія

Носії КЛСК на наступному історичному витку повернулися до своїх джерел – культури Вінча, але вже у пізнішу – Вінча В. Тепер ця ж культура запропонує їм новий варіант модифікації, (правда через ряд етапів і нових учасників) – трансформацію в Кукутень-Трипілля.

ПАМ'ЯТКИ МУНТЕНІЇ (басейн р. Дунай). Заселення північно-східної Мунтенії, ймовірно, відбулось в обхід південного краю Карпат, з території Молдови через пункти Воєтін, Ваду-Сорешти (мал. 3, 46–47) Пам'ятки Судіц, Гиноайка, Лаку Туркулуй і Кошерени розмістилися на правосторонніх притоках р. Дунай (річки Прагова і Яломіца), поблизу сухих придунайських степів (мал. 3, 48–51), що зумовило їх низовинне розташування. Як і в Трансільванії, тут утворилась активна зона контакту, представлена спільними імпортами і впливами з культурами Дудешти (мал. 3, 52–54) і Ведастра (мал. 3, 55).

ПАМ'ЯТКИ ПРУТО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ (Республіка Молдова). На території Пруто-Дністровського межиріччя відомо зараз 62 поселення, які, з урахуванням геоморфологічних особливостей, займають всю центральну частину (мал. 4; 5). Ця територія в основному відповідає підвищеним формам рельєфу – плато і височинам: Нижньокуболтінське плато, Чулуксько-Солонецьке плато, Придністровська та Кодринська височини (мал. 5,2-5). Лише 8 пам'ятників на Лозині розташовані на Середньопрутській низовині (мал. 5,9). Проте розміщення всіх поселень приурочене до середніх та нижніх ярусів рельєфу з абсолютними відмітками висот від 40 до 180 м (переважно до 150 м) над рівнем моря. Вони розташовані на гіпсометричних рівнях рельєфу, що знижуються по висоті в долинах річок, тим самим відповідаючи за цією ознакою поняттю «низовина» (мал. 8). Всі вони прив'язані, в основному, до долин середніх і малих річок, які утворюють басейни двох головних річок Республіки Молдова, – Лозини і Дністра.

ПАМ'ЯТКИ БАСЕЙНУ Р. ПРУТ розташовані на лівому березі, нечисленні (15 %). За концентрацією складають єдине ціле з правобережними пам'ятками Румунської Молдови (повіт Ясси). Демонструють ті ж закономірності: переважно освоєні береги маленьких струмочків і річечок: Невирнець, Молдовянка I і II, Гума I і II (мал. 4, 29–35).

ПАМ'ЯТКИ БАСЕЙНУ Р. ДНІСТЕР складають основний масив культури в межиріччі. Найбільш привабливою зоною освоєння став басейн р. Реут. На його численних притоках – Куболта, Солонець і Великий Чулук (разом з Середнім і Малим Чулуком), Кула – розмістилися – 76 % всіх пам'яток межиріччя Пруту і Дністра: Флорешти I і II, Гура-Каменчий VI, VII і X, Рогожень II, Цира II (мал. 4, 6–11). Були освоєні найродючіші землі Молдови – Бельцький степ. Місця під поселення в південній зоні, біля м. Кишинів вибрані там, де добре розроблені і виражені заплави. На р. Бик (Пенешешти I, Стрешень X і XI) (мал. 4, 21-23), на його припливі Ішновец (Скорень I, Данчени I) (мал. 4, 25-26); Ботне (Русешти Ной I і II) (мал. 4, 27–28).

ПОСЕЛЕННЯ І «СТАНДАРТИ» ЇХ РОЗМІЩЕННЯ (мал. 7). Місце закладення пам'ятки залежить від рельєфу кожного конкретного району. Проте в різноманітті розселення на місцевості виявлено всього декілька закономірностей, певний «стандарт». 92,5 % поселень організовано біля проточної води.

Найрідше (4 випадки) використовували воду колодязів або джерел. Так само рідко (6 випадків, 11,5 %) пам'ятки розміщувалися на невеликих височинах в заплавах річок, які підносяться над заплавою від 0,5 м.

(Русешти Ной I) до 3,5-5 м (Русешти I Ной II, Миндрешти, Меркулешти). Розміри останців від 100х200 м до 300х500 м (Греблешти). Проте самі селища займають незначні східні або південно-східні околиці цих височин, розташовуючись безпосередньо біля води або не більше, ніж за 300 м від неї.

Найчастіше (43–81 % усіх випадків) освоювалися мисоподібно виступаючі припойменні тераси і схили берегів річок, річечок і струмків. Приблизно половина цих поселень організовані на берегах більш – менш крупних річок, що змушувало поселенців віддалятися від води на 100–300 м, рідше на 300–700 м (Бельці, Флорешти I і II) і підніматися над водою частіше на 2-5 м, рідше на 6–20 м (Стрешени X і XI, Флорешти I і II, Цира II). У абсолютному вимірі це висоти від 40 до 100 м, з переважанням від 80–100 (мал. 4, 3, 6–7, 11, 22–23). У 15 випадках (28 %) поселення зафіксовані на схилах невеликих струмків в значному віддаленні від основних річкових долин на 1,5–6 км. Тоді селища лежать в безпосередній близькості від струмків на 50–100 м і трохи підносяться над тальвегом (Гура-Каменчий VI, VII і X; Рогожени II) (мал. 4, 8–10, 12).

Віддаляючись від долин річок, вони розташувались на схилах вододілів, що в абсолютних висотах виражається від 110–150 м, з перевагою на 120–140 м. Приблизно половина поселень (20 з 43) розташовані не просто на мисоподібних виступах терас, а безпосередньо на мисах, утворених злиттям двох річок, двох струмків (Гура-Каменчий VI і VII, Молдовянка I і II) або злиттям струмків і річок. Тоді поселення можуть займати або центральну частину мису (Кошкодени I, Флорешти I), або його краї ближче до річки (Біліченій Векь I), або до струмка (Данчени I, Реденій Векь) (мал. 4, 16, 18, 29–30, 32–33).

На місцевості поселення найчастіше експоновані від 0 до 100° і від 330 до 360°, що забезпечувало максимальну їх освітленість. Площинки, вибрані поселенцями, мають максимальні кути нахилу в 2–6°, добре освітлюються і прогріваються весь світловий день (мал. 8).

Грунти

При картографуванні пам'яток з врахуванням ґрунтових особливостей виразно виявляється їх тяжіння до певних місць. Внаслідок того, що селища приурочені до берегів річок, в сферу їх діяльності входили ґрунти декількох видів. Завжди присутні чорноземи.

Найчастіше типові (48,1 %) і вилужені (20,5 %), рідше звичайні (11,6 %) і карбонатні (17,3 %). У околицях пам'яток чорноземи поєднуються переважно з перемінно-луговими-шаруватими, рідше – з лугово-чорноземними

грунтами. Вибірковість в грунтах пояснює значну концентрацію поселень в окремих мікрорайонах. Вони розташовані «гніздами». Особливо це добре видно на річках Великий і Середній Чулук, на Реуті (Бельцький степ).

Так, на 14 км середнього перебігу р. Середній Чулук розташовано 8 поселень, тобто на кожну пам'ятку припадає менше 2 км заплави. Фактично відстань між ними від 0,2 до 1,5 км (мал. 4, 15-17). Таку ж картину спостерігаємо і в районі Флорешти – на 18 км р. Реут розташовано 7 поселень (мал. 5). Нагадаємо, що приблизно схожу картину виявив Г. Охріменко для місцезнаходжень Волині на р. Черногузка. На території Румунії такі концентрації виявлені на річках Жіжія і Бахлуй.

Висновок і перспективи дослідження

Поява і поширення традицій прадавнього неоліту типу КЛСК на схід від Карпат відповідає загальноєвропейським тенденціям розвитку культури. Природно-кліматичні умови сухого і теплого клімату рубежу періоду АТ-1 і АТ-2 сприяли появі носіїв традицій «старшої» КЛСК на схід від 24 паралелі на території Волині: Гродек Надбужний і Рівне. Обидві пам'ятки, розташовані на відстані 160 км одна від одної (як форпости), позначили рубежі чорноземних ґрунтів Волинської і Рівненської височин. У цих межах якраз і відбувалася подальша еволюція культури на Волині. Тут дуже добре представлені ранні етапи молодшої КЛСК (Зозів I і II біля Рівного; Голишів, Гірка Полонка біля Луцька). З їх появою фактично відразу продовжився процес пошуку найбільш відповідних для освоєння південних територій. Він був доповнений другою хвилею переміщення населення з південного сходу Польщі, з верхів'їв р. Сян у верхів'я р. Дністер.

Для раннього етапу освоєння південної частини периферії відзначимо той же принцип «форпостів», що позначають рубежі і напрям заселення. Вони зафіксовані за матеріалами першої фази «молодшої» КЛСК на поселеннях Марковці в районі Івано-Франківська (Україна), Траян в Передкарпатті і Ларга Жіжія в басейні Лозини (Румунія). Тобто до цього часу були розвідані і «прокладені дороги» в найбільш відповідні для заселення зони далеко на південь від первинного центру формування культури. У цей період відзначені зв'язки і з віддаленішими інокультурними територіями. У матеріалах Марковців прослідковується чітко виражений перегук із традиціями угорського Алфельда. Цей напрям контактів підтверджений і вступом обсидіану в ареал з родовищ верхів'їв Тиси впродовж усієї еволюції культури.

Масштабне освоєння території відбувається у подальших етапах (II-III) розвиненої «класичної» нотної кераміки. До цього часу культура

визначила свої кордони і в південній зоні ареалу. Найбільш інтенсивно були освоєні правобічні притоки р. Прут – Жіжія і Бахлуй в Карпато-Прутському регіоні. А в Пруто-Дністровському межиріччі – «зона басейну р. Реут. Кожну з цих концентрацій також можна розглянути як відносно замкнуту» систему, в межах якої відбувається еволюція матеріалів від ранніх до пізніх. Фінальний етап представлений найбільшим числом вивчених пам'яток в межах всього ареалу: Гнідава на Волині; Незвисько, Торське на Дністрі; Тирпешти, Траян в Румунії; Флорешти I, Гура-Каменчий VI, Цира II в Республіці Молдова. Домінантою цього етапу є поява й наростання в культурі елементів групи Желіз, що простежується в трансформації ямкового узору. Для південної зони ареалу прослідковується також і видозміна техніки прокресленого стрічкового орнаменту в каннелюровидний. Це процес ЕВОЛЮЦІЙНОЇ зміни статусу культури. Через ряд етапів і взаємодій з південно-західними культурами Дудешти, Вінча В, Боян він призвів до появи культури Прекукутень I. Найбільш важливим у цьому процесі слід визнати збереження й удосконалення виробничих форм господарювання з вторинною роллю привласнюючих галузей.

На східному рубежі крайньої східної периферії до теперішнього часу також накопичено багато даних про присутність матеріалів ЛСК в інокультурному середовищі та її впливу на процес неолітизації північних, східних і південно-східних областей Європи. На східній околиці ареалу вони розходяться віялом від Західної Двіни до Дунаю і далі до Малої Азії.

Поселення Дубокрай В, яке ми вже згадували, є, на думку А. Мікляєва, найбільш північно-східним аналогом для центральноєвропейської ЛСК. Своєрідність цих матеріалів дозволяє визначити їх як окрему культуру, як один з варіантів ЛСК. Його виникнення уявляється результатом поєднання місцевої технологічної традиції сертейської культури з орнаментациєю типу Koln-lindenthal [Мікляєв, 1995. – С. 14–18, мал. 3]. Насправді, судячи з набору форм посудин, які представлені мископодібними виробами і казанами, початковий імпульс, на нашу думку, міг містити собі елементи етапу «старшої» ЛСК. З території Волині «вихід» матеріалів у східному напрямі проявляється вже на ранній першій фазі «молодшої» ЛСК до Дніпра, в середовище Дніпро-Донецької культури. Воно представлене (мал. 1) знахідками на Житомирському Поліссі (Фасова) і м. Києві (Віта-Полштова II) [Телегин, 1979. – С. 232–233; Гаскевич, 1998. – С. 11–13].

Найбільшу активність культура проявляє на середніх і пізніх фазах у взаємодіях з Буго-Дністровською культурою. Вони засвідчені по всій довжині зони їх зіткнення на Дністрі і до Південного Бугу: Базьків

острів, Майнова Балка, Сороки V, Тетереука Ноуе XV (мал. 2, 35; 4, 1-2.37) (Даниленко, 1969; Маркевич, 1974; Дворянінов, 1982; Ларіна, 2006).

До того ж, для пізніх фаз засвідчено «розповзання» матеріалів у південно-західному (Гертерія, Алба Юлія), південному і південно-східному напрямках. Так, кераміка КЛСК і Боян знайдені разом на теллеподібному пам'ятнику Орловка II (Ренійський район Одеської області України), розташованому в плавнях дельти Дунаю (мал. 1; 4, 38). Більше того, матеріали пізнішої ЛСК з елементами Желіз досягають кордонів Малої Азії, де вони виявлені на Босфорі в третьому шарі Телля Ярімбургаз (європейська частина Туреччини) [Ozdogan, 1991. – Fig. 3].

Таке становище на фініші існування культури могло зумовлюватися наявністю якоїсь внутрішньої кризи (стагнації), яка переборюється пошуком нових шляхів-«ідей» через різноманіття контактів. Можливою причиною могли послужити й природно-кліматичні особливості цього періоду. Так, для рівнинної частини України відзначене значне похолодання і посушливість клімату в межах середини – кінця V тис. до н.е. [Безусько, Котова, 1997. – С. 146; Спиридонова, Алешинская, 1999. – С.13]. Чи могло воно в часі позначитися на всьому ареалові східної периферії КЛСК і призвести до кардинальних культурних пертурбацій – ще належить з'ясувати. Зрозуміло одне, що до часів пізнішої КЛСК в ареалі вже діяв механізм виникнення культур нового – енеолітичного вигляду.

Література

Безусько Л. Г., Климанов В. А., Шелег И. А., Сосенко Ю.П. Климатические условия Украины в позднеледниковье и голоцене // Палеоклиматы голоцена Европейской территории СССР. – М., 1988. – С. 125–135.

Безусько Л. Г., Котова Н. С. Культура линейно-ленточной керамики на Украине и ее природное окружение // Археология и этнология Восточной Европы (материалы и исследования). – Одесса, 1997. – С. 140–153.

Чайльд Г. У истоков европейской цивилизации. – М., 1952.

Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье // МИА. – М., 1962. – № 102. – С. 5–26.

Даниленко В. Н. Неолит Украины. – К., 1969.

Даниленко В. Н. Буго-Днестровская культура // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. I. – С. 118–126.

Дворянінов С. О. Поселение культуры линейно-стрічковой керамики Майнова Балка на Одещине // Археологія. – 1982. – № 38. – С. 93–96.

Гаскевич Д. Л. Віта-Поштова-2 – найсхідніше поселення з матеріалами Дунайської неолітичної культури // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 11–13.

Климанов В. А. Изменения климата на территории Восточной Европы в голоцене // Палеогеографическая основа современных ландшафтов. – М., 1994. – С. 12–20.

Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. – М., 1991.

Кричевский Е. Ю. Древнее население Западной Украины в эпоху неолита и ранней бронзы // КСИИМК. – 1940. – № 3. – С. 3–13.

Крупенников И. А. Почвенный покров Молдовы. – Кишинев, 1992.

Ларина О. В. Керамика культуры линейно-ленточной керамики поселения Данчены I // Первобытные древности Молдавии. – Кишинев, 1983. – С. 88–110.

Ларина О. В. Культура линейно-ленточной керамики Юго-Запада СССР: Автореферат дис.... канд. ист. наук. – Ленинград, 1988.

Ларина О. В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // Stratum plus. – 1999. – № 2. – S. 10–140.

Ларина О. В. Неолитическая керамика поселения Тэтэрэука Ноуэ XV (к проблеме исчезновения КЛЛК // Revista arheologica, SN. – Vol. II. – № 1-2. – Chişinău, 2006. – S. 35–55.

Ларина О. В., Медяник С. И. Палеогеографические реконструкции среды обитания на поселении Сакаровка I // Thracians and Circumpontic World. I. Proceedings of the Ninth International Congress of Thacology. – Chişinău, 2004. – S. 12–27.

Левковская Г. М., Тимофеев В. И., Степанов Ю. И., Боголюбова А. Н., Котова Н. С., Ларина О. В., Волонтир Н. Н., Климанов В. Ф. О неолитическом земледелии на западе Евразийской степной зоны (по результатам новых исследований на Украине и в Молдове и материалам археолого-палеоботанико-палинологического банка данных // Неолит – энеолит юга и неолит севера Восточной Европы. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 298–314.

Маркевич В. И. Памятники эпох неолита и энеолита // АКМ. – Кишинев, 1973. – Вып. 2.

Маркевич В. И. Буго-Днестровская культура. – Кишинев, 1974.

Маркевич В. И., Дергачев В. А. Неолит и энеолит // История МССР. – Кишинев, 1987. – Т. I. – С. 39–45.

Микляев А. М. Каменный – железный век в междуречье Западной Двины и Ловати // Петербургский археологический вестник. – Санкт-Петербург, 1995. – Вып. 2. – С. 7–36.

Охріменко Г. В. Неоліт Волині. – Луцьк, 1994.

Охріменко Г. В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк, 2001.

Пассек Т. С. Семинар по первобытной археологии Молдавии, Румынии и прилегающих областей Украины // СА. – Москва, 1959. – № 1. – С. 329–331.

Пассек Т. С., Черныш Е. К. Памятники линейно-ленточной керамики на территории СССР // САИ. – М., 1963. – Вып. Б 1-П.

Пассек Т. С., Черныш Е.К. Каменный век на территории СССР. Неолит Северного Причерноморья // МИА. – М., 1970. – № 166. – С. 117–130.

Пясецький В. К., Охріменко Г. В. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 69–81.

Телегин Д. Я. Новые памятники культуры линейно-ленточной керамики на Украине // СА. – 1979. – № 2. – С. 229–234.

Тимошук В. О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області. – Чернівці, 1970.

Alexandrescu A. Sondajile de la Larga Jijia // SCIV. – Bucuresti, 1952. – Т. II. – S. 40–62.

Antonewicz W. Z badan archeologicznych w górnem dorzeszu Dnistru. Wiadomości archeologiczne. – Warszawa, 1921. – Т. VI. – S. 49–51.

Balaga K. Vegetations history of the Lake Lukeze inverement (Lublin Polesie, E. Poland) during the Late Glacial and Holocene // Acta Palaeobotanica. – Vol. 22. – № 1.

Banffy E. The 64 Millennium BC Boundary in Western Transdanubia and its Role in the Central European Neolithic Transition (The szentgyokgyvolgy-Pityerdomb Settlement) // Varia Archaeologica Hungarica. – Budapest, 2004. – Т. XIX.

Childe G. The Danube in Prehistory. – Oxford, 1929.

Comsa E. Neoliticul din Romania. – Bucuresti, 1982.

Dergachev V., Sherratt A., Larina O. Recent Results of Neolithic Research in Moldavia (USSR) // Oxford Journal of Archaeology. – Oxford, 1991. – Vol. X. – № 1. – S. 1–16.

Dumitrescu H., Dumitrescu V. Activitatea santierului archeologic Traian // MCA. – Bucuresti, 1962. – S. 252–258.

Fitzke J. Stanowiska kultury ceramiki wstęgowej na Wołyniu // Sprawozdania Polskiej Akademji Umietnosci. – Poznań, 1938. – Т. XLIII. – № 1. – S. 26.

Hallgren F. The Introduction of Ceramic Technology Around the Baltic Sea in the 6th Millenium // Coast to Coast-Arrival. Results and Reflections. Proceeding of the Final Coast to Coas Conference 1-5 October 2002 in Falkoping, Sweden. – Uppsala, 2004. – S. 123–142.

Hatchinson R. W. Preston J. P. Excavations at Niezwiska. Poland. Annales of archeology and antropology. – London, 1930. – Т. XVII. – № 1–2.

Klopfleisch F. Forgeschichtliche Altertumer der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete, II. – Halle, 1884.

Kozłowski L. Budowle kultury ceramiki malowanej w świetle badan przepzd-vadyonych u Koczy łowcach, Niezwiskach, Buczaszu // Polska poludniowa-wschodna. – Lwów, 1930. – S. 12–16.

Kozłowski L. Isiega pamiątkowa zarys pradziejów Polski Poludniowo-wshodniej // Polska poludniowa-wschodna. – Lwów, 1939. – S. 97–103.

Kremenetskii K. V. Steppe and Forest-steppe Belt of Eurasia: Holocene Environmental History // Levine M., Renfrew C., Boyle K. (eds.) Prehistoric steppe adaptation the horse. – Oxford, 2003. – S. 11–27.

Larina O.V. Neolithic pe teritoriul Republicii Moldova // Thraco-Dacica. – Bucuresti, 1994. – T. XV. – № 1-2. – S. 51–68.

Marinescu-Bilcu S. Tirpești. From Prehistoire to History in Eastern Romania. // BAR, International Series. – Oxford, 1981. – № 107.

Marinescu-Bilcu S., Carciumaru M., Muraru A. Contributions to the Ecology of Pre-and Protohistoric Habitations at Tirpești. Dacia // NS. – Bucuresti, 1981. – T. XXVIII. – S. 7–31.

Medeanic S., Larina O., Palynological Evidense for Environmental changes and Agricultural Development in the Neolithic of Moldova // Acta Paleontologica Sinica. – Nanjing, 2002. – S. 550–557.

Milojčić V. Siedlungsgrenzen und Zeitstellung der Bandkeramik in Osten und Südosten Europas. Bericht RGK 33 (1943-1950). – Berlin, 1951. – S. 110–124.

Nestor I. Cultura ceramicii Liniare in Moldova (pe baza sȘpaturilor arheologice de la GlȘvanestii Vechi) // SCIV. – Bucuresti, 1951. – T. II. – № 2. – S. 17–26.

Ozdogan M., Miyake Y., Dede N.O. An Interim Report on Excavations at Yarimbürgaz and Töptepe in Eastern Thrace // Anatolica XVII. – Istanbul, 1991. – S. 59–121.

Pavuk Ju. Ältere Liniärkeramik in der Slowakei // Slovenska Archeologia. – 1980. – № 28. – S. 7–90.

Pavuk Ju. Zur relativen Chronologie der älteren Lineärkeramik // Josa Andras Muzeum Evkonyve, 1994. – T. XXXVI. – S. 136–141.

Pavuk Ju. Zur Frage der Verbreitung des Neolithikums auf dem Zentralbalkan und in Mitteleuropa // The Vinca Culture, its Role and Cultural Connections. – Timisoara, 1996. – S. 21–40.

Kulczycka-Leciewiczowa A. Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiach Polskich kultury kręgu nadnaddunajskiego // Prahistoria ziem Polskich. Neolit. – Warszawa, 1979. – T. II. – S. 19–95.

Quitta H. Quitta, Zur Frage der Ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa. PZ, Bd. 38. – Berlin, 1960. – S. 158–188.

Rulf J. Die Elbe-Provinz der Linearbandkeramik // Památky archeologické. – Praga, 1997.

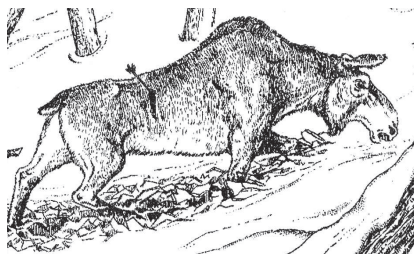
Schlitz A. Die Systeme der Stichverzierung und des Linienornaments innerhalb der Bandkeramik. PZ, Bd. 2. – Berlin, 1910. – S. 105–143.

Șpinei V. Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X–XIII. – Iași, 1985.

Ursulescu N. Contribuții privind neoliticul și eneoliticul din regiunile Est-Carpatice ale României. – Iași, 2000. – Vol. 1.

Vlassa N. Cultura ceramicii liniare în Transilvania // SCIV. – 1959. – T. X. – № 2. – S. 239–245.

Zapatočka M. La Moravie et la Bohême // Kozłowski J. (ed.) Atlas Neolithique Européen. – Liegum 1993. – Vol. 1. L'Europe orientale. – S. 373–393.

КІСТКОВІ РЕШТКИ З ПОСЕЛЕНЬ НІМАНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВОЛИНІ

ДОДАТОК 9

*Олег Журавльов,
Григорій Охріменко*

Остеологічні матеріали (кістки свійських та диких тварин) на первісних пам'ятках Полісся зустрічаються надзвичайно рідко. Проте в останні роки їх вдалося одержати під час розкопок поселень Німанської культури – Великі Телковичі (Володимирецького району Рівненської області), що над р. Стир (близько її верхів'я) та с.Люб'язь Любешівського району, через яке протікає р. Прип'ять. Подібні цікаві матеріали одержані в свій час В.Ісаєнком біля с.Камінь Пінського району Брестської області над р. Піною, а також поблизу с.Гнівчиці Іванівського району (Білорусь) цієї ж області (спільні розвідки О. Калечиць та Г. Охріменка). Значення цих матеріалів важко переоцінити. Всі вони належать до кінця середнього – початку пізнього етапу НК і датуються приблизно 4 тис. до н.е. Які ж доповнення до раніше усталених поглядів вони дають? По-перше, що, крім рибальства, це населення активно займалося полюванням; по-друге, наявність кісток свійських тварин в той час на Поліссі є сенсаційною. Можна припустити сприйняття населенням Волинської неолітичної і Німанської (НК) культур навиків землеробства і тваринництва від представників Дунайської культури лісостепової зони Волині. Проте обидві пам'ятки не є одночасовими і «чистими» – приблизно 15–20% матеріалів належать до енеоліту та ранньої бронзи: тут присутня кераміка культур Лійчастого посуду, Кулястих амфор, Городоцько-Здобицької [Археологічна спадщина..., 2005. – С. 171].

На поселенні Великі Телковичі (Таблиця 1) зі свійських тварин було знайдено кістки тільки бика свійського та дрібної рогатої худоби (виду визначити не вдалося). Цих кісток небагато. Але привертає увагу те, що за числом особин у свійського бика переважали молоді тварини. На жаль, їх точний індивідуальний вік визначити не вдалося. Тому тут можливі два пояснення. Перше: переважання молодих особин спричинене поганою кормовою базою тваринництва, і восени провадився вимушений забір молодняка. На зиму залишали тільки основне доросле поголів'я стада.

Друге: в скотарстві (саме так називається розведення великої рогатої худоби, на жаль, цей термін часто і невірно вживають як синонім терміну тваринництво) переважав м'ясний напрямок, через це тварини забивалися у молодому віці, щоб мати смачне м'ясо. Розведення великої рогатої худоби складало основу тваринництва на цьому поселенні, дрібної рогатої худоби було набагато менше (Таблиця 7). З диких ссавців знайдено кістки тільки кабана. Оскільки в остеологічних матеріалах і за кількістю кісток, і за числом особин переважали свійські тварини, можна зробити припущення, що тваринництво могло забезпечувати населення Великих Телкович основною масою необхідних продуктів. Тому полювання відіграло тут другорядну, хоча й істотну роль. Все було б дуже добре, але невелика вибірка всього з 17 кісток, які вдалося визначити, не дає права навіть на попередні висновки. Не вдалося також виміряти жодної кістки. Отже доведеться чекати нових матеріалів з цього поселення.

На поселенні Німанської культури Люб'язь (Таблиця 2) і за кількістю кісток, і за числом особин переважав також свійський бик. За ним серед свійських тварин за числом особин йшов кінь свійський, далі – коза свійська, свиня свійська та собака свійський (Таблиця 7). На жаль, невелика вибірка не дозволила провести біометричну обробку даних, тому будь-які порівняння порідного складу свійських тварин з Люб'язь та інших місць поки що неможливі. Цікавим є те, що, на відміну від Великих Телкович, тут не знайдено жодної кістки від молодих тварин. Отже, це засвідчує хорошу кормову базу тваринництва. Очевидно запаси кормів на зимовий період дозволяли зберігати взимку не тільки основне поголів'я стада, а й підростаючий молодняк. На Люб'язі, як і на Великих Телковичах, переважало скотарство. Цікавою є відсутність кісток овець і наявність кісток кіз. Це може бути свідченням відсутності біля цього поселення відкритих місць, де могли б випасати овець. Водночас кози набагато легше переносять стійлове утримання, тому краще пристосовані для розведення й утримання в лісовій місцевості, яка, очевидно, і оточувала Люб'язь. Цікавим є значний відсоток кісток та особин свійського коня. Виходить, що вже в цей час ця тварина була відома племенам Німанської культури і мала істотну частку в тваринництві населення Люб'язь (Таблиця 7).

З диких ссавців є кістки від 5 видів як хутрових (лисиця), так і м'ясних (копитні) звірів (Таблиця 2). Переважають, як правило, копитні. Справа в тому, що у хутрових звірів шкурку намагаються зняти як можна швидше після здобуття звіра, інакше може зіпсуватися хутро. Тушку, звичайно, разом із кістками, якщо м'ясо не йде в їжу, залишають на місці полювання. А від м'ясних тварин на поселення доставляється якщо не ціла туша, то, принаймні, якась її частина разом із кістками. Ось чому, як правило, в остеологічних матеріалах переважають кістки «м'ясних» звірів над кістками «хутрянних» тварин. Остеологічні матеріали з Люб'язь

показують наявність кісток тільки лісових звірів, оскільки олень, козуля та лось мешкають саме там [Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985. – С. 231–232]. Отже підтверджується зроблений раніше висновок про лісові масиви (олень, козуля, лось), можливо, разом з болотами (кабан, лось), які оточували це поселення в ті часи. На жаль, мала вибірка знову майже не дозволила провести біометричну обробку даних. Очевидно, це – завдання на майбутнє.

На відміну від Великих Телкович, на Люб'язі диких та свійських ссавців за числом особин було порівну (Таблиця 7). Отже, полювання відіграло в житті населення Люб'язя набагато більшу роль, ніж в житті населення Великих Телкович. Але згадаємо величину вибірки з Великих Телкович: всього 17 кісток. Можливо саме остеологічні матеріали з Люб'язя більш точно відображають ту роль, яку полювання відіграло в житті населення Німанської культури. Але й вибірка з Люб'язя теж бажає бути кращою. Як вже зазначалося раніше [Журавлев, 1991. – С. 137–138], мінімальна вибірка, яка дає можливість робити більш-менш достовірні висновки, має складати мінімум 500 кісток. Як бачимо, вибірка жодного з двох поселень, остеологічні матеріали з яких розглядаються тут, явно «не дотягує» до цього значення. Отже, поки що неможливо відповісти на питання, чи відмінності між Великими Телковичами та Люб'язем викликані маленькими вибірками, чи й справді ми маємо тут справу з локальними особливостями у тваринництві та мисливстві у населення цих поселень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Библикова В. И. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевская // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1953. – № 38. – С. 411–458.
2. Дергачев В. А. 2007. О скипетрах, о лошадях, о войне. – Санкт-Петербург: «Нестор-История». – 486 с.
3. Журавлев О. П. Животноводство и охота у племен эпохи бронзы на территории Северного Причерноморья и Приазовья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V в. н. э.). – Киев: ЦНАИ АН ССОМ РАМУС АН УССР, 1991. – С. 137–138.
4. Журавлев О. П. Животноводство и охота у трипольского населения Среднего Поднестровья // Ад неалізацыі да пачатку эпохі бронзы. Культурныя змены у міжрэччзі Одры і Дняпра паміж VI і II тыс. да н. э. Poznon-Minsk-Brzesc. – 2000. – С. 45–46.
5. Природа Украинской ССР. Животный мир. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 139.

Таблиця 1

**ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З ПОСЕЛЕННЯ
НІМАНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВЕЛИКІ ТЕЛКОВИЧІ**

Ознака	Бик свійський	Вівця та коза	Кабан
1. Частина скелета			
Мозкові частини черепа	1		
Хребці	1		
Ребра	2		
Плечова			1(1) ¹
Променева+ліктьова	1		
Тазова			1
Стегнова	2(1)		
Великогомілкова	1(1)		
Інші суглобові	6		
Плеснова	1	1	
Разом ²	15	1	2
2. Число особин			
Молоді	2		1
Дорослі	2	1	1
Разом	3	1	2

¹ В дужках тут і далі вказано кількість кісток, у яких ще не проросли епіфізи.

² Крім того знайдено: 1 кістка риби (вид не визначено), не визначено 26 фрагментів кісток ссавців.

Таблиця 2.

**ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З ПОСЕЛЕННЯ
НІМАНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЛЮБ'ЯЗЬ**

Ознака	Бик свійський	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Лисиця звичайна	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось
1. Частина скелета											
Рогові стрижні самця, роги									3		

Мозкові частини черепа	6							1			
Зуби верхні	3										
Нижні щелепи	6			1				1			
Зуби нижні					1			1	1		
Хребці	53							1	1		3
Ребра	39		1					3			
Лопатка	4										
Плечова	3	1				1		3		1	
Променева+ліктьова	1										
Пр'ясткова	4										
Тазова	12					1	1				
Стегнова	6										
Великогомілкова	3		1								
Таранна	2				1			2			1
Центральна	2								1		1
Наколінок	1								1		1
Інші суглобові	6				3						
Метаподії	2										1
I фаланга	2				4			2	1		3
II фаланга	1								2		4
III фаланга	1			1					1		6
Разом ³	162	1	2	2	9	2	1	14	14	1	21
2. Число особин											
Дорослі	3	1		1	2	1	1	2	2	1	2
Разом	3	1		1	2	1	1	2	2	1	2
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп											
M ³ є					1			1			
Разом					1			1			

³ Крім того, знайдено: 16 кісток черепахи, 2 кістки риби, 1 кістка птаха, не визначено 434 фрагменти кісток ссавців.

Таблиця 3.

**МІНЛИВІСТЬ КІСТОК СВІЙСЬКИХ ТВАРИН З ПОСЕЛЕННЯ
НІМАНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЛЮБ'ЯЗЬ**

Ознака (мм, %)	Білок свійський	Коза свійська	Свіня свійська	Собака свійський
1. Ширина нижнього кінця (далі – ШНК) плечової		1(-)31,50 ⁶		
2. Ширина блоку (далі – ШБЛ) її		1(-)30,00		
3. Медіальна висота блоку (далі – МВБЛ) її		1(-)18,00		1(-)18,50
4. Найменша висота посередині блоку (далі – НВБЛ) її		1(-)12,50		
5. Відношення 3 до 2		1(-)60,00		
6. Відношення 4 до 2		1(-)41,50		
6. ШНК таранної	1(-)45,00			
7. Ширина центральної	1(-)55,00			
8. Довжина по середній лінії II фаланги	1(-)39,00			
9. Ширина верхнього кінця (далі – ШВК) її	1(-)30,00			
10. Поперечник верхнього кінця (далі – ПВК) її	1(-)31,50			
11. Ширина діяфізу (далі – ШД) її	1(-)23,50			
12. Поперечник діяфізу (далі – ПД) її	1(-)23,50			
13. Відношення 10 до 9	1(-)105,00			
14. Відношення 12 до 11	1(-)100,00			
15. Довжина переднього краю (далі – ДСРЛ) III фаланги			1(-)23,00	
16. Підошвенна довжина її			1(-)26,00	
17. Висота її			1(-)15,00	
18. Відношення 17 до 15			1(-)65,00	

⁶ Тут і далі наведено: кількість вимірів(межі мінливості)середнє арифметичне.

**МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ДИКИХ ССАВЦІВ З ПОСЕЛЕННЯ
НІМАНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЛЮБ'ЯЗЬ**

Ознака (мм, %)	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось
1. Довжина M_3	1(-)48,00 ⁷			
2. ШНК плечової ⁸	1(-)53,00		1(-)31,50	
3. ШБЛ блоку її	1(-)45,00		1(-)29,00	
4. МВБЛ її	1(-)38,00		1(-)24,00	1(-)18,50
5. НВБЛ її	1(-)25,00		1(-)19,00	
6. Відношення 4 до 3	1(-)84,50		1(-)83,00	
7. Відношення 5 до 3	1(-)55,50		1(-)65,50	
8. Зовнішня довжина (далі – ЗД) таранної				1(-)75,00
9. Внутрішня довжина (далі – ВНД) її				1(-)71,50
10. ШВК кінця її				1(-)48,50
11. ШНК її				1(-)43,00
12. Відношення 11 до 8				1(-)57,50
13. Ширина центральної				1(-)59,00
14. Поперечник її				1(-)57,00
15. ШНК плеснової				1(-)57,00
16. Поперечник нижнього кінця (далі – ПНК) її				1(-)40,00
17. Відношення 16 до 15				1(-)70,00
18. Індекс медіальних валиків її				1(-)71,50
19. Індекс латеральних валиків її				1(-)70,00

20. ШВК I фаланги	1(-)23,50		1(-)32,00
21. ПВК II	1(-)24,50		1(-)40,00
22. Відношення 21 до 20	1(-)104,50		1(-)125,00
23. Повна довжина (далі – ПДВ) II фаланги			1(-)60,00
14. ДСРЛ II			1(-)54,00
25. ШВК II		1(-)23,00	1(-)28,00
26. ПВК II		1(-)27,50	1(-)38,00
27. ШД II		1(-)18,00	1(-)18,00
28. ПД II		1(-)20,00	1(-)27,00
29. ШНК II			3(23-28,5)24,83
30. ПНК II			3(33,5-35,5)34,67
31. Відношення 25 до 23			1(-)46,50
32. Відношення 27 до 23			1(-)30,00
33. Відношення 29 до 23			1(-)47,50
34. Відношення 26 до 25		1(-)119,50	1(-)135,50
35. Відношення 28 до 27		1(-)111,00	1(-)150,00
36. Відношення 30 до 29			3(123-154,5)141,00
37. Довжина переднього краю III фаланги			1(-)68,00
38. Підшвенна довжина II			1(-)74,50
39. Висота II			4(38,5-41,5)40,375±0,95
40. Відношення 39 до 27			1(-)56,50

⁷ Тут і далі наведено: кількість вимірів(межі мінливості)середнє арифметичне±його помилка.

⁸ Скорочення ті ж самі, що і в Таблиці 3.

Таблиця 5.

**СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ССАВЦЯМИ НА ПОСЕЛЕННЯХ
ВЕЛИКІ ТЕЛКОВИЧІ, ЛЮБ'ЯЗЬ**

Вид	Великі Телковичі				Люб'язь			
	Кістки		Особини		Кістки		Особини	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Свійські								
Бик свійський (<i>Bos taurus</i> L.)	15	93,75	3	75	162	91	3	37,5
Коза свійська (<i>Capra hircus</i> L.)					1	1	1	12,5
Вівця та коза	1	6,25	1	25	2	1		
Свиня свійська (<i>Sus domestica</i> Gray)					2	1	1	12,5
Кінь свійський (<i>Equus caballus</i> L.)					9	5	2	25
Собака свійський (<i>Canis familiaris</i> L.)					2	1	1	12,5
Разом	16	100	4	100	178	100	8	100
Дикі								
Бобер річковий (<i>Castor fiber</i> L.)								
Лисиця звичайна (<i>Vulpes vulpes</i> L.)					1	2	1	12,5
Кабан (<i>Sus scrofa</i> L.)	1	100	1	100	14	32	2	25
Олень звичайний (<i>Cervus elaphus</i> L.)					14	32	2	25
Козуля звичайна (<i>Capreolus capreolus</i> L.)					1	2	1	12,5
Лось (<i>Alces alces</i> L.)					14	32	2	25
Разом	1	100	1	100	44	100	8	100
Співвідношення між свійськими та дикими								
Свійські	16	94	4	80	178	80	8	50
Дикі	1	6	1	20	44	20	8	50
Разом	17	100	5	100	222	100	16	100

СЛОВНИК

АРХЕОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ (КАМ'ЯНА ДОБА)

Аренсбурзька (Агрєнсбурзька) культура або культура Аренсбург – одна з фінальнопалеолітичних культур, поширена в басейні Одри, Лаби, Вісли, Прип'яті. Входить до кола культур з листяками. Аренсбурзькі наконечники стріл виготовлялися так само на стрункій пластині, як і свідерські, проте мали скошений ретушню край вістря. Із середньовеликих пластин, знятих з двоплощинних нуклеусів, виготовляли наконечники, скребки, різні типи різців (серединні, серединно-бокові) Робилися знаряддя і на відщєпах. Назва запропонована Г.Швантєсом у 1939 році – від епонімної пам'ятки в Німєччині.

Біфас – виріб з двома площинами, оброблєними по всій поверхні. Виготовлялися біфаси шляхом сколювання дрібних частин кременю, а ретуш остаточно формувала робочі краї знаряддя (інші назви: двобічні знаряддя, знаряддя двобічної обробки).

Бола, болас – зброя, що виникла у ранньому палеоліті, складалася з двох округлих каменів, з'єднаних між собою ремєнем. Вважають, що, розкрутивши над головою ремінь з каменями, кидали його у тварину, яка біжить. При попаданні в ціль болас обплутував ноги тварини, і вона падала.

Вєнери палеоліту (від лат. venus) – скульптурки, вирізьблені з кістки, рогу, що передають міфологічно узагальнений образ жінки. Відомі протягом всього верхнього палеоліту на значній території. На всіх зображеннях навмисно підкрєслєно жіночі ознаки – великі груди, живіт, сідниці. У палеолітичній реальності жіночі статуєтки втілювали образ великої праматері мисливського колективу.

Відбійник (рос. отбойник) – камінь, яким наносились удари для сколювання відщєпів від нуклеуса з метою виготовлення інших видів кам'яних знарядь.

Відтворювальне господарство – спосіб господарювання, у якому головним джерелом існування людини є землеробство (виросування культурних рослин) та скотарство (розведення свійських тварин). Протиставляється привласнювальному господарству (мисливство, рибальство, збиральництво). Бере початок від часу неолітичної революції.

Відтискна ретуш (рос. отжимная ретушь) – техніка виготовлення крем'яних знарядь, при якій тонкі лусочки відділяються кістяними, кам'яними чи дерев'яними інструментами (ретушєрами). Фіксуєтьсє на тонких плоских знаряддях типу кинджалів, наконечників до стріл та списів, лєзах серпів. Назва походить від французького *retouche* – підправлення.

Відщєп (рос. отщєп, польськ. odlupek) – фрагмент, відколотий від нуклеуса ударом відбійника, який залишає на ядрищі характерні сліди, що дає можливість відрізнити уламок, відбитий людиною, від природного. Відщєпи часто використовуютьсє як заготовки для виготовлення знарядь.

Вістря до стріл, списів – знаряддя на крем'яному відщєпі з одним або двома ретушованими лєзами; мають, як правило, гострий колючий кінчик. Розріз-

няється багато типів залежно від форми. Характерні для верхнього палеоліту, мезоліту, неоліту.

Вкладені (рос. *вкладыши*) – крем'яні платівки з великими пласкими фасетками на черевці, доповнені відтискнутою ретушшю на спинці та різцевими сколами по краях. Назва походить від способу їх використання у складі набірних знарядь – закріплювалися (вкладалися) у дерев'яному чи роговому руків'ї (вкладені серпів, ножів).

Вогнище (рос. *очаг*) – місце для розведення відкритого вогню у житлі або біля нього. Вогнище може мати структурні доповнення - глиняну долівку або кам'яну обкладку; йому притаманна пропалена земля, яма для згрібання попелу, вуглинки.

Волинська неолітична культура – порівняно недавно виокремлена і названа за ареалом поширення пам'яток – в межах Волинського Полісся, де зараз відомо близько 100 пунктів. Д.Телегін, О.Титова, Г.Охріменко відносять її до дніпро-донецької етнокультурної спільноти (дніпро-донецького кола культур). Однією з характерних рис ВНК є посуд з гребінцево-накольчастим орнаментом. Кераміка тонкостінна, коричневого кольору, конусоподібної або профільованої форми, з гострим чи округлим дном, відзначається високою мистецькою майстерністю виконання. Основний компонент в глиняній масі - рослинистість, пісок та шамот. Лише в пізніх виробках помітно домішки товчених порід каменю. Декор складався з горизонтальних рядів насічок, відтисків, зроблених нахилою паличкою (“копитця”), відома також сітчаста штриховка, прокреслені широкі чи вузькі лінії. Багатьом виробам притаманне смугасте згладжування («розчісування») поверхні гребінцем або віхтем трави. ВНК склалася на основі ясніславицької мезолітичної культури і за свого існування пройшла умовно визначені три етапи: ранній, середній та пізній. У передвоєнні роки називалася “гребінцево-накольчастою” (польськ. *grzebikowo-dolkowa*). У працях І. Свешнікова, Л. Мацкевого цей термін зберігся до початку 90-х років ХХ століття.

Вотивні дари (дарунки) – предмет чи група предметів, тварини, інколи людина, залишені у священному місці як офіра (жертва) божеству. Назва походить від латинського *votum* – жертва.

Вторинна ретуш – дрібне сколювання, що додає знаряддю з оббитого кременю завершеного вигляду після того, як первинним сколюванням була утворена заготівка.

Гарпун – спис, вістря якого має форму загостреного стрижня з одним або двома рядами зазубнів. Прив'язана до Г. мотузка не давала тварині або рибині зникнути. Відомий з верхнього палеоліту. Назва походить від голландського *harpoon* – спис з довгим канатом.

Гостроконечник – крем'яне знаряддя з двома суміжними робочими краями, що утворюють в точці з'єднання гострий колючий кінчик. Використовувався як наконечник дерев'яного списа або як мисливський ніж у період середнього палеоліту.

Доместикація – приручення тварин для подальшого їх розведення в інтересах людини. У первісному суспільстві могли використовувати 2 способи приручення тварин: у молодому віці та насильницьке (за допомогою голоду). Назва походить від латинського *domesticus* – одомашнення диких тварин.

Жорства (рос. дресва) – товчений камінь, що використовувався як домішка у тісто глиняних посудин для збільшення вогнестійкості гончарних виробів та попередження розтріскування під час висихання.

Землекопалка – дерев'яний інструмент у вигляді загостреної з одного краю палиці. Застосовували для розпушування землі й викопування рослин або гризунів.

Землеробство – вирощування рослин людиною для одержання плодів, насіння, листя або волокон. В археології розрізняють мотичне та орне землеробство.

Зернотерка – камінь для розтирання зерна, овальний у плані, вигнутий, із слідами використання у центрі у вигляді однобічно спрямованих рівчаків. Трапляються паралельно з ручними жорнами.

Знаряддя однобічні (знаряддя однобічної обробки) – вироби, спеціально оббиті на одній площині. Сколи по краях та на поверхні доповнювалися ретушшю пригострення, притуплення, потоншення.

Індустрія (польськ. *przemysł*) – в археології певний набір типів та прийомів обробки кам'яних знарядь, який дозволяє припускати, що вони є продуктом одного суспільства. Назва походить від латинського *industria* – діяльність.

Коморницька культура – ранньомезолітична культура, пам'яток якої на Волинському Поліссі відомо небагато (до неї дуже подібна рудоострівська). Її комплекси відомі на берегах Прип'яті, Стиру, в басейнах Одеру, Вісли, Бугу і відзначаються мікролітичністю: наконечники стріл та дротиків оснащувалися трапеціями з тонких уламків пластин, що мали притуплені ретушшю краї. Стоянки робилися на терасах великих річок і склалися з кількох куренів. Назва походить від місцевості Коморниця Варшавського воєводства і запропонована С.Козловським у 1965 році.

Культура Лінгбі – культура фінального палеоліту. Характерні одноплощинні та двоплощинні нуклеуси, з яких одержували шляхом оббивки широкі масивні пластини. Основні знаряддя: скребки (кінцеві на пластинах та підокруглі на відщепках), різці (теж на пластинах і відщепках – бокові, подвійно бокові, серединні), наконечники стріл. Найдавніші мисливські знаряддя фінального палеоліту – великі грубі черенкові наконечники стріл, виготовлені на широких пластинчатих відщепках чи пластинах, називаються лінгбійськими наконечниками. Видовжений черенок цих виробів оброблявся з боків крутою ретушшю. Лінгбійські наконечники знайдені на стоянках біля сіл Гораймівка, Черськ Маневицького, Лютка Старовижівського району та інших. З цією культурою пов'язуються мотики з рогу реніфера, які виконували, можливо, роль своєрідних сокирок. Поширена на території Швеції, Данії, Латвії, Литви, у басейнах Одри, Німану, Прип'яті. Могла вплинути на розвиток пізніших культур – аренсбурзької та свідерської. Назва походить від місця перших знахідок в Норре Лінгбі на північному узбережжі Данії (запропонована Й.Кларком у 1936 році).

Культура лінійно-стрічкової кераміки або дунайська (рос. культура линейно-ленточной керамики, польськ. *kultura wstęgowa ryta* або *kultura keramiki wstęgowej*) – археологічна культура раннього неоліту. Напівсферичні чаші, купелоподібні округлодонні посудини оздоблювалися прокресленими лініями, укла-

деними в стрічку паралельно до зрізу вінчика або у вигляді геометричних фігур (трикутники), спіралей, меандрів, шевронів тощо. На лінії наносили ямки, що нагадує нотний запис. Культура займала ареал лісостепової зони Західної Волині і Верхнього Подністрів'я. Споріднені культури поширені у Франції, Бельгії, Угорщині, Німеччині, Чехії, Словаччині, Польщі, Румунії, Молдові, які об'єднуються в коло лінійних культур. За матеріалами відомих артефактів КЛСК було виокремлено такі пізніші її локальні варіанти: железовська група, відома, зокрема, у Словаччині; шарецький стиль або типу Шарка; лінійно-ямкової кераміки (польськ. *wstęgowa-kluta*, словацьк. *kultura wupichana*). Уламки посуду останньої відомі з-над берегів р. Чорногузки.

Культурне коло (польськ. *krag kultur*) – група генетично пов'язаних культур, що характеризуються одними і тими самими ознаками типів. Наприклад, культури Лінгбі, аренсбурзька, свідерська об'єднуються дослідниками в коло культур з листяками, оскільки культуровизначальними виробами є наконечники стріл, які за формою схожі на листя дерев, наприклад, свідерські нагадують листки верби, звідси й назва – верболисті наконечники.

Лінна кераміка – кераміка зроблена вручну, на відміну від гончарної кераміки.

Лощення – один із прийомів обробки поверхні посуду, мета якого – ущільнення поверхні та декорування.

Лощило – знаряддя для оброблення зовнішньої поверхні кераміки. В археологічних матеріалах трапляються кам'яні (галька) і кістяні лощила та ручки амфор зі стертим під кутом зломом.

Лук – ручна зброя для метання стріл, що використовувалася як в бою, так і на полюванні. З появою лука пов'язаний найвищий рівень розвитку обробки каменю – формування мікролітичної техніки. Відомий з часів пізнього палеоліту.

Майстерня – умовна назва місця, де обробляли сировину, переважно крем'яні. Тут знаходять велику кількість відходів виробництва: крем'яні відщепи, лусочки, уламки, браковані знаряддя, нуклеуси.

Макроліти (польськ. *makrolit*) – великі (до 20 см) кам'яні знаряддя для обробки дерева – крем'яні сокири, тесла, кайлоподібні піки, виконані в техніці двобічного обколювання. Застосовували за мезоліту й неоліту (долота, сокири, кирки, свердла, мотики). Назва походить від грець, *makros* – великий та *litos* – камінь.

Мезоліт – середній період кам'яного віку, проміжний між палеолітом та неолітом, характеризується появою техніки виготовлення мікролітів, інтенсифікацією мисливства, прирученням перших тварин. Закінчується переходом від привласнювального до відтворювального господарства в неоліті. Назва походить від грецького *mesos* – середній і *lithos* – камінь.

Мікроліти (польськ. *mikrolit*) – дрібні маленькі крем'яні знаряддя, виготовлені на пластинах чи відщепках. Найчастіше мають геометричну форму трапеції, сегмента або трикутника. Використовувалися як наконечники стріл та дротиків. Характерні для мезоліту, неоліту. Назва походить від грецького *micros* – малий і *lithos* – камінь.

Мікролітизація — перехід до широкого використання мікролітів у крем'яному інвентарі – вкладеневій зброї та знаряддях праці; відбувалася в період мезоліту, неоліту.

Мотика – умовна назва інструменту для розпушування землі, у якій робочий край перпендикулярний осі насадки; мотики з'явилися у неоліті. Могла мати кам'яне навершя або цілком складалася з дерева.

Наконечник – знаряддя на крем'яній пластині чи відщепі з одним або двома ретушованими лезами. Те саме, що вістря

Неоліт (польськ. neolit) – новокам'яний вік; характеризується переходом від привласнювального до відтворювального господарства – землеробства і скотарства, а, отже, й до осілого способу життя, появою кераміки, ткацтва, винайденням техніки свердлення і шліфування каменю. Знаряддя праці були крем'яні і кам'яні. Терміном неоліт англієць Дж. Леббок у 1865 р. назвав останній період кам'яного віку, який характеризується широким упровадженням техніки шліфування кам'яних знарядь на відміну від оббивання у палеоліті (з грецьк. peos – новий і lithos – камінь).

Неолітизація – поширення культурних ознак неоліту на різних територіях, наприклад, на землях, де основним заняттям населення було мисливство і рибальство.

Неолітична революція – перехід людства від мисливства та рибальства до землеробства та скотарства. Становлення відтворюючих форм господарства відомий англійський вчений Гордон Чайльд назвав “неолітичною революцією”.

Німанська культура – одна з неолітичних культур. Поширена в ареалі від Прип'яті до басейну Німану з переходом частини населення на захід (Куяви в Польщі), розвинулася на етнічній основі прапрабалтів. Обидві культури – волинська неолітична та німанська – мають певну подібність у кераміці та декорі. Носії німанської культури були мисливцями та рибалками, що вели відносно рухливий спосіб життя. Назва походить від ареалу поширення – басейну р. Німан.

Нуклеус (польськ. rdzeń) – крем'яне ядрище, призначене для сколювання пластин або відщепів. Розрізняються за типом кінцевої продукції: нуклеуси для відщепів, пластин, мікропластин; за формою – олівцеподібні, конусоподібні; за технологією відбивання фрагментів: дископодібні, призматичні. Назва походить від латинського nucleus – ядро, ядрище.

Оббивання (оббивка) – найдавніша в історії кам'яної індустрії ударна техніка, що застосовувалася при виготовленні кам'яних знарядь; первинний етап обробки кременю з метою отримання заготовки.

Палеоліт (польськ. paleolit /okres kamienia starego (nie gladzonego) – давньокам'яний вік. Найдавніший і найдовший період історії людського суспільства. Термін «палеоліт» запропонований англієцем Дж. Леббоком у 1865 р. для позначення періоду появи людини і найдавніших знарядь праці – примітивно оббитих кам'яних (крем'яних) знарядь. Назва походить від грецького palaios – древній і lithos – камінь.

Пальцеві вдавлення – орнамент, нанесений на поверхню посуду перед випалом. Має вигляд заглиблення, зробленого торцем пальця, часто з відбитком нігтя, нанесеного на верхню частину горщика чи поверх наліпного валика.

Пальцеві защипи – вид рельєфного орнаменту посуду, утвореного стисканням двома пальцями країв вінець або валика ще необпаленої посудини. Відомі з неолітичного періоду.

Пластина – довгий крем'яний скол з паралельними краями, одержаний на спеціально підготовленому нуклеусі. Вона може бути знаряддям сама по собі чи слугувати заготовкою для іншого знаряддя. Для пізнього палеоліту характерні ножеподібні пластини з гострими ріжучими краями, які сколювали зі спеціальних призматичних або човнуватих нуклеусів.

Плем'я – організована група первісного населення, що має визначені органи влади та керівництва, які регулюють стосунки цієї групи із зовнішнім світом та всередині племені.

Поселення – місце перебування людського колективу, обране на тривалий час, яке має житлові та господарські приміщення. Археологічно фіксується наявність культурного шару.

Привласнювальне господарство – господарство з переважаючою роллю мисливства, збиральництва, рибальства, що відповідає найдавнішій стадії господарсько-культурної історії людства. Характеризується тим, що об'єднання людей залишали свої кормові території, використавши біологічний потенціал

Провертка – крем'яне знаряддя з гострим кінцем для прокручування заглиблень в дереві, кістках тощо.

Проколка – кістяне чи крем'яне знаряддя з гострим кінцем для нанесення отворів у шкірі.

Ретуш – серія сколів, за допомогою яких робочому краєві виробу надавалась кінцева форма і необхідні параметри (гострота або затупленість, витягнутість або інша конфігурація). Розрізняють відтиску та ударну ретуш. Нанесені таким чином зубчики надають лезу більшої гостроти та міцності.

Ретушер (польськ. łuskacz) – знаряддя для нанесення дрібних сколів.

Ретушувати – обколювати крем'яне ядрище в усіх потрібних місцях. Техніка обробки робочої поверхні на знаряддях праці з кременю.

Різець (польськ. rylczak) – знаряддя з гострим кінцем, зроблене з оббитого кременю, призначене для вирізання пазів у дерев'яних, кістяних виробках. Найчастіше робоча частина являє собою вузьке лезо, розташоване поперек чи під кутом до основної пластини чи відщепу. Різцями користувалися в період верхнього палеоліту та мезоліту

Ручне рубило, рубило (польськ. pięściak) – основне ранньопалеолітичне знаряддя праці первісної людини (ашельського часу), що виготовлялося оббиванням кам'яної заготовки з двох боків. Довгастий, плескатий камінь мигдалеподібної форми, оббитий з 2-х боків, потовщений і закруглений в основі з пригостренням на кінці.

Свідерська культура (польськ. przemysł Świderski) – одна з фінальнопалеолітичних культур. На думку Л. Залізняка, одним з імовірних ареалів виникнення свідерської культури, крім Польської низовини, могло бути Прип'ятське Полісся. Це припущення мотивується тим, що свідерських пам'яток на Волинському та Рівненському Поліссі велика кількість: Яревище, Лютка, район Шацьких озер,

Самари, Тур, Хабарище, Залухів, Люб'язь, Мала Осниця, Нобель, Сенчиці, Мульчиці та інші. Надійною ознакою цієї культури є особлива зустрічна полога ретуш з боку черевця на черенку та інколи на кінчику (вістрі) наконечника стріли, а також наявність у комплексі човнуватого нуклеуса-заготовки. Свідерські наконечники мають характерну форму вербового листя, більш ранні типи – з виділеним черешком. Входить до кола культур з листяками. Поширена на території Польщі, Білорусі, у верхів'ях Дніпра, в басейнах Вісли, Німану, Прип'яті. Культуру виокремлено Л.Козловським (1923, 1926) під назвою „пшемисл фалібоговіцкі” (назва від Свідре Вельке в Польщі).

Сколи – фрагменти кременю, цілеспрямовано відбиті від нуклеуса. Мають комплекс ознак, що вказують на штучне походження (спинка, черевце, п'ятка, ударний виступ).

Скребачка (скребок) – крем'яне знаряддя з коротким поперечним лезом для вичинки шкір та деревообробки. Поширені у верхньому палеоліті, мезоліті, неоліті.

Стоянка (польск. *stanowisko*) – неукріплене давнє поселення з малопотужним культурним шаром, яке не мало довготривалих споруд. Стоянка в археології – поселення людей часів кам'яної доби. І. Шовкопляс палеолітичні стоянки поділяє на поселення (тривалі місця проживання) і стійбища (короткочасні).

Тотемізм (від індіан. "totem" – рід) – одна з давніх форм релігійних вірувань, за якою існує надприродний зв'язок між людиною і певним видом тварин, рослин, предметів неживої природи, які вважаються кровним родичем, а пізніше – предком. У подальшому тотем стає емблемою роду.

Транше – долотоподібне знаряддя з гострим робочим краєм, одержаним внаслідок сколювання під прямим кутом до осі знаряддя. Техніка транше застосовувалася у період мезоліту при виготовленні сокир і тесел. Сокира – транше. З франц. *trancher* – різати; можливий переклад – сокира, різак.

Ударний виступ (рос. *ударный бугорок*) – опуклість, що виникає при сколюванні у верхній частині черевця пластини або відщепу. Розміщується нижче точки зіткненнявідбійника з ударною площадкою.

Шамот (франц. *chamotte*) – мінеральна домішка у вигляді дроблених уламків посуду в глину, що її “знежирює” і попереджує розтріскування керамічних виробів при висиханні.

Шило – кістяне, металеве чи кременеве вістря для пробивання отвору.

Шліфування – обробка лева та поверхні кам'яних сокир, доліт, тесел з допомогою абразивних каменів та піску.

Яніславицька культура – одна з мезолітичних культур; впізнається за наявністю мікролітів: трапецій, сегментів, трикутників, та найбільше – за наконечниками стріл у вигляді косоного трикутника, вістря яких формувалося особливим різцевим сколом. У захороненні, виявленому в Яніславицях (Польща), було знайдено серед супровідного інвентарю 21 наконечник стріли (або „збройнікі” за польською термінологією) особливої форми, які тепер відомі у фаховій літературі під назвою яніславицькі наконечники. Нуклеуси пірамідальні, одноплощинні. Техніка обробки кременю пластинчата. Зараховується до північного кола культур. Поширена на території Польщі, Білорусі, українського Полісся.

Наукове видання

Г. Охріменко

**Кам'яна доба на території
Північно-Західної України
(XII–III тис. до н.е.)**

Головний редактор	<i>Дмитро Головенко</i>
Літературні редактори	<i>Світлана Локайчук, Тетяна Павлова</i>
Технічний редактор	<i>Тамара Демчук</i>
Художній редактор	<i>Володимир Оверчук</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Людмили Денисюк</i>
Коректор	<i>Тетяна Павлова</i>

*В книзі використані світлини
Б. Ревенка, М. Химика, І. Маркуса, В. Охріменка*

Підписано до друку 29.12. 2008 р. Формат 84x108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура AcademyС.
Обл. вид. арк. 35,3. Ум. друк. арк. 30,2.
Наклад 400 пр. Зам № 4724.

ВАТ “Волинська обласна друкарня”
43010 м. Луцьк, пр. Волі, 27. Тел. 4-41-73, 4-15-25.

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 1350 від 13.05.2003 р.

Верстка, друк та палітурні роботи ВАТ “Волинська обласна друкарня”
43010 м. Луцьк, пр. Волі, 27, тел. 4-25-07, 4-15-27.

Г. Охріменко
О 92 Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н.е.). – Луцьк:
Волинська обласна друкарня, 2008. – 520 с.

ISBN 978-966-361-349-9

Книга присвячена старожитностям нового кам'яного віку Волині та Волинського Полісся. В ній розповідається про господарство, житла, знаряддя праці, посуд населення того часу, а також духовну культуру.

В додатках йдеться про пам'ятки післяльодовикового періоду та історію дослідження польської зони.

Науково-краєзнавче видання розраховане на широке коло шанувальників давньої історії краю.

УДК 903'13/477.82
ББК 63.4(4Укр – 4Вол) – 41